

ГЛОБАЛЬНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

ПІДРУЧНИК

Національна академія державного управління
при Президентові України

Кафедра глобалістики, євроінтеграції та управління національною
безпекою

ГЛОБАЛЬНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА

ПІДРУЧНИК

Київ
Видавництво НАДУ
2016

УДК 351.86:327](075.8)
ББК 67.401
Г 54

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № від)*

Автори: Абрамов В.І. (п.3.1, п.4.1); Андреев С.О. (п.10.1); Дацюк А.В. (п.9.1); Завгородня С.П. (п.3.3.); Кириленко В.І.(п.9.4); Клименко Н.Г. (п.10.2; п.10.3; п.10.4; п.10.5); басюк Ю.В. (п. 15.1; п.15.5); Кравченко В.В. (п.3.5); Мандрагеля В.А. (п.6.5; п.6.6; п.13.1; п.13.2; п.13.3 – спільно з Устименко О.В.); Марутян Р.Р. (п.12.4); Орел М.Г.(п.2.5); Сальнікова О.Ф. (п.14.4); Ситник Г.П. (передмова, глава 1; глава 2 – за викл. п.2.5; глава 7; глава 8; п.3.2; п.3.4.; п. 9.3 - спільно з Шевченко М.М.; глава 11; п.12.1; п.12.2; п.12.3; п.12.5; п.13.5; п.14.1; п.14.2; п.14.3; п.15.2; п.15.3, п.15.4, глосарій); Смолянюк В.Ф. (п.4.3; п.4.4; п.4.5; п.5.2; п.6.1; п.6.4); Устименко О.В. (п. 13.3 – спільно з Мандрагеля В.А.; п.13.4); Шевченко М.М. (п.4.2; п.5.1; п.5.3; п.6.2; п.6.3; п.9.2; п. 9.3 - спільно з Ситником Г.П.);

Рецензенти:

А.І.Семенченко, доктор наук з державного управління, професор, Заслужений діяч науки і техніки, директор Інституту вищих керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України;

С.П. Мосов, доктор військових наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, заступник директора ДП «Український інститут промислової власності»

А. О. Ярошенко, доктор філософських наук, професор, директор інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Глобальна та національна безпека: підручник / авт. кол. :В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянюк та ін. / за заг. ред. Г.П.Ситника. – Київ : НАДУ, 2016. – 784 с.

У підручнику, побудованого на системоутворюючих елементах понятійно-категоріального апарату глобалістики, національної безпеки та державного управління, викладені філософсько-методологічні основи, стан та тенденції розвитку процесів, які визначають сутність і структуру глобальної та національної безпеки у довгостроковій перспективі, а також практичні аспекти діяльності держави щодо забезпечення національної безпеки, зокрема щодо розробки і впровадження державної політики та стратегічного планування у цій сфері. Він розрахований на слухачів Національної академії державного управління при Президентові України, але системний виклад методологічних та практичних аспектів забезпечення глобальної та національної безпеки, робить його корисним для студентів інших вищих навчальних закладів, науковців, аспірантів та тих, кого хвилюють сучасні проблеми безпечного розвитку світової спільноти.

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СИСТЕМНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 1. Філософські аспекти забезпечення безпеки

1.1. Природа феноменів «небезпека» та «безпека»

1.2. Сучасні уявлення про безпеку

1.3. Підходи щодо наукового вивчення безпеки

1.4. Рефлексія цінностей крізь призму безпеки людини та суспільства

1.5. Онтологічно-гносеологічна картина механізму забезпечення безпеки

Глава 2. Сутність та взаємозв'язок основних понять теорії національної безпеки

2.1. Класифікація та побудова ієрархії національних інтересів

2.2. Сутність поняття «національна безпека» та його взаємозв'язок з поняттями «націоналізм» і «нація»

2.3. Національна безпека, як характеристика розвитку соціуму і держави, її види та складові

2.4. Поняття «загроза», «виклик» та «ризик» в теорії національної безпеки

2.5. Умови формування та захисту національних цінностей України та їх зв'язок з національними інтересами

2.6. Система національної безпеки

2.7. Концептуальні підходи щодо забезпечення національної безпеки та чинники, які визначають їх вибір

2.8. Класифікація небезпек національним інтересам та межа трансформації потенційних загроз у реальні

2.9. Визначення рівня загроз національній безпеці та адекватного йому порядку денного органів державної влади

2.10. Система забезпечення національної безпеки та оцінка її потенціалу

Питання для самоконтролю

Теми рефератів (контрольних робіт)

Рекомендована література

РОЗДІЛ 2

ГЛОБАЛІСТИКА. ГЛОБАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА ВИКЛИКИ БЕЗПЕЦІ

Глава 3. Концепції глобалістики та глобальні проблеми сучасності

3.1. Концепції, теорія та категорії глобалістики

3.1.1. *Цілісність сучасного світу та школи глобалістики*

3.1.2. *Основи теорії та категорії глобалістики*

3.2. Глобальні процеси та проблеми сучасності

3.2.1. *Глобальні процеси природного характеру*

3.2.2. Вплив глобалізації на культуру сучасного світу

3.2.3. Глобалізація інформаційних процесів

3.2.4. Глобальне управління та глобальний менеджмент

3.2.5. Зміна парадигми міжнародних відносин

3.3. Геополітичний та гео економічний вимір процесів глобалізації

3.4. Тероризм як загроза глобальній та національній безпеці

3.5. Напрями глобальної еволюції державно-управлінських систем

Глава 4. Основи політичної глобалістики та глобальні виклики безпеці

4.1. Цивілізаційна парадигма в глобалістиці та стратегії між цивілізаційних взаємодій

4.1.1. Цивілізаційна парадигма в сучасній глобалістиці

4.1.2. Стратегії міжцивілізаційних взаємодій

4.2. Порівняльний аналіз світових цивілізацій

4.3. Соціокультурні та політичні аспекти між цивілізаційного партнерства

4.4. Глобальні виклики міжнародній та національній безпеці

4.5. Трансформація дефініції «державний суверенітет» в умовах глобалізації

Питання для самоконтролю

Теми рефератів (контрольних робіт)

Рекомендована література

РОЗДІЛ 3.

МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ МІЖНАРОДНОЇ ОБСТАНОВКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Глава 5. Аналіз міжнародної обстановки та геополітичні стратегії провідних держав

5.1. Теоретичні основи аналізу міжнародної обстановки

5.2. Витоки та глобалізаційні детермінанти геополітичних інтересів

5.3. Геополітичні стратегії провідних держав світу

Глава 6. Розробка аналітичних прогнозів у сфері міжнародних відносин та чинники формування геостратегії України

6.1. Моделі світоустрою як варіанти геополітичного майбутнього

6.2. Методика розробки аналітичних прогнозів у сфері міжнародних відносин

6.3. Сценарії майбутнього системи міжнародних відносин

6.4. Визначальні чинники формування геостратегії України

6.4.1. Сценарії геополітичного майбутнього України

6.4.2. Україна в геостратегіях Заходу

6.4.3. Україна в стратегічних концепціях НАТО

6.4.4. Євразійський чинник у формуванні геостратегії України

6.5. Сутність та специфіка економічних та політичних інтеграційних процесів

6.6. Розвиток спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС

Питання для самоконтролю

Теми рефератів (контрольних робіт)
Рекомендована література

РОЗДІЛ 4

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 7. Методологічні та організаційно-правові засади державного управління у сфері національної безпеки

7.1. Мета, суб'єкти та об'єкти державного управління у сфері національної безпеки

7.2. Основи розробки науково обгрунтованих рішень з питань забезпечення національної безпеки

7.3. Моделювання процесу розробки та прийняття рішення щодо забезпечення національної безпеки

7.4. Баланс інтересів суспільства та держави, як мета суб'єктів забезпечення національної безпеки

7.5. Функції та критерії ефективності державного управління у сфері національної безпеки

7.6. Інституційно-цивілізаційні засади механізму забезпечення національної безпеки

Глава 8. Стратегічне управління у сфері національної безпеки

8.1. Місце та роль концепцій, доктрин та стратегій при стратегічному управлінні у сфері національної безпеки

8.2. Цілі, критерії ефективності, суб'єкти та схема стратегічного управління у сфері національної безпеки

8.3. Паспорт загрози національній безпеці, як аналітичний документ в системі стратегічного управління

8.4. Ситуаційні центри в системі стратегічного управління у сфері національної безпеки

8.5. Стратегічне управління Збройними Силами та у сфері боротьби з тероризмом в Україні

Глава 9. Підходи, методи та технології реагування на загрози національній безпеці

9.1. Поняття, типологія та методи аналізу соціальних конфліктів

9.2. Концептуальні засади державного реагування на загрози національній безпеці

9.2.1. *Поняття технологій та підходи щодо державного реагування на загрози національній безпеці*

9.2.2. *Конструювання технологій державного реагування на загрози національній безпеці*

9.3. Моделі міждержавного протидіяння та технології врегулювання конфліктних ситуацій

9.4. Державне реагування на загрози соціально-економічній та інформаційній безпеці

Глава 10. Державне управління в умовах надзвичайних ситуацій

10.1. Класифікація, причини та ризики виникнення надзвичайних ситуацій в Україні

10.2. Принципи та організаційно-правові засади державного управління в умовах надзвичайних ситуацій

10.3. Режими функціонування органів державного управління в умовах надзвичайних ситуацій

10.4. Функціонування органів державної влади в особливий період

10.5. Режими функціонування єдиної державної системи цивільного захисту

Питання для самоконтролю

Теми рефератів (контрольних робіт)

Рекомендована література

РОЗДІЛ 5

ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ

Глава 11. Концептуальні засади державної політики національної безпеки

11.1. Прогнозування та оцінювання державної політики національної безпеки

11.2. Чинники, які здійснюють вплив на політику національної безпеки України та її основні завдання

Глава 12. Інституційні засади державної політики національної безпеки

12.1. Правові основи, принципи та суб'єкти державної політики національної безпеки

12.2. Роль інститутів громадянського суспільства при розробці та впровадженні державної політики національної безпеки

12.3. Демократичний цивільний контроль за сектором безпеки

12.3.1. *Функції, принципи, предмет та суб'єкти демократичного цивільного контролю за сектором безпеки*

12.3.2. *Шляхи удосконалення цивільно-військових відносин в Україні*

12.4. Інформаційно-аналітичне забезпечення політики національної безпеки

12.5. Основи державної політики щодо подолання корупції

12.5.1. *Сутність корупції та чинники, які здійснюють вплив на ефективність боротьби з нею в Україні*

12.5.2. *Правові засади та механізми боротьби з корупцією в Україні*

Глава 13. Державна політика забезпечення обороноздатності України

13.1. Принципи побудови системи забезпечення обороноздатності держави, структура та функції збройних сил

13.2. Воєнна політики, воєнно-політичний курс держави та основи військового будівництва

13.3. Пріоритетні напрями підготовки держави до оборони

13.4. Підготовка території та перспективи організації територіальної оборони

13.5. Концептуальні підходи щодо оцінки оборонної достатності держави

Питання для самоконтролю

Теми рефератів (контрольних робіт)

Рекомендована література

РОЗДІЛ 6

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 14. Концептуальні засади стратегічного планування забезпечення національної безпеки

14.1. Понятійно-категорійний апарат стратегічного планування забезпечення національної безпеки

14.2. Формалізація процесу стратегічного планування забезпечення національної безпеки

14.3. Обмеження при стратегічному плануванні забезпечення національної безпеки

14.4. Основні поняття, принципи та суб'єкти оборонного планування

Глава 15. Організаційно-правові засади стратегічного планування забезпечення національної безпеки

15.1. Правові основи, суб'єкти та об'єкти стратегічного планування забезпечення національної безпеки в Україні

15.2. Воєнно-політичні аспекти стратегічного планування забезпечення національної безпеки

15.2.1. *Вплив глобалізації на воєнну сферу та особливості сучасних воєнних конфліктів*

15.2.2. *Загрози національним інтересам України у воєнній сфері та її можливості щодо забезпечення воєнної безпеки*

15.2.3. *Пріоритети державної політики України щодо забезпечення воєнної безпеки*

15.3. Розробка Стратегії національної безпеки

15.3.1. *Підходи щодо розробки стратегії національної безпеки*

15.3.2. *Методологічні основи розробки та оцінки варіантів Стратегії національної безпеки*

15.3.3. *Особливості організації стратегічного планування в Україні*

15.4. Досвід інших країн щодо організації стратегічного планування забезпечення національної безпеки

15.5. Пріоритети та механізми стратегічного планування колективної безпеки в ЄС

Питання для самоконтролю

Теми рефератів (контрольних робіт)

Рекомендована література

Список використаних джерел

Глосарій

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДУНБ	– державне управління у сфері національної безпеки
СНБ	– система національної безпеки
СЗНБ	– система забезпечення національної безпеки
НІСД	– Національний інститут стратегічних досліджень
Стратегія НБ	– Стратегія національної безпеки
Концепція НБ	– Концепція національної безпеки
Доктрина НБ	– Доктрина національної безпеки
НУДО	– неурядові дослідні організації
ЗС України	– Збройні Сили України
ВД України	– Воєнна доктрина України
МО України	– Міністерство оборони України
СБУ	– Служба безпеки України
РНБО України	– Рада національної безпеки і оборони України
Генштаб ЗС України	– Генеральний штаб Збройних сил України
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ЦОВВ	– Центральні органи виконавчої влади
ВНЗ	– Вищий навчальний заклад
ЄС	– Європейський Союз
СНД	– Співдружність незалежних держав
ВПК	– військово-промисловий комплекс
ЗМУ	– зброя масового ураження
ТНК	– транснаціональні компанії (корпорації)
ЗМІ	– засоби масової інформації
ПРО	– протиракетна оборона

ВСТУП

Події останніх десятиріч свідчать про загострення проблем глобальної безпеки та про дуже неоднозначний вплив процесів глобалізації на розвиток різних країн. В цих умовах нової сили набуває суперництво між провідними державами за перерозподіл сфер впливу та зростає загроза застосування силових методів при розв'язанні наявних між ними суперечностей про що, зокрема, свідчить стійке зростання витрат на розробку новітніх систем озброєнь. Реальною стала глобальна ескалація тероризму, невинно зростає потік нелегальної міграції та імовірність появи нових ядерних країн, набуває загрозливих обрисів міжнародна організована злочинність. Крім того, на території багатьох країн спостерігається загострення суспільно-політичних та соціально-економічних проблем, які трансформуються у збройні конфлікти, ескалація яких є реальною загрозою міжнародному миру та стабільності.

Ці та інші чинники призвели до того, що потенціал загроз глобальній та національній безпеці досяг рівня, за якого без розробки системної державної політики захисту національних інтересів та належних механізмів її реалізації може постати питання про існування України як суверенної держави. З огляду на це сьогодні в Національній академії державного управління при Президентові України здійснюється підготовка фахівців-управлінців для сфери національної безпеки, яка передбачає вивчення низки змістовних навчальних модулів та тем, успішному вивченню яких і слугує цей підручник.

В основу підручника покладена ідеологія системного осмислення сукупності взаємопов'язаних проблем глобальної та національної безпеки та переходу від теоретичних підвалин глобалістики, теорії національної безпеки до їх практичного застосування в державно-управлінській діяльності фахівцями, на яких покладаються експертно-аналітичні, консультативно-дорадчі та організаційно-розпорядчі функціональні завдання, виконання яких пов'язане із забезпеченням міжнародної та національної безпеки. Це зумовило

й відповідну структуру підручника, яка складається із розділів, глав та параграфів, які відображають навчальні модулі, теми та навчальні питання, що мають бути вивчені слухачами (студентами) навчального закладу.

У першому розділі, систематизовано накопичені знання, щодо сучасних поглядів на філософсько-методологічні основи та принципи наукового вивчення безпеки, як суспільного явища, основних понять та категорій національної безпеки, зокрема, розглядаються сутність, класифікація та побудова ієрархії національних інтересів, взаємозв'язок понять "загроза", "виклик" та "ризик" національній безпеці. Також розглядають умови формування та захисту національних цінностей України та їх зв'язок з національними інтересами, структура системи національної безпеки та концептуальні підходи щодо її забезпечення, чинники, які визначають їх вибір, проблемні питання ідентифікації загроз національній безпеці та межа трансформації потенційних загроз у реальні, визначення рівня загроз національній безпеці та адекватного йому порядку денного органів державної влади, структура та завдання системи забезпечення національної безпеки та оцінка її потенціалу.

У другому розділі викладено зміст сучасних концепцій, теорій та категорій глобалістики, яка сьогодні є міждисциплінарною формою знання у сфері міжнародних відносин і світової політики, яка намагається подолати кризу гуманітарних наук, розділених спеціалізацією та трансформацією предметів дослідження під впливом процесів, які відбуваються у сучасному світі, розкрито сутність глобальних процесів та сучасних проблем розвитку земної цивілізації, наведено геополітичний та геоекономічний вимір вказаних процесів. Окремо акцентується увага на тероризмі, як суспільному явищі та загрозі глобальній і національній безпеці, основних напрямках глобальної еволюції державно-управлінських систем. Крім того, детально розглянуті основи політичної глобалістики, глобальні виклики безпеці та причини трансформація дефініції «державний суверенітет» в умовах глобалізації.

Методологія аналізу міжнародної обстановки та прогнозування геополітичного розвитку в інтересах забезпечення національної безпеки є темою *третього розділу*. Відповідно, у ньому розглянуті теоретичні основи аналізу міжнародної обстановки, витoki та глобалізаційні детермінанти геополітичних інтересів, геополітичні стратегії провідних країн світу. Чільне місце у розділі присвячено методології розробки аналітичних прогнозів у сфері міжнародних відносин та визначальним чинникам формування геостратегії України, розгляду сутності та специфіки економічних та політичних інтеграційних процесів, тенденціям формування спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС.

У цьому ж розділі розглядаються низка інших принципових питань, від вирішення яких залежить ефективність державно-управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки, що зумовило структуру та логіку викладу навчального матеріалу *четвертого розділу* підручника, який присвячено методологічним та організаційно-правовим засадам державного управління та організації стратегічного управління у сфері національної безпеки, у тому числі управління Збройними Силами та у сфері боротьби з тероризмом. Детально розглянуті сучасні підходи, методи та технології реагування на загрози національній безпеці, сутність та особливості державного управління в умовах надзвичайних ситуацій. У розділі акцентується увага на важливості моделювання процесу розробки та прийняття стратегічних рішень щодо забезпечення національної безпеки, пошуку балансу інтересів суспільства та держави, інституційно-цивілізаційних засад побудови механізму забезпечення національної безпеки, розробки Паспортів загроз національній безпеці, як аналітичних документів в системі стратегічного управління та місці і ролі Ситуаційних центрів як важливих інструментів вказаного управління. Крім того наведена типологія та методи аналізу соціальних конфліктів, розглянуті технології та підходи щодо державного реагування на загрози національній безпеці, зокрема, соціально-економічній та інформаційній безпеці, моделі міждержавного протиборства та технології врегулювання конфліктних ситуацій

Значна частина невирішених завдань щодо забезпечення національної безпеки України, обумовлена низькою якістю державної політики національної безпеки та стратегічного планування щодо її реалізації. З огляду на це п'ятий розділ присвячено викладу основ державної політики національної безпеки та механізмів її реалізації, а шостий розділ - стратегічному плануванню забезпечення національної безпеки.

Так, у *п'ятому розділі* розглянуто проблемні питання щодо прогнозування та оцінювання державної політики національної безпеки, чинники, які здійснюють вирішальний вплив на вказану політику в Україні та її основні завдання, правові основи, принципи та суб'єкти державної політики національної безпеки, роль інститутів громадянського суспільства при розробці та впровадженні вказаної політики, організацію **демократичного цивільного контролю за діяльністю сектора безпеки**. Окремо розглядаються основи інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки, державної політики щодо подолання корупції та забезпечення обороноздатності України, у тому числі концептуальні підходи щодо оцінки оборонної достатності держави.

Викладені у *шостому розділі* основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки спрямовані на вироблення у слухачів практичних навиків щодо розробки державно-управлінських рішень на стратегічному рівні управління та керівних документів з питань забезпечення національної безпеки. З огляду на це у розділі ґрунтовно викладено понятійно-категорійний апарат стратегічного планування забезпечення національної безпеки, підходи щодо формалізація вказаного процесу, принципові обмеження, які виникають при стратегічному плануванні, а також основні поняття, принципи та суб'єкти оборонного планування. Чільне місце належить висвітленню питань щодо правових основ, суб'єктів та об'єктів стратегічного планування забезпечення національної безпеки в Україні, воєнно-політичних аспектів стратегічного планування забезпечення національної безпеки, методології розробки Стратегії національної безпеки. При цьому особливий

акцент робиться на аналізі та можливості використання досвіду інших країн щодо стратегічного планування забезпечення національної безпеки, пріоритетах та механізмах стратегічного планування колективної безпеки в ЄС

У кінці кожного розділу наведено питання для самоконтролю, теми рефератів (контрольних робіт), рекомендовану літературу для самостійного вивчення, а в кінці підручника наведено глосарій, ознайомлення з яким є досить корисним при засвоєнні навчального матеріалу.

Таким чином, у підручнику акцентується увага на філософсько-методологічних основах, стані та тенденціях розвитку процесів, які визначають сутність і структуру глобальної безпеки у довгостроковій перспективі, а також на практичних аспектах діяльності держави щодо забезпечення національної безпеки, тобто на тих чинниках, системне осмислення та врахування яких дозволить суттєво підвищити якість підготовки пропозицій щодо політики з питань забезпечення глобальної та національної безпеки, оптимізувати механізми її реалізації, більш активно та оперативно реагувати на загрози національним інтересам України.

Автори підручника з вдячністю сприймуть зауваження та пропозиції читачів, що сприятимуть поліпшенню його змісту та вивченню комплексної проблеми забезпечення глобальної та національної безпеки. Надсилайте їх за адресою: *Україна, 03186, м. Київ, вул. Ежена Потьє, 20, Національна академія державного управління при Президентові України, кафедра глобалістики, євроінтеграції та управління національної безпекою.*

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СИСТЕМНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 1. Філософські аспекти забезпечення безпеки

1.1. Природа феноменів «небезпека» та «безпека»

Природа феномену «небезпека». Складність та суперечливість процесів трансформацій геополітичного та гео економічного простору, необхідність розв'язання глобальних проблем безпеки, кардинальні суспільно-політичні та соціально-економічних зміни, які останнім часом спостерігаються в багатьох країнах, які справляють визначальний вплив на міжнародну та національну безпеку та інші чинники зумовлюють актуальність розкриття сутності поняття "безпека" в контексті її світоглядно-філософського розуміння. З іншого боку, точність результатів аналізу того чи іншого явища (процесу, об'єкту тощо), тобто їх адекватність реальності, передусім визначається адекватністю понять, які описують вказане явище.

Як правило, досліджуючи сутність явища, яке ідентифікують (ототожнюють) поняттям "безпека" акцентують увагу на таких аспектах: **концептуальному** (онтологічні і гносеологічні основи безпеки); **практичному** (безпека розглядається в контексті відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави і міжнародної спільноти); **ціннісному** (філософія безпеки, культура безпеки тощо).

Переважає більшість дослідників пов'язує поняття "безпека" з поняттям "небезпека". Це зумовлено переважно тим, що в процесі еволюції живої природи сформувався інстинкт самозбереження живих істот. Інакше кажучи умова існування будь-якої живої істоти залежить від того, як вона може виявляти та оцінювати чинники (в тому числі зовнішнього середовища), що

загрожують її фізичному існуванню. Отже для живого організму визначальними є чинники, які заперечують його існування, а тому зумовлюють необхідність адекватного реагування для забезпечення самозбереження й спонукають до активних захисних дій. Дія (явище, процес тощо), що заперечує існуванню живого організму набуває в суб'єктному визначенні специфічної форми - «небезпеки».

Тому, коли йдеться про сприйняття суб'єктом небезпеки, мається на увазі форма ототожнення та оформлення вказаної дії, яка є усвідомленим суб'єктом запереченням його існування. Тобто «небезпека» пов'язується не з будь-яким запереченням, а лише з тим, що спрямоване на заперечення існування об'єкта.

Будучи суб'єктною формою, небезпека за змістом може мати як суб'єктивний, так і об'єктивний характер, оскільки оформлення можуть отримати і об'єктивні відносини і суб'єктивні уявлення про них. З огляду на це **небезпека за змістом завжди має об'єктивно-суб'єктивний характер**, а співвідношення суб'єктивності і об'єктивності може бути досить різними. Це означає, що одна й та дія (явище, процес тощо) може отримати з боку суб'єкта різну оцінку, оскільки форму «небезпеки» отримує не всяке заперечення, а лише те, яке ідентифікується й оцінюється суб'єктом, як заперечення його існування.

Важливим є те, що наявність небезпеки завжди пов'язана з деякою можливістю, а саме з майбутніми негативними наслідками для суб'єкта щодо припинення свого існування як системи (передусім може бути зруйнована його структура). Тому виявлення суб'єктом можливості негативних для свого існування наслідків приводить до формування у нього відповідного ставлення до того чи іншого предмета (дії, явища тощо) як небезпеки. Зауважимо, що в загальному випадку небезпечним може бути не тільки якась зовнішня дія, що заперечує існування суб'єкта, а й відсутність дії або умов життєво важливих для вказаного існування. Наприклад, для живого організму це може бути їжа або житло.

Варто також зазначити, що, зрештою, небезпека не тотожна виключно негативній оцінці дії (процесу, явища тощо). За природою феномен небезпеки має також і позитивне для збереження життя суб'єкта значення, оскільки в разі адекватної оцінки негативних для його існування наслідків дає йому можливість сформулювати відповідне адекватне ставлення (дію) щодо того чи іншого предмета (процесу, явища тощо).

Крім того людина, на відміну від інших живих організмів, має можливість не тільки оцінювати небезпеку, а й сприймати її опосередковано, тобто переносити свою оцінку на інші об'єкти. Так, людина може визначати небезпеку стосовно інших людей, державних інститутів, суспільства в цілому. Але і в цьому разі небезпека залишається визначенням саме людини. При цьому одна й та сама дія (явище, процес тощо) може оцінюватися людиною залежно від її ціннісних орієнтацій як небезпечна чи як безпечна (як правило, в умовах збройного конфлікту дія щодо завдання збитку протилежній стороні оцінюється його учасниками по-різному).

Таким чином, за об'єктивним змістом **небезпекою є заперечення природної визначеності буття, а можливість заперечення міститься в самому предметі**, тобто, якщо є предмет, то є і можливість заперечення його існування. Так, для держави, яка втратила незалежність, небезпеки втрати незалежності не може бути (але є небезпека втрати територіальної цілісності), а для людини, яка втратила ноги, відсутня небезпека їх втратити (але поки вона жива є небезпека смерті). Це означає, що сам факт існування предмета криє у собі можливість заперечення його кількісно-якісних характеристик, які визначають його структурно-функціональну сутність як предмета.

Водночас це також означає, що насправді за своїм об'єктивним змістом **можливість небезпеки існує не ззовні, а всередині предмета**, якому небезпека загрожує як заперечення існування життєво важливих для предмета кількісно-якісних характеристик, тобто тих, що визначають його природну цілісність та специфічну індивідуальність. Тому механізмами реалізації

небезпеки існуванню предмета можуть бути як зовнішні, так і внутрішні чинники.

Таким чином можна зробити деякі висновки.

По-перше, небезпека є суб'єктною формою оцінки дії (явища, процесу тощо), яка ідентифікується (оцінюється) суб'єктом як заперечення його природного існування (буття). Тому за своїм об'єктивним змістом небезпекою є заперечення власного буття суб'єкта. Отже вищевказана оцінка покликана спонукати суб'єкта до активних дій щодо самозбереження. Тобто в широкому розумінні можна розглядати об'єктивний характер небезпеки, яка водночас існує виключно у формі суб'єктного визначення. Тому варто розрізняти об'єктивні передумови виникнення небезпеки як заперечення природного існування суб'єкта, і специфічну суб'єктну форму її відображення, які не тотожні.

По-друге, одну і ту саму дію (явище, процес тощо) людина може оцінювати по-різному в контексті її інтерпретації як небезпеку, в тому числі її причини, наслідки, масштаби тощо. Так, передумовою формування образу «ворога» може бути об'єктивно існуюче вороже ставлення до людини. Але це ставлення лише після перенесення суб'єктивних визначень на вказані відносини набуває рисі «ворога».

По-третє, ототожнення об'єктивного змісту із суб'єктною формою його сприйняття призводить до перенесення суб'єктивного змісту на об'єкт. Але це не змінює об'єктивного змісту. Наприклад, коли ми стверджуємо, що колір предмету жовтий, це не означає, що вказаний колір дійсно є об'єктивною властивістю цього предмету, бо, як відомо, колір не залежить від нашого сприйняття. Тобто перенесення суб'єктивної форми сприйняття на об'єкт може не відповідати його сутності в контексті оцінювання вказаного сприйняття як небезпеки. Інакше кажучи, оцінка міри (ступеня) небезпеки, як правило, залежить від цінності того, що заперечується. Ця оцінка завжди має ціннісний характер, яка стосовно однієї й тієї дії (явища, процесу тощо) в різних ціннісних системах може бути різною.

По-четверте, в практичному плані небезпека може розглядатися як *можливість за певних умов* набуття явищем (процесом тощо) здатності (впливу) на об'єкт і завдання йому значної шкоди (збитку), величина якої може бути "смертельно небезпечною", тобто призвести до загибелі об'єкта.

Суспільство є дуже складною системою взаємопов'язаних та взаємозумовлених соціальних зв'язків і взаємодій. Тому небезпека у *соціальному сенсі* – це об'єктивна можливість негативної дії тих чи інших чинників на соціальний організм. Унаслідок цього йому може бути завдано збитки (шкоди) що суттєво змінюють його властивості, погіршать стан, надає його розвитку небажаної динаміку тощо. Тому *джерелом небезпеки* для соціальної системи можуть бути об'єкти (явища, процеси тощо), які здатні завдати їй шкоди (збитки), зокрема, послабити або зруйнувати її структуру, а отже, заперечити навіть саму можливість нормального існування та розвитку системи. При цьому варто зазначити, що в соціальних системах джерелом небезпеки для їх нормального функціонування завжди були суперечності, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії.

Форми прояву небезпеки для соціальної системи можуть бути різними. Вони, зокрема, залежать від сфери життєдіяльності суспільства та держави, територіально-просторового та часового масштабу. У зв'язку із цим виділяють, наприклад, небезпеки в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній сферах життєдіяльності, небезпеки загальнодержавного та регіонального значення, небезпеки довго- чи короткотривалого характеру.

Водночас усі небезпеки можна звести до *двох видів*: зовнішніх та внутрішніх. *Зовнішня небезпека* для об'єкта — це можливість якого-небудь чинника або їх сукупності, що перебувають поза межами структури об'єкта, за певних умов справити негативний вплив на цей об'єкт і завдати йому шкоди. *Внутрішня небезпека* для об'єкта – це можливість якого-небудь елемента внутрішньої структури об'єкту (або їх сукупності) за певних умов завдати шкоди об'єкту із середини.

З огляду на викладене вище, можна вважати, що небезпека є проявом зв'язків між взаємодіючими елементами системи, коли в разі виникнення внутрішніх суперечностей між ними або порушення стійкості зв'язків, один з елементів може завдати збитку (шкоди) іншому. Це означає, що поза відносинами, що склалися між елементами системи, жоден з них, який має руйнівний потенціал, не може розглядатися як небезпека стосовного іншого, що не взаємодіє з ним. При цьому відносини між суб'єктом та об'єктом небезпеки значною мірою залежать від стану суб'єкта в певний момент часу.

Для оцінки стану суб'єкта небезпеки необхідно: урахувати характер прояву небезпеки (це дає змогу відповісти на запитання: небезпека є потенційною чи реальною?); оцінити ступінь (міру) можливої руйнівної дії суб'єкта, тобто завдання шкоди об'єктові. Оскільки можливість і здатність завдання шкоди об'єкту суб'єктом, що є джерелом небезпеки, можуть бути різними, доцільно розрізняти *рівні можливого збитку (шкоди)*, наприклад: *незначна небезпека* (здатність суб'єкта завдати незначної шкоди); *середня небезпека* (здатність суб'єкта завдати такої шкоди, коли стає неможливим нормальне функціонування об'єкта, тобто виконання певних його функцій); *висока небезпека* (здатність суб'єкта завдати такої шкоди, коли, стає неможливим виконання життєво важливих функцій в об'єкта небезпеки, що, зрештою, може призвести його до загибелі).

За станом, що виражає в тій чи іншій формі рівень готовності суб'єкта небезпеки до завдання шкоди (збитку) об'єкту, можна, наприклад, виділити готові, достатньо готові чи максимально готові суб'єкти до руйнівної дії. Серед фахівців-практиків превалює думка, з якою варто погодитися, що *найбільша небезпека* притаманна подіям (процесам, явищам тощо), які пов'язані із *ризикованою, а отже, непередбачуваною поведінкою суб'єкта небезпеки*. Певною мірою це справедливо, оскільки невизначеність поведінки суб'єкта небезпеки породжує вірогідність того, що та чи інша дія (чи бездіяльність) суб'єкта може мати непередбачений ефект для об'єкта небезпеки. Тому *небезпеку для соціальних об'єктів може* характеризувати «фактор

невизначеності». Мова йдеться про явища (процеси, події тощо), непередбачуваність яких виключає можливість формування однозначного прогнозу щодо їх розвитку (настання). Вказані чинники небезпеки здатні при реальному їх прояві істотно змінити уявлення, розрахунки та очікування з боку об'єкта небезпеки щодо їх можливості та здатності завдання йому шкоди.

Таким чином, небезпека завжди існує стосовно будь-якого об'єкта, в тому числі людини, соціальної групи, суспільства, держави, світової спільноти. Тому небезпеки доцільно класифікувати, щоб обрати адекватні управлінські рішення для недопущення або нейтралізації впливу небезпек на життєдіяльність того чи іншого об'єкта. Очевидно, що планування та здійснення об'єктом дій, адекватних небезпеці можливе за умови, коли у нього уявлення про небезпеку будуть відповідати її характеру і ступеню.

Оскільки небезпека у філософському аспекті розглядається як форма визначення суб'єктом заперечення свого існування, то свідомість людини дає їй змогу не тільки відображати та оцінювати заперечливий вплив щодо її власного існування, а й свідомо визначати своє ставлення до цього заперечення. Тому для з'ясування сутності небезпеки є визначення людиною свого ставлення до небезпеки, а, отже, і оцінка нею безпеки свого існування.

Сутність феномену «безпеки». Проблема з'ясування сутності безпеки на кожному етапі розвитку суспільства вимагала від людини пошуку різних методів досягнення захищеності її буття, які зумовлені конкретною культурно-історичною ситуацією, способом життя людей, їх світобаченням тощо. Зародження знань про безпеку можна прослідкувати в міфології, релігії, філософії, загалом в історії розвитку науки.

Способом розуміння безпеки спочатку виступав міф, який концентрував первинні уявлення про безпеку і одночасно був механізмом її забезпечення. У міфі людина мала справу з живими істотами, від яких залежало її існування, а вивчення безпеки відбувалось у формі їх «пізнання». Поява релігійної форми світогляду зробила свій внесок до розуміння безпеки. Її сутність у релігіях усвідомлюється як абсолютне благо, яке, наприклад, у буддизмі називається

нірваною, а в ісламі та християнстві персоніфікується в понятті всемогутнього Бога - носія і джерела безпеки. Бог також здатен карати. Тому страх божий оберігає людину від неправильних вчинків, а релігійна віра відіграє основну роль у створенні безпечного для життя людини світу. Ці уявлення про безпеку слугували важливим чинником організації стабільного функціонування та розвитку суспільства. Проте тільки у філософії *раціонально* осмислюються проблеми безпеки.

Рефлексивне оформлення людиною *свого існування чи існування іншого об'єкта реального світу* в контексті її ставлення до небезпеки знаходить відображення в понятті безпека. Тому часто філософи розглядають безпеку як феномен, **бо**, якщо небезпека опосередковується із запереченням самого існування суб'єкта, то безпека його існування опосередковується і визначається суб'єктом за ставленням до небезпеки.

Якщо, на думку людини, явище (процес, подія тощо) не загрожує її існуванню, ситуація розглядається як **безпечна**. **Але небезпечною** визначається ситуація, за якої існуванню людини (на її думку) загрожує небезпека (потенційно чи реально). Тому в цьому контексті безпека завжди є оцінкою суб'єктом ситуації, в межах якої його існуванню чи існуванню іншого суб'єкта не загрожує небезпека. Для визначення ж наявності безпеки важливою є оцінка заперечливого щодо нормальних умов життєдіяльності суб'єкта характеру небезпеки. Інакше кажучи, безпека може заперечуватися небезпекою й визначається не за ставленням до зовнішньої дії (процесу, явища тощо), а за можливими негативними (небезпечними) наслідками вказаної дії.

Таким чином, одна і та ж сама ситуація може оцінюватися суб'єктом як небезпечна, коли є чинники, які ідентифікуються (оцінюються) як заперечливі дії щодо самого існування суб'єкта, або як безпечна, коли вказані чинники відсутні. Отже феномен безпеки існує лише в живій природі, оскільки безпека може сприйматися й оцінюватися лише суб'єктом, який рефлексує.

У *рефлексивному визначенні* безпека опосередковується запереченням небезпеки. Тобто має місце заперечення заперечення, оскільки небезпека є

запереченням існуванню об'єкта (див. вище). Тому можливо отримати небезпеку, яка опосередкована не запереченням існування суб'єкта, а запереченням безпеки. Дійсно, з практичного погляду щодо безпеки об'єкта можливі такі ситуації: відсутність небезпеки для об'єкта, що є наслідком його захищеності від небезпечної дії (явища, процесу тощо); відсутність небезпеки, коли вона дійсно відсутня як така, але об'єкт при цьому не захищений; наявність небезпеки, тобто вона існує, але об'єкт не захищений.

Очевидно, що заходи, необхідні щодо забезпечення захищеності об'єкта, як правило, потребують використання значних ресурсів (матеріальних, фінансових та ін.). Тому за відсутності небезпеки для об'єкта використання вказаних ресурсів є недоцільним. Але не варто допускати й ситуації, коли небезпека є, а заходи щодо захисту об'єкта не вживаються.

Отже, *безпеки не тотожна відсутності небезпеки*. Але, оскільки безпека є формою рефлексії визначення умов існування об'єкта через опосередкування небезпекою, вона не існує без феномена небезпеки. Коли суб'єкт не сприймає ту чи іншу дію (процес, явище тощо) як небезпеку своєму існуванню, не може бути мови про безпеку. Наприклад, якщо життєдіяльності суспільної групи не загрожує небезпека, вона не може визначити свій стан як безпечний, доки не опосередкує його з тією чи іншою небезпекою. Доки такого опосередкування з боку вказаної групи немає, доти вона перебуватиме у стані невідомості щодо реальної небезпеки, а отже, не зможе оцінити й ступінь (міру) безпеки свого існування.

Таким чином небезпека і безпека - дві взаємозв'язані сторони, що перебувають у динамічній взаємодії й характеризують умови (ситуації) життєдіяльності об'єктів природи. Як не існує безпеки без небезпеки, так не може існувати і небезпека без безпеки. При цьому у своїй єдності вони тотожні: небезпечно для одного об'єкта є безпечним для іншого і навпаки, тобто безпека може розглядатися як заперечення небезпеки, а небезпека - як заперечення безпеки. Іншими словами, для людини (соціальної групи, суспільства загалом) небезпека має не безпосередній характер, а набуває опосередкованого безпекою

визначення. Виходячи з цього, *безпеку можна розуміти як опосередковану відсутністю небезпеки визначеність існування того чи іншого об'єкта.*

Оскільки безпека ґрунтується на визнанні відсутності не небезпеки взагалі, а певної небезпеки, вона *за своїм змістом та спрямованістю завжди конкретна та предметна.* Зокрема, як тільки людина має уявлення про ту чи іншу небезпеку, у неї з'являється можливість отримати й адекватне уявлення про свою безпеку. Але навіть наповнюючись об'єктивним змістом, безпека того чи іншого об'єкта для людської спільноти завжди є суб'єктивним визначенням. Особливо це проявляється, коли «змішуються» різні уявлення про небезпеку існуванню того чи іншого об'єкта. Характерним є, наприклад, уявлення про державну безпеку. Широта визначень, пов'язаних з безпекою держави, породжує недостатню змістову визначеність державної безпеки, яка може істотно відзнятися. Під державною безпекою можуть розуміти; результат заходів політичного, економічного та воєнного характеру, спрямованих на забезпечення суверенітету; реалізовані можливості щодо збереження політичного режиму; політичну стабільність тощо.

З огляду на це, завжди існує небезпека неадекватної оцінки безпеки об'єкта, що є, зрештою, наслідком суб'єктивного характеру оцінювання. Небезпека полягає у тому, що суб'єкт починає діяти виходячи з **власних уявлень** про небезпеку, а не з **об'єктивної реальності**, тобто реальної небезпеки. Тому завжди існує проблема визначення співвідношення (межі) між наявною і суб'єктивно визначеною як небезпекою, так і безпекою.

Таким чином об'єктивною основою існування феномену безпеки, як характеристики внутрішніх та зовнішніх умов існування об'єкта, є **природа речей**, що визначає їх буття. Внаслідок цього безпечними впливами на об'єкт можуть вважатися ті, що не призводять до істотної зміни його природного функціонування та розвитку, зміни структури об'єкту тощо (для природи речей особливо небезпечним є гальмування їх природного розвитку). При цьому при дослідженні проблем забезпечення безпеки розрізняють онтологічний, гносеологічний та аксіологічний аспекти.

Онтологічний аспект безпеки полягає в тому, що безпека існує в загальній структурі буття і перебуває в різних формах, як оптимальні умови дійсності (буття природи, людини, соціального і духовного), за яких мінімізовані небезпеки. Така об'єктивна реальність дає змогу забезпечити самозбереження всього живого й охоплює явища, процеси, закономірності, що діють у світі. Деяка дія, яка визначається людиною як безпечна, по своїй природі може бути насправді небезпекою. В об'єктивному сенсі забезпечення безпеки може мати небезпечний характер. Це означає, що в контексті вивчення умов виживання (прогресивного розвитку) держави, суспільства та окремого індивіда необхідно розрізняти безпеку в природній визначеності від безпеки в суб'єктній визначеності. Люди об'єднуються у групи, встановлюють один з одним нормативно регульовані відносини, значною мірою керуючись прагненням до безпеки. Тому в суспільстві функція забезпечення безпеки незмінно залишається однією з найважливіших.

Безпека для живого організму – це дії щодо самозбереження на реакцію із заперечення його існуванню (інстинкт самозбереження). Саме тому феномен безпеки має подвійну природу, зумовлену єдністю загальності природи самозбереження і особливості форми її прояву в людській життєдіяльності. Тому варто ще раз звернути увагу на необхідність відокремлення безпеки в природній визначеності від безпеки людини як свідомої істоти.

З огляду на це, **безпека суспільства** - це такі умови (стан), за яких, передусім, забезпечуються свобода вибору шляху подальшого існування, самовдосконалення й розвитку суспільства, або ж для їх захисту є адекватні засоби. **Особиста безпека** є також певний стан самопочуття індивіда, який характеризується його впевненістю (інтуїтивною чи такою, що базується на достовірних знаннях) у тому, що небезпеки, передусім її життю та майну, відсутні, або ж для захисту від них є відповідні засоби.

Гносеологічний аспект безпеки пов'язаний безпосередньо з особливостями її пізнання. В процесі історичного розвитку безпека пізнається через чуттєвий досвід і завдяки раціональному пізнанню. Накопичені знання

трансформувалися в практичний досвід і достовірні знання. Пізнання безпеки пов'язане зі значними труднощами тому, що об'єктивно існує значна множина вимірювань (її оцінки) в різних сферах життєдіяльності. Людина і суспільство завжди прагнуть пізнати бажані умови повної відсутності небезпек – абсолютну безпеку, що практично неможливо, оскільки процес розвитку небезпек у результаті людської діяльності і об'єктивних змін у світі нескінченний.

Аксіологічний аспект безпеки полягає в тому, що вона перебуває в ряді загальнолюдських цінностей, таких як добро, істина, краса, оскільки має ціннісну значущість для багатьох поколінь людей, не зважаючи на те, що в різні епохи її зміст і значення розумілися по-різному. Безпека створює оптимальні умови для підтримки гармонійного стану буття і стійкого розвитку суспільства. Знання про безпеку дають людині свободу вибору, розкривають її ціннісну значущість.

Таким чином, безпека – одна з найважливіших потреб нарівні з потребою людини в їжі, одязі, помешканні тощо, а її забезпечення - головна передумова існування людини та її прогресивного розвитку. При цьому одна і та ж сама ситуація може оцінюватися суб'єктом як небезпечна (такою вона визнається відносно суб'єкта) чи як безпечна (такою вона визнається відносно дії, що заперечує саме існування суб'єкта).

1.2. Сучасні уявлення про безпеку

Поняття безпеки в історії філософії. Проблема безпеки досить давно обговорюється у філософії, але першим, хто із *системних позицій* проаналізував проблеми безпеки і виживання держави, суспільства та окремого індивіда в контексті їх взаємодії, був автор теорії "суспільного договору" англійський філософ-матеріаліст Томас Гоббс, бо у теорії феномену безпеки відводиться центральне місце (головна мета цього договору є уникнення ситуації в суспільстві, яку можна охарактеризувати як "війна всіх проти всіх"). На думку Т. Гоббса, саме страх перед небезпеками об'єднує людей в

суспільство, спонукає їх відмовлятися від прагнення до необмеженого самоствердження. Люди, піклуючись про власну безпеку, делегують свою свободу абсолютній владі суверена. Вони розуміють, що в разі вибору свободи безмежного самоствердження можуть залишитися в природному стані дикості, за якого ніхто не зможе їм гарантувати особисту недоторканність і безпеку.

Тому, за Т.Гоббсом, особиста безпека досягається тільки у сфері **соціального загального, владою і силою абсолютного суверена**. При цьому головним критерієм якості та сили влади суверена він вважав його здатність подолати стан "війни всіх проти всіх", а в ієрархії цінностей на перше місце ставив життя і безпеку. Вчений був переконаний, що лише тією мірою, якою суверен забезпечує своїм підданим життя і безпеку, можна розраховувати на той чи інший рівень досягнутого при його правлінні добробуту, тобто заради життя і безпеки можна поступитися добробутом. Забезпечуючи безпеку підданих, держава повинна надавати захист від зовнішніх ворогів і зберігати мир усередині суспільства. Лише на основі дотримання цих двох умов може йти про підвищення добробуту.

Таким чином, страх перед загрозами безпеці змушує людину шукати в суспільстві засоби колективного захисту від вказаних загроз, а пошук безпечних умов розвитку суспільства обумовлює прогрес цивілізації.

Британський філософ Джон Локк також спирався на теорію "суспільного договору". Але його уявлення про безпеку людини ґрунтувалися на поглядах про природу людину як істоту, яка не наділена від народження свавіллям, потягом до зла чи добра. На його думку, те, зла чи добра людина, залежить передусім від впливу зовнішнього середовища, оскільки вона є результатом накопиченого досвіду. Загальновідомим є його постулат, що розум людини є «чистою дошкою», тобто що знання людей та інші її риси визначаються тільки досвідом. Урешті решт головна теза Дж. Локка полягає в тому, що "суспільний договір" дійсно укладається для забезпечення безпеки. Але якщо держава перестає гарантувати безпеку або навіть сама стає джерелом небезпеки для громадян, вони повинні мати можливість і мають право забезпечити свій захист

від таких дій держави, і, таким чином, гарантувати собі найважливіші права. Для здійснення такої можливості цінністю є не стільки безпека, як особиста, індивідуальна свобода, адже на думку вченого, безпека досягається тільки за певних умов. Зокрема, забезпечення безпеки у Дж. Локка пов'язується з необхідністю поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, що дає змогу сформувати систему заборон і противаг, через яку жодна з гілок влади не може отримати її в повному обсязі й вимушена взаємодіяти з іншими за певними правилами. Тому його уявлення про безпеку знайшло відображення в ліберальних теоріях та практиці західноєвропейської демократії, в яких безпека індивіда не тільки отожднюється з безпекою суспільства, а й досягається шляхом застосування певних правових механізмів.

Принципово важливою є й теза Дж. Локка, що народ має право відібрати владу у тих, хто буде нехтувати його інтересами та вручити її іншим, більш гідним довіри. Тому виникає парадокс, народ, який одержав право скасовувати владу (якщо вона нехтує інтересами його безпеки), може здійснити це право, але це повертає суспільство до стану "війни всіх проти всіх", тобто стану, який характеризується відсутністю безпеки.

Осмислення уявлень про безпеку є і в гегелівській філософії. Безпеці протистоїть свавілля, стверджує Гегель, і широко використовує запропоновану ним категорію «неправо», під якою розуміє волю, що демонструє свавілля, а його носієм, на його думку, є індивід, відокремлений від загального права. Тобто заперечення загальноновизнаного передбачає можливість «неправа» як загрозу безпеці. Аналізуючи проблему безпеки індивіда, держави і майна, Гегель віддає пріоритет безпеці держави, оскільки її забезпечення гарантує безпеку індивіда і майна. На його думку: держава має особливий характер цілісності; функція забезпечення безпеки є вищою, ніж договірна природа держави (захист життя і власності індивідів є необхідною сутністю держави); держава може вимагати, щоб життя і власність індивідів за необхідності були принесені в жертву загальним інтересам. Таким чином, на думку вченого, життя індивіда і його власність забезпечуються лише безпекою держави, а тому

можуть бути (якщо виникне необхідність) принесені в жертву задля забезпечення безпеки держави. Це означає, що найнебезпечнішими є злочини проти безпеки держави, оскільки їх наслідком, зрештою, стане загроза безпеці особи і безпеці майна.

Теорія "суспільного договору" у французького мислителя Жан-Жака Руссо, значно відрізняється від поглядів Т.Гоббса та Дж. Локка. Як і ці вчені він визнавав, що суспільство для забезпечення власної безпеки укладає суспільний договір, згідно з яким влада над суспільством переходить до держави. Але, на його думку, державна влада має ґрунтуватися на волі та свободі кожної людини. Громадяни мають залишатися абсолютно вільними та не обмеженими діями держави навіть після укладення суспільного договору. Тому народ має право скинути владу, якщо цей договір не виконується, адже саме народ є носієм і джерелом влади.

У свою чергу, філософ-утопіст Клод Анрі де Сен-Сімон намагався розв'язати проблему забезпечення безпеки громадян у контексті пріоритету гуманітарних цінностей. Вчений вважав, що безпеку суспільства може забезпечити добровільна асоціація людей, які об'єднані плановою організацією виробництва й обов'язком кожного працювати. Загальними рисами розроблених ними концепцій побудови безпечного суспільства були вимоги щодо ліквідації будь-якої соціальної ієрархії, тобто запровадження тотальної рівності усіх. Для цього вважалося за необхідне ліквідувати зокрема такі інститути, як приватна власність, держава, сім'я.

Значний внесок у сучасне розуміння безпеки зробив французький соціолог та філософ Давид Еміль Дюркгейм, який наприкінці XIX століття розробив основи соціології та структурно-функціонального аналізу. На його думку визначальними елементами забезпечення безпеки індивіда та суспільства мають бути соціальні норми. Вони мають бути спрямовані на обмеження егоїстичних устремлінь особи, запобігання різним соціальним конфліктам та їх врегулювання. Водночас, на переконання вченого, директивно-нормативне регулювання поведінки індивідів має здійснюватися не лише примусом.

Принципово важливим також є формування у суспільстві відповідних ціннісних систем та ціннісних орієнтацій людини.

Становлять інтерес і уявлення про взаємозв'язок держави та безпеки у філософії постмодерну. Так, на думку французького філософа та історика Мішеля Поля Фуко, державна влада – це влада, "очищена" від свавілля, що повсякденно проявляється у стихії людської волі. Але таке "очищення" можливе тільки в тому разі, якщо розум здатний обмежити, визначити цю стихію, узяти її під свій контроль. Те, що в повсякденному житті постійно доводиться стикатися зі свавіллям, свідчить про те, що завдання раціонального (логічного) визначення влади, як феномену не вирішене. Тобто ми до цього часу не знаємо, чим є влада, хоча з її стихією постійно доводиться мати справу, стверджує він. Тому влада є феномен, що виявляється як дія стихії, що поневолила людину, а владні відносини можна виявити тоді, коли є факти опору владі.

Зі свого боку, Жан Бодрійяр називав сучасну епоху ерою гіперреальності. На його думку, сьогодні надбудова визначає базис, а не базис надбудову. Праця нічого не створює, а соціалізує. Обрані ж органи влади нікого не представляють. Тому сучасну епоху він характеризує, як епоху втрати реальності. Її останнім бастіоном є смерть, адже тільки вона не має споживчої вартості. Водночас на смерті базується будь-яка влада і економіка. З огляду на це влада сама здійснює виробництво безпеки: починаючи від воєнної безпеки і закінчуючи страхуванням від нещасного випадку на виробництві. При цьому у будь-якому разі йдеться фактично про конвертацію смерті, нещасного випадку, хвороби тощо в капіталістичний надприбуток. Як і М.Фуко, Ж.Бодрійяр убачає у такій еволюції поняття безпеки природний розвиток логічних передумов, що містилися вже в теорії "суспільного договору", де суверен (влада) наділяється правом *змусити померти* і *дозволити жити*. Через симетрію з'являється нове право: право *змусити жити* і *дозволити померти*. Вказані зміни пояснюються природною метою влади, яка прагне контролювати життя як таке.

Такі погляди на природу влади у представників філософії постмодерна зумовлюють й відповідні уявлення про безпеку. На перший погляд, інститути держави спрямовані на захист громадян від різноманітних збитків, ризиків, нещасних випадків, безробіття тощо, тобто сфера гарантій індивідуальної безпеки максимально розширюється. Але водночас розширюється і сфера контролю та можливостей влади, зумовлених "турботою" про людину. Внаслідок цього за певних умов така турбота державної влади про безпеку громадян може стати реальною загрозою для них самих, особливо коли вказана турбота передбачає вихід за межі закону. Це одна із причини, чому в останні десятиліття з боку філософів, соціологів, економістів та інших науковців активізуються спроби щодо більш ґрунтовного з'ясування сутності феномену "безпека" та операціоналізації цього поняття в контексті пошуку шляхів прогресивного розвитку від окремої людини до світової спільноти.

Основа сучасних уявлень про безпеку. Сучасне наукове знання про безпеку включає певні взаємопов'язані уявлення про цей феномен у межах технічних, юридичних, воєнних, політичних, соціальних та інших наук. При цьому зусилля вчених концентруються, передусім, в площині збереження та подальшого розвитку системи базисних цінностей суспільства як структурного рівня (цінності типу: "справедливість", "виживання", "розвиток", "свобода", "права людини", "добробут" та ін.), так і функціонального рівнів. Тому сучасні уявлення про безпеку людини, суспільства, держави і міжнародної спільноти ґрунтуються на тому, що це досить складне соціально-політичного явище. Воно відображає певні теоретичні уявлення про взаємовідносини індивіда, суспільства та держави, акумулює в собі наслідки їх практичної багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, врешті-решт уподобання і культуру кожної людини (індивіду), суспільства, держави, земної цивілізації.

Так, з кінця минулого століття проблеми безпеки почали розглядати в контексті основних постулатів теорії нелінійних процесів та теорії хаосу, синергетичної термінології. Врешті решт, це сприяє розумінню спонтанності й непередбачуваності характеру та спрямованості небезпек, як наслідки тісної

взаємодії складних процесів соціальної і природної самоорганізації реальних об'єктів навколишнього світу. Зокрема, *синергетичний характер безпеки* полягає в тому, що, наприклад, як національна, так і міжнародна безпека передбачає взаємодію як цілісної системи усіх інститутів політичної, економічної, соціальної та гуманітарної сфер життєдіяльності людини, суспільства, держави, а в деяких випадках і міжнародних інституцій. Це дає змогу створити системний ефект стійкого суспільного розвитку. Тому варто погодитися з дослідниками, які стверджують, що, зрештою, безпека має розглядатися як специфічна властивість динамічних систем, як комплексний критерій оцінки її якості та цілісності, який характеризує динаміку розвитку системи та її технічне впровадження.

З огляду на це, як основу для розкриття змісту поняття “безпека” більшість дослідників пропонує розглядати її як певний стан системи, досягнутий унаслідок запобігання завданню шкоди її розвитку (життєдіяльності). У контексті викладеного заслуговує на увагу й те, що Статут ООН визначив як одну із головних цілей створення та діяльності цієї організації об'єднання зусиль міжнародного співтовариства для підтримки безпеки, а країни-учасники ОБСЄ в ст. 5 Заключного акта від 1 серпня 1975 р. зобов'язалися утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити ситуацію до такої міри, що виникне загроза щодо підтримки безпеки. Тобто у цьому разі під безпекою розуміється деяка якість міжнародних відносин, яка ставиться у залежність від того чи іншого рівня міждержавних правовідносин. Це дає підстави стверджувати, що безпеку можна розглядати як своєрідну інтегральну характеристику соціальної системи, яка залежить від багатьох чинників і характеризує той чи інший її стан. У такому разі досягнення бажаного для соціальної системи стану визначає її головну мету, а також спосіб і умови існування під впливом тих чи інших факторів.

З іншого боку, безпечний і сталий розвиток соціальної системи можна розглядати як *форму буття*, яке може бути охарактеризоване такими категоріями, як *якість, кількість та структура*. Якість характеризує

цілісність, нероздільну визначеність предметів і явищ, а структура, яка залежить від кількості (наприклад елементів структури), одночасно тісно пов'язана з якістю і характеризує розподіл і взаємодію у просторі елементів системи та програму їх розвитку. Загальновідомо, що головна особливість структури системи – її цілісність та якісна відмінність від складових її елементів. Отже зміна структури завжди пов'язана зі зміною якості і навпаки. Тому можна погодитися з американським політологом А.Уолферсом, на думку якого безпека в *об'єктивному плані* передбачає *відсутність загроз* набутим цінностям (цінностями у цьому разі є структура та якісні характеристики соціальної системи), а у *суб'єктивному – відсутність страху*, що вказаним цінностям буде завдано шкоду, що вони будуть піддані руйнації.

Інакше кажучи, накопичена суспільством система цінностей є фундаментальним фактором, який визначає сутність явища, яке ми позначаємо поняттям “безпека”, оскільки вказаний фактор обумовлює відповідні засоби, способи, механізми тощо, які держава використовує саме для забезпечення безпеки накопиченим цінностям. Тобто в цьому разі феномен “безпека” інтерпретується й безпосередньо пов'язується із суб'єктивними за природою оцінками характеру й масштабів загроз цінностям суспільства, які характерні для конкретно-історичного моменту його розвитку. Таким чином, наявність безпеки дає змогу суспільству зберігати та примножувати свої базові цінності. З огляду на викладене безпека сама є цінністю, поряд з іншими цінностями суспільства і держави. Саме таке розуміння сутності феномену “безпека” сьогодні вважається класичним серед наукових шкіл США і провідних країн Заходу. Водночас безпеку можна вважати характеристикою щодо інших базових цінностей, зокрема таких, як “добробут”, “сталий розвиток”, мир, тощо, оскільки певний її рівень є умовою збереження та накопичення вказаних цінностей. Інакше кажучи, безпека, не будучи чимось матеріальним, є своєрідною характеристикою та необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку та життєздатності суспільства.

Суспільство розвивається у середовищі, параметри якого формуються під дією різноманітних, взаємопов'язаних та взаємозумовлених факторів, вплив яких зумовлює деякий інтегральний рівень загроз безпеці (небезпек життєдіяльності) суспільства. У загальному випадку, це справедливо стосовно людини і людської цивілізації в цілому. Тому головною метою органів державної влади та міжнародних організацій, які розв'язують проблему забезпечення безпеки є підтримка певного рівня задоволення життєво важливих потреб людини. Очевидно також, що досягнутий рівень безпеки залежить від можливостей суспільства, ефективності практичних заходів щодо їх реалізації під час прогнозування, виявлення, нейтралізації чи зниження інтегрального рівня загроз безпеці.

Сьогодні визначальними факторами, які справляють вплив на безпечний розвиток соціальної системи є:

стійка тенденція до зростання ролі екологічних факторів у житті людства;
усе більше усвідомлення економічної суті та природи проблем, які накопичилися в біосфері та вимагають для успішного розв'язання спільних зусиль світового співтовариства, тобто певного рівня співробітництва в системі міжнародних відносин;

необхідність подальшого пізнання та врахування під час розробки стратегії безпечного розвитку суспільства еволюційних законів функціонування й розвитку природи та суспільства;

важливість вибору такої стратегії національного розвитку, за якої досягається гармонізація екологічних, соціальних, економічних, політичних та гуманітарних взаємовідносин і співвідношень;

усебічне врахування не тільки культурно-історичних особливостей національного розвитку, а й основних параметрів, складових і характеристик міжнародної безпеки, вплив яких часто є вирішальним під час розв'язання проблем забезпечення національної безпеки (тобто врахування реалій суперечливого, але в цілому досить взаємозалежного розвитку країн світу);

суперечливість, взаємозалежність та тенденція до зростання динаміки змін загальнолюдських, національних, класових, групових та особистісних інтересів, а в деяких випадках – і ціннісних орієнтацій, які все більше знаходять вияв на державному, регіональному та глобальному рівнях міжнародних відносин.

Окремо варто зазначити, що, оскільки безпека є суспільною потребою, то головним принципом забезпечення сталого розвитку суспільства має бути пошук суспільної злагоди щодо вирішення тих чи інших принципових питань вказаного розвитку, зокрема щодо основних напрямків суспільно-політичних та соціально-економічних реформ. Указані реформи, часто, незважаючи на об'єктивну необхідність їх проведення, як правило, супроводжуються низкою криз (кризових явищ, ситуацій). Вони значною мірою руйнують усталені традиційні цінності та ідеологічно-світоглядні уявлення про безпеку життєдіяльності як на рівні окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Вказані цінності та уявлення функціонують на рівні соціальних взаємодій і поведінки окремих індивідів, а в сучасних умовах глобалізації з'являється й вагомий міжнародний контекст (вплив).

Дуже важливим є те, що досить часто відсутність національної злагоди щодо основних напрямів суспільно-політичних та соціально-економічних змін суспільства є наслідком наявності серед різних соціальних груп і в політичній еліті держави найрізноманітніших, часто суперечливих тлумачень і діаметрально протилежних уявлень щодо сутності феномену "безпека" та її складових у конкретний період історичного розвитку. Так, відсутність розуміння у соціальних груп та політичній еліті сутності визначальних чинників безпеки (результати їх аналізу мають покладатися, зокрема в основи внутрішньої політики), призводить до суспільно-політичної нестабільності, зростання корупції, виникнення етнічних і регіональних конфліктів тощо, і, як наслідок - до зниження ефективності використання наявних можливостей для безпечного розвитку суспільства.

Таким чином, сьогодні безпека, як комплексна характеристика соціальної системи, має розглядатися у різних ракурсах.

По-перше, безпека, має розглядатися як об'єктивна характеристика зовнішніх умов середовища функціонування системи, що припускає наявність спрямованої ззовні на систему небезпеки та певну можливість її прояву (реалізації). Це, так би мовити, *зовнішній вимір небезпеки*. В такому розумінні джерело небезпеки і об'єкт (система), на який вона спрямована, є розділеними. При цьому аналізуючи умови функціонування соціальної системи, акцент робиться на об'єкті (елементі системи), інтереси (потреби) якого вимагають вжиття заходів щодо його захисту. Як правило, результати цього аналізу мають охоплювати такі аспекти:

- елементи, які забезпечують захищеність об'єкта від небезпеки;
- стан об'єкта, за якого йому не може бути завдано істотної шкоди;
- стан функціонування об'єкта, за якого ймовірність небажаної зміни будь-яких його параметрів (показників), які характеризують його нормальну життєдіяльність відносно незначна, тобто нею практично можна знехтувати;
- прийнятний рівень небезпеки, а, отже, і ступінь захищеності від небезпеки у разі її реалізації, залежний від можливих витрат на обмеження дії чинників, які породжують небезпечне явище (подію, процес тощо);
- здатність об'єкта зберігати свої основні характеристики та природну сутність у разі негативних дій з боку інших об'єктів, явищ або процесів;
- умови, за яких не завдається суттєвий збиток (шкода) іншим об'єктам, які є елементами системи.

По-друге, безпека як комплексна характеристика соціальної системи, має досліджуватися крізь призму психологічної реакції людини на зовнішні умови свого існування. У такому разі вказаним умовам дається оцінка як безпечним чи небезпечним на основі їх чуттєво-емоційного сприйняття, яка покладається в основу характеристики умов впливу зовнішнього середовища на систему або її елементи. Тобто оцінка, отримана на основі чуттєво-емоційного сприйняття небезпеки, інтерпретується як *об'єктивна* оцінка її характеристики.

По-третє, в процесі дослідження соціальних систем феномен "безпека" необхідно також розглядати як комплексну характеристику взаємовідносин всередині самої системи (внутрішній вимір безпеки). У цьому разі джерело небезпеки та об'єкт, на який вона спрямована, певною мірою збігаються. Так, історичний досвід переконливо свідчить, що неефективність взаємодії елементів соціальної системи, зокрема державних інститутів та інститутів громадянського суспільства, корупція, недосконалість правових норм, масове порушення прав і свобод людини, дефіцит необхідних для розвитку системи ресурсів тощо породжують низку небезпек, які можуть досить швидко призвести до руйнації соціальної системи (держави). За таких умов забезпечення безпеки значною мірою пов'язується з необхідністю вдосконалення теоретичних засад державотворення і державного управління та їх практичним упровадженням.

Урешті-решт, сучасні уявлення про безпеку індивіда, соціальної групи, суспільства, держави, міжнародної спільноти знаходять відображення у її визначеннях, які, як свідчить аналіз, акцентують увагу, головним чином, на таких аспектах безпеки як: стан захищеності системи; відсутність небезпеки; наявність специфічної властивості (атрибуту) системи; результат специфічної діяльності тих чи інших інститутів; певний стан системи; сукупність чинників, що забезпечують життєздатність системи або сприятливі умови для її розвитку; культурно-історичні феномени розвитку; інституціалізація взаємодій елементів соціальної системи у контексті задоволення їхніх життєво важливих потреб та досвіду культурно-історичного розвитку.

При цьому, як правило, кожне визначення поняття безпеки, як комплексної характеристики соціального об'єкта зумовлює необхідність визначення та врахування інших додаткових характеристик для більш ґрунтовного розкриття суті запропонованого визначення поняття безпека. Отже, сучасні уявлення про феномен безпеки є досить різними, що, безумовно, знаходить відображення і в керівних документах з питань забезпечення

національної та міжнародної безпеки. Це приводить до появи альтернативних визначень поняття безпеки, які можна звести до таких груп.

1. Безпека розуміється як відсутність небезпеки.

Так, деякі тлумачні словники трактують поняття "безпека" як стан, коли немає небезпеки, або як стан, за якого ніщо кому-небудь або чому-небудь не загрожує, тобто чинники, які можуть становити загрозу існуванню, наприклад, індивіду, соціальній групі – відсутні. Це дало підставу деяким дослідникам стверджувати, що "безпека" є крайнім виявом небезпеки, коли остання абсолютно відсутня, тобто це фактично ідеальна ситуація.

Але за будь-яких умов безпеку соціальної системи не можна розглядати як стан, коли немає небезпеки. Історичний досвід не демонструє прикладів, коли б такого стану вдалося досягти окремій людині або соціальним групам. Навпаки, різні нації та народи, намагаючись захистити себе від тих чи інших, небезпек, створили такі види та системи виробничих і технологічних потужностей, системи озброєнь і у такій їх кількості, що це стало, однією із найбільших небезпек існуванню людської цивілізації. Окрім того, феномени "безпека" та "небезпека" взаємозалежні, тобто не можуть існувати один без одного (див. розд. 1.1). Наявність небезпеки не виключає, а навпаки, передбачає безпеку, яка, по суті, є реакцією на небезпеку, тобто безпека немислима без небезпеки. Більше того, розуміння безпеки як відсутності небезпеки фактично заперечує розвиток і вдосконалення організаційно-функціональної структури реальних об'єктів навколишнього світу, оскільки це передбачає постійне відтворення небезпеки .

2. Безпека розглядається як невід'ємна властивість системи.

На підтвердження цієї тези не без підставно, акцентують увагу на тому, що успішне (нормальне) існування будь-якої системи припускає її певну захищеність від руйнівної дії тих чи інших об'єктів (небезпек). Дійсно, здатність чинити спротив руйнуванню - характерна властивість об'єктів живої та неживої природи, від атома до людини включно. При цьому живі організми, взаємодіючи із зовнішнім світом, тією чи іншою мірою оцінюють небезпеки

своєму еволюційному розвитку, яке відповідає їх природі та існуванню. В процесі розвитку вони вдосконалюють відповідні захисні системи та функції, спрямовані на зменшення руйнівного впливу небезпек.

Проте деякі дослідники висловлюють сумнів у доцільності розгляду безпеки як невід'ємного атрибуту об'єктів реального світу. На їхню думку, проблема полягає в тому, що визнання атрибутивного характеру безпеки означає принципове заперечення необхідності забезпечення безпеки. Тому вони переконані, що безпека не є невід'ємним атрибутом об'єктів реального світу, а має вторинний характер. Їх головний аргумент - здатність запобігати небезпекам чи реагувати на них самі по собі не виникають. Тому безпека (чи її відсутність) є наслідком наявності певних обставин. Зокрема, коли йдеться про наявність (відсутність, належний рівень тощо) безпеки особи, суспільства, держави, то це є результатом соціальної діяльності.

3. Безпека розглядається, як результат специфічної діяльності, передусім державних інститутів.

Розуміння безпеки як результату діяльності тих чи інших інститутів, може, проявлятися у таких видах (складових) їх діяльності, як: виявлення, прогнозування, нейтралізація процесів (явищ, подій, інших чинників), які можуть завдати збитку (шкоди) об'єкту захисту та запобігання їм; забезпечення належного розвитку соціальної системи (її елементів) у контексті захищеності від небезпеки її (їх) знищення; створення громадянам необхідних умов для життя, забезпечення гарантій їхніх прав і свобод, соціальної захищеності, політичної стабільності тощо. Очевидно, що у цьому разі визначення безпеки значною мірою передбачає її розуміння як мети, а не як діяльності.

4. Безпека розглядається як певний стан, зокрема:

відносин між суб'єктами, за якого їх існуванню, розвитку і суверенітету не загрожує військова, економічна, екологічна або інша небезпека;

соціальної системи, за якого забезпечується її нормальне функціонування і прогресивний розвиток;

держави, за якого вона здатна успішно протистояти силовому тиску ззовні або адекватно відреагувати на збройний заколот у країні тощо;

коли досягнутий бажаний рівень взаємовідносин між об'єктами, які одночасно можуть бути об'єктами і суб'єктами небезпеки відносно один одного (наприклад, так звана стратегічна стабільність);

стійкості, стабільності суспільного організму стосовно будь-яких спроб силового тиску на нього.

Таким чином, сучасні уявлення про безпеку демонструють неоднозначність підходів. Проте різноманіття визначень цього феномену далеко не тотожне повному та якісному розкриттю його суті. Різноманіття наявних понять безпеки не розв'язує до кінця проблему необхідності подальшого з'ясування її суті. В науці чимало прикладів, коли множинність понять не обов'язково зумовлює якісний перехід від суб'єктивних уявлень до розуміння об'єктивної суті того чи іншого об'єкта (процесу) реального світу. Водночас аналіз наведених вище підходів щодо сучасного розуміння поняття "безпеки", якщо їх розглядати в контексті життєдіяльності соціальних систем, дає підстави стверджувати, що за будь-якого визначення воно характеризує:

тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, що визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та ін.), за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне функціонування, яке відповідає їх природі;

певну захищеність функціонування соціуму від потенційних і реальних небезпек, яка є результатом еволюційного розвитку та наслідком діяльності соціальних інститутів.

З огляду на це рішення щодо забезпечення безпеки соціальної системи необхідно приймати на підставі аналізу динаміки її розвитку та функціонування, які можна описати та характеризувати за допомогою різних показників (індикаторів, індексів), зокрема, таких як якість перехідних процесів із одного рівня на інший під час життєдіяльності об'єкта безпеки, керованість, адекватність реакції на впливи зовнішнього середовища. Вихід показників, які

характеризують життєдіяльність соціальної системи, за деякі допустимі межі, призводить або до погіршення якості управління, або до невиконання завдань системи, а, зрештою, до руйнування системи (розпаду її структури, порушення цілісності тощо). Тому необхідно відслідковувати параметри (індекси, індикатори), які визначають рівень безпеки системи.

1.3. Підходи щодо наукового вивчення безпеки

Люди завжди намагалося розв'язувати проблеми, що виникають перед ними виходячи з рівня накопичених наукових знань. При цьому в кожен епоху існують певні принципи, підходи, закони, постулати тощо, які є підґрунтям отримання нових знань. Для осмислення феномену безпеки особливо важливими є підходи та принципи його наукового вивчення, як традиційні, усталені, так і нові, оскільки наукове пізнання реального світу ґрунтується на знаннях, які визначають, уточнюють та деталізують форми наукового пізнання.

Класичні принципи наукового вивчення безпеки. На всіх етапах розвитку філософія пропонувала різні підходи до пізнання світу, в тому числі людини та суспільства. Один із них ґрунтується на тому, що фундаментальною властивістю матерії є її рух, який знаходить вияв у суперечливій єдності мінливості та стійкості. При цьому провідну роль відіграє мінливість, оскільки все нове виявляється лише через неї. Феномен безпеки також тісно пов'язаний з поняттям стійкості та з мінливістю. Стійкість сприяє певному стану самозбереження, а мінливість співвідноситься з поняттям "зміни", завдяки яким об'єкт реальної природи набуває нових властивостей, що об'єктивно необхідні для його розвитку, оскільки без розвитку немає сенсу вести мову про безпеку будь-якого живого організму в середовищі, яке постійно змінюється.

Процеси і явища в природі можна розглядати як об'єктивні властивості та якості матерії, що існують незалежно від людської свідомості, її сприйняття та переконання, тобто матерія включає знання про принципи, будову, закони і форми її буття. Такий підхід називають **об'єктивним**, або **онтологічним**. Якщо ж перевага віддається накопиченому теоретичному знанню,

загальноприйнятим, сталим істинам (установленим людьми на певному етапі розвитку науки законам) і сформованим на цій основі суб'єктивним оцінкам, то такий підхід називають *суб'єктивним*, або *гносеологічним*. У процесі реалізації вказаних підходів часто виникають суперечності між тією чи іншою науковою теорією при поясненні тих чи інших подій і фактів реальної природи. Тому діалектика наукового пізнання передбачає взаємодоповнення суб'єктивного та гносеологічного підходів при вивченні об'єктів і процесів реального світу (соціального і природного) та недопустимість догматизації теорії і методології.

Гносеологічна основа нових знань про реальний світ спирається на три фундаментальні принципи: *універсалізму, експерименталізму, редукціонізму*.

Принцип універсалізму пізнання світу передбачає універсальність наукових способів. Мається на увазі різнобічність, енциклопедичність наукового знання, що є передумовою для цілісного, філософського осмислення світу, побудови на цій основі сучасної системи знань про природу¹ Тому принцип універсалізму сприяв формуванню *індуктивного методу*. Його суть полягає в тому, що оскільки природа є універсальною, то отримання знання про будь-який об'єкт (чи процес) можливе шляхом розширення знання про одного представника цього класу на весь клас об'єктів (процесів).

Об'єктивною основою індуктивного методу є емпіричні дані (про природу, суспільство), отримані в результаті дослідження (експерименту, спостереження), а суб'єктивною - їх пізнаваність за допомогою логічних висновків (схем). Звідси впливає необхідність застосування *принципу експерименталізму*, а саме: повторних спостережень за об'єктом для отримання реалістичного уявлення про весь клас таких подібних об'єктів. Принцип експерименталізму справив значний вплив на формулювання *критерію істини*. Його суть полягає в тому, що наукова істина перевіряється (доводиться) тільки практикою: в процесі спостереження, експериментів,

¹ Сьогодні принцип універсалізму дещо суперечить тенденції виділення з філософії та інших наук різних сфер знання. Таке спрощення загальної картини світу не завжди виправдане.

виробничої діяльності тощо, тобто, якщо теорія підтверджується практикою, вона є істинною.

Принцип редукціонізму полягає в тому, що можна досліджувати елементи системи для отримання знань про функціонування системи в цілому. Його застосування передбачає спрощення структури якого-небудь об'єкта шляхом зведення його до яких-небудь простіших елементів чи початкових знань. Наприклад, згідно із цим принципом вищі форми матерії можуть бути вивчені на основі знань про властивості нижчих форм. Тому будуючи модель того чи іншого об'єкта (процесу), часто керуються діалектичним підходом “від часткового до загального”².

Окрім указаних фундаментальних принципів, наукове пізнання реального світу ґрунтується на низці інших принципів: **об'єктивізму, раціональності, повторюваності, верифікації, фальсифікації, детермінізму, системності**. Їх використання доповнює системність фундаментальних принципів і дає змогу визначати, уточнювати та деталізувати форми наукового пізнання об'єктів (процесів) реального світу.

Згідно з **принципом об'єктивізму** об'єкт - це деяка річ, що перебуває за межами людської свідомості, існує сама по собі та має власні закони розвитку. По суті, цей принцип означає визнання факту існування незалежно від свідомості людини та її інтелекту зовнішнього світу, можливість його раціонального пізнання, яке має ґрунтуватися на аргументованих способах отримання знання про навколишній світ.

Принцип раціональності є основним засобом обґрунтування знання. Він орієнтує дослідника на певні норми та ідеали науковості, а також еталони знання. Це принцип можливої аргументованості наукових положень, тобто будь-яке твердження приймається наукових співтовариством тоді, коли воно доведено. Інакше кажучи, для того щоб деяке твердження набуло статусу науковості, воно має бути доведеним, аргументованим, експериментально

²Застосування принципу “від часткового до загального” часто породжує проблему, зумовлену такою властивістю системи, як цілісність. Об'єднання елементів не дає повного уявлення про систему через неможливість урахувати повною мірою перехід якості елементів та взаємозв'язків між ними у якість системи.

підтвердженням. Цей принцип, а також наведений вище принцип експерименталізму, обумовлюють важливість застосування при отриманні нових знань про реальний світ принципу повторюваності, який також є базовим у разі при практичного застосування критерію істини.

Принцип повторюваності полягає в тому, що для будь-якого наукового факту, отриманого в результаті наукових досліджень, має існувати можливість його повторення в необмеженій кількості копій або шляхом експерименту, або в теоретичних побудовах (описах, моделях тощо) інших дослідників. Якщо ж указаний факт не може бути повторений, він є унікальним, а отже, немає підстав стверджувати, що він закономірний, тобто він не вписується в причинну структуру навколишньої дійсності та суперечить логіці наукового опису.

Принцип верифікації зводиться до того, що будь-яке поняття або твердження має наукове значення, якщо воно може бути зведене до безпосереднього досвіду або ж теоретичного висловлювання (інформації) про нього, тобто може бути емпірично перевіреним. Розрізняють безпосередню верифікацію, що передбачає безпосередню перевірку твердження, яка містить результати спостережень (експерименту) та опосередковану, коли встановлюються логічні відношення між твердженнями, що верифікуються.

Принцип фальсифікації (або критерій наукового статусу теорії) запропонував К.Поппер. Він полягає в тому, що знання набуває статусу наукового тільки в тому разі, якщо воно може бути спростованим. Так, релігійні догми не є науковим знанням, оскільки вони не можуть бути спростованими. Кожна перевірка будь-якої теорії є спробою її спростувати. Цей принцип часто називають принципом відносності наукового знання або принципом критичності. Цим акцентується увага на тому, що концепції, моделі, теорії, поняття тощо завжди є відносними та обмеженими в той чи інший період наукового пізнання реального світу. Тому важливим завданням для дослідника завжди є встановлення інтервалу адекватності теорії, тобто меж, де

отримані на основі теорії висновки і рекомендації адекватно відповідають реальній дійсності.

Принцип детермінізму сформулював Демокрит. Він полягає в тому, що всі події (процеси, явища тощо) у світі пов'язані між собою причинним зв'язком. Тому вказаний принцип часто називають **принципом причинності**.

Згідно із цим принципом подій, у яких немає причини, яка фіксується тими чи іншими способами, не існує. Не буває також подій, які не несуть за собою тих чи інших наслідків. Будь-яка подія породжує, як правило, каскад наслідків або хоча б один наслідок. Принцип може трактуватися по-різному, але тільки на його основі можна вивчати навколишньої реальності з наукових позицій, використовуючи механізми наукового доведення та експериментальної перевірки тих чи інших фактів.

Принцип системності доповнює принцип редукціонізму (знання про елементи системи дають можливість отримати знання про всю системи). Він став визначальним під час розробки в ХХ ст. загальної теорії систем, згідно з якою будь-яке явище (подія, процес, об'єкт тощо) в реальному світі є елементом більш складної системи, яка розглядається у загальному випадку як сукупність взаємопов'язаних за певними законами і принципами елементів. При цьому вказаний взаємозв'язок такий, що система не є арифметичною сумою своїх елементів. Тому в системі виникають принципово нові якості, яких не має жоден із її елементів.

Опис і систематизація різних об'єктів і процесів у природі та суспільстві з використанням вищезазначених принципів дали змогу побудувати досить чітку картину природного світу, в основу якої покладено ті чи інші закономірності. Проте варто зазначити, що якщо природознавство орієнтоване на розробку пізнавальних методів, то методи, наукові висновки та рекомендації суспільних наук через специфіку досліджуваних об'єктів чи процесів мають значною мірою суб'єктивно-ціннісний характер.

Суспільні науки, зокрема, наука державного управління і теорія національної безпеки, ґрунтуються на принципах та ключових поняттях, суть

яких сьогодні визначено досить неоднозначно. Серед них, зокрема: державне управління, суспільство, нація, національні інтереси, культура, безпека, суспільний прогрес, політична та економічна стабільність, принципи демократії та соціальної рівності. Це часто ставить під сумнів наукову достовірність отриманих у межах вказаних наук висновків і рекомендацій, у тому числі й стосовно забезпечення безпеки людини, суспільства та держави. Водночас більшість досліджень у межах суспільних наук має прикладний характер. Вони, як правило, спрямовані на розв'язання поточних проблем, що виникають у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти. Але в їх основу, ще раз зауважимо, покладено переважно емпіричні знання, яке по суті, має ту чи іншу суб'єктивну інтерпретацію.

Деякі науковці стверджують, що застосування наукових методів суспільних наук, не дає змоги скласти достовірний прогноз розвитку соціального об'єкта, а отже, і передбачити його майбутній стан, що є можливим у межах природничих наук, (де, як правило, є можливість провести натурний експеримент та отримати з будь-якою ймовірністю прогнозований (очікуваний) результат). З огляду на це філософське осмислення феномену безпеки соціальних об'єктів (процесів), як однієї з їх визначальних системних властивостей має ґрунтуватися також на гносеологічних принципах *історизму (еволюціонізму), синергетизму, аксіологічності та цілісності*.

Принцип історизму полягає в тому, що процес розвитку будь-якого об'єкта (процесу) в контексті вивчення його безпеки необхідно розглядати з урахуванням історичних умов його виникнення та функціонування, тобто кожен об'єкт (процес) має свою історію безпеки зі своїми якісними та кількісними характеристиками результатів розвитку.

Застосування *принципу синергетизму* зумовлене виникненням в межах системного підходу нового наукового напрямку дослідження процесів самоорганізації в природних і соціальних системах - *синергетики*. Ця наука з'явилася в умовах кризи стереотипного, лінійного мислення, основними рисами якого, зокрема, є уявлення про *хаос* як виключно деструктивний

чинник, який сприяв виникненню світу, а *випадковості* як другорядного, побічного чинника розвитку. В онтологічному плані предметом синергетики є вивченням закономірностей виникнення, функціонування і розвитку систем різної природи, що самоорганізуються, тобто створення загальної теорії систем, що *самоорганізуються*.

Застосування синергетики як методологічного підходу до всіх явищ живого і неживого світу ґрунтується на припущенні про те, що всі існуючі об'єкти та процеси є такими, що самоорганізуються, будь-то атом, жива клітина, психіка людини, суспільство, чи навіть Галактика і Всесвіт. Усі вони розглядаються як системи, що мають здатність до самоорганізації. В межах синергетичного підходу це пояснюється тим, що все, що доступно спостереженню навколо нас, зазнає безперервних змін, які відбуваються за рахунок сил *внутрішньої взаємодії* та *внутрішніх стимулів*, що не вимагають втручання зовнішніх чинників, які не належать системі.

Згідно з основними положенням синергетики безперервна еволюція не призводить до рівноваги в системі, в тому числі у Всесвіті, оскільки рівновагою можна вважати абсолютний хаос. Це означає, наприклад, що Всесвіт розвивається, але закони цього розвитку мають розглядатися шляхом переосмислення ключових понять еволюційної теорії Дарвіна - *спадковості, мінливості, відбору*. Наприклад, явище мінливості системи розглядається в тісному взаємозв'язку з чинниками випадковості і невизначеності, які опосередковують еволюцію системи і появу нових якісних властивостей. А поняття спадковість означає лише те, що сьогодення і майбутнє будь-якої системи реального світу залежать від її минулого. Такий ступінь залежності умовно називається пам'яттю системи. У жорстко детермінованій (ідеальній) системі, якій властива абсолютна спадковість та нескінченна пам'ять минуле *однозначно* визначатиме майбутнє, а майбутнє - минуле. Але такі системи - абстракція. Детермінована система певною мірою може інтерпретувати лише деякі процеси в неживому світі (наприклад, рух Місяця навколо Землі). Через

різні чинники пам'ять у реальних системах, а отже, і її залежність від минулого, як правило, є обмеженою.

Щодо поняття *відбору*, то воно є найскладнішим, оскільки допустимі процеси самоорганізації підпорядковуються певним правилам (законам), які називають принципами відбору. Такими принципами слугують, зокрема, основні положення законів фізики, біології, суспільного розвитку тощо, які з допустимих рухів "обирають" ті, які й спостерігаються в реальному житті.

Процес еволюційного розвитку з погляду синергетики пов'язаний з двома дуже важливими поняттями, а саме: з *біфуркацією* (втратою стійкості) та *атрактором* (єдино можливим станом рівноваги), які дають змогу побудувати схему еволюційного розвитку, в тому числі соціальної системи.

Згідно із синергетичним підходом на початковому й більш-менш передбачуваному етапі розвитку системи відбувається її повільний розвиток, внаслідок чого вона набуває певних властивостей. Система ніби коливається в деяких межах навколо свого центру рівноваги (атрактора). Але під впливом зовнішніх сил (дій) або коли відбувається кумуляція (збільшення) внутрішніх сил (або те й інше разом), настає момент, коли параметри системи починають стрімко змінюватися. Це призводить до порушення її стабільного стану і виникає поле (спектр) нових атракторів (потенційна можливість різних шляхів розвитку). Характерним для такої ситуації є те, що навіть незначна дія може зумовити абсолютно інший шлях розвитку системи. Цей процес триватиме доти, поки не буде досягнуто стабільного стану, який, зрештою, також закінчиться втратою стійкості і все почнеться спочатку.

Викладені вище принципові положення синергетики дають змогу повному розглядати феномен безпеки соціальних систем, зокрема:

стан невизначеності і стійкості, наявність різного роду небезпек збереженню цілісності соціальної системи породжує тенденцію до ускладнення системи через появу її нових властивостей;

безпека проявляється в контексті нелінійного розвитку системи як один із можливих шляхів подальших суспільних змін;

безпека може розглядатися як властивість соціальної системи, де кожен її елемент має достатній ступінь свободи для свого самозбереження, не порушуючи цим цілісності системи;

виникає можливість досліджувати безпеку системи в точці біфуркації, коли одні види (складові) безпеки можуть бути конструктивними, а інші - деструктивними.

Таким чином, найважливішим в основних положеннях синергетики полягає є те, що невизначеність і нестійкість системи є її визначальною властивістю, яка виникає із взаємодії її елементів і має нематеріальний порядок. З огляду на це невизначеність та нестійкість в соціальній системі (в соціальній групі, суспільстві, державі, міжнародній спільноті) зумовлена суперечливістю цінностей та інтересів її складових.

Виходячи з викладеного вище, стає зрозумілим, чому філософське осмислення феномену безпеки соціальної системи має ґрунтуватися також на **принципі аксіологічності**. Згідно з цим принципом безпека цілісності системи зумовлена взаємодією її елементів, які не тільки раціонально організовані для виживання системи в конкретній ситуації, а й мають загальну мету, яка їх об'єднує і є середньозваженою величиною ціннісних орієнтацій (установок) вказаних елементів.

Принцип цілісності зобов'язує досліджувати безпеку соціального об'єкта в певному інституційному середовищі. Мається на увазі організація (система), яка може бути визначена (інтерпретована) як жорстко структурований соціальний інститут. Він передбачає об'єднання різномірної і різноспрямованої діяльності суб'єктів соціального інституту в єдиний процес з метою досягнення загальних цілей, які в соціальній системі значною мірою детерміновані певними ціннісними орієнтаціями елементів системи. При цьому вказаний процес при дослідженні безпеки соціального об'єкта має вивчатися у двох аспектах, а саме як:

внутрішнє середовище, що розглядається як структура системи (організації), якій властивий розподіл діяльності елементів системи, зокрема

ділових комунікацій, правил координації і контролю, способів і форм ухвалення рішень, а визначальну роль відіграють цілі організація, її стратегія, технологія, організаційна і ділова культура (так званий, мікрорівень);

зовнішнє середовище, коли акцент ставиться на сукупності зовнішніх щодо організації (системи) чинників (політичних, економічних, природних тощо), тобто коли в процесі дослідження безпеки соціального об'єкта, який є елементом організації (системи), розглядається вся система (так званий макрорівень). У такому разі організація (інститут) може розглядатися як посередник між людиною (соціальною групою) і зовнішнім середовищем, наприклад, суспільством чи державою, а перспективи виживання та ефективності діяльності самої організації зумовлені її адаптаційною здатністю до змін зовнішнього середовища.

Як правило, у провідних країнах світу в процесі дослідження безпеки людини головний акцент ставиться на внутрішньому середовищі організації, тобто на мікрорівні. Це забезпечує поєднання різномірних дій елементів організації щодо досягнення загальних цілей і є певною гарантією їх безпеки. На макрорівні категорія «середовище безпеки» найчастіше вживається коли аналізуються роль та місце держави в системі міжнародної безпеки.

1.4. Рефлексія цінностей крізь призму безпеки людини та суспільства

При вивченні феномену безпеки соціальних об'єктів принципово важливою є філософська рефлексія їх цінностей, оскільки необхідність осмислення теоретичних знань про місце та роль цінностей у житті людини, соціальної групи, суспільства і навіть міжнародної спільноти з погляду їх безпечного розвитку має важливе теоретико-методологічне та практичне значення для забезпечення міжнародної та національної безпеки. Дійсно, як було показано в попередньому підрозділі, в разі практичного застосування принципів наукового вивчення феномену безпеки:

презумпція невизначеності та нестійкості в соціальній системі (в соціальній групі, суспільстві, державі, в міжнародній спільноті) зумовлена суперечливістю ціннісних орієнтацій та інтересів її складових;

наукове вивчення феномену безпеки ґрунтується на принципі аксіологічності, оскільки безпека цілісності соціальної системи зумовлена певною взаємодією її елементів, які мають загальну мету, яка їх об'єднує і є певною мірою усередненою величиною ціннісних орієнтацій (установок) елементів системи;

принцип цілісності зобов'язує досліджувати безпеку соціальної системи в певному інституційному середовищі, що забезпечує об'єднання різноспрямованої діяльності її елементів в єдиний процес для досягнення загальних цілей, які детерміновані ціннісними орієнтаціями її елементів.

Основою еволюції філософських уявлень про цінності є традиційні уявлення людини про світ в снові яких дихотомія знання та цінностей. Аналіз поглядів представників різних філософських шкіл, які досліджували категорію “цінність”, свідчить, що лінія між ними проходить, так би мовити, через межу раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу. Що первинне: буття чи свідомість, природа чи розум? Та чи інша відповідь на ці запитання дозволяла відповісти на інші ключові запитання в теорії цінностей, зокрема: чи може людина спираючись на свій розум, гармонійно, досконало облаштувати своє життя, а отже, і забезпечити свою безпеку, чи, навпаки, варто визнати існування вищих від розуму цінностей, які необхідно сприймати як закон свого буття?

Філософське визначення цінностей ототожнює їх з певною якістю. Воно ґрунтується на тому, що саме почуття людей спонукають її визначати те, що стоїть над усім, до чого варто ставитися з повагою, чого варто досягати, що необхідно захищати понад усе. Свого часу Н.Бердяєв писав, що людина є істотою, яка оцінює і визначає якість, що визначення цінностей є трансцендентальна функція свідомості, а отже цінність є фундаментальною нормою, яка формує ціннісні орієнтації людини, дає їй змогу вибирати лінію

поведінки, робить її особистістю. На переконання ж М.Вебера, у кожній історичній епохи є своя система цінностей, тобто це категорія історична. Завжди існує певна множина рівноправних ціннісних систем, які є регуляторами людської діяльності, факторами стабільності та інтеграції соціальних систем різних рівнів – від малих груп до суспільства у цілому. Виходячи з цього головна функція системи цінностей передусім соціальна – бути основою вибору для дій та інтеграції соціальних систем.

У реальному житті система цінностей значною мірою вже задана людині. Тому людина має лише пристосовувати свою поведінку до неї. Водночас тільки людина є творцем цінностей. Сама ж соціальна система накопичує, зберігає та підтримує (чи заперечує) ті чи інші цінності, створені людиною. З огляду на це структура та головна мета діяльності вказаної системи визначається певною сукупністю цінностей, які можна розглядати як основний фактор соціалізації. Проте, незважаючи на визначальну роль та місце цінностей у житті людини вітчизняні науковці не приділяли достатньої уваги теоретичній розробці категорії “цінність” ще з радянських часів, а проблема рефлексії цінностей у контексті безпеки соціальних об’єктів (від людини до ойкумени включно) практично не досліджувалася.

Однією з головних причин є те, що марксистська філософія, принципово не заперечуючи важливість теоретичного опрацювання категорії “цінність”, фактично ототожнювала її з поняттям “благо”, “корисністю” речей та предметів навколишнього світу. Тому за радянських часів категорія “благо” більше відповідала панівній ідеології, яка всі цінності, створені людиною, розглядала як загальнонародне надбання. При цьому пріоритет віддавався цінностям, створеним “трудящими” в порівнянні з цінностями, створеними “експлуататорами”. Оскільки загальнонародне надбання (“цінності”) фактично ототожнювалося з державою, то остання й розподіляла їх у вигляді “матеріальних” і “духовних” благ. Підтвердженням цього є те, що культурні

цінності трактувалися як “визнані державою твори культури”³, тобто інших культурних цінностей не існувало за визначенням. Тому Н.Бердяєв мав усі підстави стверджувати, що марксистська філософія “не приймає саму постановку питання про цінності, для неї існує лише необхідність, користь, благо”⁴.

Але ще давньогрецькі філософи, розглядаючи благо як те, що має цінність, вказували на принципову відмінність поняття “благо” від поняття “цінність”. Благо “йде” до людини. Це дар суспільства, держави, а цінність “йде” від людини до інших людей, до суспільства, оскільки саме ціннісні орієнтації людини є абсолютною цінністю. Тому І.Кант тісно пов’язував категорії “цінність” та “мета”. На його думку, тільки розумні істоти визначають об’єктивні цілі, і це надає їм “абсолютну цінність”. Це означає, що всі речі співвідносяться тільки цілями людей та можуть характеризуватися як певні цінності для них, а від характеру вказаних цілей залежить характер цінностей суспільної групи, суспільства, держави. Тому цінностям властива особлива об’єктивність, яка не є об’єктивністю природних речей, а вищих цілей людського існування. Як стверджував Ф.Ніцше, цінності є метою життя людини, предметом її міркувань та прагнень протягом усього життя. Тому благо, безумовно, є цінністю для людини, але цінність – більш загальне поняття, яке включає і поняття благо.

Вищенаведена причина недостатності уваги до теоретичної розробки категорії “цінність” має світоглядний характер і довгий час не сприяла використанню вказаної категорії як органічної складової теорії національної безпеки. Певною мірою категорія "цінність" і сьогодні ще не розглядається науковцями та практиками України як важливий чинник при обґрунтуванні та впровадженні державної політики з питань національної безпеки. Про це, зокрема, свідчить ототожнення понять "національні цінності" та "національні інтереси" в Законі України "Про основи національної безпеки».

³ Конституция (Основной Закон) СССР. – М.: Политиздат, 1988. – С. 19.

⁴ Бердяев Н.А. Судьба России. – М.: Сов. писатель, 1990. – С. 273.

Іншою, не менш вагомою причиною недостатньої розробки категорії “цінність”, є суперечності, які об’єктивно мають місце в самій системі цінностей. Ці суперечності мають антагоністичний характер. Можна стверджувати, що це одна із причин невдалих пошуків "національної" ідеї на теренах України. Офіційна відмова з набуттям незалежності від комуністичної ідеології і закріплення на конституційному рівні ідей ліберальної демократії та ринкової економіки не привела до того, щоб вказані ідеї стали панівними і на їх основі сформувався національна за суттю ідея суспільних перетворень.

Як вважав Н.А.Бердяєв, трагедія людського життя полягає передусім в конфлікті не добра та зла, а людських цінностей. Так, польський вчений Л.Колаковський, який вивчав цю проблему, виділяв такі пари цінностей, що конфліктують одна з одною, як антагоністичні: безпека й свобода; свобода й рівність; рівність та особисті права; власність та справедливість. На його думку, вказані конфлікти не можуть бути розв’язані шляхом визнання однієї цінності за рахунок іншої, а тільки в разі їх одночасного визнання і розвитку. Це є головною умовою врегулювання конфліктності вказаних пар цінностей, а отже, і можливих конфліктів у суспільстві. Й чим більш універсальна цінність, тим більш значима її інтегруюча функція в суспільстві. Наприклад, пріоритетність свободи в принципі заперечує пріоритет рівності, оскільки свобода передбачає наявність приватної власності, отже людина, у якої немає приватної власності, не може бути вільною в принципі. Але наявність приватної власності неминуче призводить до нерівності. Історичний досвід свідчить, що вказані суперечності загострюються на переломних етапах розвитку суспільства та державного будівництва, що переконливо демонструє й Україна. Разом з тим, цінність, яка є такою тільки для однієї соціальної групи, призводить до соціальної диференціації суспільства. І якщо вказана цінність належить до однієї із вищеназваних пар конфліктуючих цінностей, пошук компромісів і розробка на цій основі управлінських рішень щодо забезпечення безпеки є досить складною проблемою.

Результати наукового аналізу життєвих позицій особистості, її ціннісних орієнтацій є ключем до виявлення “больових точок” впливу на них з боку суспільства та держави, що дає змогу об’єктивно оцінити рівень соціальної напруженості, сформулювати й здійснити відповідну політику щодо пониження вказаного рівня. Але у філософській літературі поки що відсутня класифікація і типологія життєвих позицій особистості, чіткі критерії та основи їх поділу. Водночас об’єктивне існування і вплив на безпеку особи, суспільства, держави та людської цивілізації природних і суспільних явищ, дозволяє здійснити поділ цінностей (які є суб’єктивним відображенням цих явищ) на *природні* й *соціальні* (рис. 1.1).

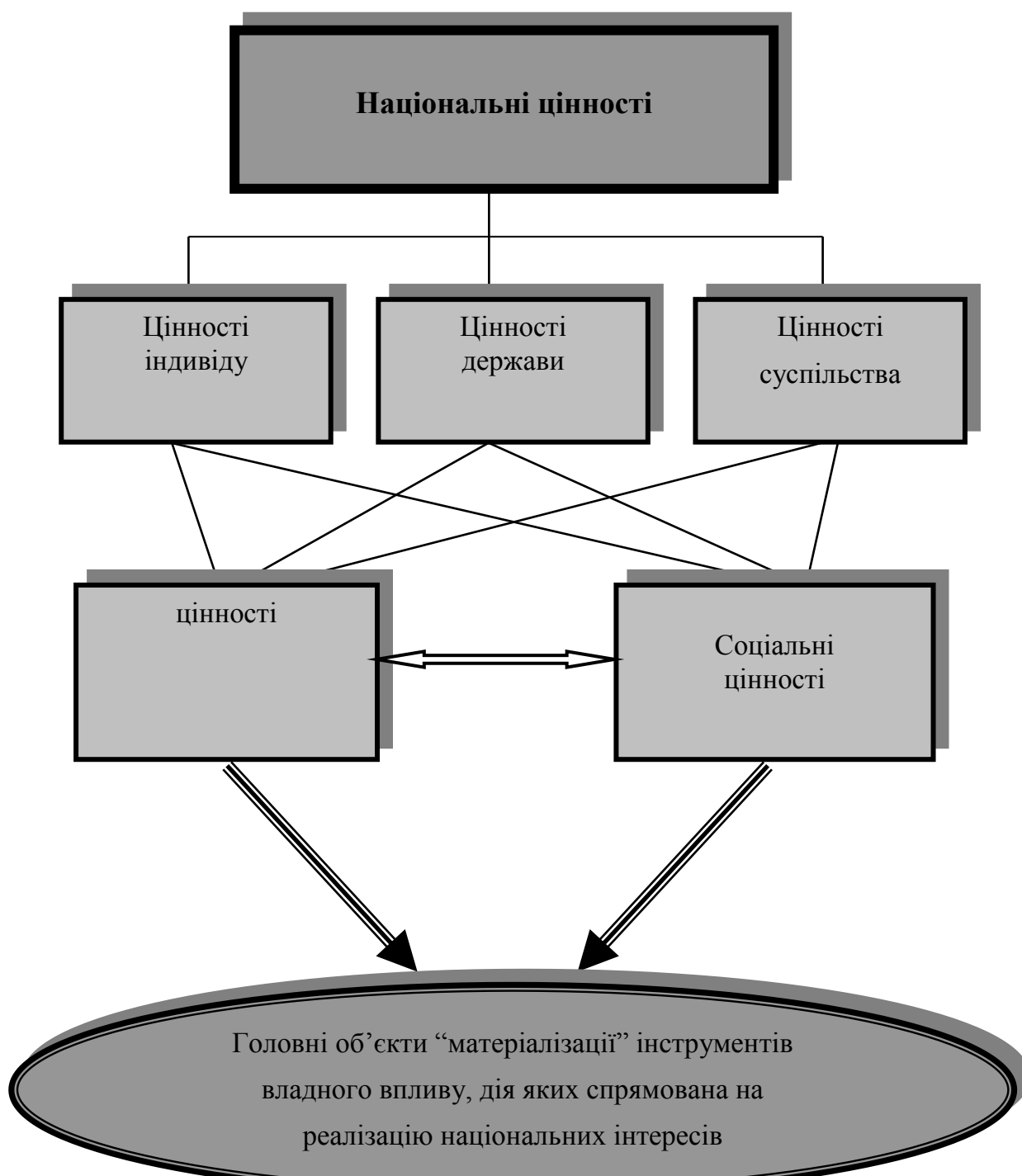

Рис. 1.1. Структура системи національних цінностей

Природні цінності для людини та суспільства зумовлені тим, що безпека особи та суспільства пов'язана з необхідністю мати житло, їжу, задоволення інших потреб біологічного характеру. Однією із таких цінностей є географічно визначена територія, без якої неможливе існування держави, тобто це та природна цінність, без наявності та належного захисту якої не може бути мови про безпеку держави і суспільства. Наявність тих чи інших природних ресурсів також необхідно вважати природними цінностями, оскільки вони визначають потенціал, який може бути використаний державою для задоволення потреб розвитку кожного громадянина, суспільства, держави, у тому числі й для забезпечення їх безпеки.

Соціальні цінності зумовлені суспільним характером існування людини. Вони більш мінливі, ніж природні цінності, незважаючи на те, що технологічна могутність та зростаючі потреби людини в останнє століття досить інтенсивно та динамічно впливають на структуру вказаних цінностей, їх роль для кожної людини та суспільства в цілому

Як уже зазначалося, цінність є об'єктивною в тому плані, що її носій має об'єктивну природу. Але важливість цінності завжди оцінюється індивідом. З огляду на це будь-яка цінність завжди має об'єктивно-суб'єктивну природу. Тому не можна погодитися з тими, які стверджують, що природні цінності необхідно віднести до об'єктивних. Цінність також породжує переконання, а воно, як зазначав ще М.Монтень, може бути досить сильним, щоб заставити людей відстоювати його навіть ціною власного життя. Так, територіальна цілісність держави є цінністю, коли вона так оцінюється суспільством, яке готове її захищати за будь-яку ціну. Якщо цього немає, вона не є цінністю.

Соціальною цінністю може бути будь-який об'єкт, якщо він акумулює намагання (зусилля) і потреби соціальної групи чи окремої людини, спрямовані на їх збереження (захист), тобто якщо цей об'єкт розглядається як життєво важлива умова їх існування. Можна також стверджувати, що такі цінності, як ідеали, моральні норми, ціннісні уявлення про безумовно справедливе та прекрасне, мають об'єктивний характер у тому плані, що людина

приспосовується до них, як до вже існуючої системи цінностей у суспільстві. Залежно від вказаної системи вона не тільки коригує свою поведінку, а й стає особистістю. Зрештою, будь-яка система соціальних цінностей є узагальненою інтегральною оцінкою суб'єктивних за своєю суттю ціннісних орієнтацій минулих і сьогоденних поколінь нації (конкретного суспільства).

Очевидно, що структура системи соціальних цінностей не є незмінною. Вона формується в процесі розвитку суспільства. Але багато дослідників цілком справедливо вказують на те, що часові масштаби її існування не збігаються з масштабами соціально-економічних, політичних та інших змін в суспільстві. З цього приводу А.Тойнбі зазначав, що в процесі взаємодії різних культур форми суспільної організації засвоюються більш-менш успішно, а от ядро культури, система цінностей – значно важче. Це свідчить про те, що створити ту чи іншу модель державно-політичного устрою і відповідну йому систему державного управління не так вже й важко. Але чи буде вона функціонувати так, як очікувалося? Це питання залишається відкритим, якщо при цьому не були максимально враховані набуті суспільством природні та соціальні цінності.

Наприклад, до цього часу в багатьох народів системи їх суспільних цінностей включають естетичні цінності античного світу, які активно впливають на ціннісні орієнтації індивіда. На пострадянському просторі такі цінності, як рівність і соціальна справедливість, що є базовими у концепції “пролетарського інтернаціоналізму”, незважаючи на офіційно відмову від вказаної концепції, і сьогодні залишаються важливими елементами системи соціальних цінностей, а отже, і ціннісних орієнтацій значної частини народів, які нині проживають в межах вказаної території.

Таким чином соціальні цінності є мірою оцінки вчинків соціальних груп і окремих індивідів, з погляду їх співвідношення з існуючою системою цінностей.

З вище викладеного вище випливає, що розвиток теорії та практики забезпечення національної безпеки потребує поглиблених самостійних

досліджень процесів, які відбуваються в будь-якій країні в контексті їх ціннісного змісту. Складність політичних, соціальних та економічних проблем державного будівництва завжди вимагає їх ціннісної інтерпретації, тобто з'ясування та врахування ціннісних уявлень, які є панівними в суспільстві. Передусім йдеться про цінності, які визначають ціннісну систему суспільної свідомості. Без врахування ціннісних уявлень, які є панівними в суспільстві, неможливо забезпечити його духовну цілісність та науково обґрунтувати систему стратегічних цілей його розвитку.

На жаль, як уже зазначалося, можна констатувати відсутність системного уявлення про цінності України та про недопустимо поверхове ставлення до необхідності розв'язання цієї проблеми. Так, часто вказані цінності намагаються визначити на основі аналізу основних положень Конституції України, програмних документів партії, яка перебуває при владі, ототожнюють їх зі стратегічними пріоритетами державної політики. Але ці намагання є марними. Це пояснюється скоріш за все всього нерозумінням принципової різниці між національними цінностями та соціальними нормами, між національними цілями стратегічного розвитку на перспективу та поточними пріоритетами державної політики. Це характерна особливість державної політики у країнах, де відбуваються трансформаційні процеси у всіх сферах суспільного життя й де не до кінця структурована партійна система. Тому вказані ціннісні орієнтації на офіційному рівні змінюються "від виборів – до виборів", а то й ще швидше.

Водночас у чинному законодавстві, наприклад в Основному законі, можна задекларувати ті чи інші права й свободи індивіда (громадянина), які в провідних країнах з усталеними демократичними режимами, розглядаються, як цінності. Однак до Конституції можуть бути внесені суттєві зміни, що природно для держав, які перебувають на переломному етапі розвитку. Але ж так "швидко" цінності не змінюються. Вони акумулюють у собі досвід багатовікового культурно-історичного розвитку народу.

Уреші-решт Конституція приймається законодавчим органом. Чи може він в своїх рішеннях сформувати цінності суспільства? Все, що може законодавчий орган, – встановити соціальні норми, наприклад вимоги, які висуваються суспільством, державою до особистості, і які остання має виконувати. Крім того, як бути з нацією, яка не має власної держави, а отже й Конституції (Основного Закону)? Сьогодні, наприклад, це курди, вчора були українці, а відносно недавно – євреї. Але навряд чи хтось буде стверджувати, що вказані нації до набуття державності не мали (не мають) цінностей, національних за змістом?

Суттєвим є й те, що цінність фіксує значення певного явища для особистості, а поняття соціальної норми – вимоги, що висувають держава, суспільство до неї. Звичайно, вони як соціальні регулятори взаємопов'язані. Очевидно й те, що чим повніше соціальні норми відображають цінності нації (соціальної групи, суспільства) тим ефективніше вони виконують регулятивну функцію, тим сильніший їх вплив на свідомість та поведінку особистості. При цьому, наприклад, естетичні та релігійні норми, культурні традиції, ставлення кожної людини до своєї історичної спадщини та навколишнього середовища (так, останнім часом дістало поширення поняття "екологічна свідомість") не менше, ніж правові норми, визначають взірці, еталони поведінки особистості, а отже, є потужним засобом узгодження інтересів індивідуумів, соціальних груп і суспільства.

Таким чином, держава не може існувати, спираючись тільки на моральні норми. Вона повинна закріпити цінності, що панують у суспільстві нормами права шляхом їх включення у відповідні акти законодавства. Внаслідок цього система національних цінностей та їх складова – цінності суспільства отримують офіційний статус і відповідний захист з боку держави. Так утворюються соціальні норми, тобто вимоги щодо суспільної поведінки кожного індивіда.

Соціальні норми, так би мовити, "виростають" із національних цінностей (передусім соціальних) та акумулюють у собі правові норми. Ці норми ніколи

не бувають тотожними цінностям, які є панівними у суспільстві, а останні не можуть установлюватися на основі аналізу чинного законодавства, програмних документів партії, яка перебуває при владі, тощо. Водночас у центрі уваги суспільства та політичного керівництва держави постійно має бути питання щодо того, настільки соціальні норми, що регулюють відносини в суспільстві та підтримують його стійке існування відповідають завданням щодо забезпечення безпеки. Мається на увазі те, що вказані норми:

по-перше, взаємопов'язані та взаємозумовлені (не можна допускати внутрішньої суперечливості в системі соціальних норм);

по-друге, потребують з'ясування того, якою мірою вони відповідають (наближені) соціальним цінностям, а в більш загальному випадку - національним цінностям.

Актуальність цих питань зумовлена тим, що закріплюючи нормами права одні цінності, держава, як правило, намагається знищити чи нівелювати інші, які не відповідають політичній орієнтації (проголошеному курсу) існуючої влади. Це часто стає причиною боротьби суспільних груп і суспільства в цілому за переоцінку цінностей навіть у країнах розвиненої демократії, не кажучи вже про авторитарні країни чи країни, які тільки стали на шлях демократичного розвитку, де вказана боротьба часто набуває досить гострих форм, аж до збройних конфліктів.

Таким чином, соціальні норми можуть по-різному усвідомлюватися й сприйматися людьми, які належать до різних соціальних груп, відповідати або не відповідати інтересам, світогляду, ціннісним орієнтаціям, переконанням індивіда, внаслідок чого можуть виконуватися добре чи погано. Разом з тим соціальні групи, у яких зосереджена влада, звикли видавати свої групові інтереси за загальнонаціональні (іноді навіть за загальнолюдські!), а отже, за обов'язкові для всіх членів суспільства. Це одна з причин того, чому інтереси суспільства можуть не збігатися з інтересами держави, оскільки останні часто є фактично інтересами державної бюрократії. Саме тому система соціальних норм в принципі не може бути тотожною соціальним цінностям, а тим більше

національним цінностям, бо цінності суспільства є складовою національних цінностей.

З огляду на це, можна зробити загальний висновок, що чіткої структури та вичерпного переліку цінностей як колективної волі суспільства, в жодному суспільстві не існує. Різні соціальні групи можуть (і, як правило, мають) різні ціннісні пріоритети. Тому цінності, що панують у суспільстві є своєрідним результатом суперництва та компромісу між різними соціальними групами (зокрема титульною нацією й національними меншинами). Тому небезпеки суспільній цілісності суспільства та держави більшою мірою є явищем соціальним ("рукотворним"), ніж природним, а головними чинниками інтеграції чи дезінтеграції суспільства є, відповідно, цінності та небезпеки їх втрати. Під впливом вказаних чинників у політичного керівництва та населення країни формується певне усвідомлення вказаних небезпек і на цій основі розробляється відповідна політики національної безпеки.

Водночас у суспільній та індивідуальній свідомості постійно відбувається руйнування традиційних ціннісних норм, витіснення їх новими. Нові ціннісні норми формуються виходячи із цілей та завдань, які стоять перед суспільством і відображають суспільні потреби, задоволення яких можливе тільки за умови наукової організації державного управління.

1.5. Онтологічно-гносеологічна картина механізму забезпечення безпеки

Безпека є цінністю, яка завжди має об'єктивно-суб'єктивну природу, оскільки носій цінності має об'єктивну природу, а її значимість завжди визначається індивідом. Інакше кажучи діалектика наукового пізнання передбачає взаємодоповнення суб'єктивного та гносеологічного підходів при вивченні об'єктів і процесів реального світу (соціального і природного). З огляду на це формування та оцінки ефективності механізмів забезпечення безпеки мають розглядатися у двох аспектах:

онтологічному, коли в основу висновків щодо вказаного механізму покладаються об'єктивні властивості та якості матерії, які існують незалежно від людської свідомості;

гносеологічному, коли в основу вказаних висновків покладаються загальноприйняті істини (закони), встановлені людьми на даному етапі розвитку науки і сформовані на цій основі їх суб'єктивні оцінки.

Будь-який соціальний організм є системою, структуру якої утворюють окремі особи (індивіди). Останні створюють певні способи впорядкування та організації відносин, які сприяють самозбереженню як системи в цілому, так і кожного її елемента. Тому розв'язання комплексної проблеми забезпечення безпеки людини, суспільства, держави передбачає певні уявлення про роль, місце, формування та умови ефективного функціонування механізму забезпечення безпеки. Ці уявлення є необхідною передумовою відповідної реакції для виявлення, прогнозування й нейтралізації загроз людині, суспільству і держави у різних сферах їх життєдіяльності, та запобігання їм.

Соціальна система – це організаційна динамічна система, створена людьми для досягнення певних цілей. Такі системи тісно пов'язані з середовищем свого існування. Вони немов би виростають з нього, функціонують у ньому, а результати вказаного функціонування, в свою чергу, змінюють середовище. Тому в процесі розвитку організаційних систем одночасно відбуваються й структуризація та розвиток середовища шляхом внесення до нього певного порядку. Такий порядок у цьому разі можна розглядати як визначальну передумову забезпечення стійкості певним чином зорієнтованих елементів середовища, одним із елементів якого є й соціальна система. У процесі аналізу стійкості соціальних систем (державного утворення) доцільно виділяти три рівні вказаного порядку, а саме:

нижній, моральний рівень, який структурується категоріями (нормами), морального порядку, що є визначальними для певного суспільства (релігія, суспільна мораль, у тому числі загальні уявлення суспільства про добро і зло та

моральні заборони, історичні традиції, національні звичаї, співвідношення між індивідуалізмом і колективізмом тощо);

середній, юридичний рівень, який структурується нормами права;

верхній, концептуальний рівень, який вибудовує певну концепцію розвитку суспільства (фіксує програму та цілі розвитку, механізми їх досягнення, необхідні ресурси тощо).

Моральні категорії (норми) є фундаментальними. Вони визначають менталітет суспільства, покладені в основу його самоідентифікації. Тому вказані норми визначають загальні вимоги (уявлення) щодо соціальних інститутів, надають суспільству унікальних рис.

Юридичний рівень формує правовий простір і тим самим вносить ще один елемент упорядкування в середовище життєдіяльності кожного індивіда, соціальних груп, суспільства в цілому та державних інститутів. Правові норми, зокрема, законодавчо закріплюють поняття добра та зла, створюють вузли своєрідної мережі, у якій функціонують елементи соціальної системи (індивіди, суспільні групи, соціальні інститути тощо).

На концептуальному рівні політичною елітою, яка перебуває при владі, встановлюється співвідношення загального та індивідуального, яке в сконцентрованому вигляді оформлюється у кінцевій меті (сенсі) життєдіяльності суспільства. Ця мета, як правило, передбачає відповідь на ключові питання стосовно власності на основні засоби виробництва й визначає базові орієнтири суспільного розвитку. Наприклад, гасла типу "Наша мета - комунізм" або "Наша мета – соціальна держава з ринковою економікою" є наочними прикладами проголошення вказаної загальної мети на концептуально-програмному рівні.

Очевидно, що ступінь керованості середовищем (у цьому разі державою) зростає в міру просування по рівнях указаної ієрархії знизу-вгору. На нижчому, моральному рівні виконання вимог порядку є певною мірою добровільним (особливо в демократичних суспільствах). Але на другому, юридичному рівні правові норми накладають досить жорсткі обмеження на свободу дій як

кожного члена суспільства, так і представників держави. Щодо верхнього концептуального рівня, то він є організуючим для діяльності першого та другого рівнів, а отже, і всієї соціальної системи. На цьому рівні політичною елітою формується кінцева мета та відповідна політична програма (стратегія) суспільства. Всі члени суспільства, як правило, зобов'язані працювати над досягненням зазначеної мети.

Історичний досвід свідчить, що недостатній розвиток (недостатня структурованість) будь-якого із зазначених рівнів, зокрема, наявність суперечностей у цінностях та цілях на кожному рівні, у принципах щодо їх утворення, а також неузгодженість цілей між рівнями призводить до незворотних процесів у середовищі, передусім через тотальну переоцінку цінностей та цілей його розвитку. Наслідком цього є руйнація середовища існування індивіда, соціальної групи чи суспільства в цілому, що, зрештою, може призвести навіть до розпаду держави, диференціації суспільства за етнічними, релігійними, ідеологічними та іншими ознаками, або того чи іншого одночасно.

Типовим прикладом, який це підтверджує є розпад СРСР. Як відомо, політичне керівництво країни у другій половині 80-х р. XX ст. проголосило курс на повернення до загальнолюдських цінностей (так, звана політика "перебудови"). Були закладені основи приватної власності (кооперативи), спроби суттєвого перегляду подій історичного минулого (передусім сталінської епохи), тощо. Але проголошений політичний курс був фактично антитезою цінностям "пролетарського інтернаціоналізму". Крім того, суспільство і держава фактично продовжувала існувати не змінюючи цінності, цілі, а також принципи, які були закладені на другому рівні порядку – юридичному. Цілеспрямоване насадження нової системи цінностей "зверху" у радянське суспільство під гаслами повернення до "загальнолюдських" цінностей, які насправді були цінностями західної цивілізації і які, зокрема, передбачають приватну власність та багатопартійність, кардинально суперечили установкам (нормам) юридичного та морального рівнів, тобто виник конфлікт з:

юридичним рівнем (чинне законодавства в СРСР не тільки залишалось незмінним, а й були спроби максимально його законсервувати, в тому числі шляхом прийняття оновленої Конституції);

моральним рівнем, тобто з матеріальною і духовною культурою, традиціями, які під впливом офіційної комуністичної ідеології впродовж кількох поколінь формувалися у націй і народностей СРСР. Оскільки ця ідеологія в принципі заперечувалася курсом на цінності західної цивілізації, розпочалися активні пошуки національної ідентичності та відповідної форми її вираження – самостійної незалежної держави кожною нацією.

Указаний конфлікт, спровокований діями вищого політичного керівництва СРСР під гаслами нового політичного мислення, демократії тощо, не залишив жодних шансів для збереження цілісності як радянського суспільства, так і держави. СРСР був приречений на розпад, на спорадичні збройні конфлікти, що почали виникати на його теренах, та, із-за розпаду народногосподарського комплексу країни, на економічний занепад величезних територій з великим населенням.

Таким чином, намагання з боку політичного керівництва на концептуальному рівні офіційно насаджувати інші цінності, без урахування необхідності кардинального "перезавантаження" інших рівнів порядку – одна із головних причин розпаду СРСР.

Подальший суспільно-політичний і економічний розвиток держав, які утворилися після розпаду СРСР, це підтверджує. Вони намагалися знайти самих себе, проводячи нескінченні експерименти у політичній, економічній, соціальній та інших сферах, зрозуміти ким вони є, хто є навколо них і в якому напрямі їм потрібно рухатися. І цей процес на теренах колишнього СРСР триває до цього часу.

Таким чином середовище існування (для громадянина - це соціальна група, для соціальної групи – суспільство, а для суспільства – інститути держави), є деякою цілісністю, якщо: воно впорядковане за вказаними рівнями; рівні порядку досить розвинені (структуровані); цінності та цілі (на кожному

рівні та між рівнями), а також принципи та підходи щодо утворення кожного рівня не суперечать один одному. Стійкі, адекватні матеріальному та духовному потенціалу нації цінності, з якими узгоджені правові норми суспільного життя і визначені політичним керівництвом цілі є запорукою цілісності суспільства, держави та їх прогресивного розвитку.

У цілому ж варто зазначити, що в процесі розвитку людство створило сукупність структурних елементів середовища існування соціальної системи. Їх належна взаємодія сприяє самозбереженню накопичених матеріальних та духовних цінностей соціального організму та його прогресивному розвитку. Вказані елементи можна розподілити за групами, а саме:

елементи культури (мова, релігія, мораль, мистецтво, наука тощо);

елементи соціалізації (громадські організації, соціальна ієрархія, право тощо);

політичні елементи (державна, збройні сили, правоохоронні органи тощо);

елементи економіки (ринок, фінанси, банки, різні види виробництва тощо).

Попри непоодинокі зауваження щодо заперечення визначальної ролі вказаних елементів для забезпечення цілісності сучасного суспільства, їм, як і раніше належить важливе місце у збереженні матеріальних та духовних цінностей соціальної системи, особливо політичним елементам, передусім державі. Це зумовлено тим, що держава, як і раніше, не тільки забезпечує об'єднання всіх елементів соціального організму (суспільства) в єдине ціле. Вона продовжує охороняти індивідів, здійснює правосуддя, забезпечує дотримання закону тощо. Це практично означає фізичний захист громадян та їх власності від пограбування і війн.

Саме завдяки діяльності держави може бути реалізована загальновідома теза Г.Спенсера, про те, що суспільство існує для блага своїх членів, а не члени його існують для блага суспільства. Цю головну функцію держава виконує передусім за рахунок створення соціальних механізмів. Вони проявляються у

соціальної взаємодії індивідів, соціальних груп, соціальних структур, соціальних норм, інститутів, зразків поведінки тощо. Вказана взаємодія є необхідною умовою та засобом забезпечення належного функціонування соціальної системи для досягнення її головної мети.

Варто також зазначити, що, на відміну від імпульсних дій, соціальні дії ніколи не здійснюються миттєво. У свідомості індивіда, що діє, повинна виникнути стійка мотивація до неї. Тому механізм соціальної дії включає потребу, мотивацію і саму дію. Здійснюючи соціальні дії, кожна людина має перебувати з іншими у соціальному зв'язку, наслідком якого і є соціальна взаємодія. При цьому значну роль у здійсненні соціальної взаємодії відіграють очікування поведінки (реакції) з боку іншого індивіда, соціальної (соціальних) групи чи суспільства в цілому. При підтвердженні загальноприйнятих очікувань виникають нові очікування, пов'язані з подальшим вирішенням загальних (спільних) завдань. Зрештою, з'являється певний набір стійких соціальних очікувань, що надають взаємодії впорядкованого та передбачуваного характеру.

У набутті вказаного характеру соціальної взаємодії, як уже зазначалося, визначальну роль відіграють соціальні норми, в тому числі закріплені нормами права. Вони визначають стандарти діяльності і правила поведінки. Починаючи від члена соціальної групи до суспільства і органів державної влади включно виконання норм очікується та підтримується за допомогою відповідних санкцій з боку як держави, так і суспільства. *Тому* соціальні норми впорядковують і регулюють соціальні взаємодії, тобто дії, які спрямовані на іншу людину й викликають зворотну реакцію.

Соціальна практика показує, що суспільству життєво необхідно закріплювати системою правил, норм, стандартів поведінки у певних відносинах деякі типи соціальних відносин, вступаючи в які, люди задовольняють фундаментальні потреби. Наприклад, потреба виховувати і соціалізувати підростаюче покоління вимагає закріплення сімейних відносин, а потреба в безпеці - визначити та закріпити обов'язки громадян щодо захисту

власної держави. Так формуються соціальні інститути, які підтримують спільну, скооперовану діяльність людей, визначають стійкі зразки поведінки. Беручи участь в певних відносинах і представляючи певний соціальний інститут, люди для отримання переваг, які виконують узгоджені спільні дії об'єднуються в соціальні групи, які можна визначити як сукупність індивідів, що певним чином взаємодіють на основі очікувань кожного члена групи.

Отже, соціальна взаємодія людей є основою різних соціальних об'єднань і самого суспільства, яке є складною системою соціальних зв'язків і взаємодій, що встановилися між людьми, сукупністю різноманітних форм їх спільної діяльності. З огляду на це більшість фахівців під соціальними механізмами розуміють специфічні соціальні системи, які породжують соціальні зміни в різних сферах життєдіяльності людини і суспільства у контексті мотиваційних, нормативно-ціннісних та інших чинників, які зумовлюють діяльність соціальних суб'єктів та їх взаємодію з приводу регулювання соціальних процесів.

При цьому загальними рисами соціальних механізмів є те, що:

регулювання соціальних процесів відбувається відповідно до суспільних потреб (заборона, прискорення тощо);

їх суб'єктами є соціальні групи, які можуть бути репрезентовані соціальними інститутами, організаціями, представниками вказаних груп;

їх діяльність ґрунтується на соціальних інститутах, які виступають як стала нормативна база, що визначає і підтримує необхідні форми соціальної поведінки;

змістовно вони складаються з матеріальних і духовних цінностей;

вони є системними утвореннями, на що вказує характер внутрішніх зв'язків між елементами механізму та характер функціональних зв'язків соціального механізму із зовнішнім соціальним середовищем.

Зрештою, розвиток суспільства відбувається завдяки тому, що зміна тієї чи іншої підсистеми соціального організму зумовлює зміну його багатьох підсистем, а інколи й усіх підсистем. Саме це робить соціальний організм

високоорганізованою системою зі зворотними зв'язками, здатною до саморозвитку та самовдосконалення.

Найважливішими елементами, взаємодія яких певною мірою й створює соціальний організм, є соціальні механізми, а саме:

соціальної активності особи та суспільства, в основу функціонування та розвитку якого покладена така схема: соціальні цінності – ціннісні орієнтації – потреби – інтереси (усвідомлені потреби) – мотиви (спонукання до діяльності) - орієнтація й установка на відповідну діяльність – цілі, яких належить досягти внаслідок цієї діяльності – рішення розпочати діяльність – дії, тобто діяльність, спрямована на задоволення потреб (у цьому разі йдеться **про вартісні (мотиваційні) виміри** соціальних процесів і явищ життєдіяльності особи та суспільства);

соціальної диференціації суспільства на соціальні групи та їх інтеграції у складні комплекси соціальних зв'язків, в основу якого покладені схема, майже аналогічна наведеній вище, і який фактично є **структурним виміром** соціальних процесів і явищ;

соціальної організації суспільства, а саме диференціації його життєдіяльності на певні соціальні інститути та інтеграції цих інститутів у складні сукупності інституціональних соціальних зв'язків (в його основу покладена схема, притаманна механізму соціальної активності, а принципова відмінність між ними полягає в тому, що він пов'язаний з **організаційними вимірами** життєдіяльності особи і суспільства);

соціального управління суспільством, якому притаманні управлінські параметри виміру відповідних соціальних явищ і процесів (цей механізм тісно пов'язаний з механізмами соціальної організації та соціальної активності, оскільки у ньому роль ключової ланки відіграє державно-управлінське рішення).

Виходячи із викладеного вище, можна стверджувати, що у змінах та функціонуванні соціальних механізмів провідну роль відіграють цінності, ціннісні орієнтації, інтереси (від індивіда до суспільства в цілому). Отже, будь-

яка зміна цінностей, ціннісних орієнтацій, інтересів (від індивіда до суспільства в цілому) не може не призвести до змін у функціонуванні й розвитку соціальних механізмів і, таким чином, в організації управління суспільними процесами. Тому принципово важливими є дослідження тенденцій суспільного розвитку і, відповідно, формування соціальних механізмів, так би мовити, “у ціннісному вимірі”. Результати вказаних досліджень мають слугувати не тільки орієнтирами для розробки державної політики щодо забезпечення національної безпеки, а й бути основою побудови механізму її реалізації. Вказаний механізм можна розглядати як вид соціального механізму, що має певну специфіку, яка визначається метою (забезпечення безпеки).

З огляду на викладене вище можна стверджувати, що механізм забезпечення національної безпеки - це сукупність державних інститутів, структур громадянського суспільства, соціальних груп, в основу взаємодії яких покладені нормативні важелі та стимули, засоби, способи для визначення, залучення, організації та використання матеріальних, фінансових та інших ресурсів з метою виконання завдань забезпечення безпеки. У вказаному механізмі проявляються загальні риси соціального механізму.

По-перше, в специфічній функціональній ролі соціального механізму в суспільстві, а саме: регулювання соціальних процесів відповідно до суспільних потреб у безпеці (зокрема, створення належних умов для підтримки бажаного рівня захищеності від небезпек щодо цілісності суспільного організму та його прогресивного розвитку).

По-друге, суб'єктами в цьому механізмі є соціальні групи, які залежно від типу механізму (політичного, економічного, воєнного тощо) створюють специфічні системи взаємодії на основі обміну результатами своєї діяльності.

По-третьє, він ґрунтується на соціальних інститутах, які виступають як нормативна база, що визначає і підтримує необхідні форми соціальної поведінки (завжди існує законодавство, яке визначає нормативну базу забезпечення національної безпеки).

По-четверте, змістовно механізм визначається національними цінностями, явищами суспільного буття і суспільної свідомості (зокрема об'єктами безпеки є національні цінності, інтереси особи, суспільства, держави).

По-п'яте, очевидним є системний характер його функціонування, на що, зокрема, вказує характер внутрішніх зв'язків між його елементами та їх функціональних зв'язків із зовнішнім середовищем.

Глава 2. Сутність та взаємозв'язок основних понять теорії національної безпеки

2.1. Класифікація та побудова ієрархії національних інтересів

Ефективне забезпечення національної безпеки передбачає систематизацію, деталізацію, класифікацію, визначення взаємозв'язку та ієрархії між основними поняттями, які використовуються при дослідженні національної безпеки. Сьогодні теорія національної безпеки оперує багатьма поняттями, зокрема: “національні інтереси”, “національна безпека”, “стратегія національної безпеки”, “міжнародна безпека”, “загроза національним інтересам”, “система національної безпеки”, “система забезпечення національної безпеки”, “сектор безпеки”. Деякі з них наведено у глосарії. Водночас окремі поняття потребують більш детального розгляду.

Так, переважна більшість підходів щодо забезпечення національної безпеки базується на усвідомленні та реалізації на державному і міжнародному рівнях концепції національних інтересів. Сферою, де знаходять вияв інтереси, є політика. Вона визначається різними детермінантами, серед них, зокрема: рівень та особливості культурного, соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку; географічне положення країни та її ресурсні можливості; національно-історичні традиції; потреби в забезпеченні

суверенітету та територіальної цілісності. Саме вказані детермінанти і знаходять відображення в національних інтересах, а останні - в законах, концепціях, стратегіях та інших нормативних актах як об'єктивні потреби розвитку суспільства.

Сутність національних інтересів. Першоосновою інтересу є потреби в розвитку та безпеці індивіда (особи), суспільства та держави. Тому за суттю та спрямованістю вони зорієнтовані на забезпечення виживання та прогресивного розвитку і тією чи іншою мірою лідерства особи, суспільства, держави. Тільки крізь призму їх реалізації та захисту мають розглядатися всі проблеми, пов'язані із забезпеченням національної безпеки. У цьому більшість фахівців доходять консенсусу. Водночас їхні думки інколи є діаметрально протилежними, при відповіді, передусім на такі запитання:

коли вказані потреби набувають статусу “національних”, тобто коли та за яких умов стає можливим трактувати вказані потреби як “національні інтереси” і у зв'язку з цим - що розуміти під поняттям – “національні інтереси”?

чи правомірно стверджувати, що національні інтереси відображають в інтегрованому вигляді інтереси особи, суспільства та держави і якщо так, то яким має бути механізм узгодженості інтересів зазначених суб'єктів?

чи є національні інтереси відносно постійними, чи вони мають кон'юнктурний характер?

чи можливо узгодити національні інтереси різних суб'єктів міжнародних відносин?

Разом з тим більшість фахівців переконана в тому, що формування національних інтересів – суперечливий і довготривалий процес. Вони не є механічною сумою, яка складається з інтересів окремих громадян чи соціальних груп. У цьому разі проблема полягає в тому, що будь-яка держава завжди має справу виключно із загальнонародним інтересом, а приватний (особистий) інтерес громадян приймається до уваги державою, якщо він може бути сприйнятий як інтерес суспільний та загальнонародний. Саме тому в демократичних і тоталітарних країнах по різному розуміють сутність

національного інтересу, якщо він розглядається крізь призму забезпечення прав і свобод людини (індивіда).

Проблеми, пов'язані із практичною реалізацією концепції національних інтересів, детально досліджували вчені. Вони виділяють такі проблемні питання: складність взаємодії об'єктивних і суб'єктивних компонентів національного інтересу (будь-яким його оцінкам притаманний суб'єктивний характер); як правило, хронічне бажанням правлячої еліти репрезентувати власні інтереси або вподобання як життєво важливі національні інтереси.

Водночас очевидно, що в той чи інший історичний період існування держави і розвитку суспільства завжди має місце деяка множина нагальних потреб їх прогресивного розвитку, досить різних за спрямованістю, пріоритетністю, можливістю реалізації, які й творять систему національних інтересів. Тому визначення множини національних інтересів – ключова передумова забезпечення логічної послідовності у внутрішній і зовнішній політиці держави, її передбачуваності для основної маси населення країни, стабільного і прогресивного соціально-економічного та політичного розвитку. З огляду на це, національні інтереси відіграють роль домінанти у визначенні магістральних напрямів державного будівництва, а визначення сукупності інтересів залишається важливою науковою проблемою та головним практичним завданням політичної еліти.

Врешті-решт національні інтереси завжди є консолідованим результатом інтелектуального пошуку науковців, представників інститутів громадянського суспільства та політичного керівництва держави щодо відповіді на запитання стосовно потреб у подальшого розвитку кожного індивіда, суспільства та держави і, відповідно, захисту їх від зовнішніх і внутрішніх загроз. На формування системи вказаних інтересів справляють об'єктивний вплив чинники зовнішнього (особливо ті, які визначають тенденції розвитку геополітичної ситуації та світового господарства) та внутрішнього (передусім стан, у якому перебуває країна та нація) середовища. Так, у суспільстві, де розвиток політичної, економічної та інших систем, які забезпечують його

життєдіяльність, відносно стійкий, національні інтереси за структурою та змістом, як правило, також мають відносно стабільний характер.

Таким чином, зміст національних інтересів визначає, якою має бути політика та стратегія забезпечення національної безпеки, у якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля суспільства та влади, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно захищені, громадяни жили в державі, яку поважають у світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси.

Класифікація національних інтересів. Фахівці найчастіше класифікують їх за такими критеріями: **характером** (коаліційні, національні); **взаємністю** (однобічні, взаємні); **ступенем черговості** (першочергові, невідкладні інші); **масштабом** (глобальні, регіональні, локальні); **ступенем важливості** (фундаментальні, життєво важливі, інтереси виживання, важливі, істотні, другорядні тощо); **терміном дії** (постійні, довгострокові, середньострокові, поточні); **видами політики** (зовнішні, внутрішні); **сферами прояву** (політичні, економічні, соціальні тощо).

Національні інтереси завжди мають **відносно** постійний характер, оскільки виникають і зникають на певному історичному етапі розвитку держави (нації). При цьому певною мірою можна стверджувати, що **внутрішні** національні інтереси відображають потреби існування і розвитку індивіда (людини), соціальної групи, суспільства і держави, а **зовнішні** – додаткові умови для задоволення вказаних потреб.

Побудова ієрархії національних інтересів. Держава не може одночасно охопити комплекс проблемних завдань у сфері національної безпеки та приступити до їх вирішення (причиною цього є об'єктивна обмеженість наявних ресурсів). Тому необхідно визначати пріоритетні напрями, на яких мають бути зосереджені основні зусилля в конкретний історичний період розвитку держави, тобто практичні завдання щодо забезпечення національної безпеки зумовлюють необхідність визначення ієрархії національних інтересів. Вказана ієрархія є визначальним чинником при прийнятті управлінських

рішень щодо забезпечення національної безпеки. За її відсутності стає неможливим існування тієї чи іншої комбінації управлінських впливів (альтернативних рішень), а процес вибору оптимального управлінського рішення не може мати логічного завершення.

Критерієм при побудові вказаної ієрархії могла б слугувати пріоритетність національних цінностей, визначена з огляду на величину витрат (матеріальних, фінансових, людських тощо), необхідних для захисту цінностей. Але це можуть бути й витрати (у даному випадку вони є збитками, шкодою), зумовлені відсутністю захисту національних цінностей, тобто із-за втрати вказаних цінностей. Тобто, у даному випадку, вказані витрати (школа, збитки) для держави є показник, який дозволяє визначити межі необхідного та достатнього захисту національних цінностей і певною мірою сил і засобів, які необхідно залучити. Але визначити пріоритетність, тобто побудувати ієрархію національних цінностей досить важко, оскільки будь-яка національна цінність апіорі є безцінною.

Тому одним із підходів, який може бути використано для побудови ієрархії національних інтересів є підхід, в основу якого покладено **ступінь їх важливості** для забезпечення національної безпеки. У даному випадку вказана ступінь є критерієм для визначення пріоритетності тих чи інших інтересів стосовно інших із сукупності, яка розглядаються. Ступінь важливості інтересів визначається з огляду на оцінки збитку (шкоди) національній безпеці у разі неналежної реалізації того чи іншого інтересу, тобто для визначення ступеня важливості національного інтересу необхідно відповісти на запитання: “Які будуть наслідки, коли інтерес не буде реалізованим?”

З огляду на викладене вище національні інтереси, наприклад, можуть бути класифіковані як такі, реалізація яких має **високу, середню та низьку** ступінь важливості для національної безпеки. Так, очевидно, що високу, тобто найвищу ступінь важливості будуть мати національні інтереси, реалізація яких пов'язана зі збереженням (захистом) та розвитком національних цінностей, втрата яких породжує реальну загрозу фізичному та духовному існуванню

народу або руйнації державного утворення. Фактично це інтереси **виживання** народу, бо мова йде про збитки (шкоду) для національної безпеки, які є **недопустимими**. Наприклад, територіальна цілісність або державний суверенітет саме ті інтереси, про які йде мова. Тому за будь-яких умов необхідно уникнути вказаних збитків (шкоди) використовуючи весь потенціал, який є у розпорядженні держави, у тому числі й використання збройних сил.

Водночас, якщо не реалізація національного інтересу, який розглядається, **негайно і безумовно** поставить під загрозу реалізацію інтереси, які **за даних умов** були визначені, які такі, що мають високу ступінь важливості – його необхідно також розглядати, як інтерес високого ступеня важливості.

При цьому важливим є те, що ймовірність загроз національним інтересам, які мають високу ступінь важливості може бути незначна. Але катастрофічні наслідки реалізації цих загроз зумовлюють необхідність створення та підтримання на належному рівні готовності відповідних сил і засобів (зокрема, збройних сил, спецслужб, мобілізаційних резервів тощо). Очевидно, що пов'язані з цим витрати держави (матеріальні, фінансові, кадрові тощо) є цілком виправданими, оскільки дають змогу **не допустити** реалізацію ймовірної загрози нанесення збитків (шкоди), розмір яких є **недопустимий** для національної безпеки за **будь-яких** умов. Варто також зазначити, що у нестабільній державі реальна загроза фізичному чи духовному існуванню народу може виникнути не обов'язково внаслідок загроз зовнішнього характеру (зокрема, збройного нападу). Так, інтереси забезпечення добробуту населення чи забезпечення прав і свобод людини за певних умов можуть набути статусу високого ступеня важливості.

Якщо ж відсутність прогресу у реалізації інтересу, який розглядається, лише **певною мірою** зашкодить реалізації інтересів (мається на увазі **допустимий** для національної безпеки рівень втрат), які мають високу ступінь важливості, він має бути ідентифікованим, як інтерес **середнього ступеня важливості**. У разі, коли наслідком не реалізації національного інтересу будуть збитки (шкода) для національної безпеки, які нижче **допустимих** і не

будуть здійснювати вплив на реалізацію інтересів, які мають високу ступінь важливості, то цей інтерес має бути визначений, як інтерес *низького ступеня важливості*. Водночас віднесення національних інтересів до тих, які мають низьку ступінь важливості, не означає, що не повинні передбачатися ті чи інші заходи, спрямовані на його реалізацію..

Описаний вище підхід щодо побудови ієрархії національних інтересів дозволяє їх класифікувати на інтереси виживання (життєво важливі), важливі та периферійні (другорядні) національні інтереси. Ознакою інтересів виживання є найвища ступінь важливості для забезпечення національної безпеки, тобто це інтереси, реалізація яких пов'язана зі збереженням (захистом) національних цінностей, втрата яких ставить під загрозу фізичне і духовне існування народу, призводить до руйнації державного утворення (територіальна цілісність, державний суверенітет тощо).

З огляду на викладене, варто зауважити, що перелік життєво важливих інтересів, визначених чинним законодавством викликає низку запитань. Наприклад, навряд чи можна вважати життєво важливими національними інтересами України, тобто інтересами виживання: "створення умов для прийняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного його члена" чи "удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову".

Таким чином, національні інтереси є інтегральною інтерпретацією сукупності збалансованих інтересів (потреб) людини (громадянина), суспільства, держави у різних сферах їх життєдіяльності, реалізація яких гарантує збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність та прогресивний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток. Вони мають складну структуру, можуть бути класифіковані за різними ознаками, а критерієм для побудови ієрархії національних інтересів може бути ступінь їх важливості для забезпечення національної безпеки.

2.2. Сутність поняття "національна безпека" та його взаємозв'язок з поняттями "націоналізм" і "нація"

Сутність поняття "національна безпека". У процесі досліджень сформувалися два принципових підходи щодо з'ясування сутності національної безпеки. Згідно з першим вона розглядається (ідентифікується) в контексті національних інтересів (С.Браун, Б.Броді, У.Липман, М.Каплан, Дж.Коллінз, Г.Моргентау, С.Хоффман та ін.), а згідно з другим – у контексті базисних цінностей суспільства (А.Уолферс, К.Норр, Ф.Трегер, Д.Кауффман, А.Архарія та ін.). Але в межах обох підходів виникає ключова проблема – необхідність визначення множини національних інтересів, або множини національних цінностей. Вона може бути зведена до тріади запитань: національні цінності (інтереси) – *які, кого, за рахунок кого (чого) їх захищати (реалізовувати)?* Однозначно відповісти на ці запитання важко.

Коли поняття “національна безпека” увійшло в політичний лексикон на Заході, воно вживалося передусім як синонім обороноздатності держави і фактично до середини 80-х р. ХХ ст. під цим поняттям на Сході та Заході розуміли переважно саме воєнну та політичну безпеку. Але на початку 90-х р. у теоретичних дослідженнях, філософсько-соціологічній та політичній літературі поняття “національна безпека” й проблему її забезпечення все більше починають розглядають під різними кутами зору.

Сьогодні як на Сході, так і на Заході певною мірою сформувалося загальне розуміння базових категорій, які використовуються в процесі дослідження проблеми забезпечення безпеки життєдіяльності суспільства та держави. Це сприяє розробці досить структурованих, з відносно чітким понятійним апаратом керівних документів з питань забезпечення національної безпеки. Але до цього часу у дослідників відсутня єдина думки стосовного того, що доцільно розуміти під поняттям “національна безпека” – *стан* чи *категорію*, яка характеризує стан.

Так, а думку колишнього міністра оборони США Г.Брауна, національна безпека - **здатність** зберігати територію, підтримувати економічні відносини з іншими країнами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути та систему управління, контролювати свої кордони⁵. Фахівці Європейського Центру з вивчення питань безпеки ім. Дж. К.Маршалла (Німеччина) вважають, що національна безпека: “общий термин, включающий как понятие национальной обороны, так и отношения страны с иностранными государствами. В частности, **условия**, создаваемые военным или оборонным преимуществом над любой страной или группой стран, или благоприятной позицией в международных отношениях, или же уровнем обороноспособности, дающей возможность успешно отражать враждебные или подрывные действия как внутри страны, так и извне, с помощью несекретных и секретных средств”⁶.

На думку В.Л.Манилова, національна безпека це: “**совокупность связей и отношений**, характеризующих такое **состояние** личности, социальной группы, общества, государства, народа, при котором обеспечивается их устойчивое стабильное существование, удовлетворение и реализация жизненных потребностей, способность к эффективному парированию внутренних и внешних угроз, саморазвитию и прогрессу”⁷, а А.В. Возженников переконаний, що під національною безпекою варто розуміти “**состояние** страны, при котором отсутствуют или устранены (парированы) реальные внешние и внутренние угрозы ее национальным ценностям, интересам и национальному образу жизни”⁸.

У виданому в Російській Федерації фундаментальному словнику-довіднику під вказаним поняттям пропонують розуміти “**защищенность** жизненно важных интересов граждан, общества и государства, а также

⁵ Brown H. Thinking About National Security. Defense and Foreign Policy in a Dangerous World / H. Brown - Colorado, 1983. - P. 4.

⁶ Глоссарий терминов / Без указ. авт. - Гармиш-Партенкирхен (Германия), (Препр. / Европ. Центр по изучению вопр. безопасности им. Дж. К. Маршалла, 2002. – С.15.

⁷ Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы и цели / В.Л. Манилов // Воен. мысль. - 1995. - № 6. - С. 29.

⁸ Возженников А.В. Национальная безопасность (теория, политика, стратегия) / А.В.Возженников): моногр. - М: НПО Модуль, 2000. – С.55.

национальных ценностей и *образа жизни* от широкого спектра внешних и внутренних угроз, различных по своей природе (политических, экономических, военных, экологических, психологических и др.)⁹. Очевидно, що таке визначення національної безпеки потребує в свою чергу визначення понять “національні цінності” та “національний стиль життя”. Автори словника-довідника пропонують під поняттям “національні цінності” розуміти: “*духовные* достижения, принадлежащие народу и составляющие основу его нравственного существования и развития, фундаментальные нормы, позволяющие человеку осуществлять выбор жизненной позиции, линии поведения в значимых, особенно критических ситуациях”¹⁰.

Але, очевидно, що поняття “національні цінності” є більш ємним, ніж його розуміють автори вказаного словника. Зокрема, цим поняттям мають бути охоплені також матеріальна та інтелектуальна власність, яка належить народові (суспільству) і яка є основою його існування та прогресивного розвитку. Важко погодитися і з наведеним у цьому словнику-довіднику поняттям “національний стиль життя”, під яким розуміється “исторически сформировавшиеся, широко распространенные и устойчивые формы и особенности социального и индивидуального поведения, уклада жизни и оценок народов страны, нарушение которых ведет к утрате самобытности, совокупность типичных форм жизнедеятельности личности, общества и государства.”¹¹

По-перше, у визначенні йдеться про “народи країни” та про “суспільство”. Але навіть поверховий аналіз сутності поняття “нація”, дає підстави стверджувати, що в цьому разі мається на увазі саме “нація”, оскільки з методологічного погляду некоректно стверджувати про національний стиль життя *багатьох народів*.

По-друге, виникає також запитання, а що власне необхідно розуміти під *типовою* формою життєдіяльності особи, суспільства й держави, оскільки

⁹ Геополитика, международная и национальная безопасность: Словарь–справочник / сост.: М.М.Абдурахманов., В.А.Баришполец, Д.В.Баришполец, В.Л.Манилов. - М: Пробел, 1999. – С.30.

¹⁰ Там само. – С.333.

¹¹ Там само. – С. 189.

якщо існує сукупність (множина) таких типових форм (до речі, відкрита чи замкнута вказана множина?), то при чому тут національний стиль життя?

По-третє, а що, власне кажучи, мається на увазі, коли стверджується про *сукупність типових* форм життєдіяльності держави?

Таким чином, наведені визначення понять “національні цінності” та “національний стиль життя”, не менш розмиті ніж поняття “національна безпека”, яке намагаються визначити через ці поняття.

Вітчизняні дослідники схильні вважати, що національна безпека - *категорія*, яка характеризує *ступінь (міру, рівень) захищеності* життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз *або ступінь відсутності* загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави.

Не існує єдиної думки щодо визначення поняття “національна безпека” і в офіційних нормативних документах. Так, згідно з Концепцією національної безпеки Російської Федерації, яка була затверджена Президентом Російської федерації у 2000 р., під цим поняттям розуміється: “*безопасность* ее многонационального народа как носителя суверенитета и единственного источника власти в Российской Федерации”¹², а закон “Про національну безпеку”, підписаний у 1947 р. Президентом США Г.Труменом, визначив національну безпеку як *інтеграцію питань* внутрішньої, зовнішньої та воєнної політики в інтересах вироблення урівноваженого підходу до вирішення проблеми використання США різних засобів – воєнних і невоєнних у своїй зовнішній політиці для забезпечення власної безпеки¹³, тобто акцент у цьому визначенні ставиться на заходах США у зовнішній сфері.

Згідно із Законом України “Про основи національної безпеки України” під поняттям “національна безпека” розуміється *захищеність* життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої

¹² Концепция национальной безопасности Российской Федерации: Утв. Указом Президента РФ. от 10 янв. № 24. – К., 2000.- С.1.

¹³ 65. U.S.National Security Policy and Strategy: Documents and Policy Proposals / (edited by) Sam C.Sarkesian with Robert A. Vitas. Greenwood Press, Inc. 88 Post Road West, Westport, Connecticut, 1988. – P. 9.

забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам¹⁴. Зауважимо, вказане визначення відрізняється від наведеного у нині скасованій Концепції національної безпеки, де під вказаним поняттям розумівся *стан* захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Таким чином вітчизняні та іноземні дослідники, нормативні документи пропонують різні тлумачення поняття “національна безпека” через його складний, багатокomпонентний та міждисциплінарний характер. Тому є підстави стверджувати, що в міжнародній політиці, внутрішній та зовнішній політиці держав, у теорії та практиці державного управління мало понять, які можна було б порівняти за ступенем розмитості, частоті відносно нечіткого вживання з поняттям “національна безпека”. Це свідчить про відсутність єдиного розуміння сутності, природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й управлінського впливу на системні характеристики явища, яке намагаються описати поняттям “національна безпека”.

Водночас, не підлягає сумніву те, що для теорії і практики державного управління необхідне чітке розуміння того, *що*, власне кажучи, необхідно забезпечувати органам державного управління (стан, якість, рівень, захищеність і т.ін.- див.вище) і *в чому саме* має проявлятися ефективність та результативність вказаного управління.

Теоретико-методологічні труднощі з'ясування сутності явища, яке позначають поняттям “національна безпека” свідчать про доцільність більш детального розгляду, не тільки феномену “безпека” (що було зроблено у попередній главі), а й понять “нація”, “націоналізм”, інтерпретації національної безпеки як системної характеристики розвитку людини, суспільства, держави.

Взаємозв'язок сутності націоналізму з національною безпекою. Аналіз різних поглядів на сутність поняття “націоналізм” крізь призму сучасних змін світового економічного, політичного та культурного простору, дає змогу дійти

¹⁴ Закон України про основи національної безпеки України // Уряд. кур'єр. - 2003. - 30 лип.

висновку, що важко уявити будь-яке інше політичне явище, яке б до цього часу призводило до таких великих розбіжностей серед науковців і практиків. Зокрема, ніхто так і не зміг навести переконливих аргументів на користь його сучасності або ж архаїчності. Тому розбіжності з приводу джерел націоналізму співіснують з невизначеністю відносно його майбутнього.

З одного боку, в поширенні “націоналізму” вбачають метафору метастази міжнародної стабільності та безпеки і, відповідно, сталого світового розвитку, оскільки вказане поширення об’єктивно зумовлює зростання кількості та інтенсивності регіональних збройних конфліктів, які часто мають національно-релігійний підтекст та підривають основи міжнародної стабільності. З другого боку, в поширенні націоналізму вбачають добрі ознаки набуття національної ідентичності і визволення від національного пригноблення, про що свідчить намагання використати національний рух як ефективний інструмент отримання державного суверенітету з метою створення належних умов для збереження набутих національних цінностей.

Таким чином, маємо дилему: або створення кращих умов для збереження та подальшого розвитку нації, захисту її національних цінностей, не виключається при цьому можливості підриву міжнародної стабільності, або ж забезпечення міжнародної стабільності, але нерідко за рахунок втрати національних цінностей нації. Сьогодні цю дилему неможливо безконфліктно розв’язати у межах існуючих підходів у сфері міжнародного права. Проте варто вказану дилему розглянути під іншим ракурсом, оскільки до зростання кількості збройних конфліктів (війн) призводять не тільки міжетнічні, міжнаціональні суперечності.

Неупереджений аналіз свідчить, що фундаментальні особливості виникнення та врегулювання конфліктів базуються на трьох антагоністичних підвалинах облаштування сучасного світового порядку, а саме на претензіях, правах і можливостях; національної (суверенної) держави; національних груп, які намагаються здобути власну державу; міжнародних організацій та структур безпеки. Квінтесенцією вказаних претензій є те, що конкуруючі сторони часто

позначають поняттями “національна безпека” та “міжнародна безпека”, але сутність цих понять, як правило, розуміють по-своєму. Наслідком саме цього є нескінченні суперечки щодо можливих джерел, причин, засобів, способів і методів запобігання та врегулювання конфліктів, що виникають при зіткненні окреслених претензій (поглядів) стосовно прав і можливостей держав, національних груп, які намагаються здобути власну державу та міжнародних організацій (як у межах “суверенної” держави, так і у відносинах між ними).

Усе це, зокрема, ілюструє аналіз конфліктів у Косовому і Чечні. Так, Росія переконана, що дії НАТО у Косовому підбивають існуючі механізми забезпечення міжнародної безпеки, що застосування сил як засобу “гуманітарного втручання” без санкцій Ради Безпеки ООН є грубим порушенням загально визнаних принципів і норм міжнародного права. США та НАТО, у свою чергу, стверджують, що дії Альянсу були виправдані, оскільки мали за мету захист прав людини та запобігання гуманітарній катастрофі, яка, на їхню думку, була б неминучою внаслідок політики, яку здійснювало тогочасне керівництво Федеративної Республіки Югославії. Російська Федерація, як суверенна держава, наполягала на своєму праві захищати свою територіальну цілісність і суверенні права у Чечні, а Захід стверджував, що Росія порушувала міжнародні норми стосовно прав цивільного населення Чечні.

Становлять також інтерес міркування західних фахівців, які переконані, що політична фрагментація та будівництво національних держав на Сході здійснює непередбачуваний вплив і на Захід. На їхню думку, відродження концепції національної держави не є ознакою політичної відсталості Східної Європи. У Європі процеси інтеграції можуть поширитися із Заходу на Схід, але й процеси політичної фрагментації можуть розширитися зі Сходу на Захід.

Усе це свідчить про фундаментальну суперечливість історичного світового процесу, певним відображенням якого є й феномен “націоналізму”. Внаслідок цього спектр його оцінок досить широкий: від фанатичного захоплення й готовності віддати за національну ідею життя, до його глибокого

осуду (залежно від конкретних умов і політичної кон'юнктури). Так, деякі російські вчені, розуміючи важливу консолідуючу та мобілізуючу роль національної ідеї, досить чітко визначають її як: “совокупность важнейших, ключевых представлений о целях, задачах и перспективах развития личности, общества и государства”, але водночас вбачають у націоналізмі ідеологію, психологію, соціальну практику, світогляд і політику підпорядкування одних націй іншим¹⁵. Проте і в Україні спостерігається традиційне протиставлення націоналізму й інтернаціоналізму, коли в поняття “націоналізм” вкладають характеристики властиві шовінізму та ксенофобії, а не розуміння, що націоналізм може бути політичною формою прояву патріотизму.

Варто погодитися з позицією тих, які вважають, що “націоналізм” являє собою згуртованість всередині соціальної групи через її унікальні характеристики, які можуть включати спільну мову, етнічну належність, історію тощо. Тому боротися з “націоналізм” означає розщеплювати, розпорошувати таку групу. Але сутність націоналізму полягає не тільки в усвідомленні етноантропологічних основ нації, як матеріального носія націоналізму, культури чи традицій. Це засіб, який дає змогу національній еліті згуртувати націю для виконання ключових суспільно-політичних та соціально-економічних завдань національного розвитку. Саме тому Д.Донцов свого часу розглядав націоналізм як світогляд, що стимулює всі починання і встановлює відносини з усіма проектами зовнішнього світу.

Це дає підстави стверджувати, що сутність поняття “націоналізм”, як *суспільно-політичного процесу* і *явища* полягає в *усвідомленому* вираженні як нацією, так її політичною, інтелектуальною елітою життєво важливих національних інтересів та відповідних їм стратегічних національних цілей, а отже, й в *усвідомленні себе* нацією як одного із повноправних суб'єктів історичного розвитку світового співтовариства. За такого розуміння

¹⁵ Геополитика, международная и национальная безопасность: Слов.-справоч. / сост.: М.М.Абдурахманов., В.А.Баришполец, Д.В.Баришполец, В.Л.Манилов. - М.: Пробел, 1999. – С.188.

націоналізму він майже тотожний поняттю “патріотизм” і є стрижнем національної ідеї, яка не обов’язково має вироджуватися в шовінізм чи нацизм.

Таке розуміння сутності націоналізму також досить адекватно відображає його роль при вирішенні концептуальних і практичних завдань у процесі забезпечення національної безпеки, а саме: від уточнення поняття “національна безпека” та визначення національних інтересів до визначення засобів, способів і методів їх реалізації. Тому не варто очікувати продуктивних ідей у сфері забезпечення національної безпеки від представників еліти, які не є націоналістами у такому розумінні.

Викладене вище розуміння поняття “націоналізм” дає змогу певною мірою наблизитися до розв’язання проблеми операціоналізації явища, яке інтерпретують як поняття “національна безпека”, але . Але не дозволяє вийти за межі існуючої дилеми у сфері міжнародних відносин, а саме: з одного боку, є задеклароване право націй на самовизначення; з другого боку, завжди в межах суверенної держави нація намагається реалізувати це право, зберегти свою територіальна цілісність. Тобто, як створити кращі умови для розвитку нації, яка проживає в межах держави як національна меншина, але при цьому не завдати шкоди територіальній цілісності держави, а зрештою, не підірвати міжнародну стабільність?

Додатковою можливістю щодо розв’язання вказаної дилеми є з’ясування сутності поняття “нація” в контексті сучасних тенденцій трансформацій геополітичного, культурного та економічного світового простору.

Взаємозв’язок сутності нації з національною безпекою. Існують три основних підходи щодо визначення поняття “нація”. Згідно з першим – це поняття пов’язується з групою людей, яка ідентифікує себе за тими чи іншими ознаками, зокрема спільність самосвідомості та соціальної структури, тобто у цьому разі на перший план висувається етнічна сутність і, як наслідок, стверджується, що “нація” є історичною категорією. Другий підхід ґрунтується на тому, що поняття “нація” передбачає розгляд передусім певної сукупності людей за приналежністю до тієї чи іншої держави. Третій поєднує попередні

два, коли поняття “нація” розглядається як етнічне поняття, історичне явище і як поняття, що ототожнюється з державою.

Типовими представниками першого напрямку є прихильники комуністичної ідеології. Так, у роботі “Марксизм і національно-колоніальне питання” поняття “нація” І.В.Сталін визначається як “исторически сложившаяся устойчивая общность языка, территории, экономической жизни и психологического склада, проявляющихся в общности культуры”.¹⁶ Стверджується також, що нація виникає в період подолання феодальної роздробленості на основі капіталістичних економічних зв’язків, утворення внутрішнього ринку, складається із різних племен та народностей. При цьому знищення національних відмінностей і злиття націй розглядається як неминуче явище після перемоги соціалізму у світовому масштабі.

Російський вчений А.В. Возженников зазначає, що таке визначення поняття “нація” не відповідає поглядам сучасної науки. “Акцентируя внимание на этническом в понятии “национальное”, коммунистическая идеология постепенно вытеснила из... науки вторую (государственную, страноведческую) сторону понятия “нация”¹⁷ Учений переконаний, що поняття нація є “вічна” категорія.

Навряд чи можна погодитися з цими категоричними твердженнями А.В.Возженникова. У такому разі поняття: “націоналізм”, “національна безпека”, “національний інтерес”, які значною мірою є похідними від поняття “нація”, також мають бути “вічними” категоріями. Але такою категорією, як було показано у попередній главі, є категорія “безпека”. Це свідчить про принципову різницю між поняттям “безпека” та “національна безпека”, хоча ці поняття безпосередньо і пов’язані зі створенням сприятливих умов для забезпечення прогресивного розвитку людини і суспільства. Друге поняття є категорією історичною. Не випадково, мало висловлювань про “націю” і про “націоналізм” у таких видатних мислителів, як Маркс, Вебер, Дж. Локк,

¹⁶ *Сталин И.В.* Марксизм и национально-колониальный вопрос /И.В.Сталин. – М., 1937. – С. 6.

¹⁷ *Возженников А.В.* Национальная безопасность (теория, политика, стратегия) / А.В.Возженникова. моногр. - М.: НПО "Модуль", 2000. – С.53.

Дюркгейм, Фрейд, Фуко. Якби \ це були “вічні” категорії, вони б не залишилися поза їхньою увагою. Та й саме поняття “національна безпека”, як уже зазначалося, увійшло в науковий та практичний лексикон тільки в першій половині минулого століття.

Таким чином, нація є *історичною* категорією і результатом перемішування розрізнених спільнот в сучасних *індустріальних* суспільствах, які вимагають солідарності, що базується на підкріпленій загальною грамотністю, високій культурі.

Варто також зазначити, що вчені на Заході поняття “нація” часто вживають як синонім поняття “держава”, тобто відносять його до сфери політики, до націй, які мають державність. Це підтверджує і назва ООН, де під словом “нація” розуміється “держава”. Проте науковці зауважують, що можливі непорозуміння. Зокрема, держава може складатися з кількох націй. Великобританія є державою, але включає англійську, шотландську, уельську та частину ірландської нації. Крім того, представники однієї нації можуть проживати на територіях багатьох держав, не маючи власної держави. Характерним прикладом є єврейська нація, яка століттями не мала власної держави. Прикладом є й українська нація, яка до 1991 р. була однією із найбільших в Європі, а не мала своєї держави. Більше того, українська нація й сьогодні не має чітких природних, історичних та етнолінгвістичних меж¹⁸.

Таким чином, сучасна нація є витвором індустріального суспільства, функціонування якого вимагає солідарності, що базується на підкріпленій загальною грамотністю, високій культурі. Вона завжди містить у собі потяг (прагнення) до формування власної державності. Кристалізуючись навколо цього питання, нація набуває етнополітичного характеру свого розвитку, визначальною ознакою якого є її прагнення до самовизначення, оскільки в цьому нація вбачає гарантію виживання, збереження своїх цінностей та

¹⁸ Це одна із причин того, чому будь-який конфлікт “історичних” спогадів нації щодо її “історичних” меж із сусідами може відносно легко трансформуватися у збройний конфлікт.

подальшого розвитку, що фактично тотожне світоглядно-філософському змісту поняття "національна безпека".

2.3. Національна безпека, як характеристика розвитку соціуму і держави, її види та складові

Національна безпека - системна характеристика розвитку людини, суспільства, держави. Сьогодні фахівці сходяться на тому, що національна безпека - досить складне соціально-політичного явище, яке відображає наслідки багатогранної життєдіяльності, накопичений історичний досвід, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), суспільства, держави, земної цивілізації загалом. Тому це поняття тісно пов'язане з усіма формами, напрямками та проявами взаємодії в системі "природа - людина – суспільство".

Як поняття "національна безпека" вживається стосовно широкого кола соціальних систем для характеристики їх захисту від різних негативних впливів природного та соціального характеру (часто в контексті характеристики умов їх функціонування). Тому її можна розглядатися як специфічну властивість динамічних систем, комплексний критерій оцінки їх якості, що характеризує динаміку їх розвитку та технічне втілення.

Найбільш поширеною, як уже зазначалося, є думка, що "національна безпека" є поняттям, яке характеризує ступінь (міру, рівень) захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз або ступінь відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави. Аналіз феноменів "безпека", "небезпека", поняття "національні інтереси", існуючих підходів щодо визначення сутності понять "нація", націоналізм", "національна безпека" в контексті відображення ними мети та характеристики розвитку соціальних систем дає підстави стверджувати про три взаємозалежні рівні

(складові) "національної безпеки": *безпека людини (громадянина), безпека суспільства та безпека держави.*

Діалектична єдність цих складових зумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, суспільства, держави в просторі та в часі. У цьому разі безпека людини (громадянина) розглядається як захищеність її життєво важливих інтересів, за якої забезпечуються її всебічний прогресивний розвиток та самореалізація. Безпека суспільства передбачає захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства в цілому, за якої забезпечуються їх всебічний прогресивний розвиток. Безпека держави – це, передусім, захищеність її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Принциповим є те, що вказані складові "національної безпеки" є величинами змінними. Конкретний рівень (ступінь, міра) безпеки людини (громадянина) залежить від багатьох чинників зокрема, політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, від якості результатів розв'язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз людині (громадянину), пов'язаним з її прогресивним розвитком та самореалізацією в політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах.

Рівень (ступінь, міра) безпеки суспільства залежить від політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, розвитку духовно-культурного потенціалу суспільства, сукупності умов, що дають змогу реалізувати права і свободи всіх суспільних груп населення та протистояти діям, що призводять до розколу суспільства, і, як і безпека людини, - від результатів розв'язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз прогресивному розвитку суспільства у різних сферах його життєдіяльності.

Водночас забезпечення безпеки людини (громадянина) і суспільства передбачає наявність та розвиток суспільних інститутів (зокрема інститутів громадянського суспільства), розвинутих форм суспільної свідомості, чинного

законодавства, що гарантують реалізацію законних інтересів, захист прав і свобод кожного члена суспільства.

Пріоритетність указаних рівнів визначається дією багатьох факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру, зокрема станом розвитку суспільних відносин, політичної системи, економічного укладу, інститутів громадянського суспільства, характером зовнішніх зносин з іншими країнами.

З огляду на це національна безпека також є змінною величиною. За своєю суттю це інтегральна багатокомпонентна оцінка наявного (бажаного, прогнозованого) рівня (ступеня) захищеності життєво важливих національних інтересів та умов їх реалізації зокрема, стану соціально-економічної системи, соціальних і політичних інститутів у країні, спроможності національних збройних сил протистояти загрозам територіальній цілісності та незалежності держави тощо. Поточна оцінка рівня національної безпеки завжди розміщується на інтервалі від абсолютної безпеки (ідеальний стан), коли події, явища, процеси, які породжують небезпеки реалізації національних інтересів, повністю відсутні, до абсолютної небезпеки, коли сукупний вплив указаних небезпек вносить до порядку денного питання про можливість існування соціальної системи (держави), наприклад, питання про реальну загрозу її розпаду, насильницьку зміну конституційного устрою тощо.

Таким чином, за будь-яких умов національну безпеку в цілому та її складові не можна розглядати як стан, коли немає небезпеки або як статичну величину. Історії невідомі приклади, коли б такого стану вдалося досягти навіть окремій людині, не кажучи вже про соціальні системи.

Бажаний рівень національної безпеки (гарантований, критично допустимий чи недопустимий тощо) часто розглядається як мета, спосіб або необхідна умова життєдіяльності (прогресивного розвитку) людини, соціальної групи, суспільства чи держави. Вказаний розвиток можна уявити як рух по певній траєкторії у середовищі, що постійно змінюється й характеризується сукупністю взаємозумовлених факторів зовнішнього та внутрішнього характеру, які можуть бути описані певним набором показників (індикаторів).

У такому розумінні "національна безпека" є *системною кількісно-якісною характеристикою розвитку соціальної системи*, як об'єкта реальної дійсності. Це означає, що "національна безпека" є не тільки оцінкою певної захищеності вказаної системи від потенційних і реальних загроз. Вона також відображає, зокрема, результати впливу тенденцій розвитку та умов життєдіяльності соціуму, його інститутів, які визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та ін.), за яких забезпечується збереження якісної визначеності соціальної системи та вільне функціонування, яке відповідає її природі, тобто конкретний рівень національної безпеки формується в руслі об'єктивних і суб'єктивних процесів, під прямим та опосередкованим впливом багатьох факторів, які можуть мати економічне, політичне, воєнне, природне, техногенне чи інше походження.

Законом України "Про основи національної безпеки України" визначено, що її національна безпека має забезпечуватися шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку загальнодержавних та галузевих концепцій, доктрин, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково технологічній, інформаційній та інших сферах. Очевидно, що вибір конкретних шляхів, засобів, способів, методів тощо забезпечення національної безпеки зумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Але за будь-яких умов задоволення потреби в безпеці на всіх її рівнях (індивідуальному, суспільному, національному, міжнародному) передбачає застосування системного підходу для всебічного врахування низки факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи. Комплексний аналіз цих факторів та підходів до визначення сутності поняття "національна безпека" крізь призму сучасних трансформацій світового економічного, політичного та культурного простору, дає також змогу дійти висновку про доцільність постійних досліджень співвідношення національного, державного та міжнародного інтересу.

Види національної безпеки. В основу взаємодії між суб'єктами національної, регіональної та міжнародної безпеки лежать певні підходи щодо реалізації їх інтересів. Різні погляди на можливі шляхи, засоби, способи, механізми реалізації інтересів породжують суперечності між вказаними суб'єктами, які ними часто ідентифікуються як загрози. З огляду на це доцільно розрізняти два взаємопов'язаних види національної безпеки: **внутрішню** та **зовнішню**.

У науковій та публіцистичній літературі ці поняття досить часто вживані. Але в Законі України “Про основи національної безпеки України” не наводиться визначення цих понять. Водночас у вітчизняній літературі періодично робиться акцент то на внутрішніх, то на зовнішніх аспектах забезпечення національної безпеки.

Внутрішня безпека - це міра (рівень, ступінь) захищеності національних інтересів від загроз, джерелами яких є процеси, явища, події тощо, а також дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які розміщені **в межах** території держави і перебувають під її юрисдикцією. Інакше кажучи, масштаби, характер, спрямованість, інтенсивність, тривалість, тощо указаних загроз зумовлена внутрішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на національну безпеку) визначаються переважно можливостями державної влади. Загрози внутрішній безпеці проявляються в різних сферах життєдіяльності суспільства і держави: політичній, економічній, соціальній та гуманітарній (духовній).

Зовнішня безпека - це також міра (рівень, ступінь) захищеності національних інтересів від загроз, але джерелами їх є процеси, явища, події тощо, дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які перебувають **поза межами** території держави і не підпадають під її юрисдикцією. Інакше кажучи, масштаби, характер, спрямованість, інтенсивність, тривалість, тощо указаних загроз зумовлені зовнішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на національну безпеку) визначаються не тільки можливостями державної влади, а й архітектурою та спроможностями міжнародних структур

безпеки, станом системи міжнародних відносин, місцем та роллю, яку відіграє в них держава. Загрози зовнішній безпеці можуть проявлятися в політичній, економічній, гуманітарній (духовній) сферах.

Варто зазначити, що забезпечення зовнішньої безпеки передбачає не тільки наявність та підтримання на необхідному рівні оборонного потенціалу, застосування комплексу різноманітних інструментів впливу на перебіг подій (дипломатичних, економічних та ін.), які є в розпорядженні суверенної держави. На зовнішню безпеку значною мірою впливає також стан справ щодо забезпечення її внутрішньої безпеки.

Складові національної безпеки. Грунтовний аналіз проблеми забезпечення національної безпеки потребує подальшої диференціації національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства і держави, в яких органам державної влади необхідно розробляти та вживати комплекс заходів щодо захисту національних інтересів.

Аналіз проблемних питань щодо забезпечення національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства та держави займає чільне місце в багатьох роботах. Зокрема, розрізняють: державну, економічну, енергетичну, політичну, інформаційну, екологічну, воєнну безпеку. Водночас деякі дослідники складові національної безпеки називають не сферами, а видами національної безпеки. Але, в цьому разі це не є суттєвим. Поділ національної безпеки на види, сфери чи якісь інші складові є досить умовним. Це спричинене недостатнім науковим обґрунтуванням меж, які окреслюють ту чи іншу сферу (вид, складову тощо). Незважаючи на це сфери національної безпеки часто отримують відповідну назву в керівних документах з питань забезпечення національної безпеки (концепціях, стратегіях тощо).

Так, Законом України “Про основи національної безпеки України” визначено 9 сфер національної безпеки: зовнішньополітична; державної безпеки; воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону; внутрішньополітична, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна та інформаційна сфери. Саме в цих сферах, на думку

законодавців, проявляються загрози національним інтересам. Інакше кажучи в Україні сфери національної безпеки визначають крізь призму загроз. Інколи навіть стверджують, що загрози є критеріями формування державної політики національної безпеки, що вони є її наріжним каменем. Водночас визначені згаданим Законом національні інтереси не розподілено за вказаними сферами, а наведений перелік потенційних та реальних загроз щодо їх реалізації не корелює з указаними інтересами. Це не зовсім логічно, оскільки, як правило, однією із передумов виникнення загрози є наявність національного інтересу.

Дійсно, загроза завжди спрямована проти досягнення того чи іншого інтересу, оскільки виникає запитання – загроза *кому*, проти *чого*? Більше того, практика свідчить: чим більш рішуче держава налаштована на реалізацію національного інтересу, тим більше зростає спротив, наприклад, з боку інших країн, а отже зростає загроза вказаній реалізації. Тому доцільно спочатку визначити національні інтереси та побудувати їх ієрархію, що дасть змогу визначити пріоритетні інтереси, в тому числі для тієї чи іншої сфери життєдіяльності суспільства і держави.

Якщо ж до формування системи національних інтересів та ступеня їх важливості визначитися із загрозами національній безпеці, то існує значний ризик надмірної реакції з боку суспільства та держави на ці загрози. Йдеться про реакцію, яка може бути *неадекватною* важливості інтересів, що як мінімум, призведе до нераціонального використання ресурсів, які є в розпорядженні органів державної влади.

Принципово важливо при аналізі проблем національної безпеки зосереджувати увагу труднощах методологічного характеру. Так, під час дослідження складних проблем, як правило, необхідно будувати модель, яку б можливо було використати, як прогнозу. Проте часто у сфері суспільних відносин, доводиться зіштовхуватися з досить жорстким обмеженням, яке є наслідком *складності* моделі. Суть його полягає в тому, що кількість параметрів, за допомогою яких можна описати процес чи об'єкт (тобто його

стан у той чи інший момент часу), не повинна перевищувати десяти¹⁹. Це зумовлено тим, що збільшення кількості параметрів породжує значні труднощі в процесі комплексного аналізу отриманих у процесі моделювання результатів. Тому найпоширеніший підхід при моделюванні складних об'єктів (процесів) полягає в тому, що його поділяють на елементи (частини). Потім указані частини досліджують, а отримані результати намагаються інтерпретувати (перенести) на цілісний об'єкт (процес). І саме тут у дослідників виникає найбільша трудність.

Дійсно, будуючи модель об'єкта (процесу) доводиться керуватися традиційним підходом – “від часткового до загального”. Але широке використання індукції породжує проблему, зумовлену такою властивістю системи, як її *цілісність*, тобто об'єднання результатів дослідження складових (елементів) системи не дає повного уявлення про систему *в цілому*. Іншими словами, через неможливість урахувати всі взаємозв'язки між елементами цілого важко забезпечити перехід кількості в якість, тобто інтерпретувати результати дослідження складових системи на всю систему. Тому інформація про сфери (види, сектори, види тощо) національної безпеки (загрози, інтереси, ресурси тощо) ще не дає вичерпного уявлення про безпеку об'єкта (процесу) *в цілому*. Цю принципову особливість дослідження соціальних систем слід враховувати при розв'язанні проблеми забезпечення національної безпеки, а саме в процесі визначення комплексної оцінки умов розвитку людини, суспільства, держави у контексті реалізації їх інтересів у різних сферах (політичній, економічній тощо).

Незважаючи на викладене, поділ національної безпеки на зовнішню, внутрішню та інші складові є доцільним при вирішенні низки практичних завдань.

По-перше, сьогодні спостерігається стійка тенденція до розширеного тлумачення поняття “національна безпека” в процесі розробки та здійснення

¹⁹ Арнольд В.И. “Жесткие” и “мягкие” математические модели / В.И. Арнольд– М.: МЦНМО, 2000. – 32 с.

політики держави в різних сферах життєдіяльності суспільства. Внаслідок цього до сфери національної безпеки включають найрізноманітніші суспільні та індивідуальні потреби. За такого підходу будь-які прояви загроз указаним потребам, якщо вони впливають на нормальне функціонування держави, життя суспільства або індивіда тією чи іншою мірою стають об'єктами національної безпеки. Тому, наприклад, трапляються поняття "кадрова безпека", "продовольча безпеку", "техногенна безпека", "транспортна безпека", "водна безпека" тощо.

Певною мірою такий підхід обґрунтований, оскільки він обумовлений процесами гуманізації суспільства і держави, в основу яких покладена зміна уявлень про сферу національної безпеки. Вказана зміна відбувається в напрямі забезпечення передусім безпеки особи, яку необхідно розглядати в контексті сучасних тенденцій до глобалізації, розвитку інформаційних технологій, зміни традиційних уявлень про державний суверенітет, національну ідентичність тощо.

По-друге, в будь-якій країні створені центральні органи державного управління, які несуть відповідальність за стан справ у тій чи іншій сфері (секторі) життєдіяльності суспільства. Це, як правило, міністерства або інші центральні органи виконавчої влади з певними функціями і повноваженнями. Наприклад, головною сферою докладення зусиль міністерства закордонних справ є зовнішньополітичну, а міністерства оборони – оборонна. Тому дослідження проблем забезпечення національної безпеки за сферами суспільного життя важлива з погляду розподілу повноважень та відповідальності органів державної влади за своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію загроз національним інтересам.

По-третє, як зазначалося, найскладнішою проблемою в теорії та практиці забезпечення національної безпеки є визначення національних інтересів, які є відображенням потреб життєдіяльності індивіда, суспільства та держави в тій чи іншій сфері (політичній, економічній тощо). Очевидно, тільки після визначення вказаних інтересів можливо відповісти на запитання: що

розуміється під політичною, економічною, соціальною, гуманітарною безпекою та які чинники і тенденції їх розвитку визначально впливають на реалізацію інтересів у тій чи іншій сфері життєдіяльності індивіда, суспільства та держави.

Разом з тим, на Заході, при дослідженні проблеми забезпечення національної безпеки, увага переважно акцентується на таких аспектах:

політичних (зокрема, в контексті аналізу загроз основам ліберальної демократії, які останнім часом розглядаються крізь призму глобалізації, розвитку інформаційних технологій, змін традиційних уявлень про державний суверенітет, альтернативних моделей політичних трансформацій тощо);

економічних (переважно в ракурсі економічних основ та обмежень щодо планування національної оборони, складання відповідного бюджету, громадянського контролю в цих питаннях);

воєнних (у контексті розширення практики відносин між цивільним і військовим секторами, тобто між цивільною владою і “силовими” структурами, які трансформуються в так звану проблему цивільно-військових відносин).

Загалом же на Заході концептуальні підходи щодо забезпечення безпеки базуються на постійному діалозі державної політики з філософією лібералізму, згідно з якою наявність розвиненого громадянського суспільства є головним гарантом безпеки індивіда, суспільства і держави. Крім того, там переконані, що загрози національній безпеці балансуються можливостями економічної, політичної могутності, воєнними та розвідувальними ресурсами. Тому головна увага зрештою приділяється захисту та розвитку вказаних можливостей, а не поділу національної безпеки на сфери (економічну, політичну тощо). При цьому ставиться чіткий акцент на виявлення, нейтралізацію загроз інтересам виживання, та запобігання цим загрозам.

Вважається також, що стабільність політичної системи, ефективність збройних сил, інших "силових" структур, відносини між ними та суспільством і урядом мають визначатися законом, визнаватися в плані культури і насаджуватися політичною владою. Саме тому принципового значення набуває

вдосконалення відносин між цивільними і військовими, в тому числі налагодження громадянського цивільного контролю над збройними силами.

Очевидно, кожна країна має своє коло власних національних інтересів в тій чи іншій сфері життєдіяльності і власний погляд на загрози щодо їх реалізації. Для одних країн, наприклад, розвиток основ демократії є головним орієнтиром національного розвитку, а їх захист – метою державної політики національної безпеки, а для інших – модна тема для політичного дискурсу.

Урешті-решт, аналіз сукупності національних інтересів, загроз щодо їх реалізації, процесів, які відбуваються в різних сферах життєдіяльності суспільства та держави, результатів наукових досліджень дає підстави стверджувати, що в Україні доцільно здійснювати моніторинг факторів, які здійснюють вплив на національну безпеку в: економічній, політичній, соціальній, гуманітарній, оборонній сфері, а також у біосфері (Рис. 2.1). Відповідно, доцільно розрізняти економічну, політичну, соціальну, гуманітарну (духовну), оборонну, інформаційну безпеку та безпеку біосфери.

При цьому варто зазначити, що поняття “оборонна сфера” є більш загальним ніж поняття “воєнна сфера”, хоча останнє вживається значно частіше. Це зумовлено тим, що забезпечення обороноздатності держави передбачає розгляд значно більшої сукупності чинників, які справляють вплив на її здатність забезпечити свій суверенітет та територіальну цілісність із застосуванням засобів збройної боротьби. Серед них, зокрема, можна назвати такі питання, від успішного вирішення яких залежить обороноздатність країни:

воєнна реформа (а не тільки реформування та розвиток збройних сил);

стан оборонно-промислового комплексу;

забезпечення належного рівня воєнно-економічного та воєнно-технічного співробітництва;

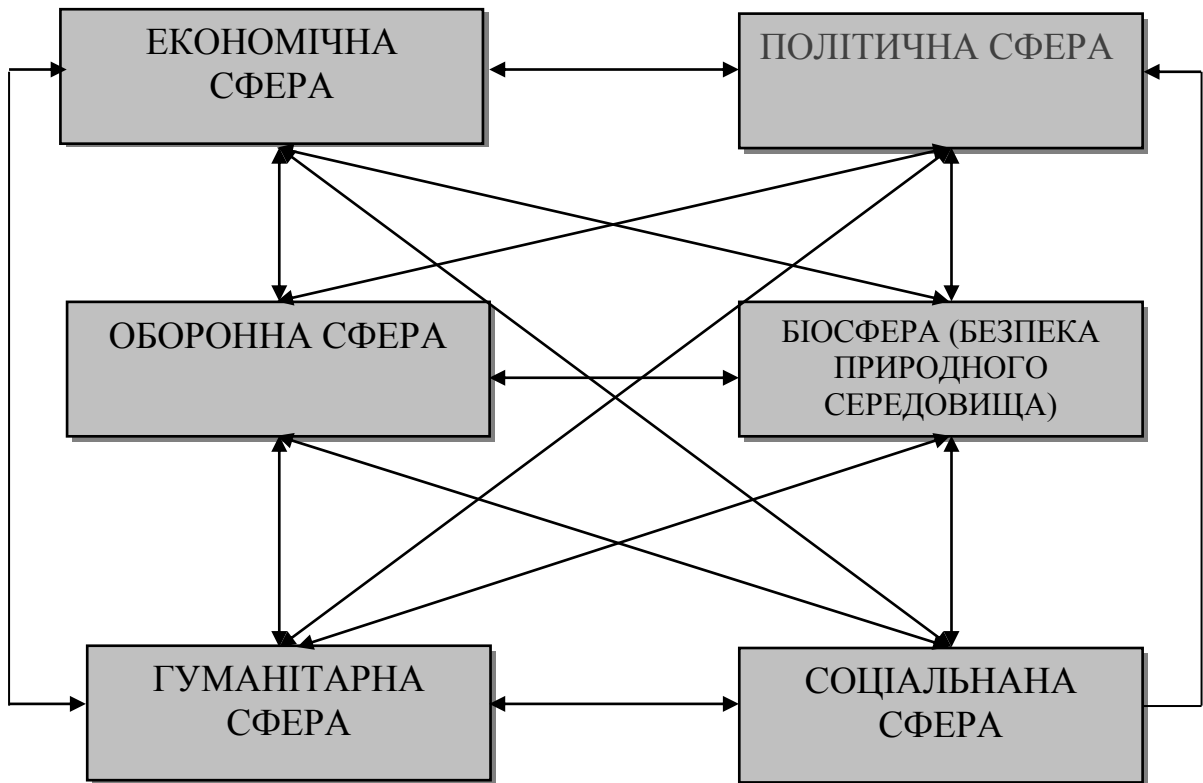

Рис. 2.1. Взаємозв'язок основних складових національної безпеки

налагодження ефективної взаємодії між цивільними та військовими при вирішенні завдань пов'язаних із забезпеченням обороноздатності (а не лише вдосконалення демократичного цивільного контролю над збройними силами та правоохоронними органами);

організація належної протидії негативним впливам інформаційно-психологічних операцій з боку інших країн, спрямованим на зниження оборонного потенціалу держави (у військовій сфері існує поняття “радіоелектронної боротьби”, що є лише елементом вказаної протидії);

оптимізація розподілу функцій, повноважень та відповідальності на політичному, адміністративному та оперативному (військовому) рівнях управління у питаннях військового будівництва та підготовки країни до

оборони (а не просто розподіл повноважень між Генеральним штабом Збройних Сил та Міністерством оборони України);

забезпечення системного підходу до аналізу сукупності воєнно-політичних та воєнно-технічних факторів, які існують в зовнішньополітичній діяльності держави (будь-то вступ до ЄС чи нарощування потенціалу своєї участі у миротворчій діяльності).

Це стосується і досить широкого вживання поняття “екологічна сфера”. Екологія – наука, яка вивчає умови існування живих організмів та взаємозв’язки між ними і середовищем, у якому вони живуть. Основою традиційної екології стало вчення Ч.Дарвіна про боротьбу організмів за виживання. Основою ж сучасної екології є вчення про біосферу, фундатором якого став вітчизняний учений В.І.Вернадський. Він показав, що всі три оболонки Землі (атмосфера, гідросфера, літосфера) пов’язані воєдино живою речовиною, яка безперервно справляє вплив на неживу природу, перетворюючи і формуючи сучасний вигляд планети. При цьому вплив людини на природу постійно посилюється. Так, світове промислове виробництво за останні 100 років зросло більш ніж у 100 разів. Тому діяльність земної цивілізації щодо біосфери має бути спрямованою на збереження в ній наявних зв’язків або на заміну їх такими, які не погіршують біофізичне середовище. Таким чином, досліджуючи систему “суспільство - навколишнє середовище” доцільно виокремлювати саме біосферу, а не екологічну сферу.

Вищезазначені сфери національної безпеки, справляють безперервний взаємний вплив одна на одну через взаємозв’язок внутрішніх і зовнішніх факторів, дія яких може проявлятися в різних сферах життєдіяльності суспільства і держави. Так, не підлягає сумніву вплив економічної безпеки на оборонну та соціальну безпеку і навпаки. Це означає, що відсутність належного розуміння й відповідного консенсусу в суспільстві щодо формування пріоритетних національних інтересів, у будь-якій з сфер та адекватної реакції щодо протидії загрозам їх реалізації може призвести до зниження рівня безпеки в інших сферах. Тому не варто віддавати перевагу тій чи іншій сфері національної безпеки.

Указані переваги є тимчасовими, якщо в цілому розглядати їх у контексті забезпечення національної безпеки. Можна лише стверджувати про пріоритетність тих чи інших національних інтересів у вказаних сферах у якийсь історичний період розвитку суспільства і держави, а отже, і відповідну пріоритетність щодо ресурсного забезпечення їх реалізації. Більше того, віддавати протягом тривалого часу перевагу тій чи іншій сфері, то за певних умов це може стати навіть загрозою національній безпеці, оскільки. ігнорування національних інтересів в інших сферах, зрештою, призводить спочатку до зниження потенціалу держави, а потім і до зниження рівня національної безпеки. Таким чином, перевага, яка може віддаватися тій чи іншій сфері національної безпеки, виправдана лише в разі якихось надзвичайних умов.

Наприклад, навіть поверховий погляд на чинники, які призвели до розпаду СРСР, показує, що в останні два десятиріччя до цього рівень загроз у всіх сферах безперервно зростав. Але увага вищого політичного керівництва була передусім зосереджена на воєнно-політичних аспектах забезпечення національної безпеки, а також на пріоритетності налагодження просякнутих духом загальнолюдських цінностей та "нового політичного мислення" стосунків СРСР з міжнародною спільнотою (передусім із США). Заходи ж щодо реакції на загрози в інших сферах (передусім в економічній та соціальній) були явно недостатні.

2.4. Поняття "загроза", "виклик" та "ризик" в теорії національної безпеки

Згідно з чинним законодавством під загрозами розуміються наявні та потенційно можливі чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важливих національних інтересів, тобто поняття "небезпека" є ключовим при визначенні поняття "загроза". Але характеризуючи чинники, які справляють вплив на національну та міжнародну безпеку, широко вживаються і такі

поняття, як “ризик” та “виклик”. При цьому деякі дослідники часто ототожнюють поняття “виклик” з поняттям “загроза”, а поняття “загроза” - з поняттям “небезпека”. Зокрема, у керівних документах з питань національної безпеки у США, трапляються усі вищезазначені поняття.

Відсутність критерію, за допомогою, якого можна було б класифікувати загрози як реальні чи потенційні, суперечливість при вживанні в діяльності органів державної влади понять “небезпека”, “загроза”, “виклик”, “ризик”, зумовлюють необхідність більш детального розгляду вказаних понять. Передусім розглянемо більш детально поняття “небезпека” та “загроза”

У нормативних джерелах російської мови²⁰ під поняттям “небезпека” розуміється *можливість загрози*, біди, нещастя, катастрофи, тобто в них поняття “загроза” і “небезпека” семантично не розрізняються.

Російський словник-довідник “Геополітика, міжнародна і національна безпека” пропонує таке тлумачення поняття “небезпека”: “вполне осознанная, но не фатальная возможность нанесения вреда, имущественного (материального), физического или морального (духовного) ущерба личности, обществу, государству занимает промежуточное положение между вызовом и угрозой”²¹. Інший словник – довідник²² дає більш широке визначення “небезпеки”, а саме: як *об’єктивно існуючої можливості* негативного впливу на об’єкт або процес унаслідок чого їм може бути завдано збитку (шкоди); *ймовірність* збільшення шкоди (збитку) і/або зменшення корисності (вигоди); *стан*, коли не забезпечена захищеність життєво важливих засобів суб’єктів від можливості зниження корисності чи завдання шкоди.

Заслуговує також на увагу визначення поняття “небезпека”, яке пропонують А.В.Костров та А.А.Ткачова, оскільки вони розглядають це поняття в контексті наявних засобів (можливостей) захисту, суб’єкта (об’єкта) від небезпеки та психологічного сприйняття якогось явища (процесу), як

²⁰ Словарь русского языка / сост. С.И.Ожегов. – 15-е изд. – М.: Рус. яз., 1984. – 816 с.; Словарь русского языка: В 4 т. / АН СССР, Ин-т. рус. яз. – М.: Рус. яз., 1981. – С. 84.

²¹ Геополитика, международная и национальная безопасность: словарь. – М.: Пробел, 1999. – С.205.

²² Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты: словарь терминов и определений. – 2-е изд. – М., 1999. – 368 с.

загрози. На їхню думку, “Опасность – это *состояние* (ситуация) субъекта (объекта), при котором субъект (человек, общество) психологически воспринимает (оценивает) меру объективной возможности (вероятности) осуществления возникших (или возможных) внешних угроз и меру ущерба, который может быть причинен в результате реализации этих угроз, с учетом имеющейся у субъекта (объекта) защиты (системы защиты)”²³.

Інші дослідники, зокрема, В.А.Акімов, В.Д.Новіков, М.М.Радаєв вважають, що одним з напрямів державної політики у сфері безпеки має бути виявлення небезпек, оцінка ризиків і прогнозування надзвичайних ситуацій, а також зменшення ризику та підвищення ефективності захисту населення і територій, тобто в їх розумінні має йтися про деяку *сукупність небезпек* і що небезпека є об’єктивна реальність будь-якого виду людської діяльності, а її ступінь (міра) характеризується ризиком.

Існують також різні погляди і щодо змісту поняття “загроза”. Так, на думку О.С.Бодрука загроза – реальна ознака небезпеки, що вона виступає базовою конструкцією, яка поєднує між собою інші компоненти безпеки. Досить близькою до позиції О.С.Бодрука є погляд на поняття “загроза” В.Л. Манілова, а В.І.Мунтіян вважає, що під цим поняттям слід розуміти практично реальну, але не фатальну можливість завдання шкоди, майнових, фізичних або моральних (духовних) збитків особистості, суспільству чи державі, але критерію класифікації загроз на потенційні чи реальні не наводить.

Становить інтерес думка українського вченого А.Б.Качинського, який переконаний, у тому, що загроза - це явище з прогнозованими, але *неконтрольованими* небажаними подіями, що можуть, у певний момент часу в межах певної території завдати шкоди здоров’ю людей, спричинити матеріальні збитки тощо. На його думку, поняття “загроза” відображає можливість виникнення деяких умов технічного, природного, економічного або соціального характеру, за наявності яких можуть виникнути несприятливі події та процеси.

²³ Костров А.В., Ткачева А.А. Защита населения и территорий: семантический анализ, синтез и формализация ключевых терминов // Проблемы безопасности. - 2000. - № 6. - С. 34.

Таким чином у А.Б.Качинського ключовим при розкритті поняття “загроза” є те, що передбачається наявність *певної можливості* (ймовірності) виникнення несприятливих умов, які можуть призвести до заподіяння якоїсь шкоди (збитку).

У згаданому вище словнику-довіднику “Геополітика, міжнародна і національна безпека» наводяться два тлумачення поняття “загроза”: *“непосредственная возможность* причинений ущерб, посягательство на охраняемые правом достояние, ценность, интерес” або “высказанное в любой форме намерение нанести физический, материальный или иной ущерб личности, обществу или государству. Угроза представляет собой высокую степень эскалации напряженности и противостояния различных субъектов... она возникает непосредственно из опасности, является итогом ее развития”.²⁴

Варто зауважити, що фахівці часто розрізняють такі загрози:

об’єктивну загрозу (виникає чи існує незалежно від цілеспрямованої людської діяльності – наприклад, природна катастрофа);

суб’єктивну, яка виникає внаслідок цілеспрямованої діяльності людей;

уявну, яка є результатом неправильної оцінки інформації, внаслідок чого загроза інтерпретується як об’єктивна реальність при її відсутності;

потенційну, яка може бути реалізована за тих чи інших обставин;

реальну, яка вже здійснюється або може бути здійснена (реалізована у будь-який момент часу).

У результаті такої інтерпретації поняття “загроза” у згаданому словнику наводиться визначення поняття “загроза національній безпеці” як: “совокупность условий и факторов, препятствующих реализации национальных интересов, а также создающих непосредственную возможность причинения ущерба национальным ценностям и национальному образу жизни”²⁵.

На Заході, а згодом і на Сході, набуло поширення поняття “виклик”. Воно є досить вживаним у науковій та публіцистичній літературі, часто

²⁴ Геополитика, международная и национальная безопасность: Словарь-справочник / Сост.: М.М.Абдурахманов., В.А.Баришполец, Д.В.Баришполец, В.Л.Манилов. – М.: Пробел, 1999. – С.317.

²⁵ Там же, С.319.

використовується політиками та експертами. Так, В.Л.Манілов під цим поняттям розуміє *намагання* якоїсь держави (групи держав) *протидіяти* реалізації національних інтересів як *початкову* стадію зародження ескалації напруженості та протистояння між суб'єктами міжнародних відносин. Аналогічної думки дотримується й В.І.Мунтіян, на думку якого виклик – це прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групі держав) у реалізації національних інтересів. Але в цілому ті, хто вживає це поняття, як правило, не акцентують уваги на його взаємозв'язку з поняттями “небезпека”, “загроза” та “ризик”, а іноді й не розрізняють їх.

Наприклад, Е.Картер та У.Дж.Перрі стверджують: “Соединенным Штатам придется иметь дело с целым рядом *вызовов*, не чреватых мировой войной и не угрожающих выживанию США. Такие *вызовы* способны ущемить экономические связи или привести к использованию оружия массового уничтожения. Нет причин, что *эти угрозы* исчезнут”²⁶.

Інший приклад. А.А.Кокошин вважає, що: “Террористические организации демонстрируют высокий уровень своего стратегического управления, включая сохранение в тайне всех основных механизмов и деталей подготовки террористических актов. И организационного и интеллектуального ответа на этот *вызов* в США и других странах Запада до сих пор не найдено”²⁷. Тобто те, що терористичні організації демонструють високий рівень управління, а також те, що вони тримають у таємниці механізми і деталі підготовки терористичних актів, пропонується розглядати як виклик. Складається враження, що раніше терористичні акти ці організації готували із широким залученням громадськості. Тому виклику не було. Це типовий приклад підміни поняття “загроза” поняттям “виклик”. Діяльність терористичних організацій завжди становила загрозу для національної і міжнародної безпеки.

²⁶ Картер Э., Перри У. Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США: Моногр. – М.: Наука, 2003. – С.34.

²⁷ Кокошин А.А. Стратегическое управление: Теория, исторический опыт, сравнительный анализ, задачи для России: Моногр. – М.: МГИМО, 2003. – С.354.

Аналіз наукової літератури дає змогу погодитися з висновками тих, які вважають, що поняття “виклик” можна ідентифікувати як *проблему*, що з певних причин і на певному відрізку часу актуалізувалася і загострено сприймається політичної елітою, має, *на її думку*, важливе, пріоритетне значення для національної безпеки, тобто, що *виклики це проблеми*, які *постійно* виникають перед соціальним об’єктом. Вони, як і загрози, не мають чіткого механізму розв’язання, але *невідкладного* втручання не вимагають. Це, звичайно, не означає, що будь-яка проблема є викликом. Вони мають своїх конкретних носіїв, свою внутрішню динаміку розвитку, є конкретними в часі і просторі але набувають політичного значення в міру їх сприйняття як таких. Так, можна говорити про виклик глобалізації країнам світу. Але ж масштаби можливих наслідків глобалізації кожною країною оцінюються по-різному.

Оскільки виклик пов’язується із проблемою, яка *не обов’язково вимагає невідкладного(негайного) втручання*, то виникає і проблема вибору: вживати чи не вживати тих чи інших заходів, як реакцію на виклик. Суть проблеми вибору полягає в тому, що неоптимальний вибір може призвести до переорієнтації зусиль держави у сфері національної безпеки (а отже, і її обмежених ресурсів) на вирішення другорядних завдань. Але ігнорувати виклик також не можна, оскільки він може перерости в реальну загрозу національній безпеці.

Принципово важливим при визначенні загрози є її сприйняття, оскільки саме від цього залежить вибір сил, засобів, форм, методів, способів реагування на загрозу. Очевидно, що при цьому ключову роль відіграє якість та повнота зібраної інформації про фактори (явища, події, процеси), які породжують загрози. Водночас можливі ситуації, коли політична еліта, не зважає на якість та повноту вказаної інформації. Виходячи з своїх корпоративних інтересів вона може публічно продемонструвати поодинокі приклади викликів, як широкомасштабних загроз загальнодержавного значення, провокуючи уявного агресора на зворотні дії, а отже і призводячи тим самим до зростання напруженості в міждержавних відносинах. Можлива і протилежна ситуація,

коли політична еліта може свідомо приховувати катастрофічний стан країни, ігноруючи реальні факти й тенденції, які свідчать про серйозні загрози національній безпеці.

Таким чином, як виклики, так загрози можуть крити в собі значну частку суб'єктивізму в оцінці подій, яка виходить з політичних уподобань, рівня фахової підготовки, практичного досвіду, вимог “політичної доцільності” політичних угруповань, які приймають політичне рішення, тощо. З огляду на це з метою підвищення об'єктивності оцінки національної безпеки доцільно, як пропонував О.І.Бодрук використовувати категорію “фактор”. Особливістю фактора є те, що він: завжди є причиною, рушійною силою будь-якого процесу чи явища; не існує поза умов і завжди є частиною умов, формою їх прояву; є реалізованою причиною, що вже існує в реальних явищах і процесах з наявністю всіх необхідних для цього умов; визначається з урахуванням терміну його існування; завжди потребує якісної та кількісної інтерпретації.

Фактори завжди відрізняються від загроз тим, що можуть свідчити як про зниження, так і про підвищення рівня національної безпеки. Це деяка множина можливостей і умов, які або обмежують, або розширюють можливості під час реалізації національних інтересів. Тому, застосовуючи методи факторного аналізу, можна досліджувати захищеність національних інтересів та проводити відповідний моніторинг загроз, незважаючи на те, що при цьому й можуть виникати значні методологічні труднощі.

Таким чином, аналіз викликів і загроз - це завжди суб'єктивний процес сприйняття певною особою чи соціальною групою тих чи інших факторів крізь призму власних інтересів. Унаслідок цього виклики і загрози, на відміну від факторів, мають більш мінливий і, головне, більш суб'єктивний характер.

Щодо поняття “ризик”, то багато фахівці під ним розуміють можливість того, що результати діяльності або бездіяльності людини призведуть до наслідків, які справляють вплив на існування чи можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії реалізації національних інтересів, а також діяльність в умовах підвищеної небезпеки в надії на успіх.

Очевидно, в такому разі поняття “ризик” семантично майже не відрізняється від поняття “загроза”.

Водночас багато фахівців, зокрема А.Б.Качинський, пропонують використовувати поняття “ризик” як *міру (ступінь)* “небезпеки”, а саме як розрахункову кількісну оцінку ймовірного розміру шкоди (збитку) національній безпеці у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації). Такими подіями, зокрема, можуть бути: війни, катастрофи, політична, фінансово-економічна чи інша криза тощо, тобто “ризик” у цьому разі виступає як кількісна оцінка небезпеки національному інтересу (національній безпеці), яка є наслідком настання (можливого настання) вказаної події (ситуації).

Очевидно, що вказаний ризик є і ситуативною оцінкою (характеристикою) цілеспрямованої управлінської діяльності суб’єктів національної безпеки, яка зумовлена неоднозначністю результатів вказаної діяльності й, відповідно, можливим настанням несприятливих для національних інтересів наслідків. Зокрема, вказаний ризик може бути наслідком неадекватності, відсутності чи несвоєчасності реакції (дій, заходів тощо) з боку суб’єктів національної безпеки на чинники, які породжують небезпеку реалізації національних інтересів.

Аналіз ризику, а саме: його виявлення, дослідження, розрахунок прогнозних оцінок, підготовка пропозицій щодо його зменшення, тобто ймовірного розміру шкоди (збитку) для національної безпеки у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації) тощо можливий як у *статистичному*, так і в *динамічному* розумінні. У першому випадку аналіз ризику національній безпеці полягає в способі його виразу, що диференціюється залежно від сфери його визначення, а в другому - аналіз (визначення) та оцінка ризику полягають у відмінності (диференціації) ступеня (оцінки) його розподілу пропорційно до масштабу очікуваних втрат від настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації). Тому, наприклад, залежно від специфіки завдання, яке вирішується, можна розрізняти малий, великий, прийнятний, критично-допустимий, недопустимий ризик, тощо.

Зазначимо, що в останньому випадку йдеться про найвищий ступінь несприятливих наслідків (шкоди, збитків, втрат) для національних інтересів (національної безпеки)²⁸.

Оскільки діяльність суб'єктів національної безпеки зумовлена необхідністю реалізації національних інтересів у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, варто розрізняти політичні, економічні, соціальні та гуманітарні (духовні) ризики національній безпеці. Варто також у процесі аналізу ризиків розрізняти їх складові, зокрема, зовнішньо-, внутрішньополітичні, фінансові, інвестиційні, інформаційні, воєнні тощо.

Основними факторами, які справляють визначальний вплив на величину (ступінь, міру) ризику національній безпеці, є невизначеність, суперечливість, неповнота, неточність інформації, яка використовується при підготовці державно-управлінських рішень стосовно того чи іншого об'єкта управління. Так, у разі прийняття рішення щодо забезпечення політичної безпеки важливими факторами є не тільки інтереси та поведінка учасників управлінських та суспільно-політичних відносин, а й можливі впливи (тиск) суб'єктів міжнародних відносин.

При аналізі та оцінці ризиків національній безпеці і прийнятті державно-управлінського рішення стосовно реалізації національного інтересу, як правило, мають бути піддані детальному аналізу, зокрема такі елементи ризику: імовірність виникнення бажаного результату; можливість відхилення від поставленої мети; відсутність упевненості в досягненні поставленої мети; можливість виникнення небажаних наслідків при виконанні (чи невиконанні) тих чи інших дій в умовах невизначеності; матеріальні, моральні та інші витрати, пов'язані з упровадженням обраної в умовах невизначеності альтернативи.

У динамічному розумінні при використанні ризику як міри (ступеня) небезпеки національному інтересу (національній безпеці) він може розглядатися як деяка функція. Її аргументами є ймовірність настання

²⁸ У загальному випадку є підстави стверджувати, що найменші ризики за ступенем завдання збитку (шкоди) національній безпеці зумовлені викликами, а значні - загрозами життєво важливим національним інтересам.

небажаної події (виникнення небажаної ситуації) P і розмір максимально можливого збитку (шкоди, втрат), який може бути завдано вказаному інтересу W , унаслідок настання вказаної події (виникнення ситуації). Оскільки вказані аргументи завжди містять певну невизначеність, через неповноту інформації про них (відповідно, p і w), то зрештою функція для визначення ризику матиме вигляд:

$$R (\text{ризик}) = f (P, W, p, w) \quad (1)$$

Указана форма визначення оцінки ризику національній безпеці є досить зручною. Вона дає змогу поєднати в одному показникові різноманітні дані про рівень безпеки об'єкта як функцію наслідків впливу на цей рівень будь-яких процесів (подій, явищ), зокрема, і можливих державно-управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки.

Таким чином аналіз понять “небезпека”, “загроза”, “ризик”, “виклик” та взаємозв'язку між ними дає підстави стверджувати, що поняття “небезпека” є узагальнюючим щодо будь-яких чинників, які можуть бути розцінені як такі, що здатні завдати шкоди (збитку) національним інтересам. Тому воно є більш загальним, ніж поняття “загроза” та “виклик”. У зв'язку з цим можна розглядати множину (спектр) небезпек на деякому інтервалі від максимально можливого її рівня, який є загрозою самому існуванню об'єкта, до рівня, коли небезпекою практично можна знехтувати.

Поняття “ризик” пов'язане з можливістю настання якоїсь події негативного характеру та обсягом шкоди, яка може бути завдана об'єкту (суб'єкту). Тому кількісно визначений ризик може слугувати мірою для оцінки рівня безпеки, а, отже, оцінки загрози і виклику національному інтересу.

2.5. Умови формування та захисту національних цінностей

України та їх зв'язок з національними інтересами

Умови формування та захисту національних цінностей України.

Національні цінності – це своєрідне інтегральне (сумарне) уособлення цінностей індивіда (особистості), цінностей соціальних груп, суспільства та цінностей держави.

Навколишнє середовище, особисті потреби (інтереси), індивідуальні цінності, певним чином спрямовані емоції, в сукупності зумовлюють формування життєвої позиції особистості. Вказана позиція передбачає орієнтацію в навколишньому середовищі, ставлення до людей, суспільно-політичної системи, установку на готовність до здійснення певних дій тощо. Це передбачає засвоєння особистістю певного світогляду, різноманітних знань, соціальних і професійних навичок, розвиток міжособистих стосунків, залучення до активної трудової та громадсько-політичної діяльності тощо. Тому формування активної життєвої позиції особистості, спрямованої на захист і розвиток національних цінностей, має бути стратегічним пріоритетом у діяльності держави. На жаль, в Україні органи державної влади від цього практично усуваються, а нішу заповнюють ЗМІ, Інтернет-мережі тощо, які пропонують невибагливі ток-шоу, політичні дискусії "незалежних" політологів та експертів навколо "смажених" фактів тощо. Безумовно, це не сприяє формуванню активної життєвої позиції особистості, національної за змістом.

Незважаючи на те, що Україна знаходяться на переломному етапі свого історичного розвитку навіть у фундаментальних роботах, присвячених стратегічним пріоритетам її розвитку, проблема визначення сутності, механізмів, принципів, закономірностей та особливостей формування національних цінностей як головної передумови забезпечення цілісності суспільства, його стабільного і прогресивного розвитку практично не згадується. Те ж саме можна стверджувати і щодо їх взаємозв'язку з національними інтересами і цілями. Більше уваги приділяється зовнішньополітичним аспектам стратегічного розвитку України, стратегії економічного розвитку, а пріоритети в гуманітарній сфері, як правило,

зводяться до етнополітичних проблем, проблем формування громадянського суспільства та, так званого, "мовного" питання. Важливість цих питань для подальшого розвитку суспільства і держави не підлягає сумніву, але в історії багато прикладів, коли навіть втрата державності не призводить до загибелі нації.

Найяскравіший приклад – єврейська нація. Незважаючи на втрату власної держави, їй вдалося зберегти упродовж багатьох століть свої національні цінності (передусім духовні), що стало одним із ключових чинників досить швидкого відродження державності. Те ж саме можна стверджувати стосовно європейських націй. Сьогодні це політичні утворення, що складаються із людей, які твердо вірять, що їх об'єднують певні ознаки, зокрема: походження, історичний досвід, територія, мова та багато інших, за допомогою яких вони себе ідентифікують і розуміють, що знищення вказаних ознак є загрозою їх існуванню.

На жаль, варто констатувати про світоглядну розпорошеність українського суспільства, в основі якої системна криза суспільних цінностей (на Заході подібні кризи називають "кризою ідентичності"). Це є реальною загрозою національній безпеці, оскільки вказані цінності відіграють роль домінанти у визначенні магістральних напрямів національного розвитку. Тому задоволення потреб духовного та соціально-економічного розвитку українського суспільства, зміцнення державного суверенітету, збереження територіальної цілісності України мають базуватися на національних цінностях, формування яких відбувалося під впливом культурно-історичних та соціально-економічних особливостей розвитку українського етносу та становлення Української держави. Основні із них такі.

По-перше, на розвиток українського етносу суттєвий справляє релігійний чинник. Але на відміну від інших націй, він, на жаль, став деструктивним у формуванні української нації. Зокрема, в XVII ст. завершилося зкатоличенням аристократичних українських родів і Україна фактично втратила свою національну еліту. Водночас згідно досліджень соціологів релігійність

українців є однією з найвищих у Європі (три чверті населення вважають себе віруючими людьми).

По-друге, українське суспільство складається з двох взаємозв'язаних компонентів: автохтонного українського етносу, витoki якого в глибині тисячоліть, і представників численних етнічних меншин та етнічних груп. Тому його етнічна структура є досить різнобарвною і сьогодні перебуває в стані динамічного розвитку. Звичайно, кожен етнос має свої специфічні архетипи світогляду та поведінки, які чітко вирізняють його представників від інших. Ці ознаки для етносу є найвищою цінністю. Водночас суспільний розвиток потребує світоглядної переоцінки цінностей одних етносів іншими та їх *позитивного* сприйняття. Це дає змогу розв'язати дилему між суспільною інституалізацією та самоідентифікацією індивіда. Інструментом у даному випадку є виважена етнокультурна політика держави, розробка та впровадження якої має бути одним із головних пріоритетів і завдань органів державної влади.

По-третє, принциповою особливістю становлення України є те, що на її території впродовж останніх століть формувалися своєрідні геополітичні межі провідних світових цивілізацій. Так, у зв'язку з попереднім входженням західних областей України до складу Австро-Угорської імперії та Польщі виникла межа між західно-християнською та східно-християнською (православною) цивілізаціями. Наявність мусульманського анклаву пов'язана з історичною долею кримськотатарського народу. Одночасно в Україні довгий час формувався анклав представників іудейської цивілізації значний вплив якого на духовні цінності титульної нації та інших етносів не підлягає сумніву. Крім того, в Україні представники цього анклаву консолідували в своїх руках значну частку національних ресурсів (фінансових, інформаційних та інших), що дає змогу входити у владні структури на загальнонаціональному та на регіональному рівнях. Анклав має потужну підтримку ззовні, передусім з боку західнохристиянської цивілізації, яка традиційно конфліктує православною цивілізацією.

Таким чином, по території України фактично пролягли межі (явно чи неявно) **чотирьох** цивілізацій: західно-християнської, східно-християнської (православної), мусульманської та іудейської. Тому формування національних цінностей народу України зумовлює необхідність налагодження тісної співпраці між представниками вказаних цивілізацій, яка б органічно акумулювала основні культурно-цивілізаційні компоненти вказаних цивілізацій. При цьому, очевидно, що принциповою умовою вирішення цього завдання є одночасне та рівновіддалене дистанціювання України від центрів світових цивілізацій, які передусім, так чи інакше підтримують своїх представників. Унаслідок цього цінності однієї цивілізації рано чи пізно витісняють цінності іншої, що, як правило, супроводжується конфліктами, в тому числі збройними і часто є головною причиною втрати територіальної цілісності, аж до розпаду держави. Події, які відбуваються сьогодні в Україні, це переконливо підтверджують.

З огляду на викладене вище, для України життєво важливим для забезпечення національної безпеки є уникнення ситуації, за якої будуть придушуватися цінності однієї цивілізації на користь домінування іншої та залучення до цього процесу інших країн. Для цього державна політика у частині захисту та розвитку національних цінностей, зокрема, має передбачати: принципову відмову від проектів типу "розбудова Соборної Церкви" (як передумову недопущення загострення міжконфесійних конфліктів); визнання шкідливими для національних інтересів безпеки гасел типу "Геть від Москви" (Вашингтона, Брюсселя тощо); недопущення розпалювання міжетнічної ворожнечі; всебічну підтримку і пропагування культурних здобутків усіх без виключення етносів, які століттями формували поліетнічну та поліконфесійну структуру населення України. Розробка та впровадження такої політики дасть змогу Україні сформувати в центрі Європи унікальний за своїми цінностями субцивілізаційний конгломерат, повторити, але в інших культурно-історичних умовах, досвід США щодо формування унікальної за своїми ціннісними орієнтаціями нації. Коли всі жителі України будуть з гордістю говорити "ми

українці!" (як у США говорять "ми американці!"), можна буде вважати, що вказана мета досягнута.

По-четверте, український народ завжди мав свою Вітчизну, але здобути незалежність зміг тільки на рубежі третього тисячоліття. Україна розміщена в центрі зосередження міждержавних суперечностей, те чи інше вирішення яких має для багатьох країн стратегічне значення. Ці суперечності, зокрема зумовлені вигідним географічним положенням України в центрі Європи, перерахованими вище чинниками культурно-цивілізаційного характеру, природними ресурсами. Звідси намагання з боку інших країни отримати стратегічний контроль над вказаною територією, ресурсами та населенням.

Так, в XIII ст. Україна зазнала нападу татаро-монгольських завойовників і південні степи (передусім Крим) почали активно заселятися татарськими племенами. Після того як могутній Київ, залишився лиш тінню колишньої слави, в XIV ст. значна частина України була захоплена литовцями. Водночас розпочалася й експансія з боку поляків, які окупували Галичину та частину Волині. В XV ст. турки-османи захопили Візантію та здійснили спільно з татарами кілька походів на Україну, внаслідок яких, зокрема в 1482 р. було вщент пограбовано Київ, а в 1458 р. на Галичині та на Подолі захоплено в полон 100 тис. українців. Фактично понад 400 етнічні українські землі були окуповані татарами, литовцями та поляками, а з середини XVII ст. значна їх частина переходить під владу царської Росії. Під час двох світових воєн у XX столітті територія сучасної України підділася нападом західноєвропейських країн у процесі їх збройної експансії на Схід.

Особливості геостратегічного положення України підтверджує і те, що із 50 стратегічних операцій, проведених за роки другої світової війни, 16 припало на територію України.

Досить поширеною є думка про те, що українці не змогли відстояти незалежність через нездатність забезпечити власну безпеку. Значною мірою це справедливо. Неспроможність української еліти в умовах постійного зовнішнього тиску усвідомити національні цінності та об'єднатися навколо них

у боротьбі за державний суверенітет є однією із причин того, чому так довго Україна не могла здобути та відстояти свою незалежність. Але справедливим є й те, що українська земля просякнута кров'ю тих, хто впродовж віків боровся за її незалежність.

По-п'яте, Історично так склалася, що з 1914 р. і фактично до середини 50-х р. ХХ ст. на території України сталися події, які можна розглядати як поєднання елементів світової, вітчизняної, громадянської та національно-визвольної воєн. У результаті загострилися регіональні, міжетнічні, міжконфесійні, політичні та інші суперечності стосовно національних ідеалів, історичних та духовних цінностей, а в 2014 році, через різні причини, зокрема із-за активної участі інших країн, їм було надано нового імпульсу, через що суперечності трансформувалися у збройний конфлікт, спочатку в Автономній республіці Крим, а потім у Донецькій та Луганській областях. Через це українська нація зазнала непоправних фізичних втрат та духовних страждань. Крім того вона перенесла геноцид-голодомор, організований радянською владою у 30-ті р. і на неї негативно впливає катастрофічний стан природного середовища. Тому українська нація і досі не може відновити свої духовні та фізичні сили. Урешті-решт це стало трансформуватися у невизначеність, нерішучість, непослідовність еліти щодо вибору принципових напрямків забезпечення національної безпеки, а також конформізм певної частини населення щодо захисту національних інтересів. Очевидно, що вказані чинники доповнюють негативну палітру можливих конфліктних ситуацій в процесі формування та захисту національних цінностей.

По-шосте, після Другої світової війни, до складу України як суб'єкта держави – переможниці, ввійшло більшість українських етнічних земель, а в 1954 р. - було приєднано Крим. Проте не є великою таємницею, що у суміжних країнах (і навіть у прикордонних регіонах), існують досить неоднозначні оцінки щодо сухопутних та морських кордонів України. З іншого боку, умовно кажучи, "територіальна архітектура" сучасної України є досить крихкою, оскільки вона стали результатом досягнутих домовленостей лідерів 3-х

союзних держав у Другій світовій війні: Й.Сталіна (СРСР), Ф. Рузвельта (США) та У. Черчілля (Великобританія) на Ялтинській конференції (1945 р.). Сьогодні ці країни (Російська федерація, як спадкоємиця СРСР в ООН) є постійними членами Ради безпеки ООН і навряд чи можна охарактеризувати стосунки між ними, як дружні. Кожна з цих країн має право вето на рішення ООН, яке стосується міжнародного миру та безпеки. Тому при значних геополітичних трансформаціях, між ними неминуче виникнуть антагоністичні суперечності, в яких Україна, передусім через своє геостратегічне розташування, стане своєрідним "яблуком розбрату". Є всі підстави стверджувати, що з великою імовірністю наслідки цього для України можуть бути досить трагічними, оскільки за таких умов загострення суперечностей на територіальному ґрунті виникне практично на будь-якій ділянці державного кордону України. Це зумовлює необхідність підвищеної уваги не тільки до забезпечення воєнної безпеки держави та постійної готовності до можливого тиску з боку сусідів, спрямованих проти суверенітету і територіальної цілісності України, а й до будь-яких провокаційних дій, які мають за мету перекручування подій історичного минулого, приниження місця та ролі України в міжнародній спільноті, формування зневажливого ставлення до її культурної спадщини.

По-сьоме, політика колишнього СРСР, спираючись на традиційно високий науковий і технологічний потенціал України, сприяла тому, що на її території були створені перші в світі міжконтинентальні ракети, освоєно виробництво інших високотехнологічних систем. Загальновідомі її досягнення світового рівня в області транспортного літако-, кораблебудування, медицини тощо. Але більшість освоєних Україною технологій у промисловості та сільському господарстві пов'язані з підвищеним ризиком. Прикладами цього є аварія на ЧАЕС, велика кількість аварій у вуглевидобувній промисловості, стан, у якому перебувають виробничі потужності багатьох підприємств хімічної та металургійної промисловості, тощо. Указані чинники зумовлюють кардинальне і невідкладне переосмислення та принципову зміну взаємовідносин у системі

"людина – природне середовище", яке має стати найвищою національною цінністю України та перебувати під надійним захистом суспільства та держави.

По-восьме, Україна, де-юре будучи одним із засновників ООН, де-факто тривалий час не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Тому на час здобуття державного суверенітету Україна об'єктивно не могла мати висококваліфікованих фахівців у сфері стратегічного планування та управління, в тому числі у сфері національної безпеки. Питання оборони, розвідки, зовнішніх зносин тощо вирішувалися в Москві. Були відсутні демократичні традиції, управлінська культура, основи сучасного інформаційного суспільства, а також мала місце світоглядно-ціннісна та конфесійна розпорошеність українського суспільства. За таких умов при розробці та прийнятті принципово важливих державно-управлінських рішень політична доцільність, результати "дискусій" на різних політичних ток-шоу, пропозиції "незалежних" експертів тощо швидко отримали пріоритет порівняно з науково обґрунтованими рекомендаціями вітчизняних учених. Тому на основних напрямках державного будівництва не було забезпечено єдності стратегічних орієнтирів національного розвитку та рекомендацій, розроблених науковцями. На жаль, є підстави стверджувати, що українській політичній еліті й сьогодні, нерідко притаманне недопустимо одновимірне розуміння чинників, які визначають фундаментальні основи формування національних цінностей та забезпечення їх захисту²⁹. З огляду на це, ключовим завданням є підготовка висококваліфікованих фахівців-управлінців для стратегічної ланки державного управління.

По-дев'яте, Важливою умовою створення та захисту національних цінностей є суспільно-політична та соціально-економічна стабільність, яка значною мірою є результатом плідної співпраці Глави держави, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Але в Україні проблема полягає в тому, що, як і в інших пострадянських країнах, інститути влади *психологічно* не готові для визнання іншої влади як *рівноцінної* собі, бо носіями влади є особи з

²⁹ Як приклад, перша Стратегія національної безпеки затверджена тільки в 2007 р., але і вона не стала керівним документом для органів державної влади у питаннях щодо реалізації національних інтересів.

менталітетом, сформованим в авторитарних умовах управління, який вимагає безумовного підпорядкування. Окрім того після здобуття незалежності розпочалася жорстока боротьба навколо того, як розпорядитися накопиченими за радянських часів матеріальними та культурними цінностями, а фактично – як їх привласнити. Яскравими прикладами, що ілюструють це, були нескінченні суперечки між законодавчою, виконавчою владою і Президентом України, особливо за часів президентства В.Ющенко (2004-2009 рр.) та безперервні зміни Уряду впродовж років незалежності. При цьому, як указані суперечності, так і зміна урядів мали чіткий "ціннісний вимір", тобто вказані інститути влади явно чи неявно демонстрували своє уявлення щодо того, які цінності необхідно розвивати та зберігати, а які – є "зайвими у світлому майбутньому", стосовно якого у них часто були також діаметрально протилежні думки. Безумовно, це справляє негативний вплив на формування та захист національних цінностей, що проявляється в постійних змінах пріоритетів державної політики, спробах кардинально переглянути роль і місце історичних постатей минулого тощо.

Таким чином, Україна сформувалася як поліетнічна, мультикультурна та поліконфесійна держава, на території якої, через міждержавні суперечності, вирішення яких має для інших країн стратегічне значення, утворилися анклавні та пролягли межі провідних світових цивілізацій, а релігійний чинник відіграє скоріше деструктивну, ніж консолідуючу роль у формуванні української нації. Ці чинники зумовили загострення регіональних, міжетнічних, міжконфесійних, політичних та інших суперечностей, які призвели до величезних людських та матеріальних втрат і виснажили духовні та фізичні сили української нації.

Водночас Україна має бути постійно готовою до загроз територіальній цілісності та провокацій, спрямованих на пониження її ролі в світі, формування зневажливого ставлення до її національних цінностей, зокрема культурно-історичної спадщини. Але у політичній еліті та населення до цього часу спостерігається поверхове розуміння чинників та їх взаємозв'язків, які впливають на формування національних цінностей, а також нерішучість, непослідовність і конформізм при захисті вказаних цінностей.

Структура національних цінностей України. Із викладеного вище доходимо висновку, що світоглядні проблеми формування за захисту національних цінностей в поліетнічній, мультикультурній та поліконфесійній Україні лежать не у відсутності загальноприйнятої для суспільства національної ідеї, а у марних спробах її відшукати, орієнтуючись то, виключно на цінності “західнохристиянсько світу”, то "православного світу", то на сучасні інтерпретації цінностей сивої давнини (від "трипільської культура" до часів козацької доби). Очевидно також, що основ ринкової економіки, ліберальної демократії, необхідності забезпечення прав і свобод людини, незважаючи на їх принципову важливість для подальшого розвитку держави, виявилось також замало, щоб вони стали силою, яка мобілізує і консолідує суспільства, для вираження національної самобутності, характеру, звичаїв, традицій українського народу.

У загальному вигляді на основі аналізу світоглядних, культурологічних, історичних, соціально-економічних, географічних, демографічних особливостей розвитку України та наведеної вище загальної характеристики умов формування національних цінностей і їхнього захисту можна сформулювати такий перелік вказаних цінностей: релігійність; поліконфесійність; поліетнічність; мультикультурний простір; традиційні сімейні цінності; територіальна цілісність; природні ресурси; природне середовище; науково-освітній потенціал; науково-технічний потенціал; державний суверенітет; культурні надбання народу України; матеріальні надбання народу України, зокрема економічний потенціал; визначальні риси національного характеру (працелюбність, толерантність, доброзичливість, миролюбність, самовідданість при захисті Батьківщини, загострене почуття соціальної справедливості, колективізм, демократизм; схильність зберігати традиції); демократичні інститути, як передумова забезпечення рівноправності народів, які населяють Україну та прогресивного суспільно-політичного розвитку.

За способом формування та існування вказані цінності можна класифікувати як об'єктивні та суб'єктивні, індивідуальні та групові, суспільні та державні, довготривалі (фактично “вічні”, роль яких, наприклад, виконують пануючі в суспільстві релігійні норми і традиції) та відносно тимчасові, але проблему побудови ієрархії національних цінностей не можливо розв'язати. Питання має ставитися так: або це національна цінність, або вона не є такою.

Водночас на певному історичному етапі ті чи інші національні цінності набувають ознак пріоритетності з огляду на необхідність зосередження зусиль суспільства та держави на їх захисті. Наприклад, це можуть бути: державний суверенітет, територіальна цілісність, традиційні сімейні цінності.

Взаємозв'язок національних цінностей з національними інтересами та цілями. Національні цінності є найбільш стабільний і, відповідно, найменш рухливий елемент, який здійснює вирішальний вплив на формування соціальної структури суспільства та його повсякденну життєдіяльність. Водночас унаслідок екстраполяції національних цінностей на конкретно-історичні умови розвитку нації (суспільства) формуються відповідні національні інтереси, серед яких і пріоритетні, які проголошуються на офіційному рівні. Але на відміну від національних цінностей, національні інтереси є більш динамічні (мінливі). На їх структуру, спрямованість, актуальність, необхідну інтенсивність й наполегливість щодо реалізації постійно впливають зміни потреб суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку в конкретний історичний відрізок часу.

Національні цілі формуються в руслі національних інтересів. Їх зміст та спрямованість визначається переважно динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави й необхідністю реалізації національних інтересів, тобто національні цілі мають бути спрямовані на захист і реалізацію національних інтересів. Тому національні цілі – це своєрідна декомпозиція національних інтересів. Їх визначення апіорі дає змогу побудувати деяку гіпотетичну модель кращого стану (кращих і безпечніших умов розвитку та життєдіяльності) кожної людини, суспільства, держави.

Практичне втілення в життя вказаної моделі зумовлює у свою чергу, декомпозицію національних цілей у національні завдання, які за своєю суттю здебільшого є *кількісно* визначеними національними цілями та мають визначати: однозначну послідовність дій, терміни виконання, необхідні засоби (ресурси), способи їх використання, виконавців тощо.

Таким чином, можна стверджувати про наявність ієрархії: національні цінності – національні інтереси – національні цілі, де пріоритет належить національним цінностям. У вказаній тріаді, яка є головним мотиваційним і об’єктивним чинником формування державної політики з питань національної безпеки, інтереси (потреби), і тим більше цілі різних суспільних груп можуть набувати антагоністичного характеру. Це досить часто можна спостерігати і в практиці стратегічного планування забезпечення національної безпеки України.

Підсумовуючи можна стверджувати, що стосовно державної політики з питань національної безпеки: національні цінності визначають її сутність (зміст) та цілісність; національні інтереси визначають її структуру; національні цілі її спрямованість. Тому національні цінності, інтереси та цілі є наріжним каменем при розробці керівних документів з питань забезпечення національної безпеки (законів, концепцій, доктрин, стратегій, програм тощо). При цьому ключову роль відіграють національні цінності та інтереси.

Роль та взаємозв’язок національних цінностей, інтересів і цілей в процесі формуванні політики національної безпеки також свідчить про недоцільність управління суспільством та державою виходячи лише з короткострокових цілей, оскільки з часом це неминуче призводить до погіршення результатів їх життєдіяльності.

2.6. Система національної безпеки

Поняття та структура системи національної безпеки. Сукупність індивідів, соціальних груп, органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі забезпечення національної безпеки з урахуванням

взаємозв'язків між ними та середовища їх існування можна розглядати як відкриту, динамічну, соціальну систему: систему національної безпеки (СНБ). Головною метою системи є інтеграція зусиль особи, суспільства, держави для реалізації національних інтересів. Структура, цілі та завдання СНБ формуються в руслі об'єктивних та суб'єктивних процесів і під впливом чинників, які визначають умови реалізації вказаних інтересів. Діалектична єдність складових СНБ визначається нерозривністю процесу розвитку людини, суспільства, держави в просторі і часі.

Таким чином, СНБ – це відкрита, динамічна, соціальна система, метою якої є створення умов для реалізації національних інтересів, забезпечення цілісності суспільного організму та здатності держави відстоювати вказані інтереси.

СНБ формується після проголошення державного суверенітету й включає низку підсистем. Вона одночасно є елементом систем безпеки більш високого порядку – субрегіонального, регіонального, глобального, з якими пов'язана низкою чинників правового, політичного, економічного та іншого характеру, а відкритість та організаційно-функціональна динамічність СНБ зумовлена:

відкритою множиною суб'єктів та об'єктів системи, тобто кількістю вказаних елементів (Закон України “Про основи національної безпеки України” визначає фактично відкриті множини як об'єктів, так і суб'єктів забезпечення національної безпеки, оскільки відносить до них не тільки всіх громадян України, а й сукупність їхніх прав і свобод);

динамікою впливу (зміна інтенсивності, масштабу, спрямованості тощо) зовнішніх і внутрішніх факторів на національну безпеку, які одночасно впливають і на міжнародну безпеку, що зумовлює необхідність постійної реорганізації, створення та ліквідації тих чи інших елементів системи, в тому числі і тих, які одночасно інтегровані як у СНБ, так і в регіональні та міжнародні системи безпеки;

характерними особливостями та закономірностями сучасних процесів глобалізації (в різних її вимірах: політичному, економічному, інформаційно-комунікаційному, культурно-цивілізаційному та ін.);

взаємозалежністю як позитивних, так і негативних результатів функціонування національних, регіональних та міжнародних структур безпеки в контексті забезпечення стабільного розвитку міжнародного співтовариства.

Складовими (елементами) СНБ є (Рис.2.2):

суб'єкти забезпечення національної безпеки (органи державної влади та місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, окремі громадяни, ЗМІ);

об'єкти національної безпеки (національні матеріальні й духовні цінності, інтереси особи, суспільства, держави);

сукупність інструментів влади (політичних, економічних, воєнних, інформаційних), які можуть бути використані для підтримки належного рівня захищеності національних інтересів (збройні сили, спецслужби, підприємства оборонно-промислового комплексу, дипломатичні засоби, державні та мобілізаційні резерви, інші ресурси, які орієнтуються на захист національних інтересів);

масив чинного національного законодавства, який визначає пріоритети державної політики національної безпеки, офіційні погляди стосовно підходів, принципів та механізмів захисту національних інтересів;

національні джерела та **суб'єкти** (фізичні та юридичні особи), які породжують загрози реалізації національних інтересів;

множина зовнішніх і внутрішніх факторів національної безпеки (до вказаних факторів можна віднести не тільки змінні, зокрема, ті, які характеризують тенденції, показники, цілі, а й інші системи, наприклад, міжнародні структури безпеки, цілі та наслідки їх діяльності тощо).

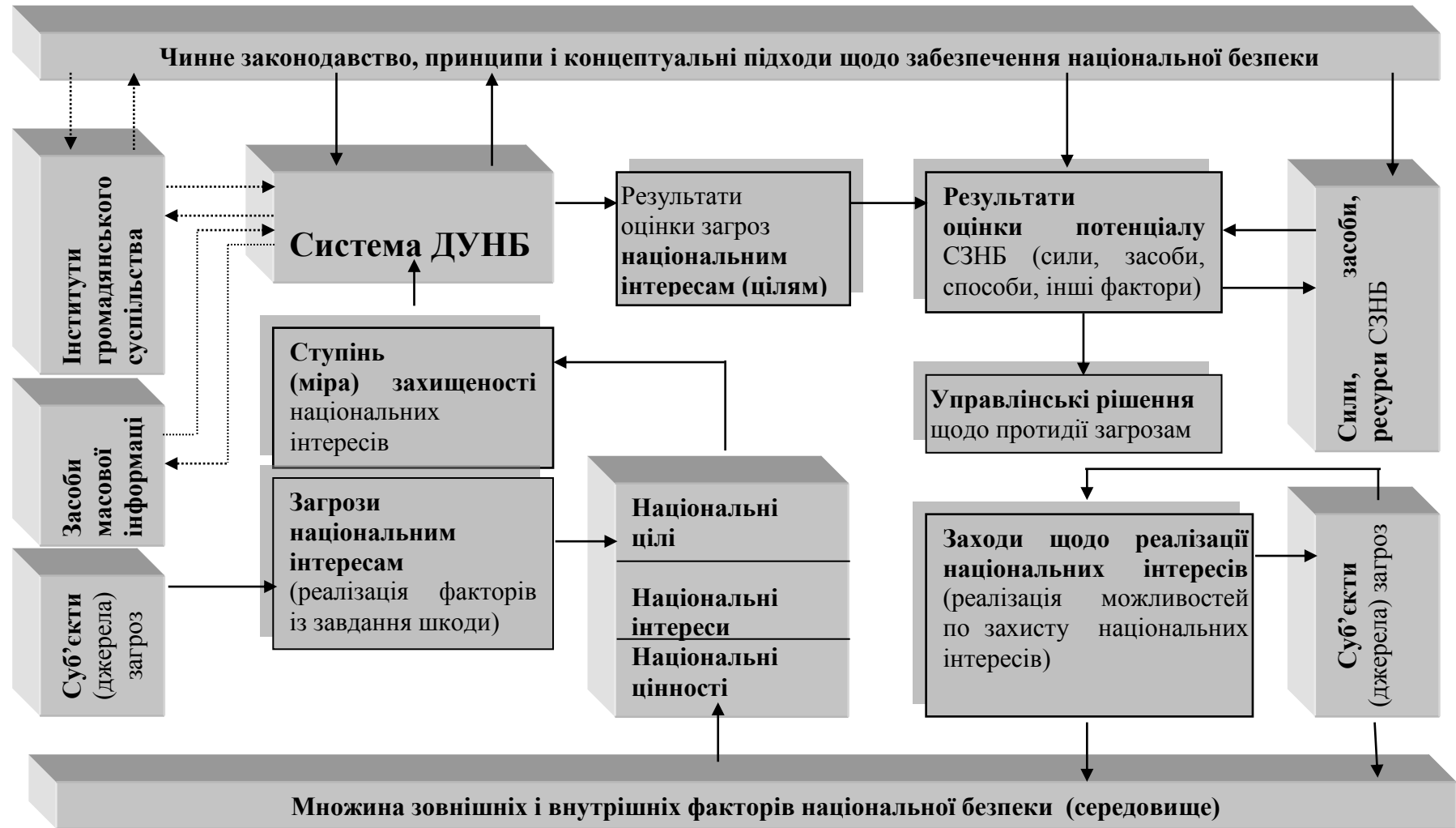

Рис. 2.2. Структурна схема системи національної безпеки

Такі складові СНБ, як: сукупність суб'єктів та об'єктів забезпечення національної безпеки; сукупність інструментів влади; джерела та суб'єкти, які породжують загрози національним інтересам, більшою мірою є *матеріальними*. Водночас такі складові СНБ, як масив законодавства, фактори національної безпеки визначають *умови* та *завдання* СНБ. Деякі складові СНБ є відносно *статичними* (національні цінності), а інші більш *динамічними* щодо змін у просторі і часі (загрози національним інтересам).

У процесі структурно-функціонального аналізу СНБ, зокрема пошуку шляхів оптимізації її структури, уточнення завдань суб'єктів забезпечення національної безпеки, головна увага має приділятися передусім динамічним елементам.

Залежно від завдань, які потребують вирішення в процесі забезпечення національної безпеки, можна виділити *формальну частину* СНБ (органи державної влади, сили і засоби забезпечення безпеки тощо) та *неформальну частину* (інститути громадянського суспільства, громадяни, ЗМІ тощо). Залежно від суб'єкта забезпечення національної безпеки, який відіграє провідну роль в аналізі факторів національної безпеки та під час ухвалення відповідного управлінського рішення, можна розглядати *національну, державну* та *суспільну* системи безпеки як підсистеми СНБ. Ці підсистеми взаємно доповнюють й контролюють одна одну у визначенні національних пріоритетів, загроз національній безпеці, пошуку шляхів протидії вказаним загрозам тощо.

Оскільки діяльність суспільства розгортається в різних сферах (політичній, економічній тощо), в кожній із яких можлива дія факторів, що породжують загрози національній безпеці й одночасно можливості щодо їх нейтралізації, СНБ можна розглядати як сукупність взаємопов'язаних складових національної безпеки за вказаними сферами. Так, оцінюючи ефективність СНБ, її можна розглядати як сукупність підсистем політичної, економічної, соціальної та гуманітарної безпеки.

Варто також зазначити, що характер взаємовідносин між елементами СНБ, їх структура, функції, повноваження, компетенції, конкретні завдання

щодо забезпечення національної безпеки значною мірою залежать від розглянутого вище взаємозв'язку національних цінностей, інтересів і цілей.

Як і будь-яка соціальна система, СНБ здатна до самовдосконалення. Зокрема, вона відносно самостійно визначає цілі свого розвитку та критерії їх досягнення, змінює свою структуру, наприклад коли загрози розвитку суспільству вимагають вжиття відповідних заходів щодо протидії цим загрозам.

Для соціальних систем завжди існують певні порогові величини різного характеру (політичного, економічного тощо). Їх перевищення може зруйнувати структуру системи або унеможливити виконання її головної функції, яка визначає сенс її існування. Так, багато фахівців вважає, що кількість осіб, які вимагають кардинальної зміни політичного устрою, не повинна перевищити поріг у 40%. Важливою є також взаємодія різних чинників, які можуть підсилювати або нейтралізувати вплив один одного. Тому необхідно постійно здійснювати моніторинг чинників, які характеризують спроможність СНБ виконувати функції, що на неї покладаються, передусім щодо:

- забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності;
- досягнення стійкого економічного зростання і технологічного прогресу, раціональної участі в міжнародному поділі праці;
- захисту базисних основ конституційного ладу та корекції унормованих процедур забезпечення правонаступності політичної влади;
- ефективності впливу на параметри, які характеризують стан соціальної напруженості в суспільстві та природного середовища.

Низка підсистем СНБ сьогодні тією чи іншою мірою вивчена, але досвід їх комплексного дослідження недостатній. Зокрема, актуальним є системне дослідження таких складових СНБ:

базисних компонентів (передусім концептуально-світоглядних, політичних, економічних), на основі яких формується стійка, взаємопов'язана, внутрішньо несуперечлива цілісність систем безпеки людини, суспільства, держави;

сукупності інструментів влади, які можуть бути використані для підтримки належного рівня захищеності національних інтересів, визначення раціонального (необхідного і достатнього) складу сил, засобів, ресурсів для забезпечення національної безпеки, їх взаємодії, принципів, форм, методів, способів і основних напрямів використання;

механізмів прийняття та реалізації управлінських рішень на загальнодержавному та регіональному рівнях щодо виявлення, протидії та ліквідації наслідків загроз національній безпеці та запобігання їм.

2.7. Концептуальні підходи щодо забезпечення національної безпеки та чинники, які визначають їх вибір

Підходи щодо забезпечення національної безпеки. Зміст політики національної безпеки значною мірою залежить від вибору концептуального підходу щодо її забезпечення. Це зумовлено тим, що вказаний підхід, зрештою, визначає систему офіційних поглядів політичного керівництва держави на принципи, можливі засоби, способи, методи і механізми реалізації національних інтересів, а також роль і місце вказаних інтересів у зовнішній політиці держави.

Сьогодні в публічних заявах керівників провідних держав та нормативних документах з питань забезпечення національної безпеки, як правило, акцентується увага на ліберальних підходах щодо її забезпечення. Їх суть зводиться до тези: безпека людини понад усе. Але часто зміст заяв та документів не відповідає *реальній* внутрішній та зовнішній політиці з питань національної безпеки. Це пояснюється кількома причинами.

Передусім, як і раніше, переважна більшість країн вибираючи концептуальний підхід до забезпечення національної безпеки, головну увагу акцентує на геополітичному вимірі безпеки. Це обумовлено тим, що під національною безпекою переважно розуміють *фізичне виживання* держави, а

саме: захист її суверенітету, територіальної цілісності та існуючого політичного режиму (політичного устрою). При цьому принципово важливою вважається і здатність держави адекватно реагувати на *будь-які* загрози зовнішнього характеру. Тому забезпечення безпеки людини (громадянина) певною мірою відходить на задній план.

Урешті-решт головна ідея такого бачення забезпечення належного (бажаного) рівня національної безпеки зводиться до того, що: нація перебуває в стані безпеки, коли їй не доводиться приносити в жертву свої інтереси з метою уникнення війни і коли вона може захистити за необхідності ці інтереси шляхом війни. Таке розуміння суті національної безпеки має чітко виражений воєнно-політичний контекст. Він, у свою чергу, передбачає й відповідне стратегічне уявлення щодо принципів, підходів, шляхів забезпечення національної безпеки та вжиття заходів щодо на забезпечення належної оборони від потенційного ворога, а також пошук потенційних союзників.

Указані чинники знаходять відображається в стратегії національної безпеки, воєнній стратегії, оборонній доктрині тощо. При цьому головна теза, на якій так чи інакше ґрунтуються основні положення вказаних керівних документів стосовно забезпечення національної безпеки, зводиться до того, що стану безпеки можна досягти тільки внаслідок безумовної й повної перемоги над ворогом.

Після Другої світової війни остаточно сформувалася наукова школа так званого *“політичного реалізму”*. Вона значною мірою створила теоретичне підґрунтя під геополітичний вимір забезпечення національної безпеки. Її активними послідовниками сьогодні є, зокрема, Г.Кіссінджер і З.Бжезинський. На переконання представників вказаної школи, держави, як і окремі особистості, керуються передусім раціональними цілями, серед яких і ті, що стосуються їх потреби в безпеці. Тому міжнародні відносини, на їхню думку, є своєрідною сумою політик суверенних держав, а світова політика інтерпретується як система балансів сил переважно між великими (впливовими) державами.

Основна ідея політичних реалістів – зіткнення національних інтересів на міжнародній арені є неминучим. Суть вказаної ідеї розкриває загальновідома теза, запропонована свого часу Г. Моргантау: “Международная политика, как и всякая другая, это борьба за власть. Государственные деятели и народы могут в конечном счете искать свободу, безопасность, процветание или собственную силу. Они могут определять свои цели в виде религиозных, философских, экономических и социальных идеалов. Но всякий раз они стремятся к достижению своих целей борясь за власть. Борьба за власть универсальна во времени и пространстве, и это неопровержимый факт исторического опыта”. Із наведеної цитати випливає, що безпека держави залежить від її власної сили і боротьба за силу на міжнародній арені виступає, як окремий випадок боротьби за владу всередині держави. Тому для "політичних реалістів" влада і сила є категоріями одного порядку.

На думку, "політичних реалістів", суть сили полягає в **здатності опротестовувати** національні інтереси інших держав, навіть якщо вони життєво важливі (суверенітет, територіальна цілісність тощо). Загроза застосування сили в цьому разі перетворюється в основний інструмент національної політики, а вміння маніпулювати **загрозою її застосування** – в основну функцію дипломатії й основу Стратегії національної безпеки (Воєнної стратегії). "Політичні реалісти" переконані: реальність національного інтересу проявляється у міру його здійснення. Вказаний інтерес визначається суверенною державою і передбачає наявність вольової основи та відповідних засобів для його досягнення (політичних, воєнних, економічних та інших).

Таким чином, ні, реалізація національного інтересу не передбачає ніяких обмежень, крім **сили** яку має держава, у своєму розпорядженні (в політичному, економічному, воєнному та інших вимірах) для можливої **силової протидії** з боку держав-суротивників реалізації вказаного інтересу. Звичайно, досить дискусійним залишається питання щодо законності застосування сили та наслідків **такої** реалізації національного інтересу відносно інтересів інших країн або ж для системи міжнародних відносин в цілому і отже, для

міжнародної безпеки. Тому для пояснення міжнародній спільноті своїх дій держави часто застосовують так звані "подвійні стандарти". Суть їх, яка, як правило, не афішується і апробована століттями, досить проста: "сильні роблять те, що хочуть, а слабкі, те, що можуть, а можуть вони мало", тобто вказані "стандарти" тільки підтверджують, що для "політичних реалістів" влада і сила є категоріями одного порядку.

Сьогодні прихильники реалізації політики національної безпеки, яка ґрунтується на положеннях концепції політичного реалізму, домінують у міжнародній політиці. Водночас силові методи забезпечення національної безпеки вони не зводять лише до військової сили. Політичні, економічні, інформаційно-психологічні та інші важелі впливу на поведінку інших держав вони все частіше розглядають як важливі додаткові засоби реалізації національних інтересів силовим методом, який залишається головною домінантою зовнішньої політики. Наприклад, введення економічних санкцій чи економічної блокади, захисту внутрішніх ринків, просування товарів на зовнішні ринки переважно розглядаються "політичними реалістами" в контексті силового протиборства (у цьому разі - "економічного протиборства"). Звичайно, "політичні реалісти" не заперечують, що реалізація національних інтересів може передбачати й вирішення тих чи інших проблем щодо забезпечення міжнародної безпеки. Серед них, зокрема, недопущення поширення ядерної зброї, боротьба з міжнародним тероризмом чи масовими порушеннями прав і свобод людини в окремих країнах, негативні наслідки глобалізаційних процесів. Але силовий фактор навіть у вирішенні вказаних проблем продовжує домінувати.

Яскравим прикладом цього є події, які розгорнулися навколо Іраку – країни, яка розташована в одній із колисок світової цивілізації у 2003 р. У цьому році коаліція під керівництвом США та Великобританії розпочала військову операцію проти Іраку, який звинуватили у володінні зброєю масового знищення, а її лідера С.Хусейна – у зв'язках із Аль-Каїдою (в тому числі з

трибуни ООН)³⁰. Після нетривалої війни, якій передувала інформаційно-психологічна операція глобального масштабу з метою дискредитації керівництва держави та його політичної ізоляції, Ірак було підкорено і зруйновано, а С.Хусейна захоплено та страчено (для цього в країні відновили смертну кару).

Через десять років США пішли із країни, але порушеного миру досі не досягнуто³¹. Ірак фактично розділений на три ворогуючі частини: курдську північ, сунітський центр та шіїтський південь. Економіці країни завдано величезної шкоди. Піддаються знищенню безцінні пам'ятки світової культури³². Унаслідок терористичних актів у країні щодня гинуть та зазнають поранень десятки і сотні людей, наноситься непоправна матеріальна шкода промисловим об'єктам. Як досить швидко з'ясувалося, висунуті звинувачення про Іраку були неправдою, тобто міжнародній спільноті їх до цього часу так і не представили. Викладене вище - типовий приклад "подвійних стандартів" при реалізації національних інтересів тих, хто розв'язував війну проти Іраку.

Заслуговує на увагу й аналіз нових, так званих "антитерористичних стратегій", який свідчить, що вказані стратегії лише модернізують стратегії "стримування" та "неядерного стримування", які з'явилися в 80-90-х рр. ХХ ст. Характерною особливістю вказаних стратегій, передусім США та Російської Федерації, є те, що в них акцентується увага на необхідності застосування сили не тільки тоді, коли загроза вже сформувалася, а й тоді, коли вона тільки-но з'явилася, щоб запобігти її переростання в реальну шляхом завдання превентивних ударів. При цьому не виключається застосування і ядерної зброї. Так, у Стратегії національної безпеки США 2002 року, зазначалось, що головною метою має бути забезпечення для Президента більш ширшого вибору

³⁰ Варто зазначити, що Китай та Російська Федерація (постійні члени Ради безпеки ООН), а також Німеччина та Франція – провідні члени Альянсу, були категорично проти цієї війни і наполягали на більш правдоподібних фактах щодо звинувачень Іраку.

³¹ Американські фахівці підраховали, що з 2003 по 2011 рік в Іраку загинули 116 тис. мирних іракців, 4,8 тис. солдатів коаліції, 5 млн людей покинули свої будинки. Війна коштувала США більш ніж 2 трильйони дол. http://dt.ua/WORLD/viyuna-v-iraku-obiyshlasya-ssha-u-dva-trilyoni-dolariv-118626_.html

³² Так, на початку 2015 р. бойовиками "Ісламської держави" були знищені руїни столиці стародавньої держави Ассирія (XIII ст. до н.е.) // <http://www.epochtimes.com.ua/world/conflicts/starodavne-assiriyske-misto-zruynuvali-boyoviki-igil-119765.html>

варіантів *воєнних* рішень для припинення агресії *або тиску* в *будь-яких* формах на Сполучені Штати Америки чи їх союзників. У цьому контексті необхідно розглядати й ініціативи США щодо розгортання елементів ПРО у Східній Європі (Польщі, Румунії, Болгарії, Чехії) та Воєнну доктрину Російської Федерації.

Таким чином, у багатьох країнах світу в реальній політиці національної безпеки пріоритет віддається забезпеченню безпеки держави (державній безпеці), а не ліберальним гаслам щодо забезпечення безпеки кожної людини, *особливо коли ця людина є громадянином іншої країни.*

Разом з тим в останні десятиріччя в обґрунтуванні концептуальних підходів щодо забезпечення національної безпеки отримав розвиток напрям, який часто називають *конструктивістським підходом*. У межах цього підходу обґрунтовують інший погляд щодо можливих перспектив безпечного розвитку національних держав та міжнародного співтовариства. Він пов'язується переважно з обґрунтуванням зниження ролі держав як основних акторів міжнародної політики, а отже, і їх "державного суверенітету". Водночас акцентується увага на зростанні ролі інших акторів, зокрема інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій, транснаціональних компаній тощо.

При цьому серед прихильників конструктивістського підходу є такі, які продовжують розглядати національні держави як важливі суб'єкти безпеки та системи міжнародних відносин, але *нарівні* із іншими суб'єктами безпеки, які відіграють рівнозначну роль. З огляду на це, на їхню думку, палітра взаємовідносин у світовому співтоваристві принципово має розглядається не тільки "по вертикалі", на якій держави диференційовані з погляду нерівності та залежності у воєнному, економічному та інших аспектах (як вважають "політичні реалісти"), а й "по горизонталі", в контексті залежності міжнародної безпеки від стану взаємодії між іншими акторами (міжнародні організації, транснаціональні компанії тощо). Звичайно, такий підхід дає змогу більш ґрунтовно відобразити різні аспекти та проблеми забезпечення міжнародної та

національної безпеки, зокрема глобальний характер загроз безпеці, неможливість забезпечення безпеки в межах окремо взятої держави тощо.

Інша ж частина прихильників конструктивістського підходу значно принижує роль держави в сучасних міжнародних відносинах. На їхню думку, в системі міжнародних відносин такі традиційні атрибути державності, як суверенітет, державні кордони і навіть необхідність захисту національних інтересів, є анахронізмом. Тому вони переконують, що світова політика в принципі сьогодні вже не є міждержавна. Результати інтенсифікації та поглиблення взаємозв'язків між неурядовими організаціями, транснаціональним компаніям, взаємодії між партіями, вченими, молодіжними організаціями, окремими громадянами та ін., на їхню думку, має значно більше значення для забезпечення національної безпеки, ніж той чи інший стан міждержавних стосунків.

Вони переконані, що не держави, які раніше традиційно розглядалися як центри сили та головні інструменти забезпечення національної безпеки, а багатосторонність, якість та глибина зв'язків неурядових та транснаціональних організацій (корпорацій), визначають національну і навіть міжнародну безпеку. З огляду на це світова політика трактується як результат діяльності вказаних організацій (у політичній, економічній, гуманітарній, соціальній сфері), а не як міждержавна. Таким чином, ця частина прихильників конструктивістського підходу державі відводить роль своєрідного "нічного сторожа", а суспільним і корпоративним об'єднанням, асоціаціям тощо фактично передає функції державної влади щодо захисту законних інтересів громадян і соціальних груп. В останні роки для реалізації та певною мірою демонстрації вказаної влади (її сили) широко використовують можливості сучасних інформаційних технологій. У цьому разі мова йдеться про так звані "соціальні мережі", які дозволяють фактично *одномоментно* мобілізувати протестний потенціал сотень тисяч і навіть мільйонів людей проти існуючого порядку (в політичній, економічній чи іншій сфері) чи проти політичного режиму в цілому.

Водночас представники конструктивістського підходу не відмовляються від дослідження силових факторів у світовій політиці. Але вони постійно акцентують увагу на зниженні впливу воєнної сили в забезпеченні національної і міжнародної безпеки та зростанні ролі інших факторів, за допомогою яких можна суттєво впливати на поведінку, ідеологію та політику держав.

Справді, останнім часом все очевиднішим є те, що економічна та культурна глобалізація, розвиток інформаційних технологій призводять до поширення віртуальних груп за інтересами, досить корпоративних та егоїстичних. Це значно ускладнює виконання державою завдань щодо забезпечення національної безпеки. На органи державної влади зростає тиск з боку нових форм політики ідентичності, в центрі якої часто перебувають релігійні переконання, етнічні суперечності, масова та ворожа до національних здобутків культура та інші чинники. Зокрема, національна література, мистецтво, історія, культурні традиції замінюються іконами, якими стають телезірки, фотомоделі, шоу-мени, футболісти тощо. Наслідком цього є перехід від світу, структурованого державами й обтяженого низкою соціально-політичних умов, обов'язків, національних традицій, до світу пластичного, вільного від тих чи інших політичних, моральних чи інших бар'єрів (заборон) і меж, у центрі якого, як правило, стоять егоїстичні корпоративні інтереси окремих груп людей.

Цей перехід є однією з причин поступової втрати значення в масовій свідомості таких дискурсів, зокрема, як "патріотизм", "національна безпека", "державний суверенітет", "суспільний інтерес". Безумовно, це послабляє державу не тільки як суб'єкта міжнародної політики, а й, передусім, як інструмент (інститут) реалізації публічного (суспільного) інтересу. Але це зовсім не означає, що ліберальні підходи щодо забезпечення національної безпеки, які активно популяризувалися західними фахівцями та експертами, в тому числі на теренах незалежної України, показали свою життєздатність³³. Зокрема, всупереч основним положенням вказаних підходів:

³³ На жаль, деякі положення цих підходів знайшли відображення і в чинному законодавстві України.

у сучасних умовах глобалізації важливість ефективного державного регулювання в усіх сферах життєдіяльності суспільства (економічній, політичній та інших) не зменшилася, а навпаки, зросла;

та чи інша позиція держави в системі міжнародних відносин, яка, як і раніше, визначається її воєнно-політичною та економічною силою - матеріальною базою забезпечення державного суверенітету, залишається визначальним чинником забезпечення національної та міжнародної безпеки;

держави не може бути максимально "відкрита" для всього світу, а отже, державні кордонів не втратили свого значення в політичному, економічному та інших вимірах.

Навпаки, процес розмивання системи міжнародних відносин як системи взаємовідносин суверенних держав, значно сповільнився. Можна навіть стверджувати, що він відбувається у зворотному напрямку. Так, США уже відмовилися від низки міжнародних договорів, які так чи інакше обмежували їх суверенітет. Президент Франції Н.Саркозі під час передвиборної компанії у березні 2012 р. дав обіцянку за певних умов поновити прикордонний контроль із сусідніми країнами-членами ЄС. Його намір дістав широку підтримку в суспільстві. Аналогічні думки стали домінувати і в Німеччині.

Таким чином огляд існуючих підходів щодо забезпечення національної безпеки дає змогу дійти висновку, що сьогодні пріоритет віддається концепції "політичного реалізму". Водночас існує тенденція щодо модернізації цієї концепції в контексті особливостей сучасного характеру розвитку міжнародних відносин та наслідків процесів глобалізації. Тому в основу стратегічних рішень політичного керівництва при виборі шляхів, засобів і способів реалізації національних інтересів мають бути покладені реалізм і прагматизм.

Чинники, які визначають вибір підходу щодо забезпечення національної безпеки. Передусім вибір підходу щодо забезпечення національної безпеки передбачає однозначну визначеність щодо системи національних інтересів. Зокрема, потрібно отримати відповідь на такі принципові запитання:

де (у зовнішній чи внутрішній політиці?) і як відображає сутність сформованих національних інтересів проблемні завдання щодо захисту та примноження тих чи інших національних цінностей?

чи підтримуються більшістю населення інтереси, які визначені політичним керівництвом на офіційному рівні як національні, і як сприймаються вказані інтереси за межами держави?

хто є або може бути союзником (партнером) держави при реалізації тих чи інших національних інтересів?

як співвідносяться національні інтереси з реальним і потенційним (можливим) політичним та економічним статусом держави (її роллю та місцем) у регіональному та глобальному вимірах?

яким чином держава може захищати національні інтереси у тих чи інших умовах (засоби, способи, механізми тощо) та які ресурси (матеріальні, фінансові тощо) можуть бути для цього використані?

Вибираючи підхід щодо забезпечення національної безпеки, принципово важливо також оцінити загрози національним інтересам. Так, багато фахівців вважає, що загрози *внутрішнього* характеру мають вирішальне значення при виборі підходу щодо забезпечення національної безпеки, тобто існує думка, що вибір вказаного підходу має здійснюватися передусім у контексті закономірностей та особливостей суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку держави³⁴.

Але зовнішнє середовище характеризується чинниками, які також породжують загрози національним інтересам. Тому вказані чинники слід враховувати вибираючи підхід щодо забезпечення національної безпеки. Серед вказаних чинників, зокрема: нерівномірність, суперечливість, невизначеність та непередбачуваність геоекономічного та геополітичного розвитку; дестабілізуючий розвиток демографічних процесів у світі; ознаки вичерпаності природних та енергетичних ресурсів; зростання кількості та інтенсивності збройних конфліктів в різних регіонах планети; підвищення ймовірності

³⁴ В Україні така думка тривалий час домінувала.

розповсюдження ядерної зброї; усвідомлення взаємозалежності національної і міжнародної безпеки.

Загрозою національній безпеці є також загострення та невирішеність так званих глобальних проблем безпеки. Йдеться про проблеми, які: концентрують фундаментальні суперечності земної цивілізації та загрожують її подальшому розвитку; справляють вплив на життєдіяльність кожної людини, тієї чи іншої соціальної групи, держави і людства в цілому; потребують для свого розв'язання тісного співробітництва всіх країн, незалежно від їх соціально-економічного устрою, політичних, ідеологічних чи інших відмінностей.

Глобальні проблеми безпеки можна розподілити на три групи: *природного, техногенного та соціального* походження³⁵. Перша група – проблеми, які є наслідком відносин людини та навколишнього середовища (природи). Друга група – проблем, породжені наслідками та суперечностями розвитку постіндустріальної цивілізації. Вони проявляються в двох аспектах: катастрофічному руйнуванні навколишнього середовища проживання людини та значних диспропорціях у розвитку духовних і матеріальних людських цінностей, на користь останніх. Третя група проблем є наслідком суспільних відносин між людиною і суспільством, між суспільними групами, а також між державами. Ці проблеми лежать у площині соціального та духовного розвитку людини, вдосконалення систем освіти та медичного забезпечення, необхідності припинення гонки озброєнь, подолання значної економічної нерівності між державами тощо.

Указаний поділ глобальних проблем безпеки є досить умовним через вплив будь-якої проблеми на інтенсивність та спрямованість розвитку інших проблем. Тому ці проблеми необхідно розглядати як складну динамічну систему, розвиток якої має спонтанний характер, є об'єктивним результатом соціального прогресу і характеризується високою динамічністю. Зокрема, йдеться про зміну статусу і значення тих чи інших проблем, включення до вказаної системи все нових проблем. Так, у середині 80-х р. минулого століття

³⁵ Більш детально вказані проблеми розглядаються нижче у розділі 2

проблеми боротьби з міжнародним тероризмом та розповсюдження СНІД мали відносно локальний характер, а сьогодні є глобальними проблемами безпеки.

Досить важливим чинником, який справляє вплив на вибір підходу щодо забезпечення національної безпеки, є й те, що в багатьох конфліктах, у тому числі збройних, стає все важче визначити сторони протистояння, тип конфлікту, його істинні причини, ініціаторів. Наприклад, це може бути внутрішній конфлікт, під час якого відбуваються зіткнення між урядовими силами правопорядку і навіть армійськими підрозділами, які намагаються підтримати конституційний порядок та опозицією до уряду, яку ті чи інші країни (з огляду на свою зацікавленість у цьому конфлікті), можуть називати "демократичною", "сепаратистами", "терористами", "бойовиками" тощо³⁶. Часто вказана опозиція має найсучаснішу зброю (хто її озброює, як правило, не афішується). Це може бути фактично й зовнішня агресія, яку Рада безпеки ООН за встановленою процедурою санкціонує як миротворчу чи гуманітарну операцію з метою захисту цивільного населення або як контртерористичну операцію для знищення баз і таборів терористів.

Відсутність чітких та визнаних міжнародною спільнотою процедур, які б давали змогу визначати істинні причини та ініціаторів розв'язання того чи іншого конфлікту, "подвійні стандарти", які часто демонструють провідні країни, намагаючись врегулювати ці конфлікти, призвели до того, що закріплені сьогодні в міжнародному праві принципи та норми щодо використання воєнної сили учасниками конфлікту, як правило, ставляться під сумнів.

Міжнародне право, що охороняє територіальну цілісність держав, Женевська конвенція, яка регламентує ведення війн, були сформовані до виникнення сучасних загроз національній та міжнародній безпеці. Відсутність адекватних вказаним загрозам і закріплених у міжнародному праві принципів

³⁶ Це приклади "подвійних стандартів". Так, опозиція, яка веде збройну боротьбу в Сирії проти Б.Асада, США, Великобританія та ін. називають демократичною, а інші, зокрема Росія називає її бойовиками (терористами), тому перші підтримують опозицію, а другі - ні. Опозицію, яка веде збройну боротьбу проти київської влади (в Донецькій і Луганській обл.) США називає бойовиками (терористами), а Росія – демократичною, тому США підтримують Київ, а Росія – опозицію. Київ і США бойові дії називають "гібридною війною", яку Росія веде проти України, а Росія називає ці дії внутрішнім збройним конфліктом.

та правил використання збройної сили, дедалі більше перешкоджає стримуванню, обмеженню масштабів і жорстокості конфліктів. Більше того, їх відсутність дає змогу прямо чи опосередковано втручатися у внутрішні справи суверенних держав, включаючи безпосередню військову агресію. Бомбардування США міст Югославії у 1999 р., згадана вище військова операція коаліції держав, яку очолили США та Великобританія проти Іраку у 2003 р., події в Лівії та навколо неї у 2011 році, анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. яскраве підтвердження цього.

Варто також сказати, що останнім часом багато чинників, які негативно впливають на національну безпеку, зокрема, такі як: слабкі Уряди, відсталі політичні та економічні системи, релігійний чи етнічний екстремізм, диспропорційне зростання чисельності молоді, збігаються. Це створює передумови для виникнення та стрімкої ескалації внутрішніх конфліктів, у тому числі збройних, характерним для яких є активне втручання у внутрішні справи з боку провідних країн. У такому разі внутрішні конфлікти, особливо коли в них беруть участь етнічні групи, мають велику ймовірність перерости в регіональні та затяжні ("заморожені").

Разом з тим у багатьох країнах світу все більше розуміють, що на перший план виходить проблема забезпечення не тільки державної, а й міжнародної безпеки. Йде про усвідомлення того, що намагання забезпечити безпеку держави за рахунок іншої країни, як і абсолютизація безпеки держави, суспільства чи окремої людини не може бути домінантою як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Так, у разі підпорядкування безпеки суспільства безпеці держави це призводить до тоталітаризму, а в разі абсолютизації безпеки особи – до хаосу й громадянського конфлікту, який неминуче тягне за собою втрату безпеки держави та безпеки суспільства, і, зрештою, - втрату безпеки людини.

Крім того, визначаючи принципи, засоби, способи, методи і механізми реалізації національних інтересів, важливо також враховувати, що сьогодні досить виразно проявляються дві взаємопов'язані тенденції розвитку земної цивілізації. З одного боку, утверджується розуміння цілісності, спільності

історичної долі людства, а з другого - створюються небачені раніше можливості для індивідуалізації особистості.

Аналіз першої тенденції, дає підстави стверджувати: держава має забезпечувати поєднання інтересів індивіда, нації і навіть людства виходячи з того, що апріорі існує деяка система загальнолюдських цінностей. Тому поділ людства на антагоністичні соціальні системи, абсолютизація особливостей власного суспільного розвитку, ізоляціонізм тощо є загрозою національній та міжнародній безпеці.

Аналіз другої тенденції цивілізаційного розвитку дає підстави стверджувати дозволяє стверджувати, що досягнутий рівень науково-технічного прогресу, успіхи сільськогосподарського виробництва та медицини тощо створюють матеріальні передумови для практичної реалізації постулату про вищу цінність людського життя. До того ж сучасне високотехнологічне виробництво потребує виявлення та всебічного розвитку різнобічних здібностей кожної людини. Тому існує суспільна потреба в більш гармонійному та всебічному її розвитку. Структура витрат розвинених країн за останні десятиліття підтверджує це. Постійно зростає частка асигнувань на соціальні витрати, оскільки вважається, що однією з умов для такого зростання є суттєве підвищення в постіндустріальну епоху ролі “людського капіталу” як головної рушійної сили економічного зростання та накопичення національного багатства. При цьому спостерігається й інтенсифікація процесу *гуманізації* людських відносин. Його суть полягає в тому, що турбота про людину є не тільки найважливішою нормою моралі, а й найголовнішою умовою прогресивного розвитку суспільства.

Урешті-решт, сучасні процеси глобалізації, активізація “нетрадиційних” загроз національній безпеці, проблеми внутрішньополітичного, соціально-економічного та культурного характеру призвели до того, що загрози національній безпеці набули *системного* та *специфічного* характеру для *кожної* країни. Вказаний характер загроз також є визначальним чинником при виборі підходу щодо забезпечення національної безпеки.

2.8. Класифікація небезпек національним інтересам та межа трансформації потенційних загроз у реальні

Класифікація небезпек національним інтересам. Небезпеки реалізації національних інтересів з огляду на сутність понять "виклик", "загроза" та ймовірність (ризик) виникнення умов, за яких формується потенціал протидії реалізації національним інтересам, можуть бути за ступенем їх негативного впливу на реалізацію інтересу розміщені у такій послідовності (ієрархії):

потенційний виклик (накопичення певного потенціалу протидії реалізації національним інтересам є, але ризик нанесення шкоди національній безпеці не є очевидним);

реальний виклик (формування потенціалу протидії реалізації національних інтересів завершилося і ризик нанесення шкоди національній безпеці стає очевидним);

потенційна загроза (шляхом офіційних політичних, економічних чи інших дій, без застосування засобів збройної боротьби завдається шкода національній безпеці, масштаби якої не зачіпають життєво важливих національних інтересів, але ризик нанесення такої шкоди є очевидним);

реальна загроза (завдання шкоди життєво важливим національним інтересам без використання засобів збройної боротьби є очевидним; масштаби шкоди мають локальний характер, але ризик, що вони набудуть комплексного характеру, є значним)³⁷;

реальна небезпека (найвища ступінь загрози, коли ризик завдання максимально великої шкоди життєво важливим національним інтересам є найвищим, тобто вказана шкода набуває комплексного характеру, війна розпочалася або може розпочатися в будь-який момент).

Потенційний виклик – це ситуація, коли є ймовірність виникнення умов, за яких може формуватися потенціал протидії реалізації національним

³⁷ Така ситуація склалася в Російській Федерації після введення проти неї санкцій США, ЄС та іншими країнами, як відповідь за анексію нею у 2014 році Автономної Республіки Крим

інтересам. У цьому разі головним завданням є оцінка ризиків можливих збитків у тій чи іншій сфері національної безпеки, якщо виникнуть умови, за яких може формуватися потенціал протидії реалізації національним інтересам та вжиття заходів переважно *профілактично-превентивного* характеру щодо блокування виникнення вказаних умов. Іншими словами, це ситуація, коли може відбуватися накопичення певного потенціалу протидії реалізації національним інтересам.

Реальний виклик – це ситуація, коли завершилося формування передумов протидії реалізації національних інтересів, тобто завершилося накопичення необхідного потенціалу, але протидії досягненню національних цілей у формі офіційних заяв, політичних, економічних чи інших дій ще немає. У цих умовах головною метою є своєчасне виявлення ситуації та основних суб'єктів (об'єктів), які можуть реалізувати вказаний потенціал, тобто протидіяти реалізації національних інтересів; уточнення можливої шкоди для національної безпеки; вжиття низки адекватних виклику заходів профілактичного характеру (для блокування його трансформації у потенційну загрозу).

Потенційна загроза – це ситуація, коли очевидні протидія досягненню національних цілей, намір завдання шкоди (збитку) національній безпеці у формі офіційних політичних, економічних чи інших дій без застосування засобів збройної боротьби, коли вже може йтися про завдання певної шкоди національній безпеці. Проте її масштаби не зачіпають життєво важливих національних інтересів (суверенітет, територіальну цілісність тощо). Збитки (шкода) мають здебільшого локальний характер, тобто це сукупність умов, які, безперечно, вимагають реакції (вжиття конкретних заходів) щодо запобігання їх негативному впливу на національну безпеку. Зокрема, органи державної влади мають вжити заходів щодо *прямої протидії* загрози з метою *запобігання* її трансформації в реальну. Ці заходи мають бути адекватними рівню загрози, але в будь-якому випадку застосування збройної сили в сукупності сил, засобів і способів, які використовуються для захисту національних інтересів, має

виключатися. Таким чином для такої ситуації характерним є *очевидний намір* протидії реалізації інтересів у формі офіційних заяв з боку тих чи інших суб'єктів, інших дій *без застосування силових методів*. Завдається шкода національній безпеці, але її масштаби не зачіпають життєво важливих національних інтересів.

Реальна загроза – це ситуація, коли очевидні не тільки протидія досягненню національних цілей, а й намір нанесення шкоди життєво важливим національним інтересам у формі офіційних чи неофіційних політичних, економічних та інших дій, але без застосування засобів збройної боротьби. Водночас загроза збройного нападу може бути досить висока. Вже можна вести мову про завдання значної шкоди національній безпеці, масштаби якої зачіпають життєво важливі національні інтереси, але вони мають переважно *локальний* характер.

Інакше кажучи, - це сукупність умов, які безперечно вимагають негайної реакції (конкретних заходів) щодо запобігання їх подальшому негативному впливу на національну безпеку. У разі виникнення реальної загрози органи державної влади мають вдатися до активних і рішучих заходів щодо *прямої протидії* загрози з метою *запобігання* її переростання у реальну небезпеку. Ці заходи мають бути комплексними, передбачати залучення всіх наявних у розпорядженні органів влади сил і засобів, але бути адекватними рівню загрози і, як правило, виключити необхідність застосування збройної сили для захисту життєво важливих інтересів. За реальної загрози шкода життєво важливим національним інтересам *не досягає* рівня, коли, наприклад, порушується цілісність соціальної, економічної чи політичної системи або втрачаються можливості виконання нею життєво важливих функцій. Таким чином, у ситуації реальної загрози існує *протидія* реалізації життєво важливих національних інтересів, але вона має *вибірковий* характер і не передбачає *застосування збройної сили*. Водночас загроза застосування засобів збройної боротьби досить висока (зброя може бути застосована в будь-який момент).

Завдається шкода реалізації життєво важливих інтересів, але її масштаби мають *локальний* характер.

Реальна небезпека – це ситуація, коли склалися умови, за яких безпосередня небезпека завдання шкоди життєво важливим національним інтересам є реальністю, тобто вказана шкода має *комплексний* характер. Це, наприклад, ситуація, коли вже розпочалася війна або коли вона може розпочатися в будь-який момент. З огляду на це держава має використати всі наявні у її розпорядженні сили і засоби для захисту вказаних інтересів, у тому числі засоби збройної боротьби (військову силу). При цьому перевищувати рівень загрози не тільки допустимо, а й бажано (аж до розгляду практичних питань щодо вжиття *превентивних* заходів), з метою блокування джерела (джерел) загрози у найкоротші терміни (від цього залежить величина можливої шкоди для національної безпеки). Тому - це ситуація, коли ймовірність запровадження воєнного стану на всій території держави є надзвичайно високою, оскільки протидія реалізації життєво важливим національним інтересам має комплексний характер, то може порушуватися цілісність соціальної системи та держави, частково або повністю знижуватися можливості виконання ними важливих функцій тощо.

Запропонована класифікація дозволяє виконувати низку наукових та практичних завдань щодо забезпечення національної безпеки, зокрема:

дає змогу ідентифікувати будь-яке явище (подію, процес, ситуацію) як потенційний чи реальний виклик, потенційну чи реальну загрозу або реальну небезпеку національним інтересам і, відповідно, планувати та вживати комплекс заходів щодо формування та забезпечення ефективного функціонування системи забезпечення національної безпеки;

може бути використана при моделюванні процесу забезпечення національної безпеки;

є важливою при визначенні та уточненні національних цілей;

дає змогу відмовитися від традиційного включення до базових нормативних документів у сфері забезпечення національної безпеки досить

гіпотетичного переліку потенціальних і реальних загроз національній безпеці, не проводячи між ними чіткої межі³⁸;

передбачає можливість *кількісно* оцінювати рівень небезпек національній безпеці шляхом визначення можливих ризиків завдання шкоди (збитку) національним інтересам за тих чи інших умов їх реалізації.

Наприклад, потенційний та реальний виклики можна розглядати як ситуації, за яких органи державного управління мають перебувати у стані *постійної готовності* до нейтралізації загроз життєво важливим національним інтересам. Ситуацію реальної загрози національній безпеці, слід розглядати як таку, за якої система державного управління та необхідні сили і засоби, зокрема спецслужби та збройні сили мають бути переведені у стан *підвищеної готовності*. У разі реальної небезпеки національній безпеці для забезпечення здійснення комплексу заходів (політичних, економічних, воєнних та ін.), спрямованих на захист життєво важливих національних інтересів, вказані система, сили і засоби мають бути невідкладно переведені у *найвищу ступінь готовності*.

Очевидно, вказана класифікація небезпек реалізації національних інтересів, як і будь-яка інша, є умовною і може бути доповнена, наприклад за такими критеріями: *характер* (соціальні, техногенні чи природні); *розмах* та *масштаб* можливих наслідків (глобальні, регіональні, субрегіональні, національні, локальні); *сфера прояву* та *термін дії* (політичні, економічні, інформаційні, внутрішні, зовнішні, довгострокові, короткострокові тощо).

Визначення межі переростання потенційних загроз національній безпеці у реальні. Від адекватної оцінки загроз національним інтересам (зокрема, відповіді на запитання є вони потенційними чи реальними), залежить перелік та зміст заходів, щодо зменшення їх негативного впливу на реалізацію вказаних інтересів. Певною мірою вирішенню цього завдання слугує наведена вище класифікація небезпек національним інтересам, наведена вище.

³⁸ У чинному законодавстві України перераховані потенційні та реальні загрози національним інтересам, але вказані переліки мало допомагають при розробці таких документів, як наприклад Стратегія національної безпеки.

Водночас важливими є й кількісні оцінки співвідношення рівня загроз та потенціалу системи забезпечення національної безпеки з огляду на вплив останнього на вказаний рівень. Наприклад, можна вважати, що якщо очікувані (прогнозовані) втрати України в деякій i -й сфері національної безпеки перевищують величину **максимально допустимих** для неї втрат або коли очікувані втрати держави, яка є суб'єктом-джерелом загроз національним інтересам України в i -й сфері її національної безпеки, не досягають **критично мінімальної** величини недопустимих для цієї держави втрат, унаслідок вжитих Україною контрзаходів, то така ситуація має бути оцінена як наявність потенційної загрози національним інтересам України у сфері, яка розглядається.

Формалізовано це можна записати у вигляді співвідношення:

$$\begin{aligned}
 & U_{o,i}(t) > U_{pd,i}(t) \\
 \text{або} & & (2) \\
 & A_{o,i}(t) < A_{nd,i}(t)
 \end{aligned}$$

де: $U_{o,i}(t)$ – очікувані (прогнозовані) втрати України в i -й сфері її національної безпеки на момент часу t ;
 $U_{pd,i}(t)$ – величина максимально допустимих для України втрат в i -й сфері її національної безпеки на момент часу t ;
 $A_{o,i}(t)$ – очікувані (прогнозовані) втрати в i -й сфері національної безпеки держави - джерела загроз національним інтересам України в разі проведення останньою контрзаходів на момент часу t ;
 $A_{nd,i}(t)$ – критично мінімальна величина недопустимих втрат в i -й сфері національної безпеки держави - джерела загроз національним інтересам України, в разі проведення останньою контрзаходів на момент часу t .

Якщо потенційну загрозу в i -й сфері національної безпеки неможливо компенсувати потенціалом, який було виділено на забезпечення національної безпеки шляхом його перерозподілу між сферами національної безпеки, або залученням додаткових ресурсів із наявного в розпорядженні держави загального потенціалу і тим самим забезпечити:

$$A_{o,i}(t) > A_{nd,i}(t), \quad (3)$$

то можна стверджувати про переростання **потенційної** загрози національній безпеці України **у реальну**.

Аналіз вищенаведеного співвідношення (2) дозволяє загрози життєво важливим національним інтересам України розподілити на дві групи:

сукупність загроз, які трансформуються у ризики понести збитки (втрати) в тій чи іншій сфері національної безпеки, більші ніж максимально-допустимі для України, із-за нездатності СЗНБ виконати необхідний комплекс задач **оборонного** характеру на момент часу t (перша група загроз);

сукупність загроз, які трансформуються у ризики нанесення Україною збитків (втрат) державі-джерелу загроз національним інтересам, нижчих ніж критично-мінімальна величина недопустимих збитків (втрат) в тій чи іншій сфері національної безпеки вказаної держави із-за нездатності СЗНБ України виконати необхідний комплекс задач **наступального** характеру на момент часу t (друга група загроз).

2.9. Визначення рівня загроз національній безпеці та адекватного йому порядку денного органів державної влади

Загальний підхід щодо визначення рівня загроз національній безпеці. Суспільство та інститути держави як соціальні системи можуть перебувати в різних ситуаціях. Місія держави – створити умови для задоволення потреб прогресивного розвитку суспільства. Тому головна функція органів влади -

оцінка ситуації, у якій перебуває суспільство крізь призму небезпек щодо задоволення вказаних потреб.

Рівень безпеки соціальної системи залежить від використаних можливостей (людини, суспільства, органів влади), в тому числі для нейтралізації загроз вказаному розвитку. Це означає, що можливі ситуації, коли фактично за відсутності загроз, наявні можливості (політичні, економічні тощо) використовуються вкрай неефективно для реалізації інтересів соціальної системи. Тому рівень безпеки соціальної системи може знизитися до такого, за якого вона може опинитися на межі загибелі навіть за відсутності загроз її розвитку.

Іншими словами, рівень загроз національній безпеці є системною характеристикою умов існування суспільства та держави. Вона має визначатися у контексті *комплексної кількісної* та *якісної* оцінки чинників, які сприймаються та оцінюються як небезпеки розвитку індивіда, соціальної групи, суспільства, держави, тобто як загрози національним інтересам у політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах життєдіяльності. З огляду на це вказана оцінка може відігравати роль критерію ефективності СЗНБ і по суті, є комбінацією показників, які слугують для оцінки рівня безпеки у політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах. Крім того, ця оцінка має ґрунтуватися на розумінні взаємозв'язків між складовими національної безпеки та між факторами, які справляють вплив на можливості й загрози щодо реалізації національних інтересів.

Середовище реалізації національних інтересів постійно містить ті чи інші фактори, негативний вплив яких призводить до настання небажаної для реалізації національних інтересів події (ситуації). Ця подія (ситуація) є небажаною, оскільки завдає шкоди національній безпеці. Тому в загальному випадку аналіз загроз має передбачати виявлення їх джерел (причин), прогнозування тенденцій розвитку, визначення рівня загрози тощо.

Указаними джерелами можуть бути будь-які фактори, які проявляють ворожі національним інтересам наміри або ж природу, що за певних умов може

завдати шкоди національній безпеці. Тому комплексна оцінка загроз національній безпеці передбачає оцінку та прогнозування розвитку умов реалізації національних інтересів (передусім життєво важливих).

Першу спробу встановити взаємозв'язок загроз із пріоритетними національними інтересами зробили у 1994 р. фахівці Національного інституту стратегічних досліджень. Для вирішення цього завдання вони, зокрема, використовували методи багатовимірного порівняльного аналізу, експертні методи. Використання цих методів після визначення загроз пріоритетним національним інтересам дає можливість здійснювати системний аналіз ситуацій, що складаються в Україні та за її межами, а також виявляти найбільш актуальні загрози пріоритетним національним інтересам, загалом розкрити закономірності в системі “пріоритетні національні інтереси-загрози”.

Водночас результати практичні діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки свідчать, що взаємозв'язок функціональних сфер національної безпеки призводить до того, що намагання підвищити рівень захисту національних інтересів в одній зі сфер, не обов'язково означає автоматичне підвищення загального рівня національної безпеки. Крім того, одні й ті самі загрози національним інтересам можуть мати різні першопричини виникнення та інтенсивність розвитку. Так, загроза втрати територіальної цілісності може мати в своїй основі сепаратизм або ж збройний напад з боку іншої країни, що передбачає різні оцінки та механізми нейтралізації загрози.

Визначаючи рівень загроз національній безпеці, умовно можна вважати, що абсолютна безпека - це така ситуація, коли вказаний рівень є безкінечно малим. Тому, якщо умовно взяти відрізок від нуля до одиниці, то точка 0 відповідатиме ситуації, за якої практично відсутні будь-які фактори, що можуть бути оцінені як загроза безпеці, тобто це фактично рівень абсолютної відсутності небезпеки. Відповідно одиниця відповідатиме максимально можливому рівню загрози національній безпеці. Це стан повної відсутності безпеки, наприклад ситуація, коли відбулася втрата територіальної цілісності або суверенітету держави. Всі ж інші умови життєдіяльності суспільства та

держави (ситуації) можуть бути оцінені в контексті загроз їх прогресивному розвитку в межах відрізка $[0,1]$. Такий підхід дає змогу здійснювати оцінку тенденцій до змін умов та ефективність заходів суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реалізації національних інтересів.

Так, якщо отриману за певний період часу оцінку рівня загроз національній безпеці, яка становить 0,55, порівняти із попередньою оцінкою (у попередній період), яка становила 0,45, то можна зробити висновок про спрямованість розвитку ситуації (у цьому разі загрози зростають).

Життєдіяльність суспільства та держави знаходить вияв у політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах, в яких і проявляються інтереси їх самозбереження, розвитку та загрози їх реалізації. Тому, оцінюючи рівень загроз національній безпеці, необхідно брати до уваги стан задоволення життєво важливих потреб (інтересів) суспільства та держави. Цей стан має оцінюватися з використанням показників (параметрів, індексів, стандартів), відхилення яких від гранично допустимих значень призводять до деструктивних змін у структурі соціальної (політичної) системи та її загибелі. Таким чином центральним питанням є визначення переліку вказаних показників, особливо їх значень, за межами яких відбуваються деструктивні (незворотні) зміни в суспільства та його політичних інститутах (системі державного управління).

В Україні ці показники на нормативному рівні не визначені, але завдання щодо розробки та впровадження загальнодержавної системи визначення та моніторингу порогових значень показників (індикаторів), що характеризують рівень захищеності національних інтересів у різних сферах життєдіяльності та виникнення реальних загроз національній безпеці, керівництвом держави ставилися неодноразово.

Важливою передумовою отримання адекватної оцінки рівня загроз національній безпеці є також єдина думка серед фахівців стосовно трактування основних понять, які вживаються в процедурі визначення вказаної оцінки.

Першим завданням у цій процедурі є уточнення переліку життєво важливих інтересів суспільства та держави, а наступним - визначення небезпек щодо їх реалізації, для чого аналізуються такі чинники: недостатність внутрішніх ресурсів розвитку; загострення нерозв'язаних проблем у відносинах з зовнішнім середовищем; досягнення фізичних меж можливого розвитку; випадковий або цілеспрямований негативний вплив з боку інших соціальних систем (від окремої людини до міжнародної спільноти включно).

Наступним завданням є бути визначення ієрархії небезпек за ступенем їх впливу на реалізацію життєво важливих національних інтересів у сферах життєдіяльності та ситуацій, які можуть існувати в суспільстві (державі) як наслідок сукупної дії вказаних небезпек. Аналіз реальних подій, явищ процесів, які відбуваються в суспільстві та навколо держави в контексті ступеня їх впливу на реалізацію життєво важливих національних інтересів і порівняння їх із описом ситуацій, які можуть існувати, дає змогу отримати **якісну** оцінку загроз національній безпеці.

Але для більшої обґрунтованості пропозицій щодо політики національної безпеки цю оцінку необхідно доповнити **кількісною** оцінкою. З цією метою виконують аналіз показників, які характеризують ступінь реалізації вказаних інтересів. У разі відсутності затвердженого на нормативному рівні переліку показників та їх гранично допустимих значень, які б давали змогу визначати ступінь реалізації життєво важливих національних інтересів, комплексну оцінку загроз національній безпеці за сферами життєдіяльності суспільства і держави можна визначати як узагальнену оцінку загроз складовим безпеки. Наприклад, загрози економічній безпеці, є узагальненою оцінкою загроз енергетичній, продовольчій, фінансовій, демографічній та іншим складовим вказаної безпеки.

Залежно від того чи іншого рівня комплексної оцінки загроз національній безпеці у державі може встановлюватися той чи інший **режим безпеки**. Вказаний режим, зокрема, може передбачати встановлення певного пропускового режиму та порядку охорони території, зон, будівель, приміщень,

комунікацій, споруд тощо, інші норми, які спрямовані на протидію різним загрозам (наприклад терористичного, воєнного, політичного характеру тощо).

Визначення порядку денного органів державної влади, адекватного загрозам національним інтересам. Для зниження негативного впливу загроз національним інтересам заздалегідь мають бути розроблені відповідні плани дій (заходів) суб'єктів забезпечення національної безпеки, у тому числі органів державної влади. Це стосується як запобігання так званим позаштатним ситуаціям (коли рівень загрози досягає недопустимого), так і адекватних дій у разі її настання, а також визначення можливого набору методів (сукупності засобів, способів, прийомів) реагування на загрози національній безпеці у вказаних ситуаціях.

Принципово важливою є також організація належного моніторингу за стійкістю політичної та економічної системи в контексті контролю критичних параметрів (показників, індексів) функціонування вказаних систем. Доцільним є й завчасне створення та підготовка тимчасових робочих груп (штабів, антикризових центрів тощо), їх належне матеріально-технічне оснащення та періодична перевірка їх функціональної готовності до виконання завдань у разі настання несприятливої події (виникнення позаштатної ситуації), наприклад в умовах надзвичайного стану (на об'єкті, певній місцевості, у державі). У цілому ж, як свідчить практика розвинених країн, для аналізу та розробки пропозицій щодо зменшення ризиків, які виникають під час реалізації національних інтересів, доцільним є створення штатних ситуаційних (антикризових, моніторингових, аналітичних тощо) центрів як на загальнодержавному, так і на регіональному (об'єктовому) рівні.

Таким чином визначення порядку денного для органів державної влади, адекватного загрозам національним інтересам, зумовлює необхідність завчасного планування та вжиття заходів щодо зниження рівня ймовірності негативних наслідків для об'єктів національної безпеки, підвищення вірогідності отримання позитивних результатів діяльності вказаних органів, удосконалення технологій прийняття управлінських рішень, методів їх

реалізації відповідно до конкретних обставин ситуації, що склалась або може скластися. Крім того, необхідно мати на увазі досить широкий спектр загроз, що мають властивість синергізму, визначати пріоритетність заходів, здійснювати ретельний аналіз тенденцій розвитку загроз. Усе це безпосередньо пов'язане з управлінням ризиком на стратегічному рівні державного управління. Саме тому заздалегідь мають бути розроблені та у встановленому порядку затверджені орієнтовні переліки дій (заходів) органів державної влади залежно від ситуації, яка склалась щодо забезпечення національної безпеки.

Нижче як приклад пропонується можливий перелік основних дій (заходів) органів державної влади залежно від ситуації, яка можлива у процесі забезпечення національної безпеки³⁹

Ситуація, ідентифікована як потенційний виклик:

уточнення можливої шкоди, що може бути нанесена реалізації національних інтересів у цій ситуації;

прогнозування подальшого розвитку ситуації;

визначення **допустимого** ризику (кількісна оцінка можливої шкоди, що може бути завдана реалізації національних інтересів);

розробка та вжиття **профілактичних** заходів щодо блокування розвитку умов, які призводять до накопичення потенціалу, **достатнього** для протидії реалізації національних інтересів;

своєчасне виявлення ситуації, коли буде накопичено потенціал, **достатній** для протидії реалізації національних інтересів;

виявлення та характеристика суб'єктів (об'єктів), які сприяють накопиченню потенціалу, достатнього для протидії реалізації національних інтересів;

визначення умов переростання потенційного виклику у реальний.

Ситуація, ідентифікована як реальний виклик:

уточнення можливої шкоди, що може бути завдана реалізації національних інтересів у цій ситуації;

³⁹ Див. вище запропонований перелік та ієрархію таких ситуацій

прогнозування подальшого розвитку ситуації;

оцінка можливої шкоди, що може бути завдана національній безпеці у разі переростання реального виклику в потенційну загрозу;

розробка та вжиття адекватних виклику **превентивних** заходів щодо блокування (усунення) умов, які призводять до переростання реального виклику в потенційну загрозу;

уточнення та характеристика суб'єктів (об'єктів), які сприяють накопиченню потенціалу та переростанню реального виклику в потенційну загрозу реалізації національних інтересів;

визначення умов переростання реального виклику в потенційну загрозу.

Ситуація, ідентифікована як потенційна загроза:

уточнення обсягів завдання шкоди національній безпеці;

уточнення та характеристика суб'єктів (об'єктів), які завдають шкоди національній безпеці в контексті їх можливої протидії реалізації **життєво важливим інтересам**;

визначення умов, за яких суб'єкти загрози можуть застосувати силові методи, спрямовані проти реалізації життєво важливих інтересів;

розробка та вжиття активних і комплексних заходів щодо нейтралізації або зниження рівня загрози із залученням наявних сил і засобів (як правило, силові методи мають виключатися);

уточнення комплексу заходів щодо додаткового захисту та оборони об'єктів критичної інфраструктури;

розробка спеціальних інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на консолідацію суспільства та нейтралізацію діяльності суб'єктів загрози;

оцінка шкоди, що може бути завдана реалізації життєво важливих інтересів за умов переростання потенційної загрози в реальну.

Ситуація, ідентифікована як реальна загроза:

уточнення обсягів завданої шкоди життєво важливим інтересам;

визначення та характеристика суб'єктів (об'єктів), які завдають шкоди реалізації життєво важливих інтересів;

визначення умов, за яких суб'єкти загрози можуть застосувати засоби збройної боротьби для протидії реалізації життєво важливих інтересів;

проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на консолідацію суспільства та нейтралізацію діяльності суб'єктів загрози;

обґрунтування пропозицій щодо введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях;

обґрунтування пропозицій щодо оголошення загальної або часткової мобілізації;

обґрунтування пропозицій про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

обґрунтування пропозицій щодо звернення до міжнародних інститутів безпеки та міжнародної спільноти за допомогою;

вжиття комплексу заходів щодо додаткового захисту та оборони об'єктів критичної інфраструктури;

оцінка шкоди, що може бути завдана реалізації життєво важливих інтересів за умов переростання реальної загрози в реальну небезпеку.

Ситуація, ідентифікована як реальна небезпека:

постійне уточнення обсягів завданої шкоди життєво важливим інтересам;
уточнення та характеристика суб'єктів (об'єктів), які завдають шкоди реалізації життєво важливих інтересів;

вжиття комплексних і рішучих заходів щодо нейтралізації або зниження рівня загрози у найбільш короткі терміни із залученням усіх наявних сил і засобів, у тому числі збройної сили;

активізація проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на консолідацію суспільства та дискредитацію суб'єктів загрози;

введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в її окремих місцевостях;

оголошення загальної або часткової мобілізації;

оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

звернення до міжнародних інститутів безпеки та міжнародної спільноти за допомогою;

ліквідація наслідків руйнування об'єктів критичної інфраструктури.

Варто ще раз зазначити - загроза має бути усунена шляхом прийняття *адекватних* її рівню (ступеню) управлінських рішень та вжиття практичних заходів.

2.10. Система забезпечення національної безпеки та оцінка її потенціалу

Завдання системи забезпечення національної безпеки. **Ця система є однією із основних складових СЗНБ.** Головною метою системи забезпечення національної безпеки (СЗНБ) є трансформація політики національної безпеки у цілеспрямовану скоординовану діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, складових сектору безпеки **(заходи політичного, правового, воєнного та іншого характеру), спрямовану на реалізацію національних інтересів (зокрема, щодо виявлення, прогнозування, нейтралізації загроз безпеці особи (громадянина), суспільству, державі та запобігання їй.** Досягнення цієї мети передбачає виконання СЗНБ низки завдань, зокрема:

розробку (уточнення) концепцій, доктрин, стратегій, інших керівних документів, у тому числі науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо забезпечення національної безпеки;

створення, підготовку та підтримку в готовності до застосування згідно зі штатним призначенням та координацію діяльності сил і засобів сектору

безпеки, а також його кадрове, матеріально-технічне, фінансове та інше забезпечення;

локалізацію, деескалацію та врегулювання конфліктів (кризових ситуацій) у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, а також ліквідацію їх наслідків;

вжиття заходів спільно з міжнародними організаціями щодо забезпечення міжнародної та національної безпеки;

комплексний моніторинг факторів, які справляють вплив на національну безпеку, в тому числі виявлення, прогнозування та оцінка загроз і можливостей держави стосовно нейтралізації загроз;

контроль за вжиттям заходів щодо забезпечення національної безпеки, оцінку результативності дій та витрат щодо вказаних заходів.

Ці завдання передусім передбачають розробку та вжиття комплексу заходів, спрямованих на захист національних інтересів. Водночас варто зазначити, що орієнтація передусім на захист вказаних інтересів формує політику національної безпеки, суть якої – очікування, виживання. Така політика є безперспективною, оскільки віддає ініціативу, а отже і перевагу, стороні, яка розглядається як імовірне джерело загроз. Тому з огляду на те, що під захищеністю національних інтересів, як правило, розуміють не тільки захист, а й забезпечення сталого розвитку суспільства, важливими є також наполегливі зусилля суб'єктів СЗНБ, спрямовані на створення більш сприятливих умов для реалізації вказаних інтересів.

Принципи функціонування СЗНБ. Вказані принципи, як правило, зумовлені принципами забезпечення національної безпеки, які визначені законодавством. Згідно чинного законодавства України, серед них, зокрема:

дотримання балансу життєво важливих інтересів людини, суспільної групи, суспільства і держави та забезпечення їх взаємної відповідальності за вирішення питань забезпечення національної безпеки;

забезпечення верховенства права і дотримання законності, а також пріоритету договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів соціального,

міжетнічного, міжконфесійного характеру на національному та на міжнародному рівнях;

повага до суверенітету інших держав та невтручання у їх внутрішні справи;

забезпечення адекватності заходів щодо захисту національних інтересів існуючим загрозам;

активне залучення інститутів громадянського суспільства та ЗМІ до процесу вироблення та реалізації політики національної безпеки;

підтримка на належному рівні наукових досліджень у сфері забезпечення національної безпеки і спеціальна підготовка висококваліфікованих фахівців для потреб СЗНБ.

Структура СЗНБ. Структуру СЗНБ утворює сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених суб'єктів забезпечення національної безпеки (посадові особи держави, органи державної влади та місцевого самоврядування, державні установи та заклади, сили та засоби сектору безпеки, інститути громадянського суспільства, окремі громадяни) і механізмів (інституційних, організаційних, правових та інших), які забезпечують узгоджену діяльність вказаних суб'єктів на основі чинного законодавства.

Варто зазначити, що навіть у країнах розвинутої демократії, де значну роль при розробці та впровадженні державно-управлінських рішень у сфері безпеки, як правило, відіграють інститути громадянського суспільства та неурядові експертно-аналітичні структури, які артикулюють свої уявлення про основні завдання щодо забезпечення національної безпеки, можливі напрями, засоби та способи їх виконання, а також ЗМІ, головним суб'єктом у СЗНБ залишаються органи державної влади. Це зумовлено тим, що саме органи законодавчої, виконавчої та судової влади, використовуючи наявні у їх розпорядженні ресурси, справляють владний вплив на суспільні відносини, які виникають з приводу реалізації національних інтересів. Як правило, визначальне місце в СЗНБ належить і Главі держави.

Центральне місце в СЗНБ також належить сектору безпеки. *Сектор безпеки* – це взаємопов’язана сукупність збройних сил, інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань, правоохоронних органів та спеціальних служб, ОПК, інших сил і засобів, діяльність яких охоплена єдиною системою стратегічного планування та скоординована вищим політичним керівництвом і уповноваженими на те керівниками органів державної влади, які наділені згідно з чинним законодавством правом віддавати накази щодо застосування сили або загрозувати її застосуванням для вирішення комплексу завдань щодо захисту національних інтересів.

Принциповою особливістю управління структурами сектору безпеки є наявність *політичного, адміністративного* та *оперативного* (військового) управління структурами, силами і засобами, які входять до його складу. Ці види управління ґрунтуються на різних законах та закономірностях (зокрема, на економічних та законах збройної боротьби) й мають поєднуватися так, щоб забезпечити максимально ефективне використання сил і засобів сектору безпеки у різних умовах: у мирний час, у кризових ситуаціях та в разі війни.

Належним чином скоординована діяльність сил і засобів сектору безпеки є визначальним чинником успішного виконання завдань СЗНБ, які передбачають виявлення, прогнозування загроз та запобігання їм та застосування сили (в тому числі збройної) або загрози її застосування при захисті національних інтересів. Тому серед основних завдань, які покладаються на сектор безпеки, зокрема:

захист територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, конституційного устрою, конституційних прав і свобод людини і громадянина, в тому числі щодо їх особистої безпеки;

комплексний моніторинг факторів, які справляють вплив на національну безпеку, передусім виявлення, прогнозування та оцінка загроз і можливостей у контексті збройного захисту національних інтересів;

підтримання на належному рівні оборонного потенціалу і обороноздатності держави;

належна підготовка та підтримка в готовності до застосування згідно зі штатним призначенням особового складу, озброєння, бойової та спеціальної техніки, інших сил і засобів з урахуванням ресурсів, які виділені державою на їх оновлення, модернізацію та утримання (фінансових, матеріально-технічних та інших);

активна участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організаціях у сфері безпеки, а також (відповідно до рішень політичного керівництва та норм чинного законодавства) в локалізації та деескалації конфліктів (кризових ситуацій) у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, ліквідації їх наслідків;

боротьба з організованими злочинними угрупованнями, в тому числі міжнародними, та участь у міжнародному співробітництві у сфері боротьби з тероризмом, наркобізнесом, нелегальною міграцією, поширенням ядерної та іншої зброї масового ураження і засобів її доставки;

участь у відпрацюванні та забезпечення функціонування ефективно діючої системи контролю за поставками продукції і технологій оборонного призначення і подвійного використання;

забезпечення належного контролю за станом озброєнь, захищеністю і належним рівнем безпеки експлуатації військових та інших об'єктів спеціального призначення, в тому числі об'єктів критичної інфраструктури;

розробка та здійснення державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь;

участь у розробці та вжитті відповідних заходів щодо захисту національних інформаційних ресурсів та інформаційного простору.

У демократичних країнах виконання завдань сектору безпеки ґрунтується на певних принципах. Серед них, зокрема: забезпечення верховенства права та дотримання законності; упровадження ефективної системи демократичного цивільного контролю за діяльністю збройних сил, інших військових формувань та правоохоронних органів; забезпечення адекватності заходів щодо захисту національних інтересів існуючим загрозам.

Варто зазначити, що поняття «сектор безпеки» широко вживається на Заході з початку 90-х р.р., коли стало зрозумілим, що спектр загроз міжнародній та національній безпеці зміщується від військових до загроз невійськового походження, до яких слід віднести: тероризм (у всіх його проявах), наркобізнес, активізацію діяльності міжнародних злочинних організацій, масову нелегальну міграцію, техногенні, екологічні, економічні та інші загрози. Для адекватної відповіді на новий спектр загроз, було важливо переосмислити завдання і відповідно структуру національних СЗНБ. Україна поки що відстає від країн Заходу щодо реформування та трансформації національного сектору безпеки. Цим питанням в Україні почали приділяти увагу після 2000 р. і то спочатку переважно у контексті запровадження демократичного цивільного контролю над Збройними силами.

Сьогодні, як і в більшості країн ЄС, інституційною відмінністю сектору безпеки України є те, що більшість силових інститутів не входять до складу міністерств. Водночас очікувалося, що суттєвим зрушенням стане проведення в 2006-2007 р.р. комплексного огляду сектору безпеки України. Його метою було визначення моделі сектору безпеки на перспективу – до 2015 р. В огляді, зокрема, брали участь Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки, Державна митна служба, Державна прикордонна служба, Служба зовнішньої розвідки, Головне управління розвідки Міністерства оборони. Вказані структури загалом завершили аналіз власного стану та визначили напрями реформування. Але головної мети, а саме розробки за результатами комплексного огляду обґрунтованих взаємопов'язаних концепцій, програм та планів, які б дали змогу визначити перспективну модель сектору безпеки, не було досягнуто. Окремі положення розроблених документів щодо реформування національного сектору безпеки так і залишилися не узгоджені між собою.

Негативні процеси в секторі безпеки стали з очевидністю проявлятися, коли очевидною стала неефективність комплексного реагування структур сектору безпеки на новий спектр загроз національній безпеці України. Її ознаками стали, зокрема: неузгодженість управлінських рішень щодо подальшого розвитку

структурних ланок сектору безпеки, порядку їх взаємодії, уніфікації процедур оборонних замовлень, недостатність реагування на внутрішні та зовнішні загрози національним інтересам, утому числі воєнного характеру. Більше того, незважаючи на те, що проблема реформування сектору безпеки є актуальною для України, це поняття, з погляду щодо його складових елементів, до цього часу різні автори трактують по-різному.

Часто, наприклад, під цим поняттям розуміють сукупність збройних сил, інші війська, військові формування і військові органи держави, а також інші сили, засоби і ресурси, що використовують державою для забезпечення воєнної безпеки і досягнення воєнно-політичних цілей. На думку інших, сектор безпеки - це система, що включає всі державні інститути та структури, які наділені повноваженнями застосовувати силу, віддавати накази щодо застосування сили або загрозувати застосуванням сили, а отже, до його складу зараховують військових, поліцію, воєнізовані частини, прикордонну службу, розвідувальні (контррозвідувальні) органи. Близькою до такого розуміння сектору безпеки є й уявлення, що це організована система силових інститутів держави, які забезпечують безпеку політичних та економічних процесів, однак не є і не можуть бути інструментами політики та економіки. Вищенаведене визначення поняття сектору безпеки є спробою узагальнити різні його визначення.

Водночас фахівці переконані в тому, що розв'язання проблеми забезпечення національної безпеки України розміщене в одній площині з питаннями необхідності комплексного реформування структур сектору безпеки. Вони також переконані, що цілеспрямованість та ефективність діяльності складових сектору безпеки значною мірою залежить від створення централізованих інформаційних потоків, які дають змогу підвищити якість прийняття управлінських рішень.

Варто також зазначити, що розробка керівних документів, які визначають основи та механізми реалізації політики забезпечення національної безпеки, зумовлює необхідність системного аналізу умов реалізації національних інтересів та підготовки адекватних їм управлінських рішень, що є функцією

суб'єктів забезпечення національної безпеки. Тому підготовка пропозицій стосовно вказаної політики є також ключовим завданням СЗНБ, тобто вказана система є не просто сукупністю взаємодіючих відповідних структур, а й певним процесом формування правового поля та прийняття політичних рішень з питань забезпечення національної безпеки. З огляду на це вкрай важливим є те, хто бере участь в оцінках і прогнозах та яка інформація була взята до уваги, а залишиться поза увагою. Це означає, що в структурі СЗНБ має бути підсистема, головною функцією якої є не тільки розробка та прийняття державно-управлінських рішень щодо реалізації політики національної безпеки, а й формування правового поля вказаної політики.

Наприклад, міністерство оборони або міністерство закордонних справ нерідко ініціюють як розробку, так і прийняття тих чи інших законодавчих актів, спрямованих на формування (вдосконалення) правового поля забезпечення національної безпеки. Вказану функцію виконує система державного управління національною безпекою (ДУНБ), яка, як і сектор безпеки, є підсистемою СЗНБ⁴⁰. Тому реалізація системного підходу при розв'язанні комплексної проблеми забезпечення національної безпеки передбачає розгляд та дослідження СНБ, її складової СЗНБ, а також системи ДУНБ та сектору безпеки, які в свою чергу, є елементами СЗНБ.

Сутність, складові та оцінка достатності потенціалу СЗНБ. Кожна держава має різні ресурсно-технологічні можливості (економічні, військові, інтелектуально-кадрові, політичні та ін.) щодо реалізації своїх національних інтересів. Указані можливості є величиною змінною, яка залежить від багатьох факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру. У процесі розробки і впровадження державної політики з питань національної безпеки необхідно мати уявлення про вказані можливості й тенденції їх змін. Ці можливості часто називають "потенціал держави", але щодо суті цього поняття єдиної думки у фахівців не існує.

⁴⁰ Про мету, суб'єкти, об'єкти та завдання системи ДУНБ див. розділ 4.

Словники пропонують різне визначення поняття “потенціал”. В одному йдеться про *ступінь потужності* в якому-небудь вимірюванні, *сукупність засобів*, необхідних для чого-небудь, в іншому - про *джерела, можливості, засоби, запаси*, які можуть бути використані для вирішення певних завдань, досягнення певної мети, про можливості окремої особи, суспільства, держави в деякій сфері.

Заслуговує на увагу пропозиція професора С.П.Мосова, суть якої полягає в тому, щоб розглядати потенціал системи управління як сукупність: сил, засобів, знань, навичок та моделі поведінки. При цьому під поняттям “сили” розуміються підпорядкова організації (відомства, адміністративні органи, виробничі об’єднання тощо), під поняттям “засоби” – матеріальні засоби та грошові кошти, засоби споживання, під “знаннями” – рівень теоретичної і практичної підготовки керівництва, під “навичками” – уміння керівництва виконувати цілеспрямовані дії з високим рівнем результативності, а під “моделлю поведінки” – способи дій керівника на основі “досвіду” в умовах ситуації, що склалася.

Під потенціалом держави в контексті забезпечення національної безпеки деякі фахівці пропонують розуміти “совокупность политических, экономических, научно-технических, военных, культурных, географических и других возможностей или средств, определяющих степень готовности государства по достижению конкретных целей и решению задач обеспечения национальной безопасности”⁴¹. Крім того, вони ж пропонують розрізняти різні види потенціалу держави, а саме: бойовий, воєнно-економічний, воєнний, демографічний, духовно-моральний, інтелектуальний, науково-технічний, науковий, миру, національної безпеки, стримування агресора, соціальний, технологічний, економічний, трудовий, експортний, а для оцінки вказаних потенціалів - ті чи інші показники (індикатори).

⁴¹ Геополитика, международная и национальная безопасность: Словарь-справочник / сост. М.М.Абдурахманов., В.А.Барышполец, Д.В.Барышполец, В.Л.Манилов. - М.: Пробел, 1999. – С.238.

Підсумовуючи можна дійти висновку: що у всіх випадках під потенціалом розуміються деякі *можливості* (ресурси, запаси, засоби) щодо досягнення цілі; розрізняють різні види потенціалу держави; той чи інший вид потенціалу пропонується вимірювати (оцінювати) певними показниками (індикаторами); вважається, що могутність держави залежить від потенціалу держави й можна припустити, що її максимальний рівень (теоретично) відповідає потенціалу держави; потенціал держави є величина скінчена, оскільки обмеженими є ресурси, від яких залежать можливості (економічні, науково-технологічні та інші); під потенціалом держави щодо забезпечення національної безпеки розуміється деяка сукупність можливостей (різних видів потенціалу).

Сукупна могутність держави (потенціал держави). Свого часу спеціалісти Джорджтаунського університету для оцінки “сукупної могутності” держави запропонували керуватися алгебраїчною моделлю

$$Pp = (C + E + M) *(S + W + P), \quad (6)$$

де

Pp – “сукупна могутність” держави;

C – сума коефіцієнтів чисельності населення та площі території держави;

E, M , відповідно економічна та військова міць;

S – стратегічна мета держави;

W – бажання населення підтримувати обрану державою стратегію;

P – сила переконання (цілеспрямованості) політичного керівництва держави, його здатність повести за собою не тільки населення, а й союзників.

Оцінка “сукупної могутності” держави згідно з моделлю передбачає широке використання експертних оцінок. При цьому для оцінки території держави береться до уваги лише площа продуктивних земель, а як узагальнений показник економічної моці - величина валового національного продукту (ВНП). Для більш точного ранжування держав при оцінці економічної

моці пропонувалося порівняння п'яти базових галузей: енергетики, промисловості, сільського господарства, торгівлі та запасів корисних копалин.

Військова міць у цьому разі оцінюється за двома компонентами збройних сил: стратегічними ядерними силами та силами загального призначення.

Зрештою, “сукупна могутність” держави – це число, розраховане експертами з урахуванням “конкретної могутності” держави ($C + E + M$) та сумарного коефіцієнта ($S + W + P$). Найбільші труднощі пов'язані саме з його визначенням (теоретично він подвоює або може звести до нуля сумарну величину “конкретної могутності” держави).

З часом цей підхід (переважно завдяки американським та російським фахівцям) отримав подальший розвиток як щодо показників, що беруться до уваги (як правило, не більше 20 показників, які визначають експертним шляхом), так і щодо методів обчислення інтегрального показника “сукупної могутності” держави. Головним є те, що описаний підхід дає змогу визначити ранг кожної країни, яка розглядається, за її сукупною могутністю в регіоні чи в світі.

Не всі функції, які покладаються на СЗНБ, безпосередньо пов'язані із захистом національних інтересів, які в загальному випадку можна розподілити за трьома категоріями: потреби безпеки, добробуту та розвитку міжнародного співробітництва. При цьому в основному лише інтереси першої та частково другої категорії, як правило, вимагають захисту для забезпечення свободи дій держави (її суверенітету) від будь-кого при реалізації національних інтересів.

Звичайно, функції із захисту й функції щодо створення сприятливих умов для реалізації національних інтересів (розвиток науки, освіти, просування на зовнішні ринки, добросусідські відносини тощо) взаємопов'язані й можна навести чимало прикладів, коли між ними важко провести чітку межу.

Але в будь-якому разі їх успішне виконання потребує певного потенціалу СЗНБ, під яким з огляду на викладене, необхідно розуміти можливості держави щодо застосування, передусім, політичних (дипломатичних), воєнних, економічних та інформаційних інструментів державної влади. Існування

вказаного потенціалу передбачає наявність у розпорядженні СЗНБ певних ресурсів (матеріальних, фінансових, людських та ін.), раціональне використання яких системою ДУНБ може забезпечити деякий максимально можливий рівень захищеності національних інтересів у той чи інший момент часу.

Безперечно, кожна країна у той чи інший момент історичного розвитку має деяку верхню, максимально *можливу межу* захищеності національних інтересів, що може бути забезпечена тією часткою потенціалу держави, який вона спроможна передати у розпорядження СЗНБ. Інакше кажучи, можливості держави щодо забезпечення максимально можливого рівня захищеності національних інтересів, зокрема, й у тій чи іншій сфері (воєнній, економічній тощо), є величиною скінченою і не можуть перевищувати певного граничного значення. Очевидно також, що посилення одного інституту, діяльність якого впливає на рівень національної безпеки, може призвести до послаблення інших інститутів (через необхідність перерозподілу наявних ресурсів).

Загалом цілком зрозуміле прагнення звести до мінімально можливої величини ресурси, які передаються у розпорядження СЗНБ та визначають її потенціал, забезпечивши при цьому максимально можливий рівень захищеності національної безпеки. Із-за обмеженості ресурсів, які є у державі, це споконвічна дилема пошуку оптимуму між бажанням максимально збільшити витрати на всебічний розвиток та соціальний захист громадян країни та необхідністю витрат, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, у тому числі оборони держави. Тут не може бути ілюзій в намаганнях знайти просте й однозначне рішення, оскільки, умовно кажучи, дешевим може бути тільки "гарматне м'ясо", тобто для подібних задач не існує однозначного рішення.

Водночас історичний досвід переконує, що існує деякий інтервал раціонального співвідношення потенціалу СЗНБ (а отже і ресурсів, які суспільство може виділити для забезпечення безпеки) та сукупного потенціалу держави. Це рівнозначно відповіді на запитання, яку максимально можливу

частку потенціалу держави можна спрямувати на створення та належне функціонування СЗНБ?

І хоча однозначної відповіді на вищевказане запитання не існує, відомо, що виділяти щорічно на потреби забезпечення національної безпеки в мирний час більше ніж 25% ВВП не можна, оскільки це може призвести до руйнування народно-господарського комплексу. В умовах воєнного часу, за оцінками О.С.Бодрука, вказане співвідношення не повинне перевищувати 40%, інакше різко зменшиться потенціал держави, що в умовах затяжної війни неминуче призведе до поразки в ній. Так, під час Великої Вітчизняної війни максимальна величина потенціалу держави, яка витрачалася СРСР на задоволення потреб війни, орієнтовно дорівнювала 45-50% ВВП. Але й після війни витрачалася занадто велика частка ВВП для оборонних потреб. Це значною мірою підірвало економіку й стало однією з причин поразки СРСР у “холодній війні”.

Оцінка достатності потенціалу СЗНБ. З іншого боку, за будь-яких умов держава зобов’язана не допустити ситуації, за якої ризики збитків (втрат) життєво важливим національним інтересам перевищать максимально-допустимі в тій чи іншій сфері національної безпеки. Оскільки ризики значною мірою залежать від потенціалу СЗНБ, тобто її спроможності адекватно реагувати на загрози національним інтересам, то величина ризиків є функцією вказаного потенціалу.

Вище викладене дає змогу стверджувати, що у загальному випадку достатність потенціалу СЗНБ на момент часу t в i -й сфері національної безпеки для протидії загрозам національним інтересам, які трансформуються у ризики понести збитки (втрати) в тій чи іншій сфері національної безпеки, більші ніж максимально допустимі для України, із-за нездатності СЗНБ виконати необхідний комплекс завдань **оборонного** характеру, тобто щодо протидії загрозам першої групи, можна оцінити за формулою

$$Y_{li}(t) = U_{pd,i}(t) / U_{o,i}(t). \quad (4)$$

Міру достатності вказаного потенціалу на момент часу t в i -й сфері національної безпеки для протидії загрозам національним інтересам, які належать до другої групи загроз, тобто тих які трансформуються у ризики нанесення Україною збитків (втрат) державі-джерелу загроз національним інтересам, нижчих ніж критично мінімальна величина недопустимих збитків (втрат) в тій чи іншій сфері національної безпеки вказаної держави із-за нездатності СЗНБ України виконати необхідний комплекс завдань *наступального* характеру, можна визначати за формулою

$$Y_{2i}(t) = A_{o,i}(t) / A_{nd,i}(t). \quad (5)$$

Очевидно, якщо значення $Y_{1i}(t)$ та $Y_{2i}(t)$ більші ніж одиниця, у будь-якій i -й сфері національної безпеки, то наявного потенціалу СЗНБ для протидії загрозам національним інтересам першої та другої групи на момент часу t достатньо. Разом з тим, якщо $Y_{1i}(t) > 1$, то таку ситуацію можна розглядати як *необхідну* умову, а якщо $Y_{2i}(t) > 1$ – як *достатню* умову забезпечення національної безпеки в i -й сфері на момент часу t .

Варто зазначити, що досягнення тільки *необхідної* умови забезпечення національної безпеки свідчить лише про достатність потенціалу СЗНБ в i -й сфері національної безпеки на момент часу t для вирішення *задач оборонного* порядку. Вказаного потенціалу, як впливає із аналізу формули (4), недостатньо:

по-перше, для *гарантування* національної безпеки в i -й сфері, оскільки серед загроз національним інтересам з часом все більше можуть переважати *реальні* загрози;

по-друге, через те, що держава не в змозі проводити *активну* (можна вважати наступальну, деякою мірою - агресивну) політику у відношенні щодо держави-джерела загроз національним інтересам в i -й сфері, з метою зниження рівня реальних загроз національним інтересам, аж до переведення їх у категорію потенційних загроз.

Тому в інтересах забезпечення національної безпеки в i -й сфері дуже важливим є також досягнення *достатньої* умови, тобто коли $Y2i(t) > 1$.

Звичайно, конкретні значення $Ao,i(t)$, та $And,i(t)$ залежать від багатьох факторів. Серед них, зокрема, політичний режим, ідеологічні установки щодо розв'язання проблем війни та миру, особливості історичного розвитку, економічний та воєнний потенціал.

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що більшість провідних країн світу об'єктивно вимушена зменшувати критично мінімальну величину недопустимих збитків (втрат) у різних сферах національної безпеки і в цілому для держави. Це зумовлено, зокрема, такими чинниками: посиленням глобалізаційних тенденцій та взаємозалежності народногосподарських комплексів країн; підвищенням рівня урбанізації, а отже, і все більшою залежністю життєдіяльності населення від нормального функціонування систем енерго- та водопостачання, транспортної, соціальної інфраструктури; підвищенням рівня загрози порушення екологічної рівноваги в разі руйнування об'єктів хімічної і фармацевтичної промисловості, атомних електростанцій, гідроспоруд та інших під час бойових дій. Указані чинники є потужним стримувальним фактором здійснення експансіоністської та агресивної політики держав.

Деякі дослідники стверджують, що вказаний процес більш властивий демократичним країнам, де більше уваги приділяється безпеці особи й громадянина, ніж у тоталітарних країнах. Вважається, що це одна із причин того, чому демократичні країни, як правило, не воюють одна з одною, що демократія справляє миротворчий вплив на взаємовідносини між державами з демократичною структурою влади у зв'язку з інституційними протипагами, прозорістю політичних процесів. Певною мірою це справедливо, але варто погодитися і з тими, які вважають, що демократія не є універсальним миротворчим фактором. Історичний досвід переконливо свідчить, що західні демократії часто застосовують силу, у тому числі й військову, але за умови: наявності широкої підтримки суспільства; значної переваги потенціалу воєнно-

технічної складової національного сектора безпеки над супротивником; коли цього потребує реалізація власних національних інтересів, які інтерпретуються як життєво важливі.

При цьому перевага потенціалу воєнно-технічної складової національного сектора безпеки має *гарантувати неможливість* суттєвого опору супротивника і, як наслідок, завдання ним збитків, які перевищують критично мінімальну величину недопустимих збитків (втрат) для “демократичної” країни (матеріальних, людських, фінансових тощо) у тій чи іншій сфері її національної безпеки. Справедливим є й те, що сьогодні в інших сферах національної безпеки, зокрема економічній, інформаційній, політичній, навпаки, підвищується значення силового аргументу, тобто вказаний аргумент у боротьбі за реалізацію та домінування власних національних інтересів зміщується в площину політичного, економічного та інформаційного протиборства.

Варто зазначити, що у воєнній сфері достатність сил і засобів для забезпечення воєнної безпеки традиційно розглядається з позицій або досягнення паритету з імовірним противником (найбільш яскраво це проявляється при порівнянні воєнних потенціалів, зокрема: за чисельністю особового складу, кількістю артилерійських систем, танків, бойових літаків та гелікоптерів тощо), або досягнення рівності відносних збитків (втрат), які воюючі сторони можуть завдати один одному під час бойових дій. Проте такі підходи застаріли, а отримані на їх основі оцінки достатності сил і засобів для забезпечення воєнної безпеки мають сенс, коли противники орієнтовно однакові за військовою та економічною могутністю.

Очевидно, що більш слабкі з воєнного чи економічного погляду країни будуть просто вимушені відмовлятися від спроб досягнення та підтримання паритету з більш сильними потенційними противниками (дійсно, навряд чи знайдуться фахівці, які б серйозно стверджували про можливість досягнення вказаного паритету, наприклад між Україною та Російською Федерацією). Інакше кажучи, практична користь від таких розрахунків, наприклад, під час

розробки Стратегії національної безпеки чи Воєнної доктрини може тільки тоді, коли противники орієнтовно однакові за військовою та економічною могутністю, оскільки значно слабшим у цьому сенсі доведеться відмовитися від захисту своїх національних інтересів.

Тому, оцінюючи достатність потенціалу СЗНБ, крім визначення та аналізу показників $Y1i(t)$ та $Y2i(t)$, доцільно використовувати “**метод відносної оцінки потенціалів**”, суть якого полягає в тому, що:

оцінка достатності потенціалу СЗНБ розглядається як функція від оцінки загроз національним інтересам, яка визначається виходячи із статус-кво, який склався на момент часу t між Україною та країною, яка розглядається як джерело загроз;

для оцінки достатності потенціалу СЗНБ використовуються показник $Y1i(t)$ як функція прогнозованих та максимально допустимих збитків для України в i -й сфері національної безпеки на момент часу t та показник $Y2i(t)$ як функція прогнозованих і критично мінімальних недопустимих збитків в i -й сфері національної безпеки держави - джерела загроз національним інтересам України, в разі проведення останньою контрзаходів на момент часу t . Момент часу t розглядається як початок відліку часу i , відповідно, початок моніторингу динаміки змін показників $Y1i(t)$ та $Y2i(t)$.

Такий підхід, звичайно, суттєво спрощує реальну ситуацію щодо оцінки потенціалу СЗНБ. Водночас він дає змогу припустити, що загроза життєво важливим національним інтересам (в економічній, воєнній чи інших сферах) виникне тоді, коли зміниться статус-кво у співвідношенні потенціалів СЗНБ України та будь-якої держави, життєво важливі національні інтереси якої, суперечать національним інтересам України. Крім того, цей підхід більшою мірою враховує сучасні реалії взаємозалежності та зміну підходів стосовно забезпечення національної та міжнародної безпеки, ніж підходи, які дають змогу встановити яке місце посідає держава за своєю сукупною потужністю (потенціалом) у світовій чи регіональній ієрархії.

Управлінські впливи органів державної влади, матеріалізуються людьми, які об'єднані в організаційні структури та мають у своєму розпорядженні ресурси, що можуть бути використані, в тому числі й для забезпечення національної безпеки у тій чи іншій сфері. У кожній сфері можна виділити функції, а саме: прогнозування, виявлення, нейтралізація загроз національним інтересам та запобігання їм. Виконання цих функцій потребує використання певної частки потенціалу СЗНБ. При цьому співвідношення між вказаними функціями за обсягами робіт, сферами національної безпеки і, відповідно, необхідними ресурсами (матеріальними, фінансовими тощо) для їх виконання різне. Різними є й показники, за якими можна кількісно визначати потенціал СЗНБ для кожної сфери національної безпеки та його якісну характеристику.

Тому існують значні теоретичні труднощі в отриманні єдиного показника співвідношення потенціалів СЗНБ різних країн у тій чи іншій сфері. Так, навіть у збройному конфлікті досить важко запропонувати коректний критерій порівняння різнорідних засобів збройної боротьби, які використовуються сторонами збройного конфлікту. Все це, безумовно, ускладнює визначення достатності потенціалу СЗНБ як у цілому, так і в тій чи іншій сфері національної безпеки. Водночас, хоча і досить умовно, в економічній сфері вказаний потенціал може бути оцінений за допомогою фінансово-економічних показників, у воєнній сфері – за бойовими можливостями, кількістю та якісним станом основних систем озброєнь і бойової техніки, а потенціал спецслужб – за інтелектуальними можливостями її співробітників та їх матеріально-технічним оснащенням.

Разом з тим функціональні сфери національної безпеки також тісно взаємопов'язані. Тому можна стверджувати, що ефективне використання в разі необхідності наявного потенціалу в одній із її сфер справляє певний вплив на величину потенціалу в інших сферах, що рівнозначно деякому зменшенню або збільшенню можливих збитків (втрат) у цих сферах. Аналогічний ефект можна очікувати від застосування Україною вказаного потенціалу і щодо держави, яка розглядається як імовірне джерело загроз національним інтересам України.

Наприклад, аналітична, розвідувальна чи інша інформація, отримана Службою безпеки України, може бути корисна для МО України, Міністерства фінансів та інших міністерств, і її використання може сприяти зменшенню їх можливих збитків (втрат) при виконанні завдань щодо забезпечення національної безпеки, які на них покладаються. Таким чином існує своєрідний ефект “взаємопроникнення” потенціалу однієї сфери національної безпеки в інші сфери в разі його використання.

Але можливе і збільшення потенційних втрат (збитків), тобто зменшення потенціалу в тій чи іншій сфері національної безпеки, як наслідок зменшення потенціалу в іншій сфері. Так, зниження бойових можливостей ЗС України майже завжди тягне за собою збитки (втрати) в економічній та політичній сферах (передусім у зовнішній), а зменшення потенціалу в економічній сфері неминує призводить до збитків у політичній і воєнній сферах.

Таким чином, можна стверджувати про наявність певних резервів потенціалу сфери національної безпеки, яка розглядається, за рахунок як взаємозалежності, так і взаємозамінності хоча б деякою часткою потенціалу із інших сфер національної безпеки. Це справедливо практично до всіх складових потенціалу (матеріальних, фінансових, інтелектуальних та інших) будь-якої сфери національної безпеки.

Питання для самоконтролю

1. Чому "небезпека" за змістом має об'єктивно-суб'єктивний характер?
4. Зародження первинних знань про "небезпеку".
6. Чому "безпека" і "небезпека" є взаємопов'язані характеристики життєдіяльності об'єктів реального світу?
7. Чому оцінка людиною безпеки об'єкта завжди є суб'єктивною?
8. Розкрийте онтологічний та гносеологічний аспекти безпеки.
9. Суть підходів Т.Гоббса, Дж. Локка та Жан-Жака Руссо до розв'язання проблеми безпеки людини і суспільства.

10. Осмислення уявлень про безпеку людини і суспільства у філософії Гегеля та у філософії постмодерну.

13. Чому безпека є комплексною характеристикою соціальної системи і в яких ракурсах вона розглядається?

14. Складові безпеки об'єкта, які знаходять відображення при її оцінці.

15. Дайте характеристику основних груп визначень поняття "безпека".

16. Чому осмислення феномену "безпеки" має ґрунтуватися на принципах історизму, синергізму, аксіологічності та цілісності?

17. Можливості синергетики при дослідженні феномену "безпеки".

18. Місце цінностей при дослідженні безпеки соціальних систем.

19. Природні та соціальні цінності у забезпеченні безпеки людини.

20. Взаємозв'язок національних цінностей та соціальних норм.

21. Суть та складові механізму забезпечення національної безпеки.

22. За якими ознаками класифікують національні інтереси?

23. Взаємозв'язок понять "нація" та "нація-держава".

24. Складові національної безпеки.

25. Чому "національна безпека" є змінною величиною?

26. Чому доцільно розглядати "оборонну сферу", як складову національної безпеки?

27. Чому поняття "біосфера" адекватніше описує взаємовідносини у системі "суспільство – навколишнє середовище", ніж "екологічна сфера"?

28. Поняття "загроза", "виклик", "ризик" національній безпеці.

29. Суть взаємозв'язку національних цінностей, інтересів і цілей.

30. Елементи структури СНБ.

31. Чинники, що зумовлюють динаміку СНБ.

32. Ідеї "політичних реалістів" щодо забезпечення національної безпеки.

33. Чинники, які здійснюють вплив на вибір підходу щодо забезпечення національної безпеки.

34. Види небезпек національним інтересам та їх ієрархія.

35. Аналіз співвідношення яких величин дозволяє стверджувати про переростання потенційної загрози національним інтересам у реальну?

36. Проблема визначення рівня загроз національній безпеці.

37. Визначення порядку денного органів державної влади відповідно рівня загроз національній безпеці.

38. Мета, завдання та структура СЗНБ.

39. Визначення сукупної могутності держави (потенціалу держави).

40. Оцінка достатності потенціалу СЗНБ.

Теми рефератів (контрольних робіт)

1. Об'єктивно-суб'єктивна сутність понять "небезпека" та "безпека".
2. Уявлення про безпеку людини в класичній філософії та філософії постмодерну.
3. Принципи отримання наукових знань про "безпеку" соціальних систем.
5. Роль національних цінностей у забезпеченні безпеки соціальної системи.
6. Існуючі підходи щодо визначення поняття "національні інтереси".
7. Класифікація національних інтересів.
8. Підходи щодо забезпечення національної безпеки.
9. Діалектична єдність складових національної безпеки.
10. Національна безпека, як системна характеристика розвитку соціуму.
11. Ризик, як міра небезпеки національному інтересу.
12. Співвідношення "загрози", "виклику" та "ризик" національній безпеці.
13. Умови формування та захисту національних цінностей України.
14. Концепція політичного реалізму щодо забезпечення національної безпеки.
15. Необхідні і достатні передумови забезпечення національної безпеки
16. Головна мета, структура та завдання складових СЗНБ.
17. Принципи функціонування СЗНБ.

Рекомендована література

Бауман З. Текучая современность / З. Бауман; пер. с англ.; под ред. Ю. В. Асочакова. - СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

Білорус О.Г. Глобалізація і безпека розвитку: Моногр. / О.Г.Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; Керівн. авт. кол. і наук. ред. О.Г.Білорус. - К.: КНЕУ, 2001. - 733 с.

Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский. – М.: Наука, 1989. – 261 с.

Викторов А.Ш. Введение в социологию безопасности: Курс лекций / А.Ш. Викторов. М.: 2008.- 568 с.

Владимиров В.А. Управление риском: риск, устойчивое развитие, синергетика. / В.А.Владимиров, Ю.Л.Воробйов. - М.: Наука, 2000. – 431 с.

Возжеников А.В. Общая теория национальной безопасности: Учебн. / А.В. Возжеников, Н.В.Кривельская, И.К.Макаренко и др.; под общ. ред. А.А.Прохожаева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.

Возжеников А.В. Общая теория национальной безопасности: Учебник / А.В.Возжеников, Н.В.Кривельская, И.К.Макаренко и др.; под общ. ред. А.А.Прохожаева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.

Гегель Г. Основы філософії права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000.- 336 с.

Горбулін В.П. Засади національної безпеки України: Підручник / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський – К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / состав.: Г.П.Сытник, В.И.Абрамов, В.Ф. Смолянюк и др.; под общ. Редакцией Г.П.Сытника. – К.:НАДУ, 2012.-496 с.

Качинський А.Б. Безпека, загрози та ризик / А.Б.Качинський. – К.: ІПНБ РНБО; НА СБ України, 2004. – 472 с.

Краткий словарь по философии / Под ред. И.В.Блауберга, И.К.Пантина.- 4-е изд. - М.: Политиздат, 1982. – 431 с.

Маньков В.Д. Безопасность общества и человека в современном мире / В.Д.Маньков. СПб.: Политехника, 2005. – 551с.

Надольний І.Ф. Філософія: Навч. посіб. / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко та ін. – К.: Вікар, 1997. -584 с.

Прохожаев А.А. Теория развития и безопасность человека и общества / А.А.Прохожаев. М.: Ин-октаво, 2006. – 288 с.

Сергійчук В.І. Етнічні межі та менталітет українського народу: Монографія - 2-е вид./ В.І.Сергійчук. - К.: Укр. видав. спілка, 2000. - 430 с.

Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика : Монографія/ Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. - Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007. - 616 с.

Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України (теорія і практика): Монографія / Г.П. Ситник. – К : НАДУ, 2004. – 408 с.

Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. К.:НАДУ, 20'12. – 344 с.

Хуторской А.В. Современная дидактика / А.В. Хуторской – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

Черкасов В.В. Проблемы риска в управленческой деятельности / В.В.Черкасов. М.: "Рефл-бук", К.: Ваклер, 2002. – 320 с.

РОЗДІЛ 2

ГЛОБАЛІСТИКА. ГЛОБАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА ВИКЛИКИ БЕЗПЕЦІ

Глава 3. Концепції глобалістики та глобальні проблеми сучасності

3.1. Концепції, теорія та категорії глобалістики

3.1.1. Цілісність сучасного світу та школи глобалістики

Цілісність сучасного світу. Сьогодні глобалізація, як процес становлення єдиного взаємозалежного світу, є об'єктивною реальністю, проте вона по-різному сприймається та оцінюється. З огляду на це має місце широке і вузьке тлумачення сутності цього процесу і, відповідно, поняття "глобалізація", а саме: від значення особливої стадії всесвітньо-історичного процесу до найменування конкретних явищ і тенденцій. У першому випадку, наприклад, говорять про «глобальну економіку» або «глобальну безпеку», а в другому про певні тенденції, наприклад, про розмивання національних бар'єрів в економіці або суверенітеті держав. Разом з тим, як правило, до глобальних процесів відносять явища, тенденції, інші чинники, які є загальнозначущими для світової спільноти, тобто зачіпають інтереси всіх народів і громадян, країн і культур і так ними сприймаються і оцінюються.

Варто зазначити, що глобалізація не має нічого спільного з уніфікацією та стандартизацією, оскільки не вимагає ні від кого відмови від своєї індивідуальності та своєрідності, просто все глобальне перестає бути локальним і автономним, стає загальним надбанням, а її сутнісні позитивні риси проявляються у наступному.

По-перше, в усвідомленні факту, що в світі виникли проблеми, які жодна країна не зможе вирішити автономно (самостійно).

По-друге, в необхідності не тільки визнати взаємозалежність держав і народів, як визначальну тенденцію та потребу їх прогресивного розвитку, а й визнати її базовим принципом співіснування та солідарності людей.

По-третє, у сприйнятті світовою спільнотою народів і культур глобалізації як домінуючої тенденції всесвітньо-історичного розвитку, що акумулює у собі об'єктивну потребу індивіду (людини), кожної соціальної групи, народів і людства в цілому вистояти у боротьбі за існування (життя).

По-четверте, у розумінні різноманіття культур і цивілізацій як засобу співіснування людей, народів, країн, а не фатальної причини зіткнення цивілізацій, тобто навчитися забезпечувати високу якість власного життя та передавати накопичений позитивний досвід іншим.

По-п'яте, в необхідності врахування того факту, що єдність і цілісність світу у політичній та культурній сфері життєдіяльності не може ігнорувати різноманіття та відмінності, які виступають як принцип повноцінного існування і розвитку від індивіда (людини) до світової спільноти.⁴²

Врешті-решт можна виділити чотири підходи щодо з'ясування (дослідження) та інтерпретації сутності глобалізму, а саме, як процесу:

гуманізації усіх сфер життєдіяльності міжнародної спільноти, який передусім сприяє розвитку вільного ринку та демократії і, таким чином, зменшенню бідності та розв'язанню соціальних проблем (цей підхід об'єднує активних прихильників глобалізації);

що нав'язується міжнародною елітою, міжнародними інститутами (ВТО, МВФ тощо) та ТНК «зверху» з метою забезпечення транснаціональної єдності еліти та отримання надприбутків (цей підхід об'єднує активних противників глобалізації, так званих антиглобалістів, на думку яких необхідно передусім

⁴² Як, правило, ігнорування різноманіття в сферах політичної та культурної життєдіяльності, породжує націоналістичний фундаменталізм.

приділяти увагу проблемам екології, зайнятості, гендерної рівності, а також підтримці народів, що розвиваються);

майбутнє якого не може бути однозначно визначеним, оскільки на думку прихильників цього підходу історичні можливості є випадковими подіями, а успіх суспільних рухів за рівноправ'я може привести до найрізноманітніших варіантів, наприклад: "війни всіх проти всіх"; світового панування однієї наддержави; тиранічного союзу глобальної еліти;

як явища, яке може вивчатися лише в межах тих чи інших наук, тобто деякі дослідники вивчаючи глобалізм, віддають перевагу певній дисципліні або групі дисциплін, наприклад стверджується що політична економія забезпечує міждисциплінарну точку зору в дослідженні глобальних проблем.

Школи глобалістики. Як самостійний науковий напрям глобалістика почала складатися з кінця 60-х років минулого сторіччя, коли перед наукою постали завдання щодо розв'язання проблем планетарного масштабу, які отримали назву «глобальні проблеми сучасності», оскільки проявили себе в системі «суспільство-природа». Саме ж поняття «глобалістика» з'явилося в численних публікаціях щодо небезпек глобальних проблем, на які акцентували увагу в перших доповідях Римського клубу, оприлюднених на початку 1970-х рр. Тому спочатку поняття «глобалістика» означало сферу наукового знання, пов'язану тільки з дослідженнями глобальних проблем, і відбулося це значно раніше ніж заговорили про «глобалізацію», яка сьогодні є центральною темою в глобальних дослідженнях. Це можна пояснити тим, що, як правило, в науці і практиці наслідки причин часто опиняються в полі зору раніше, ніж причини, що їх зумовлюють.

Разом з тим, поняття «глобалістика» широкого розповсюдження тоді не набуло, а про неї активно заговорили у другій половині 1990-х рр. коли такі поняття як «глобалізація», «глобальні проблеми», «глобальний світ», «антиглобалізм» тощо набули розповсюдження у науковій літературі, ЗМІ, політичному лексиконі. Так склалися умови для формування нового наукового напрямку – глобалістики, центральною темою якої є глобалізація, яка є

породженням техногенного типу суспільного розвитку та пов'язана зі значною кількістю наслідків, із-за чого глобалізацію часто розглядають як причину глобальних проблем, або ж, навпаки, як їх наслідок. З огляду на сказане існують дві принципові точки зору на глобалізацію як: об'єктивний процес, який покликана досліджувати глобалістика; наслідок та результат дії певних держав, соціально-економічних структур або політичних сил на міжнародній арені.

Відсутність одностайності в тлумаченні сутності глобалістики та основних її понять зумовлений тим, що йдеться про формування нової галузі наукового знання, про становлення мови міждисциплінарного спілкування. Привести в систему понятійний ряд глобалістики (її статус, категорії, принципи тощо) необхідно тому, що без цього важко розраховувати на успіх в справі правильного розуміння сучасних світових тенденцій і протистояння глобальним загрозам.

У науковому середовищі зміст глобалістики та її основних понять до цього часу залишається предметом дискусій, оскільки вчені часто вкладають в них різний сенс. Одні вважають глобалістику науковою дисципліною, інші – сферою суспільної практики, а треті міждисциплінарною сферою наукових знань. Є й такі, на думку яких глобалістика не може бути окремою науковою дисципліною. Разом з тим є підстави стверджувати, що сучасні концепції глобалістики сформувались наприкінці ХХ ст. і що сьогодні сформувалися сім шкіл глобалістики.

Школа Римського клубу, яка застосовує методологію визначення «межі зростання» і орієнтиром для досліджень в якій є людина в її цивілізаційних вимірах. Досягнення школи полягає в результативних спробах моделювання світової динаміки з використанням глобальної моделі Дж. Форрестера, в якій використовували п'ять взаємопов'язаних величин: населення, капіталовкладення, використання невідновлюваних природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, виробництво продуктів харчування. Було запропоновано гіпотезу про дисфункціональність глобальної системи в

результаті перевірки якої доведено - в разі збереження наявних тенденцій зростання людство швидко наблизиться до крайньої межі демографічної та економічної експансії. Значення цих результатів полягає ще й у тому, що вони вказують на причини проблем глобального розвитку: панування і жорсткий егоцентризм ТНК, "псевдо суверенітет" багатьох держав, конфліктна конкуренція між ними, егоїстичний дух елітаризму західної цивілізації, дезінтеграція людського співтовариства.

При цьому фундатор Римського клубу А. Печчеї зазначав, що саме в людині містяться джерела всіх наших проблем, у ній зосереджені всі наші прагнення і сподівання, усі засади і звершення. З огляду на це виховання "нової" людини має ґрунтуватись на: почутті глобальності; любові до справедливості; відмові від насильства в боротьбі за свободу. Він же визначає шість стартових цілей для людства, а саме: проведення відповідної демографічної політики; врахування фізичних і психологічних можливостей людини; захист і збереження культурної спадщини як основи людського прогресу; формування світової єдності людства у рамках концепції «розумного розподілу національного суверенітету»; проведення широкомасштабних будівельних робіт; реорганізація економічної системи відповідно до потреб світового співтовариства.

Школа глобалістики Інституту всесвітніх спостережень (США, Вашингтон), засновником якої є Л. Браун. Він спирався на парадигму «сталого розвитку», а Генеральна Асамблея ООН ухвалила на базі цієї концепції спеціальну резолюцію «Екологічна перспектива до 2000 року і надалі», згідно з якою сталий розвиток має бути керівним принципом діяльності ООН, урядів і приватних підприємств, громадських організацій і установ. Школа визнає існування планетарних меж економічного зростання, а причиною надмірного демографічного зростання її представники називають недорозвиненість традиційного суспільства. Оскільки, на їхню думку, людство споживає значно більше ресурсів, ніж дозволяють закони стабільного функціонування глобальних екосистем, то необхідно зупинити демографічний вибух у країнах,

що розвиваються та переглянути концепції економічного зростання західного типу. Головна мета сталого розвитку вбачається у пошуках шляхів, які б забезпечили прогрес людства у глобальному просторі у довгостроковій перспективі.

Школа універсального еволюціонізму, заснована академіком М. М. Мойсєєвим, на думку якого природу необхідно розглядати як самоорганізовану систему, реакція якої хоч і не прогнозована через значну кількість порогових факторів, але є неминучою в довгостроковій перспективі. При цьому прихильників школи глобалістики Інституту всесвітніх спостережень, тобто концепції «сталого розвитку» він порівнює зі страусом, що ховає голову в пісок і протиставляє їй коеволюцію системи «людство + природа», яка досягає стану ноосферної цивілізації. Школа також запропонувала нову етику ставлення людини до природи — етику «екологічного імперативу». Крім того, в межах школи було розроблено модель, за допомогою визначили можливі наслідки світової ядерної війни, доведено можливість укладання світових угод кооперативного типу для розв'язання глобальних проблем, запропоновано ідею створення «Інститутів злагоди» для досягнення стабільних і ефективних компромісів. Методологічним забезпеченням школи є системно-структурний аналіз, матеріалістична діалектика та вчення В. І. Вернадського про «ноосферу».

Школа мітозу біосфер, в основі якої вчення Е. Леруа, П. Т. де Шардена і В. І. Вернадського про ноосферу, які знайшли своє системне відображення у роботі Міжнародного інституту екотехніки в галузі космонавтики. Робота спрямована на створення штучних біосфер малого масштабу із заданими якостями, але на думку французьких дослідників досягнуті результати можна також використовувати для поліпшення земної біосфери і для формування ноосфери. Суть ноосфери в такому розумінні тлумачиться як гармонійний синтез біосфери і техносфери, а експансія «техносфери» в космосі означає, що повна екологічна рівновага можлива лише в разі виходу за межі земної біосфери в космос.

Школа Д. М. Гвішвані, яка відома як школа контрольованого глобального розвитку та була створена для системного дослідження моделей глобального розвитку й оптимальних управлінських стратегій і пропонує досліджувати глобальні проблеми з позицій методології історичного матеріалізму та соціологічної теорії, а перехід до інформаційного суспільства розглядає як магістральний шлях розв'язання вказаних проблем.

Школа І. Уоллерстайна (США), відома як школа «світ-системного аналізу», яка схиляється до концепції «глобальної соціалізації» майбутнього розвитку, а особливістю досліджень прибічників цієї школи є системний аналіз розвитку економіки, історії систем і цивілізацій. Кінець ХХ ст. характеризується як криза, пов'язана з переходом від капіталістичної світ-системи, яка розглядається як перша історична форма глобальної системи, до деякої пост-капіталістичної системи. При цьому для капіталістичної світ-системи характерними є циклічні кризи з періодичністю 50-100 років, котрі нагадують довгі економічні хвилі М. Д. Кондратьєва.

Сьома школа має назву «Світ-системна парадигма», основною ідеєю якої є те, що за певних історичних умов формується глобальна світ-система зі своєю структурою та логікою розвитку. Наприклад, з розрізнених економічних зон Європи складається західний «світ-економіка», який за рахунок географічних відкриттів, військових експансій, комунікацій розширився до глобальних меж, підпорядковуючи собі локальні «світи-економіки».

Деякі дослідники вважають, що світо-системи виникали ще до виникнення капіталізму: Єгипет, Римська імперія, Османська імперія і т.п., тому заслуговує на увагу думка прихильника цієї теорії Е. Валлерстайна, який переконаний, що з певного моменту світ інтегрований в систему, структура якої включає: метрополію (Захід); напівпериферію (колись СРСР, зараз Китай, Індія, Бразилія); периферію (країни так званого третього світу, що живуть на узбіччі історії). Світо-системи з моменту зародження зміцнювалися і зростали, незважаючи на зміни центрів: Західна Європа, Англія, США, тобто еволюція їх структури триває до сьогоднішнього дня.

Таким чином, аналіз підходів, які лежать в основі перерахованих шкіл глобалістики дозволяють стверджувати, що вона виникла на стику природних, гуманітарних та прикладних наук і є інтеграційним знанням про процеси і проблеми, межі яких задані планетарним масштабом, тобто її головною метою є вирішення комплексних, життєво важливих для людства завдань, справитися з якими можна тільки на шляху міждисциплінарної взаємодії. Тому глобалістика є міждисциплінарна галузь наукових досліджень, що спрямовані на виявлення та аналіз причин, сутності та тенденцій глобалізації, позитивних і негативних наслідків, що породжуються нею. Глобалістика зароджувалася на дослідженні глобальних проблем, тобто наслідків глобалізації, яка сьогодні знаходиться у центрі дослідження глобалістики. Поняття "глобалізація" вживається для характеристики інтеграційних (дезінтеграційних) процесів планетарного масштабу в економіці, політиці, культурі та антропогенних змін навколишнього середовища, які за *формою* носять загальний характер, а за *змістом* зачіпають інтереси всієї світової спільноти.

Разом з тим, мають місце дві крайнощі щодо тлумачення сутності глобалізації. Йдеться про те, що часто планетарний характер соціальних зв'язків і відносин трактують досить розширено, намагаючись їх побачити вже в первісному суспільстві, а відтак навіть ранні етапи розвитку людства характеризують як глобальні. Інша крайність полягає в тому, що глобалізацію трактують дуже вузько, коли процеси сучасного суспільного розвитку аналізують через призму якоїсь однієї сфери суспільного життя із-за чого не враховується багатоаспектний характер вказаного розвитку, а глобалізація розглядається у відриві від генезису і фундаментальних причин, що її породжують, зокрема не враховується динаміка становлення міжнародних структур і транснаціональних зв'язків. При такому підході глобалізацію нерідко пов'язують лише з подіями ХХ сторіччя, вважається що вона розвивається вона не по наростаючій, а «хвилеподібно» тощо. До того ж в ній часто бачать нібито свідомо ініційований і керований процес, цілеспрямовану політику, суб'єктивну

реальність, задум, що реалізується на користь певного кола ТНК, окремих держав і навіть осіб.

3.1.2. Основи теорії та категорії глобалістики

Основи теорії глобалістики. При формуванні глобалістики, як нового наукового напрямку на першому плані були інтеграційні процеси, що охоплювали міжнародну політику, економіку, право ідеологію, дисбаланс у відносинах суспільства та природи, які стали очевидні навіть на рівні масової свідомості, а також загрозливі тенденції неконтрольованого зростання населення Землі, межі вичерпаності природних ресурсів, смертельна небезпека гонки озброєнь, які в сукупності породжували загрозу існуванню життя на планеті. Разом з тим, незважаючи на те, що глобалістика є сферою міждисциплінарного знання її не варто розглядати як наукову дисципліну, яка виникає на стику суміжних дисциплін, оскільки вона є результатом інтеграційних процесів та сферою досліджень, де різні наукові дисципліни, у тісній взаємодії одна з одною, аналізують різні аспекти глобалізації, пропонують ті чи інші варіанти розв'язання глобальних проблем та розглядають їх як цілісну систему. З іншого боку, соціокультурні моделі, які були розроблені у середині ХХ сторіччя, зокрема, на основі концепцій індустриального та постіндустріального суспільства, теорії конвергенції показали, що, незважаючи на відмінності між країнами і цивілізаціями, мають місце спільні елементи та тенденції, наприклад, щодо індустриалізації, рівня розвитку науки, характеру освіти тощо. З огляду на це вивчення глобальних проблем та розробка наукових методів вивчення соціоприродних систем глобального масштабу зумовлює евристичну значущість глобалістики в системі наукового знання, її цільову установку (мету), об'єкт, предмет, проблематику, наукові категорії та прикладні аспекти глобалістики, тобто її базові характеристики як науки.

Головною метою глобалістики є розробка наукових основ ефективного функціонування глобальної соціоекосистеми, створення передумов подолання конфліктів між її окремими елементами і системою, а також оцінка тенденцій і напрямів розвитку процесу глобалізації у контексті виявлення можливостей щодо збереження стійкості вказаної системи, забезпечення безпеки земної цивілізації та підвищення якості життя людини.

Об'єктом глобалістики є процеси глобалізації у різних формах їх прояву, йдеться передусім про:

взаємозалежність національних та світових фінансово-економічних систем (фінансово-економічна глобалізація);

зростання напруженості у біосфері та виявлення планетарних механізмів щодо її зниження (екологічна глобалізація);

використання технологій, які сприяють створенню світового інформаційного простору (інформаційна глобалізація);

адаптацію національних і регіональних соціально-політичних систем до процесів світового масштабу (соціально-політична глобалізація);

уніфікація світових соціокультурних процесів при збереженні їх національної та регіональної специфіки (соціокультурна глобалізація);

застосування наукових та технічних розробок, створення умов для їх планетарного розповсюдження (науково-технологічна глобалізація).

Предметом глобалістики є процеси і тенденції розвитку системи «людина - соціум - біосфера» та наукове обґрунтування напрямів раціональної взаємодії елементів вказаної системи. В межах цієї системи об'єднуються елементи різного масштабу та спрямованості дій, але її глобальність обумовлює домінування інтегральних тенденцій, які, врешті-решт, створюють передумови для вирішення протиріч глобалізації. При цьому аналіз різних за змістом, характером і формами виявлення глобальних проблем дає можливість визначити проблематику глобалістики, а саме проблеми:

політичного і соціально-економічного характеру, зокрема, глобальна проблема сталого розвитку світу;

природно-економічного характеру, зокрема, продовольча;
 соціального характеру, зокрема, корупції, безробіття;
 екологічного характеру, зокрема, забруднення біосфери;
 інформаційного характеру, зокрема, інформатизації суспільства;
 технологічного та науково-інтелектуального характеру, зокрема,
 інтеграції науки, кризи освіти;
 змішаного типу, зокрема, війни, миру, тероризму, культури.

Категорії глобалістики. Глобалізація як процес характеризується початком зародження глобальних форм співіснування людства, коли ускладнюється структура світового розвитку, трансформуються цінності та норми життєдіяльності людей, видозмінюється система взаємодії між ними, встановлюються нові пріоритети у розв'язанні глобальних проблем і, як наслідок, формується нова форма соціальної організації - глобальне суспільство. В контексті з'ясування сутності глобального суспільства та тенденцій його розвитку принципово важливим є не тільки чітке розмежування понять "глобалізація" та "глобальні процеси", а й понять: "глобалізм", "глобальність", "глобальний розвиток", "глобальна система" та характеристика інших категорій глобалістики.

Глобалізм — явище, яке характеризує цілісність світу, тип свідомості, засіб виділення оточуючого світу, коли глобальна компонента стає домінуючою.

Глобальність — це стан, властивість, якість, відмінна риса, які присутні тому або іншому процесу, явищу, події, що показують їх планетарну значимість.

Глобальний розвиток — це поняття, яке застосовується для визначення максимально можливої сукупності змін у просторі та часі, які охоплюють людство в цілому, а його використання дозволяє виявити головні тенденції розвитку людства.

Глобальна система — складова частина глобального розвитку як нова політична, соціокультурна, інформаційно-технологічна, економіко-технічна

спільнота з її специфічними структурами та процесами, які функціонують та розвиваються в межах усього людства, сукупність усіх досягнень людства в процесі його розвитку.

Таким чином, *глобальне суспільство* — це сукупність відносин, яка формується в результаті спільної діяльності людей, реалізації спільних інтересів та виробництва спільних благ на глобальному рівні. Такими спільними інтересами виступають: міжнародний мир, безпека, вирішення глобальних проблем, регуляція економічних відносин. Очевидно, що вказані інтереси будуть предметами досліджень глобалістики у довгостроковій перспективі.

Осмислення глобальних процесів привело не тільки до використання поняття "глобалізація", яке дозволило відтворити специфіку процесів та явищ на глобальному рівні, а й зумовило використання низки загальнонаукових категорій: методологічного, соціально-економічного, політичного та соціокультурного характеру.

Категорії методологічного характеру: інтеграція, цілісність, когерентність, коеволюція, універсальність, диференціація, локалізація.

Інтеграція. Суть глобалізації - посилення тенденції взаємозв'язку всіх сфер життєдіяльності соціуму в планетарному масштабі. При цьому інтеграція розглядається як альтернатива диференційованості соціоприродних систем різного рівня, як посилення тенденції до взаємозв'язку (зближенню) різних підсистем або процесів. Так, сьогодні має місце соціокультурна інтеграція, яка передбачає зміцнення взаємозв'язків між національними культурами та формування загальнолюдських цінностей на основі національних стереотипів та соціально-економічна інтеграція, як результат взаємодії національних економік та соціальних структур різного рівня.

Розрізняють два рівні інтеграції: горизонтального і вертикального типів. Горизонтальна інтеграція передбачає зміцнення і розширення взаємозв'язків систем приблизно одного типу і рівня складності, а вертикальна припускає

активізацію процесу взаємозв'язку систем різного рівня (економічного, соціального та ін.) для реалізації цільової установки.

Цілісність. Цілісність розглядається як найважливіший атрибут системи глобального масштабу. В рамках цілісної системи світова цивілізація, що включає цивілізації західного і східного типів розвитку, володіє як характеристиками, обумовленими цілісністю глобальної соціоприродної системи, так і властивостями, запозиченими з відповідних підсистем. Формування інтегральної системи глобального масштабу розглядається як складний еволюційний процес, що проходить різні стадії.

Когерентність. Згідно принципу когерентності підсистеми, що інтегруються, повинні мати загальні параметри. Так, когерентним є об'єднання європейських країн, і некогерентним входження в ЄС держав, що суттєво відрізняється за своїми параметрами.

Коеволюція. Людина має великій ступінь свободи і є складніша система в порівнянні з соціальною групою. З огляду на це коеволюція характеризує новий статус людини в глобальній системі, де суб'єкт не тільки об'єкт управління, а й визначальний елемент розвитку. Саме коеволюція людини (і соціуму) з підсистемами глобальної соціоприродної системи забезпечує такий рівень їх інтеграції, вийшовши на який реалізується цілісність універсального еволюційного процесу.

Універсальність. Конкретизацією інтегративності є уявлення про універсальність світових тенденцій для соціоприродних систем різного рівня. Наприклад, формами вияву універсальності є: панамериканізм, коли світові тенденції та процеси пов'язуються з розповсюдженням західних стереотипів на усі національні і регіональні системи, а також планетарність мислення, коли, не дивлячись на національну специфіку, суб'єкти світової соціоприродної системи тяжіють до деяких єдиних (загальнолюдських) цінностей: любові до ближнього, безпеці світу, збереженню природи тощо. Тому інтегративність, як категорія глобалістики, використовується з іншими категоріями, серед яких, зокрема: диференціація, локалізація, націоналізм, децентралізація.

Диференціація – це процес поділу системи різного рівня на її елементи. Наприклад, у глобальній соціоприродній системі можна спостерігати соціокультурну диференціацію, метою якої є збереження соціокультурної специфіки в умовах глобалізації та міжетнічну, коли має місце зростання кількості та інтенсивності міжетнічних конфліктів, які виходять на рівень регіонального і навіть планетарного масштабів.

Локалізація – є гранична ступінь інтеграції підсистем на місцевому, регіональному, національному та регіональному рівнях у процесі глобалізації. Необхідність забезпечення ефективності управління часто допускає перенесення відповідальності при ухваленні рішень на місцевий рівень, тобто у даному випадку децентралізація розглядається як істотний чинник підвищення ефективності механізму ухвалення рішень.

Категорії соціально-економічного характеру: інтернаціоналізація та регіоналізація.

Соціальною формою прояву глобалізації є **інтернаціоналізація**, яка відображає взаємозв'язок міждержавних взаємодій в різних сферах соціокультурної діяльності, а **регіоналізація** інтернаціональних процесів є альтернативною формою глобалізації. Сутність регіоналізації проявляється в прагненні держав, що мають схожі природно-географічні умови, соціально-економічні та політико-ідеологічні установки до об'єднання. Як правило, цей процес поєднується з локалізацією, тобто з прагненням національних держав зберегти свою соціокультурну ідентичність, економічну самостійність, політичну незалежність тощо. При цьому балансування між національними і регіональними інтересами є характерним для процесів регіоналізації. Крім того активним суб'єктом глобалізації є ТНК, діяльність яких стає дедалі вирішальним чинником впливу на національну та міжнародну економічну, політичну та соціальну ситуацію

Таким чином, інтернаціоналізація через регіоналізацію виводить цивілізацію на рівень глобалізації долаючи локальність національних держав. З огляду на це створюються передумови втрати державами статусу основної

політико-економічної одиниці світового порядку, але, як свідчить практика, провідні держава роблять все для подолання негативних наслідків глобалізації та збереження національної ідентичності.

Категорії політичного характеру: суверенітет (державний, внутрішній зовнішній), партикуляризм.

Державний суверенітет - незалежність держави при ухваленні політичних рішень внутрішнього та зовнішнього характеру.

Внутрішній суверенітет – незалежність держави при визначенні політичних, економічних та інших форм діяльності людей (індивідів) та соціуму, а також цільових установок щодо взаємовідносин органів державної влади та суспільства і регулювання соціальних процесів, шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів.

Зовнішній суверенітет – незалежність держави в системі міжнародних стосунків, за якої створюються належні передумови для реалізації національних інтересів та по можливості врахування інтересів інших держав. Ухвалення рішень на національному рівні завжди передбачало врахування зовнішніх чинників, але в умовах глобалізації спостерігається зниження статусу суверенності, оскільки, по-перше, національні системи так взаємозв'язані, що їх абсолютно незалежне функціонування в умовах світового ринку є неможливим, а по-друге, адекватне реагування на виклики та загрози цивілізації, потребує комплексних міжнародних рішень.

Партикуляризм - синонім диференційованості світового розвитку, прагнення до національної автономності та збереженню ідентичності.

Таким чином держава, зберігаючи суверенітет, ще довго буде залишатися впливовим суб'єктом міжнародних відносин, але глобалізація поступово трансформує традиційні форми державного суверенітету.

Соціокультурні категорії: модернізація, традиціоналізм.

Історичною формою глобалізації є **модернізація**, як процес перетворення соціуму в економічній, політичній, культурній та інших сферах його життєдіяльності. Так, поступово формувалися та закріплювалися європейські

цінності, які набули статусу загальнолюдських, серед яких, зокрема: права і свободи людини; політичний плюралізм; раціоналізм, як базовий метод пізнавальної діяльності; пріоритет ринкових відносин в економічній сфері як найбільш ефективна форма господарської діяльності.

На початку XXI ст. процес модернізації трансформувалася у *постмодерн* під яким розуміють період, що відрізняється від попередніх етапів соціокультурної динаміки нижче зазначеними особливостями соціального, політичного, економічного та екологічного розвитку соціуму.

Наприклад, динаміка ринкових відносин призвела до стратифікації соціуму, класової диференціації, яка зумовила як соціально-економічний розвиток суспільства, так загострення суперечностей в системі суспільних відносин, а в економічній сфері відбувається радикальна трансформація відносин, що історично склалися. Традиційні елементи ринку замінюються більш жорсткими формами регулювання, переважаючий розвиток отримують виробництва, інтегровані в більш цілісну систему, де домінує застосування висококваліфікованої робочої сили, а матеріальний характер діяльності неухильно замінюється інформаційними процесами. При цьому неухильно підвищується роль держави в динаміці соціуму, оскільки вона більш активно залучається до виробничо-господарської діяльності, тобто підвищується ступінь державної участі в підприємницькій діяльності.

В епоху постмодерна в екологічній сфері також відбулися радикальні зміни, оскільки подолання суперечностей у цій сфері розглядається як цільова установка позитивного розвитку сучасної цивілізації, а прийнята стратегія стійкого розвитку зорієнтована на раціоналізацію взаємовідносин елементів в системі «людина - біосфера - соціум».

Традиціоналізм — світогляд, що передусім відстоює збереження культурних, соціальних, історичних або релігійних традицій та цінностей і, як правило, є характерним для традиційного суспільства.

Прикладні аспекти глобалістики. З позицій сучасної глобалістики небезпекою для світової спільноти є не глобалізація, а глобальні проблеми, які

вона породжує. Звичайно, у людства завжди були та будуть проблеми, характер яких безперервно змінюється разом з кількісними та якісними змінами в суспільстві, тому "подолати" глобальні проблеми не реально, але невміння адекватно реагувати на глобальні ризики неприпустимо. Необхідно ефективно використовувати світові ресурси щоб негативні наслідки глобалізації не підривали основи життя на Землі. Є підстави стверджувати, що перехід від усвідомлення глобальних проблем до процесів глобалізації зміниться інтересом до питань формування нового світового порядку, щоб світ він став безпечним та стабільним. Вирішення цього завдання пов'язане з формуванням етносу глобального світу, тому подальший розвиток глобалістики буде зумовлений необхідністю осмислення природи людини, як головної причини зростання та загострення глобальних суперечностей.

Таким чином, наведені вище мета, об'єкт, предмет, проблематика, методологічні, соціально-економічні, політичні та соціокультурні категорії та прикладні аспекти глобалістики свідчить про її становлення як науки.

3.2. Глобальні процеси та проблеми сучасності

3.2.1. Глобальні процеси природного характеру

Найбільш очевидними глобальними процесами природного характеру є ***глобальні екологічні процеси***. В сукупності вони відображають зміни природи, які передусім зумовлені зростанням чисельності людської популяції, виснаження природних ресурсів та забруднення природного середовища. Аналіз цих змін дозволяє стверджувати, що насувається глобальна екологічна криза антропогенного походження, оскільки мають місце загрозливі тенденції руйнування літосфери, атмосфери та гідросфери.

В твердій оболонці Землі - ***літосфері*** сьогодні спостерігається дедалі більша ерозія і засолення ґрунтів, які є одним із найважливіших природних ресурсів, оскільки забезпечують феномен родючості. Крім того, ґрунти є

нейтралізатором для стічних вод. Загальна площа орних земель становить близько 10% площі суші (на кожного мешканця планети припадає 0,4 га орної землі), а пасовищ і сінокосів - 20%, але резерви сільськогосподарських угідь безперервно скорочуються.

Зовнішня газова оболонка Землі – *атмосфера* є своєрідним "скафандром" для Землі, оскільки вона є носієм тепла, вологи, захисником екосистем від згубних ультрафіолетових випромінювань, чинником фотосинтезу. Крім того, вона є велетенським резервуаром кисню, проте щорічно в атмосферу **викидається, зокрема, 180 млн. т оксиду вуглецю, 110 млн.т оксиду сірки, 70 млн. т отруйних газів, 700 тис. т сполук важких металів, 500 тис. т свинцю; 10 тис. т ртуті.** З-за чого кількість кисню в ній зменшується на 10 млрд.т. Реальними загрозами для атмосфери є також **порушення енергетичного балансу планети**, що пов'язано не тільки із значним виділенням вуглекислого газу, а й деформацією озонового шару із-за попадання у верхні шари атмосфери оксидів азоту, бромів та хлорорганічних з'єднань, а також кислотних дощів, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах та в автомобільних двигунах.

Земля, як відомо, на три чверті покрита водою. Вода є джерелом фотосинтезу та кисню, найважливішим розчинником неживої природи та продукції промислового і сільськогосподарського виробництва. Разом з тим водна сфера Землі (*гідросфера*) є найбільш вразливим компонентом навколишнього середовища. З розвитком промисловості, зокрема хімічної, нафтохімічної, целюлозно-паперової промисловості склад води швидко погіршується, відбувається дестабілізація Світового океану, оскільки моря й океани заповнені мільярдами тонн твердих і побутових відходів та радіоактивними речовинами. Катастрофічно виснажуються та забруднюються джерела прісної води⁴³.

⁴³ Особливо потерпають від водного голоду слаборозвинені країни, а за даними ВООЗ 80% інфекційних захворювань пов'язані з невіршеністю водних проблем.

Не менш загрозливими та тісно пов'язаними із процесами які мають місце у літосфері, атмосфері та гідросфері є процеси, які відбуваються у найбільш динамічній сфері Землі - *біосфері*, яку утворюють сукупність живих організмів та неорганічних речовин, що формують середовище мешкання цих організмів. Біосфера схожа на гігантський організм, у якому за певних умов підтримується сталість фізико-хімічних та біологічних характеристик та стійкість його функцій. Але сьогодні у біосфері спостерігаються негативні явища глобального характеру, зокрема, захворювання і загибель лісів (щорічно вирубується понад 3 млрд. м³ деревини). Ліси є енергетичною базою біосфери та її легенями, оскільки в них сконцентровано 90% фітомаси суші.

Варто також зазначити про інші глобальні процеси, які в сукупності не тільки сприяють загостренню проблем екологічного характеру, а й породжують додаткові загрози людству, оскільки здійснюють негативний вплив на біосферу, яка є єдиною системою, в якій воно може існувати. Перш за все це невпинне зростання чисельності населення, глобальні зміни клімату, виснаження природних ресурсів, скорочення біорізноманітності.

Зростання чисельності людської популяції має нерівномірний характер. Так, на початку XIX ст.. чисельність людства складала 1,65 млрд.чол., але впродовж XIX ст. зросла у майже у чотири рази і досягла понад 6 млрд., що дало підстави говорити про демографічний вибух. Зараз чисельність людства зростає головним чином за рахунок країн, які розвиваються, і очікується, що до кінця поточного сторіччя відбудеться певна її стабілізація на рівні 10-12 млрд. чоловік.

Вважається, що зростання чисельності людської популяції є однією із першопричин багатьох негативних процесів на Землі. Зокрема, наслідком демографічного вибуху стала значна зміна вікової структури населення, передусім зростання чисельності літніх людей, що, в свою чергу, з неминучістю спричинює зміни в структурі економіки, системі цінностей, призводить до якісних змін самої людини. Разом з тим сьогодні скорочується необхідність

фізичної праці, збільшується тривалість працездатного періоду людини, а це значною мірою компенсує негативні наслідки скорочення частки молодого населення. При цьому середня тривалість життя людини неухильно збільшується, а зростання показника ВВП на душу населення в окремих країнах говорять про те, що якість життя населення підвищується.

Загальновідомо, що перенаселеність для біологічних видів, тобто стан екосистеми, при якому кількість особин виду перевищує гранично допустиму для цього середовища, як правило, супроводжується інтенсивною загибеллю представників виду, що врешті-решт призводить до відносної стабілізації їх чисельності, але у людському соціумі свої закони регуляції чисельності. Методи, що історично склалися, - війни, епідемії, екологічна експансія, нерівномірність розподілу доходів та голодування великої частини населення слаборозвинених країн тощо поступаються місцем новим більш гуманним методам, зокрема державному регулюванню чисельності сім'ї, впровадження маловідходних та низько енергоємних виробництв. Деурбанізація, що намічається, як процес протилежний урбанізації, розвиток екополісів також сприяють більш рівномірному розподілу навантаження на природні територіальні комплекси та відновлення екологічної рівноваги.

Очевидно, що руйнування природного середовища призводить до **погіршенні здоров'я людей**, яке є само по собі одним із об'єктивних показників якості цього середовища. Так, тільки від уживання недоброякісної води щорічно вмирає майже 1 млн. мешканців планети, сотні тисяч помирають від різного роду отруень, кількість хворих на рак зростає щороку на 2%, а 80% екологічно зумовлених захворювань - тяжкі і майже невиліковні. При цьому встановлено, що структура захворювань, як правило, безпосередньо пов'язана з викидами промисловості, яка переважає в даному регіоні. Наприклад, відходи чорної металургії та хімічної промисловості викликають захворювання крові, органів дихання та появу злоякісних утворень, а застосування пестицидів у сільському господарстві викликає захворювання органів травлення та обміну речовин.

Незважаючи на те, що потужність сільськогосподарського виробництва зростає і виробництво продовольства більш ніж подвоїлося, а споживання м'яса за цей період навіть потроїлось, у зв'язку з різко збільшеною чисельністю населення проблема недоїдання та голоду у ХХІ столітті залишається однією з гострих, оскільки площа сільськогосподарських угідь безперервно скорочуються. Масовий голод сьогодні дійсно зустрічається рідше і, як правило, є результатом надзвичайних обставин: війни, неврожай, засуха, цунамі тощо, але кількість тих, що голодують зросла майже на 20 млн. Очевидно, що розв'язання проблеми забезпечення продовольством людства безпосередньо залежить від зростання обсягу сільськогосподарської продукції, збільшення маловідходних технологій, удосконалення механізмів розподілу продовольства у глобальному масштабі.

Глобальних обрисів набули *зміни клімату*, які є важливою частиною загальних змін природного середовища на Землі, змін теплового балансу атмосфери, циркуляції вод Світового океану, круговороту води, зменшення зволоженості територій, загального зростання сухості в екосистемах, ландшафтах і викликаного цим скорочення біологічної продуктивності екосистем. При цьому багато фахівців вважають, що викиди парникових газів, так званий парниковий ефект, є головною причиною глобального потеплення, що й стало предметом розгляду Кіотського протоколу. Разом з тим, очевидно - зростання концентрації вуглекислого газу в атмосфері та підвищення температури повинні в перспективі сприяти зростанню біопродуктивності екосистем планети.

Не менш важливою глобальною проблемою сучасності стало катастрофічне *виснаження природних ресурсів* починаючи від прісної води, біологічних ресурсів і закінчуючи корисними копалинами, тобто вилучення їх у процесі господарської діяльності людини у масштабах, що перевершують здатність природи до відновлення. Безумовно, невідповідність об'єму вилучення ресурсів швидкості їх відновлення призводить до деградації природних систем (грунтового покриву, природних вод, атмосфери, ландшафтів

тощо), а також забруднення компонентів біосфери чужими природі речовинами (ксенобіотиками) та перевищення у ній гранично допустимих концентрацій звичайних речовин. При цьому спостерігається вкрай небажане підкислення ґрунтів із-за масованого використання мінеральних добрив та кислотних дощів, що містять велику кількість оксидів сірки та азоту, повсюдне цвітіння природних вод, із-за надмірного надходження у водні об'єкти азоту і фосфору разом зі стоками і, як наслідок, порушення природних умов для життєдіяльності тварин і рослин, що, в свою чергу, призводить до скорочення **біорізноманітності**.

Людина систематично винищує біологічні види, які на її думку є «шкідливими» видами або у процесі надмірної експлуатації природних ресурсів, із-за чого за останні десятиліття зникла майже п'ята частина представників рослинного і тваринного миру. Це майже стільки, скільки природним шляхом їх вимерло у попередні геологічні епохи.

Разом з тим, варто зазначити, що знищуючи природні місця проживання представників рослинного і тваринного миру, людина створює й нові території та умови, які дають поштовх новому видоутворенню, а також численні види сільськогосподарських домашніх рослин і тварин. Тому біосфера в цілому поки що знаходиться в межах коливань її параметрів, які були до прояву активної діяльності людства. Але варто констатувати й те, що світове співтовариство не розробило ефективних механізмів протидії загрозливим тенденціям руйнування літосфери, атмосфери, гідросфери і, в цілому виснаженню природних ресурсів, що, очевидно є загрозою існуванню людської цивілізації.

3.2.2. Вплив глобалізації на культуру сучасного світу

Сутність культури. Ключовим питанням культурної глобалізації є співвідношення уніфікації і різноманіття культур. При цьому культура розглядається і як створена суспільством дійсність (світ), продукт суспільної життєдіяльності і як сила, яка перетворює оточуючий людину світ та її саму на

артефакт (рукотворний продукт). У цьому розумінні культура є сукупністю матеріальних (будівлі, створені ландшафти, свійські тварини тощо) і ментальних (вірування, знання, уявлення тощо) артефактів, створення яких людиною зумовлене чинниками суспільного життя.

Безумовно, культура також характеризує процес створення й використання артефактів, який передбачає конкретні способи взаємодії між людьми та технологічну базу суспільного виробництва, але ідеальним змістом культури є не просто всі можливі перетворення, здійснені людиною, а певне гармонійне вписування рукотворної дійсності в оточуючий людину світ.

Культуру можна розглядати і як норми, цінності, ідеали, звичаї, ритуали, вірування, якими регламентоване суспільне життя людей. Ці регулятори поведінки виявляються в ставленні людей один до одного, до свого оточення, до тих чи тих об'єктів і визначають конкретну форму поведінки, дій людей за певних обставин. Культура в такому розумінні постає як сукупність ролей, як сценарій, який прививається дитині й згідно з яким оцінюється поведінка людини в суспільному контексті.

Особливість культури як специфічно людського феномена полягає в тому, що вона неможлива поза людським типом суспільства. У людському соціумі суспільні ролі та правила суспільної взаємодії не даються як генетична програма індивідуального розвитку. Ці ролі та правила пластичні, мінливі, варіюють від соціуму до соціуму і набуваються індивідом в процесі його соціалізації. Причому засвоєння цих ролей відбувається безпосередньо через «включення» індивіда в суспільне життя, у вимушене пристосування його до штучного світу, який підтримується активністю людей.

Крім того культура є своєрідним індивідуальним кодом, який детермінує розвиток людини як суспільної істоти. У багатьох наукових доробках справедливо підкреслюється символічний характер культури й пов'язаних з її існуванням процесів. Культура є сукупністю умовностей. Причому за одних і тих самих зовнішніх умов життя двох спільнот, внутрішній зміст їхньої культури може різко відрізнитись. *Однак умовність коду зовсім*

не означає його безглуздя чи ефемерність. Культура є дієвою саме тому, що ці умовні сигнали є справжніми чинниками керування поведінкою людей. Умовність не означає й цілковитої довільності. У певному розумінні доречно говорити про культуру як своєрідну мову, яка має свої принципи побудови, правила, за якими вона реалізовується.

Таким чином, культура — це не просто рукотворна дійсність, а дійсність, яка сама себе відтворює, використовуючи інстинктивну енергію індивідів, надбудова, що керує інстинктами людей, направляючи їхню мотиваційну силу в русло консолідації, дотримання правил суспільної гри. З огляду на це культурний вимір набуває особливого значення серед характеристик процесу глобалізації. Важливість його виміру зумовлюється тим, що розвиток глобальної економіки, індустрії комунікаційних та інформаційних технологій, зростання могутності ТНК та інші глобальні процеси супроводжуються масштабними змінами соціокультурного життя, які ініціювали виникнення таких явищ як: «глобальна культура», «масова культура», «діалог культур», "культурний конфлікт", "маргінальна культура" «космополітична культура», «транснаціональна культура» та інші.

Глобальна культура. Тенденції виникнення *глобальної культури* дозволяють виявити такі характеристики цього явища: поняття «глобальна культура» припускає в своєму змісті географічний та часовий параметри; глобальна культура як соціокультурний феномен не є монолітним, у ній можлива стратифікація і за соціальною та національною ознакою. Ці характеристики глобальної культури зумовлюють спеціальний соціокультурний механізм її розповсюдження, зокрема: трансляція певної соціокультурної програми; відтворення тих або інших форм поведінки або діяльності за безпосередніми зразками; механізми покликані об'єднати географічний та часовий параметри глобальної культури і є досить динамічні, оскільки відтворення зразків значною мірою залежить від обставин, за яких це відбувається, тобто в глобальній культурі не може бути єдиних зразків і однакових їх носіїв.

Аналогічною властивістю володіє і цивілізаційний механізм. Цивілізація є формою соціокультурної організації, за допомогою якої утворюються конкретні механізми з'єднання культури і соціуму, адекватні історичному часу. Фактично вона є продуктом інтеграції культури, соціуму і історичного часу, а тому цивілізація «ширше» культури в соціальному просторі, але «коротша» за неї в історичному часі. Цивілізаційний механізм забезпечує взаємодія між регіонами і етносами, що відносяться до різних соціокультурних комплексів. Оскільки зміст культури як феномена, породженого людиною, виявляється в конкретних цивілізаційних формах, цивілізаційний простір виступає просторовим і тимчасовим масштабом, що коректує межі процесу глобалізації в області культури.

Масова культура. Формування та поширення масової культури, як культури, що знаходить попит в основній масі населення безвідносно приналежності до тієї чи іншої нації чи держави, є однією з характерних ознак впливу процесів глобалізації на культуру. За своєю сутністю масова культура є космополітичною і займає місце між культурою елітарною (верхівка суспільства, найосвіченіші верстви) та народною, укоріненою переважно серед сільського населення.

Найхарактернішою рисою масової культури є її комерційний характер. У ринковому суспільстві ця культура, розрахована на основну масу населення, обов'язково виступає в ролі продукту, споживання якого має приносити прибуток. Для вивчення попиту на цей продукт сучасна західна цивілізація давно використовує потенціал наук про людину - соціологію, психологію, менеджмент, політологію. При цьому одночасно формуються культурні потреби і бажання мас. Сьогодні існує розгалужена система індустрії масової культури, яка, зокрема, включає; систему організації та стимулювання масового попиту на продукцію; індустрію дозвілля (туризм, популярна музика та ін.) та здоров'я (формування іміджу здорового способу життя); міжнародна комп'ютерна мережа Internet.

Продуктів масової культури безліч, але є риси які їх принципово об'єднують. По-перше, продукт масової культури подається як якісний. Якщо це роман або художній фільм, тут важливий цікавий сюжет, інтрига, красиві герої тощо, а по-друге, він має бути зрозумілим, оскільки масою сприймаються переважно традиційний реалізм. Крім того, характерною рисою масовості часто є банальні істини, примітивні почуття та ідеї, красиво упаковані і розраховані на невибагливий смак.

Масова та елітарна культури доповнюють одна одну: масова культура як первинна відтворює образ реальності, а елітарна виступає як вторинна, моделююча система. Як правило, у промислово розвинених країнах, незважаючи на панування масової культури, успішно розвивається культура елітарна та народна. Таким чином, масова культура може нести потенційну небезпеку бездуховності, але під контролем суспільства вона може трансформуватись у прообраз буденної культури людства XXI ст.

Однією з форм культурної динаміки в умовах глобалізації є *діалог культур*, оскільки сьогодні неможливо віднайти жодної країни, народу або нації, які тією чи іншою мірою не залучені до системи міжнародних взаємозв'язків та не відчували впливу інших культур. Поєднання світового досвіду культурного розвитку з національними традиціями та особливостями є важлива передумова прогресивного поступу кожної країни. Значущість діалогу культур зумовлена низкою чинників, зокрема: інтернаціоналізацією викликів і загроз прогресивному розвитку цивілізації, зростанням культурних контактів та збільшенням ролі культури у формуванні інформаційного суспільства.

У загальному випадку діалог культур є сукупністю безпосередніх відносин і зв'язків, які формуються між різними культурами, а також результатів взаємовпливів культур і культурних запозичень. У широкому сенсі діалог культур передбачає також сукупність опосередкованих впливів, оскільки в сучасному світі неможливо уявити взаємодію лише двох культур різних народів, характер якої визначався б спрямованістю культурних політик акторів міжнародних відносин і не враховував би роль загальних тенденцій

соціокультурних процесів у регіоні та світі, діяльність міжнародних урядових і неурядових організацій в сфері культури.

Варто зазначити, що на відміну від економічної, політичної та культурної співпраці, діалог культур передбачає змін форм соціальної організації, моделей поведінки, ціннісних орієнтацій, а також форм культурної творчості та способу життя. Це тривалий історико-культурний процес взаємовпливів та багаторівневий процес, в якому беруть участь різні соціальні спільноти, державні установи, міжнародні урядові та громадські організації, ТНК, різноманітні фонди та окремі люди.

Виокремлюють різні рівні діалогу культур: особистісний (пов'язаний з формуванням особистості, свідомості та правил її поведінки під впливом чинників, які є зовнішніми стосовно її культурного середовища; етнічний (характерний для відносин між різними соціальними спільнотами); міжнаціональний (пов'язаний зі взаємодією держав); глобальний, зумовлений взаємовпливом різних типів соціальності та систем цінностей.

Як правило, має місце діалог культур на всіх рівнях одночасно, що ускладнює аналіз форм і механізмів соціокультурних впливів однієї культури на іншу. При цьому для будь-якої національної культури знайомство з іншою відкриває нові можливості для розвитку та пізнання іншої культури, оскільки, зокрема, дає змогу оцінити й запозичити нові, ефективніші зразки культури, переосмислити власні культурні норми, художні цінності, технології, моральні та політичні ідеї, для пізнання своєї культури через іншу шляхом інтерпретації та адаптації цих культур одна до одної.

На особистісному та міжетнічному рівнях діалог культур може виявлятися у різних формах: заперечення або сприйняття цінностей іншої культура, а також вибіркового сприйняття її цінностей. Форма діалогу залежить від переконань та інтересів особистості, які визначають її орієнтацію, яку можна охарактеризувати як конформізм або негативізм.

Конформізм — це соціально-психологічна та моральна орієнтація особи, для якої характерним є пасивне пристосовницьке прийняття готових стандартів

у поведінці, оцінках, смаках, відмова від власної позиції на користь загальноприйнятих ідей, норм, правил. Як правило, конформіст не переймається історією нації чи проблемами суспільства, а пристосовується до загальних тенденцій поточного дня. Негативізм — це критично-заперечливе ставлення особи до певних цінностей і правил поведінки, спротив будь-яким запозиченням з іншої культури. Разом з тим, культурологи, вивчаючи вплив глобальних процесів на діалог культур з'ясували, що не рідко представники більш розвинутої (престижної, панівної тощо) культури пропагують цінності культури, яка, на їх думку, є недооціненою "пригнобленою", переймають її духовно-естетичні цінності, створюють художні твори на мові етнічних меншин тощо. Такі процеси отримали назву "інверсія транскультурації".

Таким чином, діалог культур може відбуватись як у конструктивно - продуктивних, так і конфліктних формах.

Культурний конфлікт є критичною стадією взаємодії як між культурами, так і соціальними групами, особистостями, національними (етнічними) меншинами як носіями культурної спадщини, що спричинена неприйняттям або зіткненням цінностей, світоглядних настанов, традицій, способів життя конфліктуєчими сторонами. Його форми та способи прояву можуть бути різними — від психічного стану особистості до релігійних і громадянських війн. Культурні конфлікти, як правило, відрізняються особливою гостротою та безкомпромісністю. Засобом їх попередження є своєчасне вирішення суперечностей на перших стадіях його розгортання та активне формування недогматичної свідомості, для якої ідея культурного поліморфізму, тобто принципової багатозначності простору культури й неможливості визнання єдиного вірного культурного канону буде природною й очевидною.

Розглядаючи діалог культур як невід'ємну складову процесів глобалізації, можна виокремити три можливі стратегії реалізації вказаного діалогу.

1. Стратегія домінування однієї культури над іншою. Вона є доволі поширеною, оскільки учасники діалогу культур зазвичай відіграють не

однакову роль у світовому соціокультурному процесі. У процесі діалогу культур виокремлюють культуру-донора, яка більше віддає, ніж запозичує, й культуру-реципієнта, що запозичує інновації.

2. Стратегія синтезу культурних надбань і формування нової культури на тлі занепаду взаємодіючих культур, тобто фактично передбачає "розчинення" своєрідності культур одна в одній та створення нової єдиної культури. Ця стратегія діалогу культур не є поширеною.

3. Стратегія, метою якої є взаємозбагачення та синтезу культур, за якого їх своєрідність не знищуються, а сприяє розвитку культурної спадщини обох культур. Цю стратегію вважають найефективнішою сьогодні. Не випадково вона знайшла відображення в основоположних документах ООН, ЮНЕСКО, ЄС.

Варто також акцентувати увагу на тому, що масові трудові та політичні міграції, інтенсивна взаємодія між носіями різних етнокультурних і релігійних традицій, розмивання вікових культурних бар'єрів, вплив на населення ЗМІ, інформатизація сучасного суспільства, прискорення урбанізації в більшості країн світу спричинили появу маргінальних особистостей, маргінальних груп і відповідно маргінальної культури.

Маргінальна культура — це культура, яка знаходиться на межі різних культурних світів або перебуває в опозиції до культурної спільноти, що є автохтонною на певній території. Маргінальні процеси пов'язані зазвичай з міграцією або викликані перехідним станом, що переживає суспільство на певних етапах історичного розвитку, наприклад, під час модернізації, війн, релігійних та етнічних конфліктів. Маргінальна особистість належить одночасно до двох соціальних груп, не зливаючись з жодною з них. Зіткнення ціннісних настанов культур, яке відбувається в свідомості маргінальної особистості, є формою вияву конфлікту соціальних груп.

Глобалізація взаємозв'язків має великі можливості для модернізації країн, що розвиваються, але вона може загострити існуючі конфлікти між державами, релігійними конфесіями та ін. Вплив глобальних процесів на культуру сучасного світу може бути проаналізованим на прикладі діалектичного

взаємозв'язку двох тенденцій, а саме: тенденція до уніфікації культур (універсалістська тенденція) та тенденція усвідомлення та збереження культурної самобутності народів (партикуляристська тенденція).

Кінцевою метою *універсалістської тенденції* є формування деякої культурної цілісності, яка складається з множини культурних світів, тобто для неї характерним є засвоєння досвіду інших культур, як правило, ліберальних цінностей та західного способу життя. На європейському континенті результатом цієї тенденції стали динамічні процеси міграції, консолідації, європейської інтеграції і, як наслідок - уніфікації культурного життя.

Разом з тим ці процеси викликають побоювання в багатьох регіонах світу та опір насадженню всезагальних стандартів, які інтерпретуються прихильниками універсалістської тенденції, як європейські стандарти. І ці побоювання не безпідставні, оскільки чимало країн сучасного світу зазнають посиленого впливу на свою культуру західного способу життя та масової культури, що спричиняє невдоволення й критику широких верств населення на адресу урядів своїх держав, які не перешкоджають, так званій вестернізації. Це поняття набуло широкого вжитку і його суть відображає домінуючу позицію США в житті західної цивілізації та їх політику щодо просування своїх інтересів у будь-якому куточку світу, тобто вестернізацію зазвичай ототожнюють з «американізацією», яка руйнує усталені, традиційні форми організації життя, активно впливає на зміну ціннісних орієнтацій молоді. Тому суть *партикуляристської тенденції* полягає у намаганнях зберегти ідентичність національних культур, забезпечити їх уособлений, незалежний та своєрідний розвиток.

Незважаючи на те, що часи ізольованих локальних культур поступово відходять у минуле, в умовах інтенсивного культурного діалогу та взаємодії культур партикуляризм може відігравати свою позитивну роль для збереження національної ідентичності під тиском примусової уніфікації культурного життя. Разом з тим, варто зазначити, що в умовах глобалізації акцентування на необхідності збереження традиційних форм культурного життя врешті-решт

призводить до стагнації, посиленню консервативної ідеології, фундаментального націоналізму, ксенофобії та екстремізму.

Зазначені вище тенденції сьогодні мають місце, а їх протистояння проявляється на як на мікро-, так і макрорівні, тобто як у межах взаємодії держав, так і світових цивілізацій. З огляду на це важливе місце у культурному діалозі держав належить **культурній політиці**, як визначальній складовій сучасного соціокультурного процесу та засобу збереження сталого поступу розвитку людства на засадах гуманістичної спрямованості. При цьому в сучасних умовах глобалізації в основу вказаної політики мають бути покладені певні принципи, зокрема: культурного виміру розвитку людства; єдності й різноманіття культури; "культурної демократії"; міжнародної культурної співпраці та ін.

Практична реалізація **принципу культурного виміру розвитку людства** передбачає обов'язкове врахування в економічних, соціальних, політичних та інших програмах суспільного розвитку культурних аспектів вдосконалення людини та задоволення її духовних запитів.

Основою **принципу єдності та різноманіття культури** є теза, що культурні здобутки кожного народу є частиною світової спадщини і міжнародне співтовариство повинно вважати своїм обов'язком зберігати та захищати цю спадщину, сприяти її розвитку. Визнаючи рівність і значущість культур потрібно зберігати культурну самобутність, але уникати в культурній політиці культурної самоізоляції, оскільки самобутність народів оновлюється та збагачується у процес ознайомлення з традиціями та цінностями інших народів.

Суть дотримання **принципу «культурної демократії»** полягає в тому, що оскільки культура створюється суспільством, то усі верстви населення мають приймати широку участь у процесах розробки культурних продуктів, прийняття рішень щодо питань культурної політики та у користування культурними здобутками.

Принцип *міжнародної культурної співпраці* впливає з основних статей Статуту ООН, згідно яких культурна політика повинна ґрунтуватися на повазі до цінностей кожної культури, відмові від спроб встановлення будь-яких форм нерівності, підкорення або заміни однієї культури іншою.

Сучасний етап переструктурування світу та побудова єдиної світової глобальної цивілізації супроводжується крахом соціокультурних систем, що історично склалися, їх зв'язків, форм організації соціального життя, соціальних інститутів, що спричинило збільшення кризових явищ і конфліктів різнорівневих масштабів. З огляду на це виник такий феномен як *космополітична культура*. Це особливий тип світовідчуття, який найбільш виразно проявляється у кризові або перехідні періоди культури. Його прояви особливої актуальності набувають в епоху глобалізації, тому що індивід, здійснюючи свою діяльність в транснаціональному просторі, отримує реальні можливості для розширення національних меж світовідчуття та переходу на вищу ступінь само ідентифікації, як представника людської цивілізації.

Разом з тим у світової спільноти немає єдиної точки зору щодо проекту, який би був оптимальним у контексті врахування позитивного впливу глобальних процесів на культуру сучасного світу. В принципі усе їх різноманіття може бути зведене до двох глобальних проектів, а саме пошук моделі розвитку, де була б присутня національна доктрина, що відображає нерозривність та єдність культур та оптимізація моделі глобального розвитку космополітичної культури, кінцевою метою якої є ліквідація різноманіття культур та уніфікація світової культури.

Прихильники першої моделі аргументують свою позицію низкою аргументів. Зокрема, на їх переконання, в основі багатополярного світу традиційні культури, а космополітична культура як наднаціональна не може розвиватися поза розвитком національних культур, що кожна культура є відображенням національного духу і у кожної є своя історична пам'ять. Крім того, вони переконані, що розвиток культур відбувається через дію якогось імпульсу, закладеного в культурній енергії етносів і що існує певний «оптимум

відмінностей», який є незмінною умовою для розвитку культури народів, що знаходяться на різних рівнях цивілізаційного розвитку, із-за чого культурні особливості зберігаються досить довго на підсвідомому рівні.

Безумовно, різноманітність є необхідною умовою динамічного розвитку будь-яких систем, але й надмірна множинність структури системи може стати причиною порушення її стійкості. Сьогодні роль етнічного виміру соціальних взаємодій інтенсивно зростає та ускладнюється про що, зокрема, свідчать міжнаціональні та міжетнічні конфлікти початку XXI ст. З огляду на це вважається, що саме розвиток космополітичної культури, кінцевою метою якої є ліквідація у процесі глобалізації різноманіття культур та її уніфікація, є одним із засобів уникнення вказаних конфліктів.

Концептуальні засади необхідності розвитку космополітичної культури ґрунтуються на наступних положеннях.

1. Глобальна цивілізація повинна будуватися на принципах демократії, капіталістичного способу виробництва, загальнолюдських цінностях і завданнях виховання нової людини, — громадянина світу — космополіта.

2. Немає необхідності в різноманітній культурі. При виборі інших варіантів потрібна велика напруженість сил, підвищене інтелектуальне навантаження та ефективна організація справи на всіх рівнях, зміцнення держави, пов'язаної зі світовою спільнотою з широкого комплексу завдань і узгоджених зусиль з їх вирішення.

3. В міру розвитку ринкових відносин, які інтенсивно долають межі національних держав, разом з Інтернетом, бізнесом, спортом, культурним обміном, науково-освітньою співпрацею, етнічні особливості, що ускладнюють міжкультурні відносини, нівелюватимуться.

4. Постійно, з різним ступенем інтенсивності, відбувається дифузія культурних елементів, але це не руйнує, а розвиває традиційні культури, і на рівні планетарної цивілізації можуть бути уніфіковані та стандартизовані певні сфери діяльності: технологічні стандарти і норми, питання міжнародної безпеки, екології, економіки, права, управління та інш.

Не може бути сумніву, що, врешті-решт, кінцевим продуктом космополітичної культури є виховання нової людини - *громадянина світу*, тобто людини глобального світу, яка не має тісних зв'язків зі своєю культурою, її не турбує історична пам'ять, вона вільна від святинь, морально-етичних обмежень та цінностей, які виховуються в лоні своєї культури, свого будинку, країни. Громадянин світу, інтенсивно працює, просувається по службі (на виробництві, у сфері послуг тощо), оволодіває різними професіями, мовами, є активним прихильником та споживачем масової культури. Разом з тим для такої людини характерним є духовна порожнеча, тотальне сирітство, оскільки при відмові від колективної ідентичності кожне покоління починає з нуля та закінчує нічого не заповідаючи нащадкам, окрім хіба що матеріальних цінностей та коштів на банківському рахунку .

Аналіз наслідків впливу глобальних процесів на культуру сучасного світу дозволяє дійти висновку, що сьогодні ми спостерігаємо боротьбу вище описаних глобальних проектів культурного розвитку, наслідком якої є динамічна транснаціоналізація культурного простору та формування *транснаціональної культури*.

Визначальними чинниками транснаціоналізації культури є:

насичення простору національних культур новим ціннісно-смісловим змістом, що відповідає інтеграційним тенденціям сучасного світу, які спрямовані на якісні соціально-економічні та геополітичні зміни;

формування нового сегмента в національних культурах, характерними рисами якого є уніфікованість, комерціалізація та мобільність;

розширення інформаційно-комунікативного простору кожної культури за рахунок створення медіа-просторів та віртуалізації культурного середовища, яка включає різні види аудіовізуальної комунікації аж до інтерактивної взаємодії;

активізація міжнародного обміну культурними здобутками, закріплення нових форм організації культурного життя, включення в процеси взаємодії не

тільки національних культур, а й культур регіонів, установ та окремих громадян;

розширення масштабів діяльності транснаціональних систем освіти і науки, які змінюють усталені форми соціалізації та професіоналізації;

формування якісно нового рівня культури індивіду, який забезпечує його психологічну адаптивність до культурних змін, сприяє соціальній мобільності та є базою для нових типів ідентичності.

Таким чином, транснаціоналізація є визначальною характеристикою глобалізації культури як процесу інтеграції національних культур в єдину світову культуру на основі розвитку транспортних засобів, економічних зв'язків, інформаційно-комунікаційних технологій та здійснює вирішальний вплив на традиційний стиль життя, тип мислення, сприяє виникненню нових форм культури і способів життя, стираючи межі між «своїм» і «чужим». При цьому:

транснаціоналізація культури не розглядається як просторово-часовий процес, наслідком якого буде формування єдиної світової культури і повне зникнення всіх національних культур;

внутрішні ціннісно-сміслові трансформації в культурах, а також зовнішні зміни, пов'язані зі зміною процесів взаємодії культур, розширенням можливостей їх просторових переміщень, з виникненням нових культурних форм, роблять очевидними якісні зміни принципів створення, фіксації, поширення культури і культурного досвіду.

процес транснаціоналізації культури супроводжується розвитком інфраструктури та розширенням інститутів комунікації, що забезпечують динаміку і щільність культурних потоків у сучасному світі.

транснаціоналізацію культури можна розглядатися як можливість створення людством нової цивілізаційної спільності, коли міграція носіїв «культурних цінностей» сприятиме розумінню єдності людства;

у процесі транснаціоналізації виникають «глокальні культури», які є сумішшю запозичених фрагментарних, несумісних компонентів культури;

основні суперечності транснаціоналізації культури концентруються навколо проблем культурного запозичення, пов'язаних з освоєнням нових сенсів, символів, норм та правил поведінки, нових форм діяльності, які суттєво змінюють стиль і спосіб життя людей, формують новий тип мислення і сприйняття світу.

Разом з тим варто акцентувати увагу на тому, що транснаціоналізація культури може привести до загострення етнокультурних та міжконфесійних конфліктів, якщо має місце відмова національних держав від тих чи інших протекціоністських заходів щодо захисту своїх культурних традицій та цінностей.

Врешті-решт, глобалізація трансформує характер, ступінь та ефективність культурних запозичень, які визначаються інтенсивністю та умовами міжкультурних контактів, ступенем диференціації суспільства і сприйнятливістю до чужої культури, а транснаціоналізація культури є результатом процесу взаємодії культур, який розширює простір культури. Разом з тим, у разі надмірності культурних впливів та значної інтенсивності комунікативних потоків може призвести до втрати культурної самобутності.

Розуміння транснаціоналізації культурного простору як процесу, ідентичного за своїми характеристиками процесам уніфікації культурно-історичних форм, коли на основі базової моделі здійснюється «нав'язування» певної культурно-цивілізаційної моделі, наслідком чого є зменшення різноманіття культур та зниження потенціалу власної культури, свідчить про деформацію сутності цього процесу. Крім того, транснаціоналізацію культурного простору не можна загальмувати за допомогою певних заборон або політики «культурної ізоляції». У сучасному світі будь-яке соціальна або культурна подія, що відбувається в одній з держав, має міжнародні наслідки.

Таким чином, оскільки в умовах глобалізації спостерігаються тенденції до уніфікації в культурі, то у країн, які намагаються зберегти свою ідентичність, виникає низка проблемних питань, зокрема, втрата своєрідності культури, самоізоляція, етноцентризм. Разом з тим, збереження культурної

своєрідності сьогодні оцінюється як найвище досягнення цивілізації. Тому культурна політика більшості країн переорієнтовується з моделі асиміляції (в якій меншини відмовляються від своїх культурних традицій і цінностей, замінюючи їх тими, яких дотримується більшість), на мультикультурну модель, для якої характерним є соціалізація індивіду на основі здобутків домінуючої та етнічної культури. Іншими словами, сучасне уявлення про рівноправність культур виходить з того, що кожна культура є зоною оригінальної культурної творчості, а її внесок у скарбницю світового мистецтва є унікальним, тобто кожна культура вплітається в візерунок культур світу.

Виконаний вище аналіз тенденцій впливу глобалізації на культуру сучасного світу дозволяє також стверджувати, що роль України у діалозі з міжнародною спільнотою визначається не лише її місцем в світовій економіці та політиці, а й її культурним потенціалом та особливостями національних рис українського народу. Залучення ж України до глобальних і регіональних інтеграційних проектів відбивається на соціокультурних процесах, які відбуваються в державі. Тому євроінтеграційна стратегія України має ґрунтуватися на діалектичному поєднанні уніфікації культур на засадах європейських цінностей та ефективною політикою щодо збереження та розвитку національної культурної самобутності.

3.2.3. Глобалізація інформаційних процесів

Для характеристики процесів, які відбуваються у суспільстві, все частіше використовують такі поняття як: «інформаційне суспільство», «інформаційна цивілізація», «інформаційна глобалізація», «інформаційна глобальна політика» тощо.

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що формування *«інформаційного суспільства»* є одним із наслідків та, одночасно, чинників глобалізації, оскільки наявність вказаного суспільства в державі, глобалізація інформаційних процесів, суттєве зростання ролі інформаційної

інфраструктури в різних сферах суспільного життя є визначальною передумовою соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку держави та побудови ефективної системи державного управління. Разом з тим, варто зазначити, що сучасні інформаційні системи урядового, оборонного, виробничого, кредитно-банківського, комунального та інших секторів є дуже привабливими для кібернетичних атак.

Інформаційне суспільства є суспільством принципово нового типу, основою якого є стрімкий розвиток та конвергенція інформаційних і телекомунікаційних технологій. Воно є передвісником глобального суспільством, оскільки у ньому основою добробуту кожної людини і держави є знання, набуте завдяки безперешкодному доступу до інформації та уміння її обробляти, обмін інформацією не має часових, просторових та політичних меж, рішення щодо підвищення якості життя приймаються на основі наукової обробки сучасного знання, а також у ньому створені всі передумови для взаємопроникнення культур, що відкриває кожному нові можливості для самореалізації.

Всесвітня інформаційна мережа, знищивши монополію на інформацію, перетворила її користувачів із пасивних об'єктів інформування на активних суб'єктів самостійного відбору та поширення інформації, визначила переваги нового етапу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Інтенсивний доступ до інформації, у тому числі знань, визначає у сучасному суспільстві відповідні моделі навчання, культурного самовираження, соціальної активності тощо, а потужні потоки інформації та новітні технології засобів зв'язку ущільнюють інформаційне середовище. Вони сприяють прискореному переміщенню символів, знань, зразків поведінки від одного суспільства до іншого, служать джерелом стандартизації пропозицій та уніфікації потреб споживачів.

Сектор, пов'язаний з обробкою та розповсюдженням інформації, домінує в економіці провідних країн світу, а спосіб виробництва та

передачі знань визначає темпи економічного зростання та науково-технічного прогресу, тобто є головним чинником розвитку постіндустріального суспільства. В орієнтованій на використання знань економіці інтелектуальний потенціал, нові управлінські і маркетингові технології, інформаційні системи є пріоритетними напрямками інвестицій. Тому саме постіндустріальна економіка як сфера виробництва інновацій та інформації створила технологічну основу глобальної інтеграції. Разом з тим варто зазначити, що процеси формування глобального інформаційного суспільства суттєво підсилили вплив найбільш потужних країн на світову політику та економіку, а за принципом мережної організації відбувається застосування інформаційних технологій в організаційно-технічному забезпеченні діяльності корпоративно-фінансових структур та ТНК, що також підвищило їх вплив у глобальному світовому просторі.

Становлення інформаційного суспільства є передумовою еволюційного переходу до наступної стадії розвитку людства - «інформаційної цивілізації», цивілізаційно-технологічною основою якої є індустрія створення, обробки і передачі інформації, виробництва інтелектуальних інновацій і культурних стандартів.

Основними характеристиками, які властиві цьому типу цивілізації, зокрема, є: створення значних інформаційних ресурсів; масове виробництво, збереження, поширення і передача аудіовізуальної продукції, ділової, культурної та розважальної інформації, що стає найважливішою частиною економіки; формування інформаційної індустрії, яка включає комп'ютерну і телекомунікаційну промисловість, розробників аудіовізуального змісту і програмного забезпечення, виробників елементної бази і побутової електроніки, мультимедійну промисловість; технічні та правові можливості громадян щодо доступу до різноманітних джерел інформації.

Фактично, інформаційна цивілізація - це наступна постіндустріальна стадія культурно-історичного розвитку людства, на якій домінуючим об'єктом

виробництва і споживання стають інформаційні, інтелектуальні та культурні продукти і послуги. Звичайно, це не означає, що традиційні предмети споживання, що виробляються промисловістю і сільським господарством, втрачають для людини свою актуальність, але в процесі виробництва товарів і послуг доля «інформаційних» переважає.

Процес становлення будь-якої цивілізації - це процес трансформації об'єктивного життєвого простору та суб'єктивної складової людини, під якою розуміється система соціальних практик, що реалізуються та формуються залежно від соціальних, економічних, політичних та культурних умов. Дія інформаційної цивілізації на спосіб життя проявляється в масштабних і фундаментальних змінах всесвітніх соціальних практик, які здійснюються в основних сферах життя та обумовлені швидким процесом об'єктування інформації і знань, культурних стереотипів і норм, можливостями їх передачі у вигляді технологій через засоби комунікації широким верствам населення, виникненням нових видів діяльності, заснованих на використанні інформації. При цьому на сучасний процес трансформації всесвітніх соціальних практик під впливом інформаційно-телекомунікаційних технологій здійснюють вплив три чинники.

По-перше, принципова зміна "технологічної" складової соціальних стосунків, оскільки інформаційно-телекомунікаційні технології надають нові можливості для передачі та обробки інформаційних потоків.

По-друге, формування культури інформаційного суспільства, як культури користування інформацією, оскільки досягнення в області інформаційно-телекомунікаційних технологій все більше впливають на культуру всієї цивілізації.

По-третьє, трансформація змістовної сторони соціальних стосунків в основних сферах суспільного життя, оскільки сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології змінюють сутнісне наповнення соціальних стосунків у сфері виробництва, споживання, розваги, освіти, спілкування.

Оснoву сучасної соціальної комунікації, безумовно, складає інтернет, ЗМІ з їх інтерактивною організацією виробництва новин та засоби масової комунікації, які об'єднують телевізійне мовлення в різних його формах (ефірне, кабельне, супутникове), способи інформації по телекомунікаціях. Одночасне збільшення обсягів інформації та швидко зростаюча кількість систем її обробки зумовлює виникнення нової реальності у вигляді віртуальної області існування соціалізованої суспільством інформації, яку утворюють множина соціально значимих даних та систем зберігання, комунікації і обробки інформації, які пов'язані між собою. Ця реальність дістала назву інформаційного простору.

Процеси зближення та взаємопроникнення національних держав, їх економік, спрямовані на створення єдиних механізмів господарювання, набувають глобального масштабу, пронизуючи різні сторони соціально-економічного, політичного та культурного життя країн, що інтегруються, на основі розвитку інформаційних і комп'ютерних технологій. Тому **інформаційна глобалізація** є найбільш показовим інтеграційним процесом, який передусім включає розвиток комунікацій, створення глобальних інформаційних мереж, комп'ютеризацію багатьох сфер життєдіяльності людини. Основними складовими інформаційної глобалізації є:

соціально-економічний та науково-технічний процес створення оптимальних умов щодо задоволення інформаційних потреб та реалізації прав громадян, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій, громадських об'єднань на основі формування і використання інформаційних ресурсів;

науково-технічна революція, яка є сукупністю якісних змін у техніці, технологіях та організації виробництва, що здійснюються під впливом наукових досягнень і відкриттів, які мають вирішальне значення підвищення якості соціально-економічних умов життєдіяльності суспільства;

посилення значення достовірного, вичерпного та визначального знання в усіх видах людської діяльності;

підвищення міри інформування суспільства та формування суспільної свідомості на основі науково обґрунтованої картини світу, що оточує нас; комп'ютеризація та всесвітній розвиток систем управління і зв'язку.

Основними завданнями інформатизації сьогодні є повне задоволення інформаційних потреб суспільства в усіх сферах його діяльності, поліпшення життєвого рівня населення, підвищення ефективності виробництва, сприяння суспільно-політичній стабілізації.

Таким чином, глобальна інформатизація це об'єктивний історичний та соціальний процес, який є основою та головним стержнем науково-технічного, економічного, соціального, політичного та духовного розвитку суспільства. В процесі глобальної інформатизації відбувається формування глобального інформаційного простору та перехід людства (поки - найбільш розвинених країн) до побудови інформаційного суспільства.

Варто також зазначити, що внаслідок розвитку та розповсюдження інформаційних технологій спостерігається низка викликів та загроз прогресивному розвитку земної цивілізації, перш за все:

поглиблення прірви між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, а також наростання відставання країнам з традиційними індустріальними економіками від постіндустріальних країн;

виокремлення в усіх країнах світу груп людей, пов'язаних з інформаційними технологіями та відособлення в своєрідне автономне "інформаційне співтовариство";

стрімке перетікання інтелектуальних ресурсів в найбільш розвинені країни та концентрація інформаційно-комунікаційного потенціалу в державах постіндустріального типу та ТНК;

уповільнення, а в деяких випадках і повне призупинення науково-технічного прогресу в країнах, які не належать групи до постіндустріальних країн і, як наслідок, зростання у них фінансово-економічних труднощів та соціальної і культурної деградації.

З огляду на викладене вище, інформаційна глобалістика розглядається як самостійний об'єкт та напрям наукових досліджень, оскільки сьогодні інформаційна сфера у своєму розвитку досягла рівня, який дозволяє розглядати її на рівних з традиційними суспільними сферами.

У прикладному ж аспекті інформаційна глобалістика пов'язана з діяльністю щодо прийняття та реалізації політичних та управлінських рішень як реакція на умови, що складаються у "віртуальному" світі оскільки метою інформаційної глобалістики є досягнення, підтримка, утримання, зміцнення та розширення влади (впливу) постіндустріальних країн та потужних ТНК у глобальному контексті.

Вказана мета переважно досягається шляхом послаблення або усунення конкурентів, завоювання, утримання та розширення тотального контролю над життєво важливими для розвитку ресурсами, які частково або повністю знаходяться в інформаційному просторі. При цьому може використовуватися досить значний арсенал сил і засобів, основу якого складають головним чином "інформаційні" засоби та форми дії на конкуруючі співтовариства (країни, нації, ТНК). Серед них, зокрема, інформаційні технології, інформаційна зброя, різні прийоми і способи інформаційно-психологічного впливу, інформаційна (інформаційно-психологічна) експансія, інформаційне протиборство (інформаційна війна). Цей арсенал постійно доповнюється різними формами і засобами ідеологічного та культурного впливу, економічним, політичним, дипломатичним, а за необхідності й військовим тиском на конкурентів.

Інформаційна глобальна політика. У загальному випадку ця політика відображає цілі та поведінку держави, як суб'єкта міжнародних відносин та має за мету встановлення панування в глобальному інформаційному просторі за рахунок повного домінування над конкурентами. Залежно від зростання напруженості у стосунках між суб'єктами глобальної інформаційної конкуренції інформаційна глобальна політика держави може передбачати низку послідовних кроків (дій), а саме:

планування та реалізація комплексу заходів ідеологічної, культурної та економічної експансії, метою яких є забезпечення ефективного зовнішнього впливу на управління інформаційними процесами (потокami) суб'єкта глобальної інформаційної конкуренції, яка досягається головним чином шляхом створення таких умов, які спонукають вказаного суб'єкта до тих або інших дій не стільки у власних, як у чужих інтересах;

інформаційна (інформаційно-психологічна) агресія, що підкріплюється економічним, політичним і дипломатичним тиском (санкціями) та потенційною загрозою застосування військової сили;

інформаційна війна, яка, як правило, супроводжується економічною блокадою та військово-силовими акціями.

Потенціал держави як суб'єкта глобальної інформаційної конкуренції в інформаційній сфері та інших тісно взаємозв'язаних з нею сферах життєдіяльності суспільства характеризується інтегральною оцінкою інформаційної сили (потужності) держави. Ця оцінка ґрунтується на врахуванні низки показників. Серед них, зокрема, рівень розвитку національної інформаційної інфраструктури, обсяги та інтенсивність потоків накопиченої і циркулюючої в них інформації, лідерство у розробці та впровадженні високих інформаційних технологій, у тому числі інформаційної зброї, ступінь інформаційного домінування та незалежності відносно інших суб'єктів глобальної інформаційної конкуренції. На вказану ступінь в свою чергу суттєво впливає залежність національної інформаційної інфраструктури від імпорту стратегічно важливої інформації та інформаційних технологій з інших країн, а також політична, економічна та культурна залежність. Крім того оцінка інформаційної сили (потужності) держави має враховувати її спроможність щодо зниження негативного впливу інформаційної агресії в умовах інформаційної війни.

Таким чином, у загальному випадку інтегральна оцінка інформаційної сили (потужності) держави в інформаційному просторі може бути отримана шляхом системного аналізу:

якісних характеристик сукупного інформаційного потенціалу держави, що включає інформаційну інфраструктуру, науково-технічний потенціал у сфері високих технологій (передусім - інформаційних), загальний інтелектуальний та духовний потенціал суспільства, сили і засоби інформаційного протиборства тощо;

можливостей щодо формування національної інформаційної інфраструктури (національного інформаційного простору), збереження та нарощування інтелектуального і духовного потенціалу суспільства, уникнення залежності від інших країн щодо досягнень в цій сфері;

науково-технічного прогресу у сфері інформаційних технологій та засобів інформаційного протиборства;

здатності інших держав здійснювати інформаційний вплив на національний інформаційний простір держави та пов'язані з ним сфери та держави до стійкого розвитку в умовах інформаційного протиборства та геополітичної конкуренції в інформаційному просторі;

можливостей щодо інформаційного трансферту та оперативного перерозподілу сил та засобів інформаційного впливу.

Таким чином, можна стверджувати, що в еволюції цивілізації глобалізація інформаційного суспільства це перехід до інформаційної епохи, який зумовлений потребою учасників світових процесів в стійкості власного розвитку. В умовах обмеженості природних ресурсів та фізико-географічних координат існування людства на Землі постійно виникають завдання щодо забезпечення вказаного розвитку життєво важливим простором та ресурсами, а інформаційні технології дозволяють розширювати цей простір та надають додаткові можливості щодо залучення ресурсів, необхідних для розвитку цивілізації.

Глобалізація інформаційного суспільства оперує з різними формами простору, що формують середовище існування людства на цьому етапі розвитку, зокрема, до таких просторів відносять, економічний, соціально-політичний, культурний, інформаційний, найбільш характерною особливістю

яких в умовах побудови інформаційного суспільства є їх "віртуалізацію" та взаємна інтеграцію через інформаційний простір. При цьому завдання завоювання та утримання контролю над певними територіями (регіонами) планети і розподіленими на них ресурсами, які необхідні для стійкого розвитку держави (групи держав), забезпечення їх безпеки, як і раніше залишаються для геополітики постіндустріальних країн такими ж актуальними, як і аналогічні завдання в "віртуалізованих" просторах.

Варто також зазначити, що інформаційне протиборство та його найбільш гостра форма - інформаційно-психологічна війна є основними чинниками, які визначають завдання державної інформаційної політики, серед яких одним із найважливіших є активна протидія акціям інформаційно-психологічної агресії та операціям інформаційно-психологічної війни, що, свою чергу, передбачає створення ефективної системи забезпечення безпеки в інформаційно-психологічному просторі.

3.2.4 . Глобальне управління та глобальний менеджмент

Глобальне управління. Проблема забезпечення ефективного глобального управління світовою спільнотою вже найближчим часом стане однією з центральних тем наукових досліджень та обговорень в експертному середовищі, оскільки сучасний світ стрімко стає цілісною системою, а механізми управління системою фактично відсутні та цілеспрямовано не формуються. З позицій системного підходу формування будь-якої ефективної системи управління, а тим більше глобального, має бути цілеспрямованим процесом, тобто така система не може виникнути стихійно. З огляду на це та сприйняття світу як цілісності, розглянемо деякі питання концептуального характеру, передумови та можливості щодо створення системи глобального управління світовою спільнотою.

Перш за все, у даному випадку йдеться про управління надскладною та глобальною за масштабом соціоприродною системою, з проблемами

управління якою людині ще не приходилося стикатися. Більше того, не зважаючи на очевидну та зростаючу взаємозалежність різних країн та народів, світова спільнота сьогодні залишається розділеною на автономні структури, які функціонують за своїми законами та переслідують передусім власні егоїстичні інтереси: держави, ТНК, конфесійні системи тощо. Крім того, у світовій спільноті тільки формується чітке розуміння того, що світ глобальних суспільних відносин без відповідного управління та менеджменту буде множити виклики і загрози безпеці свого розвитку і що альтернативи такому управлінню не існує.

За багатовікову історію світова спільнота накопичила значний досвід управління великими соціальними системами: державами, імперіями, царствами, королівствами, федераціями, конфедераціями, союзами, блоками тощо. Це дає надію, що, врешті-решт, вдасться знайти раціональні шляхи, засоби та способи ефективного глобального управління такою мегасистемою як земна цивілізація і, таким чином, створити необхідні умови для забезпечення мирного співіснування різних народів при збереженні їх культурної ідентичності.

Як показала багатовікова практика, держава виявилася найбільш поширеною та життєстійкою формою організації суспільного життя. З огляду на це уявляється, що в основу глобального управління має бути покладений принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, принцип, дотримання якого продемонструвало безумовну доцільність при формуванні систем державного управління у провідних країнах світу. Іншими словами, з інституційної точки зору не так важливо, чи буде, наприклад, створено щось подібне світовій державі, чи будуть сформовані якісь наддержавні структури для управління світовою спільнотою.

Принциповим є те, що для формування системи глобального управління світовою спільнотою, створення тільки вертикалі глобальної виконавчої влади, тобто Світового уряду, передумови створення якого часто є предметом дискусій при обговоренні глобалізації та її наслідків, буде недостатньо,

оскільки без законодавчої та судової гілок влади такий уряд скоріш-всього не буде дієздатним. Таким висновок підтверджує і аналіз переліку основних завдань, які мають покладатися на систему глобального управління, а саме: ухвалення та реалізація узгоджених у світовому масштабі рішень, що дозволяють здійснювати цілеспрямоване та ефективне управління суспільними відносинами в основних сферах суспільного життя; запобігання збройним конфліктам та боротьба з тероризмом, організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних речовин, нелегальною міграцією, торгівлею людьми тощо; забезпечення стійкого та збалансованого світового соціально-економічного розвитку, у тому числі вирішення питань охорони здоров'я, освіти, екології, природокористування.

Таким чином, з огляду на викладене вище, доцільним є створення: Світового уряду (виконавча гілка глобальної влади), Світового парламенту (законодавча гілка глобальної влади) та Глобальної судової системи, основою функціонування якої має бути глобальне право. Але успіх у формуванні цих гілок влади та, відповідно, вирішення завдання щодо створення ефективної системи глобального управління, значною мірою залежить від наявності певних передумов.

По-перше, від завершення формування глобальної свідомості в планетарному масштабі, в основі якої лежать як загальні для всіх цінності та норми поведінки, так і ті, що визнають інші національні і культурні особливості різних людей.

По-друге, від утвердження в планетарному масштабі загальнолюдської моралі, тобто моралі, яка б не підміняла, а доповнювала і розвивала мораль різних народів. Уявляється, що Загальна декларація прав людини, яка урівнює всіх людей в їх правах на життя, свободу і власність, може бути відправною точкою її формування.

По-третє, від успіхів у створенні єдиного правового поля для всіх країн і народів та відповідної системи ухвалення і контролю виконання в планетарному масштабі правових норм. При цьому йдеться не просто про

міжнародне право, яке сьогодні певною мірою розвинуте на міждержавному та регіональному рівнях, а саме про право глобальне, яке дійсно було б загальним. Таке право не повинне припускати відміну правових систем окремих держав або регіональних структур, чинних міжнародних правових актів та інститутів, але важливо щоб вони були приведені у відповідність з правовими нормами глобального права та не суперечили їм.

По-четверте, від створення ефективних механізмів забезпечення глобальної економічної безпеки, тобто від успіхів щодо об'єднання зусиль світової спільноти в підтримці безпеки її економічної життєдіяльності на глобальному рівні за допомогою різного роду співпраці, зокрема, йдеться про розвиток співробітництва, яке вже отримало значний розвиток у вигляді, наприклад, СОТ, інші подібні організації, ТНК, консорціуми тощо.

По-п'яте, від налагодження більш тісної, прозорої та відповідальної співпраці у політичній сфері в планетарному масштабі, яка має забезпечити врегулювання конфліктних ситуацій та мирне співіснування шляхом компромісів у вирішенні спірних питань з максимально можливим врахуванням інтересів різних сторін. Таку співпрацю в глобальному масштабі ще потрібно збудувати, оскільки в цій сфері сьогодні відносини складаються поки що на основі абсолютного пріоритету національних і корпоративних інтересів.

По-шосте, військова співпраця на регіональному рівні, яка сьогодні має за мету головним чином координацію зусиль щодо забезпечення обороноздатності країн має трансформуватися у співпрацю щодо підвищення ефективності спільної діяльності поліцейських сил, які мають забезпечити правопорядок та захист від криміналу усієї світової спільноти.

По-сьоме, від узгодженої фінансової політики в масштабах планети в основі якої має бути єдина грошова одиниця.

По-восьме, від відділення церкви (релігійних інститутів) від інститутів (структур) глобального управління як найважливіша умова ствердження релігійної толерантності та мирного співіснування і конструктивної взаємодії різних людей незалежно від їх релігійних переконань або відсутності таких.

По-дев'яте, від створення належних умов для збалансованого культурного і соціального розвитку різних континентів і регіонів планети, зокрема шляхом глобальної активізації науково-технічної співпраця та співпрацю у сфері освіти і охорони здоров'я.

По-десяте, від створення та підтримки на належному рівні комплексної системи комунікації та взаємодії в різних сферах суспільного життя за рахунок формування єдиного глобального інформаційного простору, що склався на базі сучасних телекомунікаційних технологій у тому числі з використанням космічних систем зв'язку та моніторингу, а також сучасних ЗМІ, які дозволяють кожному жителю планети в режимі реального часу віртуально бути присутнім в будь-якій точці Землі та подальшого розвитку . у планетарному масштабі загальна мережа транспортної комунікації, які, в свою чергу, дозволяють переміщатися в масштабах земної кулі за лічені години значній частині активного населення планети. У контексті сказаного важливого значення набуває надання в кожній країні відповідного статусу мові міжнародного спілкування – світовій мові (сьогодні це могла б бути англійська мова) для забезпечення ефективної міжкультурної взаємодії.

Вже сьогодні є міжнародні норми, організації та їх підрозділи, які за умови їх вдосконалення та певного реформування їх організаційно-функціональної структури могли б стати базовими елементами системи глобального управління.

По-перше, не може бути сумніву, що у переважній більшості сучасні держави є досить стійкими та достатньо ефективними соціальними системами. Крім того, загальновідомим є прагнення сучасних політичних еліт до самодостатності і незалежності. З огляду на це, а також складний, але в цілому позитивний досвід країн-членів ЄС, людству належить пройти досить певний шлях до формування оптимальної форми організації суспільного життя у планетарному масштабі. Це, наприклад, може бути конфедерація національних держав, де буде забезпечений розумний компроміс між глобальними і національними інтересами.

По-друге, в основу створені єдиного правового поля для всіх країн і народів, своєрідної Всесвітньої конституції, можна покласти основні положення Загальної декларації прав людини, яка, незважаючи на те, що не є бездоганною, якщо розглядати її у контексті різних культур і традицій, в цілому довела свою гуманну спрямованість, ефективність і життєздатність.

По-третє, виходячи з базового принципу щодо розподілу влади на роль законодавчої влади, на роль Світового парламенту після серйозного реформувати може претендувати ООН. Передусім цій організації має бути надана функція законодавчої влади, яка дозволить приймати їй закони та законодавчі акти, обов'язкові для всіх країн і народів. З огляду на це необхідно буде передбачити їх справедливе представництво в цьому законодавчому органі глобального управління. Це означає, що процедура формування Світового парламенту повинна буде пройти певну еволюцію – від представництва окремих країн до прямих виборів, а досвід створення та функціонування Європейського парламенту є хорошим прикладом.

По-четверте, виконавчу гілку глобальної влади (Світовий Уряд) необхідно формувати з нуля, але накопичений досвід роботи так званої "великої двадцятки", певною мірою може слугувати прообразом структури глобальної виконавчої влади, де адекватно були б представлені всі країни і народи. Формування Світового Уряду надскладне завдання, але актуалізація необхідності розв'язання глобальних проблем неминуче відкриє нові можливості для кардинального та оперативного розв'язання цієї проблеми.

По-п'яте, формування Глобальної судової системи (Світовий Суд) також необхідно розпочинати з нуля, але досвід у світовій спільноті, який може бути покладений в основу формування вказаної системи є, зокрема, досвід Нюрнберзького, Гаагського та Європейського суду з прав людини.

Таким чином, є наявність певних об'єктивних можливостей та передумов щодо формування системи глобального управління, а еволюція міжнародного життя від міжнародного до світового порядку в своїй основі має стійку тенденцію до розширенні простору міждержавного і наддержавного

регулювання міжнародних відносин і процесів. Разом з тим, за будь яких умов рішення щодо розбудови глобальної системи управління мають прийматися на планетарному рівні. Зокрема, може бути проведена Всесвітня конференція або Всесвітній саміт глав усіх держав, на яких могли б бути визначені базові підходи щодо глобального управління.

Глобальний менеджмент. Важливою ознакою процесів глобалізації є формування системи глобального менеджменту, яка поступово витісняє традиційні національно-локальні системи менеджменту. Формування цієї системи зумовлено глобальною роллю бізнесу, яка проявляється у впливі ТНК на економічні процеси та життя все більшої частини населення світу.

Перші доктрини глобального менеджменту виникли на Заході, де було сформоване відповідне соціальне замовлення. Концепції "центральної (глобальної) направленої системи" виходять із того, що, якщо людство хоче керувати своїми справами, щоб уникнути хаосу й загибелі, то глобальний менеджмент є об'єктивно неминучим та безальтернативним, тобто імперативом нової епохи. Разом з тим виникає питання, яким саме має бути глобальний менеджмент та в чийх інтересах має здійснюватися, оскільки глобальне управління за своєю природою є політичним та стратегічним менеджментом. До функцій глобального управління належить розробка та реалізація стратегічних рішень на планетарному рівні. Сучасні центри глобального менеджменту інтенсивно й послідовно створюють відповідну інфраструктуру, здатну завдяки застосуванню новітніх інформаційно-комунікаційних технологій контролювати свідомість та поведінку людей, здійснювати вплив на рішення уряду будь-якої країни.

Можна очікувати що з часом, основою системи глобального менеджменту стане ноосферний стратегічний менеджмент, який має ґрунтуватися на положеннях теорії ноосфери та стратегії світового розвитку, але до формування вказаної системи людству ще належить пройти етап корпоративного глобалізму та корпоративного імперіалізму і проблема полягає в тому який шлях майбутніх глобальних трансформацій є найбільш

оптимальним. З огляду на це варто зазначити, що сьогодні існує кілька основних концепції глобального управління: синонімічна, планетарна, наднаціональна і цивілізаційна.

Суть синонімічної концепції полягає в тому, що під глобальним менеджментом розуміють сучасний етап управління ТНК, що динамічно змінюється під впливом процесів глобалізації в ідеях, тобто робиться наголос на сучасних змінах у міжнародному менеджменті. З цієї концепції випливають ідеї глобальної відповідальності, глобального мислення, глобального управління ресурсами, глобального управління коштами і т. ін.

Планетарна концепція виходить з того, що глобальний менеджмент існує виключно в ТНК і, відповідно вживаються такі поняття як «корпоративний», «державно-корпоративний глобалізм» та «глобально-корпоративний менеджмент». Підхід ґрунтується на упередженні зростання загрози державам-націям з боку глобальних корпорацій.

Наднаціональна концепція глобального менеджменту робить наголос на утворенні міжнародних організацій, які спроможні здійснювати вплив на діяльність як держав, так і ТНК, пропонує створити світові уряди для глобального управління і, таким чином, взяти під контроль процеси глобалізації та подолати її стихійний характер. Починаючи з 1996 р. робляться відповідні доповіді Комісії ООН з глобального управління і співробітництва, в яких спираються на французьку доктрину глобалізації, яка ґрунтується на необхідності розвитку наднаціональних механізмів управління в умовах інтенсифікації глобалізованої економіки.

Прибічники цивілізаційної концепції глобального менеджменту переконані у тому, що його формування відбувається одночасно зі становленням глобальної цивілізації, яке об'єктивно призводить до появи широкої та хаотичної мозаїки культурних відмінностей і міжнародних культурних гібридів. За таких умов ТНК повинні постійно оптимізувати свої системи управління для підвищення результативності своєї діяльності, оскільки, з одного боку - менеджмент має забезпечити компанії глобальний

успіх, а з іншого — створити передумови для закріплення своїх позицій на місцевому ґрунті та завоювання позицій в локальних нішах в різноманітному культурному і географічному середовищі.

3.2.5. Зміна парадигми міжнародних відносин

Підходи щодо дослідження безпеки міжнародних відносин. При дослідженні проблем безпеки міжнародних відносин сформувалися напрями: неореалізм, глобалізм, регіоналізм і конструктивізм.

Предметом досліджень теорій *неореалізму* є проблеми розподілу економічного впливу в системі міжнародних відносин як детермінуючого чинника глобальної політичної структури, що визначає у свою чергу, і структуру безпеки, а дослідження неореалістами проблем її забезпечення ґрунтуються на тому що, зокрема:

у зв'язку із загрозою міжнародного тероризму, відбувається відродження союзницьких відносин великих світових держав та зниження напруженості у взаєминах США, з одного боку, і Росії, Китаю та інших країн, з іншого;

має місце посилення тенденції до підвищення рівня легітимності дій, які спрямовані на боротьбу з міжнародним тероризмом;

спостерігається активізація діяльності держави для зміцнення національних кордонів, вдосконалення механізмів забезпечення національної безпеки, розширення сфери компетенції держави в здійсненні контролю за різними видами діяльності;

є кілька гіпотетичних моделей реалістичної поведінки США, як наддержави, які й визначають вектори світової політики в рамках її стратегії національної безпеки.

Для неореалістів пріоритетними напрямками досліджень проблем безпеки міжнародних відносин є: розповсюдження зброї масового ураження та загрози її застосування транснаціональними терористичними організаціями; зростання ризиків застосування збройних сил та силових методів при розв'язанні

проблеми забезпечення безпеки; можливий конфлікт цивілізацій і перш за все, західної та ісламської.

Другий напрям в дослідженні проблеми безпеки міжнародних відносин сформований *теоріями глобалізації*, які є антитезою теоріям неореалізму та їх уявленням про статичність структури системи міжнародних відносин, модифікації якої інтерпретуються як певні зміни балансу політичних сил на світовій арені.

Методологічною основою теорій глобалізації є, головним чином, культурологічний та політико-економічний підходи. Згідно теорій глобалізму держава є таким же суб'єктом (актором) світової політики, як і недержавні структури (зокрема, ТНК і навіть фізичні особи). Виходячи з тези про складність взаємозв'язку співіснуючих в світовій політиці державних та недержавних акторів і систем, висувається положення про необхідність комплексного підходу до аналізу проблем міжнародної безпеки.

Основними положеннями глобалістських теорій, зокрема, є твердження про: незалежну роль у світовій політиці транснаціональних утворень: корпорацій, недержавних соціальних та політичних організацій, міжурядових (міжнародних) організацій тощо; необхідність системного аналізу взаємодії багатьох акторів світової політики на різних рівнях та перегляду принципу територіального суверенітету, як основоположного в системі міжнародних відносин; зростання впливу мережевих структур, які чинять певний тиск на державу, яка розглядається лише як елемент мереж, що не завжди виконує функцію контролю мереж; зростанні ролі політичних стратегій, які допускають співпрацю держав у сфері безпеки, особливо на регіональному рівні.

Об'єктом особливої уваги глобалістів є аналіз впливу процесів глобалізації та глобальних проблем безпеки, зокрема фінансової глобалізації, лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, глобальних екологічних проблем, міжнародного тероризму на поведінку акторів світової політики та характер їх взаємодії в системі міжнародних відносин. Згідно тези про мережевий характер структури сучасної системи міжнародних відносин

представники глобалістського напрямку стверджують про перехід до пост-Вестфальської структури, за якої домінуюча роль держав з її військовим потенціалом зменшується, а контроль за територіями з допомогою сили може здійснюватися не тільки державами, але й недержавними акторами, що створює додаткові загрози безпеці світової спільноти.

Пріоритетами для глобалістів, зокрема, є: дослідження нестабільності ліберального міжнародного економічного порядку; розробка та практична реалізація механізмів, які ефективно регулюють систему світової торгівлі та розвиток фінансової інфраструктури; системний аналіз загроз з боку транснаціональної організованої злочинності для економічної безпеки; дослідження проблем нестійкості міжнародного економічного порядку, пов'язаної із загрозою кібервоєн та залежністю існуючих систем безпеки від інформаційних технологій.

Третій напрям досліджень проблем безпеки міжнародних відносин сформований низкою теорій *регіоналізму*, в основу яких покладено два припущення. Згідно першого, має місце зниження протистояння наддержав та формування нової якості сучасної світової політики, яка пов'язана зі зміною структури політичних інтересів та втратою зацікавленості більшої частини країн світу в боротьбі за глобальне панування. Згідно другого, структура системи міжнародних відносин, що склалася після закінчення холодної війни, зумовлена пріоритетом в забезпеченні динамічного розвитку власної держави. І перше і друге, на думку прихильників теорій регіоналізму, спонукає держави до неучасті у стратегічному протиборстві в зонах конфлікту та перегляду військово-політичних відносин, щоб уникнути можливості втручання у внутрішні справи наддержав.

Врешті-решт, в теоріях регіоналізму визначальним є твердження про центральне місце регіональної безпеки, як складової міжнародної безпеки, тому для них характерним, зокрема, є: акцентування уваги на інтеграційному потенціалі регіональної безпеки; підвищена увага до регіональних аспектів економічної інтеграції; розгляд держави, як провідного актора світової

політики; положення про підвищення ролі аспектів регіоналізації, зокрема, пов'язаних з процесами економічної інтеграції та формуванням регіональних структур і груп інтересів.

Принциповою відмінністю *конструктивізму*, як напряму в сучасній теорії міжнародних відносин є орієнтація політичного аналізу на вивчення смислових значень та динаміки соціально-політичної взаємодії, тобто пріоритетом для конструктивізму є дослідження поведінки соціальних та політичних суб'єктів.

Основними темами конструктивізму зокрема, є: вплив актів міжнародного тероризму на розвиток міжнародного співтовариства; зміцнення світової спільноти із-за появи загальних інтересів для держав щодо забезпечення їх безпеки; ослаблення міжнародного співтовариства у зв'язку зі зниженням ролі, зміною функцій та структури держав, а також появою нових розбіжностей між ними.

Сьогодні у конструктивізмі сформувалися дві течії:

плюралізм, який представлений прихильниками моделі міжнародного співтовариства, в структуру якої входять різноманітні регіональні структури (типу ЄС), які утворюють плюралістичне глобальне міжнародне співтовариство;

солідарізм, який відображає уявлення про міжнародне співтовариство, об'єднане спільністю норм, прав та інститутів, які регулюють відносини між членами глобального суспільства.

В цілому, сучасна теорія міжнародних відносин характеризується диференційованістю підходів щодо дослідження проблем безпеки та загроз глобального розвитку. Разом з тим, розгляд міжнародних відносин у контексті необхідності забезпечення безпеки глобального світу дає підстави стверджувати про необхідність та можливість зміни парадигми міжнародних відносин.

Передумови та доцільність зміни парадигми міжнародних відносин В останнє десятиріччя міжнародна спільнота зіткнулася з низкою викликів та

загроз міжнародному миру та безпеці. Глобальні проблеми, з одного боку, зумовлюють необхідність спільних зусиль держав для їх розв'язання, а з іншого - нівелюють значущість національних зусиль в міжнародних відносинах і, таким чином, розмивають національні суверенітети. Тому, на перший погляд, здається, що в умовах глобалізації орієнтація на національні держави в питаннях міжнародної взаємодії це шлях в минуле, а не орієнтація на майбутнє. Насправді ж, має місце певне ослаблення впливу держав в зовнішньому середовищі, тенденція до зростання пріоритетності інтересів міжнародного співтовариства над національними та більша відкритість національних кордонів та ринків, зокрема для товарів і послуг.

Виклики та загрози, які виникають у міжнародному середовищі із-за трансформації під впливом глобалізації світового порядку, зумовлюють необхідність належного управління міжнародними відносинами.

Світовий порядок – це фіксований спосіб регулювання та стан міжнародних відносин в середовищі, де є і продовжують виникати десятки суверенітетів зі своїми системами цінностей, устремліннями. При цьому дія однієї держави на міжнародній арені, як правило, зачіпає інтересах інших, особливо сусідів, а найбільш чутливою є сфера безпеки. Консервативне політичне мислення ототожнює світовий порядок з ситуацією статус-кво, а ліберали схильні розглядати світовий порядок у контексті еволюції міжнародного співтовариства в світове суспільство.

Як правило, той чи інший світовий порядок забезпечує досягнення низки цілей співтовариства держав, які для них є необхідними та життєво важливими, а також загальних для всіх цілей. Серед перших цілей необхідність збереження наявної міжнародної системи, оскільки які б розбіжності не існували між державами, всіх їх об'єднує упевненість в тому, що нинішня система їх взаємодії, сприятлива для них. Другі цілі, досягнення яких забезпечує світовий порядок це передусім збереження незалежності (суверенітету) кожної держави та збереження миру. Досягнення цілей, які є загальними для всіх, пов'язане із вирішенням, зокрема, питань обмеження використання сили, дотримання прав

людини та міжнародних угод, забезпечення політичної стабільності та легітимності дій на міжнародній арені.

Становлення того або іншого світового порядку є результатом світових процесів та змін конфігурації сил на міжнародній арені. З початком ХХІ ст. в міжнародних відносинах почала набирати силу тенденція, яка свідчить не просто про зміну однополюсного світу на багатополосний, а про необхідність зміни способу світотерегулювання в умовах глобалізації. Основними способами світотерегулювання є силовий або нормативний, тому наслідки його вибору можуть мати фундаментальне значення. Якщо парадигма міжнародних відносин ґрунтується на силі, то мають місце проблеми, з якими людство вже стикалося впродовж всієї своєї історії. Міжнародні відносини, в основі яких загальновизнані норми міжнародного права, можуть із-за необхідності для міжнародної спільноти розв'язати глобальні проблеми безпеки, відкрити принципово нові горизонти побудови світового порядку та міжнародного співробітництва.

Таким чином, міжнародна спільнота сьогодні переживає важливий етап формування нового світового порядку в основі якого зміна парадигми міжнародних відносин. Місце інструментів силового регулювання, які впродовж всієї історії людства традиційно використовувалися при вирішенні міждержавних суперечностей, поступово займають нормативно-правові інструменти, використання яких ґрунтується на загальноприйнятних правилах поведінки та взаємодії держав на зовнішньополітичній арені. Це дозволяє сподіватися на успіх у пошуку адекватних відповідей на виклики та загрози людству, які постійно генеруються процесами глобалізації. Дійсно, перевага у використанні нормативно-правових інструментів у порівнянні із силовими при вирішенні тих чи інших проблем світового співтовариства полягає в тому, що, зокрема:

сила відображає можливості, інтереси однієї могутньої держави або групи країн, а правові норми - інтереси світової спільноти, оскільки вони приймаються на міжнародній арені за згодою більшості, а тому вони більшою

мірою відображають баланс інтересів, ніж інтерес однієї держави (групи держав);

норма, як категорія міжнародних відносин, що прийнята згідно певної процедури, є більш стійкою та стабільною, ніж сила, інтенсивність якої постійно змінюється в часі і просторі;

норма є більш демократичною в порівнянні з силою, оскільки остання, передбачає насильство або примус, тоді як норма відображає згоду, яка ґрунтується на компромісі.

Є дві важливі передумови щодо запровадження та ефективного функціонування нормативної системи міжнародних відносин, як важливого кроку на шляху формування глобального суспільства: усвідомлення кожною державою факту, що вона не одна в світовій спільноті, що є й інші країни зі своїми національними інтересами, які необхідно поважати та враховувати, а також формування у кожної держави переконання, що їй вигідно виконувати певні норми поведінки, ніж порушувати їх.

Варто також зазначити, що зміна парадигми міжнародних відносин, яка передбачає надання пріоритету нормативно-правовим інструментам при врегулюванні міждержавних суперечностей нашою хуроється на значні труднощі, які, зокрема, зумовлені такими чинниками:

різним рівнем розвитку національних держав, що породжує значну диференціацію у баченні ними свого місця та ролі в світі, знаходить відповідне відображення у готовності держави прийняти одні норми та правила та відкинути інші, які, на її думку, не відповідають її інтересам;

недосконалістю та незавершеністю формування правової основи нормативної системи міжнародних відносин, оскільки нормативне регулювання вказаних відносин стало на шлях інтенсивного розвитку тільки по закінченні “холодної війни”;

як правило, норми (правила) у міжнародних відносинах є політичними зобов'язаннями, а не правом, вони стають легітимними лише тоді, коли світова спільнота починає усвідомлювати, що виконувати їх вигідно.

3.3. Геополітичний та гео економічний вимір процесів глобалізації

Проблеми взаємовідносин «Північ–Південь», «Захід–Схід». Сучасні процеси глобалізації мають суттєвий вплив і на геополітичну ситуацію у світі, тому проблеми конфронтації Заходу і Сходу, Півночі і Півдня, можливого зіткнення "цивілізацій", побудови нового світопорядку тощо є предметом постійної уваги політичних лідерів, науковців та експертів, які розглядають їх у контексті політичних, економічних, географічних та інших вимірів. З огляду на це важливим є питання про сутність геополітичних змін співвідношення полюсів Захід – Схід та Північ - Південь.

Поділ світу на різні структури відбувається ще за часів античності, а протягом останніх двох тисячоліть, як правило, поділявся на Захід та Схід. Під сучасним Заходом розуміється тип цивілізації, яка сформувалася у Європі майже 500 років тому. Її можна назвати техногенною, оскільки для неї характерною рисою є швидка зміна техніки і технологій, невинне впровадження у виробництво наукових розробок і, як наслідок, науково-технічні революції, які змінюють ставлення людини до природи, місце самої людини в системі виробництва. Захід складається із понад 20 промислово розвинених країн. Сьогодні його часто називають "відкритим суспільством" із-за домінування у цих країнах принципів демократії, верховенства закону та ринкової моделі економіки.

Схід традиційно та геополітично пов'язується з культурами Стародавньої Індії, Китаю, Вавилону, Стародавнього Єгипту, національно-державними утвореннями мусульманського світу. Ці культури були самобутніми і водночас мали деякі спільні риси, зокрема, були зорієнтовані на стабілізацію існуючого ладу, тобто збереження традицій розглядалося як вища цінність, тому цілі, види діяльності та їх засоби змінювалися повільно. У духовній сфері панували релігійно-міфологічні уявлення, канонізовані стилі мислення, а науковій

раціональності протиставлялося інтуїтивно-містичне злиття з буттям. Таким чином, на Сході релігія і філософія визначали принципово інший стиль мислення та ставлення до життя, які орієнтували людину на пасивне світосприйняття та на пріоритет духовного. Принциповим є те, що східний тип мислення не поділяє світ на природу і світ соціуму, на природний і надприродний, а розглядає "все в усьому", заперечує пріоритет індивідуальності та надає перевагу колективному. З огляду на це у східних світоглядних системах людина не має свободи, вона визначена або космосом, або Богом, у них відсутній дух демократії і, як наслідок, політичні режими на Сході традиційно авторитарні.

Впродовж двох тисячоліть у світі фактично панувала західна цивілізація, але з другої половини ХХ ст. все більше про себе почав заявляти Схід, незважаючи на те, що його історичну перспективу спотворював звичний для того часу біполярний поділ світу на: "капіталістичний Захід" та "соціалістичний Схід". Після розпаду соціалістичної системи, з'явилося нове поняття - "Новий Схід" чому сприяв, зокрема, стрімкий економічний розвиток Китаю, Таїланду, Сінгапуру, Південної Кореї, Тайваню, що дозволило, наприклад, Китаю досить швидко за багатьма показниками стати другою економікою у світі.

Таким чином, сьогодні ми є свідками активного формування багатопольярного світу у його економічному вимірі, його подальшого розшарування по осі технічного прогресу, за критеріями соціальних і цивілізаційних відмінностей і, як наслідок, неминучої трансформації геополітичного простору.

Варто зазначити, що у ХХ ст. вживалося і поняття "країни третього світу", до якого, як правило, належали країни, які в недалекому минулому були колоніями Заходу. З другої половини минулого сторіччя ці країни почали називати країнами, які розвиваються. Вони опинилися у епіцентрі гострої боротьби між "капіталістичним Заходом" та "соціалістичним Сходом", тобто можна стверджувати, що на той час поділ на три світи був пов'язаний з конкуренцією двох ідеологічних систем. З розпадом СРСР зникла двоїстість

орієнтації "країн третього світу": одних країн - на "соціалістичний Схід", а інших - на "капіталістичний Захід", Капіталістичні відносини утвердилися у цих країнах і відрив країн Заходу від решти людства почав стрімко зростати. Якщо у першу половину ХХ ст. доходи на душу в промислово розвинутих країнах підвищилися в 2 рази, то за другу його половину більше ніж у 33,3 рази. При цьому за останні два сторіччя у цих країнах середній об'єм ВВП на душу населення зріс майже у 20 раз, а в інших регіонах світу - тільки в 5,5 раз.

Таким чином, якщо раніше світ був відносно однорідним щодо темпів економічного розвитку, то промислова революція в країнах Заходу сприяла його структуризації по вертикалі на чолі з США і світ розколовся на багатий Північ та бідний Південь - Перший та Третій світи. Третій світ - це "царство бідності", до якого належать великі та малі країни. Між ними немає міцних зв'язків, але спільною є відсталість, оскільки у сукупності вони виробляють продукції близько 15% світового об'єму, а середній дохід на душу населення -- 5% від рівня США. Крім того, чисельність населення у країнах Третього світу так швидко зростає, що рівень життя населення не підвищується, а падає.

Глобальна система перерозподілу ресурсів та світових доходів у ХХІ ст. зумовила утворення нової структури: Північ - Південь поряд із горизонтальною віссю Захід - Схід, заданою християнською цивілізацією, тобто сучасну картину світу умовно можна поділити на чотири частини:

Захід - регіон, для країн якого притаманні високі технології;

Схід - регіон, де розвинуте класичне індустріальне виробництво;

Північ – регіон, до якого належать країни, які спеціалізуються на випуску наукомісткої продукції;

Південь – регіон, для країн якого характерним є сільськогосподарське та сировинне виробництво, у том числі заборонене, зокрема виробництво наркотиків та екологічно брудні технології видобутку корисних копалин.

Тому значна частина глобальних проблем сучасного світу передусім зумовлена нерівномірністю розвитку між країнами Півночі, які перебувають у постіндустріальній епісі та країн Півдня, які перебувають у середньовіччі з

фактичною трансформацією свого колишнього колоніального статусу в сировинний придаток для обслуговування інтересів Півночі. При цьому сьогодні із-за розвитку глобальних ринків важливими каталізаторами змін геополітичної картини світу все більше стають:

країни Південно-Східної Азії, де лідерство поступово переходить від Японії до Китаю, який швидко встановлює економічну гегемонію в Азії;

країни СНД, які володіють високим технологічним потенціалом та можуть стати в перспективі стати невід'ємною частиною економічного простору ЄС;

промислові країни Південної Америки, у яких зосереджений значний технологічний і інтелектуальний потенціал, який може сприяти їх прискореному розвитку, наприклад Бразилія;

країни Середньої Азії, які частково подолали рубіж постіндустріального розвитку.

Разом з тим варто зазначити, що якщо промислово розвинені країни за багато століть накопичили необхідні ресурси (фінансові, інтелектуальні тощо), які дозволяють їм своєчасно перебудовуючи технологічну та соціальну структуру і традиційно добиватися нової якості економічного зростання, то цей шлях для країн Півдня неможливий.

Сучасне суспільство засноване на здатності створювати, поширювати, використовувати знання. Країни, які зробили ставку на науковий прогрес, добилися процвітання, відсталість від сучасних досягнень у науці та техніці робить недоступним входження у сучасний глобальний світ. Наприклад, промислово розвинені країни володіють 97% патентів світу, на їхню долю припадає понад 90% доходів від патентів і ліцензій, а на долю п'яти провідних країн світу - США, Великобританії, Японії, Німеччини і Франції - припадає понад 90% найбільших ТНК світу, які зосередили в своїх руках понад 70% біржових активів.

Країни, ж які розвиваються, мають слабо розвинену економіку і змушені передусім боротися за задоволення нагальних потреб населення, яке останнім

часом досить швидко зростає. За таких умов, якщо не надати допомогу країнам Півдня в освоєнні передових технологій, які допоможуть їм швидко реформувати економіку, економічна прірва між процвітаючими країнами і "бідними країнами" буде поглиблюватися і далі.

При цьому наявний баланс міжнародних відносин у будь-який момент може бути порушений через політичні та економічні чинники, які в умовах глобалізації навпаки, загострюються.

Таким чином, економіка Півночі орієнтується на створення унікальних, дорогих, високотехнологічних виробів. Водночас промислове виробництво переноситься в інші частини земної кулі, насамперед у східноазійський регіон, що спричиняє втрату єдності світового Півдня, колишнього Третього світу, зокрема має місце утворення нового вектору розвитку: Індостан - Латинська Америка та формування другого промислового району планети Нового Сходу, який заповнив вакуум, що утворився після розпаду соціалістичної системи.

Аналіз свідчить, що врешті-решт, сьогодні існує три можливі шляхи оптимізації взаємовідносин та світового розвитку по осі Північ-Південь.

Перший ґрунтується на тому, що дистанція між країнами Півночі та Півдня збережеться надовго, якщо не назавжди, а отже, як вважають деякі дослідники, розрив між ними подолати неможливо. Це означає, що уніполярність в економічному, політичному та культурному вимірах є кінцевим і виправданим пунктом сучасного етапу еволюції людської цивілізації, яка, з очевидністю веде до гегемонії США, але іншої альтернативи, крім загального хаосу, не існує. Іншими словами, світ буде таким же поляризованим як і зараз, коли на одному полюсі зосередились країни так званого "золотого мільярда", яким належать всі блага цивілізації. Наприклад, країнам "золотого мільярда" належить близько 90% світового ВВП, 80% світового експорту, а дохід на душу населення в рік перевищує 30 тис. дол., що в 10 разів вище ніж в інших країнах світу.

Разом з тим, не менш очевидним є й те, що поділ населення Землі на "золотий мільярд" та решту населення світу, далі ігнорувати неможливо,

оскільки контраст між багатими та найбіднішими на всіх рівнях - особистому, суспільному, державному, світовому, об'єктивно призводить до зростання глобальної бідності і, як наслідок до фанатизму, екстремізму та тероризму.

Прихильники другого шляху оптимізації світового розвитку по осі Північ-Південь акцентують увагу на тому, що претензії США на глобальне лідерство щодо управління світовим розвитком зустрічаються зі зростаючим опором з боку інших країн та на тому, що все більшу силу набирають процеси регіоналізації на противагу глобалізації. Наприклад, досить швидко утворюються міжнародні та міжрегіональні об'єднання, у яких активну участь приймають Китай, Бразилія, Російська Федерація, Індія та інші країни. Крім того, глобалізації протистоїть локалізація, оскільки народи багатьох країн намагаються протиставити глобалізації по-американськи особливості своєї культури.

При цьому варто зазначити, що поряд із розшаруванням країн по вертикалі Північ - Південь сьогодні зростає соціальна неоднорідність населення кожної країни, що призводить до суперечностей між класами, соціальними групами, верствами суспільства в усіх країнах. Тому прірву між багатого Північчю та бідним Півднем не можна розглядати суто "географічно", оскільки лінії поділу на бідних та багатих проходять всередині кожної з цих двох груп країн і, по суті, цей поділ є соціальним у глобальному масштабі. Суто глобальними, а не "географічними", є й інші проблеми, наприклад, проблеми боротьби з організованою злочинністю, масовою нелегальною міграцією, незаконним обігом наркотиків, релігійним та міжнаціональним екстремізмом, тероризмом та іншими, які не дозволяють багатим країнам відмежуватися від бідних при формуванні систем колективної глобальної безпеки, коли необхідно зважати на інтереси всіх сторін.

З огляду на це, прихильники другого шляху переконані, що перспективи оптимізації взаємовідносин та розвитку світового розвитку по вертикалі Північ – Південь, як і по горизонталі Схід-Захід передусім полягає у розбудові

багатополісного світу, де окрім США, серед основних центрів сили будуть присутні як рівнозначні партнери Японія, Китай, Індія, Бразилія, Росія.

Третій шлях оптимізації світового розвитку у його геополітичному вимірі полягає у тому, що політика панування має бути замінена на політику комунікацій, переговорів, взаємодії, координації, співробітництва. На думку прихильників такого шляху потрібна нова парадигма міжнародних відносин, в основу якої має бути покладено діалог між різними сторонами, неприпустимість ворожнечі, що дає змогу подолати замкнутість цивілізацій та її сприйняття іншою як загрози. Такий підхід допоможе людям зрозуміти, що різноманітність - не синонім ворожнечі і що глобалізація не суперечить їх самобутності.

Щоб зменшити напруження у відносинах між країнами Півночі та Півдня, необхідно передусім більш справедливо розподіляти ресурси, дати можливість найбіднішим країнам брати участь у міжнародній торгівлі, ліквідувати масову бідність, подолати катастрофічний розрив між багатими й бідними країнами. З огляду на це розвинені країни світу, повинні усвідомити свою відповідальність за долю світу, за його стабільність та безпеку, виступити ініціаторами розробки світової програми перерозподілу ресурсів і багатств, як один із можливих способів гармонізації глобалізаційних процесів. Тільки на базі спільних для всіх норм моралі та соціальної справедливості, шляхом діалогу можна вирішувати суперечки, взаємні претензії і конфліктні ситуації і, таким чином, уникати міжнародних та регіональних конфліктів.

Економічна десуверенізація держави. Незважаючи на те, що глобалізація сприяє тому, щоб світ став більш цілісним та єдиним, характерною особливістю глобалізації світової економічної системи в кінці ХХІ ст. стало все більш очевидне падіння ролі та статусу держав, які мають низький рівень міжнародної конкурентоспроможності, при одночасному зростанні впливу найбільш розвинених у промисловому відношенні країн світу, і, як наслідок, загостренням уже існуючих або виникненням нових проблем щодо реалізації національних інтересів. Це породжує досить значну різноманітність поглядів

стосовно економічних наслідків глобалізації та невизначеність в їх оцінках її наслідків. Зокрема, незважаючи на те, що глобалізація дійсно максимізує економічну та науково-технічну взаємодію країн і, таким чином, об'єктивно сприяє економічному розвитку, чимало науковців та експертів переконанні, що глобалізація в економічній сфері є нічим іншим як:

світовою економічною війною метою якої є створення в національних економіках і соціальній сфері хаосу та глибокої перманентної кризи;

формуванням високорозвиненими країнами, які мають нестачу природних ресурсів, постколоніальної системи з метою нещадної експлуатації країн, які володіють цими ресурсами;

складовою геополітики провідних держав світу, яка проводиться виключно з метою реалізації їх національних інтересів;

один із чинників, що зумовлюють міждержавні конфлікти при реалізації економічних інтересів та при визначенні ними пріоритетів зовнішньої політики.

Врешті решт, вони доходять висновку, що процеси економічної глобалізації здійснюють вкрай негативний вплив на структуру, функції та пріоритети національних систем державного регулювання економічних процесів, у спроможність держав здійснювати свою незалежну внутрішню і зовнішню політику, а відтак створюють загрози державному суверенітету.

Варто зазначити, що сучасні процеси економічної глобалізації обумовлені чинниками об'єктивного та суб'єктивного характеру. Чинники об'єктивного характеру визначаються історичним розвитком і в їх основі лежить необхідність вирішення економічних проблем, які вимагають зосередження та витрат великої кількості ресурсів, зростання обсягів міжнародної торгівлі, диверсифікації ринків робочої сили тощо. Чинники ж суб'єктивного характеру ґрунтуються на необхідності реалізації національних економічних інтересів окремих держав, а також глобального капіталу, що виходять за межі національних кордонів.

За наявності певних умов комплексна взаємодія об'єктивних та суб'єктивних чинників призводить до зниження рівня (ступеня) економічного

суверенітету, тобто відбувається економічна десуверенізація держави. Це проявляється в значному зростанні ролі глобального управління, передачі владних функцій від національно-державного до глобального (наднаціонального) рівня. Цей процес супроводжується суттєвим підвищенням ролі розвинених країн, міжнародних фінансово-економічних організацій та транснаціональних корпорацій (ТНК) у світовій економічній системі. Іншими словами, державний суверенітет часто стоїть на заваді зростання ролі розвинених країн та досягненні цілей міжнародних фінансових організацій і ТНК в тій чи іншій країні, а відтак (в цілому) й у світовій економічній системі. Тому останні намагаються максимізувати свій прибуток за рахунок зменшення ролі державного регулювання або взагалі її мінімізації.

Результати виконаних наукових досліджень свідчать, що рівень державного суверенітету варіюється в залежності від розташування держави у світовій економічній системі. Наближення країни до основних економічних параметрів до “ядра” або віддалення від нього, відповідно, збільшує або зменшує ступінь суверенності держави. На думку, В. Смолянюка існують три групи держав за рівнем державного суверенітету.

До “ядра” (першої групи) належать провідні країни світу, які мають високий рівень суверенітету держави, що досягається, перш за все, за рахунок їх високого економічного розвитку. Детермінантою їх державного суверенітету є: змішана модель економіки, що включає елементи ринкової економіки та державного регулювання з переважанням того чи іншого елемента.

Держави “напівпериферії” (друга група) володіють середнім рівнем суверенітету, що пояснюється зниженою ефективністю виконання органами державної влади однієї або навіть кількох базових функцій щодо регулювання національної економіки. В зв’язку з цим, спостерігається значний вплив на ці держави глобальної надсистеми, що утворена країнами “ядра”.

До третьої групи країн відносяться так звані країни “периферії”, що характеризуються низьким рівнем суверенітету. Функціонування таких держав значною мірою визначається імпульсами, що виходять від країн “ядра”.

Економічна десоверенізація таких держав проявляється у неможливості здійснення державами незалежної внутрішньої та зовнішньої політики. Лише окремі сфери, що не впливають на реалізацію економічних інтересів країн “ядра” та країн “напівпериферії” залишаються прерогативою даних держав.

Таким чином, високорозвинені країни успішно розробляють та реалізують скоординовані стратегії і програми для максимально ефективного використання глобалізації у своїх національних інтересах. Це породжує реальну загрозу для країн з низькими і середніми доходами, все більше поглиблює прірву між ними та провідними країнами. Одним із методів здійснення негативного впливу на економічну систему країн-супротивників є економічні війни, метою яких є досягнення та збереження нерівноваги (так званого “керованого хаосу”) у вигляді криз перевиробництва товарів та послуг, дефіциту грошей та ресурсів тощо. Головний принцип економічної війни полягає у встановленні лихварських економічних відносин, а у випадку супротиву – використання державного тиску на економіку супротивника.

Принципово важливим є й те, що глобалізаційні процеси, котрі можуть здійснювати деструктивні впливи на державне управління забезпеченням економічної безпеки, є не тільки наслідком діяльності провідних держав, а походять зі сфери, що не контролюється окремими державами. Мова йде про діяльність позадержавних суб’єктів, які набули в умовах глобалізації значної міжнародної ваги і прагнуть впливати на політику окремих держав. Зокрема, суб’єктами формування інституційно-правової основи нової світогосподарської системи є міжнародні фінансові організації та ТНК.

Безумовно, ресурси міжнародних фінансових організацій за умов їх ефективного використання є важливим джерелом забезпечення соціального та економічного розвитку. Міжнародні фінансові організації, зокрема МВФ і СБ надають відносно дешеві кредити, що є вагомим стимулом для розвитку економіки, припливу іноземних інвестицій в економіку країни тощо. Проте, надання кредитів зумовлено низкою вимог, дуже часто неприйнятних для

економіки тієї чи іншої країни і не враховує її історичного та економічного розвитку.

Наслідком активного співробітництва України з МВФ стало суттєве зниження рівня суверенітету держави, що проявлялося у неодноразовому нав'язуванні (як необхідної умови співробітництва) програм економічного розвитку, які часто не відповідали наявним проблемам економічного розвитку і, в цілому, національним інтересам держави. Наприклад, якщо кількість вимог з боку МВФ щодо основних засад здійснення економічної політики Урядом України у 1996 році становили 38, то через п'ять років вже понад 80, а в період 2008-2015 р.р. вони все більше почали набувати комплексного характеру та викликали значну соціальну напруженість у населення. Не є таємницею, що сьогодні Україна навіть не може затвердити державний бюджету без погодження з МВФ, тому О.Шнипко характеризував вплив рекомендацій (вимог) МВФ на економічну систему України як “золотий корсет” чи залізні лещата для України.

Разом з тим, чітко розмежувати “внесок” інших країн та позадержаних суб'єктів у зниження рівня економічного суверенітету чи формування загроз економічній безпеці тієї чи іншої держави важко, оскільки їх дії мають комплексний характер.

До останнього часу вважалося, що головними суб'єктами глобалізації є високорозвинені країни, але дослідження науковців останнього десятиріччя показали, що уряди високорозвинених країн певною мірою втратили тотальний контроль над процесами глобалізації. Місце країн-глобалізаторів, що поступово самі перетворюються із суб'єктів на об'єкти глобалізації, впевнено займає світова промислово-фінансова еліта в формі ТНК. При цьому діяльність ТНК в країнах, що розвиваються досить мало підлягає контролю з боку органів державної влади, що використовується корпораціями для отримання односторонніх переваг, особливо коли це стосується використання природних ресурсів країни. Це проявляється через особисту співпрацю бізнесу з органами державної влади, отримання посад державних службовців представниками

бізнесу, фінансування політичних партій, “вербування” в акціонери компанії місцевих політичних діячів тощо.

Водночас, ця глобальна еліта не може існувати без інструментарію (політичного, воєнного тощо) глобальних акторів світу. Спостерігається зростання акумуляції зусиль щодо реалізації інтересів: провідних країн — глобальних ТНК — міжнародних організацій. Тому, ТНК перетворилися в “четвертий важіль”, поряд з дипломатією, армією та розвідкою, за допомогою яких країни-глобалізатори реалізують свої національні інтереси.

За роки незалежності Україна неодноразово відчувала обмеження суверенних прав держави на здійснення самостійної економічної політики. Це зокрема, пояснюється унікальним положенням України – місцем, де перетинаються інтереси західноєвропейських та східноазіатських держав, а також формуванням протягом значного періоду часу у країні ліберально-олігархічної моделі управління. Це передбачає мінімізацію функцій держави, в результаті цього відбувається підпорядкування державних механізмів реалізації влади виключно інтересам обмеженої групи осіб, а також здійснення низки кроків щодо активізації механізмів суб’єктивної глобалізації.

Таким чином економічна глобалізація поряд з відомими можливостями, істотно змінює порогові критерії державності та незалежності, породжує значні виклики та загрози реалізації національних інтересів в економічній сфері, а відтак висуває додаткові вимоги до підвищення ефективності державного управління забезпеченням економічної безпеки. Протистояти процесам економічної десуверенізації здатні лише ті держави, які вибудували ефективні системи державного управління забезпеченням економічної безпеки та володіють механізмами адекватного реагування на виклики та загрози економічній безпеці. Мова йде про необхідність реалізації національних інтересів в економічній сфері та забезпечення економічної самодостатності національної економіки. Лише в такому випадку держава зможе в повному обсязі використати здобутки економічної глобалізації.

Це означає, що включення України у світогосподарські зв'язки зумовлює необхідність формування конкурентоспроможної та самодостатньої ринкової економіки. Проте деградація вітчизняного виробничого потенціалу, переважання у структурі промисловості галузей з невеликою часткою доданої вартості та низький технологічний рівень вітчизняної економіки посилює сировинну спеціалізацію держави, призводить до збідніння структури експорту й імпорту товарів та послуг, закріплення за Україною ролі постачальника сировини і споживача готових виробів. За умов низьких темпів впровадження міжнародних стандартів та систем якості продукції відбувається послаблення позицій України в світовій торгівлі. Україна не в змозі повною мірою використати свої експортні можливості в міжнародному поділі праці, а змушена поступатися національними ринками високорозвиненим країнам.

З огляду на сказане, участь України у світогосподарських зв'язках повинна здійснюватися за умов реалізації національних інтересів в економічній сфері та, в кінцевому підсумку – розвитку національної економічної системи. Визначальним чинником забезпечення економічного суверенітету є також формування ефективної системи державного управління забезпеченням економічної безпеки, яка б могла оперативного та адекватно реагувати на загрози національним інтересам. При цьому, за умов деструктивного впливу процесу глобалізації на забезпечення економічної безпеки, особливого значення набуває її підсистема (елемент) – система моніторингу загроз економічній безпеці України, основними завданнями якої є комплексний аналіз перебігу процесів реалізації національних інтересів в економічній сфері та виявлення на цій основі небезпек щодо їх реалізації, кількісно-якісна оцінка загроз економічній безпеці, прогноз їх розвитку та побудова й уточнення ієрархії вказаних загроз.

3.4. Тероризм, як загроза глобальній та національній безпеці

Терор і тероризм та передумови виникнення терористичних організацій. Терор і тероризм є формами соціального насильства. Так, слово

“терор” словник іншомовних слів визначає як політику залякування, придушення політичних супротивників насильницькими заходами.

У перекладі з латині *terror* означає “страх”, “жах”. Тероризувати означає переслідувати, загрожувати розправою, насильством, залякувати, тримати в стані страху. У сучасному значенні слово “терор” з’явилося у широкому вжитку наприкінці XVIII ст. Його як поняття пов’язують з якобінською диктатурою, запровадженою у Франції 31 травня - 2 червня 1793 року, а схема існуючих визначень понять “терор” і “тероризм”, як правило, конструюється із: суб’єкта терору (тероризму); насильства, як способу впливу; об’єкта, на який спрямовується насильство; мети, що її переслідує суб’єкт насильства. Таким чином терор та тероризм є метод досягнення цілі, принциповою основою якого є застосування (або погроза застосування) насильства. Але на основі тільки цього сформулювати його визначення неможливо.

Насильство притаманне не лише теророві та тероризмові, але й іншим соціально - політичним явищам (наприклад, це війна, як силовий засіб досягнення політичних цілей за допомогою засобів збройної боротьби). Водночас деякі фахівці вважають, що терор і тероризм не є поняттями, що пов’язані з чітко визначеними і ясно ідентифікованими подіями. Саме це зумовило той факт, що між поняттями “терор” і “тероризм” часто не проводять смислового розмежування. Тому, щоб дати більш чіткі визначення понять “терор” і “тероризм”, необхідно окреслити особливості форм вказаного насильства.

Коли терорист підриває бомбу у багатолюдному торговельному центрі, насильство, яке здійснюється в цих випадках, залишається без відповіді, тобто воно є таким, що має однобічну спрямованість. Це його головна особливість. Насильство подібної форми є неможливим при протистоянні (протиборстві), наприклад, двох армій або двох соціальних чи етнічних груп, коли кожна з них є суб’єктом і об’єктом насильства одночасно. Тобто за умови використання тих форм насильства, які властиві терору чи тероризмові, суб’єкт насильства

принципово не може стати об'єктом (і навпаки), тобто відбувається чітка диференціація на суб'єкт і об'єкт насильства.

Важливим є й те, що терор і тероризм – це методи впливу, способи боротьби, які складаються з окремих елементів - терористичних актів - дій, що набувають різних форм насильства й особливістю яких є те, що об'єкт насильства не може стати суб'єктом в момент здійснення теракту. Водночас при терорі принциповим є те, що переслідуються цілі, які пов'язані з жертвами теракту, а при тероризмі при здійсненні терористичних актів можуть переслідувати як цілі, пов'язані з жертвами теракту, так і цілі, що з ними не пов'язані. Тому терор – це метод впливу шляхом здійснення терористичного акту для досягнення певних цілей, за якого жертва акту є об'єктом впливу, а тероризм є аналогічним методом впливу, але жертва акту часто не є об'єктом впливу.

У літературі виділяють такі ознаки тероризму, як злочинного діяння: висока суспільна небезпека та публічний характер; насильство, що застосовується стосовно одних осіб або майна, а психологічний вплив з метою схилення до певної поведінки здійснюється на невизначене коло осіб; навмисне створення у суспільстві та керівної політичної еліти стану страху, пригніченості, напруженості. Принциповими ознаками, які відрізняють тероризм від терору є також такі: тероризм це, як правило, одноразово здійснюваний терористичний акт або серія таких актів, які мають локальний характер; суб'єкти тероризму, на відміну від суб'єктів терору, ніякої офіційно установленної влади (наприклад, отриманої виборним шляхом, в результаті військової інтервенції чи революції) над соціальним контингентом тієї місцевості, де розгортаються дії, не мають; тероризм – явище кримінальне (у даному випадку має місце насильство з метою примушування шляхом створеного стану страху до яких-небудь дій, наприклад органів державної влади), а терор є соціально-політичним фактором, який характеризує стан відносин між соціальними групами, у тому числі між провладними та іншими верствами населення у суспільстві.

Оскільки тероризм явище кримінальне, фахівці вказують на зв'язок сутності тероризму та організованої злочинності, зокрема, акцентують увагу на тому, що: побудова організаційних структур та методи впливу організованих злочинних угруповань мають багато спільного з організаційно-функціональною структурою та методами впливу терористичних організацій (груп); дії терористичних організацій мають чіткі ознаки дій організованих злочинних груп, зокрема характеризуються: ретельною підготовкою, плануванням, чітким розподілом ролей, активним використанням механізмів відмивання коштів, отриманих в результаті незаконної діяльності, масштабом діяльності, який часто розповсюджується далеко за межі національних кордонів.

Основними наслідками злочинів терористичної спрямованості, зокрема, є:

нанесення збитку життєво важливим інтересам у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави шляхом дискредитації та зменшення довіри населення до представників органів державної влади та місцевого самоврядування, підрив їхнього авторитету, ускладнення прийняття та практичної реалізації цими органами важливих управлінських рішень;

провокування соціальних, політичних національних і релігійних зіткнень, провокація масових заворушень, інших актів політичного та економічного протесту, конфліктів, розпалення недовіри, підозрілості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції, створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативного відношення до культурної спадщини тощо;

маніпулювання суспільною свідомістю етнічних, релігійних та інших соціальних груп з метою створення політичної напруженості та хаосу в країні.

Таким чином терор і тероризм є явищами різного рівня в ієрархії чинників, які характеризують стан суспільних відносин за своєю сутністю та за значущістю наслідків для суспільства, які вони можуть спричинити. Споріднені поняття, які підкреслюють відмінності між терором і тероризмом є поняття: “війна”, “агресія”, “геноцид”, “захоплення заручників”, “політичне вбивство”, “бандитизм”, “злочини терористичної спрямованості”. Терор звичайно

пов'язують з діяльністю державної влади в певні періоди існування держави. Проте це не означає, що крім державної влади ніякі інші сили не в змозі насаджувати терор, наводячи страх і жах не тільки в політичних противників, а практично в усіх і кожного.

Війна, як і терор, засновані на насильстві. Але в збройному конфлікті з обох сторін приймають участь збройні сили, на які спрямовані насильницькі дії супротивників. Тобто війна (агресія) передбачають дії, спрямовані проти збройних сил супротивника, що здатні чинити більш-менш рівновеликий опір. Терор же спрямовується проти тієї маси людей, котра не в змозі чинити скільки-небудь рівноцінний опір і тому приречена бути жертвою терору (наприклад, в умовах тотальної війни це може бути все населення).

Поняття **“геноцид”** визначається як винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними чи іншими ознаками і мотивами. За об'єктивними ознаками геноцид змикається з терором, виступає як крайня форма його прояву. Однак мета, яку переслідують натхненники терору та геноциду різна. При геноциді винищення населення є кінцевим результатом, заради досягнення якого спрямовується насильство. При терорі, винищення якоїсь частки політичних противників має за мету призвати до покори решти противників та інших громадян. Зокрема, до терору часто вдаються диктатори для фізичного винищення своїх політичних противників або навіть якоїсь соціальної групи (класу). Типовим прикладом є «червоний терор», організований більшовиками після захоплення ними влади після Жовтневого перевороту в 1917 році в Росії.

Разом з тим геноцид може набувати форм, явно не схожих на відкрите насильство. Він може виявлятися в умисному створенні життєвих умов, розрахованих тією чи іншою мірою на фізичне знищення якихось груп населення. Наприклад, є всі підстави стверджувати, що чіткі ознаки геноциду має свідомо створений керівниками радянської влади масовий голод у 1932-33-му роках в СРСР, але передусім в Україні, головною жертвою якого було

обране заможне селянство, як соціальна група, яка на думку влади не підтримувала ідеї соціалізму.

Таким чином, поняття “терор”, “війна”, “агресія”, “геноцид” відображають не тотожні за суттю суспільні явища. Проте вони однорідні за своїм значенням та суб’єктами насильства, якими, як правило є інститути, створені державою.

З огляду на сказане досить важливим є розмежування понять “війна” та “тероризм”, бо часто користуються близькістю цих понять. Терористам завжди потрібен пафос, якого надає віднесення його до розряду великої політики (тобто війни), а не до різновиду звичайних кримінальних діянь. Тому для успішної боротьби з тероризмом необхідно, в першу чергу, позбавити терористичну діяльність політичного ореола. З огляду на викладене щодо загально кримінальної, а не політичної сутності тероризму постає питання правомірності використання поняття “війна з тероризмом”.

З одного боку, навряд чи можна серйозно ставитися до такого словосполучення, як “війна з хабарниками” чи “війна зі злочинцями” тощо. Тероризм, як крадіжка, хабарництво, організована злочинність не є політикою. З іншого боку, сьогодні повністю унеможливити політичну мотивацію навряд чи вдасться при розгляді будь-якого виду злочинних діянь, пов’язаних з терористичною діяльністю. Однак навіть наявність політичної мотивації не перетворює терористичну організацію у політичну силу у загально цивілізаційному розумінні.

Сьогодні можна навести багато прикладів, коли деякі політичні організації застосовують для досягнення своїх цілей методи із арсеналу терористів⁴⁴. Але тероризм – це, перш за все акти не політичного, а кримінального насильства. Він ніколи не мав підтримки у широких верств суспільства й реально не виражав його політичну волю та інтереси.

⁴⁴ Прикладом найдавнішої терористичної організації є секта релігійних фанатиків “сикаріїв”, яка у 60-70-х роках н.е. використовувала терор як засіб політичної боротьби для повалення римського панування й відновлення юдейської держави

Незважаючи на це терористичні методи політичної боротьби знаходять навіть своїх теоретиків. Одним із них став у ХХ столітті Хуан Карлос Марігела.

Він сформулював основні принципи так званої міської герильї. Її основним завданням є підлив сили й авторитету “злочинного”, з точки зору політичної організації, яка віддає перевагу терористичним методам при досягненні своїх цілей, режиму шляхом: нападів на установи та осіб, що символізують державну владу; знищення керівників органів репресивного апарату; залякування та знищення представників іноземних і транснаціональних фінансових структур. На його думку, бойова організація повинна складатися з автономних груп, які пов'язані між собою і з центром не так організаційно, як ідеологічно.

Безпосередньо бойовій активності повинен перебувати період тренування бойовиків і самозабезпечення організації. Останнє передбачає вирішення низки питань щодо забезпечення транспортними засобами, фальшивими документами, фінансовими ресурсами, зброєю, боєприпасами, вибухівкою тощо.

Майже всі фахівці відмічають своєрідний вибух революційно-терористичної діяльності в усіх регіонах світу наприкінці 70 років минулого століття. У різних країнах (Уругвай, Бразилія, ФРН, Італія, Японія, Палестина та інших) спонтанно виникають екстремістські терористичні організації. Прикладом є терористична діяльність уругвайського “Руху за національне визволення” (“рух тупамарос”), який виник як суспільно-політична організація. Але репресії з боку держави спрямували її діяльність у терористичне русло. Захопивши зброю в одному зі стрілецьких клубів, тупамарос здійснюють серію нападів на банки, магазини, склади, вантажівки, гральні доми, “експропріюючи експропріаторів” і віддаючи захоплене незаможним прошаркам населення.

Феномен виникнення та діяльність західнонімецької “Фракції Червоної Армії” (РАФ) свідчить, що екстремістські терористичні організації виникають не лише як наслідок соціально-економічних чи політичних криз. Це приклад, коли тероризм є спробою подолання своєрідної духовної стагнації суспільства.

Ульріке Майнгоф, дочка заможних батьків та випускниця філософського факультету Марбурзького університету, стає терористкою. Її доля – типовий приклад для характеристики досить значної частини терористів світу. Статистика свідчить, що терористичні організації найрізноманітніших політичних напрямків значною мірою складаються зі студентів та тих хто не обтяжений соціально-політичним конформізмом.

Очевидному, але прихованому контролю над особистістю з боку держави бойовики РАФ протиставляють насильство. Рафівці заявили, що мета їхніх акцій – “протест проти суспільства споживання, яке забовдурює свідомість мас. Спочатку 2 квітня 1968 р. запалали охоплені полум'ям два найбільших супермаркети Західного Берліну, а з 1970 по 1972 рр. активістами РАФ було здійснено понад 500 терористичних акцій, серед яких підпали банків і магазинів, напади на військові склади і командні пункти бундесверу та НАТО тощо. РАФ мав конспіративні квартири, запаси зброї й боєприпасів, фінансові ресурси. У своїй боротьбі з РАФ західнонімецький уряд вдавався до найрадикальніших заходів. Але з арештом лідерів діяльність РАФ не припинилася. Після підпалів, пограбувань, вибухів розпочалися замахы, який було здійснено майже 100.

Не менш відомою терористичною організацією, що з'явилася в Європі в той же період і діє досі, є італійські “Червоні бригади”. Серед членів її бойових груп були робітники, студенти, нащадки найбагатших родин, підприємці, професори університетів, лікарі, адвокати тощо. Спочатку її члени підпалювали машини, били калічили підприємців середнього рівня, інженерів, начальників цехів – “експлуаторів робітничого класу”. Пізніше списки жертв розширюються. До них потрапляють політичні діячі, чиновники, журналісти - всі, хто “служить капіталові”, а згодом до її ворогів зараховано не лише “експлуаторів”, а й “зрадників лівих”, які не захотіли “підключитися до революційної боротьби”. Від диверсій та “вуличного насильства” “Червоні бригади” переходять до викрадень. Було викрадено та вбито колишнього прем'єр-міністра Італії Альдо Моро. Пізніше “Червоні бригади” до масового

терору. Основними об'єктами стають громадські місця, зокрема, школи, університети, транспорт. Загалом з 1969 по 1981 рр. в Італії було вчинено понад 12 тис. терактів, в результаті яких 362 чол. було вбито і понад 600 поранено.

Азійський тероризм за розмахом та інтенсивністю не поступався європейському. Лідер Ірану Хаменеї заявив: “Ми вважаємо, що лише екстремістський рух здатен протистояти чорному деспотизмові великих світових держав і досягти успіху. Тому ми не лише не заперечуємо свого екстремістського підходу до глобального деспотизму, але й визнаємо його та пишаємося ним”. Але було б вкрай необачним вважати ісламський тероризм (та й тероризм взагалі) таким собі згустком зла та насильства, що протистоїть прогресові та гуманізму.

Ісламський екстремізм, що широко використовує терористичні методи боротьби, певною мірою є єдино можливим варіантом силової відповіді країн Близького Сходу Заходів. Зокрема, ситуація, яка склалася сьогодні в Іраку (після перемоги коаліційних сил під керівництвом США у війні проти Іраку) та в Афганістані (після повалення там США режиму талібан) демонструють, що ісламський світ не спроможний чинити відкритий військовий опір політиці провідних країн. Тому все більш очевиднішим стає факт, що тероризм взагалі, й ісламський зокрема, значною мірою постає силовим контрзаходом у відповідь на політику, яку проводять провідні країни. Водночас особливості ісламського тероризму значною мірою зумовлені його релігійним підґрунтям. Ісламська етика та естетика смерті генерує індивідуальну мотивацію до здійснення терористичних актів окремих членів екстремістських груп. Саме релігійний фанатизм, дозволяє їм чинити такі ризиковані та самогубні акції, на які навряд чи зважились би не релігійно мотивовані терористи. Загибель під час джихаду є, на їх погляд, прямою дорогою до раю. Ісламський терорист вбачає в теракті не лише засіб досягнення помсти, але й своє особисте спасіння. Він ставиться до теракту як до форми служіння Аллахові. Тому багато терористів прагнуть загинути під час виконання завдання. З огляду на це ісламським терористам

властивий високий ступінь залученості до теракту, що є однією з відмінностей релігійно мотивованого тероризму.

Взагалі тероризму притаманна деяка відстороненість, відокремленість особистості терориста від вчиненого ним теракту. Терорист розглядає себе як знаряддя, за допомогою якого робиться ще один крок на шляху до якоїсь високої на його думку мети. Так, 19 квітня 1995 р. біля федерального будинку м. Оклахома-сіті пролунав потужний вибух. Загибло 168 чоловік. Людиною, що здійснила цей акт, був звичайний американський громадянин Тімоті Мак Вей, який не був ані маніяком-вбивцею, ані заклятим ворогом США. Навпаки – патріотом своєї країни. На жаль, у житті сучасного суспільстві вчинки, аналогічні тим, які здійснив Мак Вей, вже не є великою рідкістю⁴⁵.

Сьогодні визначальну роль у терористичному русі відіграють організації, що набули нової форми, трансформувались у корпорації зі своїми банками, виробничими потужностями, юридичною інфраструктурою, земельними володіннями, сучасними засобами масового знищення, тисячами добре зорганізованих та контрольованих верхівкою організації членів. Дуже небезпечним є й застосування сучасних інформаційних технологій для пропаганди ідеології тероризму. Так, через ЗМІ, глобальні комп'ютерні мережі часто культивуються насильство, жорстокість, індивідуалізм.

Закамуфльованість терористичних організацій та транснаціональний характер значною мірою роблять їх невразливими. Концентрація значного капіталу у приватних руках, відносно легка доступність до надсучасних технологій створюють сприятливе середовище для виникнення в межах міжнародної спільноти замкнених соціотехногенних злочинних утворень, що ставлять за мету руйнацію принципів основ організації сучасного суспільства. Основною формою боротьби, до якої вдається подібне

⁴⁵ 22.07. 2011 р. в Осло норвежець А. Брейвік підірвав бомбу біля канцелярії прем'єр міністра Норвегії. Пізніше зі стрілецької зброї вбив та поранив десятки людей в літньому таборі на о.Утойя. Кількість загиблих склала 77 осіб. Перед цим він виклав у інтернеті матеріали з антиісламськими та антимарксистськими заклики, а після затримання заявив: "мої дії бути жажливими, але необхідними". У нього ж виявили фрагменти маніфеста "Індустріальне суспільство та його майбутнє" американського терориста Т.Качинського, який у 1978-1995 роках розсилав у США бомби поштою, а цілями вважав людей і організації, які розглядалися ним як двигуни технічного прогресу.

соціотехногенне утворення у процесі протистояння державному апаратові країни - тероризм. Найсучасніші здобутки сучасної цивілізації можуть бути використані терористами в економічній, політичній, інформаційній та інших сферах життєдіяльності суспільства.

Яскравим підтвердженням сказаного стала діяльність організації “АУМ Сінріке”, яку класифікували як релігійну⁴⁶, але насправді це ізольоване соціотехногенне утворення з широким спектром напрямків діяльності. Однією з основних цілей “АУМ” - реалізація політичних амбіцій її керівництва, які включали в себе захоплення влади в країні та встановлення авторитарного режиму на чолі з лідером організації Секо Асахара (ним було навіть сформовано тіньовий кабінет з 20 міністрів). За десять років Секо Асахара створив одну з найпотужніших фінансових організацій Японії. Про її реальні можливості нічого остаточно невідомо. Тому скоріше “АУМ Сінріке” розгромлена де-юре, а не де-факто. Окрім того, вона була великим власником нерухомості. Її члени активно займалися (а може, й зараз займаються) фінансовими операціями, підприємницькою діяльністю. Вона мала ресторани, крамниці, нелегально виробляла зброю, кераміку, сільгосп добрива. Сектанти душею, тілом і майном належали організації, а в Японії їх було близько 10 тис., у Росії – 25-35 тис. (скільки у світі – навряд чи можна встановити).

До реалізації своїх політичних цілей Секо Асахара готувався з розмахом. Зокрема, обшук будинків та складів організації дав такі результати: чудово обладнану хімічну лабораторію; невеликий хімічний комбінат, оснащений найновішим обладнанням; понад тисячу бочок з 40 різними хімічними речовинами, підібраними в такий спосіб, що з них можна синтезувати або отруйні сполуки, або наркотики, або вибухівку. У зразках ґрунту землі, що належала “АУМ”, виявлено сліди нервово-паралітичних газу - зарину. Секта готувалася до створення ядерної зброї (поліцією була вилучена документація про процес збагачення урану, необхідного для ядерної зброї) й мала

⁴⁶ Релігійний компонент “АУМ Сінріке ” більшою мірою варто віднести до методів духовно-психологічного контролю й управління членами організації, ніж до до конкретної форми вірування.

протиатомні бункери та запаси антидотів (ліків, які нейтралізують дію нервово-паралітичних газів).

На жаль, є підстави погодитися з експертами, які стверджують, що сьогодні ті чи інші країни, для досягнення своїх геополітичних цілей все частіше вдаються до таких інструментів як “конфлікти низької інтенсивності” та “тероризм”. Є багато прикладів, коли сили міжнародних терористичних організацій використовуються у якості тарана для руйнації існуючих соціально-політичних структур, порушення балансів військово-політичних сил тощо. У такий спосіб окремі держави прагнуть заповнити геополітичні пустоти, що утворюються, вбудуватися в регіональні структури, наприклад, у якості миротворця тощо.

Міжетнічні збройні конфлікти або конфлікти між офіційною владою та терористичними по своїй суті збройними угрупованнями й організаціями – це ефективний спосіб дестабілізації обстановки. Так, причини та наслідки подій для міжнародної та регіональної безпеки, які відбулися впродовж 2010-2015р.р. у країнах Північної Африки, зокрема, у Лівії, Сирії ще очікують свого ґрунтового системного аналізу фахівцями. Але у будь якому випадку є всі підстави розглядати тероризм як один із вагомих інструментів та феноменів сучасної внутрішньої та зовнішньої політики держав, політичних партій (рухів, організацій).

У контексті сказаного на трагічні вересневі події 2001 року в США також можна поглянути з іншого боку, бо аналіз їх зовнішньополітичного курсу на той час свідчить про виражену тенденцію переходу Білого дому з економічних методів забезпечення домінування у світі на силові.

Одночасно з початком нового століття переважна більшість країн значно збільшила витрати на розробку та модернізацію бойової техніки та систем озброєнь⁴⁷, а бомбардування Іраку, Афганістану, Судану, Югославії підсилювали ворожість до США у світі. Конфлікти на Балканах почали загасати

⁴⁷ Саме в цей час президент США ініціював розгортання програми модернізації ПРО, у тому числі на європейському континенті, що викликає сьогодні потужний спротив з боку Росії.

і вже не могли принести тих дивідендів, які вони мали раніше. Розширення НАТО на Схід досягало апогею, а прагнення Заходу нав'язати свої "цінності" З огляду на це багато експертів прогнозували, що при збереженні ситуації, яка склалася на кінець 2001 року, США можуть втратити положення глобального лідера у світі вже до 2015 року⁴⁸. Історичний досвід переконливо свідчить, що одним із засобів виправлення дисбалансу геополітичних сил є війна. Спровокувати війну, яка б до того ще й велася на географічно віддаленому театрі воєнних дій та дозволила б вирішити низку питань геополітичного, геоекономічного та воєнного характеру, за цих умов є дуже привабливою ціллю.

Події після 11 вересня 2001 року свідчать, що політичне керівництво США під приводом відплати терористам постаралися отримати максимум вигоди при розв'язанні низки наявних проблем. Воно далеко не обмежилося діями тільки проти терористичних організацій і їх лідерів, а також фізичною розправою з очільниками неугодних їм режимів. Використовуючи міжнародну підтримку (звичайно, там, де це було можливо), внутрішньодержавні та міждержавні суперечки, США та їх стратегічні союзники, здійснили та продовжують здійснювати рішучі системні кроки в різних сферах (політичній, економічній, воєнній, інформаційній та інших). Головною метою є кардинальна зміна геополітичної обстановки, зокрема, на Близькому Сході, у Центральній і Середній Азії, Північній Африці, а останнім часом і в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Досить очевидними є наміри закріпити там свій вплив і військову присутність, часто ігноруючи інтереси інших держав і, звичайно ж, забезпечити значні капіталовкладення у військово-промисловий комплекс, у тому числі й у розвиток національної протиракетної оборони тощо.

Терористи ніколи не зважали на межі правових чи будь-яких правил збройної боротьби за владу. Із-за надзвичайно кривавої жорстокості поза всякими етичними нормами тероризм у більшості випадків не підтримується

⁴⁸ Нагадаємо, що економіка Китаю, який в останнє десятиліття докладає значних зусиль щодо переозброєння національних збройних сил, вийшла на друге місце у світі у 2011 році.

більшістю населення. Тому тероризм не дозволяє досягти цілей, заради яких здійснюються терористичні акти, він дискредитує терористичних діячів і ті ідеї, які вони пропагують. Відтак тероризм корисний тільки тим, хто зацікавлений дестабілізувати та послабити державу, її політичні інститути та економіку.

У контексті сказаного варто підкреслити, що після терактів у Нью-Йорку і Вашингтоні у виступах президента США не лунало прямої підтримки зусиллям Росії по ліквідації джерел тероризму на Північному Кавказі. Було висловлено лише обережне розуміння позиції Росії. Більше того у заявах лідерів провідних країн Західної Європи знову звучала теза “про непропорційність застосування Росією військової сили”. Не були визначені й конкретні кроки по закриттю пунктів вербування найманців для Чечні на території інших держав.

Підсумовуючи щодо передумов виникнення терористичних організацій можна вказати на дві основні причини їх виникнення у країні чи регіоні:

відсутність ненасильницьких механізмів розв'язання політичних, економічних, соціальних, расових, інших суперечностей між суб'єктами політичних відносин;

принципова відданість однієї із сторін протистояння насильницьким методам вирішення суперечностей, як правило, обґрунтованих специфічною ідеологією та часто у сполученні з низьким рівнем її політичного впливу в суспільстві.

Виникненню та активізації міжнародного тероризму сприяв і негативний вплив глобалізаційних процесів. У даному випадку мова йде, зокрема, про:

значний розрив у розвитку держав, внаслідок чого більш сильні країни вирішують ті чи інші питання стосовно інших, як правило, з позиції сили, а слабкі, які не в змозі дати адекватну відповідь, змушені застосовувати асиметричні форми протидії, у тому числі й терористичні методи;

появу кримінальних транснаціональних структур, які за допомогою терористичних організацій утворюють зони політичної нестабільності чи зони збройних конфліктів, у яких їм легше здійснювати свою злочинну діяльність,

наприклад, постачання наркотиків та зброї, відмивання доходів, торгівлю людьми;

наявність потужних і часто мало контрольованих потоків мігрантів з бідних країн у багаті, більшість із яких знову потрапляють у розряд найменш забезпеченої й соціально пригніченої групи людей, що створює передумови для їх використання в інтересах міжнародного тероризму;

можливості, які надають сучасні інформаційні системи і технології терористам для якісно нового рівня організації, пропагування та ефективності їх дій;

актуалізацію релігійного чинника для збереження (захисту, відродження) національної ідентичності під тиском сучасних процесів глобалізації із-за чого для досягнення своєї мети терористи, як правило, використовують релігію (в історії багато прикладів, коли її використовували для того, щоб об'єднати людей спільною ідеологією, що дозволяє повести їх на смерть заради тієї чи іншої мети).

Види терору та терористичної діяльності. Фахівці розрізняють три основні види терору: внутрішній, коли мають місце дії громадян однієї держави проти своїх співвітчизників на власній території (в основі вказаних дій можуть бути релігійні, соціальні, етнічні чи інші суперечності); транснаціональний, коли вищезазначені дії поширюються і на співвітчизників, які за тих чи інших обставин проживають на території інших держав; міжнародний, коли мають місце дії громадян різних країн, об'єднаних єдиними етнічними, національними або конфесійними ознаками проти будь-якої іншої сторони.

Виокремлюють також такі типи терористичних рухів: рухи націоналістичних чи етнічних меншин; транснаціональні банди (інколи вони користуються підтримкою деяких країн); ідеологічні групи або таємні товариства, що прагнуть до встановлення різних форм соціального устрою типу “революційної справедливості”, “соціального визволення” тощо; групи емігрантів або вигнанців із сепаратистськими чи революційними прагненнями щодо своєї батьківщини.

Водночас розрізняють: державний, ідеологічний, адміністративний, квазідержаний, двосторонній терор.

Державний терор – це особливо репресивна, жорстока діяльність органів державної влади стосовно своїх політичних противників (опонентів) як усередині країни, так і поза її межами. Тому державний терор поділяють на внутрішній і зовнішній. Водночас внутрішній державний терор залежно від специфіки його прояву можна поділити на судовий і позасудовий, а зовнішній асоціюється з агресивною політикою держави з метою анексії чужих територій, пограбування національних багатств поневолених народів, зневажанням їх елементарних прав.

Державний судовий терор - це кримінальне переслідуванні політичних противників аж до масового застосування до них смертної кари. Так, у Росії такий терор проявився у внутрішній політиці Івана Грозного періоду опричнини. Прикладом позасудового державного терору, є терор, що розпочався в Росії у період так званої “смути” на початку XVII століття. Його особливістю було військове придушення як політичних противників, так і осіб, досить віддалено причетних до політичної боротьби або взагалі непричетних. При цьому до позасудового державного терору військового характеру вдаються для придушення будь-якої збройної опозиції та інших народних заворушень. Для нього характерним є проведення каральних операцій проти переможених та полонених бунтарів, заколотників, співчуваючих цьому руху громадян. Позасудовий державний терор військового характеру є характерним для внутрішньої політики диктаторських режимів. Так, встановлення фашистської диктатури “чорних полковників” у Греції (1967 рік) призвело до масового терору в країні. Міжнародна комісія з розслідування злочинів військової хунти в Чилі також з’ясувала, що з першого ж дня захоплення влади хунта здійснила безпідставні масові арешти з метою придушення політичних противників. Внаслідок цього майже 30 тисяч чилійських громадян було вбито без суду та попереднього слідства.

Історичний досвід свідчить, що внутрішньодержавний терор може здійснюватись й без терору військового характеру. Така ситуація склалася у СРСР періоду посилення сталінських репресій, коли сталінський режим поставив собі на службу поліцейські та судові органи, за допомогою яких перед лицем своїх громадян та світової спільноти намагався узаконити своє беззаконня.

Як правило, у тоталітарних державах поліцейський терор здійснюється одночасно з ідеологічним терором, опираючись на нього і підтримуючи його своїми засобами. Потужна пропаганда, жорстка цензура намагаються витравити будь-яке інакомислення, щоб довести суспільство до стану, коли насаджувані ідеї не тільки не підлягають сумніву, але й трансформуючись в особистий світогляд людей, починають спонукати більшу частину народу до єднання з натхненниками терору.

Ідеологічний терор може проявлятися й в більш м'яких, так би мовити, завуальованих формах, наприклад, висування на виборні посади за класовими ознаками або “заборона на професію”. Так, у 1947 році президент США підписав наказ № 9835 щодо тотальної перевірки на лояльність державних службовців. Це створило умови терору та загального страху.

Адміністративний терор є особливим видом позасудового внутрішньодержавного терору. За його допомогою в країнах соціалізму вносились кардинальні корективи в хід економічного розвитку суспільства. Відміна приватної власності, націоналізація виробництва, примусова колективізація селянських господарств – це приклади важелів впливу на економіку представників радянської влади. Окрім того адміністративний терор може проявлятися в надмірному зосередженні у руках чиновницько-бюрократичного апарату значних повноважень дозвільного характеру та функцій, пов'язаних з тлумаченням законів. Основою цього є недосконала законодавча база, зокрема, суперечливість законодавчих актів, урядових постанов. За таких умов кожний громадянин відчувається залежним від

чиновницького свавілля, зазнає страху та непевності у завтрашньому дні. Будь-якої миті його, цілком законна діяльність може наразитися на гоніння.

Квazідержавний терор – це терор, який здійснюється позадержавними утвореннями (організаціями, установами). Характерним прикладом є інквізиційна діяльність католицької церкви. Інквізиція це чітко підлагоджена система незалежних від держави каральних органів, спрямованих на боротьбу з будь-яким нерелігійним інакомисленням за допомогою надзвичайної жорстокості та тотального терору.

Двосторонній терор – це протиборство опозиції та державної влади у відкритому воєнному конфлікті. Так, ”червоний терор” був відповіддю влади на “білий терор” опозиційних сил, які могли організувати опір у формі відкритої збройної боротьби за владу. Цей терор супроводжувався масовим терором не тільки щодо прямих політичних противників, але й щодо всього цивільного населення.

У всіх перерахованих видах терору характерною рисою є масовість насильства, тобто попадання під його дію безмежно великої кількості осіб з реальною можливістю поширення цього діяння на ще більш невизначено велику кількість осіб. Тому терор здійснюється суб’єктами з необмеженою владою. Ніхто і ніщо не в змозі зупинити терор над контрольованим ними соціальним контингентом, крім самих суб’єктів терору. Вказаний терор зачіпає безліч випадкових людей, прагнучи в такий спосіб досягти покори з боку всієї маси соціального контингенту.

Види терористичної діяльності можуть бути класифіковані за масштабом і методами впливу, цілями, засобами, суб’єктами впливу, природою (типом терористичних рухів), мотивацією злочинної терористичної діяльності.

За масштабом впливу і приналежністю суб’єктів терористичної діяльності тероризм поділяється на *внутрішній* та *міжнародний*. У свою чергу у внутрішньому тероризмі залежно від його суб’єктів можна виділити: державний; проурядовий; опозиційний і міжнародний, а міжнародний тероризм може бути державний і міждержавний.

За *методами впливу* тероризм може, зокрема, передбачати: застосування фізичного насильства (вбивство, каліцтво); морально-психологічне насильство (нанесення психічних травм, породження почуття страху чи фобій тощо); використання матеріальних об'єктів (наприклад, руйнування об'єктів критичної інфраструктури життєдіяльності суспільства: електростанцій, засобів водопостачання тощо). Як правило, під час планування та здійснення терористичних актів ці методи використовуються комплексно, а пріоритет тим чи іншим надається з урахуванням конкретних умов і специфіки регіону діяльності терористів.

Якщо класифікувати тероризм за цілями, то можна, зокрема, виділити конфронтальний, провокаційний, демонстративний тероризм. Так, конфронтальний тероризм передбачає застосування насильства у боротьбі між політичними партіями (організаціями), а також між державними структурами й опозицією, а провокаційний має за мету шляхом здійснення насильницьких дій спровокувати свого противника перейти до непопулярних серед населення або тактично вигідним для терористів дій.

За *засобами*, які використовуються при здійсненні терористичних актів тероризм можна поділити на традиційний і технологічний.

Суб'єктами тероризму можуть бути: держава, її спецслужби, міжнародні або національні терористичні центри й організації; політичні течії і партії екстремістського спрямування, групи громадян; окремі особи, які прагнуть досягнути своїх цілей із застосуванням методів тероризму.

За *природою* (типом терористичних рухів) можна виділити тероризм основою якого є діяльність: екстремально налаштованих націоналістичних рухів чи етнічних меншин; ідеологічних груп або таємних товариств, головною метою яких, наприклад є утвердження певних форм суспільного буття типу; транснаціональних банд, що користуються підтримкою деяких країн; груп емігрантів із сепаратистськими чи революційними прагненнями щодо своєї батьківщини.

Актуальною проблемою є запобігання використанню терористами ядерних матеріалів (проблема, так званого ядерного тероризму), а

саме: захоплення та подальший підриг терористами ядерного пристрою; здійснення диверсії на об'єкті атомної енергетики (атомній електростанції, підприємстві з виробництва компонентів ядерної зброї чи переробці ядерних відходів); підриг звичайного вибухового пристрою, до складу якого долучені радіоактивні ізотопи тощо. Останнім часом мають місце спроби терористів заволодіти також хімічною і бактеріологічною зброєю масового знищення. Тому досить високою є ймовірність отруєння терористами продуктів харчування та об'єктів водопостачання великих міст, поширення небезпечних хвороб тощо.

Залежно від мотивів злочинної діяльності можна розрізнати політичний, релігійний, націоналістичний, інформаційний, економічний тероризм.

Окремої уваги заслуговує політичний тероризм, бо його складовими часто є релігійний (ґрунтується на релігійно-ідеологічних концепціях, які культивують постулати “священної війни”, “релігійної нетерпимості” до інших віровчень) та націоналістичний і економічний тероризм, а також інформаційний тероризм, який полягає у здійсненні впливу на психіку і свідомість людей з метою формування бажаної для терористів поведінки людей з використанням досягнень людства у сфері сучасних інформаційних технологій. Головною метою *політичного тероризму* завжди була дестабілізація державних режимів, формування в населення стурбованості через свою беззахисність перед насильством, зміна державної влади в країні й здійснення інших політичних, національних чи релігійних сподівань. При цьому терор здійснювався, як правило, невеликими політичними угрупованнями. За оцінками експертів нині у різних країнах світу нараховується понад 100 великих терористичних організацій. Вони підтримують між собою постійні контакти, які спрямовані на підготовку та здійснення терористичних актів, обмін інформацією і фінансове забезпечення злочинної діяльності.

Варто звернути увагу на те, що політичний терор був і безумовно залишається одним із способів боротьби за владу. Завдання, що розв'язуються за допомогою нього можуть бути найрізноманітнішими. Але всі вони прямо чи

опосередковано спрямовані на зміну або збереження статус-кво чинної системи державного управління. Низка вбивств політичних лідерів-реформаторів, наприклад, Президента США Д. Кеннеді, який заявляв про доцільність щодо принципового "перезавантаження" взаємовідносин США та СРСР, П. Столипіна – відомого реформатора дореволюційної Росії, це підтверджують. Тому політичний тероризм завжди передбачає застосування крайніх форм державного або не державного насильства, чи погроза його застосування з метою викликати паніку в суспільстві, послабити або змінити уряд, викликавши цим необхідні політичні зміни або ж їх не допустити.

Інформаційний тероризм, орієнтований на використання різних форм і методів виводу з ладу інформаційної інфраструктури держави чи її елементів, а також цілеспрямоване використання інформаційної інфраструктури для створення умов, що спричиняють катастрофічні наслідки життєдіяльності суспільства й держави. При цьому ЗМІ не тільки в силу своєї специфіки, а передусім зорієнтованості в умовах ринкової економіки на рекламодавця, зацікавлені розповсюджувати поруч з рекламою передусім екстремальні новини, якими є теракти, які, безумовно, привертають увагу глядача. Тому ЗМІ поневолі стають активними поплічниками терористів, забезпечуючи їх популярність, бо чим ефектніший теракт – тим більше він привертає увагу, тим більше його показують по усьому світі глобальні засоби ЗМІ.

Особливості сучасного тероризму та фактори, які можуть сприяти його розповсюдженню в Україні. Особливості сучасного тероризму обумовлені політичним радикалізмом та опанованими терористами диверсійно-терористичними методи ведення війни. Не випадково, що розгалужена мережа міжнародних терористичних організацій виникла саме у період "холодної війни". Значною мірою цьому сприяла політика США та колишнього Радянського Союзу. Їх спецслужби, а також спецслужби інших країн, зокрема, Куби, Франції, Великобританії організовували, навчали, озброювали, фінансували й активно використовували групи бойовиків у різних країнах передусім Азії, Африки і

Латинської Америки. По закінченні “холодної війни” більшість цих організацій вийшли з-під політичного контролю та контролю спецслужб вказаних держав.

Загалом аналіз терористичної діяльності останнього десятиліття дозволяє виявити такі особливості сучасного тероризму:

формування глобальних керівних центрів, що здійснюють підготовку комплексних операцій і організацію взаємодії між окремими групами і виконавцями (при цьому національна та релігійна приналежність виконавців не є свідченням приналежності до конкретної держави або релігійного руху);

удосконалення структури терористичних угруповань, зокрема, широко практикується вузька спеціалізація підрозділів за їх призначенням: фінансування, розвідка й контррозвідка, постачання зброї і спеціальних засобів; більш жорсткою стала перевірка нових членів та конспірація;

активізація зусиль щодо проникнення в політичні інститути держави, економічні та силові структури, використання наркобізнесу та торгівлі зброєю для накопичення й ефективного використання в інтересах терористів фінансових, матеріальних та інших ресурсів;

створення за допомогою своїх агентів в органах державної влади мереж центрів і баз для підготовки бойовиків, складів зброї і боєприпасів, фірм, компаній, банків, фондів, які використовуються для фінансування терористичних операцій;

суттєва трансформація тактики тероризму, яка полягає у переході від здійснення окремих ізольованих терористичних актів до проведення цілеспрямованих, широкомасштабних та різноманітних терористичних акцій комплексного характеру, які часто не обмежених діями одного угруповання та здійснюються кваліфікованими кадрами, а відтак вказані акції набувають характеру диверсійно-терористичної війни, зокрема це можуть бути ракетні удари по загальнодоступних місцях і транспортних засобах, організація саботажу на господарських підприємствах тощо;

підготовчий етап терористичного акту може бути проведено на значному віддаленні від місця його вчинення внаслідок чого сторона, що протистоїть, має у своєму розпорядженні досить мало часу для розкриття та відвернення акту;

відбувається удосконалення форм і методів терору, зокрема, значно зросла небезпека здійснення актів так званого технологічного тероризму (передусім це використання чи загроза застосування ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї, радіоактивних або високотоксичних хімічних, біологічних речовин, спроби захоплення екстремістами ядерних та інших промислових об'єктів);

використання досягнень науково-технічного прогресу, зокрема, втручання терористів з метою паралізувати роботу в електронні бази даних та комп'ютерні мережі автоматизованих систем управління, від яких залежить діяльність спецслужб, функціонування банківської справи, робота систем життєзабезпечення міст тощо, що може посіяти страх в країні та призвести до численних людських жертв (так званий кібертероризм);

збільшення фінансових джерел міжнародного тероризму⁴⁹, зростання кількості терористичних актів із численними жертвами і значними матеріальними збитками, а також об'єднання зусиль окремих екстремістських формувань і кримінальних структур на міжнародному рівні для досягнення своїх політичних цілей;

використання права на політичний притулок у деяких країнах для уникнення кримінальної відповідальності та закріплення присутності терористів;

має місце зростання кількості та масштабів злочинів терористичної спрямованості в основі яких релігійна та етнічна ненависть, яку генерують серед бойовиків численні загони проповідників ісламу радикально-войовничого напрямку, які пройшли спеціальне навчання в ісламських навчальних закладах й

⁴⁹ За оцінками експертів сукупний щорічний бюджет терористичних організацій може складати до 20 млрд. доларів.

головною метою яких є розповсюдження розрахованих на довготривалу перспективу ідей релігійного екстремізму в різних регіонах та країнах;

підвищення активності використання ЗМІ та методів інформаційно-психологічного впливу для створення атмосфери загального страху, формування антиурядових настроїв тощо.

На останньому варто наголосити особливо. ЗМІ значно підсилюють непрямий вплив терористичних акцій, оскільки дозволяють терористичним організаціям створити “віртуальний простір” для здійснення політико-психологічних впливу практично на необмежену аудиторію.

Сьогодні терористичні замах на керівників політичних, економічних та інших структур уселяють непевність і на далеке оточення, бо через ЗМІ можна насаджувати страх навіть у міжнародному масштабі. Одночасно терористичний замах на “представників системи” може викликати в суспільній свідомості сумнів у стабільності громадського життя. Вказаний політико-психологічний дестабілізуючий ефект змушує реагувати політичне керівництво.

Характерним є й те, що масштабні терористичні акти, як наприклад здійснені в США 11 вересня 2001 року, відрізняють: надзвичайно високий рівень планування, підготовки і проведення; чітка синхронізація дій; демонстраційний характер терактів (у даному випадку руйнація символу світової банківської системи); всебічне інформаційне забезпечення; підготовка терористів як на території країни, де здійснюється терористичний акт, так і в інших країнах.

Сьогодні відбувається також модернізація державного тероризму. Суть модернізації полягає у досягненні визначених “слабкою” державою цілей в умовах повної та практично гарантованої їх анонімності. Політичне керівництво вказаної держави виходить з того, що протистояти у війні шостого покоління тій чи іншій провідній державі вона не зможе. Тому підготовка та реалізація “слабкою” державою “терористичної операції” розглядається як акт справедливої відплати, як відстоювання національних інтересів, як акція

силового протистояння, що відповідає сутності війни. Але на погляд протилежної сторони, такі дії підпадають під поняття тероризм.

Нині найсерйознішу загрозу для людства представляє технологічний тероризм, що полягає у використанні або загрозі використання заради досягнення політичних і інших цілей ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї, радіоактивних і високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також у спробах захоплення екстремістами ядерних і інших промислових об'єктів, що представляють підвищену небезпеку для життя і здоров'я людей.

Сучасний високотехнологічний тероризм здатний стати причиною системної кризи усього світового співтовариства.

Аналіз свідчить, що формування та успішна діяльність терористичної організації можлива за умов:

наявності середовища для вербування майбутніх членів терористичної організації та можливості їх навчання з метою отримання військових і спеціальних знань, а також сприятливого доступу терористів до фінансових ресурсів, зброї, боєприпасів, вибухових речовин;

наявності держав, що підтримують терористів поза своєю територією і використовують їх у своїх політичних і військових цілях, держав, які готові стати на їх захист або надати їм притулок;

явної чи неявної участі ЗМІ у підбурюванні до терористичних акцій, насильства над фізичними особами, організаціями або знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;

відсутності належної протидії з боку національних спецслужб в організації незаконних збройних формувань (груп) для здійснення терористичних акцій.

Очевидно, що абсолютні злидні та дискримінація сотень мільйонів людей, яка сьогодні набуває глобального масштабу, сприяють розширенню

середовища вербування майбутніх членів терористичних організацій, а відтак і активізації терористичної діяльності⁵⁰.

На думку багатьох фахівців міжнародний тероризм став потужним інструментом глобальної політики. Терористичні акти почали набувати системного характеру, а терористичні угруповання стали синхронізувати свої дії. Географія сучасних терористичних актів постійно розширюється. Це дає підстави говорити про глобалізацію тероризму. Тероризм, що охопив за останні роки майже всі регіони світу, по суті є глобальною зброєю асиметричної таємної війни сучасності. У цій війні сконцентровані всі негативні явища, накопичені за історію людства: беззаконня, жорстокість, підступництво, цинізм, антигуманність, шантаж, загрози життю і свободі громадян та ін.

Психологічні наслідки терористичного акту мають безпосереднє відношення до рефлексивного управління процесом ухвалення рішення в державних структурах. Сутність даного управління, полягає в тому, що в першу чергу, воно спрямоване на психіку представників влади, які вирішують питання національної безпеки, і має негативний характер. Основне завдання рефлексивного управління – поставити супротивника в скрутні умови продовження протистояння чи примусити його до прийняття рішень, які об'єктивно призведуть до поразки. Це одна з найголовніших причин, чому впродовж декількох десятиліть тероризм вирощувався відповідними спецслужбами, неурядовими організаціями і спрямовувався для вирішення різних задач.

Так, у Європі руками “Червоних бригад” ліквідувалися неугодні політики. В Афганістані організовувалася протидія радянським військам (сунітський рух “Талібан” створювався під безпосереднім контролем США для забезпечення протистояння шіїтському Ірану, Бен Ладен проходив підготовку в центрах ЦРУ). У Чечні діяли формування, що пройшли підготовку на територіях держав, які були зацікавлені в дестабілізації обстановки в Росії. При

⁵⁰ Співвідношення рівня прибутків багатих і бідних країн зростає. Якщо у 1960 році воно складало понад 13, то сьогодні наближається до 80. Кожна пята людина на Землі проживає в умовах абсолютних злиднів.

цьому управління терористичними організаціями часто здійснюється спецслужбами через неурядові організації.

Сучасний тероризм тісно пов'язаний з наркобізнесом, незаконною торгівлею зброєю, виготовленням фальшивих грошей, відмиванням отриманих злочинним шляхом коштів, і навіть створенням легальних торговельних фірм. Ці явища можуть "зацепити" й Україну, що негативно впливатиме на економіку держави, її соціально-політичний стан і може призвести до інших небажаних наслідків. На думку українських фахівців є певні об'єктивні передумови для виникнення в Україні навіть організованого терористичного руху. Вже сьогодні ознаками сучасного життя в Україні стали вибухи та підпалення з метою залякування, замовні вбивства, захоплення заручників задля викупу та інші злочини терористичного характеру.

Факторами, які можуть сприяти розповсюдженню тероризму в Україні є: зростання числа терористичних проявів в "ближньому" і "дальньому" зарубіжжі; соціально-політична і економічна нестабільність в суміжних державах, наявність збройних конфліктів в окремих з них, а також взаємних територіальних претензій; стратегічні установки деяких іноземних спецслужб і зарубіжних терористичних організацій; відсутність надійного контролю за в'їздом - виїздом і "прозорість" кордонів України; наявність в країні нелегального ринку зброї включаючи вибухові і отруйні речовини і радіоактивні матеріали, відносна легкість їх придбання, а також наявність вказаного ринку в суміжних державах; наявність значного контингенту осіб, які пройшли школу війн в Афганістані, Придністров'ї, на Кавказі, в Сербії та інших регіонах і, звичайно ж, у ході відомих бойових дій в 2014-2015 р.р. в Луганській та Донецькій областях, їх недостатня соціальна адаптація в умовах перехідного періоду; наявність екстремістських угруповань, квазівоєнних формувань; існування етнічних протиріч та конфліктів у релігійному середовищі в окремих регіонах України; втрата багатьма людьми ідеологічних і духовних життєвих орієнтирів; загострене почуття соціальної несправедливості, незахищеності у значних контингентів громадян; настрої

відчаю і зростання соціальної агресивності, падіння авторитету органів державної влади, віри в спроможність і можливість позитивних змін; недостатня робота правоохоронних та інших державних інститутів щодо запобігання злочинам терористичної спрямованості.

Опосередкованими передумовами можливого розповсюдженню тероризму в Україні також є: незадовільний стан екології, що створює передумови виникнення екологічного тероризму на території України; низький рівень санітарного та епідеміологічного контролю, що зумовлює можливість здійснення терористичних актів з використанням хіміко-бактеріологічної зброї; висока частка об'єктів підвищеної небезпеки, які потребують капітального ремонту, а відтак можуть стати об'єкти посягання з боку терористичних груп і організацій; незахищеність інформаційного простору України, що може спровокувати проведення актів інформаційного тероризму в інтересах як внутрішньополітичних сил, так і іноземних держав.

Таким чином тероризм є довготривалим фактором. Тому загрози глобальній та національній безпеці, пов'язані з діяльністю терористичних організацій, у найближчий час зберуться. У разі послаблення протидії вказаній діяльності існує небезпека об'єднання терористів з метою подальшої дестабілізації ситуації у кризових регіонах.

3.5. Напрями глобальної еволюції державно-управлінських систем

Системи державного управління переважної більшості країн світу в останні десятиліття 20-го століття та на початку 21-го століття зазнали та продовжують зазнавати суттєвих трансформацій. Ці перетворення, поряд з національною специфікою, характеризуються стійкою сукупністю загальних напрямів, які можна назвати *світовими тенденціями*. З огляду на це, розуміння сутності цих тенденцій та їх врахування є вкрай важливим при реформуванні системи державного управління в Україні.

Перша тенденція пов'язана із розвитком з кінця 1980-х рр. *концепції та, відповідно, системи базових принципів належного врядування*. До цих принципів, як правило, відносять: повагу до прав людини; верховенство права; участь громадян; відкритість і прозорість; чутливість; орієнтацію на згоду; справедливість; недискримінацію; ефективність і результативність; підзвітність; стратегічне бачення. На думку П.Надолішнього, поняття "належне врядування" пов'язується з управлінською стороною функціонування всієї системи публічної влади в країні, причому не як такої, а певного типу. З одного боку, воно означає практику управління справами держави на усіх рівнях, з іншого – охоплює механізми, процеси, інститути, через які окремі громадяни, групи громадян виражають свої інтереси, узгоджують їх, реалізують законні права, виконують громадянські обов'язки.

Система базових принципів належного врядування впроваджується в практику державного управління багатьох країн на різних континентах під активним впливом наднаціональних регіональних об'єднань та міжнародних організацій. Зазначене дозволяє виділити *світову тенденцію універсалізації управлінських принципів*, що полягає у всесвітньому поширенні системи базових принципів належного врядування, яка набуває значення універсальної основи побудови та функціонування державного управління і місцевого самоврядування. Внаслідок зазначеної універсалізації простежується значне зближення систем державного управління країн світу, розвиток деякої сукупності загальних стандартів їх роботи. Найбільш виразно таке зближення можна простежити на прикладі країн-членів ЄС, де відбулося становлення зрілої, динамічної системи європейського врядування як різновиду державного управління. При цьому останнє побудоване на принципах, що значно розширюють, доповнюють і модифікують систему принципів належного врядування та в цілому утворюють п'ятирівневу ієрархію, яку О.Оржелєць подає наступним чином:

засадничі (конституційні) принципи ЄС – верховенство права, демократія, повага до прав та свобод людини, рівне ставлення, відсутність дискримінації;

європейські принципи адміністративного права – зобов'язання органів державної влади діяти відповідно до покладених на них завдань, обґрунтованість і доцільність адміністративних рішень, своєчасність дій та рішень державних органів, право на судовий захист, справедливі процедури, контроль за діяльністю адміністративних структур та право оскарження;

принципи належного врядування – субсидіарність, пропорційність, відкритість, ефективність, підзвітність, узгодженість, залучення громадян, наявність єдиних стандартів і процедур, що забезпечують ефективність взаємодії;

загальні принципи європейського врядування – інтенсивність взаємодії, стосунки не-підпорядкування між його суб'єктами, партнерство, розвиненість багатовекторної координації та комунікацій при забезпеченні “зворотного зв'язку”, офіційне лідерство Європейської Комісії;

конкретні принципи окремих спільних політик і програм ЄС, зокрема, для Європейської політики згуртування: доповнюваність, компліментарність; для Європейської комунікативної політики: пристосування повідомлень та сигналів до національних, регіональних чи місцевих потреб, забезпечення права громадян ЄС на повну та невикривлену інформацію.

П.Надолішній виділяє такі ключові проблеми практичної реалізації концепції належного врядування в Україні, які він структурує за рівнями державно-владного механізму:

на вищому рівні – збалансування повноважень вищих органів державної влади відповідно до принципу поділу влади, створення механізму їх підконтрольності суспільству (прийняття відповідних законів і підзаконних актів, внесення змін до виборчої системи, які передбачили б конкуренцію партій в одномандатних округах, та ін.); за умов змішаної республіканської форми державного правління принципового значення набуває інституалізація статусу парламентської опозиції;

на центральному рівні – забезпечення відкритості й прозорості діяльності центральних органів виконавчої влади, створення механізмів горизонтальної взаємодії між цими органами відповідно до цілей державної політики, їх взаємодії із загальноукраїнськими структурами другого (корпоративного, бізнесового) і третього (громадського) секторів; раціоналізація системи територіальних органів за принципом субсидіарності, насамперед призначених надавати державні послуги;

на регіональному (субрегіональному, місцевому) рівні – невідкладне здійснення децентралізації за принципом субсидіарності і формування повноцінного місцевого самоврядування на усіх трьох рівнях; ліквідація двох центрів політичної влади через трансформацію місцевих державних адміністрацій в органи загальної компетенції з контрольно-наглядовими функціями, департизацію інституту глав місцевих державних адміністрацій; проведення виборів до районних і обласних рад в одномандатних округах з висуненням кандидатів в депутати не тільки політичними партіями, а й неурядовими (неполітичними) організаціями.

З концепцією належного врядування тісно пов'язаний процес зміни моделі громадської участі у прийнятті рішень органами влади – від пасивного споглядання до активної участі. Вказана модель включає п'ять рівнів: інформація; консультація; спільне прийняття рішень; спільні дії; підтримка незалежних дій громадськості. При цьому рівень інформації відображає пасивну позицію громадян у взаємодії з владою, рівень консультації відповідає рівню визначення проблеми, а рівні спільних дій та спільного прийняття рішень характеризують партнерство у відносинах влади та громадянського суспільства. Тільки найвищий рівень взаємодії відображає можливість прийняття рішень громадськістю. Ця модель, як й інші подібні моделі, побудована з урахуванням ступеня залучення громадськості до процесу прийняття рішень і відображає основні етапи розвитку відносин між владою та громадянами.

У цьому зв'язку Ю.Сурмін виділяє серед тенденцій розвитку державного управління такі, як використання партнерських підходів та партисипативних

методів взаємодії з населенням у прийнятті рішень, розвиток і диверсифікованість форм і методів такої взаємодії, сприяння посиленню відкритості влади та участі в ній громадян. На його думку, державні органи втрачають одноосібну владу та стають частиною сукупного суб'єкта державно-управлінської діяльності, а система управління змінюється від бюрократичного патерналізму до представництва територіальних громад й налагодження багатосторонніх зв'язків між державою та громадянським суспільством на основі партнерства.

Новим етапом розвитку владно-громадської взаємодії стало виникнення управлінської концепції "відкритого уряду", механізми якого покликані дати змогу громадянам знати все про діяльність державних органів, контролювати їх діяльність та брати активну участь у прийнятті державних рішень. Сьогодні просуванням ідей відкритого уряду в світовому масштабі займається міжнародна організація "Партнерство відкритого уряду". Учасниками організації є уряди держав, структури приватного сектору та громадянського суспільства, які поділяють її принципи та місію. У Декларації відкритого уряду (2011 р.) викладена загальна ідеологія його побудови, зокрема, що люди у всьому світі вимагають більшої відкритості уряду та громадської участі у публічних справах, шукають шляхи підвищення прозорості, підзвітності, чутливості та ефективності їх урядів. Виходячи з цього, учасники Партнерства відкритого уряду взяли на себе низку зобов'язань, зокрема: сприяти розширенню доступу до інформації про діяльність органів влади всіх рівнів, підвищувати прозорість процесів вироблення політики та прийняття рішень та формувати механізми для збільшення можливостей співпраці між органами влади, організаціями громадянського суспільства та бізнесовими структурами.

Таким чином у підсумку можна виділити **світову тенденцію розширення участі громадян в управлінні державою** – всесвітнє розповсюдження механізмів і технологій владно-громадської взаємодії, за допомогою якої інтереси, потреби, цінності, очікування і проблеми громадян якомога повніше враховуються в процесах прийняття рішень органів державної влади та місцевого самоврядування. Зазначена тенденція тісно пов'язана з розвитком

інформаційних технологій, що, серед іншого, перетворюються на потужний інструмент забезпечення участі громадян в управлінні державою. Крім того, як вказується у Всесвітньому огляді ООН щодо розвитку електронного уряду (2012 р.), його широке використання дозволяє зробити надання публічних послуг чутливим, спрямованим на потреби громадян та соціально включеним, а загалом відбувається переосмислення ролі електронного уряду в напрямі забезпечення можливостей для розвитку людей з їх інтегральною участю.

У зазначеному огляді ООН простежено розвиток електронного уряду на чотирьох напрямках: інформування; надання публічних послуг; електронна участь; технічні засоби надання інформації та послуг. Зокрема, якщо у 2003 р. 18 країн-членів ООН не були офіційно присутні в мережі Інтернет, то у 2012 р. таких країн залишилося лише три. Відбулося якісне покращення змісту та оформлення урядових сайтів, а також зросло розуміння важливості надання потрібної громадянам та своєчасної інформації. Станом на 2012 р. такі сайти у 181 країні включали пошукові системи, у 170 країнах – містили оновлену інформацію за останні 3 місяці, у 124 країнах – надавали карти або індекси сайтів, у 105 країнах – забезпечували доступ до інформації мінімум двома мовами.

Органи влади збільшують тематику, обсяги та урізноманітнюють способи надання інформації, знань та послуг, особливо у галузях фінансів, освіти, охорони здоров'я, праці, довкілля та соціального забезпечення, а також розширюють можливості проведення електронних операцій.

Можна відзначити і суттєвий прогрес у напрямі електронної участі громадян в управлінні державою. За даними огляду ООН за 2012 р. у 123 країнах використовується розміщення веб-форм для коментарів. Дістали розвитку системи електронних звернень (у 42 країнах) та електронного голосування (у 18 країнах). Відбулося значне розширення практики інтерактивного спілкування, дискусійних форумів, інтерактивних опитувань, блогів, веб-чатів, інших інтерактивних способів спілкування, насамперед через соціальні мережі. У 50 країнах уряди публічно висловлювали положення щодо участі громадян та врахування їх думок в процесах прийняття рішень.

Наведені дані свідчать про *світову тенденцію розвитку електронного уряду*, під яким розуміється форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян. Сьогодні вимальовуються певні принципи та універсальні технології електронної участі громадян в управлінні державою, використання електронних цифрових підписів дістало законодавчого закріплення у багатьох країнах світу тощо.

Починаючи з 1980-х рр. одним із провідних напрямів державно-управлінських перетворень у різних регіонах світу стало запровадження децентралізованих моделей управління державою. За оцінками фахівців Світового Банку, в останній чверті ХХ-го століття близько 75 країн світу робили зусилля щодо передачі повноважень держави від центрального до нижчих рівнів управління, зокрема, у 1990-ті рр. одним з двох вимірів змін політичних і адміністративних аспектів демократії в Європі став перехід значної частини функцій центрального управління до проміжного (регіонального) управління або місцевого самоврядування. Органи “проміжного рівня” мають численні назви та статуси: “регіони”, “землі”, “автономні громади”, “громади”, “окружні ради”, “департаменти”, “провінції”, “префектури”, міжмуніципальні асоціації. Децентралізація й розвиток сучасних систем місцевого самоврядування стали основними компонентами перехідного періоду і в країнах Центральної та Східної Європи, де були реструктуровані політичні механізми, економічні системи, інститути й практика управління, що дісталися у спадок від старих часів.

За висновками В.Малиновського, у Західних країнах децентралізована держава стала домінуючою формою державної організації наприкінці ХХ ст., а погляд на децентралізацію як засіб підвищення ефективності публічного управління став переважним в управлінській теорії. Сучасні тенденції організації державної влади країн-членів ЄС базуються на її децентралізації,

поєднаній із сильними інститутами місцевого самоврядування. Саме такий підхід визначає практику державного будівництва в багатьох зарубіжних країнах. Процес автономізації в Іспанії, регіональна реформа в Італії, розширення регіональної автономії у Великобританії, закони про децентралізацію у Франції – усі ці перетворення були спрямовані на оптимізацію публічного управління. Фактично концепція регіоналізованої держави сьогодні є переважаючою в державах-членах ЄС, а місцева та регіональна автономія стали принципами європейського конституційного права.

Активні процеси децентралізації відбувалися у 1980-90-ті рр. також у деяких країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Таким чином, світові процеси йдуть у руслі децентралізації управління державою, яка розуміється в широкому значенні як передача управлінських повноважень та відповідальності за виконання публічних функцій від центрального рівня державної влади до її нижчих ієрархічних рівнів, органів самоврядування, напівавтономних державних структур, громадських організацій або приватного сектора. Крім того часто децентралізація розглядається як ефективний інструмент побудови міцного миру в країні після громадянської війни або збройного конфлікту, оскільки вона забезпечує мирний розподіл влади між усіма групами інтересів, сприяє залученню жителів громад до прийняття політичних рішень про розвиток країни, дає можливості ефективного використання ресурсів та покращення послуг.

Децентралізація має певні межі, за якими вона стає руйнівною для суспільства, тому її необхідно розумно поєднувати з централізацією. Застосування понять централізації і децентралізації у сфері державного управління вимагає врахування їх взаємозв'язку, взаємопроникнення і розвитку. Можна погодитися з Ю.Сурміним, який веде мову про тенденцію не децентралізації як такої, а істотної зміни співвідношення централізації і децентралізації від їх єдності на базі централізації до їх єдності на основі децентралізації, а також швидкої зміни моделі співвідношення залежно від виникнення загроз стабільності і єдності держави та суспільства.

Світовою тенденцією стало поширення нового державного (публічного) менеджменту, тобто поширення в державному управлінні та місцевому самоврядуванні моделі управління, що через адаптацію управлінських підходів з бізнесу набуває спрямованості на задоволення громадян-клієнтів та максимально ефективного досягнення конкретних результатів. Розпочавшись у Великобританії й Новій Зеландії, хвиля менеджерських реформ протягом 1980-1990-х рр. охопила США, Канаду, Австралію, країни Західної Європи, низку країн Латинської Америки, Азії та Африки. Основні перетворення були спрямовані на впровадження трьох "Е" (економії, ефективності, результативності) та включали кілька напрямів.

Перший напрям передбачав зміни у плануванні та складанні бюджету. Вони включали широке впровадження технологій стратегічного планування та складання бюджету, що базуються на програмно-цільовому підході, зокрема обов'язкове визначення стратегічних цілей діяльності ЦОВВ, розробка відповідних програм та перехід до бюджету, орієнтованого не на джерела витрат (процеси), а на очікувані результати, а також зміни в організації бюджетного процесу, а саме, ролі його суб'єктів, включаючи парламент, процедури та часових параметрів, наприклад рамкове складання бюджету.

Другий напрям змін стосувався бухгалтерського обліку та аудиту організацій публічного сектора, включаючи: перехід у бухгалтерському обліку державних організацій від касового методу до методу подвійної бухгалтерії, а потім – до методу нарахувань; доповнення традиційного фінансового і адміністративного аудиту аналізом окремих результатів діяльності організацій, наприклад пошуком непотрібних витрат; інституціоналізацію повномасштабного функціонального аудиту (результатів діяльності організацій) як спеціальної функції, що поєднується з фінансовим і адміністративним аудитом.

Третій напрям включав нововведення щодо оцінки якості роботи організацій публічного сектора, серед яких: запровадження комплексної оцінки якості діяльності органів влади і державних організацій (дотримання загальних стандартів якісної роботи; результатів, характерних для певної галузі, процесів

роботи); розвиток технологій оцінки якості надання публічних послуг органами влади та державними організаціями на основі розроблення та використання хартій громадян.

Четвертий напрям охоплював перетворення структури системи органів влади та пов'язані організації, в тому числі: утворення напіваавтономних виконавчих агентств та напівнеурядових організацій (публічних корпорацій); приватизацію державних організацій, що надають послуги; перехід від багатоцільових організацій з широкою сферою діяльності до вузькоспеціалізованих структур з одночасним зменшенням їх середніх розмірів.

П'ятий напрям стосувався управління людськими ресурсами, зокрема: введення "гнучких" контрактних моделей найму державних службовців, що не передбачають стабільної "пожиттєвої" кар'єри; поширення "гнучких" моделей організації робочого часу державних службовців; пов'язування оплати праці та стимулювання державних службовців з результатами їх роботи (індивідуальні контракти, щорічні угоди тощо); надання керівникам державних установ значної самостійності в управлінні персоналом; підвищення мобільності державних службовців.

У контексті викладеного вище варто акцентувати увагу на основних відмінностях бюрократичної системи управління та моделі державного менеджменту. Зокрема, якщо перша є ієрархічною структурою низької гнучкості з чітким розподілом обов'язків та відповідальності, то друга – мережевою гнучкою організацією командного типу, в якій домінують довіра, взаємодопомога і взаємозамінність. Бюрократична система зосереджує увагу, зусилля і ресурси на власних потребах і перспективах, а менеджерська – на потребах і перспективах споживача. Оцінка ефективності бюрократичної організації відбувається за обсягами залучених і використаних ресурсів та кількістю виконаних заходів і завдань, тоді як менеджерський підхід передбачає таку оцінку за результатами, які є цінними й корисними для споживачів. У бюрократичній моделі зворотний зв'язок є формальним, а розподіл праці є жорстким ієрархічним. Натомість, модель державного

менеджменту характеризується реальною, постійною й ефективною комунікацією та розподілом праці, що спрямований на удосконалення обслуговування споживачів.

Важливою частиною менеджерських реформ, що поступово виокремилася у самостійний напрям державно-управлінських перетворень, стало зосередження уваги на якості публічних послуг. Багато розвинених країн світу, таких як Великобританія, Канада, Нідерланди, США, Фінляндія, Швеція та ін., запровадили систему оцінювання роботи урядових органів, в тому числі з надання адміністративних послуг, що ґрунтується на очікуваннях та уподобаннях споживачів. Спеціальні хартії громадян (споживачів) з переліками стандартів якості публічних послуг були запроваджені у низці країн, зокрема Бельгії, Великобританії, Греції, Італії, Канаді, Франції.

Тенденцією сьогодення є перехід від попередньої орієнтації на верховенство правил управління до орієнтації на результати в цілому, важливим аспектом яких є надання послуг клієнтам (споживачам, замовникам, користувачам тощо). Загальновизнаним стало те, що необхідно наділяти клієнтів повноваженнями, а не залишати прийняття всіх ключових рішень на розсуд постачальників, принаймні не дозволяти їм робити це без відповідних офіційних консультацій з громадськістю. Багато дослідників висловлюють думку про те, що само по собі швидке економічне зростання не забезпечує задоволення основних матеріальних потреб великої кількості населення, не створює сприятливого соціально-духовного клімату, не розв'язує проблем екології, культури, освіти, особистої безпеки і суспільної моралі, тобто автоматично не покращує якість життя. Звідси постає концепція сучасної сервісної держави, у якій великого значення набуває поняття "послуга", що належить не до вузькоекономічних, а до соціально-економічних категорій.

Серед публічних послуг виділилися адміністративні послуги, які надаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими особами, і надання яких пов'язане з реалізацією владних повноважень. Виникли та дістали розвитку різноманітні моделі

надання адміністративних послуг, що реалізують підходи "єдиного вікна" та "універсаму послуг". В підсумку набула поширення *світова тенденція розвитку систем надання публічних послуг*, а однією з важливих спеціальних функцій органів державного управління стало надання адміністративних послуг. Вона посідає окреме місце серед таких функцій, оскільки змістовно перетинається з іншими, тобто має наскрізний характер.

Наступний напрям еволюції державно-управлінських систем безпосередньо зумовлений необхідністю їх пристосування до процесів формування структур та механізмів глобального управління. Під впливом зазначених процесів державне управління зазнало суттєвих перетворень у двох аспектах. Першим з них стали зміни у діяльності з вироблення внутрішньої політики держав в усіх сферах суспільного життя, що найбільшою мірою стосується країн-членів наддержавних об'єднань. Другий аспект полягає у організації діяльності, що дає змогу найкращим чином забезпечити національні інтереси в процесах вироблення політики на наддержавному рівні. Зокрема, для учасників регіональних об'єднань йдеться про вироблення чітких позицій з політичних питань, які в подальшому представляються фахівцями національних органів управління при підготовці правових актів спільнот.

Таким чином, *світовою тенденцією можна вважати адаптацію державної політики до процесів глобалізації управління*, що полягає у зміні принципів та механізмів вироблення державної політики з метою, по-перше, орієнтації політичних рішень, які приймаються на рівні наддержавних об'єднань або міжнародних організацій, в сприятливому для національних інтересів ключі, а по-друге, забезпечення точного та своєчасного виконання цих політичних рішень. Державно-управлінські перетворення у межах даної тенденції були пов'язані між собою, і серед них можна виділити кілька основних напрямів.

Першим напрямом стала зміна принципів та механізмів вироблення внутрішньої політики держав. Наприклад, згідно з Лісабонським договором передбачено вироблення та впровадження спільних політик ЄС для таких сфер:

міжнародні відносини; сільське господарство і рибальство; прикордонний контроль, притулок та міграція; транспорт; довкілля; енергетика. ЄС спільно із державами-членами виробляє економічну та монетарну політику, а також соціальну політику та деякі інші. У зазначених галузях держави-члени не можуть приймати самостійних політичних рішень. Такі самі обмеження існують у інших регіональних об'єднаннях. Безперечно, держави-члени зобов'язані впроваджувати рішення відповідних спільнот у свою внутрішню політику, що зумовило розвиток механізмів такого впровадження у взаємодії та під контролем наднаціональних виконавчих органів. Виходячи з Декларації тисячоліття ООН, 189 держав світу зобов'язалися інтегрувати проголошені у ній цілі в свою внутрішню політику. Для забезпечення такої інтеграції з 2006 р. у межах спеціальної ініціативи ООН "Підтримка цілей розвитку тисячоліття" була налагоджена співпраця органів державної влади більшості країн з підрозділами ПРООН.

Другий напрям полягав у запровадженні спеціальних механізмів координованого вироблення на національному рівні пропозицій та проектів політичних рішень, які в подальшому приймаються на рівні наддержавних об'єднань або міжнародних організацій для чого національні уряди все більше залучаються до міжнародної розробки політики. Необхідність нового підходу до підготовки міжнародної політики є особливо важливою, коли розглядаються відносини між національними урядами та інститутами ЄС. Із зовнішнього боку середовище ЄС виробляє загальні вимоги, на які мають реагувати всі країни в більш чи менш стандартизованій формі, тобто створивши постійне представництво та вирішивши, яке міністерство чи міністр є найбільш достойним національним представником у засіданнях Ради міністрів ЄС чи Європейської комісії. Із внутрішнього боку кожна країна повинна розробити міжурядову систему підготовки та координації політики, адаптованої до її власних обставин та потреб, включаючи конституційні межі і поділ урядової влади та повноважень.

Третім напрямом стали організаційні перетворення для забезпечення функціонування нових механізмів вироблення як внутрішньої політики, так і пропозицій та проектів політичних рішень наддержавного значення. Тому інтернаціоналізація політики зобов'язує всі країни переглянути структури та процеси роботи уряду для адаптування до нового контексту. Простежується тенденція "баналізації" закордонних справ, сутність якої полягає у втраті монополії відповідного міністерства у даній галузі. Усі міністерства тепер мають справи, а також повноваження в міжнародних справах. Це призводить до ризику непослідовності та послаблення національних позицій, оскільки різні секторні підходи можуть виявитися суперечливими. Для запобігання таким негативним наслідкам країни були змушені створювати організаційні механізми координації між усіма учасниками політичного процесу, що дають змогу державі повністю виконувати свої обов'язки шляхом підтримки контролю над міжнародною політикою, а також адаптувати структури вироблення політики до нових умов міжнародного середовища з метою підвищення ефективності даної країни та здатності впливати на інших.

Важливою *світовою тенденцією* еволюції державно-управлінських систем на сучасному етапі є *перехід від домінування ієрархічних до переважання мережевих моделей побудови управлінських систем*. Такі моделі передбачають існування низки рівноправних та рівнозначних підсистем, між якими розосереджуються владні повноваження за відсутності відносин підпорядкування. Прийняття рішень в мережі передбачає постійні узгодження інтересів її учасників за складними правилами і процедурами, в яких головну роль відіграють переговори. Тому має місце досить інтенсивний перехід від вертикальних субординаційних до горизонтальних координаційних зв'язків, використання теорії альянсів, тобто асоціативних форм організації і управління, величезну увагу до підвищення довіри між усіма учасниками управління.

Теоретичним підґрунтям мережевих моделей стала концепція політичних (соціальних) мереж. Цей напрям виник на межі 1990-2000-х рр. на тій підставі, що сучасній державі не вдається самостійно забезпечити задоволення

суспільних потреб. Отже, назріла потреба замінити ієрархічне адміністрування на нову форму управління, що ґрунтується на використанні комунікативних процесів постіндустріального суспільства і управлінської практики сучасних держав. Політичні (соціальні) мережі визначаються як набір відносно стабільних взаємовідносин неієрархічних і взаємозалежних суб'єктів, яких об'єднують спільні політичні інтереси і які обмінюються ресурсами для того, щоб реалізувати ці інтереси, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей. Наприклад, за критеріями ступеня внутрішньої інтеграції, числа учасників мережі і розподілу ресурсів між ними виділяють п'ять типів політичних мереж: власне політичні мережі; професійні мережі; міжуправлінські мережі; мережі виробників; проблемні мережі.

Варто зазначити, що мережевий підхід передбачає втрату державою провідної ролі в управлінні суспільними процесами. Нова структура управлінських зв'язків розвивається через конфлікт між централізованою ієрархією й мережевою самоорганізацією з набуттям останньою домінуючого значення. Разом з тим, за такого підходу невирішеним питанням є те, у який спосіб аморфні мережеві структури формуватимуть довгострокову стратегію суспільного розвитку, здійснюватимуть узгоджене управління та усуватимуть протиріччя між учасниками управлінського процесу.

Глава 4. Основи політичної глобалістики та глобальні виклики безпеці

4.1. Цивілізаційна парадигма в глобалістиці та стратегії міжцивілізаційних взаємодій

4.2.1. Цивілізаційна парадигма в сучасній глобалістиці

Цивілізації – це стійкі культурні системи, які перетинають кордони соціальних утворень, не співпадаючи з національними або державними

ареалами, а парадигма - класична наукова розробка (теорія), яка сприймається представниками дисципліни і є основою наукової традиції. Формування нової парадигми починається в умовах, коли виникають проблеми, які не можна вирішити й пояснити в межах існуючої, а перехід від однієї до іншої парадигми може розтягуватися на багато років. Парадигмальність, історичність та конструктивність наукового пізнання надає можливість адекватно пояснити якісні зміни в розвитку наукового знання про процеси глобалізації, зміни теорій, конкуренцію наукових гіпотез і програм.

Сьогодні має місце запит до науки з боку світового співтовариства щодо продукування ідеї розвитку глобальної цивілізації і **цивілізаційна парадигма** дозволяє задовольнити вказаний запит. З огляду на глобальний контекст вказаної парадигми, очевидно, що її розробка можлива тільки шляхом комплексного врахування теоретичних напрацювань щодо дослідження історії культури та локальних цивілізацій, їх типологізації в межах головних історіологічних парадигм: класичних (лінійних і циклічних) і некласичних (цикло-генетичних і «точкових»). При цьому з'ясування сутності та змісту цивілізаційної парадигми в сучасній глобалістиці зумовлює таку послідовність дій: з'ясувати сутність цивілізаційної парадигми в структурі наукової теорії; надати характеристику основних типологічних моделей цивілізації; виділити основні принципи глобальних досліджень, які повинні прийматися до уваги при вирішенні теоретичних та практичних завдань в сучасному світі при формуванні глобальної цивілізації.

Сутність цивілізаційної парадигми в структурі наукової теорії. Варто розрізняти наукові парадигми та цивілізаційні парадигми або парадигми культури.

Передусім варто зазначити, що сьогодні поняття «цивілізація» дослідниками трактується по різному, зокрема, як: синонім культури; характеристику розумного життя у Всесвіті («земна» та «позаземна» цивілізація); рівень розвитку матеріальної і духовної культури суспільства; ступінь розвитку суспільства протилежний варварству; лінійний або нелінійний

розвиток історії; номірну або багатомірну конструкцію; унікальну чи універсальну модель розвитку культур. При цьому, як правило,

усі цивілізації розрізняють (ідентифікують) з характером соціально-економічних відносин, типом та змістом суспільно-політичних та соціокультурних відносин.

Сучасне трактування сутності цивілізаційного розвитку передбачає його розгляд як поліцентричного нелінійного процесу зміни культурно-історичних форм, а також розгляд будь-яких цивілізацій як рівноцінних, самобутніх, неповторних, унікальних історичних утворень, в кожному з яких відтворюється специфічним для нього чином всесвітньо-історичний процес.

Цивілізаційна парадигма почала розроблятися відносно недавно. Вона спирається на якісно нові загальнонаукові підходи та принципи досліджень, які прийшли на зміну уявленням про механічну природу будь-яких процесів та їх обґрунтування з позицій класичних підходів до наукового аналізу. Ці підходи були зорієнтованими на пошук першопричини всіх змін, що відбуваються в досліджуваних об'єктах, джерел зовнішніх сил, що спричиняють ці зміни, їх наслідків та механізмів здійснення такого руху. Нова ж загальнонаукова методологія досліджень передбачає системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів, тобто суттєво відрізняються від класичної загальнонаукової методології тим, що:

об'єкт наукового аналізу розглядається з позицій системності, як складова більш широкого об'єкта, який розглядається як зовнішнє середовище та впливає на властивості об'єкта наукового аналізу, тобто притаманна традиційному науковому підходу ідея атомізму, згідно з якою розглядається в абстракції незалежний і автономно існуючий об'єкт аналізу, змінюється на ідею всебічної його взаємозв'язку із зовнішнім середовищем;

об'єкт є цілісним утворенням, яке має власну структуру, елементи якої об'єднуються за допомогою засобів, що належать лише об'єкту як цілому, а наявність характеристик різного рівня, які відображають об'єкт наукового

аналізу в його цілісності та структурних складових, є важливою ознакою системного підходу;

вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними. Особливості організації кожного об'єкта є одним із ключових напрямів дослідження. При цьому увага при дослідженні зосереджується на способах та засобах, за допомогою яких елементи об'єднуються в цілісність, на тому, як впливає ціле на свої частини, що дає змогу пояснити зміну форм об'єкту у процесі свого розвитку;

причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає як у зовнішньому впливі, так і в дії внутрішніх рушійних сил, які притаманні цьому об'єкту. При цьому вказаний розвиток розглядається як результат процесів диференціації та інтеграції, єдність яких і забезпечує розвиток об'єкта наукового дослідження. Поділ об'єкта на структурні елементи зумовлений необхідністю їх спеціалізації для виконання своїх функцій, що дає змогу забезпечити адаптацію об'єкта до постійних змін зовнішнього середовища, а зворотний процес (інтеграція) передбачає об'єднання елементів нової структури об'єкта і забезпечення його цілісності. Пошук відповідних кожному об'єкту способів і форм диференціації та методів і засобів їх наступної інтеграції в нову цілісність стає головним напрямом дослідження процесів розвитку об'єктів у рамках системно-синергетичної методології;

взаємообумовленість та взаємозалежність складових цілісного об'єкта наукового аналізу знімає проблему пошуку першопричини його розвитку. Натомість передбачається урахування взаємного переходу причини в наслідок, і навпаки, аналіз випадку, коли наслідок передує причині, що зумовила його виникнення. Так виникає коло взаємодетермінації причин і наслідків, що характеризують розвиток об'єкта, яке можна розірвати, лише досліджуючи його генезис, через вивчення розвитку в часі, руху по спіралі еволюції. Фактор часу та врахування взаємовпливу всіх складових об'єкта наукового аналізу стають важливими моментами його пізнання.

Очевидно, що цивілізаційний аналіз суспільних процесів передбачає формування чіткої і несуперечливої системи понять і категорій, що дають змогу розкрити закономірності їх функціонування та розвитку. Зусиллями представників різних напрямів суспільствознавства, зокрема, було запропоновано низку визначень цивілізацій, різні версії їх класифікації, які, як правило, відображають предмет окремих наукових дисциплін. Тому має місце відсутність системності щодо накопичених знань цивілізаційного дослідження суспільства, різновекторна їх спрямованість, що значно знецінює їх евристичний потенціал. Узагальнення і систематизація наявних здобутків у цій сфері можуть бути здійснені у формі створення цивілізаційної парадигми, у якій були б органічно пов'язані нові принципи та фундаментальні положення, що слугують методологічною основою наукового дослідження суспільних процесів і, перш за все необхідно розрізнити співвідношення між поняттями *«цивілізація»*, *«суспільство»* та *«культура»*, оскільки вони часто ототожнюються.

Поняття цивілізації, відображає історичну реальність, сферу практичної діяльності людини, що є об'єктом наукового аналізу, а суспільство розглядається в рамках певної цивілізації як конкретно-історичне суспільство. При цьому до уваги береться лише той бік практичної діяльності, що залежить від суспільних факторів, а сама людина розглядається як соціальна істота, розвиток якої обумовлений соціальними детермінантами. Цю спрямованість історичного розвитку людства і відображає поняття цивілізації. Оскільки поняття «культура» та «цивілізація» не є тотожними, але взаємопов'язані, оскільки цивілізація зумовлює певний рівень розвитку та тип культури, то цивілізаційний підхід передбачає класифікацію культур за історичним типом.

Таким чином, цивілізація є певною характеристикою народів світу та макроодиницею у дослідницьких проектах, а характерними ознаками цивілізаційного підходу є те, що:

цивілізаційна парадигма по-новому відображає роль суспільної свідомості у виникненні та історичному розвитку людства, а уявлення про

людину, її становлення та історична еволюція розглядаються як результат дії процесу антропосоціогенезису, згідно з яким людина як соціальний індивід з'явилася в результаті розвитку суспільної свідомості та праці;

основною одиницею аналізу історичного розвитку людства розглядається не суспільно-економічна формація, а конкретне суспільство, що перебуває на певному історичному етапі та розглядається не лише в контексті особливостей світової цивілізації, до якої воно належить, а й у часі. При цьому історія є ареною розвитку суспільства, що передбачає пошук та дослідження якісних змін у його житті, етапних подій, які вплинули на його розвиток, а виявлення зв'язків між історичними подіями та фактами потребує застосування наукових понять і категорій та відображення в них генезису історії розвитку суспільства;

суспільство характеризується наявністю певних рис, властивостей, якостей, притаманних лише цілому, зокрема, до його характеристик відносять духовно-культурні цінності, властиві лише суспільству певної цивілізації, що наповнюють його конкретним змістом, є надбанням багатьох поколінь, узагальненням їх історичного досвіду та об'єднують людей даного суспільства у просторі й часі (мова, звичаї, менталітет, морально-етичні норми тощо). До характеристик суспільства як цілісного об'єкта слід віднести також засоби його збереження, серед яких – держава та органи державної влади, церква, створена природою та людьми інфраструктура транспорту і зв'язку;

інтеграція елементів функціональної та соціальної структур суспільства здійснюється через організацію взаємодії їх між собою та суспільством як цілим; першим виник централізований спосіб, пов'язаний із побудовою держави, а згодом проявив себе і децентралізований спосіб організації суспільного життя – формування громадянського суспільства;

джерелом рушійних сил, що забезпечують функціонування та розвиток суспільства, є активна діяльність його суб'єктів.

Основні положення цивілізаційної парадигми надають можливість для наукового аналізу функціонування та розвитку суспільства та його складових, дослідження їх генезису, зокрема, цивілізаційна характеристика суспільства

передбачає виділення в ньому таких рис, як самотність, тобто відносно відокремлене самотійне існування, внутрішню структурованість, наявність внутрішніх джерел саморозвитку, особливості духовно-культурних цінностей, що характеризують цілісність суспільства, а відправними пунктами розробки вказаної парадигми є наступні положення:

теза про автономність цивілізацій, що ґрунтується на особливостях їх духовно-культурних підвалин, дає змогу виділити в історичному розвитку людства окремі самотні цивілізації, розвиток яких визначається передусім внутрішньою ідентичністю та міжцивілізаційним взаємовпливом. Тобто цивілізаційний аналіз виходить з існування різних цивілізацій, яким притаманний власний шлях історичного розвитку;

цивілізаційна дискретність розвитку людства дає можливість класифікувати основні світові цивілізації, зокрема більшість учених вважають достатньо обґрунтованою класифікацію, що включає Європейську (Християнську), Близькосхідну (Ісламську), Індійську (Буддійську), Китайську (китаєзований буддизм, даосизм та конфуціанство), Латиноамериканську, Африканську цивілізації, кожна з яких пов'язана з певним регіоном, має просторовий вимір, спирається на духовно-культурні особливості народів, що проживають у цих регіонах, має свій алгоритм розвитку, специфічні фактори розвитку, проходять різні за часом і змістом етапи еволюції, та свої особливості піднесення та криз;

перелік основних світових цивілізацій дає панораму цивілізаційної різноманітності людства, відображає його просторову характеристику, яка може бути доповнена часовим виміром розвитку кожної цивілізації, виділенням окремих етапів, що відображають історичний поступ;

цивілізаційний процес може розглядатися як такий, що складається з етапу становлення основ цивілізації (передісторія) та цивілізаційного розвитку (історія);

цивілізаційні рамки дослідження суспільства обумовлюють нерозривну єдність індивіда, котрий усвідомлює власні цілі й активно діє заради їх

досягнення, та суспільства, цілісність якого характеризується насамперед духовно-культурними цінностями та нормами;

самобутність кожної світової цивілізації зумовлює своєрідність їх подальшого розвитку, допускає розгляд конкретного суспільства як одиниці історичного розвитку людства.

Таким чином, цивілізаційна парадигма відкриває широкі можливості дослідження всіх сфер суспільного життя, але особливого значення набуває використання її принципів в аналізі процесів функціонування та розвитку світу як глобальної системи, оскільки з цивілізаційним аналізом глобальних процесів пов'язується формування нових методологічних підходів та утвердження теорії глобальної цивілізації.

Типологічні моделі цивілізації. Нижче для порівняння наводяться основні характеристики моделей історичної типології культури, запропонованих на основі цивілізаційного підходу О. Шпенглером, М. Данилевським, А. Дж. Тойнбі, П. Сорокіним та К. Ясперсом.

У своїй моделі О. Шпенглер розвиває ідеї дискретного розвитку, коловороту локальних культур – живих організмів, які народжуються та неминуче завершують свій життєвий цикл смертю. Культура розглядається як зовнішнє виявлення душі народу, прагнення колективної душі народу до самовияву. На його думку, кожній культурі притаманне первинне світовідчуття, свій «першосимвол», «прафеномен» – таємне ядро, з якого проростає все багатство форм. Зокрема, першосимволом «фаустівської» душі європейської культури є лише їй притаманний, особливий спосіб переживання простору й часу – «прагне до нескінченності» (безкінечність в математиці, підзорна труба, перспектива в образотворчому мистецтві – усе це прояви «першосимволу»). Він виокремлює та описує образи культур, позначених власним стилем: єгипетської, вавилонської, індійської, китайської, греко-римської, візантійсько-арабської, західноєвропейської та культури майя, а також російсько-сибірської, яка народжується. При цьому О. Шпенглер стверджує, що західноєвропейська культура вступила у фазу завершення й

занепаду, перетворення на цивілізацію, що цивілізація – смерть культури, існування «мертвих форм», відокремлених від духовних смислів.

Російський соціолог М.Данилевський розробив основи теорії розвитку локальних «культурно-історичних типів», або цивілізацій, які проходять у своєму розвитку стадії народження, розквіту, занепаду, загибелі, виконуючи у розвитку людства позитивні історичні ролі. На його думку, усі народи поділяються на три основні класи: позитивні творці історії, творці великих цивілізацій, або культурно-історичні типи; негативні творці історії, які як гунни, монголи й турки самі не створювали великих цивілізацій, але як «божий батіг» сприяли загибелі старих умираючих цивілізацій; народи, що з різних причин зупинилися на ранній сходинці розвитку, а тому пробудження їхнього творчого духу не відбулося. М. Данилевський підкреслював, що є народи, віддані ідеї державності, а є такі, яким вона чужа. Є люди, які сповідують ідеали лицарства, честі, а є їх антиподи – хитрі брехуни, безпринципні торгаші.

У хронологічному порядку М.Данилевський виокремлює дванадцять цивілізацій, які повністю або частково вичерпали можливості свого розвитку: єгипетська, китайська, асирійсько-вавилонно-фінікійська, халдейська, або давньоосемітська, індійська, іранська, єврейська, грецька, римська, арабська, германо-романська, або європейська, мексиканська й перуанська. При цьому кожна цивілізація розвивається від етнографічного стану до державного, а в основу їх типології покладаються напрями культурної діяльності людини, окремі її різновиди, що дали можливість виразити:

первинні цивілізації: єгипетська, китайська, вавилонська, індійська, іранська, де релігійна діяльність підготувала ґрунт для подальшого розвитку;

цивілізації одноосновні: єврейська, як створила першу монотеїстичну релігію як основу християнства;

грецька, яка втілилась у культурній діяльності, зокрема, класичне мистецтво, філософія;

римська, яка реалізувалася в політико-правовій діяльності, зокрема, класичній системі права, державній системі;

цивілізація двохосновна: германо-романська, або європейська, яка отримала назву політико-культурного типу завдяки основоположним напрямкам її діяльності: утворення парламентської та колоніальної систем, розвиток науки, техніки, мистецтва;

цивілізація чотирьохосновна, як гіпотетичний культурний тип, який з'явиться по мірі реалізації найважливіших цінностей, зокрема: істинної віри; політичної справедливості й свободи; культури (науки, мистецтва) гармонійного суспільно-економічного устрою, не створеного попередніми культурами. Таку роль відведено слов'янському культурно-історичному типу за умови автентичної самореалізації.

На думку, М.Данилевського головну роль у формуванні чотирьохосновної цивілізації належить слов'янському культурно-історичному типу за умови автентичної самореалізації, оскільки Росія та Європа належать до різних культурно-історичних типів, і саме в цьому глибинні основи ворожості між ними.

Типологічний підхід А. Тойнбі ґрунтується на порівняльному аналізі. Для моделі, запропонованої А. Тойнбі, характерне дослідження «видів суспільств», що отримали назву цивілізацій. Найцікавішими аспектами концепції розвитку цивілізацій А. Тойнбі є поняття «виклик-і-відповідь» як основна рушійна сила цього розвитку, а також те, як він порівнює зовсім, здавалося б, різні цивілізації, зокрема, Спарту й турків-мамлюків. Адекватна на виклик «ситуації» відповідь зумовлює піднесення й розвиток, але коли такої відповіді не знайдено, або вона не відповідає виклику, тоді має місце надлам, накопичення аномалій і, врешті-решт, загибель під тиском менш розвинених у культурному сенсі народів, які ще не втратили життєвої сили.

У стадії занепаду А. Тойнбі виокремлює три етапи: надлом цивілізації; руйнація; зникнення. При цьому період між надломом і зникненням може тривати навіть тисячоліттями, тобто деякі суспільства й після надлому продовжують своє монотонне існування у вигляді «закам'янілої» цивілізації. На

його думку, не існує також прямої залежності між технічним прогресом і розвитком цивілізації.

Концепція А. Дж. Тойнбі – це спроба створити багатовимірну типологію на основі аналізу таких чинників: часу, території поширення, релігійної належності, але така типологія виявляється адекватною лише для деяких видів цивілізацій. А. Дж. Тойнбі розглядає всесвітню історію у формі «культурно-історичної монадології», розвиває концепцію самозамкнутих одиниць – цивілізацій, на які розпадається історія існування людства, наголошує на консолідуючій ролі світових релігій у циклічних моделях історичного процесу, а доля цивілізації (виникнення, зростання, «надлом», занепад і розкладання) зумовлена, згідно з А. Тойнбі, законом виклику та відповіді.

У контексті глобальних викликів та загроз для подальшого розвитку сучасного світу розуміння, А. Дж. Тойнбі історії як ланцюга викликів і відповідей, можливо, виявиться для людства надзвичайно цінним.

Модель американського соціолога П. Сорокіна пропонує якісно інший підхід до класифікації цивілізацій. В основу концептуальної типологізації він покладає характер світосприймання і методи пізнання, виокремлює «суперсистеми», або «великі форми», як лоно народження культури. В основі кожної культури, культурної епохи лежить світогляд. Відповідно до різновидів світогляду П. Сорокін виокремлює три типи соціокультурних суперсистем: чуттєва – світоглядні установки укорінені в чуттєвому осягненні світу; умоглядна – ґрунтується на інтуїції; ідеалістична – поєднує почуття та інтуїцію. Для чуттєвого типу культури характерна сенсорність: увага зосереджується на чуттєвому баченні предметів, емпіричному досвіді, світськості та відповідності земному світу.

В умоглядній культурі світовідчуття спрямоване на надчуттєве й надрозумне осягнення Абсолюту (такі ціннісні орієнтації спостерігаємо в культурі брахманської Індії, даосистській і буддійській культурах, грецькій культурі VIII-VI ст. до н. е., європейській середньовічній культурі). Для ідеалістичного типу культури характерне те, що значення ідей і чуттєвих

предметів є рівноправним, а два типи світогляду неначе гармонійно зливаються в цілісність (у європейській культурі це була доба Античності й Відродження).

Суперсистеми виростають у перехідний період між умоглядною та чуттєвою формами культури. Умоглядна (ідеаційна) суперсистема з'являється на початку зростання культур, а чуттєва суперсистема характерна для періоду зрілості й занепаду.

Теорія П. Сорокіна віддзеркалює тенденцію пошуку загальної культурної основи людства, реальних шляхів і механізмів виходу з культурної кризи.

На ґрунті екзистенціалізму німецький філософ К. Ясперс розвиває концепцію генези великих древніх культур, осьового часу. Він визнає єдине походження людства, єдину історію культури, бо історія – це «процес між витоками й метою». Філософ змальовує схеми світової історії, виокремлює чотири гетерогенні періоди: «прометеївська» епоха, епоха «великих стародавніх культур», епоха «духовної основи людського буття» («осьовий час»), епоха «розвитку техніки».

Осьовий час – одне з визначальних понять, своєрідна гуманістична революція, зокрема період з 800 до 200 р. до н. е., коли визначилися ціннісні орієнтири, масштаби та проблеми всього майбутнього розвитку світової цивілізації. Це час закладення духовних основ сучасного людства, започаткування спільної, всесвітньої історії. У цей період у трьох осередках світової культури майже синхронно, автономно виникають релігійно-етичні вчення, які висвітлюють принципово нові, універсальні за своїм характером цінності. У східносередземноморському регіоні – це вчення палестинських пророків, іранця Заратустри та грецьких поетів, філософів та істориків; в індійському регіоні – проповідь Будди; в Китаї – даосизм і конфуціанство. К. Ясперс обстоював єдність значення «осьового часу» для всіх трьох осередків цивілізації стародавнього світу.

У розвитку світової культури К. Ясперс виокремлює «два подихи»: перший торує шлях від «прометеївської епохи» (часу використання вогню, виникнення мови та знарядь праці) крізь «великі культури» давнини до

осьового часу; другий – від нової «прометеївської епохи» (епохи науки й техніки, що триває досі) крізь майбутні «великі культури» до далекого другого осьового часу, з яким пов'язане «істинне становлення людини».

До найзначніших культур, на думку К. Ясперса, належать сьогодні культури Західної Європи й Південної Америки, Росії, світу ісламу, Індії, Китаю. Найдинамічнішою з них він вважає культуру Заходу. Під впливом її цивілізації за останні п'ять століть опинився весь світ. Європейці стали першими, хто забезпечив зручність і надійність комунікацій. Це означає, що у процесі єднання планети створюється єдність у свідомості, а згодом і діяльності людей. Таким чином, сучасні культури розвиваються в напрямі другого осьового часу, часу істинної «космічно-релігійної» культурної єдності.

Основні принципи формування глобальної цивілізації. Наукові дослідження глобальних процесів стикаються з труднощами, що виникають з недостатньої розробленості теоретико-методологічної бази таких досліджень. Складність у тому, що глобалістика є інтегративною областю наукового знання, її предметом є планета в цілому, як сукупна єдність живої та неживої природи, глобальні процеси цієї цілісності та наслідки, які вони породжують. З огляду на це, розробка методологічних основ, зокрема, визначення принципів формування глобальної цивілізації, є актуальним завданням.

Принцип цілісності світу. Сьогодні світова спільнота все більше оформляється як цілісна система, породжуючи глобальну взаємозалежність різних підсистем цієї цілісності, а також принципово нові труднощі та проблеми, які ніколи раніше не існували, оскільки під впливом процесів глобалізації стають планетарним явищем проблеми та небезпеки, які до цього залишалися регіональними і навіть локальними. Щоб успішно боротися не тільки з негативними явищами, а й причинами, що їх породжують необхідно побачити в першу чергу об'єктивні підстави та закономірності виникнення даних явищ. Разом з тим, новий світ, який швидко змінюється, намагаються пояснити з точки зору вже сформованих поглядів, за допомогою звичних понять і категорій, таких, наприклад, як культура, цивілізація, демократія,

суверенітет, національні цінності і т. п. При цьому, як правило, залишається без уваги обставина, що ці поняття сформувалися і наповнилися певним змістом в умовах, принципово відмінних від тих, що мають місце в світі глобальних відносин. Оскільки альтернативи глобальній цивілізації, цілком ймовірно, немає, то в інтересах сталого розвитку людства на планеті повинні встановитися не тільки загальні для всіх принципи і правила спільного життя, але і спільна відповідальність за долю глобальної цивілізації.

Принцип системного характеру економічних та соціокультурних відносин країн і народів. Вступивши в епоху багатоаспектною глобалізації, сучасний світ опинився перед обличчям принципово нових проблем, особливість яких полягає в їх масштабності, динамічності та складній ієрархії. Звідси випливає комплекс найважливіших теоретичних і науково-практичних завдань, вирішення яких може забезпечити лише системний підхід, що дозволяє досліджувати складні динамічні об'єкти, структура яких, як правило, далеко не завжди очевидна і в кожному конкретному випадку вимагає спеціальних уточнень і заново вивічених визначень. У першу чергу це стосується соціальної практики, яка з причини зростаючого інтересу до процесів глобалізації все більше опиняється в центрі уваги дослідників, які намагаються знайти відповіді на складні питання сучасного соціального розвитку в масштабі всієї планети.

Відзначаючи постійну тенденцію до ускладнення соціальних структур, слід підкреслити, що культурні та цивілізаційні зміни, трансформації, катаклізми з моменту їх виникнення завжди мали місце в історії людства і інтенсивність таких процесів незмінно зростала. Сьогодні вже неможливо не помічати прискорення динаміки суспільного життя та фундаментальних змін культурних і цивілізаційних основ життєдіяльності людей.

Отже, сучасний світ, все більше «замикається» в єдине ціле з низки принципових позицій, таких як економіка, географія, екологія, інформація і т. д. В той же час світ залишається роздробленим на безліч складових частин, зокрема поділеним майже на дві сотні національних держав. Саме тому, інакше як через призму системного (світо-системного) підходу він вже не може

адекватно сприйматися, а тим більше досліджуватися. При цьому системний підхід до міжнародних відносин в умовах розгортання глобалізаційних процесів необхідно з'єднати з еволюційним підходом, оскільки важливо виявляти не тільки системні якості та характеристики, а й еволюційні перспективи можливих параметрів трансформацій міжнародних відносин у глобальні. У цьому зв'язку особливого значення набувають ідеї та принципи системного підходу, на етапі формування як єдиної цілісності глобальної цивілізації.

Звідси культура, цивілізація і глобалізація, будучи різними виразами сутності історичного процесу, вже не можуть розглядатися як проста сума його характеристик, так як відносяться не до окремих аспектів або фрагментів соціальної реальності, а до всього соціуму, взятому в якості єдиного цілого. Їх синергія породжує нову якість - культурно-цивілізаційну єдність, що переростає в умовах реальної глобалізації в глобальне співтовариство взаємозалежних людей, що веде до становлення по суті глобальної цивілізації. Спільну еволюцію всіх цих сфер: неживого, живого і соціального, а також характер і динаміка розвитку економічних та соціокультурних відносин різних країн і народів в принципі неможливо зрозуміти поза межами системного підходу, який стає найважливішим методологічним принципом сучасної глобалістики.

Принцип взаємозумовленості локальних та глобальних процесів суспільного розвитку. Оскільки під впливом процесів глобалізації сучасний світ змінюється динамічно і кардинально, важливо виявити генезис та еволюцію цих змін. З точки зору масштабу подій цілком очевидно (якщо дотримуватися еволюційної теорії розвитку людства), що за багато століть пройдено складний і довгий шлях розвитку - від локально влаштованого людства через його регіоналізацію до глобального співтовариства як єдиного цілого. І тепер, коли сучасні світові відносини, що охопили практично всі сфери суспільного життя, часто вступають у протиріччя з локальними і національними особливостями, з давно сформованими укладами і традиціями,

принципово важливо постійно враховувати цю діалектику суспільного розвитку в осмисленні не тільки феномену самої глобалізації, а й тих наслідків, які вона породжує. Іншими словами, розглядаючи глобальні стани тих чи інших явищ та процесів, ми повинні розуміти і враховувати їх тісний зв'язок з явищами регіональними, локальними, приватними. Але головним залишається бачення провідної тенденції сучасного світового розвитку – виникнення глобальної цивілізації.

4.1.2. Стратегії міжцивілізаційних взаємодій

Можливі сценарії міжцивілізаційних взаємодій значною мірою залежать від зміни тенденцій та траєкторій розвитку цивілізацій. Характерними рисами сучасного етапу розвитку цивілізації є:

початок переходу від другого до третього історичного суперциклу в динаміці глобальної цивілізації;

зміна індустріальної світової цивілізації постіндустріальною цивілізацією;

становлення п'ятого покоління локальних цивілізацій, більш диференційованих у порівнянні з четвертим, і висування на передній план проблеми взаємодії між цивілізаціями;

зміна чуттєвого соціокультурного ладу, який домінував протягом п'яти століть на Заході інтегральним ладом, з його модифікаціями на Заході та Сході.

Ці чинники свідчать про настання епохи глибоких цивілізаційних криз і трансформацій, посилення хаотичності цивілізаційної динаміки, глобальних суперечностей і потрясінь, вихід з яких може бути знайдений на основі кластера епохальних інновацій, що охоплюють період першої половини XXI ст. і весь глобальний простір. При цьому подальший розвиток глобальної цивілізації насамперед залежить від того чи вдасться світовій спільноті знайти адекватної відповіді на виклики та загрози XXI століття, що передбачає розв'язання низки проблем стратегічного характеру. Йдеться про те, що, зокрема необхідно:

відмовитися від застарілих концептуальних поглядів, що не відповідають реаліям динаміки розвитку глобального суспільства, осмислити сутність глибинних основ та визначити основні чинники епохальних трансформацій, виявити причини та наслідки циклічно-генетичних закономірностей соціального розвитку, сутність змін, що відбуваються, а також кластер критичних ситуацій (діагностичне завдання);

визначити реальні сценарії розвитку суспільства на довгострокову перспективу, оцінити можливості, фактори і наслідки реалізації кожного з сценаріїв (прогностичне завдання);

обґрунтувати наукові підходи до розробки довгострокової глобальної стратегії, що дозволить реалізувати завдання суспільного розвитку в XXI ст. в умовах глобальних трансформацій, а також запропонувати механізми реалізації цієї стратегії (стратегічне завдання).

Вирішення цих завдань можливе в рамках методології цивілізаційної парадигми та досягнень низки наукових шкіл, зокрема інтегральної макросоціології та балансового макропрогнозування, **а необхідними передумовами для розробки сценарію розвитку глобальної цивілізації є:**

аналіз довгострокових тенденцій динаміки та взаємодії цивілізацій п'ятого покоління, світових та глобальної цивілізацій у другій половині XXI ст., спираючись на основні складові генотипу цивілізацій – соціодемографічну, природноекологічну, технологічну, геоекономічну, геополітичну, соціокультурну;

виявлення та оцінка макроциклів в динаміці цивілізацій, їх кризових фаз, переломів траєкторій динаміки цивілізацій, складових їх генотипу;

ситуаційний аналіз кластера кризових ситуацій в динаміці локальних, світових та глобальної цивілізацій та оцінки можливих перспектив і наслідків їх розвитку в першій половині XXI ст., а також визначення на цій основі можливих реальних сценаріїв динаміки цивілізацій в довгостроковій перспективі та оцінка чинників реалізації інноваційно-проривного сценарію.

По суті йдеться про цивілізаційну революцію, якій передує кластер глобальних криз. Цивілізаційна революція починається з хвилі епохальних інновацій, що знаменують перехід до нових довгострокових циклів у динаміці цивілізацій. З кінця ХХ ст. спостерігається перелом тенденцій динаміки всіх елементів структури цивілізацій (цивілізаційного генотипу) від тенденцій, що переважали в індустріальну епоху: первинних – природно-екологічних та демографічних; вторинних – технологічних та економічних; теоретичних – геополітичних та соціокультурних, до трансформації всієї піраміди цивілізацій. Визначення перспектив розвитку і взаємодії локальних цивілізацій, динаміки глобальної цивілізації та адекватної відповіді на виклики в ХХІ століття можна здійснити на основі з'ясування змісту стратегій міжцивілізаційних глобальних взаємодій, а саме так званих стратегій: «протиборство цивілізацій або зіткнення цивілізацій»; «діалогу цивілізацій»; «партнерства цивілізацій»; «гуманістичного глобалізму».

У повоєнні десятиліття переважало протиборство цивілізацій, згрупованих навколо двох полюсів. На одному полюсі перебувала західна цивілізація, яка пізніше диференціювалась на західноєвропейську, північноамериканську, латиноамериканську, океанічну і японську цивілізації. На іншому полюсі – євразійська, східноєвропейська та китайська цивілізації. Між цими полюсами велася боротьба за вплив на індійську, буддійську, мусульманську й африканську цивілізації (країни третього світу). Усередині двох полюсів переважала стратегія партнерства цивілізацій, яка іноді переривалася конфліктами (радянсько-китайським, придушенням рухів в Угорщині та Чехословаччині).

Розпад світової системи соціалізму і СРСР призвели до посилення хаотичності в динаміці розвитку цивілізацій, орієнтування євразійської і східнослов'янської цивілізацій на західні цінності та загострення протиріч між Заходом і мусульманської цивілізацією.

В цих умовах С. Хантінгтон сформував основні положення концепції *«зіткнення цивілізацій»*, нарастаючої загрози, президент Ірану М. Хаттамі -

«діалогу цивілізацій», яка була підтримана ООН і 2001 рік був оголошений роком діалогу між цивілізаціями. Проте діалог – це не спільні дії цивілізацій, а лише створення необхідних передумов для цього, знаходження взаєморозуміння, спільних інтересів і пріоритетів до співпраці у формі *стратегічного партнерства цивілізацій*. Саме в переході від діалогу до стратегічного партнерства і полягає суть сучасного етапу взаємодії цивілізацій, сутність сучасного етапу їх взаємодії на найближчі десятиліття.

Необхідність переходу до довгострокової стратегії партнерства цивілізацій у відповідь на виклики та загрози ХХІ ст. лягла в основу довгострокової стратегії глобального розвитку та її складових: енергоекологічної, соціодемографічної, інноваційно-технологічної, економічної, геополітичної, соціокультурної тощо.

Головні відмінності і переваги стратегії партнерства цивілізацій:

По-перше, суб'єктами стратегії стають не групи держав, а локальні цивілізації. Межі їх часто розмиті, вони різноманітні за своїм складом (від однієї країни: японська цивілізація до кількох десятків країн: латиноамериканська, мусульманська, африканська цивілізації), проте цивілізації вперше стають повноцінними дійовими особами в глобальній політиці. Сьогодні це дванадцять локальних цивілізацій, які можна об'єднати в три групи: цивілізації Європи (західноєвропейська, східноєвропейська, євразійська); цивілізації Америки та Океанії (північноамериканська, латиноамериканська, океанічна) та стародавні цивілізації Азії і Африки (японська, китайська, індійська, буддійська, мусульманська, африканська – південніше Сахари). Головним чинником формування вказаних груп цивілізації є відмінності в системі цивілізаційних цінностей. Відносини між цивілізаціями та їх трансформації, які є визначальною проблемою ХХІ, покладаються в основу довгострокового глобального прогнозу та стратегії «партнерства цивілізацій».

По-друге, довгостроковий прогноз майбутнього цивілізацій, побудований на основі методології інтегрального макропрогнозування та розроблені на базі

цього прогнозу рекомендації щодо перспективної стратегії партнерства цивілізацій виходять з теорії циклів, криз та інновацій. Кожний вид цивілізації (локальної, світової, глобальної) проходять через певні фази довгострокових та наддовгострокових циклів, які об'єктивно зумовлені. Зміна циклів супроводжується цивілізаційними кризами, вихід з яких відбувається на хвилі епохальних та базисних інновацій. І хоча кожна локальна цивілізація має неповторну ритміку циклічних коливань, свої особливості криз і склад інновацій, проте відбувається певна синхронізація радикальних змін на основі зміни світових цивілізацій в динаміці глобальної цивілізації.

Можна виділити три групи локальних цивілізацій в першій чверті ХХІ ст.: авангардні, які лідирують в глобальній динаміці; наздоганяючі, які підхоплюють та розширюють хвилю цивілізаційних інновацій; відстаючі, які не можуть самостійно здійснити модернізацію та відстають від авангардних часом на одну – дві історичних епохи. Наявність цих груп необхідно враховувати при глобальному стратегічному плануванні та прогнозуванні майбутнього людства на далеку перспективу.

По-третє, цивілізаційний підхід відкриває можливість системних досліджень майбутнього соціальних мегасистем виходячи зі складових цивілізаційного генотипу, що включає основні фактори цивілізаційної динаміки, а саме: первинних (природно-екологічних), вторинних (технологічних та економічних), третинних (геополітичних та соціокультурних). Це дає можливість досліджувати взаємозв'язок і взаємовплив змін у всіх складових піраміди цивілізацій, що неможливо для інших глобальних стратегій, що орієнтуються переважно на окремі складові генотипу цивілізацій (демографічну, екологічну, економічну, геополітичну і т.д.). Врахування взаємовпливу вказаних складових і тенденцій їх розвитку надає стратегії цивілізаційного партнерства системного характеру та створює реальні передумови досягнення її цілей.

По-четверте, при обґрунтуванні стратегії партнерства цивілізацій якісний аналіз доповнюється та перевіряється за допомогою кількісно

вимірюваних показників, що спираються на балансові розрахунки, зокрема трудових ресурсів, енергоресурсів, що робить його більш надійним.

По-н'яте, стратегія цивілізаційного розвитку та партнерства повинна реалізовуватися з використанням системи глобальних інститутів і механізмів. Тому рекомендації щодо її впровадження включають відповідні пропозиції щодо формування та діяльності вказаних інститутів і механізмів, як за окремими складовими та основними напрямками стратегії, так і щодо реалізації стратегії в масштабах глобального співтовариства із залученням потенціалу ООН. Варто зазначити, що формування інститутів і механізмів реалізації стратегії партнерства цивілізацій є найбільш складне завдання, оскільки пов'язане з подоланням розбіжностей між сучасними цивілізаціями.

Для з'ясування сутності та шляхів розв'язання глобальних проблем сучасності необхідно з'ясувати їх природу і причини загострення. Існують три світоглядно-методологічні підходи їх вирішення на засадах *стратегії глобального гуманізму*: перший передбачає перебудову Світу в системі «Людина – Світ», другий – самовдосконалення Людини, а третій – взаємопов'язані зміни елементів в системі «Людина – Світ».

Загальним для підходів є необхідність акумулювання елементів «нової моралі», що виникли в різних культурах і системах філософського знання. Йдеться, зокрема про етику ненасильства, любові до ближнього (християнство), «гостювання на планеті Земля» (буддизм); святості гостинності (суфізм), шанобливості до життя, сорому, відповідальності, співчуття, екорозуму, принципи «нерівна всім рівність», «істини як найвищого блага», проголошений у зороастризмі, мирного співіснування, консенсусу у сучасній конфліктології, категоричний імператив І. Канта та екологічний імператив М. М. Мойсеєва. На цих засадах формується нова «глобальна гуманітарна парадигма», згідно якої людина є лише один із представників живого світу включеного до єдиної глобальної екологічної системи, тобто вона живе не лише в соціальному, а й у природному контексті, є лише одним з членів природного співтовариства, а, отже, не має жодних привілеїв, навпаки, на людину покладається

відповідальність за стан природного довкілля, оскільки вона має культивувати в собі відчуття готовності та здатності відчувати те, що відчувають інші, входити в становище інших, дивитися на світ очима інших.

Разом з тим є й інші погляди на шляхи реалізації стратегії гуманітарного глобалізму. Так, соціолог З. Бауман висунув концепцію «розмивання моральних норм», традицій, ідеологій, способів життя в умовах плюралізму культур, ознаками чого, на його думку, зокрема, є те, що: моральні явища відтепер не характеризуються регулярністю і сталістю, а моральні конфлікти не можна розв'язати, оскільки відсутні сталі моральні принципи; немає універсальної, загальної для всього людства моралі; відсутній раціональний порядок у житті людства, оскільки немає механізмів морального контролю; мораль трансформується у етичну систему міжособистісної взаємодії; сучасні цивілізації не проявляють схильності до солідарності.

Таким чином, розглянуто зміст та особливості цивілізаційної парадигми як методології інтегрального глобального макропрогнозування, що надає можливість здійснити порівняльний аналіз світових цивілізацій та виявити коло глобальних криз і викликів міжнародній та національній безпеці початку XXI ст., а також окреслити перспективи виходу з нього, трансформації глобалізації, формування багатопольярного світоустрою на базі партнерства цивілізацій і переходу до інтегрального соціокультурного ладу.

4.2. Порівняльний аналіз світових цивілізацій

Цивілізаційними факторами, які відіграють найважливішу роль у формуванні світової політики є фактори, які характеризують технологічний розвиток країн і тим самим зумовлюють формування так званих вертикальних цивілізацій: доіндустріальної (слаборозвинуті країни), індустріальної (середньорозвинуті країни) та постіндустріальної (техногенної) цивілізації (високорозвинуті країни), а також соціокультурні фактори, які лежать в основі формування так званих горизонтальних цивілізацій: Західно-Християнської,

Східно-Християнської, Східно-Мусульманської, Східно-Буддистської, Північно- та Південно-Язичних цивілізацій.

Загальна характеристика вертикальних цивілізацій. Американський дослідник Е. Тоффлер запропонував концепцію історії людства згідно якої рушійною силою історії є науково-технічний прогрес, тобто перебіг історії інтерпретується як боротьба між наступною та теперішньою «хвилями» прогресу. Ця концепція дозволяє виокремити в історії людства три якісно відмінні хвилі розвитку, кожна з яких, ґрунтуючись на домінантному способі матеріального виробництва, стимулювала революційні зрушення у соціальній сфері.

Перша хвиля (8 тис. р. до н.е. – 1750 р.), ґрунтується на сільськогосподарському виробництві і досі має місце у країнах доіндустріальної цивілізації (слаборозвинуті країни). Характерними рисами «першої хвилі» є те, що скрізь земля була основою економіки, життя, політики, родинної організації. Скрізь панував простий розподіл праці та існувало декілька каст та класів. Влада була авторитарною, соціальне походження людини визначало її місце у житті. Економіка була децентралізованою: кожна община виробляла більшу частину того, у чому відчувала необхідність.

Триста років тому назад відбувся вибух, хвилі від якого обійшли всю землю, знищуючи давні суспільства та народжуючи якісно нову цивілізацію. Таким вибухом була промислова революція. Друга хвиля, започаткована ерою промислових революцій у європейських країнах, знаменує перевагу індустріального способу виробництва. Більшість країн світу доцільно віднести до соціально-політичних продуктів, зумовлених цивілізаційними процесами другої хвилі.

Сьогодні ми є свідками виникнення соціальних організацій, а також форм ведення економічної діяльності, детермінованих третьою хвилею еволюції людства. Інформаційні технології, знання, визначають характер промислового виробництва у країнах-лідерах, де виникають нові інститути, відношення, цінності, тому концепція цивілізаційного піднесення третьої хвилі

може розглядатися як теоретична основа осмислення природи соціальних трансформацій ХХІ ст.

Згідно концепції Е. Тоффлера основними чинниками переходу земної цивілізації до постіндустріальної є зростаюча залежність розвитку суспільства від інформаційних потоків в економічній та політичній сферах, урядів від свого народу, а також глобалізація комунікацій.

Новий комунікативний чинник вимагає створення відповідних методів управління (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Порівняльна характеристика індустріального та
постіндустріального суспільств

Тип цивілізації	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Ієрархія цінностей	Природні ресурси, капітал	Знання, інформація
Спрямування боротьби	За сфери впливу	За здатність до нововведень
Тип структури влади	Бюрократія	Влада інтелектуалів, залучених до вирішення конкретного завдання
Форму управління	Лінійна	Нелінійна (мережива)
Сутність управління	Прямий контроль за сферами впливу	Використання знань для отримання інформації і пошук найбільш ефективних способів його застосування для досягнення результатів
Функції керівника	Службовець, який віддає накази (розпорядження, доручення)	Службовець, який відповідає за ефективне застосування знань
Система управління	Чітка вертикаль влади	Матрична форма організації

Практична значущість концепції «трьох хвиль» Е. Тоффлера полягає у тому, що це одна з найбільш вдалих спроб адекватно відобразити сутність та знайти закономірності в процесах розвитку земної цивілізації.

Певною мірою, ця концепція «трьох хвиль може бути використана для з'ясування суті суспільних змін та трансформацій в Україні. Три хвилі - це метафора, за допомогою якої автор концепції пояснює зміни, які різко перетворюють те чи інше суспільство та людську цивілізацію. При зіткненні хвиль відбувається боротьба між силами старої та нової хвилі, в економіці, культурі, родині, в самому індивіді, а саме суспільство перебувають у кризі. В Україні також має місце боротьба між різними силами, політична й економічна ситуації нестабільні, тобто країна перебуває на етапі зіткненні цивілізаційних хвиль.

«Перша хвиля» спирається на натуральне виробництво сільського господарства з нерозвиненими технологіями і значна частина економіки України є аграрно-індустріальна, а «друга хвиля» має за основу індустріальну економіку, яка також складає частину економіки України, оскільки вона має достатньо сильну промислову базу, яка представлена заводами і фабриками по всій території. Разом з тим, інтелектуальний потенціал, національні здобутки у сфері високих технологій (аерокосмічна, інформаційна та інші галузі) свідчать про зародження «третьої хвилі» цивілізаційного розвитку.

Захід і Схід як предмет цивілізаційного аналізу. «Західна людина» початку ХХІ століття не завжди усвідомлює, що історія культури Сходу та Заходу має багато прикладів взаємопроникнення і взаємовпливів, що європейська культура не є прямою спадкоємицею еллінської цивілізації, оскільки старогрецькі наука і філософія дійшли до європейців через мусульманських посередників, в перекладі з арабського, що всі письменники-гуманісти європейського Відродження широко користувалися художніми засобами, розробленими в арабській та іранській класичній поезії. Тому сучасні прихильники ідеї «зустрічі Сходу і Заходу», все більш схильні говорити про необхідність додаткової ін'єкції у культуру західної цивілізації культури Сходу, тобто про потребу в активізації діалогу культур, як запоруку подальшого розвитку людства.

Східне суспільство часто називають «традиційним», що пов'язано з домінуючою роллю традицій у функціонуванні і розвитку неєвропейських цивілізацій. Разом з тим, незважаючи на те, що традиція незмінно визначала хід подій та їх сприйняття масовою свідомістю, межу між можливим і неможливим, історичні долі східних суспільств не можна пояснити одними лише культурними традиціями. Важливим є також специфіка традицій, без врахування якої неможливо зрозуміти, чому, наприклад, Індія з її досить низьким рівнем споживання порівняно стабільна в соціально-політичному плані, тоді як у країнах ісламського світу, де рівень споживання нітрохи не нижче, наростають соціальна напруженість і політична нестабільність.

З відмінності релігійно-філософських традицій східних цивілізацій витікає відмінність і навіть протилежність способів вирішення в окремих країнах конкретних соціальних проблем. Модель східного суспільства в значній мірі визначається і характером взаємовідносин філософії та релігії, що є також відмінним від західного варіанта вирішення цієї проблеми. Західному досвіду секуляризації на Сході протистоїть органічна єдність релігійної і філософської (суспільно-політичної) думки (табл. 4.2.).

Таблиця 4.2.

Два полюси: східна та західна цивілізації

Схід	Захід
природність	штучність
спокій	рух
мир	війна
пасивність	активність
схильність до залежності	самостійність
повільність	наполегливість
стояння на місці	прогрес
інтуїція	розум

мистецтво	наука
дух	матерія
душа	тіло
звернення до неба	звернення до землі
гармонія з природою	протиборство з природою
жорсткість	гнучкість
песимізм	оптимізм
землеробство	промисловість та торгівля
пензлик	перо

Самі терміни «філософія» і «релігія» в їх властивому європейській традиції протистоянні, де філософія означає теоретичне дослідження основ буття і мислення, просто незастосовні до східної думки. На Сході поняття філософії набагато ширше. У філософській мудрості завжди шукали не стільки науково-раціональне пояснення складнощів життя, скільки конкретне, пережите, етичне розуміння (що досить часто набувало художньо-публіцистичної, поетичної форми) людського болю і страждань, боротьби добра і зла. В глибинах східної культури незмінно була присутня проблема пошуку духовних основ, необхідних для життя. Тому не випадково провідну роль в сучасному житті цивілізацій Сходу зіграли не академічні філософи або політичні діячі, а носії традиційної ученості, знавці і тлумачі авторитетних релігійних текстів, що проголосили свій глибинний зв'язок з традицією, але традицією оновленою, переосмисленою відповідно до вимог часу.

Знайомство з культурними традиціями Сходу змушує засумніватися в правомірності одностороннього, європоцентристського підходу до історії цивілізації. Відповідно до такого підходу за початкове береться лише одна – західна – модель культурно-історичного процесу, якій надається універсальний характер. На основі цього «еталону» вибудовується досить примітивна ціннісна шкала для оцінювання всіх явищ цивілізаційного розвитку. І якщо в якомусь культурному феномені не виявляється характерних рис західної цивілізації,

зокрема, культ науки і техніки, орієнтація на необмежене виробництво і споживання, особистий успіх і матеріальне благополуччя, він автоматично стає «недостатньо розвинутим».

Це стосується і соціально-політичної сфери, коли відносна байдужість будь-якого народу до проблем особистої свободи, відсутність у суспільстві таких атрибутів демократії як парламентаризм, багатопартійність та інших пояснюється тим, що народ не «доріс» до їх розуміння і робить це суспільство в очах відповідним чином орієнтованого спостерігача «відсталим». Очевидно, що такий підхід зневажливо відмовляє народам в праві на власне світобачення та робить неможливим з'ясування об'єктивних законів світового розвитку.

Загальна характеристика горизонтальних цивілізацій.

Конфесійноутворюючими цивілізаціями є Західно-Християнська, Східно-Християнська та Східно-Мусульманська цивілізація.

До Західно-Християнської цивілізації повністю належать: Ісландія, Великобританія, Ірландія, Португалія, Іспанія, Франція, Швейцарія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Ватикан, Австрія, Німеччина, Румунія, Італія, США, Швеція, Бельгія, Данія, Фінляндія, Чехія, Західна Польща, Південна Греція, Угорщина, Західна Румунія, Західна Україна, Канада, Австралія, Свазіленд, Лесото. Частково належать: Латвія, Литва, Естонія, Латинська Америка.

До Східно-Християнської цивілізації повністю належать: Росія, Білорусь, Україна (за виключенням Західної), Східна Польща, Словаків, Молдова, Болгарія, Північно-Східна Греція (включаючи частину Туреччини північніше проток Босфор і Дарданелли – історичний Константинополь), Ефіопія, Сербія, Антіохія (під Дамаском), а також частково: Кавказ і Закавказзя, Північний Казахстан, Туркменія, Узбекистан, Киргизія, Таджикистан, Румунія, Латвія, Литва, Естонія, Кіпр.

До Східно-Мусульманської цивілізації повністю належать: Мавританія, Західна Сахара, Марокко, Алжир, Туніс, Лівія, Північний Нігер, Північний Чад, Єгипет, Судан, Еритрея, Джибуті, Сомалі, Йемен, Саудівська Аравія, Йорданія,

Палестина, Сирія, Ліван, Ірак, Іран, Кувейт, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Катар, Афганістан, Північна Індія, Південні Філіппіни, Малайзія, частина Індонезії, Азербайджан, Албанія, Південна Іспанія, а також частково: Нігерія і деякі африканські країни, Північний Кавказ, Татарстан, Башкирія, Туреччина, Туркменів, Узбекистан, Таджикистан, СУАР, Кіпр (мусульманська частина), Казахстан.

Расоутворюючими цивілізаціями є: Східно-Буддистська, Південно-Язична та Північно-Язична цивілізація.

До Східно-Буддистської цивілізації повністю належать: Китай (за виключенням СУАР), більша частина Індії, Монголія, Непал, Бангладеш, Бутан, М'янма, Таїланд, Лаос, В'єтнам, Тайвань, Корея, Японія, Північні Філіппіни, частина Індонезії, Камбоджа, Сінгапур, Шри-Ланка, Бруней, а також російські – Бурятія, Калмикія, частина Алтаю, Тува, Хакасія, Агинсько-Бурятський автономний округ.

До Південно-Язичної цивілізації належать: Намібія, Ботсвана, більша частина ПАР, Зімбабве, Мозамбік, Мадагаскар, Замбія, Малаві, Танзанія, Ангола, Конго, Руанда, Бурунді, Уганда, Кенія, Габон, Сан-Томе і Прінсіпі, Камерун, Центрально-Африканська Республіка, Південний Судан, Південна Ефіопія, Камерун, Нігерія, Гамбія, Гвінея-Бісау, Гвінея, Сьєрра-Леоне, Кот-д'Івуар, Буркіна Фасо, Гана, Того, Бенін, Екваторіальна Гвінея, Сенегал, Малі, Південний Нігер, Південний Чад.

До Північно-Язичної цивілізації належать: мало чисельні північні народності, які проживають на території Аляски (США), Північної Канади, Північно-Східної Росії (якути, чуваші, евенк та ін) та у внутрішніх районах Східної Росії (ханти, мансі, ненці та ін.).

Культурно-цивілізаційні відмінності в моделях геополітичної поведінки та забезпечення безпеки країн Заходу і Сходу. Горизонтальні цивілізації визначають геополітичну поведінку держав. Головними властивостями горизонтальних цивілізацій є:

для Західно-Християнської цивілізації – підкорення та використання інших націй і народностей (месіанство, хрестові походи, колоніалізм, неокolonіалізм, новий світовий порядок);

для Східно-Християнської цивілізації – самозбереження і збирання (а інколи й завоювання з метою досягнення геополітичної цілісності) націй і народностей;

для Східно-Мусульманської цивілізації – боротьба за «місце під сонцем» і самозбереження, самоідентифікація;

для Східно-Буддистської цивілізації – асиміляція, поглинання інших націй і народностей. В сучасний період це наглядно проявляється в «тихій колонізації» Китаєм російського Далекого Сходу, районів АТР і навіть Європи, США, Латинської Америки;

для Північно- і Південно-Язичної цивілізації мирне співіснування з одночасним підживленням інших цивілізаційних ареалів.

З геополітичної точки зору для кожної горизонтальної цивілізації проглядається і своє стратегічне завдання щодо забезпечення безпеки: для Західно-Християнської – встановлення «нового міжнародного порядку», Східно-Християнської – етносистемне збереження (потенційна агресивність виступає лише як інстинкт самозбереження), Східно-Мусульманської – самоствердження і самозбереження; Східно-Буддистської – розширення, колонізація життєвого простору; для осередків Язичної цивілізації – збереження.

При аналізі цивілізаційного аспекту геополітичної моделі світу і місця в ній конкретної держави принципове значення має так званий органічний імунітет конкретної горизонтальної цивілізації: Західно-Християнська має агресивно-активний тип імунітету, Східно-Християнська поєднує в собі подвійний імунітет: в критичній стадії – агресивно-активний, в стадії гомеостазу – збирально-пасивний, Східно-Мусульманська в принципі має пасивний тип імунітету, проте досить проявляється активний тип імунітету у форму «мусульманського фундаменталізму», Східно-Буддистська має

своєрідний агресивно-асиміляційний тип імунітету, який проявляється у демографічній експансії і «тихій колонізації», а осередки Язичної цивілізації мають пасивно-замкнений тип імунітету.

4.3. Соціокультурні та політичні аспекти міжцивілізаційного партнерства

Соціокультурні проблеми політичного партнерства. Комбінування форматів взаємодії та співробітництва, що є та можуть виникати між різними цивілізаціями (культурами), є доволі розгалуженим. Існують усі підстави стверджувати про існування західно-ісламського, православно-західного, конфуційно-ісламського, ісламсько-латиноамериканського, ісламсько-православного, внутрішньо-західного (європейсько-американського) та ін. форматів взаємодії сучасних глобальних культур. Разом з тим, упродовж кількох останніх століть особливого значення набуло спілкування мегацивілізацій, що можуть бути умовно об'єднані в глобальний Захід та глобальний Схід. «Захід» означає Західну Європу, Північну Америку, а також колишні колоніальні володіння європейських держав (Австралію, Нову Зеландію та ін.). «Схід» поширюється на конфуціанську, буддистську, ісламську та частково православно-слов'янську (російську) цивілізації. Латиноамериканська цивілізація в силу географічних причин є дещо ізольованою та менш помітною в динамічному середовищі євразійсько-африканських, євро-північноамериканських, африкансько-американських та ін. взаємин.

Захід – це техногенна цивілізація, якій властиві енергійне прагнення заволодіти силами й багатствами природи, прискорений розвиток технологічної бази, інтенсивні зміни соціальних зв'язків, продукування нових соціальних інститутів, наступальна позиція у міжнародних справах тощо. На противагу цьому, Схід вважається суспільством з традиційною культурою та характеризуються позицією невтручання у природні процеси, установкою на

адаптацію особистості до соціального середовища, а не його активне перетворення.

Історичні витоки суперечливої взаємодії Заходу і Сходу, що мають значення для сьогодення, слід шукати в роках геополітичної експансії європейських країн, створення ними великих колоніальних імперій у XVII-XX ст. Процеси колонізації Заходом багатьох східних держав, насичення їх соціокультурного простору іноземним капіталом, технологічними та інституційними зразками, моделями поведінки деформували традиційні місцеві структури. Процес деколонізації, що відбувся після Першої та Другої світових війн, сприяв політичному звільненню країн Сходу, послабленню політичного впливу на них з боку глобального Заходу. З цього приводу висловлюються різні точки зору, зокрема, що:

під західним впливом східні держави неминуче залучаються до загальносвітового процесу модернізації, активного впровадження європейських та американських цивілізаційних здобутків та, як наслідок, переходять від традиційного суспільства до сучасного («західного»);

західні впливи на країни Сходу породжують масштабні й гострі конфлікти, що більша частина привнесених ззовні елементів не стає органічною складовою місцевих культур, оскільки вони кваліфікуються як «непотрібні», «зайві», «ворожі» та виявляються безсилими проти традицій, цінностей, своєрідності східних соціальних структур та культурних взаємин;

різні східні країни по-різному реагують на виклики сучасного глобалізованого світу, зокрема, активізацію міжцивілізаційного діалогу.

Врешті-решт, можна згрупувати східні держави залежно від ступеню інкорпорації західної культури в їхній соціокультурний код:

Японія, Південна Корея, деякі інші країни поступово зближуються з розвиненими державами західного світу, втрачаючи при цьому частину «східної» специфіки, але виграючи в економічному, технологічному, воєнному, інформаційному сенсі;

Індія, Туреччина, Пакистан, Єгипет, Ірак та деякі ін. країни з одного боку запозичують західні культурні елементи та вводять їх у матриці індивідуальної та колективної життєдіяльності, з другого – зберігають власну культурну самобутність й навіть створюють запобіжники на шляху активного нав'язування західними державами чергових інновацій;

більшість африканських та частина азійських країн реагує на західні втручання наростанням кризових тенденцій, поглиблюється їх економічне відставання та наростає політична нестабільність.

Варто вказати на обмеженість геополітичних та соціокультурних концепцій, що наголошують на безумовній перевазі Заходу над Сходом, необхідності примусової вестернізації решти країн світу. Східним суспільствам дійсно не вистачає модернових ознак, їхні економічні, політичні, соціальні структури залишаються далекими від принципів демократії, лібералізму, прав і свобод людини, але й західна цивілізація, домігшись вражаючих успіхів, нині зіштовхується з низкою найскладніших проблем, які вона ж спровокувала, зокрема необмежене промислове та науково-технічне зростання, закладене філософією індустріалізму, виявилось неможливим, баланс природи й суспільства порушений до критичної межі, а темпи технологічного прогресу загрожують глобальною екологічною катастрофою. На цьому тлі вигідно виділяються цільність традиційного (східного) мислення з його акцентом на необхідності пристосування до природи, сприйняття людської особистості як невід'ємної частини природного і соціального середовища, що має еволюціонувати разом з ним, не претендуючи на роль визначального регулятора оточуючого світу.

Вважається, що сучасному діалогу культур притаманні наступні риси:

вичерпаність двополюсної організації глобального геополітичного простору як чинника стабілізації міжцивілізаційного діалогу по лінії «Схід – Захід» та необхідність ствердження багатопольусної системи;

ослаблення регулюючої ролі універсальних інститутів міжнародних взаємин (міжнародного права, ООН, регіональних безпекових й економічних структур);

інформаційна революція на основі інноваційних мас-медійних технологій – віртуалізація простору й часу, формування особливого типу комунікативної практики, далекої від толерантного й рівного діалогу сторін (навіювання образів відсутньої дійсності, створення соціокультурних симулякрів, вигідних лише одній стороні тощо);

зростання культурного розмаїття світу завдяки формуванню масових полікультурних співтовариств;

прогресуюча десекуляризація світу, супроводжувана розповсюдженням фундаменталістських ідеологій;

посилення ролі етнічної, конфесійної та цивілізаційної належності як головного джерела самоідентифікації індивіда в умовах активізації зовнішніх впливів, спрямованих на відтворення вертикальних залежностей між успішними (західними) державами та рештою світу.

Політичний простір та політичний час глобального світу.

Політичний простір і політичний час – це категорії, що характеризують політичне буття як процес, в якому поєднуються та змінюють один одного способи діяльності людей. Простір у його політичному розумінні розкриває способи співіснування різноманітних політичних утворень (включно з наддержавами-імперіями), тоді як час – способи зміни політичних процесів та явищ (від еволюційного витіснення до революційного зламу). Дуумвірат «політичний простір – політичний час» є своєрідним ресурсом політики, в якому домінують її фізичні характеристики.

Альтернативно політичний простір визначається як протяжність і глибина освоєних меж політичної діяльності. Поза простором її просто не може існувати. Отже, політичний простір – це найширше поняття, вищий ступінь абстракції з точки зору взаємодії суб'єкта та об'єкта політики. На такому розумінні політичного простору виникла теорія просторової прогресії, сутність

якої полягає в поступовій трансформації середовища політичної діяльності від міст-держав через держави-території до держав-континентів, якими сьогодні з деякими поправками є США, Канада, Росія, Китай, Бразилія.

Оскільки суспільство виступає як органічна єдність зв'язків і опосередкувань, то політичний простір, його складові існують як простори взаємопроникнення, забезпечуючи йому цілісність. Мова йде не просто про взаємопроникнення, а порядок співіснування в їх одночасності, форму координації включених в нього суб'єктів і об'єктів політики. Така координація дає змогу зрозуміти історичне місце тих чи інших політичних відносин у розвитку людства. Іншими словами, політичний простір – це не лише реальні географічні межі певної держави, не тільки територія, де існує влада і громадяни, а ще й абстрактне поняття – середовище спілкування та контакти, що виникають у процесі діяльності політичних суб'єктів. Політичний простір не є монополією одного актора – це зона конкуренції та інституалізованого конфлікту держав, партій, рухів, опозицій, лідерів, який може набувати різних форм залежно від конкретних ситуацій.

Політичні відносини, виступаючи проявом спілкування, складають основний зміст політичного простору. Оскільки в політичному просторі акумульовані потреби, інтереси та способи спілкування суб'єктів політики, він виступає не тільки формою, але й необхідною умовою функціонування політичних відносин. Звідси основна його функція – бути формою стійкості політичних структур і відносин. Сталість політичного простору багато в чому залежить від характеру соціальних зв'язків, які його формують. Стабільність політичного простору забезпечується взаємопроникненням економічних, політичних, духовних зв'язків, коли політика виступає їх концентрованим вираженням. Політика раціоналізує суспільні відносини, узгоджує соціальні суперечності та спрямовує ситуацію на пошук зважених рішень.

Разом з тим, політичний простір має більш змістовний вимір – функціональний. В умовах мирного часу кордони цього простору окреслюють межі дії політики – ареали поширення влади, межі довіри політичним лідерам,

сфери впливу одних держав на інших, конфігурації полюсів сили, розташування залежних держав (країн-сателітів), так звані «санітарні коридори» та «буферні зони». В умовах війни (регіональної, світової) політичний простір дозволяє диференціювати міждержавні співвідношення за шкалою «ворожі – союзницькі – нейтральні» та побудувати оптимальні моделі геополітичної поведінки з метою досягнення перемоги. Ілюстрацією сучасного геополітичного простору є модель глобалізації, яка відображає місце держав у просторовому просуванні своїх геополітичних інтересів (Рис. 2.1).

Рис. 2.1. Модель глобалізації.

Сьогодні в ООН входить більше 193 країни. Незважаючи на те, що в Статуті ООН стверджується про суверенну рівність держав, з огляду на індекс розвитку, ці країни умовно можна поділити на три великі групи:

Стрижнем «Золотого мільярду» є «Велика сімка» (G-7): Великобританія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Японія, а його «геополітичним обрамленням» – «велика двадцятка» (G-20) – група найбагатших держав планети. Світовим геостратегічним лідером поки що залишаються США. У цій країні проживає близько 5% населення планети, проте Вашингтон споживає (контролює) 40% світових багатств та ресурсів. Виокремлення держав «золотого мільярду», їх домінування над іншими країнами відбулось завдяки активному підкоренню політичного простору у власних інтересах на всіх

геостратегічних напрямках. У минулі історичні епохи це відбувалось шляхом формування колоніальних імперій, а сьогодні йдеться про політичне, економічне, технологічне, інформаційне домінування західних держав, що доволі часто позначається як «новітній колоніалізм».

«Група забезпечення» обслуговує інтереси «золотого мільярду» та виконує роль своєрідного «буфера», «ізолятора», розводячи на безпечну дистанцію верхи і низи глобальної піраміди. Політичний простір цих країн як правило обмежується національною територією, а також простором наддержавних блоків (коаліцій), куди вони входять.

«Третій світ» (країни, які розвиваються) – це колишні колонії та напівколонії Африки, Азії, Латинської Америки, острівні міні-держави, що повністю залежні від колишніх метрополій. Політичний простір цих країн використовується впливовими державами, насамперед «золотим мільярдом».

Країнами, які критикують цю модель глобалізації та вимагають її трансформації у більш безпечному напрямі, є країни БРІКС: Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка. Вони доволі часто займають антиамериканські (антизахідні) позиції, вимагаючи «більш справедливого» розподілу глобальних ресурсів та демонтажу глобалізаційної піраміди, побудованої світовим олігархатом, на користь більшості населення планети. Іншими словами, йдеться про їхнє бажання розширити свій політичний простір, створити механізми ефективної протидії «золотому мільярду» та більш активної взаємодії з глобальними «низамми».

Україна, обстоюючи власний політичний простір, поки що перебуває серед країн середньої групи. Проте ця група відрізняється доволі високою динамікою. Ряд її членів (Чехія, Польща, Угорщина та ін.) піднімаються все вище, утворюючи «вищий поверх групи забезпечення» та виношуючи плани поповнити коло обраних держав планети, а деякі пострадянські країни (Узбекистан, Таджикистан, Киргизія) стрімко регресують, ризикуючи опинитися серед колишніх колоній.

Україна є нестандартним поєднанням сучасності (про що свідчать наявність авіакосмічної галузі економіки, атомної енергетики, доволі високий рівень освіти населення, окремі зразки продукції ВПК) та цивілізаційного регресу (депопуляція населення, зменшення тривалості життя, асиметрія в доходах олігархів та пересічних громадян, медицина, екологія). Власний політичний простір упродовж 1991-2015 рр. Україна будувала на засадах багатовекторності, намагаючись підтримувати дієздатні контакти з багатьма державами, що стали глобальними або регіональними лідерами. Починаючи з 2015 р., політичний простір України має євроінтеграційне забарвлення, що не заперечує можливості двосторонніх або багатосторонніх форматів взаємодії з державами, що не належать до політичного простору ЄС.

Політичний час – це час протікання політичного процесу, циклу існування політичної ідеї, теорії, періоду діяльності політичного лідера. Він є одним із основних вимірів політики (поруч із змістовними і просторовими вимірами). На відміну від астрономічного й хронологічного часу, політичний час протікає різними темпами для різних політичних сил та в різних політичних процесах. Він може бути особливо інтенсивним для одних й одночасно ненасиченим, беззмістовним для інших. Отже, політичний час переконливо пояснює динамічні виміри політики – насамперед швидкість перебігу політичних акцій, що дозволяє більш повно усвідомити причинно-наслідкові зв'язки між окремими учасниками політичного процесу (дискретними одиницями політичного аналізу).

Політичний час доволі часто позначають ціннісними характеристиками: час боротьби, час розвитку, час піднесення, час застою, час занепаду, час руїни, час перемін, час реформування тощо. Порівняно з історичним та соціальним часом, політичний час, як правило, має хронологічні рамки. Ними виступають відлікові моменти початку чи припинення певної події (процесу, періоду). «Рубіжними» моментами плину політичного часу вважають проголошення незалежних держав, формування наддержавних структур (організацій, союзів, блоків, коаліцій), формування органів влади, розгортання та припинення

військових конфліктів, міждержавні переговори (конференції), кризові спади суспільного розвитку, демонстрації воєнно-політичних можливостей, вбивства політичних лідерів, мирні чи силові зміни державних кордонів тощо.

Ефективне використання часу було й залишається важливим показником якості політичної влади. В умовах конституційної визначеності політичного процесу політичний час як правило синхронізований із законодавчо визначеними часовими межами перебування суб'єкта на легітимній владній посаді. Це накладає на нього підвищену відповідальність за використання часового ресурсу в загальносуспільних інтересах. Разом з тим політичний час є самодостатнім та таким, що не залежить від нормативно-правових (конституційних) приписів. У суперечливий, хаотичний спосіб він об'єктивується в будь-якому соціально-політичному середовищі, поступово підштовхуючи учасників політичного дійства до накопичення усталених зразків політичної поведінки та формування політико-системних структур.

Політичний консенсус у глобальному діалозі цивілізацій.

Небезпідставно вважається, що основним протиріччям глобалізації є посилення розриву між багатими розвиненими країнами, що перейшли на стадію постіндустріально розвитку, та рештою людства, де спостерігається консервація несучасних форм соціального розвитку й навіть його регрес. Виходячи з цього, міжцивілізаційний діалог здебільшого набуває асиметричних форм, продиктованих домінуванням західної цивілізації у визначальних сферах людської життєдіяльності. Це знаходить відображення в інформаційно-технологічному, економічному, соціальному, політичному, демографічному, екологічному, культурному та ін. вимірах. Попри величезну кількість негараздів, що склалися у взаєминах між цивілізаціями, більшість громадян та політичних лідерів розуміють необхідність ***консенсусного підходу*** до розв'язання нагальних проблем сучасного світу, передусім мінімізації глобальних загроз, що загрожують самознищенням людства.

Консенсусом прийнято вважати взаємну згоду, єдність, спільність позицій, що формуються та утверджуються у суспільстві й державі, де різні

суспільні групи з притаманними їм відмінностями у поглядах, нерідко протилежними інтересами, зумовленими соціальними, політичними, національними, релігійними та іншими особливостями, погоджуються і об'єднуються навколо спільних для суспільства, держави проблем їхнього співіснування, спільної життєдіяльності та приходять до рішення, узгодженого та прийнятого для всіх суспільних груп. Крім того, консенсус означає принцип, метод, процедуру прийняття колективного рішення на основі подолання розбіжностей в результаті виявлення і визнання спільних інтересів та досягнення згоди щодо них.

Консенсус виконує дві основні функції: підтримує суспільний порядок, знижує можливість застосування сили при вирішенні незгод і розбіжностей; збільшує значимість і масштаби співробітництва сторін, оскільки ґрунтується не на примусі й залякуванні, а на згоді й злагоді.

Зв'язок між проблематикою колективного життя людей та питанням про консенсус у практичну площину в 30-х роках XIX ст. увів О.Конт, який розглядав суспільну злагоду як необхідну умову забезпечення соціальної стабільності. Цьому відповідала позиція Г.Гегеля щодо необхідності «взаємного визнання» людьми собі подібних, що і є засадничим принципом існування суспільства як такого. Е.Дюркгейм додатково обґрунтував, що консенсус – це раціонально створена солідарність, яка є органічною властивістю «нормального» соціального життя людей. Починаючи з XIX ст., культура консенсусу є основою розвитку демократичних суспільств, базисом західної політичної культури. Зокрема, виключно на консенсусній основі усвідомлюються цілі розвитку суспільства (свобода, рівність, добробут, безпека), правила розподілу та використання владного ресурсу (так звана «політична гра»), питання розвитку політичної системи (вибори глави держави, парламенту, органів місцевого самоврядування, формування вертикалі виконавчої влади), способи інституалізації політичного режиму, визначення політичного курсу, окреслення меж опозиційної діяльності тощо.

У сучасних соціально-політичних умовах консенсус визначається здебільшого як «певний стан системи переконань суспільства», він існує тоді, коли, зокрема, більша частина тих, хто стурбований рішеннями, що стосуються розподілу влади, статусу, прав, прибутків та ін. важливих цінностей, навколо яких можуть виникати конфлікти, перебуває у відносній згоді в своїх переконаннях про те, які рішення можуть бути прийняті, і мають деякі почуття єдності між собою та із суспільством в цілому. Передумовами досягнення консенсусу є спільне сприйняття законів, правил і норм суспільства та відданість інститутам, які втілюють їх у життя, а також відчуття ідентичності або єдності, притаманне більшій частині осіб.

Інститут консенсусу широко використовується не лише всередині держави, а й на міжнародному рівні – в діяльності ООН та регіональних організацій, на міжнародних конференціях і нарадах, при укладанні міжнародних договорів. Міжнародний зміст терміну «консенсус» визначено в процедурних питаннях Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. як відсутність заперечення, що являє собою «перешкоду для прийняття рішення з питання, яке розглядається». У міжнародному праві консенсус додатково трактується як прийняття тексту договору в міжнародних організаціях та на міжнародних конференціях без голосування, шляхом узгодження позицій учасників та при відсутності офіційних заперечень з боку будь-якого з учасників.

Консенсус відбиває високий рівень взаєморозуміння між учасниками переговорного процесу, конструктивізм при підготовці та прийнятті міжнародних договорів і угод, при «пакетному» вирішенні питань. Разом з тим, консенсус не означає односторонньої позицією сторін: він допускає оприлюднення «особливої думки», утримання від голосування як вираз нейтральної позиції (але не як демонстрацію незгоди). Особливе значення в міжнародному політичному процесі має повний консенсус («згода всіх»).

Цивілізаційна інтерпретація необхідності у глобальному консенсусі виходить із проблем, породжених соціально-політичною диференціацією

людства: поглиблюється диференціація можливостей країн «золотого мільярда», «середнього» та «нижчого» поверхів; боротьба між країнами «вищої» групи за владу, ресурси та привілеї вражає «нижчі» країни та породжує «епідемію» війн і конфліктів; нові соціальні групи (страти) виборюють свої інтереси як у латентному протистоянні, так і прихованій боротьбі, зокрема терористичній.

Висловлюється побоювання, що повного узгодження позицій світових цивілізаційних гравців досягти неможливо з огляду на глибину та масштаби проблем, у які вони занурені. Разом з тим, вже накопичено певний досвід консенсусного співробітництва держав, народів, націй і навіть цивілізацій (культур), що вражають своїми духовно-матеріальними відмінностями та зайвий раз переконують у неможливості абсолютної гармонізації міжнародних взаємин .

Насамперед слід наголосити, що консенсус широко розповсюджений в діяльності ООН з моменту її створення у 1945 р. Так, обговорення глобальних проблем людства на засіданнях Генеральної асамблеї відбувається в умовах «консенсусного розуміння» їх гостроти та необхідності діяти у відповідь. До 30% рішень Ради Безпеки ООН приймаються консенсусом постійних та змінних членів цієї структури. Періодичного консенсусу також набуває спілкування сторін у межах регіональних міжнародних організацій – Африканського союзу, Ліги арабських держав, Організації американських держав, Асоціації держав Південно-Східної Азії, Ради Європи, а також деяких міжрегіональних організацій (зокрема Організації Ісламська конференція).

Консенсусні мотиви присутні в засадничих принципах діяльності міжнародних безпекових структур. Крім ООН та Організації з безпеки і співробітництва в Європі, до них відносять Організацію Північноатлантичного договору (НАТО), Шанхайську організацію співробітництва, Механізм Африканського союзу по підтриманню миру. Про свою відданість консенсусному узгодженню позицій сторін заявила Організація Договору про

колективну безпеку (ОДКБ), хоча реально в ній домінує позиція Російської Федерації.

Визнання соціальної злагоди найважливішим принципом міжнародного життя в умовах глобалізації формує нову консенсусну свідомість громадян, де немає місця непримиренності й упередженості. Поки що така констатація звучить як ідеальне побажання. Проте конфліктологією вже опрацьовано нові консенсусні заходи й технології, які практична політика втілює в життя при вирішенні кризових ситуацій всередині країни та у міждержавних взаєминах. Такими заходами, зокрема, є: антиконфронтаційні програми виведення країни з кризи з використанням можливостей інших країн та світової спільноти в цілому; цілеспрямована державна орієнтація на забезпечення внутрішньої соціальної злагоди, що, маючи расову, етнокультурну, релігійну та ін. складові, транслюється на міжнародну арену; антиколізійна нормативно-правова політика держав, практична діяльність щодо визнання вищості міжнародних нормативно-правових приписів порівняно з національними; погоджувальні ради парламентів та міжпарламентські асамблеї; урядові та міжурядові акції з узгодження соціально-економічних спорів; цілеспрямоване запровадження інтегруючих загальнолюдських цінностей, що є пріоритетними порівняно з груповими й національними.

4.4. Глобальні виклики міжнародній та національній безпеці

Предметне поле досліджень глобальної та міжнародної безпеки.

Поняття глобальної безпеки, охоплюючи найбільш актуальні напрямки та проблеми розвитку людства, означає його захищеність від загроз, здатних дестабілізувати обстановку у світі або його ключових регіонах та спричинити кризу глобального масштабу. Міжнародну безпеку в широкому розумінні трактують як систему міжнародних відносин, що заснована на дотриманні усіма державами загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права та яка виключає вирішення спірних питань і розбіжностей між ними за допомогою

сили або загрози її застосування. Маючи на увазі значну подібність змістовних, структурно-функціональних, ресурсних та ін. характеристик глобальної та міжнародної безпеки, доцільно предметну деталізацію процесів їх забезпечення розглядати як єдину змістовну конструкцію.

Сьогодні найважливішими напрямками дослідження проблематики глобальної (міжнародної) безпеки є роззброєння та контроль над озброєннями, захист довколишнього середовища, сприяння економічному і соціальному прогресу країн, що розвиваються, боротьба з міжнародним тероризмом та незаконним обігом наркотиків, попередження та врегулювання етнополітичних конфліктів, збереження культурної багатоманітності в сучасному світі, забезпечення дотримання прав людини, освоєння космосу та раціональне використання земних надр та ресурсів Світового океану тощо.

Наведена вище предметизація напрямків забезпечення глобальної (міжнародної) безпеки відбиває соціокультурні та природні реалії початку ХХІ ст. При цьому слід підкреслити невпинне урізноманітнення та ускладнення конкретних «зрізів» безпекового усвідомлення процесу соціогенезису. Так, на початку ХХ ст. про загрози людству не йшлося, оскільки була відсутня інструментальна основа його самознищення. У середині ХХ ст. комбінація викликів та загроз людству не виходила за межі зброї масового ураження та окремих екологічних питань, що не піднімалися вище регіонального рівня. Зараз же доводиться констатувати про сукупність проблемних питань забезпечення безпеки людства, яка невпинно поповнюється. Тому адекватною відповіддю на накопичення загроз глобальній та міжнародній безпеці може бути тільки цілеспрямована діяльність країн і народів з усунення (мінімізації) причин, що здатні деформувати соціальне та природне середовища до стану, несумісного з життям.

Суттєвою причиною кількісного збільшення предметних трактувань глобальної (міжнародної) безпеки цілком обґрунтовано вважається глобалізація, єдиного теоретично-концептуального розуміння якої не існує. Разом з тим з усією впевненістю можна стверджувати про необхідність

осмислення тих проявів глобалізації, що радикально змінюють безпекову теорію та практику. Зокрема, під впливом глобалізаційних чинників принципово нового звучання набувають висхідні одиниці безпекового мислення – державний суверенітет, національні цінності, національні інтереси, безпекові системи та інститути, безпекові гарантії тощо. Їх зміст під тиском глобалізації спрощується, деформується, втрачає усталену логіку убезпечення країни та населення від деструктивного зовнішнього втручання. Змінюється розуміння сфери організованого насильства, яке може відбуватись як за участю держав (легітимних збройних сил та ін. силових структур), так і на основі міжнародних злочинних угруповань, які не можуть бути легальними в принципі. Підвищену тривогу викликає можливість заволодіння зброєю масового ураження міжнародними терористичними організаціями, боротьба з якими з боку державних структур доволі часто є неефективною. Стрімку динаміку демонструє світова фінансова система з її регіональними відгалуженнями. Урізноманітнюються кількісні та якісні показники процесу світової торгівлі та структура ринків. Всерйоз доводиться стверджувати про глобальну владу світових корпорацій та зміни світової виробничої мережі в їх інтересах. Так само неможливо обійти увагою міграційні процеси, що набули ознак глобальних людських переміщень, наслідки яких можуть мати принципові результати як для країн-донорів, так і реципієнтів. Порядок денний організованих та стихійних форм міжнародного спілкування не може визначатись без врахування культурної глобалізації, яка суттєво урізноманітнює економічні, фінансові, воєнні, технологічні, інформаційні та ін. наслідки глобального діалогу культур і цивілізацій. Так само рішуче глобалізація змінює розуміння екологічних нормативів життєдіяльності людини.

Усвідомити головні риси Постмодерну, у якому перебувають країни й народи, нації та коаліції, соціальні групи та окремі громадяни, неможливо без врахування цих та інших предметних конкретизацій динамічного XXI ст.

Конфлікт цінностей та загострення боротьби за ресурси. Ціннісні конфлікти різного порядку та характеру відносяться до традиційних для світової спільноти суперечностей, починаючи з найдавніших часів. У Новітній історії найбільші ціннісні конфлікти спостерігалися під час глобального протистояння двох світових соціально-економічних систем – соціалістичної та капіталістичної, кожна з яких не тільки опиралась на власну систему цінностей, а й активно нав'язувала її іншим країнам (як правило, залежним). Світовий порядок упродовж 1946-1991 рр. означав, що в зоні своїх впливів наддержави можуть поводитися як їм потрібно з огляду на власні цінності та детерміновані ними інтереси.

Після розпаду СРСР глобальний конфлікт ціннісних систем у соціалістично-капіталістичному (ідеологічному) розумінні їх протистояння було вичерпано. Натомість стала чітко помітною різниця ціннісних систем головних цивілізацій (культур), які принципово не можуть бути уніфікованими на засадах умовної «синтетичної» культури, яку практично неможливо створити.

Так, західна цивілізація, відштовхуючись від канонів католицизму та протестантизму, продовжує відстоювати власні цінності, розглядаючи всю планету ареалом їх поширення. Такими цінностями є особливе значення суб'єктивізму (особистого, пристрастного ставлення до чогось або когось), а також гіпертрофоване тлумачення індивідуалізму (людина сама відповідальна за формування своєї долі). Для західної людини, вихованої на цінностях греко-римської цивілізації, базовим принципом ставлення до дійсності стало розуміння праці як запоруки життєвого успіху. Раціональне ставлення до життя («працюй і матимеш успіх»), ідея змагальності («змагайся і прославишся»), прагнення до прогресу («придумай те, чого ще не було») утворили етичні максими, які визначали характер відносин держави й суспільства, рухали розвиток західної цивілізації спочатку в межах Європейського континенту, а з епохи Великих географічних відкриттів – у межах всієї планети.

Православні цінності мають якісно інший вигляд. Зокрема, православна етика орієнтується не на індивідуальну, а соборну природу людської свідомості. Звідси постають наступні максими: єдність «я» і «ти», усвідомлення безперервного й глибинного зв'язку індивіда з суспільством, колективні моральні цінності. Головним способом удосконалення суспільства православна етика вбачає удосконалення соціальних інститутів та взаємин через моральне виховання особистості, цілеспрямований вплив на її внутрішній духовний світ. На відміну від західної модернізації, що базується на дії «безликого закону» та відкидає як несуттєве психологію окремої особистості, дія православної етики спрямовується «зсередини назовні», від особистого життя до суспільного. Цей ціннісний постулат православної цивілізації може бути виражений формулою: рівень суспільного порядку є функціонально залежним від морального рівня людей, що складають таке суспільство. Разом з тим, глобального поширення цінності східно-православної цивілізації на відміну від західної не набули. В них у дивний спосіб поєднуються містика, чутливість, колективізм (общинність), віра в прогрес, надія на краще майбутнє якщо не для себе, то для наступних поколінь. У цій культурі на рівних співіснують мотиви смирення та бунту, святості й гріховності, що можуть набувати форм революційного викиду соціальної енергії, що суперечить західному індивідуалізму, який схильний обирати еволюційний шлях розвитку.

Цінності ісламу будуються на етичному приписі покори, послуху, підкорення. Обов'язок мусульманина – вислуховувати та виконувати волю влади незалежно від особистої позиції. Державна влада є священною, вона від Аллаха. Відповідно, не існує спонукальних чинників, що примушують до силової зміни суспільно-політичного устрою. Так званий «парадокс ісламу» полягає в тому, що, з одного боку, він проповідує покірність та божественне визначення всього суцього, з другого – не обмежує активності людини, готової боротися та померти за віру. Смерть за віру відчиняє ворота вічності.

Як наслідок, політична культура ісламу зводиться до того, що єдність людської історії, планетарного буття, поєднання релігій і культур не підлягають

сумніву, але шлях до універсальної єдності людства полягає в поширенні ісламу на весь світ. Вирішальна роль у цьому належить проповіді ісламу, духовному впливу на інших людей. Якщо ж іновірці не сприймають ісламу, то Коран забезпечує можливість «священної війни» за віру, коли така необхідність нав'язується обставинами життя у ворожому оточенні. Незгодних прийняти іслам потрібно покорити. Крім того, в ісламській цивілізації закріплено принцип релігійної теократії як єдність й неподільність духовної і світської влади.

Теократичні настанови ісламської державності включають в себе: принцип універсальності ісламу – всезагальність та неподільність релігії в мусульманському суспільстві; принцип панісламізму – переконаність у єдності всіх мусульман, об'єднаних вірою незалежно від національності; ідею відродження Халіфату, заснованого на законах шаріату, які являють собою звід приписів розроблених у VII-XII ст., що стосуються норм цивільного, кримінального, процесуального, сімейного, майнового права; ідею повернення до початкового «істинного» ісламу, звільненого від багатолітніх нашарувань; демонстрацію успіху й могутності; відмову від аскетизму; обов'язок володаря піклуватися про своїх підданих.

Цінності буддизму визначаються практичною спрямованістю цього вчення, яке виступає проти особливого значення зовнішніх форм релігійного життя та висуває в якості центральних проблем особистісного буття «страждання» та «звільнення від страждання». Цю логіку продовжив індуїзм, який свою основну тезу визначив як трансформацію або вихід за межі емпіричних знань. Головним є перетворення душі після смерті людини. Сприятливе чи несприятливе перетворення залежить від карми (дії) – відплати (нагороди, подяки) за вчинки попереднього життя. В реальному суспільстві концепція реінкарнації (перевтілення) живить політичний консерватизм, закріплює майнову нерівність, кастові відмінності, різновид занять, покірність владі, яка є дарунком богів та не підлягає змінам.

Політична культура індо-буддистської цивілізації тісно пов'язана зі стабільністю, яка подається як обов'язкова умова гармонізації суспільного життя. Стабільність забезпечується як високим моральним рівнем правителя та підданих, так і здатністю правителя жити інтересами підданих. За індуїстськими нормами, це потребує самовдосконалення самої людини, володіння здатністю повної влади над собою, а не поклоніння зовнішнім формам життя. Все це визначає альтернативне західним підходам бачення шляхів розвитку людства: не через зовнішні прояви (науково-технічний прогрес, економічну людину, суспільство споживання), а через удосконалення духовності людини, її психіки. Ключові ідеї індо-буддистської політичної етики являють собою повну протилежність західним аналогам та звучать так: єдність політики й моралі, єдність істини та політики, цільний погляд на світ, що виключає подвійність стандартів, ненасильницькі дії у досягненні мети. При цьому принцип громадянської непокори в етиці індусів означає, що людина не повинна йти двома традиційними для Заходу шляхами: вступати в політичну боротьбу із застосуванням насильства, оскільки це неморально; займати пасивну позицію, оскільки несправедливість і насильство ображають людську гідність, а бездіяльність – ображає вдвічі.

Цінності конфуціансько-буддистської цивілізації ще більше підкреслюють неповторність та строкатість етичних максим, що є духовними даностями сучасного світу. Основу конфуціанства утворюють наступні особистісні риси: совість, відданість, синовня поштивість, гуманність, інтелект, працелюбство, ощадливість, лицарство, дотримання середини, прагматизм, утилітаризм, особиста гідність, покора. Конфуціанство приділяє більшу увагу питанням так званого «гуманного правління», спираючись на ідею обожнення влади правителя, який проголошується «сином неба». Воно ж закликає правителів керувати народом не на основі законів та покарань, а за допомогою праведності, наприклад, високоморальної поведінки. Найбільш важливими цінностями конфуціансько-буддистської традиції є: лояльність, спокій, гармонія, обов'язок, ієрархія підкорення особистості інтересам групи; право

захищати вказані вище цінності, навіть шляхом насильства; розуміння держави як великої сім'ї; шанобливе ставлення до близьких, сусідів та друзів; сімейний колективізм. Як наслідок, формуються етико-центризм, моральна детермінованість соціальних інститутів та взаємин, відсутність монотеїстичного погляду на світ, прагматизм й навіть меркантилізм.

Варто зазначити, що головним чином саме прихильність цивілізаційним цінностям створила «Азійсько-тихоокеанське економічне чудо» кінця ХХ та початку ХХІ ст., оскільки стратегія розвитку країн регіону опиралась на авторитарно-патріархальну мораль, нетерпимість до господарської безвідповідальності, нетерпимість до зайвої розкоші, державний протекціонізм національному виробнику, жорсткі заходи щодо запобігання витоку прибутків за кордон, дії всупереч рекомендаціям МВФ та ін. західних структур.

Таким чином, кожна цивілізація – це особливий світ життєдіяльності величезних людських спільнот, які приречені на співпрацю, ускладнення інституційних та стихійних форм взаємодії. При цьому «взаємодія» означає як співпрацю, так і конфлікт. Баланс між ними є доволі хитким та залежить від конкретно-історичних обставин. З одного боку, необхідність подолання глобальних викликів та загроз людству, забезпечення його виживання у ХХІ ст. в зближує цивілізації, а з іншого – культурна, ментальна, психологічна різниця між ними в умовах демографічно перегрітої та екологічно хворої планети диктує протилежні мотиви: підкорювати інші країни й народи, тиснути на них з метою реалізації власних цільових настанов, що на мові офіційних документів іменується «захистом національних інтересів». Свідченням цього є ескалація боротьби за ресурси із-за того, що: мінеральні, аграрні, енергетичні, водні, комунікаційні, територіальні та інші ресурси розподілені нерівномірно; умови доступу до ресурсів суттєво різняться, а їх розподіл у більшості випадків не відповідає розподілу населення; переважна частина ресурсів зосереджена на малозаселених територіях, населення яких не потребує швидкого їх використання, проте на це претендує населення інших, густозаселених територій.

Як наслідок, між різними територіальними та соціальними групами густозаселених місцевостей (іншими словами, між високо- та середньо розвиненими державами в довільних комбінаціях) загострюється жорстка конкуренція з питань природокористування. Хоча боротьба за ресурси була одним з основних геополітичних чинників протягом усієї історії людства – зараз, очевидно, розпочався новий етап цієї боротьби, пов'язаний з безпосередньою загрозою виснаження земних надр, відсутністю вільних територій на суші, зростаючим негативним впливом фактору вичерпання ресурсів на рівновагу природних процесів, що несе очевидну загрозу глобальних катаклізмів.

Наведені вище аргументи зумовлюють необхідність глобального регулювання процесу споживання ресурсів. Проте різні геополітичні сили зацікавлені в різних правилах і нормах такого регулювання. Це спричинює перетворення боротьби за ресурси в домінуючу форму міждержавного протистояння, яке періодично набуває вигляду війн (воєнних конфліктів) за природні джерела, що є визначальними для утримання державами-лідерами своїх високих глобально-статусних характеристик.

Катастрофічні наслідки процесу вичерпування ресурсів та руйнування природного середовища в глобальному масштабі можуть проявитися раніше, ніж відбудеться відродження духовності та будуть створені дієві механізми зупинення згубного процесу на загальносвітовому рівні. Тому швидким й ефективним способом обмеження процесу вичерпування ресурсів вважається посилення суверенітету над ними саме того населення, яке живе безпосередньо на цих територіях. Повне управління ресурсами в межах національних держав, народи яких сформувалися на територіях, де проживають і які вважають ці території не лише найбільшою матеріальною цінністю, але й джерелом культурної ідентичності, може ефективно захистити ресурси й перешкодити їх необмеженому інтернаціональному вичерпуванню.

Можна передбачити, що потреба в суверенітеті над ресурсами на територіях зі значною часткою корінного населення пришвидшить рух

недержавних народів до незалежності, а на колонізованих територіях може спричинити формування нових етнічних спільнот, які активно претендуватимуть на створення незалежних держав. Проте цілком очевидно, що цьому активно перешкоджатимуть держави-лідери, які зараз практично одноосібно розпоряджаються ресурсним потенціалом залежних країн.

Маргіналізація країн та ерозія державності. Глобалізація стимулює активну концентрацію капіталу в країнах, що є економічними та технологічними лідерами – США, Японії, державах ЄС. Разом з тим, держави-лідери та міжнародні організації втрачають здатність ефективно впливати на глобальні економічні асиметрії, поглиблення прірви між «золотим мільярдом» та «третім світом», що супроводжуються соціальним незадоволенням та прискоренням міграційних потоків. Відсталість у розвитку, бідність, недоїдання, епідемії, брудні виробництва, нестабільність, гноблення (внутрішнє та зовнішнє), накопичення енергії незадоволення й відрази до «новітніх колонізаторів» планети властиві глобальним «низам» та загрожують стабільності міжнародного порядку, насамперед регіональній та глобальній безпеці. Виходячи з динамічних вимірів глобалізації, слід наголосити, що прірва між глобальними полюсами тільки поглиблюється, оскільки багаті країни (рушійні сили глобалізації) сповна користуються її перевагами, а бідні країни відчують дію всіх негативних проявів глобального зближення країн і народів.

Таким чином, наявний світ розколото на два простори, а дистанція між ними є настільки великою, що зумовлює поляризацію всієї світової системи на зону відносного миру, стабільності й процвітання та зону хаосу, нестабільності й економічної стагнації. Структурно-функціональну неспроможність держав, які повністю або частково залежать від «золотого мільярду», метафорично називають їх маргіналізацією, а ситуацію прийняття рішень за межами національних кордонів – ерозією державності.

У системі глобальної безпеки складаються відносини «центр – периферія», або практика домінування політичних й економічних центрів над

іншими країнами (регіонами). Роль останніх спрощується до постачання людських та сировинних ресурсів на верхні поверхи глобальної піраміди, а також розміщенні шкідливих виробництв на своїй території. Виникає своєрідний глобальний парадокс: США, що є полюсом сили світового значення, зацікавлені у світовій стабільності та потребують поширення зони безпеки на увесь світ. Оскільки периферія з цим не згодна, то США та їхні союзники все більше вимушені опиратися не тільки на фінансовий контроль, а й на механізми політичного і силового примусу. Очевидно, що розширення політичних функцій глобальних центрів, критично та вороже сприймаються за межами «золотого мільярда» та євроатлантичної безпекової системи.

Маргіналізація країн має додатковий прояв у вигляді протистояння суверенних держав з ТНК, які в умовах глобалізації відіграють визначальну роль у процесі об'єднання національних економік та утворення інтегрованої інтернаціональної виробничої системи. Сьогодні капітал провідних ТНК, які контролюють понад 75% світової торгівлі, третину світових виробничих фондів та понад половину світового виробництва, перевищує сукупний ВВП майже ста бідних країн. Природно, що ТНК стали потужним засобом зовнішньої політики, яка може збігатися з офіційною політикою держави, на території якої височіє офіс іноземної ТНК, а може й суперечити їй. При цьому як політичні агенти корпорації мають низку унікальних можливостей, яких немає в інших суб'єктів міжнародного життя.

По-перше, вони розгортають щільну та широку мережу філій, дочірніх компаній, агентств, якою не володіє жодне дипломатичне відомство.

По-друге, ТНК міцно вкорінюються в економіку приймаючих країн, в інфраструктуру їхньої зовнішньої торгівлі і будь-яке порушення цієї «кореневої системи» загрожує країні суттєвими економічними втратами.

По-третьє, транснаціональний капітал поширює на зарубіжні країни свій контроль над ЗМІ, інформаційною сферою, зв'язком, що відкриває перед ним величезні можливості формування місцевої громадської думки (маніпулювання нею). Наприклад, до кінця ХХ ст. зв'язок між багатьма сусідніми

африканськими країнами здійснювався через Лондон. На той період транснаціональні рекламні агентства контролювали 2/3 відповідних операцій в країнах АСЕАН, Індії, Гонконзі, Південній Кореї. ТНК тримали під своїм контролем 90% основних фондів світової індустрії зв'язку, що позбавляло уряди можливостей контролю над потоками новин і даних у розмірі, який загрожував їхньому суверенітету.

По-четверте, ТНК створюють у залежних від них країнах своєрідну п'яту колону в місцевих політичних та громадських колах, що виступає як слухняна для корпорацій сила у повсякденному житті приймаючих країн. Ядро цієї колони становлять місцеві менеджери й політики, зараховані у ради директорів, профспівкова та бюрократична еліта, якій перепадає частина прибутків або цільових виплат корпорацій, включаючи хабарі.

По-п'яте, ТНК здійснюють потужне лобіювання міжнародних організацій або шляхом створення при них спеціальних представництв, або через реєстрацію національних та міжнародних союзів підприємців і навіть окремих корпорацій як «асоційованих організацій» окремих органів ООН. Наприклад, тільки при ЮНІДО зареєстровано близько 50 організацій підприємців, залежних від світового капіталу (Європейська асоціація ділових консультантів, Міжнародна торгова палата, Міжнародна федерація асоціацій фармацевтичної промисловості, Міжнародний інститут ощадних банків, Міжнародна рада з питань менеджменту, Міжнародна асоціація з питань захисту промислової власності та ін.). Ступінь впливу такого лобіювання переконливо демонструють Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) та Міжнародний валютний фонд (МВФ). Будучи недемократичними за своєю природою, обидві організації тісно пов'язані з ТНК складними механізмами фінансових операцій. Зазначимо лише кілька принципових наслідків такого зв'язку, які сприяють подальшому збагаченню міжнародних фінансових структур.

Апарат МБРР і МВФ укомплектований в основному колишніми менеджерами приватного сектору економіки. МВФ видає кредити відповідно до

рекомендацій Паризького клубу країн-кредиторів та Лондонського клубу банків-кредиторів. Залежність від фінансової допомоги США фактично тримає зарубіжні країни у рабстві. Населенню країн, яким надається така допомога, дістається мінімум перерахованих фінансів, а основна частина осідає в кишенях державних лідерів, які дозволяють МВФ у хижацький спосіб викачувати природні ресурси з країни. Природно, що ТНК стають основними виконавцями проектів, що фінансуються МБРР та МВФ. Як правило, «ідеологією» таких проектів є активне заохочення у приймаючих країнах приватного підприємництва всупереч інтересам державного сектору економіки та більшості населення. Як цілком слушно зазначив з цього приводу В.Горбулін, економічна експансія ТНК фактично «вимиває» суверенітет економічно слабких країн, посилює їхню залежність від глобальної економічної кон'юнктури. ТНК, по суті, є аналогом світового міністерства економіки і торгівлі.

Крім того, варто зазначити, що всесвітня мережа корпорацій та банків постійно залучається для проведення операцій, від яких офіційна дипломатія намагається усіляко відмежуватися, зокрема, це порушення економічних санкцій, накладених міжнародним співтовариством, збір розвідувальної інформації, таємні операції, які провадяться разом з розвідувальними органами, постачання озброєнь та військової техніки тощо.

Заради об'єктивності слід визнати, що абсолютного світового успіху західні ТНК поки що не здобули. Їхній вплив на різні країни, попри наполегливість та жорстку волю керівників корпорацій, виявився диференційованим:

одних (Африка на південь від Сахари, ряд країн Латинської Америки, деякі країни СНД) глобалізація, ускладнена західними «спецметодами», буквально розчавила;

інші (арабо-мусульманський світ) відповіли ударом на удар через поглинання західних країн мігрантами, які, здійснюючи «тиху окупацію»

Заходу, уже претендують на особливий соціальний статус. У цій самій площині слід розглядати тероризм, невіддільний від ісламу;

треті (Японія, Індія, Китай), уміло закриваючись на старті, довели свою ціннісну конкурентну перевагу і стали реально претендувати на світове лідерство, відтісняючи Захід.

Таким чином, ТНК не розв'язали, а навпаки, поглибили найгостріші проблеми людства (розшарування класів і країн, війни, хвороби, жебрацтво, руйнування довколишнього середовища). Зростає кількість людей, які жорстко виступають проти корпоративного хижацтва та егоїзму. І хоч система корпоративного капіталізму зараз виглядає досить міцною, критика на її адресу набуває критичної маси, за якою можливі нові зміни у світовій політиці та економіці.

Неконтрольоване поширення зброї масового ураження.

Неконтрольоване поширення зброї масового ураження (ЗМУ) та засобів її доставки є загрозою для держав, регіонів та світу в цілому. При цьому найбільш гострою залишається проблема ядерного нерозповсюдження, яка в умовах глобалізації набуває особливо небезпечних масштабів.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) 1967 р. офіційно закріпив право на володіння ядерною зброєю за п'ятьма державами, що є постійними членами Ради Безпеки ООН – США, СРСР, Великобританією, Францією, Китаєм. Решта країн, дотичних до ядерної проблематики, розділились на дві групи: країни, що неофіційно володіють ядерною зброєю та країни, що мають необхідні технічні та матеріальні ресурси для її створення. Першу групу утворюють Ізраїль та Південно-Африканська Республіка (стали ядерними у 1970-х рр.), Індія (у 1998 р.), Пакистан (у 1998 р.), КНДР (у 2006 р.). До другої групи належать близько 20 країн (у тому числі Україна), які мають окремі ядерні технології або ж необхідну сировину. Вважається, що Тайвань, Іран, Лівія з різною мірою успішності займаються розробкою ядерної зброї. Аргентина, Бразилія, Південна Корея є експортерами ядерно-технологічних розробок. Ці країни умовно йменують «пороговими». Крім того, фахівці

виділяють групу «біляпорогових» країн, які розробили програми набуття ЗМУ, приступили до їх реалізації, але не володіють адекватними програмам науково-технологічним та сировинним потенціалом. У випадку отримання необхідної зовнішньої допомоги вони можуть стати спочатку «пороговими», а потім і ядерними країнами.

Після розпаду СРСР його правонаступницею в «ядерному клубі» стала Росія. Україна, Білорусь та Казахстан відповідно до Лісабонського протоколу 1992 р. передали свої ядерні озброєння РФ. Разом з тим слід вказати на стійке існування внутрішньополітичних позицій щодо відновлення Україною ядерного статусу. Зокрема, про це свідчить внесений 03.07.2014 народними депутатами від ВО «Свобода» проект постанови Верховної Ради України щодо відновлення статусу ядерної держави.

На відміну від часів «холодної війни», коли наявність основних запасів ядерної зброї в руках двох супердержав – СРСР та США – підтримувала стабільність біполярного світоустрою, в сучасних умовах нестійкого багатополярного світу ядерний чинник відіграє переважно деструктивну роль та навіть стає гострим викликом для всієї системи міжнародних відносин. Зниження ефективності міжнародних механізмів контролю за розповсюдженням ядерної зброї, торгівля ядерними матеріалами та технологіями, озвучені наміри РФ використати цю зброю в ситуаціях, які Кремль вважатиме загрозливими для себе та своїх союзників – стають чинниками, що спричиняють порушення стратегічної стабільності у світі.

Слід також наголосити на тому, що міжнародне співтовариство зосередило свою увагу у питаннях нерозповсюдження ЗМУ насамперед на державах, які були й залишаються суб'єктами міжнародних відносин, але, так би мовити, «у тіні» залишаються міжнародні терористичні організації та міжнародна організована злочинність, що прагнуть заволодіти цією зброєю. Прикладами використання злочинними структурами ЗМУ стали: розпилування нервово-паралітичного газу членами організації «АУМ Сінріке» в токійському метро у 1994 р., арешт у 1998 р. терористів у Великобританії та Франції, що

мали намір отруїти системи водопостачання великих європейських міст, повторна спроба «АУМ Сінріке» розпилити в центрі Токів спори сибірської виразки у 1994 р., закладення чеченськими бойовиками в Москві касет радіоактивного цезію у 1995 р. та ін. Виходячи з цих прикладів, активізація міжнародних зусиль, націлених на посилення контролю над нелегальною торгівлю зброєю та сучасними технологіями, набуває особливого значення.

Держави, дбаючи про національну та міжнародні безпеку, мають неухильно дотримуватись вимог міжнародного права з питань заборони, обмеження та знищення окремих зразків ЗМУ. Такими документами, зокрема, є: Віденська Конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1963 р., Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 р., Протокол про заборону застосування на війні удушливих, отруйних та інших подібних газів і бактеріологічних засобів від 17.07.1925 р., Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення від 10.04.1972 р., Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення від 03.01.1993 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму від 13.04.2005 р., Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р.

Зусилля будь-якої держави забезпечити одноосібну безпеку з питань протидії загрозам міжнародному тероризму приречені на провал. Тільки колективні зусилля усіх учасників міжнародного політичного процесу здатні нейтралізувати зростаючу загрозу неконтрольованого поширення ЗМУ.

Міжнародний тероризм та глобалізація криміналу. Під терором (*від лат. terror – страх, жах*) мають на увазі політику залякування супротивника та придушення його насильницькими методами аж до фізичного знищення. Тероризм – це метод політичної боротьби, який полягає у систематичному застосуванні нічим не обмеженого, не пов'язаного з військовими діями фізичного насильства для досягнення визначеної мети шляхом усунення політичних супротивників (вбивства політичних лідерів, військових або

рядових громадян, вибухи, напади на банки, арсенали зброї, захоплення повітряних лайнерів, заручників тощо). Політичний тероризм як найбільш поширений різновид тероризму являє собою соціально-політичне явище, засноване на використанні або загрозі використання політичного насильства у формі терористичного акту з метою створення атмосфери жаху в суспільстві для досягнення суб'єктами терористичної діяльності оприлюднених чи прихованих політичних цілей.

У доповіді міжвідомчої комісії з боротьби проти тероризму, створеної в США у 1985 р., дається таке визначення: «Тероризм – це протиправне використання або погроза використання насильства проти осіб або об'єктів для досягнення політичних або соціальних цілей. Як правило, тероризм спрямований на залякування або примушення урядів, політичних груп або окремих осіб до зміни їх політики або дій».

За даними Державного департаменту США, в світі щорічно здійснюється понад 600 терористичних актів, але аналітичні центри ЦРУ вважають ці цифри значно заниженими. При цьому географічні зони терористичної активності сьогодні не мають кордонів, а характерною особливістю сучасного тероризму є те, що сфера діяльності терористів розповсюджується не лише на суходіл, але й на морські та повітряні шляхи. В перспективі терористи мають намір використовувати космічний простір.

Тероризм висуває на передній план таку форму політичного насильства, як терористичний акт. Якщо в минулому терористичні акти полягали у вбивствах окремих посадових осіб, то в сучасних умовах об'єкти терористичних замахів значно розширені. Форми терористичної діяльності в сучасних умовах невпинно зростають. До відомих з історії індивідуально націлених замахів, що мали метою ліквідацію окремих історичних діячів, додалися угони літаків, захоплення заручників, пограбування банків, вчинення пожеж, підриви офісів, диверсії, шантаж, рекет, а також кібертероризм (напади на комп'ютерні мережі).

За сферами дії тероризм може бути внутрішньодержавним та транснаціональним (міжнародним). Внутрішньодержавний тероризм пов'язаний з діяльністю як державних структур по придушенню опозиції шляхом насильства і створення атмосфери жаху в країні, так і боротьбою опозиційних сил проти існуючого режиму. Він характерний лише для окремо взятої країни та не виходить за її територіальні кордони. На противагу цьому, міжнародний тероризм визначається розповсюджується на громадян і територію більш ніж однієї країни.

Сучасна система багатосторонньої співпраці у боротьбі з тероризмом склалася переважно за останні три-чотири десятиліття. Визнаючи зростаючу загрозу тероризму, Генеральна асамблея ООН заснувала в 1999 р. цільовий підрозділ (відділення) із запобігання тероризму головним напрямом діяльності якого є дослідження проблем тероризму, технічна співпраця, а також взаємодія у сприянні активізації міжнародного співробітництва в попередженні тероризму.

Зростання терористичної загрози, що організаційно набуває риси своєрідного «терористичного Інтернаціоналу», створює серйозну загрозу стабільності в окремих країнах і регіонах та міжнародній спільноті в цілому. Зростаюча інтенсивність провокацій з боку міжнародних терористів засвідчили, що боротьбу з цим злом необхідно рішуче посилити, оскільки тероризм здатний підірвати систему міжнародних відносин, що склалася.

В сучасних умовах глобалізації, тероризм має характерні особливості, які повинні враховуватися при організації боротьби з цим явищем. Насамперед, він спирається на широку соціально-політичну базу, основу якої становлять широкі верстви населення країн «третього світу», що експлуатуються й пригнічуються як зовнішніми, так і внутрішніми силами. Як правило, ватажки терористичних організацій відповідальність за наявний стан справ у країнах «третього світу» покладають на «процвітаючий» Захід, акцентуючи увагу на тому, що колоніальна система перешкодила нормальному розвитку цих країн, а тепер вони піддаються неокolonіальній експлуатації. Як наслідок, тероризм живиться

масовим невдоволенням «третього світу» результатами процесу глобалізації, що здійснюється по західній моделі.

Оскільки головною силою в реалізації «триповерхової» моделі світоустрою є США, то насамперед проти цієї держави спрямовується основний викид «терористичної енергії», тобто базовою ідеологією терористів стає антиамериканізм. Пропагандисти тероризму використовують політику США для зображення цієї держави як «імперії Сатани». Очевидно, що успіх боротьби проти міжнародного тероризму в значній мірі залежатиме від покращання показників соціально-економічного розвитку країн «третього світу», але цього поки що не спостерігається.

Варто зазначити, що міжнародний тероризм активно використовує можливості глобальної системи масових комунікацій, а керівним ядром є мережева радикальна ісламська структура недержавного характеру, яка спирається на той чи інший ступінь підтримки з боку багатьох мусульманських держав і релігійних організацій, а також низки немусульманських держав, які, переслідуючи свої політичні цілі, створюють сприятливі умови для діяльності мусульманських терористичних організацій.

Тероризм, як і будь-який інший рух, в сучасних умовах не може діяти без потужної фінансової підтримки. Відповідно, одним з головних напрямів співпраці держав має стати боротьба з відмиванням грошей, адже саме це є головним джерелом доходів терористичних груп. Значну допомогу в антитерористичній боротьбі на етапі виявлення шляхів фінансування злочинних організацій надає створена в 1989 р. спеціальна група по боротьбі зі злочинністю у фінансовій сфері (ФАТФ), яка перетворилася в одну з найбільш авторитетних і впливових міжнародних структур.

Тенденцію до інтернаціоналізації тероризму чітко відображають останні документи як окремих країн, так і міжнародних організацій. Так, проект «Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства ООН» пропонує більш широке визначення міжнародного тероризму, а саме як: «здійснення, організація, сприяння здійсненню, фінансування або заохочення агентами чи

представниками однієї держави актів проти іншої держави або потурання з їхнього боку здійсненню актів, спрямованих проти осіб або майна, і які за своїм характером мають на меті викликати страх у державних діячів, груп осіб або населення в цілому».

Успішна протидія тероризму може бути тільки багаторівневою. Отже, її необхідно посилювати шляхом розвитку багатостороннього партнерства усіх країн, що розділяють демократичні цінності сучасного поляризованого світу. Разом з тим, незважаючи на докладені міждержавні зусилля, тероризм розширює свій вплив на нові регіони та держави, до переліку яких входить і Україна.

Глобалізація криміналу є явищем, якісно спорідненим з ескалацією тероризму. Транснаціональна організована злочинність також здійснює активний деструктивний вплив на окремі держави та міжнародні системи. Негативні риси глобалізації, які своїм наслідком мають виникнення нових загроз міжнародній безпеці, своєю складовою мають розвиток кримінальної глобалізації – тіньової економіки, наркобізнесу, незаконної торгівлі людьми, зброєю, ядерними матеріалами тощо. Особливістю транснаціональної організованої злочинності є використання нею діаспорного чинника та етнічних мереж, широко представлених у західних країнах. Їх замкнутість та ізольованість суттєво ускладнюють доступ правоохоронних органів до конкретних місць базування кримінальної інфраструктури, а у випадку силової реакції поліції на здійснені правопорушення – посилює антизахідні настрою в імміграційному середовищі.

Глобалізація злочинності тісно пов'язана з глобалізацією міжнародної фінансової системи. Банківська діяльність історично вивищувалась над національними кордонами, всіляко стимулюючи притік іноземного капіталу. В сучасних умовах особливі негативи у цій сфері пов'язуються з розвитком офшорних (вільних від оподаткування) зон, які фактично забезпечують непрозорість перетікання кримінальних фінансових потоків та їх відмивання.

Боротьба з криміногенним середовищем традиційно відноситься до функцій держави. Глобалізація тільки посилила державну відповідальність у цій сфері, оскільки глобальні ТНК опікуються насамперед власним прибутком. Більше того, самі ТНК можуть бути учасниками кримінальних схем фінансово-економічної активності. Оскільки можливості окремих корпорацій не поступаються державним і навіть їх перевищують – стає зрозумілою складність й обмеженість державної протидії кримінальним проявам міжнародного рівня. Для боротьби з міжнародною організованою злочинністю необхідною є інтеграція міжнародних зусиль – від регіонального співробітництва держав до глобальної координації антикримінальних програм.

Неконтрольована міграція. Неконтрольована (нелегальна) міграція є проблемною складовою розвитку міжнародної сфери з моменту розпаду світової колоніальної системи після Другої світової війни. Серед низки негативів, що постають перед західними державами в умовах посилення міграційного чинника, головною є нагромадження конфліктного потенціалу, який створюють потужні неконтрольовані міграційні потоки з арабського Сходу, Північної Африки, Центральної та Східної Азії. Очевидним є те, що міграційні процеси розширюються, охоплюючи нові регіони. Останнім часом цей процес охопив також країни Центрально-Східної Європи, які стали транзитними територіями для мігрантів і біженців з африканських і азійських держав, що прямують у Західну Європу.

Неконтрольована міграція та організована злочинність взаємопов'язані та часто переплітаються між собою. Суспільна небезпека нелегальної міграції полягає у її тісному зв'язку з торгівлею людьми, зокрема жінками та дітьми, контрабандою наркотиків, зброї, засобів терору. Крім того, вона супроводжується характерними для організованої злочинності явищами, до яких належать грубі порушення прав людини, фізичне й моральне приниження мігрантів, широке використання підкупу і погроз. Вкрай небезпечним є тісний зв'язок нелегальної міграції із тіньовою економікою (недекларуванням контрабандою товарів) та корупцією. За оцінками експертів, у тіньовому

секторі економіки країн ЄС нині близько 20 млн осіб і потік нелегальних мігрантів до цих країн невпинно зростає. При цьому переважна частина іммігрантів, які прибувають до Європи, є вихідцями з азійських та африканських країн. Міжнародну спільноту турбує й те, що нелегальна міграція втратила спонтанний характер та контролюється організованими злочинними угрупованнями, які перетворили її на один з найприбутковіших видів злочинного бізнесу.

За останні сто років населення світу збільшилось більше ніж у чотири рази і практично відбувалося за рахунок країн, що розвиваються. Перерозподіл населення у світових масштабах об'єктивно неминучий і вже розпочався, а закрити кордони, відгородившись від світу бідності і нестабільності, за сучасних умов просто неможливо. Це вимагає знешкодження організованих злочинних структур, що займаються переміщенням людей.

Отже, протидія нелегальній міграції має передбачати активізацію допомоги країнам, що розвиваються, супроводжуватися розширенням простору для легальної міграції, активізацією програм легального в'їзду і працевлаштування, заходами з легалізації тих, хто проживає у країнах призначення нелегально. Відповіді на виклики європейській безпеці, зумовлені нелегальною міграцією, у сучасному взаємопов'язаному світі можна шукати лише на засадах усвідомлення цього явища як глобальної проблеми з усіма наступними державно-організаційними наслідками.

Виклики інформаційній безпеці та інформаційна влада. Міжнародна інформаційна безпека – це стан та умови захищеності міжнародного інформаційного середовища, які забезпечують його формування, використання та розвиток в інтересах суб'єктів міжнародних відносин, включених в це інформаційне середовище, за яких підтримується сталий мир на основі захисту міжнародної інфосфери, глобальної інфраструктури та суспільної свідомості світової спільноти від інформаційних загроз, і, отже, не допускається (мінімізується) завдання шкоди їхнім інтересам через незаконні дії з інформаційними ресурсами та через негативний інформаційний вплив та

негативні наслідки функціонування інформаційних технологій. До видів міжнародної інформаційної безпеки належать глобальна інформаційна безпека, тобто безпека міжнародного співтовариства, а також інформаційна безпека окремих держав, установ та громадян, залучених у глобальне інформаційне середовище.

За умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції політичних систем головною ареною боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір. Сучасні інформаційні технології дають змогу державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці конкуруючої держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів. Отже, в сучасних умовах інформаційна складова набуває дедалі більшої ваги і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура та інформаційні технології значною мірою впливають на рівень і темпи соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку країни, залученої в перебіг глобалізаційних процесів.

За умов рішучого набуття інформаційною сферою визначальних характеристик у загальному процесі соціогенезису одним із загрозливих проявів міжнародного тероризму стає інформаційний тероризм, в основі якого – маніпуляція свідомістю мас, розповсюдження інформаційно-емоційного ефекту, на який розраховано більшість терористичних актів, залучення нових прихильників, вплив на владні структури, які приймають політичні рішення. З іншого боку, авторитарні режими, використовуючи інформаційні можливості глобалізованого світу, вільно оперують потоками інформації у своїх інтересах, маючи на меті не лише утримання власних громадян в лещатах інформаційно нав'язаних ідеологем та симулякрів, а й активний інформаційний вплив на інші країни з метою отримання переваг. Крайнім виявом такого впливу є інформаційні операції та війни, кінцевий результат яких не поступається «традиційній» війні XX ст.

Виходячи з підвищеної вразливості інформаційно-комунікаційних систем, особливою загрозою для них обґрунтовано вважаються цілеспрямовані впливи з боку деструктивних суб'єктів (хакерів) та іноземних спецслужб. Їх метою може бути не лише тривіальне збагачення, коли, наприклад, атакуються банківські інформаційні системи, а й дезорганізація ключових урядових систем, економічних структур, спотворення або руйнування інформаційних ресурсів. Особливо небезпечними є інформаційні спецоперації, спрямовані на несанкціонований доступ до баз стратегічно важливих даних, дезінформацію та маніпуляцію масовою свідомістю.

Узагальнення впливу інформаційно-детермінованих процесів на соціальне середовище стало концептуальною основою теорії інфократії Т.Стоун'ера (Великобританія). Її базові постулати зводяться до наступного: не природні багатства визначають добробут сучасної країни, а розвиток виробничих сил, невід'ємною складовою яких є інформація; у постіндустріальному суспільстві знання та інформація замінили традиційну тріаду «земля – праця – капітал» і стали основою сучасних виробничих систем; у постіндустріальній економіці ні земля, ні праця, ні капітал не є лімітуючими чинниками. Такими у сучасному виробництві є інформація. Як наслідок, економічна та політична влада стрімко переходить до продуцентів інформації, а сама владна конструкція доповнюється новим блоком – інфократичним.

У широкому розумінні інфократія – це влада власників інформації, базована на зростанні їхньої ролі й значення в усіх сферах суспільного життя в умовах формування інформаційного суспільства. Розвиток останнього спричинив швидке й широке зростання прошарку власників інформаційних агентств і мереж, банків (баз) даних, що негайно перетворило інфократичних лідерів у нову верству панівної еліти.

Продовженням інфократичних теорій можна вважати концепцію нетократії, розроблену О.Бардом та Я.Зодеквістом (Швеція). Англійською «net» означає «мережа». Відповідно, «нетократія» – це «влада мережі», це: новий

суспільний лад, котрий формується в процесі становлення інформаційного суспільства; новий вищий клас; нова правляча еліта; новий гегемон інформаційної ери; вузьке коло обраних та посвячених; інформаційні мережі вищих рівнів. Отже, нетократією слід вважати нову інформаційну еліту, яка тільки формується і статус якої визначається мірою її залучення в інформаційні мережі та вмінням працювати з інформацією. Багатством нетократа є не фізичні цінності (гроші, нерухомість, акції), а невідчужувані особистісні якості – знання, контакти, здатність бути вузлом комунікацій. Нетократично усвідомлена природа сучасного суспільства дозволяє бачити нові вертикальні розшарування, нові суперечності між носіями інформації та її споживачами в межах, дозволених нетократами. Інформаційне суспільство – це електронне класове суспільство, яке не знає рівності, де на новій основі загострюється одвічна проблема людства – проблема зростаючої нерівності.

Необхідним практичним зрізом осмислення проблеми інфократії (нетократії) є усвідомлення сутності інформаційної асиметрії, яка, розпочавшись у країнах англосаксонської культури, вже стала системоутворюючим чинником розвитку процесів глобалізації в її економічному, фінансовому, технологічному та ін. розумінні. Особливо показовою в цьому плані є глобалізована економіка. Так, цілеспрямований відрив дій операторів фінансових ринків від потреб розвитку реального сектору економіки дозволяє одержувати надприбутки завдяки випереджальному використанню стратегічної інформації, недоступної широкому колу учасників ринку.

Вважається, що підтримка вигідної для американського капіталу інформаційної асиметрії (диспропорції) глобальної економіки перетворилась на одну з найважливіших цілей державної політики США. Сучасні інформаційно-фінансові технології дозволяють заокеанському капіталу швидко та дешево змінювати свою форму, практично без втрати часу і вартості трансформуватися з одних активів в інші. Такі технології різко прискорюють обіг капіталу та забезпечують йому приріст, який є віртуальним, а не реальним, оскільки

здійснюється у відриві від реальних ресурсів та виробничих процесів. Стратегія «гри» США в інноваційно-мобільну економіку на основі інформаційних можливостей полягає в конкурентному випередженні процесу комерціалізації глобальних ресурсів, насамперед енергоносіїв. При цьому «правила гри» її автори змінюють настільки швидко, що партнери, не маючи подібних інформаційних ресурсів, просто не встигають до них адаптуватися.

Сучасна держава, сприяючи розвитку позитивних тенденцій глобалізації та пов'язаної з нею інформаційної відкритості, має рішуче протидіяти процесам десуверенізації в культурно-інформаційній сфері, насамперед – експансії іноземних держав, ТНК, міжнародним злочинним організаціям у внутрішній інформаційний простір. Зволікання з цими питаннями здатне призвести до руйнування духовно-моральних підвалин суспільного життя, розмивання національної ідентичності, підсумком чого може стати втрата державно-політичної незалежності.

Глобальна криза демократії та культурної ідентичності. На тенденцію занепаду інститутів та цінностей демократії звертає увагу ряд дослідників, зокрема на: зниження рівня довіри до інститутів влади і політичного лідерства; фрагментарність партійного життя; посилення націоналізму; розпад соціальних зв'язків; перетворення громадянського суспільства у споживацький натовп. Аналітичні розробки останнього періоду містять твердження про те, що групи інтересів у їх наявному вигляді підривають суспільну дисципліну, збочують традиційні принципи західного індивідуалізму, призводять до зменшення почуття громадянської відповідальності та дезінтеграції суспільного порядку. Висловлюється твердження, що демократизм був прийнятним тільки до певної межі, після якої він, призвівши до загострення конфліктів, зниження ефективності державного управління та підриву стабільного функціонування суспільної системи, перетворився на свою протилежність.

Найбільший парадокс сучасної прямої демократії в її американському вигляді полягає в тому, що вона стала місцем зосередження великих

фінансових активів, оскільки тільки багаті групи або індивіди здатні оплачувати послуги професіоналів, зібрати велику кількість підписів за відносно короткий строк. Як наслідок, ідея прямого доступу до влади «всього народу» насправді приводить до посиленого впливу політичних груп та різного роду лобістів, що відстоюють власні інтереси.

Головними причинами кризового стану демократії як політичної ідеології та управлінської практики є наступні:

недовіра до демократичних інститутів. Реальною загрозою для демократії є те, що рішення приймаються приховано в результаті бюрократичної боротьби та лобіювання. Могутність ТНК та централізація влади на користь корпорацій підривають довіру до демократії як споконвічної цінності, формують підґрунтя для авторитарних закликів;

декларативний характер національних конституцій як гарантів свободи. Порушення конституційних норм призводять до зниження політичної активності громадян, посилюють байдужість до політичного процесу, живлять апатію, відчуття перенасичення політикою та небажання брати участь в цій сфері суспільного життя;

криза філософії індивідуалізму, що вважається базовою характеристикою світогляду ліберальних демократій. Явища сучасного глобалізованого світу постають у свідомості людей як незаплановані, спонтанні, випадкові та непередбачувані. Свободою нині користуються насамперед глобалізовані сили, що визначають умови життя все більшого кола людей. Ціною індивідуальної свободи стає небезпека, невпевненість людини в своїх правах, менша доступність засобів існування, нестабільність;

нова форма соціальної диференціації за ступенем володіння інформацією стимулює радикальну зміну системи цінностей, відмову від досягнення довгострокових цілей та завдань, примітивізм мислення, повернення до архаїчних зразків самореалізації.

Разом з тим стверджувати про вичерпаність демократичного процесу явно передчасно, оскільки розвиток європейської (пізніше й американської)

цивілізації переконливо доводить, що люди завжди прагнули до матеріального добробуту й такого устрою громадського життя, щоб почуватися максимально вільними. Історична практика засвідчує, що цю тенденцію максимально може реалізувати лише демократія – політичний механізм, який гнучко пристосовується до зміни форм організації суспільства. Демократія динамічніша і стійкіша за диктатуру, оскільки: сучасна людина обрану нею владу приймає легше, ніж нав'язану; демократія забезпечує конкуренцію ідей, альтернативних політичних проектів, що знижує ризик необоротних помилок, а також представляє інтереси різних соціальних груп при прийнятті політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи; демократичні процедури сприяють висуванню людей здібних та енергійних, що підвищує якість професійної еліти, її конкурентоспроможність. Відтак демократизація політичної системи залишається стійкою тенденцією соціально-політичної еволюції.

Визначальною тенденцією сучасної системи міжнародних відносин виступає їх прагматизація, яку розуміють як пошук ефективних механізмів утвердження якісно нових принципів міжнародного співробітництва. Провідним мотивом цивілізаційного розвитку в епоху глобалізації є вдосконалення системи міжнародних відносин, з чим погоджуються представники різних поверхів «глобальної піраміди». Виходячи з цього, можна говорити про назрілу модернізацію феномену демократії, що може стати підґрунтям для якісно нових принципів її теоретичного трактування та практичного ствердження.

Криза культурної ідентичності є близькою до кризи демократії, хоча і не співпадає з нею. Вважається, що в сучасному глобалізованому світі кризу ідентичності зумовлює невпевненість людини у своєму майбутньому, відчуття постійної небезпеки й тривоги, зростання розриву між поколіннями та інші екзистенціальні проблеми. Процеси зниження ролі й значення традицій і моральних норм, характерні для постіндустріального суспільства, призводять до розшарування, розпорошення таких усталених видів ідентичності, як

національна, класова, гендерна, що сформувалися в епоху модерну. В глобалізованому середовищі, де соціальні константи минулих епох (політика, освіта, інформація, коло друзів, дозвілля) постійно рухаються, видозмінюються та не вселяють надії, люди перебувають у пошуках таких спільнот, приналежність до яких є психологічно комфортною хоча б протягом якогось часу.

Під впливом глобалізації інтенсифікується процес гібридизації культури. Цьому сприяють розгалужена система комунікацій та повсюдне впровадження інформаційно-комунікативних технологій. Під їхнім впливом нівелюються місцеві відмінності, поширюються універсальні цінності й продукти масової культури, яка стає гомогенною. Така продукція заповнює світовий інформаційний простір незалежно від бажання людей, спричиняє зміни в соціальній структурі соціуму, деформує і руйнує національні культури, загострює проблему культурної ідентифікації людини. Іншими словами, гомогенізація культури як результат соціокультурної глобалізації руйнує культурну ідентичність, загрожує втратою національно-етнічної ідентичності та створює тип людини, яка дотримується загальних стандартів поведінки й способу життя. Для «пересічної людини» збереження своєї культурної, національної, конфесійної, етнічної ідентичності видається можливим на локальному рівні та є природною реакцією на загрозу культурно-духовної стандартизації. За таких умов на передній план виходить ідентифікація з найближчим оточенням, відчуття близькості з основними первинними контактними спільнотами, що в кризових ситуаціях виступають як найбільш надійні.

Таким чином, серед загроз сучасної цивілізації криза ідентичності є однією з головних, а демографічні проблеми та міграційні потоки загострюють її ще більше. Подолання цієї кризи вимагає знаходження відповіді на специфічний виклик глобалізації – поглиблення конфліктів між людьми, які відчувають свою причетність до глобального світу, живуть у цьому світі та людьми локальних культур. Якщо узагальнити, то йдеться про конфлікт між

індивідами, які мислять категоріями глобального світу та індивідами, які мислять локально. З метою виходу з цієї ситуації окремим особам та соціальним групам необхідно на практиці реалізовувати принцип: «мислити – глобально, діяти – локально». Проте це побажання сприймається не всіма. Сучасна цивілізація, як продукт тисячолітньої культурної діяльності людства поки що демонструє нездатність створити нові рамки соціальної інтеграції та сформувати соціальні інститути, які б однаково прихильно сприймалися б представниками різних цивілізацій (культур).

4.5. Трансформація дефініції «державний суверенітет» в умовах глобалізації

На рубежі ХХ-ХХІ ст. принцип суверенної рівності держав став предметом наростаючої критики з боку різнорідних політичних сил різних країн, що вбачають у ньому перешкоду суспільно-політичному розвитку в нових історичних умовах. Насамперед, протиставляються принципи державного суверенітету й територіальної цілісності та право народів на самовизначення. На адресу суверенних держав висуваються звинувачення в їхній нездатності налагодити ефективне управління в умовах глобалізації. Вказується, що реальний суверенітет є більш традиційним атрибутом практичної політики більшості сучасних країн. Саме в ньому як в історичній необхідності відбиваються ступінь поступливості держави, міра делегування нею владних повноважень іншим державам, наддержавним об'єднанням або міжнародним структурам. При цьому пропонувалися різні трактування десуверенізації, зокрема, як: зростання ролі глобального управління, перерозподіл владних функцій від національно-державного рівня до глобального; загальна форма формування міжнародних об'єднань, що базується на інтеграційних процесах між державами з одночасною децентралізацією всередині їх; конкуренція, конфлікт, протистояння

суверенітету та транснаціональних акторів; незгода з тим, що суверенітет є «абсолютна цінність», «політичний синонім конкурентоспроможності», «умова наявності власного глобального проекту», «власність нації».

У контексті сказаного, варто акцентувати увагу на тісному взаємозв'язку суверенітету та якісних параметрів державності в умовах активних глобалізаційних впливів:

рівень суверенітету держави корелює з якістю його функціонування. Ефективне виконання державою функцій забезпечує високий рівень її розвитку та суверенітету. Здатність самостійно вирішувати внутрішні проблеми й бути при цьому здатною реагувати на зовнішні загрози – це характеристики держави з високим рівнем суверенітету. Високі показники ефективності функціонування держави забезпечують реальний суверенітет держави;

внутрішній суверенітет держави забезпечується високорозвиненою економічною сферою, ефективною політичною сферою та оптимальною діяльністю політичних еліт, тобто їх здатністю ефективно управляти наявними ресурсами в заданих умовах, а зовнішній суверенітет додатково детермінується ефективною військовою сферою. Однак провідним фактором суверенності є внутрішня ефективність держави;

рівень суверенітету держави варіюється в залежності від її розташування в світовій системі. Наближення країни за основними параметрами до «ядра» або віддалення від нього, відповідно, збільшує або зменшує ступінь суверенності держави;

зростання рівня суверенітету окремих держав не вигідний лідерам глобалізаційних процесів, оскільки спроби підвищення ефективності провідних сфер функціонування цих держав суперечать інтересам провідних держав, а, отже, будуть блокуватися. Здатність проводити самостійну національну стратегію є показником високого рівня суверенітету держави.

Високий рівень суверенітету держав «ядра» (США, Японія, Німеччина та ін.) забезпечується не окремими показниками ефективності в тій чи іншій сфері, а їх сукупністю. Це економічно розвинені країни, що володіють значним

військовим потенціалом. Їхня економіка базується або на змішаній моделі (Японія, Німеччина), або на ліберальній (США), при цьому в обох моделях зберігається значна частка державної власності. Високим є військовий потенціал країн «ядра», де лідируючі позиції посідають США. Ефективність політичних систем цих країн також є доволі високою, а політичний режим характеризується демократичною якістю.

Держави з високим рівнем суверенітету мають ряд загальних параметрів, що визначають детермінанти суверенітету, передусім це: змішана модель економіки, що включає елементи ринкової економіки й державного регулювання, з переважанням того чи іншого елемента; достатня ресурсна база, контрольована ними навіть за межами власних кордонів; розвинений ВПК та наявність боєздатної армії; наявність збалансованої системи влади та інтегрованих політичних еліт, що забезпечує ефективність політичного управління; наявність потужного середнього класу, інтереси якого неминуче враховуються при вирішенні внутрішньо-суверенних завдань.

Держави «напівпериферії» (Китай, Бразилія, Росія) володіють середнім рівнем суверенітету, що пояснюється зниженою ефективністю виконання їхніми політичними системами однієї або відразу кількох базових функцій. Економічна, правова та соціальна сфери також мають знижені показники ефективності, зокрема: рівень корупції і злочинності в цих країнах залишається високим; не сформовано впливовий середній клас; соціальне розшарування суспільства досягає критичних масштабів. Крім того відчувається невпинний вплив на ці країни геополітичної надсистеми, утвореної країнами «ядра» (G-7).

Країни «периферії» характеризуються низьким рівнем суверенітету. Функціонування держав, віднесених до цієї категорії, значною мірою визначається імпульсами, що виходять від країн «ядра» або «напівпериферії». Залежність держав «периферії» проявляється в неможливості проведення ними незалежної внутрішньої і зовнішньої політики. Лише окремі сфери, що не є визначальними для світового та регіональних політичних процесів, залишаються прерогативою даних держав.

Варіативно ця думка звучить наступним чином: домінуючими ознаками розвитку міжнародних відносин останнього періоду були намагання перегляду та обмеження суверенних засад держав, а також обґрунтування законності гуманітарного втручання держав-лідерів у внутрішні справи інших країн. Певним чином на собі це відчула й Україна. Отже, хоча принцип суверенності закладений у систему міжнародної безпеки, – його сутність зазнала певної еволюції. Суб'єктивне трактування даного поняття, пояснюване так званою «політичною доцільністю глобалізованого світу», дає можливість невідповідальним країнам для зловживань: одним – не дотримуватися взятих на себе зобов'язань перед власним народом, іншим – втручатися у внутрішні справи суверенних держав. Обмеження суверенітету відбувається тоді, коли держава втрачає частину або всю сукупність прав, що витікають з цього стану. Особливо чітко елементи такого механізму прописані в документах ЄС, НАТО, ОДКБ.

Якщо узагальнити, то повний політичний суверенітет був і залишається таким собі ідеальним побажанням, метою розвитку, досягти якої спроможні далеко не всі політичні системи. Проти суверенітету держав, їхньої територіальної цілісності, права самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики, навіть непорушності кордонів потужно працюють принципи пріоритетності світової демократії, прав і свобод людини, економічної свободи, проголошені «блоком прогресивних націй» на чолі зі США. Як наслідок, замість повноцінного суверенітету, про що йдеться в міжнародному праві, держава має реальний суверенітет, який суттєво поступається своїми характеристиками теоретично обґрунтованому ідеалу. Відповідно, поступово міцніють позиції тих, які намагаються неупереджено встановити сутність десуверенізаційних процесів. Наприклад: суверенітет національної держави поступово, але неухильно слабне, національна держава в недалекому майбутньому взагалі може зникнути з міжнародної арени під тиском глобалізаційних ефектів. На користь цього наводять кілька обставин:

утвердження та подальше зміцнення наднаціональних структур (міжнародних міжурядових та неурядових організацій, ТНК, наднаціональних фінансово-економічних утворень, міжнародної мафії тощо).

загострення глобальних екологічних проблем, які постають в сучасному світі як наднаціональні із-за: недбалих або неправомірних дій сусідніх держав, які призводять до порушення екологічного балансу; нерівномірного розвитку різних країн світу та відсутності механізмів уніфікації на міжнародному рівні правових і технічних норм захисту довкілля та ін.;

виникнення транснаціональних ринків (легальних – торгівлі фінансами, капіталами, інвестиціями, робочою силою, технологіями, а також кримінальних – торгівлі наркотиками, зброєю, радіоактивними матеріалами, жінками, дітьми, донорськими органами, старожитностями тощо), тобто товарні ринки втрачають національні й територіальні обмеження, протистояти чому в сучасних умовах розширення та поглиблення світових господарських зв'язків нездатна жодна країна;

стандартизація зовнішньоекономічної діяльності, оскільки переважна більшість країн вважають за необхідне відмовлятися від зведення бар'єрів у міжнародній торгівлі у вигляді одноосібно визначених тарифів, тобто більш вигідним є встановлення єдиних для всіх регулюючих норм у різних сферах – від фінансів до охорони здоров'я, від екології до забезпечення безпеки.

інформатизація глобального простору, в умовах якого національна держава, іноді сама того не усвідомлюючи, поступається своєю суверенністю на користь олігополії, що керує глобальними телекомунікаційними мережами, включаючи Інтернет. Соціально-політичні суб'єкти, що перетворили інформатизацію наприкінці ХХ ст. у стратегічні проекти посилення власного домінування, з самого початку мінімально зважали на фактор національних кордонів, а зараз вони ними просто нехтують.

У науковій літературі закріпився термін «інформаційний імперіалізм», який означає залежність світового співтовариства від США, на частку яких за

даними ЮНЕСКО на початку XXI ст. припадало 65% світового комунікаційного потоку інформації.

До цього необхідно додати відцентрові тенденції розвитку низки держав, що є рушійними силами процесу девальвації внутрішнього суверенітету. Йдеться як про етнічний сепаратизм, так і посилення влади на місцях (так званий «ренесанс регіонів»), виникнення значної кількості локальних субкультур, посилення індивідуальної компоненти людського життя та ін.

З огляду на викладене вище, є всі підстави стверджувати, що сучасні країни не є суверенними повністю, оскільки не тільки їх окремі інститути входять до різноманітних міжнародних структур, а й окремі громадяни, їхні групи попри національні кордони безпосередньо спілкуються в межах міжнародного співтовариства. Крім того, держави поділені на корпоративні групи, які у відносинах враховують фактор «свій» і «чужий». Ставлення до «своїх» більш м'яке, ліберальне, ніж ставлення до «чужих» або «інших». Це означає, що трактування державного суверенітету здебільшого набуває суб'єктивного забарвлення залежно від того, хто, де, як та з якою метою оперує його сутнісними характеристиками.

Таким чином, сьогодні ми є свідками процесу десуверенізації держав, яка може відбуватися в межах їхніх кордонів, визнаних світовим співтовариством та без їх формального порушення та прискорювати процес руйнування наявних держав й стимулювати виникнення нових, тобто на порядку денному світової та регіональної політики стоїть десуверенізація держав, сутність якої поки що не має одностайного трактування. Разом з тим, вважається, що десуверенізація є механізмом часткового демонтажу традиційних держав у функціональному та структурному сенсі. При цьому слід розрізняти запланований, послідовний характер десуверенізації, що супроводжується відповідним інституціональним оформленням, а також її стихійний перебіг.

Наприклад, в ЄС десуверенізація є інституціоналізованим процесом, який не несе критичної загрози для цільності цієї наддержавної структури. Сучасний Євросоюз являє собою експеримент постсуверенної моделі існування держави,

коли публічна політика існує окремо від адміністративного регулювання. Даний варіант десуверенізації супроводжується послабленням демократії, проти чого європейці єдиним фронтом явно не виступають.

Дається взнаки те, що ЄС ще не набув остаточних форм, перебуває у стадії формування, не маючи ані визначених кордонів, ані остаточно усталених інституцій, тобто не маючи виразних ознак суверенної державності в традиційному розумінні цього поняття. Проте це «недодержавне утворення» виразно претендує на роль глобального гравця, беручи реальну участь у світовій економіці й міжнародній політиці. Аналізуючи реальні кроки керівництва ЄС можна назвати кінцеву (хоча й не названу) мету – побудову єдиного загальноєвропейського утворення, яке з повним правом можна було б назвати «конфедеративною державою». Процес одержавлення ЄС відбувається на тлі «м'якої десуверенізації» його країн-членів, а більшість зроблених кроків повністю вкладаються в тенденцію набуття проектом ЄС ознак повноцінної державності. Зокрема, якщо сконцентруватися на такому важливому атрибуті державності, як «публічна влада – апарат керівництва», то слід зазначити, що, залишаючись формально структурованими у традиційні «держави-нації», європейські суспільства поступово зменшують роль центрального державного апарату, що вкладається в модель десуверенізації.

Іншими словами, законодавча влада ЄС (Європарламент та Рада Євросоюзу), виконавча влада (Єврокомісія), судова влада (Суд Євросоюзу) суттєво змінили конфігурацію влади в цьому об'єднанні країн і народів. Фактично, сталася не просто реконфігурація влади, а часткова десуверенізація країн-членів, на що вони погодились, оскільки вважається, що Євросоюз своїм членам більше «дав», аніж «відняв». Як наслідок, визнання часткової десуверенізації позитивним процесом стало реальністю західноєвропейської суспільно-політичної думки початку ХХІ ст.

Факт передачі Євросоюзу права реалізації певних повноважень передбачає заборону національним урядам паралельно здійснювати правове регулювання в тих самих сферах діяльності. Зокрема, в ЄС існує сфера

конкуруючої компетенції, а також сфери, де діяльність наднаціональної організації має координаційний характер або такий, що доповнює діяльність національних урядів. Наднаціональна організація у вигляді спільних органів політичного управління не обмежує суверенітет держав, а лише перебирає на себе реалізацію окремих суверенних прав, якщо держави-члени вважають, що їх здійснення на наднаціональному рівні є більш ефективним і корисним, аніж на національному. В ЄС національні уряди обмежують себе не в суверенітеті і навіть не в суверенних правах, а лише в праві реалізації останніх.

Збереження національними урядами держав ЄС контролю над реалізацією таких суверенних прав, як право стягувати податки, визначати адміністративно-територіальний поділ країни, мати збройні сили, оголошувати стан війни та укладати мир набуває вирішального значення для збереження суверенітету, оскільки лише за цієї умови держави продовжуватимуть відігравати провідну роль у системі міжнародних відносин. При цьому поступово відбуватиметься трансформація параметрів суверенітету, яка полягатиме у поступовому прийнятті державами концепції так званого «розподіленого суверенітету».

Таким чином, попри те, що прибічники теорії так званого «відмирання суверенітету» керуються послабленням ролі держави на світовій арені, держава була, є й надалі залишатиметься вирішальним чинником на політичній арені світу. Навіть за умов всеохоплюючої глобалізації вона не втрачає суверенітету, зберігаючи суттєві важелі впливу на інших суб'єктів, як національних, так і міжнародних. При створенні будь-яких наднаціональних організацій держави не відмовляються від свого суверенітету на їхню користь, а делегують їм частину своїх владних повноважень. Тому процес міжнародної інтеграції слід розглядати як результат продовження внутрішньої політики держав через відстоювання їхніх національних інтересів у наднаціональних політичних інституціях.

Звичайно, не так все однозначно. Європейська національна держава справедливо вважається одним з вищих досягнень людського розвитку, яке

забезпечило масштабну демократизацію, відносну соціальну рівність (або некритичний соціальний дисбаланс), досить високий рівень культури в суспільстві, посилення довіри у відносинах між більшістю соціальних акторів тощо. Виникають побоювання, що навіть з обмеженим демонтажем національної держави відбуватимуться системний регрес і розпад того європейського суспільства, яке кілька століть поспіль було орієнтиром розвитку для більшості неєвропейських країн. Факт лавиноподібного збільшення кількості держав наприкінці ХХ ст. практично до двох сотень багато в чому пояснюється намаганням їхніх державотворчих сил втілити в суспільну практику принцип політичного суверенітету в максимально можливому обсязі останнього.

Разом з тим, за межами Євросоюзу ситуація з послабленням суверенітету держав є принципово іншою. Так, фактором десуверенізації в просторі СНД є конструювання механізмів залежності політичних режимів від зовнішніх центрів сили, які володіють цілим арсеналом засобів позбавлення інших країн ознак якісної суверенності. Як вказується в окремих наукових виданнях, до нових незалежних держав, що виникли на теренах колишнього СРСР, глобалізаційними лідерами застосовано низку механізмів примусової десуверенізації (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Механізми примусової десуверенізації країн, що виникли на теренах колишнього СРСР

Механізми примусу		
Економічні	Руйнування національних виробничих комплексів	Реалізовано
	Захоплення основних галузей економіки іноземним капіталом	Реалізовано
	Вплив міжнародних неурядових організацій (насамперед МВФ)	Реалізовано
	Міграційна експансія («вимивання мізків»)	Реалізовано

Організаційні	Дроблення багатонаціональних держав	Триває
	Підготовка та використання «агентів впливу» у складі легітимних органів влади	Реалізовано
	Розбещення й шантаж національної еліти	Реалізовано
	Формування та використання органів «зручної» влади	Реалізовано
	Введення інституту іноземних консультантів з найважливіших сфер життєдіяльності	Реалізовано
	Насадження стратегій розвитку, що суперечать національним інтересам	Реалізовано
Природно-екологічні	Руйнування природного середовища у країнах розміщення шкідливих виробництв	Триває
	Хижацька експлуатація природних ресурсів	Реалізовано
	Ерозія традиційного способу життя суспільства	Реалізовано
Силові (фізичні)	Воєнна агресія	Реалізовано частково
	Міжнародна ізоляція	Зберігається ймовірність
Інформаційні механізми		
Теоретичні	Обґрунтування безальтернативності ринкового фундаменталізму	Реалізовано
	Заперечення цінностей Модерну та формування світогляду агресії	Реалізовано
	Визнання вестернізації глобальним напрямком світового розвитку	Реалізовано
Спотворення інформації	Прикриття реальних цілей глобалізації	Реалізовано
	Пропаганда досягнень вестерну та приховування його кризового стану	Реалізовано
	Насадження подвійних стандартів в оцінці подій та явищ	Реалізовано
	Контроль інформаційних потоків, адресованих масовому споживачу	Реалізовано
	Шельмування історичного минулого країни	Реалізовано
Маніпулювання свідомістю	Цілеспрямоване руйнування психологічної структури особистості; зомбування людей	Реалізовано
	Пригнічення духовного та стимулювання	Реалізовано

	біологічно-чуттєвого начала людини	
	Формування «громадянина світу», «економічної людини»	Реалізовано
	Формування суспільної свідомості, що відповідає інтересам олігархів	Реалізовано

Наслідком реалізації подібних механізмів примусу стають розгалужені механізми залежності формально суверенної країни від зовнішніх центрів сили, її державницька неповноцінність.

У численних наукових, нормативно-правових, аналітичних, публіцистичних та ін. джерелах вказується, що найбільш серйозними загрозами державному суверенітету сучасної України є: відмова владної еліти від проведення самостійної політики та її підпорядкування інтересам інших держав; існуюча впродовж усього періоду політичної незалежності енергетична залежність економіки країни від зовнішніх експортерів енергоносіїв; економічний занепад, втрата конкурентоспроможності національної економіки; деформація національної ідентичності; культурне підпорядкування духовним впливам більш потужних держав. Не менш значними загрозами для державного суверенітету є: фінансова залежність та накопичення критичного державного боргу; втрата дієздатності армії та інших силових структур, що переконливо довели події 2014 р, пов'язані з відстороненням від влади четвертого Президента України та його політичної команди; втрата спроможності національної валюти; критична залежність стратегічних галузей економіки та підприємств від іноземного капіталу; втягування України у конфронтацію міжнародних суб'єктів; сепаратистські рухи, результатом використання яких стала анексія Криму з боку РФ у 2014 р., та утворення так званих «ЛНР» та «ДНР»; поширення на території України міжнародного тероризму. До цього додаються криза національно-демократичного руху в Україні, втрата інформаційного простору, занепад української культури й духовності тощо. Крім того, небезпечними для суверенітету продовжує залишатися тотальна корупція на всіх щаблях влади, кадрова деградація та правовий нігілізм окремих представників корпусу державних службовців. Якщо узагальнити, то

суверенітет, а разом з ним політична й економічна самодостатність, національні інтереси, національна безпека України та деякі інші законодавчо визначені державні характеристики залишаються такими собі «ідеальними кресленнями» соціально-політичних відносин, реальне досягнення яких поки що залишається суспільним побажанням.

Водночас мало хто ризикує заявити про необхідність прискореного знищення державного суверенітету, його повного витіснення в історичне небуття. Більшість політичних прогнозів сходяться в тому, що глобалізація не тільки не знищить, а й збагатить поняття суверенітету, насамперед його внутрішньополітичну частину. З цією метою пропонують ввести поняття «нової суверенності», сутність якої полягає у функціональному пристосуванні держав до глобалізаційних викликів. Відповідно, вносяться змістовні корекції у поняття «суверенна держава». Враховуючи усталену орієнтацію транснаціональних структур на подолання національних кордонів, рівним опонентом на шляху транскордонного проникнення різних соціальних акторів пропонується вважати транснаціональну державу. Транснаціональність у даному випадку означає: кардинальну трансформацію поняття «державний суверенітет», пріоритет у політичній практиці не «повного», а «інклюзивного» суверенітету; формування транснаціональних ідентичностей замість ідентичностей територіальних та національних; відхід від традиційного сприйняття держави як територіального суб'єкта до транстериторіального.

Таким чином, як би не еволюціонували держави в умовах глобалізації, виключно за ними збережеться спектр завдань, без вирішення яких організована колективна діяльність виявиться неможливою. Такими завданнями залишаються наступні: надання соціальних послуг; забезпечення внутрішнього порядку й обороноздатності; регулювання ринку; підтримка транспортної інфраструктури; регулювання процесу міграції; вирішення внутрішніх етнічних проблем; контроль над природними ресурсами та ін. Тому національна держава з чітко окресленим суверенним потенціалом залишатиметься важливою формою політичної організації соціуму, оскільки й

надалі виступатиме первинним джерелом законного порядку на певній території. Хоча управлінські можливості держави помітно звузилися, вона є стрижневою організаційною структурою в умовах нелінійного накопичення нових загроз і викликів для населення певної країни, регіону, світу в цілому.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність та зміст процесу глобалізації.
2. Назвіть основні школи глобалістики.
3. Що є об'єктом та предметом глобалістики?
4. Які категорії глобалістики методологічного характеру Ви знаєте?
5. Які категорії глобалістики соціально-економічного характеру Ви знаєте?
6. Які категорії глобалістики політичного характеру Ви знаєте?
7. Які категорії глобалістики соціокультурного характеру Ви знаєте?
8. Дайте характеристику глобальним процесам природного характеру.
9. Дайте характеристику глобальним процесам політичного та економічного характеру.
10. Розкрийте зміст впливу глобалізації на культуру сучасного світу.
11. Розкрийте сутність та зміст глобалізації інформаційних процесів.
12. Розкрийте сутність та зміст глобального управління та глобального менеджменту.
13. Розкрийте сутність та зміст зміни парадигми міжнародних відносин.
14. Дайте характеристику геополітичному та гео економічному виміру процесів глобалізації.
15. Розкрийте сутність та зміст глобальної еволюції державно-управлінських систем.
16. Розкрийте сутність та зміст цивілізаційної парадигми.
17. Співвідношення між вихідними поняттями «цивілізація», «суспільство» та «культура».
18. Назвіть характерні ознаки цивілізаційного підходу.

19. Дайте характеристику основним типологічним моделям цивілізації.
20. Назвіть основні принципи формування глобальної цивілізації.
21. Розкрийте сутність та зміст стратегій міжцивілізаційних глобальних взаємодій.
22. Назвіть головні переваги стратегії партнерства цивілізацій.
23. Назвіть аксіологічні засади стратегії гуманістичного глобалізму.
24. Назвіть характерні риси аграрної, індустріальної та постіндустріальної цивілізацій.
25. Назвіть характерні риси західної та східної моделей суспільства.
26. Назвіть характерні риси Західно-Християнської, Східно-Християнської, Східно-Мусульманської, Східно-Буддистської, Північно- і Південно-Язичних цивілізацій.
27. Назвіть основні культурно-цивілізаційні відмінності в моделях геополітичної поведінки країн Заходу і Сходу.
28. Назвіть основні культурно-цивілізаційні відмінності в моделях забезпечення безпеки країн Заходу і Сходу.
29. Сутність категорій «політичний простір» і «політичний час».
30. Сутність консенсусного підходу у глобальному діалозі цивілізацій.
31. Розкрийте сутність та зміст понять «глобальної безпеки» та «міжнародної безпеки».
32. Предметне поле досліджень глобальної та міжнародної безпеки.
33. Розкрийте сутність та зміст поняття «конфлікт цінностей».
34. Розкрийте зміст сучасних тенденцій боротьби за ресурси.
35. Розкрийте сутність та зміст понять «маргіналізація країн» та «ерозія державності».
36. Охарактеризуйте неконтрольоване поширення ЗМУ як загрозу національній та міжнародній безпеці.
37. Охарактеризуйте тероризм та глобалізацію криміналу як загрози національній та міжнародній безпеці.
38. Причини виникнення терористичних організацій.

39. Види терору та терористичні діяльності.
40. Особливості сучасного тероризму.
41. Чинники, які можуть сприяти розповсюдженню тероризму в Україні.
42. Охарактеризуйте неконтрольовану міграцію як загрозу національній та міжнародній безпеці.
43. Розкрийте зміст сучасних тенденцій геополітичного інформаційного протиборства.
44. Поясніть взаємозв'язок інформаційної безпеки держави з її суверенітетом.
45. Дайте визначення понять «глобальна криза демократії» та «культурна ідентичність».
46. Дайте визначення поняття «десуверенізація».
47. Назвіть механізми примусової десуверенізації.
48. Які інституційно-цивілізаційні особливості необхідно враховувати при формуванні механізму забезпечення національної безпеки України?

Теми рефератів (контрольних робіт)

1. Сутність процесу глобалізації та підходи до визначення поняття «глобалізації».
2. Школи глобалістики.
3. Передумови глобалізації: науково-технологічний прогрес, економічна лібералізація (розвиток ринкової системи), зміни в політичній системі в національному та міжнародному масштабах.
4. Глобальні процеси природного характеру.
5. Геополітичний та геоекономічний вимір процесів глобалізації.
6. Вплив глобалізації на культуру сучасного світу.
7. Глобалізація інформаційних процесів.
8. Глобальне управління та глобальний менеджмент.
9. Поняття «глобальне управління» в сучасних політичних теоріях.

10. Зміна парадигми міжнародних відносин.
11. Геополітичний вимір процесів глобалізації.
12. Гоекономічний вимір процесів глобалізації.
13. Види терору та терористичні діяльності
14. Особливості сучасного тероризму та чинники, які можуть сприяти його розповсюдженню в Україні.
15. Напрями глобальної еволюції державно-управлінських систем.
16. Цивілізаційна парадигма в сучасній глобалістиці.
17. Стратегії міжцивілізаційних глобальних взаємодій.
18. Порівняльна характеристика індустріальної та постіндустріальної цивілізації.
19. Порівняльна характеристика горизонтальних цивілізацій.
20. Взаємодія цивілізації Заходу і Сходу в сучасному світі.
21. Культурно-цивілізаційні відмінності в моделях геополітичної поведінки країн Заходу і Сходу.
22. Культурно-цивілізаційні відмінності в моделях забезпечення безпеки країн Заходу і Сходу.
23. Основні поняття і тенденції культурної глобалізації.
24. Основні фактори культурної глобалізації в сучасному світі.
25. Вплив культурної глобалізації на національні культури.
26. Глобалізм, регіоналізм і проблеми культурної ідентичності.
27. Ренесанс регіональних і локальних культур як складова частина процесу культурної глобалізації: її причини та наслідки.
28. Сценарії розвитку процесів культурної глобалізації в ХХІ ст. та перспективи формування глобальної культури.
29. Світові масмедіа як провідник культурної глобалізації.
30. Політичне партнерство: сутність, структура, механізми реалізації.
31. Основні відмінності західної і східної цивілізацій та їх вплив на процес глобалізації.

32. Політичний простір західної цивілізації: формування, еволюція, результати.
33. Глобальна поляризація людства: значення для України.
34. Міжнародний досвід консенсусного регулювання глобальних проблем (історичний досвід ХХ ст.).
35. Глобальна безпека – міжнародна безпека: тотожності та відмінності.
36. Конфлікт цінностей як чинник дестабілізації міжнародних взаємин.
37. Ресурси постіндустріального розвитку: співвідношення матеріальних та духовних складників.
38. Ерозія державності: цивілізаційно-культурний контекст.
39. Міжнародний тероризм: Виклик? Загроза? Небезпека?
40. Міграційні потоки ХХІ ст. та перспективи їх просторово-векторної інтенсифікації.
41. Державний суверенітет як політична цінність.
42. Сучасні тенденції розвитку земної цивілізації.
43. Вплив глобальних проблем безпеки на національну і міжнародну безпеку.
44. Інституційно-цивілізаційний аспект формування механізму забезпечення національної безпеки України.

Рекомендована література

1. *Анилионис Г.П.* Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г.П. Анилионис, Н.А. Зотова. – М.: Международные отношения, 2005. – 676 с.
2. *Белл А.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / А. Белл. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
3. *Бжезинский З.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 288 с.
4. Будущее цивилизаций и стратегия цивилизационного партнерства. Часть 9. Глобального прогноза «Будущее цивилизаций» на период до 2050 года.

Под ред. Ю. В. Яковца, Б. Н. Кузыка, Н. С. Бектурганова. – М: МИСК, 2009. – 600 с.

5. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

6. Глобалізація і сучасний міжнародний процес: Монографія / За заг. ред. Б.Гуменюка і С.Шергіна. – К.: Університет «Україна», 2009. – 508 с.

7. *Гражевська Н.І.* Економічні системи епохи глобальних змін. – К.: Знання, 2008. – 431 с.

8. *Грубов В.М.* Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма / В.М. Грубов. – К.: Тов. «ФАДА». – 2007. – 554 с.

9. *Дергачев В.А.* Цивілізаційна геополітика (Большие многомерные пространства): Монографія / В.А. Дергачев. – Одеса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. – 262 с.

10. *Дудко І.Д.* Інституційне й управлінське забезпечення зовнішньополітичної стратегії США в умовах постбіполярності: Монографія / І. Д. Дудко. – К.: КНЕУ, 2007. – 144 с.

11. *Кочетов Э.* Глобалистика: Теория, методология, практика: Учебник для вузов / Э. Кочетов. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФА*М), 2002. – 672 с.

12. *Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил. – Киев – М.: Ника Центр, 2004. – 1063 с.

13. *Моисеев Н.Н.* Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моисеев. – М.: МНЭПУ, 1998. – 228 с.

14. *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

15. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.

16. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко. – К.: Благотворительный Фонд содействия

развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.

17. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Д.Г. Лук'яненка та А.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2011. – 703 с.

18. *Сорокин П.А.* Главные тенденции нашего времени / П.А. Сорокин. – М.: Наука, 1997. – 351 с.

19. *Співак В.М.* Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: Монографія / В.М. Співак. – К.: Логос, 2011. – 416 с.

20. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 556 с.

21. *Столярчук Я.М.* Глобальні асиметрії економічного розвитку: Монографія / Я.М. Столярчук. – К.: КНЕУ, 2009. – 302 с.

22. *Субботин А.К.* Границы рынка глобальных компаний / Предисл. Д.С. Львова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 328 с.

23. *Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2-х т. – Т. 1 – К.: Основи, 1995. – 406 с.

24. *Тоффлер Е.* Третья Хвиля / З англ. пер. А. Євса. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.

25. *Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы. – М.: «Рефл-бук», К.: «Веклер», 2002. – 480 с.

26. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.

27. *Хелд Д.* и др. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Пер. с англ. В.В. Сапова и др. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.

28. *Чернов П.В.* Новый геополитический передел мира: Что будет с Россией? / П.В. Чернов. – М.: Вост. лит., 2003. – 287 с.

29. *Шевченко М.М.* Геоекономічні та інформаційні війни в структурі постіндустріальної цивілізації / М.М. Шевченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 80. Ч 1. – С. 142-146.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ МІЖНАРОДНОЇ ОБСТАНОВКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Глава 5. Аналіз міжнародної обстановки та геополітичні стратегії провідних держав

5.1. Теоретичні основи аналізу міжнародної обстановки

Моделювання сучасного світу. Друга половина ХХ століття ознаменувалася зміною парадигм цивілізації, міжнародних відносин та війни. Це у свою чергу спричинило вплив на шляхи та методи здійснення геополітичної стратегії сучасною державою. Виходячи з того, що в системі міжнародних відносин відбувся перехід з геополітичної на геоекономічну парадигму, геополітичні моделі загальнопланетарного рівня вже не дають у повній мірі уявлення про світовий порядок. Відповідно постає проблема вибору стратегії моделювання сучасного світу з метою здійснення ефективної геостратегії держави. Саме тому проблема дослідження стратегії моделювання сучасного світу залишається актуальною і потребує фіксації як на рівні теорії, так і на рівні практичного забезпечення функціонування системи національної безпеки України.

Для усвідомлення головних тенденцій ХХІ ст.. необхідно виходити з уяви про світ як глобальний простір, що має відносну систему координат (коли простір розглядається як сукупність кількох компактніших підпросторів). Дослідники, схематизуючи загальну картину глобального простору, стверджують, що він представляє собою симбіоз часткових просторів, а саме геополітичного, геостратегічного (воєнно-стратегічного), геоекономічного, інформаційного, правового та інших, які відображають ту чи іншу сферу діяльності людини. При цьому, Е. Кочетов, враховуючи становлення нової

парадигми культурно-історичної думки, що передбачає взаємне доповнення формаційного та цивілізаційного підходів аналізу з метою адекватного осмислення суспільного процесу, розглядає взаємодію часткових просторів і робить висновки про те, що ці простори при повній взаємозалежності мають властивість ієрархії, панування одного над іншим. Один із них обов'язково виходить на головні позиції, і історія чітко фіксує періоди панування того чи іншого простору. Відповідно, стратегічна гра на ієрархічній драбині – це перший принциповий рівень стратегічного оперування в глобальному просторі (світі).

Другий рівень стратегічного оперування полягає в усвідомленні проблеми, пов'язаної з поведінкою того чи іншого простору, в тих чи інших соціокультурних координатах цивілізації, а третій рівень – це поведінка того чи іншого простору у формаційних координатах цивілізації.

Е. Кочетов, розвиваючи зазначені ідеї, вперше запропонував розглянути глобальний світ крізь призму логістики. Розглядаючи логістичну систему в глобальних координатах, дослідник виокремлює її сутність в геологістику по таким напрямках:

часткові системи логістики в глобальному вимірі співвідносяться як геоекономічна, геофінансова, геополітична, геостратегічна (воєнно-стратегічна), геоінформаційна геологістика, а, також світова природоохоронна і світова культурологічна логістичні системи;

глобальний світ виступає як логістична система, в основі якої функціональне (не механічне) переплетіння всіх вищезазначених часткових сфер у єдину логістичну композицію, яка визначає єдність змісту (логіку світового розвитку, його центральну парадигму – неоекономіку) і форми (інституальне оформлення глобального світу).

Таким чином, сприйняття глобального простору як логістичної системи (геологістики) виводить нас на побудову об'ємної синкретичної моделі – геоекономічний атлас світу, де як новітня методологія усвідомлення глобального світу виступає геогенезис.

Під геогенезисом Е. Кочетов пропонує розуміти просторово-філософську категорію усвідомлення, сприйняття й відображення світу як методологічну основу глобалістики; синтез підпросторових форм, які виділені за функціональною ознакою в єдиний цілісний простір. Тобто, геогенезис – це глобальний простір як симбіоз часткових просторів – гео економічного, геополітичного, геостратегічного, інформаційного, простору геофінансів та інших.

Різномасштабні гео економічні, геополітичні, воєнно-стратегічні та інші процеси, накладаючись один на одного, утворюють геострати – стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори. При цьому на просторово-часових кордонах геострат утворюються геомари – енергонасичені граничні поля: геополітичні, природні, соціокультурні, економічні, інформаційні, етнічні та інші. Коли відбувається «відкриття» верхньої «страти» у даному місці і соціальному часі, відбувається виділення «історичної» енергії. Прикладом зазначеного може слугувати руйнування існуючого «шару» геополітичного простору в Югославії, що призвело до виникнення етнонаціональних та етнорелігійних конфліктів, які у свою чергу живляться енергією «історичних» страт.

Розглянемо докладніше складові глобального простору: геополітичний, геостратегічний та гео економічний простори.

Під *геополітичним простором* розуміють простір поширення зовнішньополітичних національних інтересів держав. Структура геополітичного простору зазвичай складається із трьох елементів: ядра, периферії, середньої зони й зв'язків між ними – осей розвитку. Ядро геополітичного простору – основний структурний елемент. В ньому концентрується вся інформація про функціонування системи, звідси йдуть сигнали управління. Периферійна зона забезпечує в більшості ресурсну частину геосистеми, а також виконує функцію буфера по відношенню до сусідніх геосистем. Середня зона має змішані функції, тобто виступає як ресурсне і забезпечуюче ядро. Осі розвитку представляють собою сублінійні структури,

які складаються із найбільших транспортних магістралей, інженерно-технічних комунікацій і концентрації населених пунктів упродовж них. По осям розвитку здійснюється взаємозв'язок між всіма структурними елементами – ядром, периферією та серединною зоною.

При вивченні розвитку геополітичних систем використовують просторовий підхід, розроблений американським вченим С. Коеном. Згідно його теорії, географічні фактори розглядаються тут як просторові параметри системи, а політичний фактор як прояв сили, що обумовлено намаганням до встановлення контролю над економічною, соціальною, та культурною сферами. В основі аналізу лежать спеціальні просторові категорії: сфери, регіони, держави, які визначають просторову ієрархію.

Вищим рівнем просторової ієрархії є геостратегічні сфери: океанічна та євразійська континентальна.

Другий геополітичний рівень – регіони, третій – державний. На геополітичній карті світу С. Коена визначено п'ять світових центрів (держави 1-го порядку): США, Японія, Росія, Китай і ЄС. Ці центри визначають свої геополітичні регіони. Інші геополітичні регіони визначають держави 2-го порядку (Індія, Бразилія та інші), таких країн налічується біля 30. Потім виокремлюються держави 3-го, 4-го, 5-го порядків.

Після розпаду СРСР і біполярного світу в рамках геополітичних досліджень набули поширення різні моделі однополюсного, біполярного і багатопольярного світу. Усі ці моделі в сучасних умовах досить недосконалі та недостатньо адекватні дійсності, адже сучасний світ характеризується досить високим ступенем нестабільності, мультипроблемності, багатоярусності, що затрудняє пошук придатної глобальної геополітичної моделі.

Вітчизняна наукова думка акцентує увагу на побудові багатопольярного геополітичного простору, на якому утворилася фактично однополярна структура світового порядку, маючи на увазі домінування США як світового лідера. При цьому, вважається, що геополітичний простір нині розділений внутрішніми лініями напруженості між сферою, де панує закон і міжнародне

право, де пріоритетними є права людини, і сферою, яка характеризується беззаконням, численними конфліктами, гіпертрофією сил кримінального гатунку тощо – всім тим, що несе загрозу безпеці, стабільності і розвитку людської цивілізації.

Сьогодні можна вести мову про домінування “точкового” сприйняття простору, яке відповідає мобільності морської, а потім – повітряній силі: Гібралтар, Суец, Сінгапур, Гонконг, Кейптаун – “точки”, які мають глобальне значення. З цього слідує, що суцільне зонування Схід – Захід, ядро – периферія – усе більше стає умовним. Замість них формується Світове Місто (сукупність поселень навколо аеропортів з високотехнологічним зв’язком) і Світове Село (область дестабілізації і занепаду підпорядкованого, але недоторканого “глобальним прогресом” простору).

Таким чином, головний вододіл нової бінарної системи є вісь конфронтації у сучасному світі, яка не співпадає з кордонами геополітичного районування “Північ-Південь”, “Схід-Захід”. Власне, кажучи, улаштування світу сучасної епохи скасовує ці кордони. Тому, властивості бінарності світу XXI ст. мають швидше дисперсну природу.

Зауважимо, що зруйнування біполярної структури світу одразу ж виявило “слабкі місця” у геополітичному просторі, що й стимулювало пошук силових методів задоволення егоїстичних інтересів. Більшість дослідників на цій підставі констатують підвищення рівня соціально-політичної, економічної та воєнно-політичної нестабільності в наступних регіонах: Близький Схід, Мала Азія, Африка на південь від Сахари, Центральна Азія, Центральна Америка, Балкани, Кавказ, Далекий Схід Російської Федерації, Україна. Дані регіони є потенціальними вогнищами війни про що свідчать: арабо-ізраїльський конфлікт, війна в Перській затоці (1991 рік), грузино-абхазький конфлікт та війна Росії у Чечні (починаючи з 1994 року), операції НАТО проти Югославії, операції США проти талібів в Афганістані (листопад–грудень 2001 року), анексія Криму Російською Федерацією та події на сході України. При цьому ряд дослідників вказують, що роль зовнішніх збройних сил все більше

зводиться до “глобальної миротворчості”, яка ризикує набути з часом відтінку четвертої світової війни.

Воєнний конфлікт – як вирішення протиріч на міжнародній арені за допомогою традиційних засобів протиборства, розгортається та протікає у воєнно-стратегічному просторі.

Під *геостратегічним (воєнно-стратегічним) простором* розуміють військові аспекти геополітичного простору. Основними структурними елементами геостратегічного простору виступають воєнно-політичні регіони (ВПР) та субрегіони, в межах яких діють воєнно-політичні сили.

Під воєнно-політичними регіонами розуміють групу територіально або екваторіально суміжних країн з історично сформованими, відносно стійкими воєнно-політичними, економічно-географічними, конфесійними або технічними зв'язками. Досить часто суб'єктами військово-політичних відносин в різних ВПР стають держави, які знаходяться на значному віддаленні, однак, маючи там закріплені в міжнародно-правовому відношенні або історично закріплені інтереси.

Зазвичай виокремлюють наступні ВПР: Арктичний, Далекосхідний, ВПР Південно-Східної Азії, Південно-Тихоокеанський, Південноазіатський, Центральноазіатський, Середньоазіатський, Близькосхідний, Африканський, Євро-Американський, Північноамериканський, Центральноамериканський, Південноамериканський, Антарктичний.

Під *геоекономічним простором* розуміють методологічну категорію, яка представляє глобальний простір у вигляді сфери, в котрій розгортаються закономірності функціонування глобальної економічної системи, що проявляються в реаліях світового виробничого процесу. Геоекономічну структуру світу формалізовано в гексагональній системі координат, яка об'єднує Атлантичний і Тихоокеанський світи, Індокіанську дугу і “суходільний океан” Євразії, єдиний транснаціональний простір і “архіпелаг” деєтатизованих територій. При цьому кожен із просторів мають свої характерні риси та особливості, свою геоекономічну семантику.

Фундаментальне осмислення нової світової ситуації, що виходить за межі простої констатації багатополарності, дозволило російському досліднику А. Неклесса запропонувати наступну “глобальну федерацію”, яка постійно перебуває в динамічному розвитку і представляє собою поєднання:

транснаціональної постіндустріальної Півночі, яка в значній мірі контролює торгівельно-фінансову динаміку світу;

високоіндустріального Заходу як сукупності національних економік промислово розвинених держав, здатних до створення унікальних, високотехнологічних виробів;

інтенсивно розвиваючого Нового Сходу, який буде господарську діяльність у рамках неоіндустріальної моделі зорієнтованої на масове виробництво продукції (включаючи наукомісткий), що інколи вдало поєднується з торгівельним лібералізмом та промисловим неопротекціонізмом;

сировинного Півдня, який живе переважно за рахунок експлуатації природних ресурсів;

конгломерату держав посткомуністичного світу, що перебувають у перехідному стані;

“глибокого Півдня”, як “архіпелагового” простору територій, на яких розпалися або розпадаються держави.

Таким чином, склалася унікальна ситуація, коли геоекономіка владно диктує світу свої правила, а геоекономічний простір виходить на лідируючі позиції зазначеної стратегічної ієрархії. Саме тут визріває нова роль зовнішньої політики держави і воєнної її компоненти, місце останньої у стратегічному світовому балансі сил та інтересів, які все більше переходять від геополітичних до геоекономічних інтересів. Це знайшло своє відображення в існуванні такої важливої тенденції силового протистояння як застосування новітніх геоекономічних технологій для повного або часткового паралічу економіки, а також управління масовою свідомістю громадян можливого супротивника через ЗМІ. При цьому спостерігаємо, що межа між геоекономічними і

геополітичними впливами та прямим силовим втручанням все більше “розмивається”.

Методика побудови геоeкономiчного атласу. Сприйняття глобального простору як логістичної системи (геологістики) виводить нас на побудову об’ємної синкретичної моделі – геоeкономiчного атласу світу, де в якості новітньої методології усвідомлення глобального світу виступає геогенезис. **Геогенезис** – це уявлення про світ як глобальний простір, який складається із трьох головних просторів: геополітичного, геоeкономiчного і геостратегічного, які утворюють ієрархію динамічного характеру (рис. 5.1).

Геоeкономiчний атлас – це багаторівнева високорухлива міжжанклавна і міждержавна система, виграш в якій визначається здатністю швидко адаптуватися до її вимог і змін й інтегруватися в неї, а також володінням передовими інтелектуальними, інформаційними і комунікаційними можливостями. Освоєння цієї системи дозволяє вести стратегічну операцію в геоeкономiчному просторі.

Для вирішення стратегічних задач і ухвалення відповідних рішень потрібна інтерпретація геоeкономiчного простору, зручна для складання електронної (комп’ютерної) версії геоeкономiчного атласу, у тому числі і його національної частини. **Електронна версія геоeкономiчного атласу світу** – це відображення геоeкономiчного атласу в комп’ютерному варіанті, зручному для вирішення різних стратегічних ситуаційних задач.

Геоeкономiчний простір можна уявити у формі «листяного пирога», набору «електронних карт» – «сторінок» геоeкономiчного атласу. «Сторінками» геоeкономiчного атласу є: комп’ютерна версія політичної карти світу (з відображенням зон впливу, центрів впливу, багатополюсності світу, стратегічних осей і політичних альянсів і т.д.); ресурсні сторінки атласу: енергетична, сировинна, трудових ресурсів і т. д.; сторінка фінансових потоків – геофінанси; сторінка, що відображає блукаючі інтернаціонально-відтворювальні ядра (ІВЯ), відображення військової компоненти в співвідношенні з ними (військово-стратегічні альянси, угруповання і т. д.);

комунікаційна сторінка (система стратегічних комунікацій, обслуговуючих функціонування ІВЯ); екологічна сторінка з нанесеними зонами підвищеної техногенної небезпеки (техногенні катастрофи) і т.д. Особливий розділ представляє інтерпретація національної частини гео економічного атласу світу, де наносяться економічні межі, рубежі гео економічних устремлень національних економік, гео економічні плацдарми.

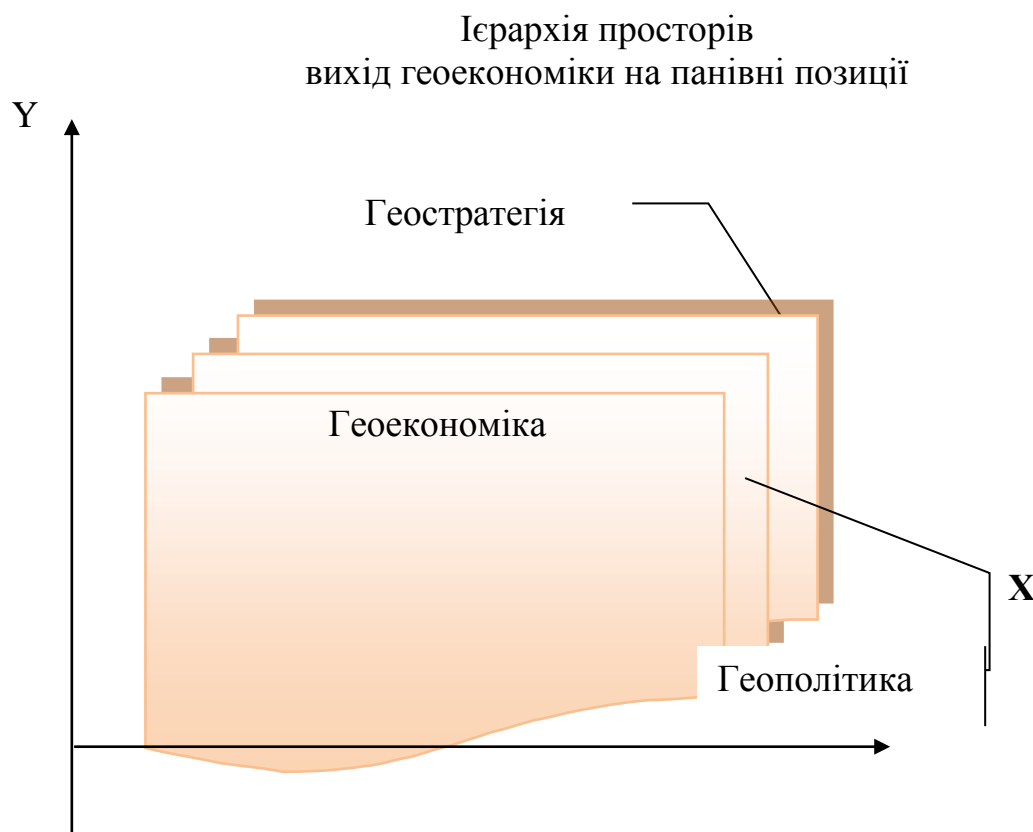

Рис. 5.1. Глобальний світ як симбіоз (перетин) просторів

вісь Y – формаційні координати цивілізації (аграрна, індустріальна, постіндустріальна цивілізації);

вісь X – соціокультурні координати цивілізації (західна, православна, мусульманська та інші цивілізації)

Комп'ютерна версія гео економічного атласу надає можливість для ситуаційного «програвання» гео економічного простору в умовах глобальних переміщень, зміни цивілізаційних координат (постіндустріальних, техногенної

фази постіндустріалізму, неоекономічної моделі цивілізаційного розвитку, формування етноекономічних систем і т.д.).

Наповнення (матеріалізація) гео економічного атласу ґрунтується на трьох ключових моментах:

на гео економічному атласі повинна бути розгорнута широка панорама глобальних процесів, що відносяться до різних сфер сучасного світового простору: гео економічного, геополітичного і геостратегічного;

вироблення національної довготривалої стратегії взаємодії із зовнішнім світом припускає максимально просту і зручну форму для своєчасного і достовірного орієнтування на гео економічному атласі;

електронна (комп'ютерна) версія гео економічного атласу, що розробляється, повинна базуватися на відповідній достовірній інформаційній базі, формулюванні методики ситуаційного стратегічного комбінування, вирішенні різних стратегічних задач, розробці типових ситуаційних стратегічних варіантів (комбінацій), формуванні високих гео економічних технологій як інструмента операції на гео економічному атласі світу.

Формування гео економічного атласу здійснюється згідно з такими етапами.

Etap I: розробка технічного завдання на створення електронної версії гео економічного атласу світу, у тому числі його національної частини. На цьому етапі формуються ідеологія національного атласу, його теоретичне ядро, структура, види інтерпретацій, набір «сторінок» та їхнє співвіднесення з іншими сторінками (інтерпретаціями) і т.п.

Etap II: інформаційне наповнення гео економічного атласу. Визначається необхідна, але достатня інформація з матеріалізації тих або інших зрізів гео економічного атласу («сторінок»), визначається система агрегованих показників, аналізуються інформаційні технології стосовно атласу, що розробляється, і т.д.

Етап III: топологічне відображення гео економічного атласу і апроксимація. На цьому етапі опрацьовуються логічні і математичні моделі, що забезпечують стратегічну операцію в гео економічному просторі.

Етап IV: операція на гео економічному атласі світу з використанням високих гео економічних технологій. Тут розробляються основні, стратегічно важливі завдання, набір стратегічних рішень, високих гео економічних технологій, програються різні ситуаційні варіанти і т.д. Досліджуються типові (базові) стратегічні ситуації, які в автоматичному режимі прочитують ситуаційні варіанти. Формується система оперативного доведення інформації до відповідного рівня «споживачів» (вища ланка державного управління, керівництва фірми).

Етап V: формується методологічна і методична база підготовки фахівців для роботи на гео економічному атласі світу.

«Сторінки» гео економічного атласу світу мають такий зміст:

Політична «сторінка» (карта) світу – це панорама територіально-географічних комбінацій, стратегічних альянсів та інтеграційних угруповань тих або інших держав, розчленування економіки на різні соціально-економічні уклади, зумовлені національними межами, стратегічні устремління держав на панування в культурному, духовно-етичному, етнічному плані, що не виходять за адміністративно-державні конфігурації.

Організаційно-економічна «сторінка» – це міжфірмовий (міжанклавний) розподіл праці, що зародився під впливом процесів глобалізації і перекроїв політичну карту світу. Національні економіки «розтягуються» відразу декількома транснаціональними фірмами як ланки різних комплексів, різних - ІВЯ. На гео економічний атлас наносять межі взаємодії ІВЯ – економічні межі, які не співпадають з національними (державними) і мають рухомий, блукаючий характер.

«Сторінка» спеціалізації регіонів пов'язана із розчленуванням гео економічного простору залежно від спеціалізації тих або інших регіонів світу, що склалася на певних видах діяльності. Тут системоутворюючим

чинником «в геоeкономiчному планi» виступає широка палiтра видiв дiяльностi, мозаїка спеціалiзацiй рeгiонiв.

Культурологiчна «сторiнка» вiдображає структурнi межi, що роздiляють глобальний простiр на культурoгеографiчнi утворення: на картi свiту пiд впливом культурних явищ сформувалися «платформи» цивiлiзацiй, на стиках яких знаходяться промiжнi простори, що вiдiграють особливу роль i дозволяють осмислити геокультурнi цивiлiзацiйнi популяцiї. Самi цивiлiзацiї зумовлюються дiєю сакральної вертикалi – релiгiєю або iдеологiєю, яка спiввiдносить культуру, соціальну практику i геополiтику групи народiв з певною вищою реальнiстю. Подiбнi цивiлiзацiйнi платформи плавно переходять в промiжний простiр, в лiмiтрофи. При цьому околицi цивiлiзацiй (лiмес) мають нестiйкий характер.

Етноeкономiчна «сторiнка» свiту вiдображає новiтнi утворення, якi виходять на поверхню з глибин постiндустрiального свiту. Цi рeгiони особливо помiтнi на фонi цивiлiзацiйного ареалу, де йде бурхливий розвиток постiндустрiальної моделi з її вищою техногенною фазою. При цьому окремо розглядається ареал етнонацiональних систем, що чинять опiр постiндустрiальнiй трансформацiї i зберiгають власнi цiнностi, вiдмiннi вiд захiдних цiнностей постiндустрiалiзму. На стику цих систем формуються новiтнi популяцiї, так званi етноeкономiчнi системи, в яких глобальнi вiдтворювальнi iнтернацiоналiзованi процеси, проходячи через велику полiхромну етнонацiональну систему, потрапляють пiд цю дiю. Таким чином, йде вiдтворювання не тiльки товарної маси i послуг, але й вiдтворювання на iндустрiально-технологiчнiй основi якостi життя iз збереженням його самобутностi. Значущiсть виокремлення подiбних ареалiв полягає в тому, що вони зумовлюють зони гармонiзацiї мiжцивiлiзацiйного розвитку, виступають як осередки глобальної стабiльностi, якi розширюються.

Геофiнансова «сторiнка» вiдображає особливи потоки (рiвнi) геоeкономiчного простору, якi практично вiдiрвалися вiд систем, ранiше органiчно пов'язаної з ними. На сьогоднi складається система мiжнародних

фінансових інститутів, що оперують світовим доходом, при цьому держави укладають з подібними структурами угоди особливого роду. В їхній основі лежить перетікання в «світовий дохід» прибутку від вкладених інвестицій в акціонерний капітал (оминувши національний), що згодом трансформується в позикові засоби (кредити). У цьому випадку переливання національного доходу здійснюється за допомогою міжвідомчого правового акта, в якому бере участь і міжнародна структура.

Відірвавшись від промислового капіталу, фінансовий капітал створює основу для проведення спекулятивних операцій глобального масштабу і тим самим зароджує такі локальні деформації, які не можуть «виправлятися» за допомогою традиційних засобів міжнародного регулювання.

На військово-стратегічній сторінці геоеконімічного атласу відображають просування ІВЯ та схему відповідного переміщення військових структур (бази, опорні пункти сил швидкого реагування, військові структури з контролю за стратегічними комунікаціями, портовими спорудами, терміналами, магістральними розв'язками, системою газо- і нафтопроводів і т. п.).

Товарно-вартісна «сторінка» відображає процес інтернаціоналізації за допомогою експортно-імпортних операцій на основі (симбіозу) різних форм розподілу праці: міжконтинентального (міжфірмового), міжнародного (міжнаціонального), загального, приватного, одиничного, технологічного і т.д. Тут світовий ринок виступає в складному «багаторівневому варіанті». На різних рівнях світового ринку формується своя кон'юнктура, починаючи від стратегічного, довготривалого товарного обігу (стратегічний ярус), де «вижимаються» стратегічні ефекти, – і закінчуючи традиційним поверхом (ярусом) з його чутливою повсякденною ринковою кон'юктурою. На кожному поверсі присутні свої структури, свої прийоми операції.

Договірні «сторінки» відображає геоеконімічні реалії: наднаціональний рівень організаційних структур, потоків, що сформувалися, а також стимули до створення своєї, відмінної від національної, системи глобальних нормативно-правових домовленостей, які опосередковують усі прошарки геоеконімічного

атласу і, у цілому, представляють глобальну домовленість, меморандум. Водночас на цій сторінці відображаються гострі суперечності, пов'язані з колізіями національних і міжнародних норм.

Ресурсна (сировинна) «сторінка» відображає контури задіяних (вплетених в глобальні відтворювальні процеси) сировинних, енергетичних, людських та інших ресурсів. Разом з цим на геоелекономічній карті повинні бути представлені ареали розвіданих запасів, а також ресурси біологічного походження.

Екологічна «сторінка» відображає глобальну екологічну ситуацію, вплив індустриально-технологічних моделей розвитку на природно-біологічну рівновагу.

Таким чином, наповнення сторінок геоелекономічного атласу дозволяє відслідковувати геоелекономічну обстановку. В силу глобалізації економіки, глобалізується й політика, саме тому сьогодні можна вести мову про геополітику в новому сенсі, як про концентроване вираження геоелекономіки, як про глобальну політику суб'єктів геоелекономіки. При цьому основними суб'єктами геополітики, безумовно, є ті країни, які в найбільшій мірі управляють світовою економікою, отримуючи при цьому можливість перерозподілу світового валового продукту на свою користь. Відповідно, геоелекономічна обстановка визначає геополітичну та воєнно-політичну обстановку.

Основи системного аналізу міжнародної обстановки. Міжнародна обстановка - це реальний, на даний час стан міжнародних відносин між суб'єктами зовнішньої політики в глобальному або регіональному масштабі, в двосторонніх або багатосторонніх відносинах. Визначення сутності і науковий аналіз міжнародної обстановки ґрунтуються на визнанні наступних вихідних положень:

міжнародна обстановка як соціально-політичне явище набуває визначеності тільки з появою зовнішньої політики як сфери суспільних відносин з приводу влади над простором;

міжнародна обстановка представляє собою сукупність і результат взаємодії факторів і умов, якими характеризується співвідношення і розстановка політичних сил на відповідному етапі розвитку міжнародних відносин, а також можливості використання ними засобів соціального насильства;

міжнародна обстановка є однією із характеристик політики як специфічної сфери суспільного буття. Вона представляє собою єдність географічної і політичної сторін і саме ця єдність надає міжнародній обстановці свою власну визначеність.

Таким чином, міжнародна обстановка представляє собою сукупність конкретно-історичних міжнародних відносин, основні тенденції розвитку яких визначаються співвідношенням сил суб'єктів зовнішньої політики.

Структурні елементи міжнародної обстановки наведено на рис. 5.2.

Рис. 5.2. Основні структурні елементи міжнародної обстановки

Дослідження і оцінки міжнародної обстановки передбачає розв'язання чотирьох основних проблем: визначення сутності самої оцінки міжнародної обстановки, її критеріїв, а також конкретної методики оцінки; аналіз і оцінку співвідношення матеріальних і духовних, реальних і потенційних сил суб'єктів міжнародної обстановки; визначення характеру і змісту концепцій зовнішньої

політики та воєнних доктрин суб'єктів міжнародних відносин; аналіз і оцінку реальних подій, явищ, процесів, виявлення тенденцій їх розвитку, а також підготовку вихідних даних для прогнозування розвитку міжнародної обстановки.

Для аналізу міжнародної обстановки, вибору критеріїв застосовується спектр методів, прийомів, характерних для системи соціальних та гуманітарних наук, зовнішньополітичні аспекти яких включаються до аналізу та оцінки міжнародної діяльності суб'єктів міжнародних відносин (рис. 5.3 та рис. 5.4).

Рис. 5.3. Принципи системного аналізу міжнародної обстановки

При комплексній оцінці міжнародної обстановки, на основі встановлення тенденцій, важливо знайти співвідношення трьох рівнів аналізу: довгострокових геополітичних пріоритетів, пов'язаних із особливостями національного географічного, історичного і соціокультурного простору; внутрішньої геополітичної динаміки, пов'язаної із нерівномірністю економічного і демографічного розвитку регіону (субрегіону) з утворенням нових держав, із новими формами самосвідомості народів; глобальної

(світової) динаміки, пов'язаної, з одного боку, із нерівномірністю світового розвитку, а з іншого – із глобальними проблемами, що диктують зміну загальної парадигми планетарного розвитку.

Аналіз політичної, економічної та воєнно-політичної обстановки в окремих державах, регіонах і у світі в цілому дозволяє зробити підсумкові висновки про міжнародну обстановку, а саме про: конфронтаційні міжнародні відносини; коопераційні (союзнi) міжнародні відносини; коопераційно-конфронтаційні міжнародні відносини.

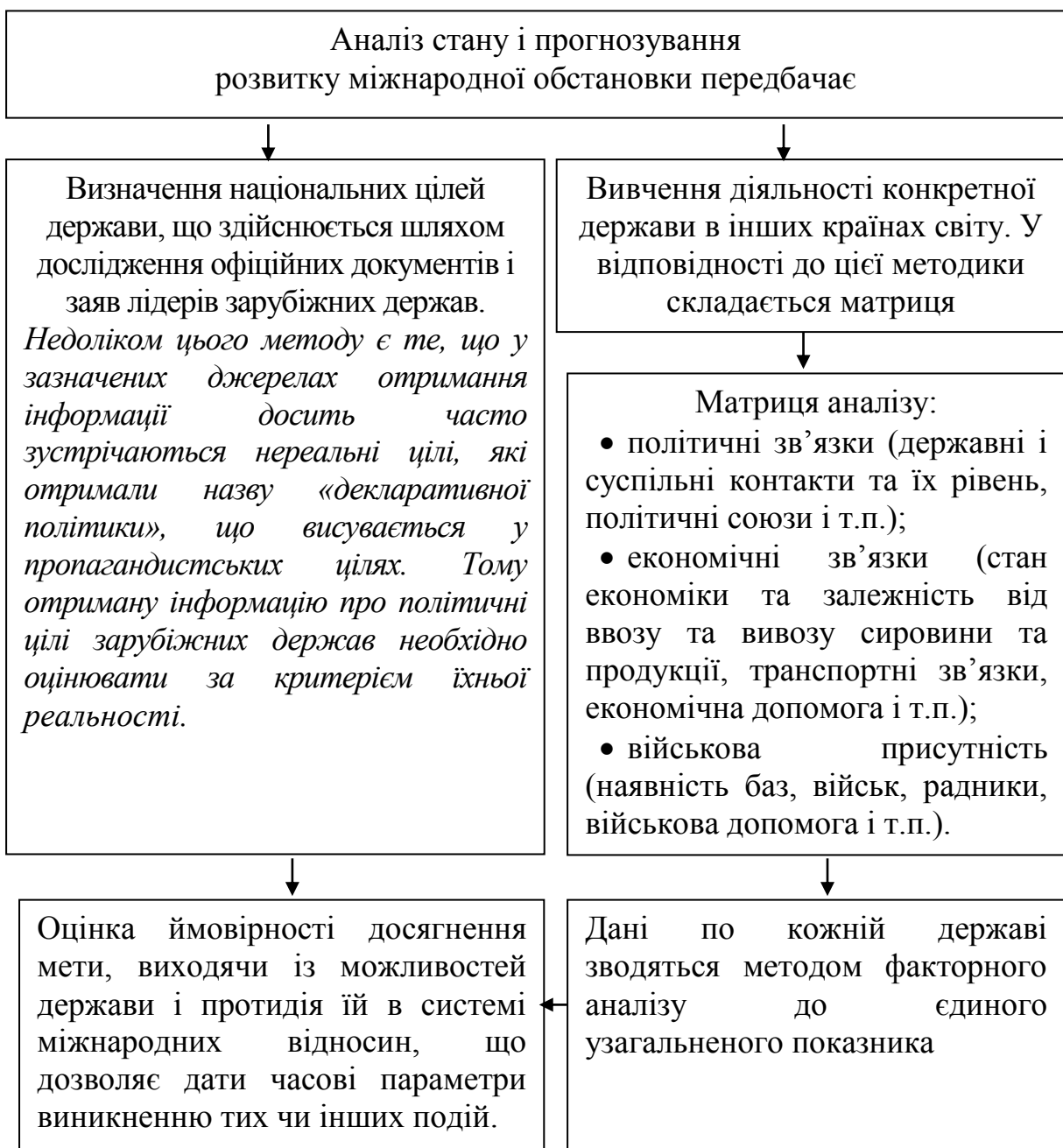

Рис. 5.4. Схема аналізу стану і прогнозування розвитку міжнародної обстановки

Можливі напрями розвитку міжнародної ситуації можуть бути виявлені й аналітичним шляхом в результаті порівняльної оцінки ступеня реалізації цілей різних держав, важливості їхніх інтересів, співвідношення сил у регіоні, особливостей зовнішньополітичного курсу керівництва держав.

5.2. Витоки та глобалізаційні детермінанти геополітичних інтересів

Сутність геополітичних інтересів. Геополітичними інтересами у найбільш широкому значенні вважають ті національні інтереси, які безпосередньо пов'язані з геополітичними позиціями держави, прагненнями за рахунок природних факторів посилити свої переваги або ж подолати недоліки. Геополітичні позиції держави, в свою чергу, розглядаються як сукупність природних та економіко-географічних умов у їх максимально широкому охопленні (конфігурація кордонів, ґрунти, гідросфера, клімат, чисельність та щільність розміщення населення, рівень економічного розвитку, розміри території та можливості забезпечення ефективного управління нею тощо). Сукупність вказаних умов є визначальною для геополітики, оскільки детермінує положення (вихідні позиції) країни в системі міжнародних відносин. Категорія «геополітичний інтерес» має доволі багато смислових відтінків. Це пояснюється відмінностями у гносеологічній культурі різних країн, а також конкретними обставинами застосування цього терміну за певних історичних обставин.

Основи розуміння прямої залежності політичного життя суспільства від геополітичних інтересів сформулювали древньогрецькі, а за ними – римські мислителі. Вплив геополітичних інтересів на політичне життя (насамперед на

державу) відмічали Аристотель, Цицерон, Страбон. Поява основ геополітичного мислення обумовлювалося виникненням та зміцненням грецьких держав-полісів, зростанням впливу Еллади (Риму) в регіонах Середземномор'я та Північного Причорномор'я, римським «державотворчим проектом» у вигляді створення однієї з найбільших імперій Стародавнього світу, фактором постійних сутичок (війн) зі східними державами та імперіями.

У Новий час визначення місця та ролі геополітичних інтересів у державній політиці було в центрі пізнавальних інтересів французького мислителя Ж.Бодена, який відмінності та зміни в політичному устрої різних країн він пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людською діяльністю та впливом природних факторів.

Проблема визначення місця геополітичних інтересів у структурі політичного процесу отримала розвиток у працях Ш.-Л. Монтеск'є та А.Тюрго. Їм було властиве механістичне розуміння людської діяльності як явища, повністю залежного від природного середовища.

У XIX та на початку XX ст. визначенням геополітичних детермінант соціально-політичних впливів активно займалися І.Гердер, Г.Бокль, Г.Гегель, А.Гумбольдт. У працях вказаних філософів відстоювалися ідеї безсумнівного впливу природи на працю, стереотипи мислення, людську мораль. Спочатку А.Гумбольдт, а за ним і К.Ріттер вказували на тісний взаємозв'язок суспільства та держави з природою. Зокрема, К.Ріттер стверджував, що «існування людини повністю пов'язане з землею – тисячами чіпких коренів, які неможливо вирвати».

У Росії подібні погляди також набули популярності у XIX – на початку XX ст. Так, К.Бер вперше вказав на значення рік в історії суспільства. Л.Мечников серед основних факторів, що впливають на геополітичні інтереси, виділив річні комунікації, вихід до моря, прибережне або острівне положення країни, наявність природних перешкод (гори, болота, пустелі), просторове положення країни стосовно сусідніх держав та протяжність кордону з кожною із них, народонаселення, його етнічну структуру.

Не могли пройти повз геополітичні інтереси Росії представники історичної думки цієї країни (Н.Карамзін, С.Соловійов, А.Щапов, В.Ключевський, Б.Чичерін). Російські історики виділили додаткові геополітичні фактори, що впливають на формування та реалізацію російських геополітичних інтересів – величезність території, її недостатня заселеність, постійна загроза зовнішніх нападів, суворя природа.

Посилення значення геополітичних інтересів у політичному процесі на зламі ХІХ та ХХ ст. обумовлювалось рядом взаємозалежних факторів: формуванням глобальних ринків, «ущільненням» земного простору, який мав забезпечувати реалізацію дедалі більшої кількості різнорівневих інтересів, розподілом світу між ключовими державами-імперіями, амбіціями нових країн, що прагнули грати більшу роль в економічних та військово-політичних процесах тощо. Найбільш значними представниками класичної геополітики, які започаткували традицію розкриття геополітичних інтересів, прийнято вважати Ф.Ратцеля (антропогеографія), Р.Челлена (система геонаук), Х.Маккіндера («Географічна вісь історії», одна з перших глобальних геополітичних концепцій), А.Мехена (концепція «морської сили»), К.Хаусхофера (Новий Євразійський порядок), Н.Спайкмена (імперська геостратегія). Названі дослідники запропонували розглядати геополітичні інтереси держави як усвідомлену потребу у самозбереженні, виживанні, розвитку та забезпеченні безпеки. При цьому, як вони вважали, безпека держави виступає домінуючим геополітичним інтересом в умовах протиборства держав-суперниць.

В загальному спектрі геополітичних інтересів найбільш важливими обґрунтовано вважаються національні (державні) інтереси, реалізація яких передбачає пряме або опосередковане використання географічного середовища. При цьому реалії початку ХХІ ст. потребують їх постійної корекції, що визначається високою динамікою перебігу як внутрішньодержавних, так і міжнародних процесів.

Отже, геополітичні інтереси – це інтереси, пов'язані із встановленням режиму домінування, панування держави у світі або в його важливих регіонах,

а також інтереси держав, що визначаються їхньою протидією спробам ствердження нелегітимного геополітичного домінування за рахунок пониження або послаблення іншої сторони.

Термін «геополітичні інтереси» у більшості випадків використовується для позначення політичних позицій держав у світі, оцінки їхнього місця в системі міжнародних відносин. При визначенні цих інтересів у першу чергу враховуються економічні, політичні, воєнно-стратегічні, ресурсні та інші державні можливості, що відіграють важливу роль у збереженні (зміні) загальносвітового та регіональних балансів сил, забезпеченні міжнародної, регіональної та національної безпеки.

Сутність геополітичних інтересів конкретної країни вимальовується «на перетині» низки документів державного значення, які в умовах демократичної ротації державно-політичного істеблішменту періодично оновлюються. Такими документами є концепції (стратегії, доктрини) зовнішньої політики та національної безпеки держави. До них слід додати періодичні послання або звернення глави держави до внутрішніх владних структур (парламенту, уряду), а також виступи державних керівників з міжнародних трибун (у першу чергу ООН). В окремих випадках необхідно враховувати воєнну доктрину держави, зокрема, її воєнно-стратегічну складову.

У більшості випадків геополітичного аналізу та прогнозування слід враховувати геополітичні інтереси наддержавних об'єднань (союзів, блоків, коаліцій), що мають значення для конкретного регіону. Наприклад, Маастрихтська угода про утворення ЄС (1991 р.) визначила основні цілі зовнішньої політики та політики безпеки цієї міжнародної структури: оберігати спільні цінності, засадничі інтереси, взаємозалежність і єдність Союзу; зміцнювати безпеку Союзу всіма можливими засобами; зберігати мир і зміцнювати міжнародну безпеку відповідно до принципів, визначених у Статуті ООН, Гельсінському заключному акті та Паризькій хартії; розвивати міжнародну співпрацю; зміцнювати демократію та сприяти дотриманню принципів верховенства права, поваги до прав і основних свобод людини. Як

видно, основоположні моменти діяльності ЄС (цінності, безпека, інститути, повноваження, нормативно-правова база тощо) визначаються європейською геополітикою, насамперед – цілеспрямованим формуванням та захистом простору Євросоюзу, доєднатися до якого бажають нові країни.

Спадок геополітичної класики ХХ ст. дозволяє виділити ***закономірності розвитку геополітичних інтересів***. Зокрема:

контроль над простором був і залишається невід’ємною складовою цивілізаційного ствердження суб’єкта геополітики. Водночас, якщо раніше цим займалися виключно держави, то останнім часом до них необхідно додавати наддержавні політичні утворення (блоки, альянси, союзи, коаліції), ТНК, а у внутрішньополітичному просторі – впливові регіони окремо взятих країн, що претендують на самостійний геополітичний курс;

ускладнюється формула геополітичного домінування. Традиційна тріада ХХ і попередніх століть «Суша» – «Вода (ріка, море, океан)» – «Повітря» доповнюється новими ланками: «Космос», «Космічні тіла (планети, супутники планет)», «Морське (океанське) дно»;

контроль над простором втрачають ті геополітичні суб’єкти, які не володіють достатніми можливостями для завоювання і утримання території, не забезпечують належного рівня її безпеки;

втрата контролю над простором одним геополітичним суб’єктом завжди означає набуття такого контролю іншим суб’єктом;

стабільність, стійкість та безпека геополітичного суб’єкта досягається шляхом досягнення певного оптимуму над підконтрольним простором, а розміри простору та ефективність управління ним перебувають в обернено пропорційній залежності;

переваги отримує той геополітичний суб’єкт, який контролює ключові (геостратегічні) точки простору.

Історія людства підтвердила, що навіть надвелика геополітична могутність не дозволяє контролювати «увесь простір». Відповідно, всі відомі спроби встановлення світового панування закінчувалися провалом (Олександр

Македонський, Чингізхан, Наполеон, Гітлер). У цій же площині слід розглядати спроби США забезпечити одноосібне світове лідерство своєї держави на стику XX і XXI ст. Прийняття керівництвом США у 2010 р. нової Стратегії національної безпеки багато в чому було вимушеним кроком, який означав визнання багатополярності сучасного світу, формування альтернативних центрів сили світового значення, геополітика яких не співпадає з американськими підходами або їм суперечить.

Глобалізаційні детермінанти геополітичних інтересів. При визначенні місця геополітичних інтересів у сучасному політичному процесі важливо враховувати фактори, які динамічно їх коригують. Насамперед, йдеться про глобалізацію, інтенсивність впливу якої не лише на міжнародні, але й внутрішньополітичні процеси невпинно зростає. Нижче розглядаються окремі аспекти глобалізації, що мають визначальний вплив на геополітичні інтереси практично всіх держав та наддержавних об'єднань сучасності.

Інформаційно-технологічний аспект. Як лідер у розробці новітніх електронних та інших технологій, Захід привласнив собі практично монополіне право формувати інформаційні потоки (з усіма перевагами щосекундного огляду стану на планеті) та системи контролю над ними. Продукуючи новітні виробничі технології, він разом з Японією реалізує на світовому ринку досконаліші товари кращої якості і встигає оновити свою технологічну базу та налагодити випуск наступного покоління продукції до того, як решта країн його наздожене. Відтак вони приречені або тиражувати морально застарілі зразки, отримуючи від цього мінімальний прибуток, або задовольнятися виробничими сферами, що не потребують високих технологій, зокрема сільським господарством та видобувною промисловістю, ціни на продукцію яких залишаються невисокими. Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, держави Заходу забезпечили своє інформаційно-технологічне панування на планеті та поставили цим у залежність від себе решту країн.

Економічний аспект. Завдяки нееквівалентному обміну з іншою частиною людства євроатлантичний центр випереджального розвитку акумулював у своїх руках величезний капітал. В його структурі переважає і домінує капітал ТНК, що базуються передусім саме у західних країнах. Це забезпечує їм великі і різнопланові вигоди, тоді як більшість інших держав опинилася у кабальній залежності від не контрольованого жодними міжнародними організаціями потоків цього капіталу. Перш за все, за такої системи стосунків закріплюється такий характер міжнародного поділу праці, який сприяє штучному завищенню життєвих стандартів для країн базування ТНК. Країнам і народам, включеним до цієї глобальної системи за межами Північної Америки, Західної Європи та Японії, залишаються здебільшого лише ресурси для простого відтворення робочої сили, а у ряді місцевостей Тропічної Африки не йдеться навіть про елементарне фізичне виживання населення.

Соціальний аспект. Інформаційно-технологічна та економічна нерівність і спричинені нею відмінності між багатогою та бідною частиною людства чи не найбільш наочно і різьче проявляються у соціальній сфері. Вже можна говорити про появу у світовому вимірі надкласу багатих та надкласу бідних. До першого належать власники і співвласники світового капіталу, який функціонує через національні та транснаціональні фінансові структури. Це значна частина населення західних держав, а також страти і прошарки людей в інших країнах, що працюють в інтересах ТНК. Другий надклас – це основна маса населення планети. Його представники є скрізь без винятку, але складають переважну або абсолютну більшість у незахідних державах. Таким чином, ареалом присутності та поглиблення основного соціального протиріччя – між багатством й бідністю – є не стільки територія окремих країн (хоча воно має місце і там), скільки весь глобальний простір.

Політичний аспект. Якісно нові, а нерідко й безпрецедентні зміни, що відбуваються на світовій арені фактично у всіх сферах, потребують адекватної трансформації системи політичних інструментів, які б забезпечували продовження розвитку подій та процесів відповідно до бачення, орієнтирів та

цілей західних держав. Іншими словами, технологічне, економічне і соціальне домінування має підкріплюватися політичними, дипломатичними та військовими засобами. Дедалі частіше при цьому відкидаються засадничі норми та процедури, передбачені міжнародним правом (бомбардування Сербії у 1999 р. без санкції Ради Безпеки ООН, агресія США і Великобританії проти Іраку у 2003 р. тощо).

Демографічний аспект. Виведені колоніальним та неокolonіальним втручанням Заходу із стану соціоприродної рівноваги, різні регіони та планета загалом потрапили до смуги неконтрольованих демографічних змін. Прискорене зростання чисельності населення при невисоких темпах економічного розвитку, а то й економічній деградації кинули у прірву злиднів держави Тропічної Африки, ряд регіонів Азії і Латинської Америки. Набирає масових масштабів нелегальна міграція до розвинених країн. Жорстка протидія їй, а також неможливість чи небажання мігрантів інтегруватися у західні суспільства посилюють соціальну напругу, породжують додаткові антагонізми у донедавна комфортному середовищі в цих країнах. Недавні відкриті конфлікти на цьому ґрунті (Франція, Греція) можуть стати провісниками ще масштабніших і гостріших потрясінь.

Екологічний аспект. З XIX ст. Захід розгорнув глобальне й інтенсивне використання ресурсів планети, виснажуючи їхні запаси і забруднюючи природне середовище. У наступному, XX ст. даний процес набув нових ознак, і не лише у зв'язку з підвищенням його науково-технічного рівня. Дбаючи про якість свого життя загалом та поліпшення охорони довкілля в ареалах-метрополіях, великий капітал став у дедалі ширших масштабах виносити екологічно шкідливі виробництва якомога далі від кордонів своїх держав. Прирікши цим на хвороби та вимирання мільйони людей «другого ґатунку», Захід врешті-решт потрапив у глобальну екологічну пастку сам. Результатами бездумного, хижацького ставлення до природи і її законів, засліплення технологічними досягненнями стали такі явища та процеси, як глобальне потепління з перспективою танення крижаних мас Арктики й Антарктики та

підвищення рівня Світового океану; ймовірне затоплення низьких узбереж; збільшення озонної діри тощо. Планетарна екологічна криза загрожує і Заходу, але його практичні дії поки що досить мляві.

Культурний аспект. Кризу культурної ідентичності дедалі гостріше відчуває сам Захід. В її основі – несумісність протестантських у своїй основі духовних цінностей, що не в останню чергу забезпечили можливість утвердження капіталізму в європейському і планетарному масштабі, та стереотипів масової культури суспільства споживання, що безупинно нав'язуються рекламою в засобах масової інформації. Споживацько-гедоністичне ставлення до життя вступило у пряме протиріччя з аскетично-трудова духом раннього капіталізму, блокує самовідтворення його ідейно-ціннісно-мотиваційних засад, а відтак і західного соціокультурного типу.

До цього необхідно додати, що англосаксонський буржуазно-протестантський соціокультурний тип перестає виступати абсолютною домінантою, стикаючись з категоричним його неприйняттям афро-американськими, латиноамериканськими, індійськими, китайськими, японськими та іншими культурними архетипами. До таких «осередків опору» слід віднести й російський їх різновид: не позбавлений західних компонентів, він, проте, не піддався повній і безумовній вестернізації. Як наслідок, реальністю сучасної доби став глибокий антагонізм між культурною самобутністю великих історичних цивілізацій та квазіцінностями комерціалізованої культури «одновимірного» суспільства масового споживання. По цій лінії може пролягти найбільш масштабне протистояння досить різних світів, у чому переконує наростання фундаменталістських та націоналістичних настроїв у різних регіонах планети.

5.3. Геополітичні стратегії провідних держав світу

Геополітична стратегія США. Концептуальне обґрунтування і розвиток зовнішньої політики США проходили відповідно до територіального

розростання Америки і поширення впливу Вашингтона на країни та території, які творили й творять оборонний вал стратегічних, політичних, торгівельно-економічних інтересів США. Це відбувалося в процесі територіальної консолідації США паралельно зі зростанням економічного та військового потенціалів, які за відносно невеликий історичний період визначили перехід зовнішньої політики США від регіональних до глобальних вимірів. Вирішальним пунктом цього переходу є доктрина Монро, яка висувала принцип поділу світу на європейські та американські геополітичні регіони. І якщо ХІХ століття пройшов під знаком освоєння континентальних просторів Північної Америки, що в основному тривало від 1803 до 1853 років, то в ХХ столітті Вашингтон тричі (під час Першої і Другої світових війн, а також в період протиборства з Радянським Союзом) ставав учасником глобальних конфліктів. Отже, США – єдина держава, що отримала користь від усіх світових та локальних війн ХХ століття, тобто є переможцем (у смислі визначення Б. Г. Ліддел-Гарта), фактично столітнього світового конфлікту.

Вітчизняні дослідники зазначають, що характерною рисою американської зовнішньої політики є декларативність у формальному аспекті, а в змістовно-діловому – прагматизм, який передбачає домовленості, що ґрунтуються на національних інтересах США при домінанті силового забезпечення останніх. При цьому відправною точкою “гуманізованих версій геополітики” служить теза про особливу роль Америки у світі, адже саме під впливом теорії “божественного призначення” проходило входження США у світову політику. На межі ХХ–ХХІ століть ця теорія служить ідейною, концептуальною основою взаємодії США з оточуючим світом. Вона не просто закріплює уявлення про “єдину наддержаву”, про “однополюсний світ”, очолюваний США, а перетворює їх в догмат віри, в імператив, від якого не відступає жодна політична сила в країні.

Відомо, що першими кроками в розробленні концепції наддержави є концепція системи глобальної безпеки Рузвельта, і концепція національної безпеки Спайкмена. Зокрема, останнім були визначені основні напрями

геополітичної активності США з метою встановлення інтегративного контролю над світом. Однак, як свідчить розвиток історії, США не отримали інтегративного контролю над світом, а отримали контроль дезінтегрований, поділений між двома наддержавами – США та СРСР. Тому США упродовж всього післявоєнного часу намагалися досягти балансу сил, в якому вагові категорії були б рівні, що в свою чергу забезпечувало б свободу дій.

З падінням Берлінського муру і розпадом СРСР в США розпочалися пошуки “замінника” політики “холодної війни”, адекватного новим реаліям системи міжнародних відносин. Теоретичним обґрунтуванням претензій на світову гегемонію виступають різні концепції однополюсного світового порядку, які являють собою особливий напрям у геополітиці – **“геополітику мондіалізму”**. Цей напрям геополітики почав розроблятися з 70-х років ХХ століття, а в 1991 році під час війни в Перській Затоці вперше офіційно заявив про неї президент США Джордж Буш.

Варто зазначити, що **“мондіалізм”** виник задовго до перемоги Заходу у “холодній війні”. Смысл мондіалізму полягає в обґрунтуванні неминучості повної планетарної інтеграції, переході від множинності держав, народів, націй і культур до “уніформного світу”. Витоки цих ідей можна віднайти в деяких утопічних та хіліастичних рухах Середньовіччя. Основна лінія всіх мондіалістських проектів полягає в переході до єдиної системи під стратегічним домінуванням Заходу і “прогресивних”, “демократичних” цінностей. В цьому плані проглядається перш за все однополюсна модель глобального світового устрою, запропонована американським політологом З.Бжезинським у його працях “Геостратегія для Євразії”(1997р.), “Велика шахівниця. Панування Америки та її геостратегічні імперативи” (1997 р.).

В більш розмитій формі ідея уніполярного світу міститься в проекті іншого американського геополітика – Френсіса Фукуями. У статті “Кінець історії?” він стверджує, що розпад СРСР означає кінець “темних сил”, ірраціоналізму. Виникає новий світовий порядок під знаком Ринка й Демократії, на чолі якого, звісно, оплот цих принципів – США. Такий новий

порядок, хоч і ґрунтується на універсалізації суто атлантичної системи, однак виходить за межі атлантизму і всі регіони світу починають переорієнтовуватися на нову модель, навколо його найбільш економічно розвинених центрів.

Варто зазначити, що претензії США на панування у світі, на монопольний контроль в ньому зустрічають значний опір з боку інших держав у Європі та Азії, зокрема, з боку Франції та Китаю. Крім того, досвід показує, що досить часто намагання до світового панування стає непосильною економічною ношею. Тому більшість геополітиків розглядають однополюсний світ як світ нестійкий, який має досить слабке підґрунтя.

Цікавим є той факт, що нині теорія уніполярності, яка на початку 90-х років ХХ століття була досить популярною (наприклад теорія “кінця історії” Фукуями), а потім розкритикована як в самих США, так і у їх союзників переживає свій ренесанс. Цьому сприяють як об’єктивні тенденції, так і спроби впливу на формування політичного мислення національних еліт в інших країнах. Адже Америці вдалося фактично стати євразійською наддержавою. Створення НАТО дозволило їм закріпитися в Європі, замінити Францію та Великобританію в їх колишніх колоніальних володіннях – на Близькому та Середньому Сході, укласти систему угод з Японією (і забезпечити військову присутність на її території), Південною Кореєю, Тайванем – на Далекому Сході, а також вторгнення в радянський геопростір – у Східну Європу і на Балкани. Тому важко не погодитися із З. Бжезинським, що навряд чи будь-яка держава може зрівнятися із США в чотирьох ключових галузях – військовій, економічній, технічній і культурній – які надають країні глобальної політичної ваги.

Виходячи із сучасних реалій стає зрозумілим, що починаючи з виходу у зовнішній світ в 1942 році США проводять визначену та рішучу стратегію світового домінування. Це словосполучення було вперше офіційно вжито в головному документі “холодної війни”, відомому як НСБ-68 (1950 рік), і з тих пір найбільш точно характеризує дану стратегію для якої холодна війна була лише епізодом. Тобто, головним завданням геостратегії США є встановлення

світового домінування над будь-якими силами з метою контролю над міжнародним розвитком.

Розпад СРСР як геополітична катастрофа означав вступ в радикально нову епоху. Тобто геополітичний статус всіх традиційних територій, регіонів, держав та союзів різко змінився, що потребувало оригінальних геополітичних моделей. Осмислення планетарної реальності після закінчення “холодної війни” призвело до появи неоатлантичного підходу в американській геополітиці. Цей підхід наслідував традиційну для атлантизму лінію конфронтації з хартлендом, яка має місце і після падіння СРСР і не передбачає утворення нових євразійських блоків, які ґрунтуються на цивілізаційних традиціях та стійких етнічних архетипах. Суть неоатлантизму полягає в продовженні розгляду геополітичної картини світу в ракурсі дуалізму в якому окрім Євразії джерелом протистояння Заходу можуть стати й інші геополітичні райони.

Найбільш яскравим представником неоатлантичного підходу був американський політолог С.Хантінгтон, директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Оліна при Гарвардському університеті. В праці “Зіткнення цивілізацій?” він заперечує можливість єдиної планетарної держави і ставить під сумнів остаточну перемогу Заходу у “холодній війні” над СРСР. На його думку, ця стратегічна перемога США не є цивілізаційною перемогою. Не буде переможного маршу атлантизму, не буде суцільної вестернізації, бо не лише не послаблюються, а навпаки зростають цивілізаційні розбіжності між регіонами. С. Хантінгтон нараховує вісім цивілізацій, розбіжності між якими будуть визначати геополітичний клімат ХХІ століття: атлантичний Захід, слов'яно-православна цивілізація, ісламський світ, конфуціанська цивілізація, індуська, японська, латиноамериканська. Тобто, в сучасному світі джерелом конфліктів стане вже не ідеологія і не економіка, а найважливіші кордони цивілізацій, які розділяють людство. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики, а лінії розлому між цивілізаціями стануть лініями майбутніх фронтів. На перший погляд здається, що автор концепції вибудовує багатополлярну модель світової геополітики. Однак він вважає, що

Атлантичному світу будуть протистояти всі решта цивілізацій. Тобто, ми знову приходимо до біполярного світу, де головними противниками США, на думку С. Хантінгтона, є Китай та ісламські держави.

Більшість дослідників переконані, що в сучасному світі має місце могутня інтегративна тенденція, яка базується як на об'єктивних, так і на суб'єктивних передумовах цього глобального процесу, незважаючи на те, що поряд із інтегративною існує тенденція диференціації, яка може призвести навіть до дезінтеграції. Серед об'єктивних причин, які сприяють просування світу до багатополярності: вичерпність природних ресурсів; обмеженість придатної для проживання території при стрімкому зростанні населення земної кулі; неузгодженість більшості ключових інтересів провідних країн світу та їх коаліцій; наявність між народами і країнами суттєвих соціокультурних розбіжностей.

Так, вже у 60-х роках ХХ століття серед дослідників намітився зсув від двополюсного (океанічно-континентального) до поліцентричного трактування сучасного світу. Новий розклад сил на світовій арені привів до появи геополітичних схем “поліцентричного світу” в якому визначальна роль у забезпеченні “рівноваги” відведена США. Останні для проведення свого зовнішньополітичного курсу повинні були використовувати інші геополітичні центри шляхом військової присутності на всіх ключових позиціях світу. Ще на початку 60-х років минулого століття С. Коен поділив світ на геостратегічні регіони, які характеризувалися спільністю господарства, ідеології і системи комунікацій, а також запропонував ввести в геополітичний метод додаткову класифікацію, яка ґрунтувалася на поділі основних геополітичних реалій на “ядра” та “дисконтинуальні смуги”.

Концепція “дисконтинуальних смуг” була підхоплена американським стратегом Г.Кіссінджером. Він вважає, що політична стратегія США стосовно “дисконтинуальних” берегових зон полягає в тому, щоб з'єднати фрагменти в одне ціле і забезпечити тим самим атлантизму повний контроль над Євразією. Ця доктрина отримала назву “анаконди”. Щоб стратегія “анаконди” була до

кінця успішною, автор звертав особливу увагу на ті “берегові сектори” Євразії, які або зберігають нейтралітет, або тяжіють до внутрішніх просторів континенту. Дана стратегія була реалізована через війну у В’єтнамі, поглиблення американо-китайських відносин, підтримку США проамериканського режиму в Ірані.

С. Коен в 1964 році також висунув теорію “окраїнних зон”, згідно з якою існують геополітичні регіони, що є джерелами локальних конфліктів і призводять до загострення відносин між більш великими державами, які розташовані поза межами цих регіонів. Саме ця теорія “окраїнних зон” та запропонована С. Коеном геополітична структура світу упродовж 60–70-х років ХХ ст. була пропагандистським прикриттям геостратегії США на Близькому та Середньому Сході й у Індокитаї. Розташування сил на міжнародній арені за С. Коеном зводилося до протиборства двох “центрів сил” – Заходу і Сходу та наявності держав, які не приєдналися. Однак, з врахуванням змін, які сталися на міжнародній арені, С. Коен в 1991 році вносить уточнення в геополітичну модель, що надало їй рис поліцентричності та ієрархічності (п’ять рівнів просторової ієрархії).

Зауважимо, що при розгляді геостратегії США варто виходити із взаємозамінності інтервенціонізму та ізоляціонізму в світлі їх спрямованості на забезпечення глобальних інтересів США. Ряд дослідників констатують наступність в одночасному використанні різними адміністраціями відмінних за змістом доктрин і концепцій, що обумовлено двоєдиною обставиною: безумовним верховенством національних інтересів та наявністю “формальних” (офіційних) і “неформальних” (умовних або неофіційних) політико-правових та геополітичних доктрин. Це є свідченням того, що тенденція до деструктуризації, яка властива епосі постмодерну, торкнулася і зовнішньої політики США. З перемогою у “холодній війні” були зруйновані головні системоутворюючі елементи зовнішньої політики Вашингтону післявоєнного періоду: наявність “явної та постійної небезпеки” і “головного ворога”(СРСР). Це, в свою чергу, спричинило стрімке падіння інтересу рядових американців до

всієї сфери зовнішньої політики і відкрило шлях для внутрішніх груп інтересів, які не обмежувалися ніяким загально визнаним баченням національних інтересів і переслідували власні корисні цілі.

На першому місці в цій “групі інтересів”, які набули “занадто великого впливу” на зовнішню політику США, американські дослідники називають етнічні групи. Зовнішня політика єдиної наддержави стала об’єктом впливу різноспрямованих векторів етнічної політики щодо “поширення демократії та ринкової економіки” на історичній батьківщині. Тобто, у 90-х роках ХХ ст. велика цілісна, сильна та інтегрована політика США у світі, яка мала б сформуватися для періоду після холодної війни, розпалася на два підрозділи, які являють собою, відповідно, формаційну та цивілізаційну складові національних інтересів.

Перший підрозділ – це національні інтереси, цілі та шляхи їх досягнення, що випливають з місця США у сучасному світі як глобального гегемона. Ці “риторичні цілі” означають політику США, спрямовану на запобігання утворенню ворожих їм коаліцій держав. Однак, дана ціль не проявить себе у повну силу, доки не з’явиться такий ворог.

Другий підрозділ американської зовнішньої політики – це реальна, сильна, але партикуляристська політика, яка визначається просуванням комерційних інтересів ТНК. В результаті узгодження формаційної та цивілізаційної складових національних інтересів США виник національний консенсус на користь розширення ринку: по можливості мирними засобами, а при необхідності й військовими методами.

Аналіз американських геополітичних концепцій другої половини ХХ століття та їх вплив на формування геостратегії США дають можливість зробити наступні висновки.

1. Розвиток американської геополітики йшов еволюційним шляхом акумуляції теорій та ідей, які розвивалися як в США, так і в інших країнах. Американська стратегічна політика ґрунтувалася на визначеному незмінному наборі принципів: нарощування військово-морської присутності шляхом

організації баз (А. Мехен); наявність як основного опонента держави, яка контролює материкову кайму (Х. Макіндер); необхідності контролю над “материковою каймою” (Н. Спайкмен); необхідність використання культурологічної складової геополітичного протистояння (Д. Майнінг); нарощування технологічних переваг в геополітичному протиборстві (З. Бжезинський). Тобто, політична практика США приймає геополітичну теорію як керівництво до дії в досягненні світової гегемонії. Прикладом цього є намагання США до інтегративного контролю над Євразією згідно теорій класиків англо-американської геополітики.

2. Розвиток стратегічних технологій в другій половині ХХ століття (1945 рік – початок ери атому, 1957 рік – космічної ери) є як стимулюючим геополітичним фактором в структуризації геопростору (в створенні біполярного світу), так і стримуючим – надавав стабільності біполярній геополітичній структурі світу. Саме досягнення паритету в стратегічних наступальних озброєннях між СРСР та США унеможливило радикальний геополітичний перерозподіл світу, що перенесло конфронтаційну логіку відносин із військової сфери в духовну. Поява такої ситуації породила ідеологічну боротьбу (концепція Д. Майнінга “два блоки – дві ідеології”) та боротьбу технологій (технократизм З. Бжезинського). Це ознаменувало перехід в засобах боротьби між наддержавами від зброї нижчого пріоритету (матеріальної – традиційна зброя) до концептуальної зброї вищого порядку (інформаційної: концептуально-методологічної, хронологічної, ідеологічної, економічної), що розширило методи та шляхи здійснення геостратегії США.

3. Геостратегічні цілі США ґрунтуються на національних інтересах в основі яких лежать два напрями, два стратегічних курси (формаційна та цивілізаційна складові). Від узгодження останніх залежить характер національних інтересів, роль і місце силової компоненти в геостратегії США.

Формаційна складова національних інтересів – це цілі та шляхи їх досягнення, що впливають з місця США у сучасному світі як домінуючої сили. Геостратегія США при захисті зазначеної складової національних

інтересів ґрунтується на геополітичній парадигмі міжнародних відносин, що передбачає військовий контроль над територією й ведення “гарячих” та “холодних” війн проти держав доіндустріальної та індустріальної цивілізацій. Цивілізаційна складова національних інтересів – це цілі та шляхи, які визначаються просуванням комерційних інтересів ТНК. Геостратегія США при захисті цих інтересів ґрунтується на геоекономічній парадигмі міжнародних відносин, яка спростовує проведення “територіальної політики” та ведення широкомасштабних “гарячих” війн. В даному випадку геополітична функція “гарячих” війн полягає в дестабілізації геополітичної структури регіону, який готується до геоекономічного засвоєння, проте найчастіше американські стратеги в сучасних умовах використовують концепцію “стратегічного паралічу”.

4. США з метою забезпечення безперервного функціонування американської геоекономічної машини мають у своєму розпорядженні гігантську геополітичну та геостратегічну складові національної доктрини. При цьому геополітика в даній ситуації покликана виправдовувати мету геоекономічної стратегії, вона переводить на рейки обґрунтування геоекономічні інтереси національної економіки, а військова компонента, в свою чергу, покликана захищати ці інтереси.

5. Теоретичним обґрунтуванням досягнення США інтегрованого контролю над світовим геопростором слугують однополюсні геополітичні концепції, розроблені представниками мондіалістського напрямку англо-американської геополітики: З. Бжезинським, Г. Кіссінджером, А. Страусом та іншими.

За планами, розробленими на глобальному політичному рівні, інтеграція США світового геопростору здійснюватиметься поступово упродовж багатьох поколінь. Яскравим прикладом для підтвердження даної тези є геополітичне сходження США упродовж всього ХХ століття.

Планам стратегічного рівня відповідають комбіновані методи, які включають елементи поступової та форсованої інтеграції геополітичних сфер

та регіонів світу під егідою США. Ця інтеграція проходить упродовж одного-двох поколінь. Теоретичним обґрунтуванням цих методів є біполярні концепції світового устрою, розроблені представниками неоатлантичного підходу: С. Хантінгтоном, Ф. Фукуямою. Прикладом зазначеного є розпад СРСР та інтеграція Європи.

Планам тактичного рівня відповідає форсована інтеграція геополітичних регіонів та держав, яка здійснюється упродовж активного життя одного політика. Теоретичним обґрунтуванням планів тактичного рівня слугують геополітичні концепції поліцентричного трактування сучасного світу розроблені С. Коеном, Б. Рассетом, С. Шпігелем та іншими.

Зауважимо, що для проведення форсованої інтеграції запланованого регіону (держави) стратегами США використовуються території з високим та найвищим рівнем ентропії, а також “асиметричні території”, які є джерелом збудження для великих регіональних структур шляхом введення небажаної ентропії. Підтвердженням даної тези є події навколо Югославії, Афганістану, Чечні, Абхазії, Ізраїлю, Іраку, Єгипту, Лівії, Сирії.

Геополітичні стратегії Франції та Німеччини (1950-1960-і рр.) Після Другої світової війни проявляється значний інтерес до геополітики в європейських країнах, що пов'язано з необхідністю оцінки нового міжнародного статусу цих держав.

Проблеми розвитку суспільства в кризові та посткризові періоди розглядає геополітична теорія – теорія вакууму, в якій розробляються проблеми зміни форм правління в окремо взятих країнах. Її поява була обумовлена потребою визначити та проаналізувати проблеми розвитку держав, які зазнали поразки у Другій світовій війні. Можна сказати, що ліквідація Третього Рейха, як одного з центрів сили, породило геополітично ослаблену зону – вакуум. Інші центри сили намагалися заповнити цю зону, або розділити, що й вийшло з Німеччиною.

В післявоєнний період в німецькій геополітиці “континентальний” образ дії приписували вже не одній Німеччині, а всій Західній Європі, яку розглядали

як проміжну зону між двома антагоністичними системами: східноєвропейською (соціалістичною) та західною демократичною на чолі із США. Протистояння двох систем в Європі і визначало розвиток тогочасного світу. Пошук місця і ролі Німеччини в цьому протистоянні, прогноз можливих варіантів розвитку політичної ситуації у світі стали основними напрямками досліджень німецьких дослідників.

На той час в західнонімецькій геополітиці була досить поширена інтеграційна концепція. Одним із найважливіших елементів її елементів була ідея загальноєвропейського дому, що в свою чергу передбачало відмову від національного суверенітету. При цьому західнонімецьке суспільство протягом багатьох років вбачало в загальноєвропейському домі єдину можливість возз'єднання Німеччини та створення нової єдиної держави в рамках Європейської спільноти.

З аналізом місця Німеччини в Європі пов'язана й інша геополітична концепція, яку розробив генерал Гудеріан після Другої світової війни. Ця теорія отримала назву теорії географічної обумовленості. Згідно цієї теорії Німеччина, що географічно розташована в центрі Європи, розглядалася як своєрідний ланцюг, який з'єднував її східну та західну частини. Така геополітична позиція начебто визначала її месіанську роль в долі континента і, відповідно, всього світу. В цій теорії вперше було введено поняття пануючої держави, яка визначалася як держава, що за своїми потенційними можливостями розвитку відповідає вищому своєму призначенню і несе відповідальність перед іншими людьми, народами та расами, а тому претендує на право вважатися природнім джерелом влади. Дана концепція є досить актуальною для сучасної Німеччини.

В цей період відбувається модернізація і геополітичних концепцій, пов'язаних з морською політикою. Німецькі науковці почали стверджувати, що безпека морських артерій перевезень є головним завданням кожної морської стратегії, до якої звертаються всі геополітики світу. До зміцнення морської могутності закликав і адмірал Ф.Руге: "Хто панує на морі, той розпоряджається транспортною системою, як для постачання, так і для нападу". Насамкінець

ним виводиться геополітична формула: “Морська могутність країни повинна розглядатися як множина двох величин – могутності військово-морського флоту та географічного положення країни”. Проте океанічні проблеми залишалися до кінця ХХ століття другорядними для Німеччини і вона не планувала ніякої самостійної ролі, в цьому питанні, повністю покладалася на океанічну могутність США та інших учасників НАТО.

Середина 50-х – середина 60-х рр. ХХ століття характеризувалася:

подальшим загостренням воєнного протистояння, що набуло остаточного оформлення в 1955 році у зв’язку з подальшим розширенням Альянсу (прийняття ФРН) та створенням Організації Варшавського Договору (ОВД). Основною рисою конфронтації двох воєнних блоків було значне розширення арсеналів ядерної зброї та включення Франції до “ядерного клубу”;

наявністю протиріч в інтеграційних процесах західноєвропейських держав. На Заході тривало розпочате в 1950-х роках створення спільного ринку. В 1960-х роках не припинялися дискусії між прихильниками поглиблення інтеграції західноєвропейських держав і формування наднаціональних органів і тими політичними діячами, які обстоювали варіант розвитку інтеграційних процесів зі збереженням суверенітету країн, що інтегруються. В позиції таких діячів, а серед них виділявся президент Франції Ш. де Голль, проглядалася тенденція домогтися певної незалежності Західної Європи від США, підвищення її ролі в міжнародних відносинах. А втім, усі учасники дискусії вважали інтеграцію необхідною для економічного розвитку Західної Європи.

Вихід Франції з системи інтегрованого командування збройними силами НАТО в 1966 році і ліквідація військових баз та інститутів блоку, що перебували на території країни, безперечно, свідчили про глибоку кризу в системі західних союзників. Політика протистояння та ультимативних вимог щодо своїх головних партнерів – США, Великобританії та ФРН у межах як НАТО, так і Європейського економічного співтовариства призвели у другій половині 1960-х років до фактичної зовнішньополітичної ізоляції Франції. Тому прагнення її керівництва до розширення та поглиблення відносин з країнами

протилежного боку, яке знаменувало повернення до старої європейської моделі зовнішньополітичної поведінки (“держава, що балансує між своїми конкурентами”), значною мірою було єдиною можливою за таких умов раціональною стратегією.

Важливим елементом ідеологічного обґрунтування активізації “східної” політики Франції за часів президентства Ш. де Голля була геополітична концепція “єдиної Європи від Атлантики до Уралу”, яка втілювала проголошені керівництвом П’ятої Республіки ідеї “трансцендентного” європеїзму, що, у свою чергу, спиралися на переконаність в історичній обмеженості повоєнного устрою у світі. Дана концепція, яка ґрунтувалася на формальній географічній логіці і відображала політичну кон’юктуру 1960-х років, не мала значного геополітичного значення з причини ігнорування очевидних геополітичних реалій тих часів.

Створення Францією власних ядерних сил слугувало універсальним засобом забезпечення зовнішньополітичних інтересів. Ядерний фактор, доповнений політикою активного балансування між центрами сили глобалізував вплив Франції у світі і надав їй такої геополітичної ваги в 1960-1980-х роках, яка явно перевищувала реальні можливості країни. На момент створення ядерної зброї відношення до власної морської могутності у Франції було досить неоднозначне. Визначення її ролі і місця в системі оборони потребувало тривалої теоретичної роботи, яку було здійснено французькими адміралами: П. Барно в праці “Флот в атомну епоху” (1955 р.) і Р. Бело в праці “Роль моря в майбутній війні” (1960 р.). Ці книги заклали підвалини застосування військових флотів в епоху панування ядерної зброї. Вперше після появи ядерної зброї в цих працях французьких військових була проаналізована проблема панування на морі в нових умовах. Р. Бело в своїй праці, досліджуючи геополітичні та геостратегічні проблеми робить висновок про існування протистояння між Заходом та Сходом та протистояння між морськими та континентальними державами. Також автор спрогнозував перенесення ядерної зброї на простори океанів.

Геополітична стратегія Російської Федерації. Російська Федерація стосовно України була й є центральною константою її зовнішньої політики. При цьому відносини між обома державами мають асиметричний характер. Мається на увазі, що для України, як слабшого партнера, стосунки з Росією, як із сильнішим партнером, мають критичне значення. При цьому асиметричні стосунки вбирають величезний історичний досвід, який обтяжує сприйняття сусідніми державами один одного. Доказом останнього є те, що практично відразу ж після проголошення Україною Акту про державну незалежність, в різних формах і з різною мірою намагання територіальних претензій до України висунули ті чи інші суб'єкти політичної, громадської чи державної діяльності майже всіх держав, які межують з Україною. Найбільшу активність і наполегливість у цьому виявили представники політичної еліти Росії, яка в більшості своїй не сприймає розпад СРСР, і спрямовує свої зусилля на відродження традиційної російської державності в історичних кордонах Росії (“відновлення на пострадянському просторі Великої Держави”).

Тобто, інертність суспільної свідомості російського суспільства здатна спровокувати ідеологічні та воєнно-політичні кризи при відновленні “великої” Росії шляхом висування територіальних претензій до сусідніх держав. Виходячи із зазначеного проблема дослідження геополітичної свідомості росіян залишається актуальною і потребує відповідної фіксації як на рівні теорії, так і на рівні практичного забезпечення функціонування системи національної безпеки України.

Російські дослідники, провівши аналіз сучасного геопростору Росії, констатують, що структурування нового геопростору є нагальним завданням геостратегії РФ. При цьому пріоритетним напрямом зовнішньої політики країни залишається забезпечення відповідності багатостороннього та двостороннього співробітництва з країнами-членами СНД. Варто додати, що вони вбачають у відновленні російського геопростору, який не може бути аналогом радянського, запоруку стабільності в Євразії.

Владні структури РФ створили один із ключових геополітичних образів Росія-Євразія, що потенційно дозволяє розробляти досить масштабні та різноманітні варіанти геостратегії, які спрямовані на відновлення “Великої Росії”. При цьому Україна входить до складу ключових геополітичних образів Росії (Росія–Євразія, острів Росія, Росія–Європа), є структурним геополітичним образом і, в такий спосіб справляє безпосередній вплив на весь механізм формування та здійснення геостратегії РФ. При цьому, для вирішення завдань структуризації геопростору та піднесення сукупної могутності РФ, можуть бути використані такі види стратегій: стратегія експансії та позиційна стратегія.

Стратегія експансії передбачає створення авторитарної імперії, базу під яку підводять націонал-більшовики, з одного боку, і комуністи – із другого. Основні шляхи створення імперії зводяться відповідно до розширення зони безпеки (“буферної зони”) у всіх напрямках від Москви. Зазначимо, що постійне намагання до створення поясу безпеки за рахунок розширення власної території спричинило те, що безпосередні сусіди Росії ніколи не розглядалися нею як рівноправні союзники. Прикладом цього можуть слугувати гіпотетичні варіанти забезпечення просторової безпеки російського народу, що передбачають відновлення та розвиток життєвого простору російського народу всіма доступними засобами.

Ю. Кузнєцов та М. Нікольський (Росія) констатують, що геополітичний простір, який контролюється Росією найбільш нестійким є на Південно-Західному (Прибалтика), Південно-Східному (Казахстан) та Південно-Західному (Україна) геостратегічних напрямках, що і передбачає там можливість просторових змін.

На наш погляд, хоч якими були б наміри політичних лідерів РФ, труднощі сучасної Росії обмежують вибір засобів та перешкоджають негайному здійсненню імперської стратегії де-небудь, за винятком найменших та найслабших держав на кордонах Російської Федерації. Тобто, чинники радянської інтеграції у галузі безпеки та економіки, що діють досі, поява нових, але слабких держав на її кордонах обумовлюють інтереси Росії щодо

лімітрофів. Роль Росії у цих регіонах визначатиметься її впевненістю не лише у своїй потузі стосовно нових держав, а й у власній абсолютній силі.

Наступним варіантом стратегії Росії щодо структуризації геопростору може бути позиційна стратегія, яка передбачає:

зміцнення геополітичного ядра та серединної зони, утримання в сфері свого впливу держав зовнішньої периферії, тобто колишніх радянських республік, з перспективою подальшої їх реінтеграції;

гра на балансі сил і страхові у зовнішній політиці;

псевдо ізоляціонізм, що передбачає відновлення зацікавленості – в першу чергу постачанням зброї та технологій, потім довіри і, насамкінець, впливу в традиційних для Росії / СРСР зонах впливу під дипломатичним прикриттям відторгненості від міжнародних справ;

підсилення інформаційної компоненти зовнішньої політики Російської Федерації.

Теоретичною базою для обґрунтування стратегії експансії та позиційної стратегії, в тих чи інших аспектах, слугують три геополітичні доктрини: панславізму, євразійства та правозахисна.

Доктрина панславізму найбільш повно виражена у роботі М. Данилевського “Росія та Європа” (1888 р.), передрукованій у Москві в 1991 році. Суть доктрини полягає в тому, що слов’янські держави повинні об’єднатися під проводом Росії. При цьому, М. Данилевський доводить, що Росія не є Європою ні в культурному, ні у воєнно-політичному аспектах. Зрозуміло, що доктрина панславізму з часів М. Данилевського модифікувалася. Беручи до уваги розпад СРСР та небажання європейських постсоціалістичних країн створення “слов’янської федерації”, російською політичною елітою береться на озброєння “федерація східнослов’янських народів – росіян, українців, білорусів”. Адептами цього були у свій час відомі політичні діячі, літератори, науковці (наприклад, М. Горбачов, О. Солженіцин, Д. Ліхачов).

Доктрина євразійства найбільш повно розроблена у 20-х роках минулого століття російськими емігрантами Е. Трубецьким, Л. Карсавіним. Вона

передбачала модель “периферія – центр”, де центром Євразії вважалася Росія, а периферією – Європа, Китай, країни мусульманського світу. Це євразійське утворення має протистояти “атлантичному трикутнику” – США, Канаді та Великобританії. По суті, використовуючи історико-географічне підґрунтя євразійці створили могутній геополітичний образ, який потенційно дозволяє розробляти досить широкомасштабні й різноманітні геостратегії.

На думку В. Чкуаселі (Росія), євразійство – це ідеологія, яка здатна врятувати Росію. Адже саме ідеї євразійства набули особливого поширення серед науковців та письменників різних політичних напрямів – ліберально-демократичного (Л. Гумільов, А. Сахаров та інші), національно-патріотичного (О. Дугін, А. Проханов та ін.), центристів (Д. Балашов, Т. Пулатов та інші), а також серед керівників держав СНД, зокрема, Н.Назарбаєва та В. Путіна й ієрархів російської православної церкви. Зауважимо, що геополітичний образ Росія-Євразія ефективно використовувався за періоду прем'єрства Є. Примакова в Центральній Азії і частково у двосторонніх відносинах з Китаєм та Індією. Використання даного геополітичного образу Росією спонукає її до постійного опонування США й, по суті, США є зовнішньою “упаковкою” цього образу. Прикладом зазначеного може слугувати пропозиція Л. Івашова про створення геополітичного союзу чотирьох країн: Росії, Індії, Китаю та Ірану для протидії реалізації атлантичним блоком концепції “Золотого мільярду”.

Нині існує декілька геополітичних різновидів євразійства: Росія-Євразія як утримувач хартленду; ”Євразійський конфедеративний союз”; “євразійський острів”; “євразійський світ” – з віссю Німеччина – Росія – Китай та великорусько-імперський різновид євразійства. Неоевразійство трансформується у своєрідний російський, “східний”, варіант доктрини Монро із претензією на виняткову монополію щодо контролю та проводу у власній сфері життєвих інтересів чи то так званій – “сфере исторических интересов” (*рос.*), чи навіть – “сфере ответственности России” (*рос.*).

Таким чином, ідеї євразійського блоку або євразійської імперії, які сповідуються сучасними російськими геополітиками, – це, по суті, ідеологічне

обґрунтування для незбалансованого інерційного розвитку російського військово-промислового комплексу, що здається їм можливим, якщо Росія зробить воєнну промисловість сферою своєї спеціалізації.

Аналіз літератури з проблем російської геополітики дає підстави стверджувати, що правозахисна доктрина (“правозахисний імперіалізм”) являє собою симетричне відродження американської імперіалістичної політики неоглобалізму і захисту прав людини. Москва – “заступниця народів” – стає тепер поборницею “прав людини”, особливо прав так званого “російськомовного населення”. Ця доктрина допускає втручання Росії у внутрішні справи суверенних держав (наприклад Молдови, України, Грузії), застосування до них військової сили і навіть анексію частини території під виглядом захисту прав “російськомовного населення”.

Усі три доктрини мають один корінь і один зміст – імперіалізм: воєнний, економічний, інформаційний, «культурний». Він набирає лише нових форм і нерідко нового забарвлення («захист прав людини»), часом, не змінюючи при цьому словесного формулювання своєї суті.

Росія продовжує нехтувати геоекономічними реаліями і захоплюється геополітичними ініціативами, при цьому воєнно-стратегічна складова залишилася без цільової спрямованості. В наслідок цього вона інерційно проводить стратегію, яка відображає симбіоз військово-промислового комплексу з ультра націоналістично налаштованими владними структурами, геополітичними та геостратегічними прийомами вирішення проблем. І як можливий підсумок – це досягнення стратегічної мети силовими методами. В такій ситуації не передбачається стабільного розвитку в Росії як внутрішнього, так і зовнішнього.

Іншим варіантом може бути стратегія поступів Росії, яка ґрунтується на геополітичній концепції однополярного світу (гегемонії США). Ця стратегія у геополітичній сфері передбачає:

супроводження американського впливу в світі, в тому числі і в країнах-членах СНД;

трансформування – в плані взаємовідносин з пострадянськими державами – із геополітичної діючої особи (по термінології З. Бжезинського) в геополітичний центр, який діятиме на зразок Японії під протекторатом США;

створення додаткового центру тяжіння для Німеччини та Японії, свого роду геополітичний буфер, який пом'якшував би наслідки дій цих країн по зміні балансу сил в рамках світового порядку Pax Americana;

рішучу відмову від геополітичних та історичних сумнівів стосовно самостійності України, яка має принаймні рівні права з Росією “стати прапорноносцем усієї панслов'янської спільноти ” (З. Бжезинський).

Ряд дослідників вказують на абсурдність ситуації, яка полягає в тому, що Росія проводить реформи на базі впровадження постіндустріальних техногенних західних ринкових систем, однак намагається “усунути” природну військову складову цього процесу. Тобто, розвиваючи західну модель реформ, Росія не бажає розширення необхідної для цього військової компоненти – розширення НАТО на Схід. До речі, якщо Росія виступатиме прибічницею “передової ринкової постіндустріальної моделі”, то їй необхідно буде формувати однорідні із західними ТНК російські транснаціональні монополії, викристалізувати глобальні інтереси цих монополій і захищати ці інтереси вже по відпрацьованій постіндустріальною моделлю військової схемі. В даній ситуації російська армія приречена захищати інтереси західного й російського спільного постіндустріального виробничого анклаву лише в симбіозі з “натовською” військовою машиною.

Однак, тут виникає центральна проблема – така схема руйнує всі зусилля Росії у досягненні стабільності у Східній Азії, завдає значної стратегічної шкоди. Це пояснюється тим, що подальше просування НАТО, яке захищає інтереси постіндустріальної моделі “Захід – Росія”, кидає виклик тим системам, для яких є неприйнятним поглинання Заходом. “Зависання” над ними постіндустріалізації у формі західної моделі (вже разом із Росією) роблять за таких обставин РФ “природнім” ворогом Китаю, Індії, Ірану, Іраку. До речі, саме за такого сценарію розвитку подій Росії відводиться місце першого

ешелону в етнонаціональних та фундаменталістських війнах з країнами доіндустріальної та індустріальної цивілізацій.

Як вихід із ситуації, що склалася, є пропозиція Е. Кочетова (Росія) стосовно рівноважного сценарію розвитку подій у рамках нової неоекономічної моделі, яка щойно зароджується. Дослідник виходить з того, що Росія, маючи великі інноваційно-відновлювальні засновки із врахуванням великої етнополітичної духовної, культурологічної палітри, здатна сформувати таку етноекonomічну систему на геоекономічній основі, яка б дозволила увійти їй в більш рівноважне, гармонійне русло цивілізаційного розвитку. Саме в такій постановці питання виглядає логічно виправданою і зрозумілою боротьба Росії проти розширення НАТО на Схід, тобто це є спробою усунути західну військову компоненту від західного відтворювального інтернаціоналізованого ядра. Водночас із цим геоекономічна модель цивілізаційного розвитку, “випадаючи” із постіндустріальної моделі, дає їй перший вирішальний бій. За таких обставин він прийшовся на військову сферу постіндустріальної моделі: дається відсіч її військовій машині – НАТО. Однак, якщо не підтримати дану відсіч в інших сферах, і перш за все в протидії “поглинання” інтелектуально-ресурсних багатств Росії західними відтворювальними блукаючими ядрами, то зусилля по протидії НАТО можуть втратити будь-який сенс.

Зазначимо, що в рамках підходу, запропонованого Е. Кочетовим, в загальному плані проглядається наступна ситуація у зовнішньополітичній сфері РФ: якщо геоекономічне підґрунтя зовнішньоекономічної та воєнної доктрин РФ логічно вмонтовуються у визначену систему пріоритетів національних інтересів, то замість зовнішньополітичної складової в рамках запропонованого підходу визначається те, що геополітика виступає як концентроване вираження геоекономіки.

Однак, варто звернути особливу увагу на суттєвий нюанс, який залишається поза увагою вищих владних структур як РФ, так і решти пострадянських країн. Зовнішньоекономічне середовище не просто відрізняється від внутрішнього економічного середовища країни, але й вони

неадекватні, знаходяться на різних полюсах розвитку ринкової економіки. Зовнішньоекономічне середовище живе за гео економічними законами, російське ж середовище, як і всіх країн пострадянського простору, не має повного уявлення про гео економіку і досвіду роботи в цьому правовому полі. В економічному плані Російська Федерація – закрите суспільство, автаркія. Із широкого спектру спілкування із зовнішньою сферою в Росії дотримуються лише торгівельного ланцюга (зовнішня торгівля) з його мізерним обсягом товарообігу. Тут небезпека полягає в тому, що російська сторона до цих пір видає зовнішню торгівлю за зовнішньоекономічні зв'язки, а розміри життєвого простору розглядає як визначальний фактор в незалежному економічному розвитку Росії. Останнє знайшло своє відображення у доктрині просторово-економічної безпеки РФ, запропонованій росіянами Ю. Кузнецовим та В. Нікольським.

Таким чином, аналіз радянських / російських геополітичних концепцій другої половини ХХ століття та їх вплив на геостратегію сучасної Російської Федерації дають можливість зробити деякі висновки.

1. Розвиток російської геополітики йшов еволюційним шляхом акумуляції теорій та ідей, які розвивалися в СРСР / Росії. Російська геостратегія ґрунтувалася на визначеному незмінному наборі принципів щодо створення поясу безпеки за рахунок розширення власної території.

2. Розвиток стратегічних технологій в другій половині ХХ століття є стимулюючим геополітичним фактором в структуризації геопростору РФ. Теоретичною базою для обґрунтування геостратегії Росії (стратегія експансії та позиційна стратегія) в тих чи інших аспектах, слугують три геополітичні доктрини: панславізму, євразійства та правозахисна, які обґрунтовують необхідність поступового розширення сфер гарантованого політичного, економічного та військового впливу РФ на пострадянському просторі.

3. Російський варіант геостратегії характеризується наявністю елементів наступальності й нав'язування, оскільки діють досі чинники радянської інтеграції у галузі безпеки та економіки. Геостратегічні цілі РФ ґрунтуються на

національних інтересах, в основі яких лежать формаційна та цивілізаційна складові. Неузгодженість останніх призводить до того, що Росія продовжує нехтувати геоекономічними реаліями і захоплюється геополітичними ініціативами, при цьому воєнно-стратегічна складова залишилася без цільової спрямованості. В такій ситуації не передбачається стабільного розвитку в Росії як внутрішнього, так і зовнішнього.

Геополітична стратегія Китаю. За прогнозами аналітиків Росії майбутній світовий устрій найімовірніше буде мати біполярну структуру: на вершині світової ієрархії розмістяться дві наддержави – США і КНР. Тому актуальним є розгляд формування геополітичних кодів Китаю після Другої світової війни.

Виникнення КНР заклало внутрішню пружину в механізм розвитку воєнно-політичної ситуації в Азії, а також слугувало початком формування геополітичного коду місцевого рівня, який передбачав возз'єднання Гонконгу, Макао, Тайваню з материковим Китаєм згідно геополітичної програми висунутої Мао Цзедуном.

В 1960-х роках в КНР відбувається формування регіонального геополітичного коду держави. В геополітичній концепції Мао Цзедун мовив не лише про поділ світу на наддержави (СРСР і США) та проміжну зону, до якої входили розвинуті індустріальні країни та країни, які розвиваються, а й про розповсюдження революційних війн очолюваних Китаєм. Китайське керівництво розглядало Африку, Азію та Латинську Америку як плацдарм для успішної реалізації концепції революційних війн. Однак практика довела її нежиттєздатність. Це свідчило про існування конфлікту між регіональним геополітичним кодом Китаю, який дозволяв йому вести суперництво з Індією та іншими країнами в більш широкому азіатському масштабі і глобальним геополітичним кодом, котрий був на той час лише на стадії формування. Зазначимо, що концепція революційних війн була розрахована більше на самих китайців, ніж на світову спільноту. Тут ми спостерігаємо один із суттєвих результатів прийняття в КНР традиційної догми про особливе місце Китаю в

оточуючому світі – перетворення зовнішньополітичної доктрини на службу внутрішнім цілям, а саме: зміцненню провідної ролі КПК у китайському суспільстві. Цьому і слугувало декларування провідної ролі КНР серед постколоніальних країн, а також усі можливі пошуки суто формальних підтверджень існування такої ролі. Тому стає зрозумілим, чому китайське керівництво не турбувало на той час питання відповідності реальності створеної ним картини міжнародного положення Китаю. Достатньо було того, щоб ця картина сприймалася за реальність у самому Китаї.

На рубежі 60–70 років ХХ століття формується геополітичний код Китаю глобального рівня, що пов'язано із створенням національних ракетно-ядерних сил, а також в цей період була висунута Мао Цзедуну геополітична концепція “трьох світів”, яка трансформувалася в подальшому в концепцію боротьби “світового міста” (усі розвинені країни) із “світовим селом” (країни, які розвиваються на чолі з Китаєм). Однак, лише на рубежі 70–80-х років ХХ століття із створенням значних запасів ракетно-ядерної зброї Китай став претендувати на роль держави глобального рівня, що й спонукало КНР перейти від “оборони” до “наступу” по всім геостратегічним напрямках з метою становлення країни як провідної світової держави. Геостратегія Китаю в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) ґрунтується на концепції “стратегічних кордонів і життєвого простору”, яка обґрунтовує необхідність поступового розширення сфер гарантованого політичного, економічного та військового впливу КНР в АТР. Дана концепція не виключає використання військової сили або загрози її застосування в інтересах Китаю і є продовженням геополітичних програм Мао Цзедуна.

В концепції “миру й розвитку”, висунутій Ден Сяопіном, визначені головні світові проблеми – проблема миру (проблема Схід-Захід) та економічні проблеми (проблема розвитку Північ-Південь). Виходячи з цього, головною метою зовнішньої політики сучасного Китаю є боротьба за створення сприятливих міжнародних умов для вирішення завдань модернізації КНР. Дана політика отримала назву “незалежність і самостійність” і є реалізацією

принципу опори на власні сили. На сьогодні вступ Китаю в будь-які воєнно-політичні союзи з провідними державами світу офіційно не передбачається. Однак, проведений аналіз доступного для нас матеріалу, дозволяє стверджувати про розрив між теорією і практикою у зовнішньополітичній діяльності Китаю, який виявляється в тому, що всі конкретні цілі (як-то: установа союзів, воєнне втручання, вирішення конфліктів і т.д.) китайській дипломатії доводиться вирішувати “оминаючи” офіційну доктрину, наче абстрагуючись від неї. Так, проводиться практика дипломатії “із подвійним стандартом”: офіційна догма існує сама по собі (не втрачаючи при цьому свого обмежувального впливу), а практичні, життєві зовнішньополітичні питання вирішуються за допомогою “таємної дипломатії”, тобто “неофіційної”. При цьому тут береться до уваги реалістичний, неупереджений підхід. Це є необхідною протиположністю догмі, яка інколи походить із нереального стану речей. Однак формування зовнішньополітичних відносин досить сильно обмежуються офіційними концепціями, що у свою чергу звужує можливості, які ґрунтуються на реаліях дипломатії.

Виходячи із зазначених реалій, Китай використовує власний потенціал стратегічної культури – триєдність дезінформації, дезорганізації та оперативної дезорієнтованості противника. В такий спосіб геостратегія КНР реалізується непомітно та потаємно згідно древньої традиції “чорне поступово переходить у біле і навпаки”. Хоч до цих пір Китай не відмовився від територіальних претензій до сусідніх країн, основним засобом геополітичної боротьби Китаю є в сучасних умовах “мирна” геополітична експансія – демографічна. Цей факт набуває особливої ваги, враховуючи не тільки колосальні темпи й масштаби природного приросту китайського населення, а й спеціальну політику Пекіну стосовно “хуацяо” (китайської діаспори в багатьох країнах світу). В кінці ХХ століття “хуацяо” відігравали найважливішу роль як у розвитку господарчих перетворень у Китаї, так і в розповсюдженні його політичного впливу у світі. Ніякі представники інших народів не можуть позмагатися з китайською відданістю своїй історичній батьківщині й бажанні реальними справами

сприяти її процвітання. Для далекої від національних проблем людині усе це може здатися “суцільною” диверсійною акцією Китаю проти країн усього світу. Ця стурбованість, однак, має реальне підґрунтя, адже про демографічну експансію багато говорів саме Мао Цзедун.

Російські дослідники Ю.Кузнєцов та В.Нікольський розкривають механізм демографічної експансії за допомогою якої здійснюється розширення життєвого простору китайців. Зазначений механізм працює наступним чином:

демографічна експансія в простір, який контролюється іншим народом з будь-якого приводу і на будь-яких умовах навіть до формальної відмови від своєї національності (деідентифікації);

формування могутньої діаспори і створення механізмів впливу на культурне та економічне життя чужого народу, розвиток ідеології єдності народу або їх спорідненості, встановлення “прозорих” кордонів із своєю історичною батьківщиною для “зміцнення” культурних та економічних зв’язків;

за допомогою історичної батьківщини оволодіння політичним життям чужого народу і перетворення його в слухняну зброю процесу возз’єднання з іншим народом і ліквідації формальних кордонів.

Із зазначеного слідує, що проблема кордонів у китайській геостратегії при економічній та демографічній експансії не так загострюється як це уявляється більшості. Однак, не варто думати, що Китай у перспективі не застосує силове розширення життєвого простору, точніше закріплення після проведення демографічної експансії.

Аналітики, приділяючи велику увагу Пекіну в зоні АТР і загалом у світі констатують, що зростаюча китайська могутність складається із транснаціональної взаємодії капіталу: КНР; китайських НІК (нових індустріальних країн, до яких відносяться Тайвань, Гонконг, Сінгапур); китайської діаспори, що призведе до створення “величезної економічної сфери”, яка простягнеться від Пекіну до Джакарти.

Композицію даного задуму О. Рахманін (Росія) визначає як “стратегію трьох трикутників”. За даним сценарієм спочатку розвиваються відносини взаємозалежності в “малому трикутнику” (КНР – Гонконг – Тайвань); далі зміцнюється співробітництво в “середньому трикутнику” (КНР – НІК – АСЕАН) і потім формується “великий трикутник” (КНР – Японія – США). Це свідчить про перехід КНР в здійсненні геостратегії із геополітичної на геоекономічну парадигму міжнародних відносин, в рамках якої реалізовується “стратегія трьох трикутників”. Однак, при реалізації даної стратегії Китай, відкриваючись зовнішньому світу як господарське утворення у певному розумінні замикається, відводячи зв’язкам суто допоміжну роль. Отже, системність Китаю, його зовнішньополітична та зовнішньоекономічна повноцінність і самодостатність дозволяє припустити, що подальший розвиток цієї країни буде зберігати значну специфіку – тобто базуватися, головним чином, на внутрішніх потребах. Навряд чи КНР буде повторювати відомі траєкторії новоіндустріальності, хоч в окремих частинах системи схожість виявляється значною.

Китайський варіант геостратегії базується на традиційній матриці геополітичної свідомості Китаю, яка представлена переконанням в тому, що світ розвивається за об’єктивними законами, із неминучими причинно-наслідковими зв’язками відповідно з якими необхідно формувати зовнішньополітичну стратегію КНР. Вона позбавлена елементів наступальності й нав’язування, оскільки об’єктивні закони (наприклад, ідея про неминучість багатополлярності) співпадають із стратегічними інтересами Китаю. Слід зазначити, якщо США, як світова держава, мріє як геополітичний приз “отримати” Євразію, сподіваючись на добре “травлення”, то Китай реально проводить економічну та демографічну експансію в Південно-Східну Азію і пострадянський простір. А також, озброюючи новими видами зброї і надаючи ракетно-ядерні технології Ірану та іншим країнам, які виступають проти позиції США на Близькому Сході, Китай настирно виштовхує Сполучені Штати з Азії. В такий спосіб КНР сприяє формуванню багатополлярності сучасного світу, що

є, на думку китайського керівництва, однією з передумов досягнення стратегічної мети – стати провідною державою світу.

Можна припустити, що в наступні десятиліття підйом Азії призведе до гігантських зрушень на геополітичній карті світу в ХХІ столітті, які будуть визначатися новими расовими й культурними силами.

Таким чином, аналіз впливу на систему формування та здійснення геостратегії КНР принципів традиційної стратегічної культури та зміни парадигми міжнародних відносин дає можливість зробити висновки.

1. Розвиток системи формування геостратегії КНР обумовлений таким набором принципів: сумісності, “серединності”, опорі на власні сили, а також використанням власного потенціалу культури стратегічного управління – триєдність дезінформації, дезорганізації та оперативній дезорієнтації противника. У цьому контексті китайська модель геостратегії поєднує в собі дві протилежні тенденції: врахування цивілізаційних трансформацій другої половини ХХ століття (зміна парадигм цивілізації, міжнародних відносин та війни) і подальше дотримання засад традиційної стратегічної культури та настанов щодо самозабезпечення країни, що є свідченням функціонуванням традиційної матриці геополітичної свідомості.

2. Розвиток стратегічних технологій в другій половині ХХ століття є стимулюючим геополітичним фактором в структуризації геопростору Китаєм. Однак, лише на рубежі 70–80-х років ХХ століття із створенням значних запасів ракетно-ядерної зброї Китай став претендувати на роль держави глобального рівня, що й спонукало КНР перейти від “оборони” до “наступу” по всім геостратегічним напрямках з метою становлення країни як провідної світової держави. Геостратегія Китаю в АТР ґрунтується на концепції “стратегічних кордонів і життєвого простору”, яка обґрунтовує необхідність поступового розширення сфер гарантованого політичного, економічного та військового впливу КНР в регіоні.

3. Китайський варіант геостратегії позбавлений елементів наступальності й нав’язування, а геостратегічні цілі КНР ґрунтуються на національних

інтересах в основі яких лежать формаційна та цивілізаційна складові, від узгодження яких залежить характер національних інтересів і, насамкінець, роль і місце його силової компонент в проведенні геостратегії.

Формаційна складова національних інтересів – це цілі та шляхи їх досягнення, що впливають з місця КНР у сучасному світі як претендента на гегемонію у світі. Ці цілі визначають політику КНР на запобігання утворення ворожих їй коаліцій держав та недопущення будь-якої війни. Таким чином, геостратегія КНР при захисті національних інтересів ґрунтується на геополітичній парадигмі міжнародних відносин, що передбачає військовий контроль над територією та ведення “гарячих” та “холодних” війн проти держав-сусідів.

Цивілізаційна складова національних інтересів – це цілі та шляхи, які визначаються просуванням комерційних інтересів Китаю, китайських НІК та китайської діаспори. Геостратегія КНР при захисті цих інтересів ґрунтується на геоекономічній парадигмі міжнародних відносин, яка передбачає проведення економічної та демографічної експансії. В даному випадку проблема кордонів у китайській геостратегії при економічній та демографічній експансії не так загострюється як це уявляється більшості. Однак, не варто думати, що Китай у перспективі не застосує сили засоби для закріплення життєвого простору після проведення демографічної експансії.

4. Теоретичним обґрунтуванням досягнення Китаєм інтегрованого контролю над світовим геопростором слугує геополітична концепція розроблена Ден Сяопіном. Планам стратегічного рівня відповідають комбіновані методи, які включають елементи поступової та форсованої інтеграції геополітичних сфер та регіонів світу під егідою КНР. Теоретичним обґрунтуванням цих методів є концепції світового устрою, розроблені Мао Цзедунном. Прикладом їх застосування є структуризація геопростору Китаєм.

Планам тактичного рівня відповідає форсована інтеграція геополітичних регіонів та держав, яка здійснюється упродовж активного життя одного

політика. Теоретичним обґрунтуванням планів тактичного рівня слугує геополітична концепція “стратегічних кордонів та життєвого простору”.

Завершуючи розгляд проблем даного підрозділу, можемо зробити наступні висновки.

Ефективність формування та здійснення геостратегії великими державами в сучасних умовах визначається науковим простором конкретної держави, що знаходить своє відображення в тих чи інших моделях світового устрою. Перехід міжнародних відносин з геополітичної на геоекономічну парадигму та парадигми війни створили умови визрівання нової матриці геополітичної свідомості, що є стереотипом сприйняття нової ролі зовнішньої політики держави і воєнної її компоненти, місця останньої в стратегічному світовому балансі сил та інтересів, які все більше переходять від геополітичних до геоекономічних інтересів. Силовий компонент геостратегії держави, його необхідний і достатній обсяг визначається спектром національних інтересів та ресурсними можливостями національної економіки й суспільним визнанням вибору національних інтересів, їх пріоритетності і необхідності захисту. Тобто, від узгодженості формаційної та цивілізаційної складових національних інтересів.

Формаційна складова національних інтересів – це цілі та шляхи їх досягнення, що впливають з місця держави у сучасному світі. Ці “риторичні цілі” означають політику держави на запобігання утворення ворожих їм коаліцій держав, забезпечення територіальної цілісності та недоторканості кордонів, що є свідченням функціонування традиційної матриці геополітичної свідомості. Геостратегія великих держав при захисті формаційної складової національних інтересів ґрунтується на геополітичній парадигмі міжнародних відносин, що передбачає військовий контроль над територією й ведення “гарячих” та “холодних” війн проти держав-суперниць.

Цивілізаційна складова національних інтересів – це цілі та шляхи, які визначаються просуванням комерційних інтересів ТНК. Захист цих інтересів передбачає функціонування нової матриці геополітичної свідомості в системі

формування геостратегії. Геостратегія великих держав при захисті зазначених інтересів ґрунтується на геоекономічній парадигмі міжнародних відносин, яка спростовує проведення “територіальної політики” та ведення широкомасштабних “гарячих” війн. В даному випадку геополітична функція “гарячих” війн полягає в дестабілізації геополітичної структури регіону, який готується до геоекономічного засвоєння.

Глава 6. Розробка аналітичних прогнозів у сфері міжнародних відносин та чинники формування геостратегії України

6.1. Моделі світоустрою як варіанти геополітичного майбутнього

Двополюсна (біполярна) модель світоустрою: геополітичний досвід XX ст. Двополюсна модель міжнародних відносин ствердилася напередодні Першої світової війни 1914-1918 рр. До 1910 р. великі європейські держави сформували два блоки, потенційно ворожі один одному. На чолі одного з яких стояли Німеччина та Австро-Угорщина, до другого входили країни Антанти – Франція, Великобританія, Росія.

З початком Першої світової до неї досить швидко виявились залученими практично всі європейські держави, включно з США, країнами Близького Сходу, а також деякі інші регіони. В ході війни Центральні держави, об’єднані в Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина) протиставили себе Союзним державам (Франція, Великобританія, Росія, Італія, Японія, з 1917 р. – США). Війна закінчилася поразкою Центральних держав. Важливим геополітичним наслідком Першої світової стало перетворення блокової (коаліційної, союзної) політики в домінуючий спосіб артикуляції та захисту державних інтересів на міжнародному рівні. Практично саме тоді було закладено сучасну модель двополюсного світоустрою, який пізніше повторився у нових геополітичних умовах.

Друга світова війна 1939-1945 рр. в контексті структуризації воюючих сторін відповідно до їх політичних інтересів також виявилась періодом інтенсивного зіткнення двох наддержавних об'єднань – країн «Осі» (Німеччина, Італія, Японія) та союзних країн (Великобританія, США, СРСР, що увійшли в історію як «Велика трійка», а також Франція, Китай). Одним з підсумків війни стала перемога союзних держав та винесення дво полюсної моделі міждержавних взаємин за межі власне воєнного часу, їх апроксимація на мирний період співіснування держав з різними політичними системами, економічним базисом та ідеологічними цінностями.

Своє системне оформлення дво полюсна модель світоустрою отримала під час «Холодної війни» 1945-1991 рр. Дво полюсність стала базовою характеристикою міжнародних відносин, яким були властиві постійна взаємна ворожість і недовіра, політичні, економічні, ідеологічні та ін. відмінності між наддержавами – США та СРСР. Суперництво між союзниками по антигітлерівській коаліції в прагненні заповнити вакуум сили, що утворився після поразки Німеччини у 1945 р, призвело до згортання партнерства між ними та переростання процесу протистояння упродовж 1947-1949 рр. в перманентну конфронтацію.

Однією з найважливіших складових конфронтації, що призвела спочатку до європейської, а потім і світової дво полюсності, була ідеологічна. Обидві наддержави намагалися перебудувати повоєнний світ згідно зі своїми ідеологічними настановами. СРСР та США будували політику на основі глибоко антагоністичних принципів. Їх розділяли розбіжності з питань прав людини, громадянських свобод, соціально-економічного устрою світу, бачення перспектив людства. Визначальним чинником дво полюсного світогляду стала гонка ядерних озброєнь: ядерний потенціал одночасно уможлилював цілковите знищення супротивника та виступав фактором стримування можливої великомасштабної війни між наддержавами та змушував їх реалізовувати конфронтаційні відносини мирними способами.

Глобальне протистояння США та СРСР призвело до консолідації їх союзників у межах двох таборів. З одного боку, були створені Західний союз (1948 р.), НАТО (1949 р.), ряд воєнних блоків в Азії – СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС. СРСР та країни Східної Європи, де існували підконтрольні Кремлю прокомуністичні режими, у 1955 р. створили Організацію Варшавського договору (ОВД), до якого увійшли Албанія, Болгарія, НДР, Польща, Радянський Союз, Румунія, Чехословаччина, Угорщина. Головними завданнями ОВД проголошувались надання країнам-учасникам взаємодопомоги у випадку нападу на одну з них, взаємні консультації в кризових умовах. «Випробування на міцність» ОВД відбулось у 1956 р. (введення військ в Угорщину), 1968 р. (збройне придушення «празької весни») та 1983 р. (готовність до військової окупації Польщі, де було дислоковано дві радянські дивізії).

Ствердження двох геостратегічних блоків, очолюваних Москвою та Вашингтоном, закріпило двополюсну (біполярну) структуру Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. При цьому обидві наддержави намагалися зміцнити свої економічні позиції в межах контрольованих коаліцій. Цій меті відповідали «План Маршалла» (1947 р.) та «Спільний Ринок» (1957 р.), які дозволили США жорстко контролювати економічну діяльність західноєвропейських країн. Їх політико-економічним антиподом стала створена у 1949 р. за радянською ініціативою Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ), через яку СРСР впливав на економічний розвиток країн Східної Європи.

Сформована у 1950-х рр. модель «Холодної війни» включала в себе: застосування сили в міжнародних відносинах чи загрозу її застосування; тотальне протиборство та балансування на грані «гарячої» війни; всебічне форсування гонки озброєнь та воєнних приготувань; провокування міжнародних конфліктів і криз; використання досягнень науки і техніки насамперед у воєнних цілях; ідеологічне протиборство на основі штучно створеного образу ворога тощо.

Саме тоді широке розповсюдження отримали форми боротьби, які до біполярного протистояння світу були маловідомими. Так, набули поширення:

демонстраційні дії збройних сил; провокування та використання у своїх цілях внутрішніх збройних конфліктів на території країн, що входили до зони впливу геостратегічного опонента; терористичні операції і теракти; роздмухування прикордонних конфліктів низької інтенсивності; підтримка партизанських (народно-визвольних) антиурядових рухів; створення та підтримка на території, контрольованій опонентом, паралельних структур влади; інформаційні, інформаційно-психологічні, дезінформаційні операції і диверсії; миротворчі дії збройних сил.

Обидві сторони глобального протистояння періодично загрожували застосуванням ядерної зброї. «Атомна дипломатія» стала особливо активною на початку 1960-х рр. Вищою точкою її прояву (й одночасно реальною можливістю переростання «Холодної війни» у ядерну) стала «Карибська криза» 1962 р. Разом з тим, вже тоді почала зміцнюватися ідея про ірраціональність загрози застосування ядерної зброї в умовах накопичення обома сторонами такої її кількості, що загрожувала багатократним знищенням людства. Ядерна зброя стала розглядатися не тільки як фактор воєнної загрози, а й засіб активного політичного тиску. Такий підхід отримав концептуальний вираз у стратегіях «стримування потенційного противника» з одночасним визнанням спільних інтересів сторін, однаково зацікавлених у запобіганні глобальної ядерної війни та необхідності зведення до мінімуму ризик її виникнення.

Міжнародні конфлікти в цей період мали свої особливості. Наддержави безпосередньо не вступали у прямий конфлікт, проте намагалися розширити зони впливу й отримати територіальні переваги в різних частинах світу, особливо на Близькому Сході і Африці. Бойові дії періодично велися на периферії глобального протистояння наддержав – у слаборозвинених країнах Азії, Африки, Латинської Америки. США й СРСР надавали сторонам конфліктів щедрі військово-технічну та кадрову допомогу (військових радників), проте намагалися не створювати передумов прямих зіткнень між собою американських та радянських збройних сил. Отже, децентралізація насильства (стабільність на глобальному рівні, що підтримувалась

наддержавами, та нестабільність на регіональних рівнях, яка ними ж заохочувалась) була однією з основних характеристик двополюсної системи світоустрою.

Разом з тим, необхідність відвертати, каналізувати та регулювати кризи змушувала Москву й Вашингтон йти на співробітництво. Угоди, укладені між СРСР і США в 1970-х роках з широкого кола міжнародних проблем, сприяли деякій нормалізації відносин між країнами й очолюваними ними блоками та ініціювали процес розрядки міжнародної напруженості. Особливого значення набуло міжнародно-правове закріплення підсумків Другої світової війни в Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.), який не лише практично реалізував принцип мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним устроєм, а й започаткував новий рівень довіри між державами, які залишались гіпотетичними ворогами.

Початок 1980-х років був позначений новою хвилею ескалації воєнного протистояння між геостратегічним Сходом та Заходом, демонстрацією готовності сторін до глобального зіткнення. У геополітичний лексикон увійшов термін «холодний мир» – одна з перехідних форм міжнародних відносин, яка одночасно вбирала в себе як партнерство, так і конфронтацію. Криза цінностей «рівноправного партнерства», «балансу інтересів» призвела до зміцнення позицій так званих «яструбів» насамперед в американському (проте і в радянському) воєнно-політичному істеблішменті. У 1983 р. Президент США Р.Рейган оголосив СРСР «імперією зла» та проголосив своїм головним завданням боротьбу з нею. Тоді ж розпочалась реалізація ініційованої США Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), яку в Радянському Союзі спрощено розуміли як широкомасштабну й дорогу програму «зіркових війн».

Прихід до влади у 1985 р. М.Горбачова став поворотним моментом не лише у радянській зовнішній політиці, але і в стратегічних підходах щодо глобального біполярного протистояння Сходу і Заходу. Мирно-роззброювальні ініціативи СРСР, зокрема: скорочення кількості стратегічних ядерних озброєнь, ліквідація ракет середньої і малої далькості, виведення військ з Афганістану,

скорочення збройних сил, ліквідація кількох воєнних округів суттєво звузили воєнно-політичні можливості блоку східних держав.

Моментом завершення глобального двополюсного протистояння, яке означало поразку СРСР та його союзників, стало укладення 12.09.1990 р. Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини, підписаного США, СРСР, Великобританією, Францією, ФРН і НДР. Відбулось об'єднання Німеччини, а двополюсний світ перетворився однополюсний.

Однополюсна модель геополітичних перетворень: міфи та реалії.

Однополюсний світ – це геополітична модель домінування США в світі після поразки СРСР в «Холодній війні» та його розпаду. Модель формувалась на основі воєнно-політичної та економічної могутності США, які обґрунтовано позиціонували себе як єдину потугу світового рівня, що збереглась на початку 1990-х рр. В основі американської «імперської» величі лежать належна організація політичної системи (держави) та суспільна самоорганізація, реальна здатність влади швидко мобілізувати велетенські економічні та технологічні ресурси для воєнних цілей. Іншим важливим чинником постає культурна привабливість американського способу життя, високий соціальний динамізм, іманентна схильність американської суспільної і політичної еліти до конкуренції тощо.

Процес перетворення Заходу на чолі із США у світового лідера має своєрідні геополітичні тлумачення, головними з яких були й залишаються атлантизм (неоатлантизм) та мондіалізм (неомондіалізм). Атлантистська лінія американської геополітики повоєнного часу передбачала об'єднання розрізнених берегових зон Світового океану в єдине ціле, що мало забезпечити американський контроль над Євразією та СРСР. «Доктрина Кісінжера» другої половини ХХ ст. пропонувала США застосовувати широкий спектр методів з метою постійного «розхитування» євразійських держав: В'єтнаму – війна, Китаю – співробітництво, Ірану – підтримка клерикальних політичних кіл, Україні та Прибалтиці – підтримка націоналістичних сил тощо. У більшості випадків Вашингтон успішно реалізував подібні доктринальні положення.

Неоатлантистські погляди, виразником яких став С.Хантінгтон, виходили з того, що перемога геостратегічного Заходу (євроатлантичного блоку держав) над радянським (євразійським) блоком не є перемогою цивілізаційною. Західна ідеологія та західні цінності взяли гору тимчасово. Ця перемога неминуче активізує глибинні культурні основи Сходу. Посилиться вплив релігійних факторів, зокрема, ісламу, православ'я, буддизму, конфуціанства, індуїзму. В недалекому майбутньому набагато голосніше заявлять про себе слов'янсько-православна, конфуціанська (китайська), японська, латиноамериканська, можливо, африканська цивілізації. Цей фактор реставрує умови глобального протистояння Заходу і Сходу. Наступна світова війна, якщо вона виникне, буде війною цивілізацій. Щоб її уникнути, необхідно набагато глибше усвідомлювати міжцивілізаційні спільності та відмінності, відкривати нові можливості співіснування різних країн та народів.

Концепція мондіалізму, яка виникла ще до перемоги Заходу в «Холодній війні», у різних варіантах постулювала необхідність повної планетарної інтеграції, переходу від множинності держав, народів, націй і культур до «уніфікованого світу». Причому мондіалізм другої половини ХХ ст. передбачав два варіанти розвитку подій: або повну перемогу Заходу над Сходом в їх геополітичному протистоянні, що передбачало руйнування СРСР та комплексну політико-економіко-духовно-культурну трансформацію його союзників на основі західних цінностей, або конвергенцію двох ідеологічних таборів в життєздатну комбіновану конструкцію. Як засвідчила історія, реалізувався перший варіант. Зосередження геостратегічної влади Заходу в руках США своїм результатом мало перетворення цієї країни в «штаб мондіалізму».

Як відзначив З.Бжезинський, результатом американського домінування на рубежі ХХ і ХХІ ст. в умовах відсутності альтернативних геополітичних сил став «новий міжнародний порядок», який відтворив риси американської системи у світовому масштабі. До його головних складових відносять: системи колективної безпеки (НАТО, американсько-японський договір про безпеку

тощо); спеціалізовані глобальні організації (Всесвітній банк, МВФ, СОТ); регіональне економічне співробітництво (НАФТА та ін.); процедури спільного ухвалення рішень за домінуючої ролі США (це поширюється навіть на ООН); демократичні структура та членство міжнародних (наддержавних) об'єднань; систему міжнародного права (Міжнародний суд, міжнародні трибунали та ін.). Цьому ж автору належить вислів, датований 1997 р., де об'єктивні констатації поєднані з елементами геополітичного нарцисизму періоду американської однополярності: «Гегемонія стара як світ. Але американська світова зверхність відрізняється стрімкістю свого становлення, своїми глобальними масштабами і способами існування».

Геополітична перемога Заходу стимулювали виникнення неомондіалізму (концепції Ф.Фукуями і Ж.Атталі). Так, Ф.Фукуяма на початку 90-х у роботі «Кінець історії» запропонував наступну оригінальну версію історичного процесу. Людство від темної епохи, де панували «закон сили», «мракобісся», «нераціональний менеджмент соціальною реальністю», рухалось до найбільш розумного устрою, втіленого у капіталізмі, сучасній західній цивілізації, ринковій економіці та ліберально-демократичній ідеології. Історія та її розвиток тривали тільки завдяки нераціональним факторам, які поступово поступились місцем законам розуму, загального грошового еквіваленту всіх цінностей тощо. Падіння СРСР знаменує собою падіння останнього бастиону ірраціоналізму. З цим пов'язується закінчення історії та початок особливого планетарного існування, яке відбуватиметься під знаками ринку і демократії, що об'єднає світ у раціонально функціонуючу машину. Такий суспільний устрій, побудований на універсалізмі атлантичної системи, виходить за межі власне геополітичного Заходу. Інші країни та регіони світу, намагаючись наздогнати світових лідерів, розпочинають внутрішню реорганізацію (модернізацію, адаптацію) відповідно до кращих цивілізаційних взірців – західних. Ж.Атталі додав, що після перемоги західної економіки над радянською «антиекономікою» відкривається однорідний єдиний світ без кордонів. У такому гомогенному просторі може встановитися «ера грошей» як загального еквіваленту. Геополітичне і

цивілізаційне структурування світу замінюється геоекономічним, за якого найбільш важливими стають планетарні фінансові, інформаційні центри, людські, природні та ін. ресурси.

Повертаючись до реальних геополітичних стратегій США в умовах однополярного світу, зазначимо, що факт існування СРСР та світової системи соціалізму тривалий час суттєво сприяли консолідації американського суспільства та держави. Після падіння Берлінської стіни завдання американської присутності в Євразії, яка, відповідно до базових постулатів геополітики являє собою «серцевинну землю» або «ключовий материк», значно ускладнилось. Як нову «вісь зла» Вашингтоном було запропоновано розглядати Ірак, Афганістан та Північну Корею. Проте подібна геополітична підміна явно поступалась масштабам та інтенсивності американсько-радянського протистояння.

Стає зрозумілим, чому в 1990-х роках в американській євразійській політиці на чільне місце вийшли стратегії радикальної зміни політичних систем формально суверенних держав, розміщених у центрі Євразії. Теоретичним підґрунтям подібних стратегій стала розроблена в США «теорія керованого хаосу» (або «теорія керованої нестабільності»). Серед її основних авторів – З.Бжезинський (автор концепції американської всесвітньої гегемонії), Дж. Шарп (автор книги «Від диктатури до демократії»), С.Манн (автор книги «Теорія хаосу і стратегічна думка»).

Дж. Шарп є науковим керівником заснованого у 1983 р. Інституту Альберта Ейнштейна (ІАЕ). В офіційній декларації цілями діяльності цього закладу названі «дослідження та освіта з метою використання ненасильницької боротьби проти диктатур, війни, геноциду і репресій». ІАЕ існує на гроші «благодійних фондів» Дж. Сороса та уряду США. Країнами та регіонами, з якими ІАЕ співпрацював останнім часом, стали: Албанія, Косово, Молдова, Сербія, Словаччина, Кіпр, Грузія, Україна, Білорусь, Азербайджан, Іран, Афганістан, ОАЕ, Ірак, Ліван, Палестина, В'єтнам, КНР (Тибет), Шрі Ланка,

Малайзія, Кашмір, Гаїті, Венесуела, Колумбія, Болівія, Куба, Мексика, Ангола, Ефіопія, Еритрея, Того, Кенія, Зімбабве.

Іншою установою з подібною цільовою спрямованістю став Міжнародний центр ненасильницьких конфліктів (МЦНК), який «розвиває та заохочує використання громадянської ненасильницької стратегії з метою встановлення і захисту демократії і прав людини в усьому світі». Центр «надає допомогу у підготовці та присиланні польових інструкторів для поглиблення теоретичних знань і практичних навичок застосування ненасильницьких методів у конфліктах по всьому світу, де є можливим просування до демократії і прав людини». Фахівці МЦНК зняли документальний фільм «Скинення диктатора» про падіння режиму С.Мілошевича, який було перекладено на арабську, французьку, іспанську, китайську, російську мову, а також фарсі.

За активної участі ІАЕ та МЦНК відбулося ослаблення політичних систем (національної державності) в десятках країн. Іншою реальністю стала приватизація насильства – використання його моральних і фізичних форм недержавними структурами.

Захист своїх національних інтересів (що означає їх активне просування на глобальному рівні) США здійснюють на багатоваріантній основі, тісно переплітаючи політичні, фінансово-економічні, духовно-культурні та ін. способи впливу на інші країни й народи. При цьому одним з ефективних способів забезпечення планетарного домінування США є утримання, всебічне забезпечення та практичне використання цією країною найбільш боєздатних й високотехнологічних збройних сил сучасного світу.

Трактування ймовірності застосування своїми збройними формуваннями двох можливих варіантів організації бойових дій – наступу й оборони – США здійснюють на основі недоступного для інших держав «воєнно-політичного релятивізму». Останнє означає, що чітка грань між наступальними та оборонними діями в американському тлумаченні відсутня, а оборона власної країни сприймається як забезпечення глобальної присутності американських військових частин й підрозділів.

США поставили світову юриспруденцію у глухий кут, коли ввели в обіг норму «виключних обставин». Останні означають можливість цієї країни діяти в обхід міжнародно-правових норм у ситуаціях, коли зачеплені життєво важливі інтереси Вашингтона. Реалізуючи норму «виключних обставин», США з приводу розв'язаної 24.03.1999 р. війни в Югославії заявили: дії, що ними вчиняються, «є законними». Як виключний захід, продиктований крайньою гуманітарною потребою, воєнне втручання, спрямоване на повалення режиму С.Мілошевича, було визнано юридично виправданим. Теза про виключність ситуації лежала і в основі аргументації «яструбів», що наполягли на найшвидшому розгортанні війни проти Іраку в 2003 р.

Іншим правовим нонсенсом стало довільне трактування США норми «гуманітарного втручання». В американському розумінні воно означає самостійне введення військових формувань США на територію іншої держави або будь-які інші дії в гуманітарних цілях для життєзабезпечення населення та інфраструктури цієї держави, поставлених під загрозу внутрішньою політичною або економічною дестабілізацією.

З урахуванням подібних правових колізій адміністрацією США було підготовлено основоположні документи, що стосуються безпекової та воєнної сфер – Стратегію національної безпеки (2010 р.) та Всебічний огляд стану і перспектив розвитку збройних сил (2011 р.). В останньому документі визначено національні воєнні цілі США: протидія поширенню насильницького екстремізму (з реальною загрозою життю людей); стримування агресії проти США та завдання поразки агресорові; зміцнення міжнародної та регіональної безпеки; формування збройних сил майбутнього.

Глобальні воєнні амбіції США прописані в Національній воєнній стратегії 2011 р.: «Для успішного відбиття агресії наші збройні сили повинні підтримувати загальнонаціональні зусилля щодо протидії спробам деяких держав заборонити доступ або обмежити свободу дій США в різних регіонах світу... В інтересах боротьби з подібними недружніми виявами нам необхідно розробити доктрину для більш повного використання своїх військових

можливостей у різних сферах з урахуванням географічних особливостей і обмежень того чи іншого регіону. Ці воєнні можливості включають: узгоджене проектування військової могутності відразу на всі сфери (суша, повітря, море, космос, кіберпростір); одночасний початок військових дій у них; здатність забезпечення гарантованого доступу до загальносвітових ресурсів та кібернетичного простору всередині регіону, навіть за умови активного спротиву противника, а також завдання йому вирішальної воєнної поразки». У 2012 р. до вказаних вище документів було додано «Нове стратегічне керівництво Міністерства оборони США», в якому сформульовано пріоритети американських збройних сил на десятиріччя з метою підтримки американського глобального лідерства у XXI ст.

США переглянули концептуальне бачення сучасної війни. Схематично логіка попередніх війн мала наступний вигляд (Рис.6.1.):

Рис. 6.1. Традиційна концепція війни

Маючи високотехнологічну та всебічно забезпечену армію, США послідовно й наполегливо втілюють у життя «доктрину превентивного інтервенціоналізму», що змінило логіку сучасних війн у виконанні США (Рис. 6.2.). Цей геополітичний продукт початку XXI ст. своєю метою має світове розповсюдження «американських цінностей», що насправді є майже незамаскованим установленням контролю США над стратегічними (передусім енергетичними) ресурсами всієї планети. Доктрина передбачає завдання «превентивних» ударів по країнах, які Білий дім відносить до геополітичної

«осі зла». Останній термін є не правовим, а метафоричним, що допускає віднесення й інших держав до цієї малозрозумілої «осі».

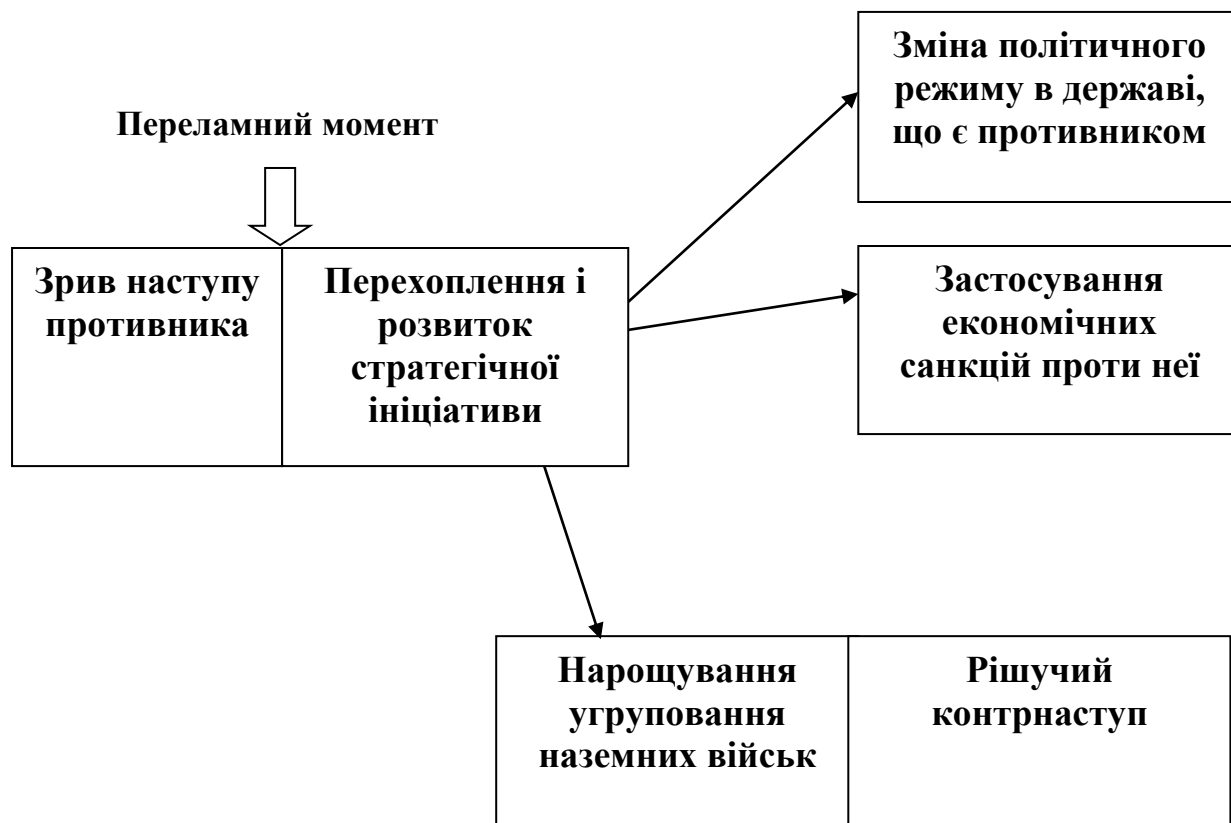

Рис.6.2.Логіка сучасних війн у виконанні США

Головною ареною докладання бойових зусиль з боку американських збройних сил була й залишається Євразія (мовою З.Бжезинського – «велика шахівниця»). Послідовність війн (воєнних акцій) на євразійських теренах, що відбулися після 1945 р. за участю США, є наступною: Корейська війна 1949-1950 рр. – В'єтнамська війна 1959-1970 рр. – американсько-балканська війна 1999 р. – американсько-афганська війна 2001 р. – американсько-іракська війна 2003 р. На потрійному рубежі євразійських цивілізацій – Балканах, Близькому Сході, Афганістані (Центральній Азії) – за активної участі (сприяння) США розширено зони нестабільності, міжетнічних, міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів. Державно-політичну систему низки євразійських держав збурено та доведено до стану напіврозпаду.

Як наслідок, маємо глобальне домінування США, яке у прямій чи опосередкованій формі поширюється на більшість сучасних держав. Рівних

геополітичних конкурентів станом на цей час у Вашингтона не існує. Разом з тим, стверджувати про існування глибинних причин абсолютної геополітичної переваги США в умовах динамічного XXI ст. не доводиться. У світі виникають нові держави-лідери, нові формати міждержавної взаємодії, нові духовно-ціннісні системи, здатні обмежити планетарні амбіції заокеанської країни та поставити питання про формування нового балансу сил (так званого «багатокутника безпеки»). Виходячи з принципу домінування плюралістичних систем над моністичними, тенденцію до формування багатополюсного світу слід вважати багатообіцяючою з огляду на необхідність виживання людства в умовах подальшого накопичення глобальних викликів і небезпек.

Трансформації світової політики на поліцентричній основі.

Поліцентризм – структурна характеристика міжнародної системи, що характеризується наявністю кількох міжнародних акторів, що переважають решту за своїми статусними характеристиками та одночасно є єдиноранговими відносно один одного. У широкому розумінні поліцентризм (багатополярність) являє собою геополітичну концепцію, яка передбачає одночасне існування кількох Великих просторів (центрів або полюсів сили) та широкого спектру відносин між ними – від антагоністично-конфронтаційних до союзно-інтеграційних. Як один з найважливіших атрибутів міжнародної системи, поліцентризм протиставляється іншим формам організації міжнародних взаємин, насамперед біполярності та монополярності, що змінюють одна одну.

Поліцентрична модель організації (самоорганізації) міжнародних взаємин була й залишається геополітичною традицією людства. В різні історичні епохи відомі на той час моделі світоустрою як правило базувались на поліцентричній основі. Винятком стали 90-ті роки XX ст., коли після розпаду СРСР та світової системи соціалізму відбулося ідеологічне та інституційне ствердження монополярної моделі світу на чолі із США. Саме тоді західні політики (насамперед американські) визначали світ як однополярний, наголошуючи на відході поліцентричного характеру системи міжнародних відносин в історичне минуле. Подальші геополітичні процеси у різних регіонах планети засвідчили

хибність тлумачення системи світових відносин виключно з однополярних позицій. В сучасних умовах факт існування багатополарності («розширеного ядра», нового «концерту держав») на Заході вже не заперечується. Провідні західні геополітики підкреслюють, що період тимчасової однополярності добіг кінця. Світ вступив в епоху, що характеризується динамічним збільшенням кількості геополітичних гравців, включаючи недержавних.

Процес формування поліцентризму може бути пояснений за допомогою наступних економічних аргументів. На очах сучасників відбувається новітня структуризація світу відповідно до економічно-фінансового диктату так званих «держав-систем», які створюють у межах своїх інтернаціоналізованих ядер світовий дохід і беруть першочергову участь в його розподілі (що має політичні наслідки). «Держави-системи» (або «держави-інтегрії») – це форма суспільного виробництва, прояв і наслідок його глобальної інтернаціоналізації на сучасному етапі розвитку капіталізму. За активного впливу таких держав різко зростає ступінь глобальної економічної цілісності людства, але при цьому критично загострюється проблема втручання зовнішніх чинників у господарську активність формально суверенних держав.

А.Баттлер (Канада) виводить геополітичні можливості держав з рівня їх економічного розвитку. На його погляд, глобальним або регіональним економічним полюсом («державою-системою» № 1) слід вважати ту країну, яка за своїм економічним потенціалом перевищує найближчого переслідувача (країну № 2 в даному регіоні) принаймні удвічі. Такими регіональними полюсами є: у Латинській Америці – Бразилія, яка впевнено обганяє Мексику, в Африці – ПАР, від якої істотно відстає Нігерія, на Близькому та Середньому Сході – Туреччина, яка не допускає лідерства Ірану, у Східній Азії – Японія, яку, втім, поступово наздоганяє КНР, у Східній Європі – Росія, за якою слідує Польща. У Західній Європі такої чітко вираженої градації не спостерігається, оскільки Німеччина хоча й випереджає Францію, проте менш ніж удвічі. Відтак, полюсом сили світового значення можна вважати весь Євросоюз, економічним локомотивом якого залишається ФРН.

Щодо США, то вони зберігають статус світового (глобального) гео економічного полюса, оскільки їхній валовий національний продукт на початку XXI ст. удвічі випереджав аналогічний показник другої економічної потуги світу – Японії. Про політичні наслідки економічної могутності США вище вже йшлося.

Стосовно держав, що є центрами сили, вживається альтернативне визначення – «наддержави». Це – міжнародно-політичний статус держави, яка відіграє домінуючу роль у міжнародних відносинах, використовуючи свій економічний, людський, ресурсний або ін. потенціал. Наддержави здатні ефективно діяти за межами національних кордонів. Їх «міжнародна вага» визначається комплексною могутністю. Ці держави є системоутворюючим фактором у системі міжнародних відносин на глобальному та регіональному рівнях та, як правило, мають довгострокові інтереси в ключових регіонах планети. Розрізняють принаймні три типи наддержав – універсальні (здатні діяти в глобальному масштабі та в усіх суспільних сферах), секторні (здатні діяти в глобальному масштабі, але у певній сфері), регіональні (здатні діяти в межах певного регіону).

Факт формування нового поліцентризму зафіксовано у Стратегії національної безпеки США від 27.05.2010 р. У Стратегії йдеться, що так само, як і після Другої світової війни, США мають сформувати новий міжнародний порядок і систему світових інститутів, що відбиватимуть реалії XXI ст., у якому «велич Америки не гарантована». У документі говориться, що центральним елементом американського міжнародного курсу стане розширення взаємодії США з «іншими ключовими центрами впливу – включаючи Китай, Індію і Росію, а також з державами, чий вплив зростає, такими як Бразилія, Південна Африка та Індонезія». Новою є теза про те, що відбувається світове зрушення від «великої вісімки» (G-8) до «великої двадцятки» (G-20), яка перетворюється у «головний форум міжнародного економічного співробітництва».

За рівнем сумарної могутності США були й залишаються наддержавою. Але у світі існують інші держави глобального значення – Великобританія,

Німеччина, Франція, Китай, Індія, Японія. До подій 2014 р., пов'язаних з російською анексією Криму та військовим вторгненням в Донецьку і Луганську області, до них додавали РФ. З точки зору Кремля, ці та інші геополітичні акції, здійснені всупереч нормам міжнародного права та традиціям добросусідства, посилюють «геополітичну вагу» Росії, ставлячи її на один рівень зі США, Німеччиною, Францією тощо. Проте після запровадження проти Росії режиму санкцій перспективи віднесення цієї країни до групи держав-лідерів (центрів сили) є невизначеними.

Окремої ремарки заслуговує Китай, оскільки триває динамічне перетворення КНР у центр сили світового значення. Навіть геополітичні скептики не сумніваються у здатності китайського керівництва адекватно відповідати на виклики глобалізації будь-якої якості – економічної, політичної, воєнної, культурної, спортивної тощо. Протягом найближчих 20 років Китай має всі шанси стати світовим економічним лідером. Країни «великої вісімки» розраховують, що у видимій історичній перспективі Пекін зберігатиме неекспансіоністський та неагресивний характер своєї зовнішньої політики. Попри це, Москва вже сьогодні починає обґрунтовано турбуватись за долю своїх далекосхідних та забайкальських територій.

Китай запропонував світові нову ідеологію державного будівництва: в розбурханому середовищі передчасних, незрілих, а то й деформованих демократій успішними стають країни, які вдало поєднують ринок з державністю, а демократію з елементами авторитаризму. Складовими «китайського дива» стали: унікальна стратегія державного керівництва (у тому числі якість довгострокових програм); феномен зон вільної торгівлі, що дали дивовижний ефект; консолідація народу та його готовність терпіти нужду й фанатично підтримувати владу в умовах наявних труднощів; шанування населенням традиційно висококласних урядовців.

До аргументів, що свідчать на користь Піднебесної, слід віднести й ренесанс китайських духовних цінностей – конфуціанства, даосизму,

північного буддизму, які в сучасних умовах неможливо не розглядати як культурні антиподи ненаситному західному гедонізму.

Світового розголосу набула доповідь Національної розвідувальної ради США «Доповідь-2020», адресована Конгресові США. В документі йдеться: США і Західна Європа в доступній для огляду перспективі будуть витіснені азійськими гігантами (Китаєм та Індією); XXI ст., на відміну від попереднього, буде азійським століттям, очолюваним КНР; сама глобалізація дедалі більше набуває рис азійських, а не євроатлантичних; найбільші західні корпорації збережуть успішність за умови перетікання їхніх капіталів до Індії та Китаю. Все це відбувається практично «без згоди» США, що дратує Вашингтон та змушує його компенсувати власне безсилля на китайському напрямку збройним впливом на інші азійські держави (Афганістан, Ірак). Необхідно додати, що, відчуваючи близькість світового лідерства, Китай стрімко вдосконалює свої збройні сили (насамперед, переозброюється).

Характерною особливістю розвитку геополітичної ситуації на Європейському континенті є традиційне суперництво провідних держав ЄС з питань континентального лідерства.

Франція виступає за воєнно-політичну інтеграцію європейських країн та скорочення американської військової присутності на континенті. Французьке керівництво активізує діяльність, спрямовану на перетворення ЄС у світовий центр сили, наполягає на трансформації НАТО у більш гнучку структуру забезпечення європейської безпеки та зменшенні впливу Вашингтону на вирішення власне європейських проблем.

Великобританія (один із найбільш надійних стратегічних партнерів США) намагається перехопити роль європейського лідера й на такій основі розширити британський вплив в інших регіонах. Лондон практично в усіх випадках підтримує зовнішньополітичні дії американської адміністрації, послідовно захищаючи ідею щодо неможливості стабільного існування Європи без політичної, економічної і воєнної присутності США.

Німеччина, бажаючи повернути собі статус впливової світової держави, активно виступає за прискорення інтеграційних процесів у Європі, активно сприяє зміцненню НАТО та розширенню зони відповідальності Альянсу за межами євроатлантичного простору. Одночасно Німеччина є однією з головних рушійних сил у процесі реформування Євросоюзу. Берлін виступає за набуття об'єднаною Європою більшої незалежності від США в економічній та воєнно-політичній сферах. З метою досягнення таких цілей Німеччина активно взаємодіє з Францією. Природно, що США, Великобританія та деякі інші держави (особливо представники останніх хвиль розширення Альянсу) критично ставляться до німецьких ініціатив.

Неможливо обійти увагою регіональних лідерів – Бразилію, Індонезію, Нігерію, Іран, Пакистан, ПАР, що демонструють власну геополітичну позицію та наполягають на врахуванні «великими країнами» своїх геополітичних інтересів. Без співробітництва з ними зусилля США, спрямовані на відстоювання виключно власних егоїстичних інтересів, приречені на поразку. Спроби чинити тиск на більшість з цих країн стимулює ідеологію антиамериканізму не як локальне, а світове явище.

В умовах кількісного збільшення населення планети, невпинного урізноманітнення якісних особливостей людської життєдіяльності, визнання цілісності і взаємозалежності світу, одночасного перебігу складних процесів глобалізації та локалізації, прогнозування яких є практично неможливим, – інтереси однієї держави чи групи держав не можуть однозначно визначати світову політику. Поліцентризм ставить питання про створення всеохоплюючих систем глобальної та регіональної безпеки, балансу різноспрямованих інтересів усіх країн і народів.

6.2. Методика розробки аналітичних прогнозів у сфері міжнародних відносин

Наукові підходи щодо прогнозування характеру міжнародних відносин.

Процес становлення прогнозування, як науки, вже пройшов декілька етапів. Перший – XIX – перша половина XX ст., коли домінуючим напрямом політичного прогнозування був напрям прогнозування насамперед в середині національних політичних систем; другий етап – 1950-1970 рр., коли домінуючим стає міжнародне прогнозування, яке здійснювалося на основі геополітичної науки, 1970-х років, коли все більш пануючим стає глобальне прогнозування, яке починаючи з 1990-х років здійснюється на концептуальних засадах глобалістики.

Науковою базою сучасного політичного прогнозування можна вважати системний аналіз (Л. Берталанфі) та кібернетичні уявлення (Н. Вінер і К. Шенон), у сфері прогнозування міжнародних відносин необхідно назвати роботи С. Хантігтона «Зіткнення цивілізацій» та З. Бжезінського «Велика шахівниця», які репрезентують геополітичне прогнозування.

Геополітичне прогнозування – це процес розробки науково обґрунтованого судження на засадах геополітики про можливі варіанти розвитку політичних подій міжнародного життя в майбутньому, альтернативні шляхи і терміни їхнього здійснення, а також визначення конкретних рекомендацій для практичної діяльності в умовах взаємодії суб'єктів міжнародних відносин.

Прогнозування зміни геополітичної ситуації ґрунтується на аналізі тенденцій її розвитку. Екстраполюючи їх вплив на формування обстановки на певний відрізок часу, співставляючи і взаємопов'язуючи можливі наслідки, здійснюється корегування найбільш ймовірних варіантів розвитку подій. При оцінці значення тенденцій необхідно мати на увазі, що в об'єктивній формі вона носить характер екстраполяції – кількісної чи якісної, в суб'єктивній – характер зовнішньополітичної потреби, тобто політичної мети, яку може

переслідувати певна держава. Варто виходити з того, що головною метою розвинених країн, особливо «центрів сили», є утримання провідних позицій у світі, що виражається в устремліннях збільшити сфери впливу, впливати на геополітичні процеси, нав'язувати свою волю іншим країнам і т.п.

Прогнозування в сфері міжнародних відносин і зовнішній політиці останнім часом зосереджується на дослідженнях загальнозначущої проблеми, а саме: «Якими будуть міжнародні відносини у XXI столітті?». Починаючи з другої половини XX ст., у з'ясуванні цієї проблеми чітко проглядається полеміка між «ідеалістами» і «реалістами». Перші намагаються представити майбутнє суспільство, систему міжнародних відносин крізь призму стратегій розвитку, проектів реформ, які б наближали світову спільноту до образу цивілізації майбутнього, що несе в собі добробут, гармонію, мир, співтворчість на благо всього людства. Реалісти жорстко дотримуються силових догм у політиці, які у класичній формі були сформульовані американським політологом Г. Моргентау в книзі «Політика у відносинах між державами» (1948 р.) і пізніше розвинуті Г. Кіссінджером, С. Коеном, З. Бжезинським, С. Хантігтоном та іншими.

Є сенс зауважити, що в 1990-х роках, тобто, в умовах переходу міжнародних відносин з геополітичної на геоекономічну парадигму спостерігається витіснення держави як головного актора міжнародних відносин зі сцени світової політики, оскільки в її надрах співіснують «два різних світи» (які характеризуються мовчазною згодою і прихованим конфліктом). Цей висновок суттєво підриває претензії геополітики на всеохоплюючу, глобальну супертеорію, оскільки, всі її теоретичні міркування будуються в термінах міждержавних відносин із детермінуючою і домінуючою роллю силового фактору. Виходячи з того, що геополітичні моделі загально-планетарного рівня нині вже не обґрунтовують в повній мірі уявлення про світовий порядок, постає проблема вибору стратегії моделювання сучасного світу з метою формування та здійснення ефективної геостратегії держави. В епоху постіндустріальної революції, коли руйнуються практично всі традиційні імперативи «класичної»

геополітики здійснюється поступовий перехід від лінійно-площинного сприйняття світу до методології геогенезису. Тобто уявлень про світ як глобальний простір, який складається із трьох головних просторів: геополітичного, гео економічного і геостратегічного (воєнно-стратегічного), які утворюють ієрархію динамічного характеру. При цьому обстоюється ідея про геополітичний простір як цілісність у тому сенсі, що він співвіднесений з конкретною нацією.

Дослідники констатують, що сьогодні гео економічний простір виходить на панівні позиції в зазначеній стратегічній ієрархії. Саме тут визріває нова роль зовнішньої політики та військової її компоненти, місце останньої в стратегічному балансі сил та інтересів, які все більше від геополітичних переходять до гео економічних.

Є сенс зауважити, що міжнародні відносини держав індустріальної цивілізації і сьогодні продовжують ґрунтуватися на геополітичній парадигмі, яка передбачає захист національних інтересів, що розглядаються як недопущення іноземного втручання у внутрішні справи, забезпечення непорушності національних кордонів – як політичних, так і економічних, а також на відстоюванні певних ідеологічних поглядів. При цьому геостратегія є обґрунтованим геополітикою напрямом діяльності держав на міжнародній арені. Силкові маневри держав індустріальної цивілізації по-старому будуть пов'язані із веденням «гарячих та холодних» війн, що розгортатимуться в геополітичному та воєнно-стратегічному просторах.

Геостратегії держав постіндустріальної цивілізації, міжнародні відносини яких ґрунтуються на гео економічній парадигмі, вже не пов'язані ні із завоюванням територій, ні навіть з прямим підкоренням економічного простору противника. Вони швидше націлені на нав'язування оточенню своєї політичної волі і бачення майбутнього, на встановлення і досягнення стратегічних горизонтів, які визначаються гео економічною конкуренцією і масштабами управління ризиками, на зміцнення чи підірив тої чи іншої системи соціально-економічних орієнтацій. Держави постіндустріальної цивілізації будуть вести

переважно геоекономічні війни, в яких пряме застосування військової сили пов'язане із геополітичною функцією дестабілізації простору, який готується до геоекономічного засвоєння.

В контексті цивілізаційних трансформацій, визначальну роль у прогнозуванні міжнародних відносин в сучасних умовах відіграє парадигма постнекласичної науки, яка орієнтує на міждисциплінарні, проблемно орієнтовані дослідження, реалізацію комплексних програм за участю фахівців природничих і гуманітарних наук. Нова парадигма орієнтує політичну і соціально-економічну практику на виправлення помилок минулого, що вже стали очевидними, на глибшу інтеграцію і кооперацію, на зміцнення реальної безпеки та забезпечення виживання цивілізації. Постнекласична наука орієнтує політиків на реагування не на проблеми, що досягають критичної гостроти, а на об'єктивні причини, які їх породжують.

Політико-практична роль прогнозування у сфері міжнародних відносин і зовнішньої політики орієнтує на розв'язання комплексу проблем, пов'язаних із виникненням глобалізації, що являє собою, з конструктивної точки зору, тісну й широку взаємодію держав та міжнародних організацій в оцінці стану і пошуках рішень проблем, що постійно загострюються й зачіпають інтереси не лише окремих держав, а й усього людства, становлять сутність всеосяжної безпеки і безпосередньо впливають на життєздатність біосфери. Саме тому політологи, економісти, соціологи і культурологи зайняті осмисленням усіх тих наслідків, які випливають із сучасного процесу глобалізації.

У цьому зв'язку на арену виходять нові напрями прогностики – *геоекономічне прогнозування та глобальне політичне прогнозування.*

Геоекономічне прогнозування – це процес розробки науково обґрунтованого судження про можливі варіанти розвитку політичних та економічних міжнародних відносин на основі геоекономіки, а також визначення конкретних рекомендацій для практичної діяльності в умовах глобалізації. Основними завданнями геополітичного та геоекономічного прогнозування є: уникнення небажаних результатів розвитку подій;

пристосування до неминучого; прискорення ймовірного розвитку конкретної події в бажаному напрямку.

Глобальне політичне прогнозування – це процес розробки науково обґрунтованого судження про можливі варіанти розвитку міжнародних відносин на основі постнекласичної науки, а також визначення конкретних рекомендацій для практичної діяльності в умовах глобальних трансформацій.

На даному етапі перед глобальним політичним прогнозуванням стоять два основні завдання.

По-перше, оцінити можливі майбутні пертурбації, пов'язані з експансією наддержави, яка прагне створити керований нею світ. У минулому гегемоністські спроби такого роду, як правило, призводили до створення супротивних коаліцій слабкіших держав і відновлення втраченої рівноваги. Це вписувалось у відому діалектику: виклик – відповідь. Чи можливе повторення такої моделі в майбутньому? Яких форм відповіді можна очікувати: нова біполярність, стійкий поліцентризм чи незупинний хаос?

По-друге, озброїти людство і політичні еліти, які приймають рішення, новим знанням, придатним для побудови управлінських сценаріїв, політичної експертизи і напрацювання прийнятних альтернатив. Це, власне, стосується прикладної сторони глобального політичного прогнозування.

На процес розробки прогнозу в міжнародних відносинах впливає:

складність об'єкта прогнозування – чим складніший об'єкт прогнозування, тим складніший процес розробки прогнозу та більші витрати на нього (складність об'єкта прогнозування визначається його приналежністю до певного типу цивілізації: доіндустріальної, індустріальної, постіндустріальної);

ступінь формування об'єкта прогнозування, як системи – об'єкт, що не склався як система (незавершеність геополітичної самоідентифікації країни, дифузія геополітичного коду держави, дифузія геоекономічного коду держави, лімітрофні характеристики геополітичного статусу країни), прогнозувати важко, а розвиток його окремих підсистем практично неможливо;

наявність знань про об'єкт прогнозування, його структуру, зв'язки, закони функціонування та тенденції розвитку (знання про геополітичну та гео економічну парадигми міжнародних відносин, знання про геополітичний та гео економічний коди держави, знання концептуальних засад національної геополітичної школи, знання імперативів національної стратегічної культури, знання про новітні геополітичні та гео економічні технології міждержавного протиборства, які застосовуються центрами сили в умовах глобальних трансформацій, знання архетипів національної культури та цивілізацій) – навіть якщо об'єкт сформувався як система, але він є недостатньо дослідженим то прогнозування ускладнюється;

місце об'єкта прогнозування в більш широкій системі, кількість та складність зовнішніх зв'язків тощо (місце країни в геополітичній та гео економічній структурі світу).

Організація прогностичної діяльності у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики в Україні є актуальною проблемою сьогодення, вирішення якої дозволить значно підвищити ефективність управління у зовнішньополітичній сфері та створить умови для більш адекватного досягнення таких складних міжнародних явищ як міжнародне сівробітництво, міждержавне протиборство та міжнародний конфлікт. Головна роль у вирішенні цього складного завдання належить теорії міжнародних відносин та окремому її напрямку – міжнародній прогностиці.

Основні принципи та методи геополітичного прогнозування. Перш ніж розглянути методіку геополітичного прогнозування, зробимо попередні методологічні зауваження щодо розуміння парадигми геополітики як теоретичної основи прогнозування. Будь-яке фундаментальне геополітичне дослідження базується на використанні оригінального набору підходів і методів, тому практично неможливо здійснити детальний їх аналіз. Однак можна виокремити деякі спільні моменти: методологічним стрижнем геополітичної науки є моделювання взаємозв'язків між властивостями геопростору та балансом геополітичних полів на різних ієрархічних рівнях;

модерне геополітичне дослідження обов'язково містить системний аналіз чинників; геополітики, як правило, працюють у руслі певної парадигми, тому детерміновані у виборі принципів і методів дослідження.

Вище викладене дозволяє констатувати, що геополітика другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. виходить з наступних парадигм:

дуалістична парадигма в геополітиці, що використовується з моменту появи самої геополітики. В рамках цієї парадигми моделі світовлаштування вибудовуються в дусі протистояння двох сил, центрів, ідеологій, наддержав і представленні геополітичними доктринами Н. Спайкмана, Д. Майнінга, С. Коена;

циклічна парадигма в геополітиці базується на довготривалих циклах світового господарства і наприкінці 1980-х рр. представлена працями Дж. Годстайна, І. Валлерстайна, Дж. Модельські, В. Томпсона, П. Тейлора;

цивілізаційна парадигма в геополітиці на початку 1990-х рр. представлена працями С. Хантігтона, котрий акцентує увагу на посиленні міжцивілізаційних суперечностей сучасного світу, а також працями В.Цимбурського, В. Чернова;

геоекономічна парадигма в геополітиці наприкінці 1990-х рр. представлена працями Ф. Броделя, К. Санторо, Ж. Атталі, Б. Варюсфель, К. Жана, П. Савона, Е. Кочетова, А.Неклесси, А.Субботіна в яких розглядається економічна реальність у її відношенні до простору;

інформаційна парадигма в геополітиці наприкінці 1990-х рр. представлена працями Д. Сноу та І. Панаріна, в яких акцентується увага на інформаційному вимірі міжнародних відносин у відношенні до простору.

Основними принципами геополітичного прогнозування є (рис. 6.3.): системність; узгодженість; неперервність; альтернативність; верифікація; рентабельність.

Рис. 6.3. Основні принципи геополітичного прогнозування

За ознаками інформаційного забезпечення виокремлюють наступні методи геополітичного прогнозування: фактографічний; експертний; комбінований.

За принципом обробки інформації виокремлюють такі методи геополітичного прогнозування: статистичний (екстраполяція, інтерполяція, факторний аналіз, кореляційний аналіз); випереджальні; аналогій (математичні аналогії, історичні аналогії); прямі експертні оцінки (експертне опитування, експертний аналіз); експертні оцінки із зворотнім зв'язком.

Розрізняють наступні методи геополітичного прогнозування: метод послідовних гаближень та метод ситуаційного аналізу.

Метод послідовних наближень застосовується, як правило, для довгострокових прогнозів і полягає в аналізі: впливу тенденцій розвитку обстановки в окремих державах через певні проміжки часу на розстановку і співвідношення сил у світі або регіоні; практичної діяльності, спрямованої на недопущення або послаблення змін в обстановці; ймовірного впливу цієї діяльності на першопочатково визначені цілі й інтереси держави, тобто корекція віднайденної тенденції зміни геополітичної обстановки.

Метод ситуаційного аналізу застосовується для короткотермінових прогнозів і полягає в експертній оцінці об'єктивної геополітичної ситуації як

цілісної динамічної системи з властивими їй внутрішньою структурою і зовнішніми взаємозв'язками.

Для всіх методів прогнозування геополітичної обстановки характерною є багатоваріантність. В ході дослідження необхідно більш точно визначати ступінь ймовірності, тобто здійсненності того чи іншого варіанту розвитку геополітичної обстановки. Зазвичай ступенями ймовірності можуть бути оцінки: неймовірно; малоймовірно; ймовірно; досить ймовірно.

Для усереднення можна використовувати методи узгодження експертних оцінок.

Можливі напрями розвитку геополітичної ситуації можуть бути виявлені й аналітичним шляхом в результаті порівняльної оцінки ступеня реалізації цілей різних держав, важливості їхніх інтересів, співвідношення сил у регіоні, а також особливостей зовнішньополітичного курсу керівництва держав.

Таким чином, прогнозування зміни геополітичної обстановки ґрунтується на аналізі тенденцій її розвитку. Екстраполюючи їх вплив на формування обстановки на певний відрізок часу, співставляючи і взаємопов'язуючи можливі наслідки, здійснюється корегування найбільш ймовірних варіантів розвитку подій. При оцінці значення тенденцій необхідно мати на увазі, що в об'єктивній формі вона носять характер екстраполяції – кількісної чи якісної, в суб'єктивній – характер зовнішньополітичної потреби, тобто політичної цілі, яку може переслідувати певна держава.

Методика розробки гео економічного прогнозу. Схеми зовнішньоекономічного аналізу, прогнозування та оперування на основі гео економічного підходу є наступною:

визначення відношення об'єкту дослідження (країни, її національної економіки або господарчого суб'єкту) до сучасних цивілізаційних моделей розвитку, а саме чи включені вони до доіндустріальної, індустріальної, постіндустріальної (техногену), нееконімічну фази розвитку;

з'ясування, в яких формаційних координатах розвитку перебуває об'єкт дослідження (мова ведеться про соціально-економічний лад, його форми, типи і т.д.);

фіксується гео економічне положення досліджуваної країни – чи є вона країною-системою, яка очолює інтернаціоналізовані відтворювальні цикли (ядра), чи країною, яка делегує свої комплекси, господарчі суб'єкти і т.д. в якості ланок глобальних відтворювальних ланцюгів, або вона не приймає участь в цих відтворювальних процесах. Таким чином, визначається відношення суб'єкту дослідження до формування світового доходу і отримання відповідної його частини;

згідно попереднього пункту надається характеристика стратегічних тенденцій суб'єкта дослідження у зовнішній сфері; встановлюється, якими головним чином (гео економічним, геополітичним, геостратегічним) стратегічними тенденціями обумовлюється його національні інтереси;

надається відповідь на питання, чи оперує країна (її економіка чи окремі господарчі суб'єкти) на гео економічному атласі світу або його національній частині;

після визначення системи національних інтересів, гео економічних тенденцій, зон впливу (гео економічних плацдармів), необхідно «нанести» їх на гео економічний атлас світу з накладенням на національні гео економічні атласи. При цьому «переглянути» максимально можливу кількість «сторінок» гео економічного атласу і внести в них відповідні ситуативні поправки;

з'ясувати, наскільки готова національна зовнішньополітична (дипломатична) система відстоювати гео економічні національні інтереси. Для цього розписується система учасників в міжнародних економічних, політичних, воєнно-політичних організацій, альянсах, союзах, представництвах в різних країнах, в тому числі і в регіональних угрупованнях;

вирішується питання, наскільки національна військова компонента здатна захищати національні гео економічні інтереси. З цією метою при необхідності на гео економічному атласі, на його «військовій» сторінці наносяться опорні

пункти для розгортання сил швидкого реагування по захисту транснаціональних комунікаційних мереж, об'єктів і т.д.;

вивчається система національних зовнішньо-економічних інститутів, здатних забезпечити реалізацію геоекономічних стратегічних інтересів. Визначається тип (модель) цієї системи – відтворювальна, торгівельно-посередницька, постачальна і т.д.;

аналізується нормативно-правове забезпечення системи зовнішньоекономічних зв'язків, його адекватність нормам міжнародного господарського права, стан національної моделі господарського управління, наявність набору оргструктур, здатних до адаптації до зовнішнього середовища;

на геоекономічному атласі світу і його національній частині програються різноманітні ситуаційні комбінації, мета який – виявлення тенденцій геоекономічної напруги в окремих точках світового економічного простору при зіткненні національних інтересів інших країн з пошуком оптимальних шляхів по їхній гармонізації; аналіз можливості випереджальних кроків, спрямованих на зайняття нових позицій у швидко мінливому світі; можливість продовжити нові маршрути для інтернаціоналізованих відтворювальних ядер (циклів) з метою випереджальної активізації по отриманню світового доходу в умовах неперервних інноваційних революцій; відслідкування фінансових потоків, міграції інтелектуальної і робочої сили і т.д.;

створення на базі високих геоекономічних технологій таких ситуаційних комбінацій, які дозволяють своєчасно підключитися до процесу формування світового доходу на новому рівні стратегічного оперування;

на геоекономічному атласі програються ситуації, пов'язані із розвитком етноекономічної транснаціоналізації, формуються етноекономічні системи в рамках відходу від виснажливої техногенної фази постіндустріалізму і оперування в новій системі цивілізаційних координат – неоекономічній.

Наведена схема розкриває лише логіку і методологію категорії «зовнішньоекономічні зв'язки». Вона не претендує на повноту і завершеність, а лише окреслює загальні контури поняття «зовнішньоекономічні зв'язки».

Особливості глобального політичного прогнозування. За визначенням О. Панаріна (Росія), основні методологічні презумпції глобального політичного прогнозування базуються на:

принципі невизначеності майбутнього, що відповідає новій науковій картині світу, яка, в свою чергу, пов'язана із критикою класичного детермінізму і відкриттям стохастичних процесів;

понятті біфуркації – роздвоєння перебігу тих чи інших процесів, що досягли певної критичної величини, після якої втрачається однозначна залежність між минулим і майбутнім станами системи;

принципі дискретності простору часу, який означає, що в точках біфуркації створюються передумови якісно нових станів, що дають якісно інше майбутнє. Це передбачає, що механічні екстраполяції наявних тенденцій некоректні і не можуть бути основою для довготермінового прогнозу.

Отже, з позицій синергетичного підходу неможливо традиційними детерміністськими методами вивчати розвиток складноорганізованих систем. Як відомо, нестійкість системи розглядається як перешкода, що потребує обов'язкового подолання. Жорсткі причинно-наслідкові зв'язки поступального розвитку мають лінійний характер. Сучасне визначається минулим, а майбутнє – сьогочасним. Синергетичний же підхід передбачає ймовірне бачення світу, базується на дослідженні **нелінійних** систем. Образ світу постає як сукупність нелінійних процесів. Ідея нелінійності включає багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції та її незворотність. За допомогою синергетичного підходу вивчають **дисипативні** (нестійкі, слабоорганізовані) складні системи. Суть теорії нестабільності (теорії дисипативних структур) полягає в тому, що стан нерівноваги систем спричинює порядок та безпорядок, які тісно поєднані між собою. Нерівноважні системи забезпечують можливість виникнення унікальних подій, появу історії Універсуму. Час стає невід'ємною

константою еволюції, оскільки в нелінійних системах у будь-який момент може виникнути новий тип рішення, який не зводиться до попереднього. Синергетичний підхід демонструє, яким чином і чому хаос може розглядатися як чинник творення, конструктивний механізм еволюції, як із хаосу власними силами може розвиватися нова організація.

Методологічними засадами синергетики є:

1. **Ієрархічність.** Суть закону синархії полягає в тому, що світ у своїй багатоманітності є чіткий організм, де окремі форми розташовані по ієрархічному закону безкінечно поглибленого синтезу. (приклад – людський організм: мозок – органи – клітини – всі працюють окремо і водночас узгоджено). В такий спосіб – об'єднання суми частин в ціле утворює нову якість, яка була відсутня в системі нижчого порядку (приклад: воєнно-політичний простір (суб'єктом міжнародних відносин була імперія) – геополітичний (національна держава) – геоекономічний простори (ТНК+держава+міжнародні організації). Саме тому ієрархічна система має таку властивість, як неможливість повної редукції, тобто властивості структур більш вищого синархічного рівня неможна описати мовою більш простого рівня, по причині неперекладного семіотичного залишку. Редукціонізм не може в принципі звести всі феномени життя до елементарних понять і законів.

2. **Гомеостатичність.** *Гомеостаз* – це підтримання програм функціонування системи, її внутрішніх характеристик в певних рамках, які дозволяють їй прямувати до своєї цілі. Ціль-програму поведінки системи в стані гомеостазу називають *аттрактором*, наприклад, затухаючий маятник з аттрактором – положення рівноваги в нижній точці. Система в межах будь-якого рівня існує за рахунок споживання енергії або речовини – тобто це дисипативні структури, якими є і всі живі системи. Система може руйнуватися, тобто перейти в стан хаосу з точки зору цього рівня, проте буде в стані елементів порядку на більш низькому рівні. Наприклад, держава розпадається на етнічні території. Така система може перейти на другий рівень за допомогою «фазового переходу» в точці біфуркації.

Точка біфуркації забезпечує зв'язок даного рівня з мікро- та макрорівнями. З позиції макрорівня тривалість процесу біфуркації короткотермінова, для поточного рівня – цей процес досить тривалий, а для мікрорівня – надто тривалий. (Приклад: особливості сприйняття часу у аграрному, індустріальному, інформаційному суспільствах). Кожен рівень характеризується своїми параметрами (ступенями свободи), які притаманні саме цьому рівню і відсутні в елементах системи. Введення обмеження ступенів свободи дозволяє елементам об'єднуватися в якісно нові структури, які представляють новий рівень синархії. Для людського суспільства параметрами порядку слугують закони. Відхилення від норми і параметрів порядку, притаманному даному рівню називають маргінальністю, яка є двох типів: відхилення в бік попереднього рівня; відхилення в бік більш високого рівня.

Основними етапами розвитку синергетичних систем є: «Заглиблення у хаос»; «Буття в дисипативному хаосі»; «Вихід із останнього», тобто самоорганізація нової відносно стійкої системи.

3. **Нелінійність.** В дійсності світ складається із нелінійних зв'язків між елементами і кількість зв'язків зростає швидше ніж кількість елементів. Очевидним є те, що взаємодія двох супердержав (США та СРСР) і 200 сучасних держав потребують принципово відмінних рівнів їхньої організації. При переході з одного рівня на другий система входить у нелінійну зону – зону крайніх процесів, в результаті чого потрапляє в точки біфуркації. Не виключно, що коли здійснити підготовку до переходу правильно (для чого необхідно прийнятні приблизно знати параметри системи більш вищого рівня), то перехід можна здійснити практично без втрат.

Згідно теореми Геделя в замкненій системі *ентронія* (міра хаосу) з часом зростає, внаслідок чого порядок, властивий цій системі повинен зникнути. Найбільш яскравим прикладом зазначеного є розпад СРСР. Це саме загрожує й Росії та Україні за умов затримки трансформації своїх закритих систем. Проте ми повинні звернути увагу на певні особливості. Пострадянські країни почали відкриватися ззовні, залишаючи внутрішні структури закритими, це призвело до

втрати ними стійкості. Насправді необхідно було відкривати спочатку системи всередині, як це робить Китай, і після відповідної підготовки і укорінення нових форм взаємодії у внутрішньому житті відкривати свої країни зовнішньому світу.

4. **Нестійкість.** В точці біфуркації нестійка замкнута система стає відкритою для синархічного переміщення завдяки найменшому інформаційному чи іншому впливу (ефект метелика). **Ефект метелика** – невелика флуктація поблизу точок біфуркації може слугувати початком еволюції у повністю новому напрямі, що різко змінить поведінку макроскопічної системи (якщо метелик у відповідному місці, відповідного часу ворухне крильцем, то це мікроскопічне збурення може спричинити торнадо).

5. **Емерджентність.** Це основний принцип проходження системою точок біфуркації. Поява нової якості більш високої ієрархії сприймається як біфуркація, втрата стійкості і збільшення безпорядку. Проте насправді ці прояви можуть мати характер управляючих параметрів мегарівня і зміна польових процесів призводить до появи турбулентності потоків. Якщо це стосується суспільного життя, то вони можуть проявлятися у війнах і активізації міжнародних організацій і т.д. З позиції синархії ми можемо перефразувати відомий китайський принцип: «нема нічого кращого ніж жити в епоху перемін».

6. **Спостережуваність.** Підкреслюється обмеженість і відносність наших уявлень про масштаби змін і кінцевий результат. Хаос і Порядок – категорії відносні з позиції спостерігача («вікно спостерігача»). Для цілісного описання синархії потрібна комунікація між спостерігачами різних рівнів. Оскільки в своїх інтерпретаціях властивостей світу наука виходить із парадигми одного рівня, вона не сприймає або вилучає з її точки зору незначні та випадкові процеси, які характеризують властивості більш високого рівня. Для відслідковування таких рідких відхилень і їх систематизації в інших дисциплінах розроблені відповідні методології, які можна застосовувати до соціальних процесів.

Глобалізація з точки зору синергетики – це процес переходу від ієрархічно централізованого порядку організації і пізнання статичного світу до синархічного порядку світу, що розвивається динамічно у всіх своїх проявах.

Інструментарій синергетичного підходу дає змогу визначити, що:

складноорганізованим системам неможливо нав'язати напрями і шляхи розвитку, можливо лише сприяти (через слабкі впливи) процесу самоорганізації;

неможливо досягти одночасного поліпшення відразу всіх важливих показників системи;

при кількох станах рівноваги еволюційний розвиток системи відбувається при лінійному зростанні ентропії (невизначеності ситуації);

для складних систем існують декілька альтернативних шляхів розвитку;

кожний елемент системи несе інформацію про результат майбутньої взаємодії з іншими елементами;

складна нелінійна система в процесі розвитку проходить через **критичні точки** (точки **біфуркації**), в яких відбувається розгалуження системи через вибір одного з рівнозначних напрямів її подальшої самоорганізації;

управляти розвитком складних систем можливо лише в точках їх біфуркації за допомогою легких поштовхів, сума яких має бути достатньою для появи резонансу – достатньої амплітуди коливань як усередині системи, так і відносно впливів зовнішнього середовища. Тобто, чим **меншою** є сума впливів на більший об'єкт або процес у момент біфуркації складно організованої системи, тим **більшим** є кінцевий синергетичний ефект.

«Синергетично» мислячий історик, культуролог, політолог, економіст, таким чином, уже не можуть оцінювати те чи інше рішення через прямолінійне порівняння попереднього та наступного станів: вони мають порівняти реальний перебіг наступних подій з імовірним ходом подій при альтернативному ключовому рішенні.

Для ефективного використання синергетичного підходу необхідно:

виділити та охарактеризувати (у поняттях формальної логіки) складну систему або процес, які потребують синергетичного впливу;

дослідити стратегію її розвитку, описати можливі рівні її свободи, тобто рівноможливі напрями і шляхи її розвитку;

здійснити факторний аналіз можливих шляхів її самоорганізації;
визначити мету або бажаний результат (у яких конкретно аспектах необхідно змінити стан даної системи);
розробити номенклатуру (перелік) слабких впливів, що сприятимуть самоорганізації хаотичної системи, а також тактику їх застосування;
правильно визначити критичний момент біфуркації досліджуваної системи.

6.3.Сценарії майбутнього системи міжнародних відносин

У доповіді Національної розвідувальної ради США «Конттури світового майбутнього», яка датована 2005 роком подано наступні геополітичні сценарії:

Сценарій «Давоський мир». У 2020 році у світовій економіці впевнено домінують Китай та Індія. Темпи їхнього економічного зростання давно випередили європейські показники і стрімко доганяють американські. Китай та Індія досягли значних успіхів у освоєнні наукоємних технологій, збільшили свій політичний вплив і військову могутність. Росія втрачає частину своїх територій на користь Китаю. При цьому всі країни світу, в тому числі й нові лідери, продовжують «грати за правилами», написаними на Заході (демократія, ринкова економіка, лібералізм). Основна загроза для більшості бідних країн та країн, що розвиваються – їхня неконкурентоздатність у порівнянні з передовими країнами.

Сценарій «Pax Americana». Світове лідерство зберігається за Сполученими Штатами, які змогли відновити політичну єдність із Європою, і «приборкати» країни Близького Сходу. Проте в обмін за лідерство США отримали ношу відповідальності за світову безпеку і зростання невдоволення з боку бідних країн і країн, що розвиваються.

Сценарій «Новий халіфат». Захід якщо й не є переможеним, але його могутність значно підірвана. У світі панує транснаціональна теократична спільнота мусульманських країн. До виникнення такої спільноти призвів

технологічний та інформаційний прогрес цих країн, помножений на збереження ними традиційних цінностей. Конфлікт мусульманського і західного світу стає визначальним фактором світового розвитку. Даний сценарій означає повернення до неофеодалізму і антагоністичний американському проекту – звідси неминучість непримиренної боротьби між ними.

Сценарій «Спіраль страху». У світі безконтрольно розповсюджується зброя масового знищення. Наступає глобальний економічний колапс, крах сучасних міжнародних інститутів і міжнародної системи. Західна цивілізація, виконавши своє цивілізаційне призначення, призупиняє своє існування. Сценарій є найменш сприятливим для існуючої світової системи і перш за все – для країн «золотого мільярду».

I. Валлерстайна (США) подає три історичні альтернативи розвитку світової системи після 2025 року:

Перший сценарій - перехід до «неофеодалізму», тобто відтворення докапіталістичної епохи глобальної нестабільності. Характерною особливістю цієї системи буде виникнення «мозаїки» автократичних регіонів, що пов'язані між собою лише горизонтальними зв'язками. Така система може виявитися досить сумісною як з високими технологіями, так і новими ресурсозабезпечуючими технологіями, що дозволить відмовитися від нафти і газу.

Другий сценарій - встановленням «демократичного фашизму», коли світ буде поділений на дві касти: вищу з досить високим рівнем егалітарного розподілу (20% населення країн «золотого мільярду»), і нищу, яка складатиметься із «пролів», тобто з позбавлених політичних і соціально-економічних прав пролетаріату (80% решти населення світу).

Третій сценарій - перехід до більш децентралізованого і високоегалітарного світового порядку. Для його реалізації необхідним є значне скорочення споживчих витрат з метою більш рівномірного розподілу дефіцитних ресурсів по всьому світу. Альтернатива більше із галузі фантастики, оскільки населення країн «золотого мільярду» звикло надмірно

споживати ресурси і наряд чи поступитися власним благополуччям заради потреб світових соціально-економічних аутсайдерів.

Дж. Аррігі подає наступні сценарії прогнозу:

Перший сценарій – це виникнення глобальної імперії Заходу. Такий варіант можливий при інтеграції зусиль всього західного (трансатлантичного) світу. Лише за таких умов центри європейської і американської всесвітньої гегемонії за допомогою хитрощів, переконання, а й інколи за допомогою прямого застосування сили зможуть привласнити надлишковий капітал, який вже сьогодні починає накопичуватися в нових центрах світової гегемонії (Південно-Східна Азія). Реалізація цього сценарію означала б кінець не лише сучасної світової системи, але й капіталізму в його сучасному вигляді і перехід до неофеодалізму.

Другий сценарій передбачає передачу Сполученими Штатами своїх гегемоністичних функцій іншим, незахідним державам. В такому випадку світова система отримала б ресурси для подальшого розвитку в умовах принципово нової міжнародної системи. Проте «новий гегемон» не мав би достатньо можливостей для державного будівництва і військового домінування. В такому випадку у глобальній капіталістичній економіці стануться мутації, які зможуть перетворити її у посткапіталістичну світову ринкову спільноту.

Найбільш суттєвою перешкодою на шляху реалізації такого сценарію є наступні обставини: східно-азійська експансія на чолі з КНР здійснюється загалом за західними лекалами. Китай (а разом і з ним Індія, Бразилія, тим паче Росія) до останнього часу так і не зуміли відкрити новий шлях розвитку для себе і світу. Існуючій західній моделі розвитку, яка завела світ у споживацько-гедоністичний, екологічний, ядерний та інші глухі кути, альтернативи поки що не запропоновано.

Третій сценарій – це невдала спроба утворення глобальної імперії новим гегемоном в результаті занепаду або силового знищення країн-конкурентів. Це сценарій загальної дезінтеграції і глобального неофеодалізму: світ очікує крах капіталізму і сучасного способу міжнародної інтеграції, локалізація державних,

економічних, культурних утворень. В цьому випадку сучасний світ повернувся б до стану системного хаосу, із якого він виник 500 років тому. Це – найбільш песімістичний, проте водночас досить реалістичний сценарій.

О. Дугін (Росія) подає власний футуристичний нарис планетарної історії на найближчі 40-50 років.

США та їх прибічники по глобалізації, атлантизму і однополярному світу насамкінець відкрито заявлять про створення «світового уряду» і спробують нав'язати свою волю абсолютно всім без винятку країнам. Ця спроба закінчиться крахом, зруйнувавши вже на першому етапі існуючі сьогодні міжнародно-правові інститути «старого зразка», такі як ООН, НАТО і т.д.

Імператив збереження власної національно-державної і культурно-релігійної ідентичності перед лицем однополярної уніфікації фундаментально змінить статус ядерної зброї, спровокувавши її форсоване створення у багатьох країнах. Проліферація ядерної зброї стає єдиною можливою формою глобальної самооборони. Ядерна зброя буде у Кореї, Ірані, Туреччині, Японії, арабських країнах, країнах Латинської і Центральної Америки, у державах Тихоокеанського регіону.

Розпочнуться війни між регіональними державами, які будуть спровоковані атлантистами, і вести їх будуть свідомі прибічники і противники атлантизму. До 2050 року будуть мати місце випадки застосування ядерної зброї з колосальним людськими втратами. Екологічні проблеми загостряться до катастрофічних масштабів.

До 2050 року незалежних держав в їхній актуальній формі практично не залишиться. Неминуча трансформація національно-державного суверенітету в умовах глобалізації на фоні планетарної кризи і геополітичних революцій призведе до появи декількох великих держав-цивілізацій, держав-континетів, які будуть конкурувати між собою. Ключовим геополітичними гравцями будуть чотири «великих простори» зі складною внутрішньою структурою:

1. Пан-Америка. В цю зону увійдуть три держави – Північна Америка (США+Канада), Центральна Америка і Південна Америка.

2. Євроафрика – Євросоюз, Арабських Халіфат і Чорна Африка.

3. Євразія – Мала Євразія (Росія+СНД), Мусульманська континентальна імперія (Іран, Туреччина, Пакистан), Індія.

4. Тихоокеанський кондомініум – Китай, Японія, а також окремі тихоокеанські «великі простори» Малайзія, Індонезія, Австралія.

У кожній зоні будуть своя валюта, закони, органи військово-стратегічного та економічного управління.

Нинішня наддержава США збережеться, проте зазнає значних змін, в ході яких її вплив на світові процеси значно ослабне. Це відбудеться після низки катастроф, які настигнуть США в ході будівництва однополярного світу. Досить велика вірогідність ядерних катаклізмів на території самих США, як в результаті технологічних катастроф в епоху всезагального хаосу, так і терактів з боку антиглобалістських сил в період геополітичних революцій. З середини американське суспільство буде роздирати біполяризм між WASP'ами, з одного боку, і латинокатоликами + афроамериканцями, з іншого. З часом, після стабілізації обстановки і відмови США від «планетарних амбіцій», можлива інтеграція з Канадою у формі конфедеративної держави.

Китай збереже і зміцнить свій вплив на прилягаючі території, при цьому вірогідна експансія не лише на російській північ, але й у інших напрямках, в тому числі – на південь (заселення Австралії).

Євросоюз також зміцніє, ставши основою Євроафрики.

Арабські держави об'єднаються в різні інтеграційні блоки в середині «великих просторів» – Євроафрики (Мусульманський Халіфат) і Євразії (мусульманська континентальна імперія).

Ізраїль після серії кровопролитних близькосхідних війн перестане існувати як національна держава і буде перетворений в особливу культурно-релігійну зону, автономію з міжнародно-правовим статусом.

Російська Федерація в актуальній формі не збережеться. Вона стане більшою частиною Малої Євразії (РФ+СНД) і ядром Великої Євразії (РФ+СНД+Іран+Туреччина+ Індія+Афганістан+Пакистан). Російсько-

радянська імперія відродиться у вигляді Євразійського Союзу і Євразійського Альянсу.

ТНК збережуться і стануть хребтом євразійської економіки, проте у відносно локальному масштабі, на рівні континентальної економічної інтеграції. Глобальні ТНК зникнуть разом із крахом глобалізму.

С. Хантігтон (США) подає наступний геополітичний сценарій майбутнього міжнародних відносин.

Автор нараховує вісім цивілізацій, розбіжності між якими будуть визначати геополітичний клімат ХХІ століття: атлантичний Захід, слов'яно-православна цивілізація, ісламський світ, конфуціанська цивілізація, індуська, японська, латиноамериканська (рис. 6.4).

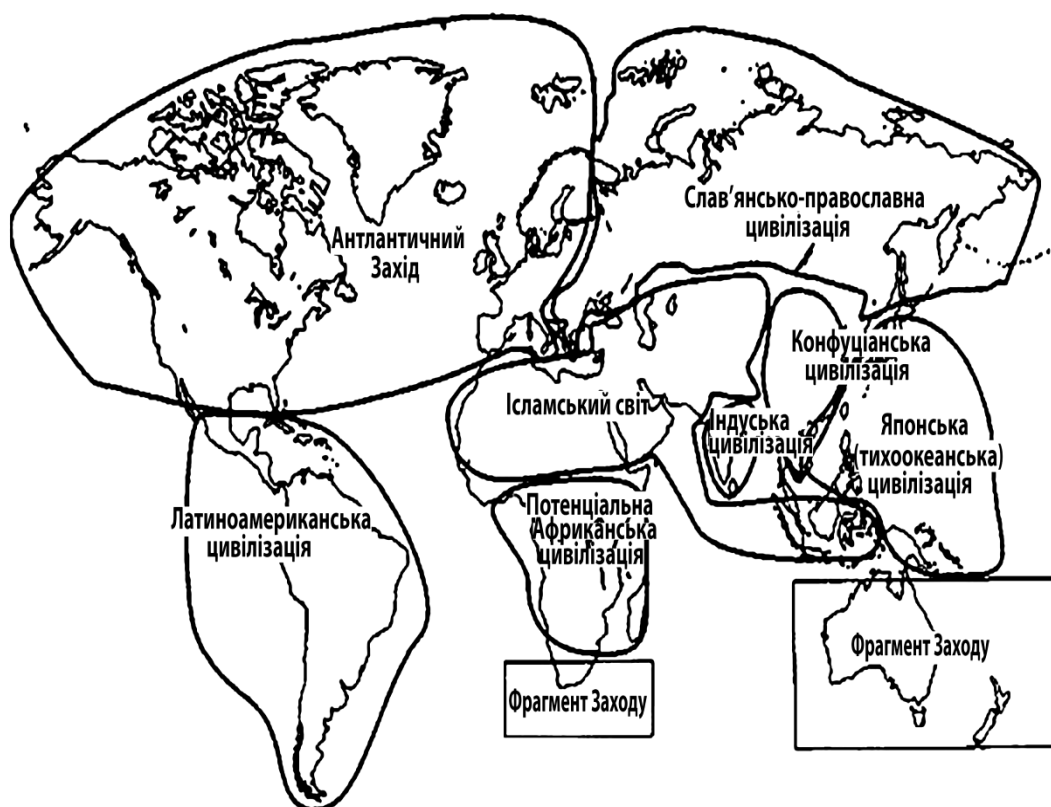

Рис. 6.4. Цивілізації світу (за С. Хантігтоном)

На його думку, в сучасному світі джерелом конфліктів стане вже не ідеологія і не економіка, а найважливіші кордони цивілізацій, які розділяють людство. Тобто, найбільш значні конфлікти глобальної політики будуть

розгортатися між націями і групами, які належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики, а лінії розлому між цивілізаціями стануть лініями майбутніх фронтів.

На думку С.Хантінгтона, ми знову приходимо до біполярного світу, де головними противниками США є Китай та ісламські держави.

6.4. Визначальні чинники формування геостратегії України

6.4.1. *Сценарії геополітичного майбутнього України*

Сьогодні існує низка розроблених українськими науковцями сценаріїв входження України в новий геополітичний простір, тобто її геополітичного майбутнього. Так, Ф. Рудич подає наступні сценарії геополітичного майбутнього України.

Перший варіант – це залучення України до геополітичного процесу співробітництва з Росією і через Росію. Цей варіант найпростіший, проте для України це «кінець історії», втрата своєї специфіки, своєї державності.

Другий варіант – це коливання між Сходом і Заходом. Відсутність справжньої інтеграції з Росією і європейськими і євроатлантичними структурами. Для України це ізоляція від реальних світових інтеграційних процесів. Україна стає розмінною монетою для Сходу і Заходу.

Третій варіант – інтеграція в Європейський Союз водночас з рівноправним партнерством з Росією в економічній сфері та зближення з Європейським Союзом. При цьому Україна повинна будувати свою, орієнтовану на власні інтереси зовнішню політику, яка сприятиме перетворенню України на впливовий чинник створення механізму безпеки Європи XXI століття, від чого залежать перспективи геополітичного, а отже, міжнародного становища держави.

Дослідник В. Богданович (Україна) подає наступні три ймовірні сценарії входження України в новий геополітичний простір:

сценарій «освіченого малоросійства». Україна розглядається як провінція – периферійна частина континентальної російської імперії;

сценарій неімперської «національної держави», побудованої на основі ліберально-демократичної ідеології й етноцентризму. За цим сценарієм Київ зберігає формальну незалежність, але реально стає ретранслятором західного політичного впливу, Україна з провінції перетворюється в колонію, що саме можна спостерігати з 1991 р. по даний час. Логіка геополітичного розвитку така, що Україна, яка ідентифікує себе як «держава-нація», неодмінно стає «санітарним кордоном» – плацдармом Заходу проти Росії;

сценарій перетворення України в центр напруги культурно-цивілізаційних устремлінь східно-європейської Ойкумени, у «серединну землю» Великого Євразійського Простору – це імперський шлях.

В.Ю. Богданович вважає, що майбутнє України як геополітичного феномена, як суб'єкта міжнародного права, міжнародних політичних і економічних відносин зрештою залежить від ідентичності української політичної еліти. Імперська перспектива означає викорінювання нею власної неповноцінності, комплексу «молодших братів», усвідомлення Україною своєї історичної відповідальності за долі великих просторів, розуміння себе не як об'єкта, а як суб'єкта всіляких глобальних і локальних процесів.

Альтернативні сценарії геополітичного майбутнього України подає О. Гончаренко (Україна).

Сценарії групи «А» і «Б» можуть бути реалізовані в середньостроковій перспективі (2010-2025 роки) і передбачають продовження Україною політичної лінії щодо стратегії європейської і євроатлантичної інтеграції.

Сценарій «А». Послідовна політика зближення з НАТО та поглиблення процесів трансформації українського суспільства в економічній, політичній і військовій сферах з метою наближення до вимог НАТО. План дій «Україна – НАТО» і цільові щорічні плани для України є дороговказом у євроатлантичній структурі безпеки. Цілеспрямована робота політичного керівництва держави щодо формування суспільної думки про НАТО як єдиної і безальтернативної

структури європейської безпеки. Подання заявки про вступ до НАТО й поглиблення взаємовідносин з НАТО в проведенні миротворчих операцій або в складі міжнародних коаліційних сил під проводом США чи НАТО. Підтримання відносин із Росією як зі стратегічним партнером.

Сценарій «Б» – «Європейський вибір». Європейський вибір здійснюється не на принципах ліберальної демократії, а на принципах демократії. Керівництво держави враховує національну демократичну ментальність українського народу, консолідує українське суспільство й політичні сили на таких принципах соціального розвитку, як «рівність», «справедливість», «розвиток», «безпека». Впровадження Україною «рейнської моделі» економічного розвитку та на цій основі досягнення критеріїв щодо асоційованого, а потім повного членства в ЄС. Перехід України на шлях європейського розвитку та підтримання стратегічного рівня відносин із Росією як двоєдиної основи національної дуалістичної стратегії розвитку країни.

Сценарій групи «Д» передбачають збільшення варіантів вибору шляхів політичного розвитку від «скандинавського» (фінського, шведського) до «європейського» (французького, німецького) на найближчі 15-20 років. Дотримання Україною протягом цього часу політики нейтралітету. Збереження Україною рівних відносин як із Заходом, так і зі Сходом дасть можливість українській державі знизити внутрішні й зовнішні ризики та поступово набути рівня європейської країни.

Сценарій «Д»: «Фінляндизація». Формування і відстоювання національних інтересів держави на основі загальнонаціональної згоди всіх політичних сил і суспільних прошарків населення та проведення політики активного нейтралітету. Результат – набуття Українською державою якостей «європейкості» та прихильниці демократичних цінностей; відмова від шляху «дикого капіталізму», що ілюструє «вестернська модель» економічного розвитку, та перехід до моделі «скандинавського соціалізму»; шляхом широкої демократії суспільства та інститутів держави поступово прищепити суспільству ідеали європейського соціалізму, пов'язані з соціал-демократією; через

проведення політики рівноправної співпраці з усіма стратегічними партнерами США, ЄС, Росією набути рівня самодостатньої європейської держави; визначення пріоритетності щодо вступу в європейські і євроатлантичні структури безпеки на основі національного вибору шляхом референдуму.

Сценарій «Д1»: «Французький шлях» – лінії де Голля. Сценарій передбачає відхід від моделі «західної лібералізації» до моделі «м'якого авторитаризму» з метою узгодження всіх сфер суспільного життя з нормами демократії: відкритість і чесність влади, прозорість дій, широка народна демократія і підтримка більшістю населення побудови «м'якої безпеки» на основі «жорсткої лінії на встановлення справжньої, а не кланово-олігархічної демократії» Україна отримує порозуміння з боку Заходу і насторожене спостереження за внутрішньополітичною ситуацією з боку Росії.

Сценарій «В»: «Членство в ЄврАзЕС (ОДКБ)». Неспроможність України протягом 10-15 років досягти європейських критеріїв ЄС і євроатлантичних вимог щодо членства в НАТО та неспроможність досягнення національної згоди з цих питань у середині країни підштовхує Україну до приєднання до ЄврАзЕС і ОДКБ. Співпраця із Заходом акцентується на вибіркових економічних проектах, які є результатом спільного інтересу сторін. Політика вибіркової європейської інтеграції поступово приводить до обмеження українських товарів, послуг і робочої сили в країнах Західної Європи. В Україні переважно діє російський капітал. До наявних у Європі безпекових структур Україна рухається разом з Росією. Новостворена структура (модель) європейської колективної безпеки (2015-2020 роки) має перехідний характер і виглядає як синтез гіпотез «кооперативної» (ОБСЄ/НАТО/ЄС) і колективної безпеки (ОДКБ).

6.4.2. Україна в геостратегіях Заходу

Європейська інтеграція як геополітичний орієнтир розвитку України.

Європейський вектор у зовнішній політиці України є закономірним, оскільки

Україна є європейською державою з унікальним географічним положенням, розвинутою економікою й транспортно-комунікаційною інфраструктурою, високим освітнім і культурним потенціалом, багатими історичними традиціями.

Виходячи з цього, орієнтація на тісні зв'язки з європейськими країнами була одним з ключових напрямків зовнішньої політики України з моменту проголошення її незалежності. На певному етапі активна взаємодія з європейськими державами та інституціями цілком закономірно піднялась до рівня артикуляції державотворчої мети України у вигляді спочатку асоційованого, а потім і повноцінного членства в ЄС. Послідовність державних кроків у європейському напрямі була наступною.

Вже в Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. урядові було доручено зосередити свої зусилля на забезпеченні безпосередньої участі держави в загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

У Постанові Верховної Ради України від 02.07.1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України» вперше була сформульована позиція держави щодо ЄС. В ній висувалася перспективна мета – членство України в Євросоюзі. Але слід зазначити: Україна пізніше за інші країни Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) та Балтії визначила курс на вступ до ЄС, що обумовило більш складний процес взаємодії Києва та Брюсселя, а також інертність ЄС у прийнятті рішень стосовно нашої держави.

14.06.1994 р. Україна першою з держав СНД підписала Угоду про партнерство й співробітництво (УПС) з ЄС. Угода стала базовим документом, який визначив правовий механізм співробітництва України з Євросоюзом. Хоча за статусом УПС поступалася Європейським угодам про асоціацію, укладеним з країнами ЦСЄ і Балтії, її підписання позитивно вплинуло на розвиток співробітництва України з ЄС, певною мірою сприяло демократизації суспільно-політичного життя та модернізації економіки України.

Офіційне проголошення євроінтеграції пріоритетом державного розвитку України відбулось у 1998 р. коли Указом Президента України від 11.06.1998 р.

було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. Пріоритетними напрямками європейської інтеграції України було визначено:

адаптацію національного законодавства до норм європейського права, забезпечення прав людини, що полягає в його зближенні із сучасною європейською системою права й забезпечує розвиток політичної, економічної, соціальної та культурної активності громадян;

економічну інтеграцію та розвиток торговельних відносин з ЄС;

інтеграцію до загальноєвропейської системи безпеки;

забезпечення демократичних перетворень в українському суспільстві;

узгодження соціальної політики зі стандартами Євросоюзу;

культурно-освітню й науково-технічну інтеграцію, що полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіті, науці й техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних здобутків у ЄС;

регіональну інтеграцію як поглиблення безпосередніх контактів між окремими регіонами України та регіонами країн-членів і кандидатів на вступ до ЄС;

галузеву співпрацю між різними секторами економіки України та країн ЄС, співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища.

Важливим документом у двосторонніх відносинах України з ЄС стала затверджена в грудні 1999 р. Гельсінським самітом Європейської ради Спільна стратегія щодо України терміном дії до кінця 2003 р., яка мала на меті підтримати демократичні перетворення та визначала основні напрями співробітництва України з ЄС, не передбачаючи при цьому зміну статусу у відносинах сторін. Головними завданнями стратегічного партнерства України та Євросоюзу було названо: підтримку процесу демократичних та економічних перетворень в Україні; участь сторін у розв'язанні загальних проблем Європейського континенту; зміцнення співробітництва між Україною та Євросоюзом під кутом зору його розширення, поглиблення співпраці в галузі юстиції та внутрішніх прав.

Приймаючи Спільну стратегію, Європейська Рада вирішила, що кожна держава, що є Головуючою в Євросоюзі, повинна готувати відповідний Робочий план реалізації цієї стратегії щодо України. Зокрема, під час головування в Євросоюзі Іспанії (2002 р.) було поглиблено співробітництво України та ЄС у сфері Спільної Європейської політики безпеки та оборони.

Наполегливі намагання України укласти асоційовану угоду з ЄС або хоча б наблизитись до цієї мети, про що вона неодноразово заявляла, у перші роки XXI ст. не знаходили розуміння в інститутах Євросоюзу. Головною причиною була «скромність» результатів українських реформ. Непослідовність у проведенні політичних і соціально-економічних перетворень, поширення корупції, суперечлива «багатовекторність» зовнішньої політики та деякі інші причини не створили передумов для поступальної реалізації курсу на інтеграцію до ЄС. Слід відзначити й непослідовність Євросоюзу у відносинах з Україною. На заваді була (певною мірою залишається) відсутність у ЄС системного підходу до розвитку відносин з нашою державою. Деякі країни ЄС до цих пір не вбачають в Україні потенційного члена цього наддержавного об'єднання.

Саме тому особливої уваги заслуговує прийнятий Єврокомісією та Радою Євросоюзу у 2003 р. документ під назвою «Розширена Європа – сусідство: нові рамки взаємовідносин зі східними та південними сусідами», який мав врегулювати відносини між Україною та Євросоюзом на 5-10 років. У цьому документі питання про ймовірне членство в Євросоюзі РФ, України, Білорусі, Молдови та країн Середземномор'я не ставилось. Замість цього проголошувалась головна мета нових взаємовідносин – створення зони процвітання й дружнього оточення, так званого «кільця друзів», з якими ЄС прагнучим мати тісні відносини мирного співробітництва. Проголошувалось, що за умови, коли «сусідні країни» продемонструють значний прогресу проведенні політичних, економічних та інституційних реформ, вони отримають доступ до внутрішнього ринку Євросоюзу. Єврокомісія повинна розробити з

кожною країною індивідуальний План дій. За ступенем його виконання можна буде говорити про прогрес у взаємовідносинах.

Повертаючись до українських ініціатив в контексті посилення євроінтеграційної політики, слід наголосити на наступному: конкретний план реалізації завдань щодо інтеграції України до ЄС був окреслений у Посланні Президента України до Верховної Ради України від 30.04.2002 р. «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки». Цей документ поставив перед Українською державою амбітну мету – до 2011 р. створити реальні передумови для вступу України в ЄС.

Євроінтеграційні мотиви прозвучали в Законі України від 19.06.2003 р. «Про основи національної безпеки України». Зокрема, до пріоритетів національних інтересів була віднесена «інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір». Теза про «забезпечення інтеграції держави до Європейського Союзу» була повторена в Стратегії національної безпеки України від 08.06.2012 р.

Новий етап у відносинах України з ЄС розпочався з підписання 21.02.2005 р. спільного Плану дій Україна – Європейський Союз. План було розроблено в межах Європейської політики сусідства терміном на три роки з метою поглиблення відносин сторін на основі спільних європейських цінностей. Вказувалося, що його імплементація допоможе реалізації положень УПС як діючої основи співробітництва між Україною і ЄС та підтримуватиме мету України щодо її подальшої інтеграції до європейських економічних і соціальних структур.

У 2006 р. Міністерство оборони України (як й інші центральні органи виконавчої влади) визначило пріоритетні напрями співробітництва Збройних Сил України з ЄС: у сферах безпекової політики та демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією держави; у межах заходів глобального роззброєння, нерозповсюдження зброї масового ураження та контролю над озброєннями; стосовно заходів оборонного реформування; щодо надання

послуг ЄС у сфері авіаційно-транспортних перевезень; стосовно розвитку функціональних компонентів Збройних Сил України; з питань забезпечення участі Збройних Сил України в операціях ЄС у складі багатонаціональних формувань.

На Празькому саміті ЄС, який відбувся 07.04.2009 р., глави держав і урядів країн ЄС та шести пострадянських держав (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, України) прийняли спільну декларацію про започаткування Східного партнерства. Ця ініціатива доповнила наявні проекти, зокрема, Європейські політику сусідства та Чорноморську синергію (регіональну ініціативу ЄС, спрямовану на посилення співробітництва країн Чорноморського басейну). Започаткувавши даний різновид партнерства, ЄС виділив співробітництво із вказаною вище групою пострадянських країн в окремий напрямок своєї зовнішньої політики. Вказувалось, що відносини з цими країнами формуватимуться диференційовано та індивідуально, із врахуванням національної специфіки та результативності здійснюваних реформ.

Внутрішній правовий простір України, що зачіпає проблематику євроінтеграції, 01.07.2010 р. поповнився Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», який до засад зовнішньої політики України декларативно відніс «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі». Цей же Закон проголосив Україну «позаблоковою державою», що призупиняло процес євроатлантичної інтеграції України, необхідність у здійсненні якої досить часто звучало паралельно з необхідністю забезпечення європейської інтеграції.

Як засвідчили наступні події, виконання стратегічних євроінтеграційних планів України постійно гальмувались Росією, яка дедалі активніше наполягала на участі нашої держави в інтеграційних програмах на пострадянському просторі, ініціатором та головним учасником яких була РФ. У листопаді 2013 р. напередодні Вільнюського саміту Євросоюзу, де мало відбутись підписання

Угоди про асоціацію Україною з ЄС, політичне керівництво держави під тиском Росії фактично заявило про відмову від євроінтеграційного курсу. Це стало однією з головних причин «революції гідності» 2013-2014 рр. та масштабних соціально-політичних, духовних, воєнних та ін. змін у країні.

Угода про асоціацію України з ЄС була підписана після приходу до влади в Україні нових політичних сил у два етапи: 21.03.2014 р. Прем'єр-міністр України підписав політичну частину, 27.06.2014 р. Президент України – економічну.

Для вступу Угоди про Асоціацію в силу в повному обсязі потрібно, щоб її ратифікували всі сторони та повідомили про затвердження Генеральний секретаріат Ради ЄС. У більшості країн-членів ЄС процес ратифікації полягає у затвердженні угоди парламентом та подальшому підписанні главою держави. Такий процес розпочато.

16.09.2014 р. Європейський парламент ратифікував Угоду про асоціацію між Україною і ЄС синхронно з Верховною Радою України (у вигляді телемосту). З 01.11.2014 р. вступило в силу тимчасове застосування Угоди про Асоціацію. Це розділи договору про безпеку, юстицію, боротьбу проти шахрайства, гармонізацію стандартів, ряд протоколів та ін.

Курс на європейську інтеграцію впливає з самої природи державної незалежності України, її прагнення стати невід'ємною та повноцінною частиною єдиної Європи. Європейський вибір – це рух України до реальної демократії, соціально орієнтованої економіки, інформаційного суспільства, які базуються на верховенстві права та забезпеченні прав і свобод людини.

Більшість громадян України позитивно оцінюють діяльність ЄС та підтримують повноцінне членство нашої держави в цьому авторитетному об'єднанні. Разом з тим, частина населення (насамперед східних та південних областей) критично ставиться до зближення України з Європою, наполягаючи на необхідності повернення держави до інтеграційних проектів під егідою РФ. З метою подолання подібної асиметрії в очікуваннях громадян необхідним кроком є посилення інформаційно-роз'яснювальної роботи, яка дозволить

створити критичну масу населення, життєво зацікавленого в успішній інтеграції України в Євросоюз.

6.4.3. Україна в стратегічних концепціях НАТО

Принциповим моментом налагодження стосунків України з НАТО на протязі 1990-х рр. стало формування системи взаємодії Києва і Брюсселя у трьох взаємопов'язаних площинах:

по-перше, у площині багатостороннього форуму для консультацій і співробітництва з політичних питань та питань безпеки, яким є Рада Євроатлантичного партнерства (РЄАП, до 30 травня 1997 р. – Рада північноатлантичного співробітництва, РПАС);

по-друге, у площині більш спеціалізованого колективного партнерства у сфері оборони, воєнного співробітництва та операцій з підтримання миру – поглибленої Програми Партнерство заради миру (ПЗМ), яка з 1997 р. здійснювалась під егідою РЄАП;

по-третьє, в площині безпосередніх відносин Україна-НАТО, у формі особливого партнерства, регламентованого Хартією Україна-НАТО.

Позиція української сторони щодо РЄАП зводилась до кількох принципових позицій.

Рада повинна стати одним з найважливіших чинників позитивного вирішення новими європейськими державами адаптивних і трансформаційних проблем в геополітичних реаліях після закінчення «Холодної війни», важливим напрямком розгортання яких є різношвидкісна інтеграція з Альянсом держав Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), а також цілком природне утворення групи країн, які не прагнули членства в НАТО;

РЄАП створюється рівноцінними партнерами, які об'єднуються на засадах рівноправності держав-членів НАТО та інших держав, що заперечує їх недавню історичну диференціацію на союзників і противників;

РЄАП має зберегти найзначніші досягнення і ефективно удосконалювати накопичений державами-учасницями РПАС і ПЗМ спільний потенціал вироблення та прийняття рішень, що становлять їх спільний інтерес;

РЄАП покликана підвищити стабільність і зміцнити безпеку в усьому Євроатлантичному регіоні, а також в його субрегіонах – Північно-Атлантичному, Північно-Європейському, Південно-Європейському і Східно-Європейському, до якого належить Україна;

РЄАП має сприяти набуттю членства в Альянсі новими державами, в той же час Рада не повинна впливати на країни які надають перевагу позаблоковим варіантам воєнно-політичної діяльності;

РЄАП має сприяти подальшій трансформації і адаптації НАТО до нових реалій і викликів часу.

Як активний член РЄАП, Україна головними напрямками своєї діяльності у межах Ради вважала: політичні питання та питання, що стосуються європейської безпеки; консультації з політичного планування; економічні питання (конверсія воєнного виробництва, економічна безпека держав, витрати на оборону та оборонний бюджет); наукові та екологічні виміри воєнної діяльності; інформаційна діяльність; миротворчі операції; управління за умов надзвичайних ситуацій цивільного характеру тощо.

Україна 08.02.1994 р. стала першою з країн СНД, яка підписала Рамковий документ Програми «Партнерство заради миру (ПЗМ)». Київ розцінював цю Програму як важливий елемент загальної структури європейської стабільності і безпеки, спрямований на подальший розвиток та практичне поглиблення стосунків НАТО з країнами-членами РЄАП, а також з іншими зацікавленими країнами ОБСЄ в галузі оборони, воєнного співробітництва та миротворчих операцій.

Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО стала безстроковим документом, підписаним Президентом України, Генеральним секретарем НАТО і главами держав та урядів 16 держав-членів Альянсу під час Мадридського саміту 09.07.1997 р. з метою розвитку відносин «особливого і

ефективного» партнерства, яке «сприятиме більшій стабільності і просуванню спільних демократичних цінностей в Центрально-Східній Європі». Слід вказати на наступні положення Хартії, не всі з яких витримали випробування часом:

країни-члени НАТО заявили про підтримку статусу України як без'ядерної держави, вбачаючи у ньому один із ключових факторів стабільності та безпеки у регіоні Центрально-Східної Європи та на континенті;

країни-члени НАТО підтримали гарантії безпеки, які отримала Україна від усіх п'яти ядерних держав-учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерна держава-учасниця цього Договору;

сторони підтвердили своє зобов'язання повною мірою розвивати РЄАП та розширену ПЗМ, що передбачає участь України в операціях, в тому числі миротворчих, за рішеннями Ради Безпеки ООН або ОБСЄ;

сторони визначили форми реалізації співробітництва, сфери та механізми проведення консультацій з питань запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій;

Україна і НАТО засвідчили подальшу готовність співпрацювати у сфері контролю над озброєннями та роззброєнням, включаючи питання, що стосуються Договору про звичайні збройні сили у Європі, Договору про відкрите небо та заходів зміцнення довіри і безпеки за Віденським документом 1994 р.;

предметом подальшого розвитку взаємного діалогу між Києвом і Брюсселем стає експорт озброєнь та супутня передача технологій.

Хартія передбачала, що Україна та НАТО створюють кризовий консультативний механізм для проведення спільних консультацій у будь-якому випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці. Хартія проголошувала створення унікального органу координації співпраці – Комісію Україна-НАТО (КУН), в рамках якої мали діяти спільні робочі групи з питань воєнної

реформи, озброєнь, економічної безпеки, планування на випадок надзвичайних ситуацій, з питань науки і захисту довкілля.

Активна позиція України з питань налагодження ефективної взаємодії з НАТО, інституційним оформленням чого стали РСАП, ПЗМ та Хартія про особливе партнерство, отримала належну оцінку з боку керівництва Альянсу. Зокрема, Стратегічна концепція НАТО, затверджена главами держав і урядів у Вашингтоні 23-24.04.1999 р. з нагоди 50-річчя Організації, одну із своїх статей безпосередньо адресує Києву: «Україна посідає особливе місце в євроатлантичному просторі безпеки і є важливим і цінним партнером у справі розвитку стабільності та спільних демократичних цінностей. НАТО зобов'язується й надалі зміцнювати своє особливе партнерство з Україною на засадах Хартії НАТО – Україна... Альянс продовжує підтримувати суверенітет і незалежність України, її територіальну цілісність, демократичний розвиток, економічне процвітання та її неядерний статус, які НАТО вважає важливими чинниками стабільності та безпеки в Центральній і Східній Європі, а також у Європі загалом».

Разом з тим, слід вказати на значну різницю між деклараціями та реаліями, яка стала особливо помітною наприкінці 90-х років. Приблизно тоді західні експерти почали ідентифікувати Україну як «нічийну землю» між Заходом і новою Росією. На противагу цьому російські політики та експерти продовжували вважати Україну «виключною зоною національних інтересів РФ». Тобто, обидві сторони фактично відмовляли Українській державі в статусі суб'єкта міжнародних відносин, зокрема в ролі активного учасника європейського та євроатлантичного інтеграційних процесів.

Насамперед це було пов'язано з проблемами внутрішньополітичного розвитку України, де елементи демократії співіснували з авторитарним правлінням та непрозорістю політики й економіки. Проте і в ЄС та НАТО не було одностайності щодо темпів зближення з Україною і масштабів зовнішньої допомоги у цьому процесу.

Шанс на відновлення активного діалогу з НАТО Україна отримала після «помаранчевої революції» 2004-2005 р. Новообраний Президент України В.Ющенко отримав запрошення на саміт НАТО в Брюсселі (22.02.2005 р.). На саміті лідери НАТО висловили підтримку амбіційним планам щодо реформ в Україні. Президент України поновив пункт стосовно кінцевої мети євроатлантичної інтеграції (вступ до НАТО) у Воєнній доктрині та поставив чітке завдання отримати статус кандидата на вступ до НАТО (приєднатися до Плану дій щодо членства).

21.04.2005 р. на засіданні КУН у Вільнюсі було започатковано Інтенсифікований діалог з НАТО з питань набуття членства та відповідних реформ. Однак рішучі кроки Глави держави не були підтримані іншими гілками влади, насамперед виконавчою.

Проти України вкотре спрацював так званий «російський фактор». Так, у 2008 р. Президент РФ В.Путін на бухарестському саміті НАТО відкрито заявив главам держав і урядів країн-членів НАТО про те, що Україна опиниться на межі розколу в разі спроби вступу до Північноатлантичного альянсу. Саме тоді російська дипломатія блокувала західні ініціативи надання Україні Плану дій щодо членства в НАТО. У 2009 р. російська стратегія дискредитації України в очах Заходу була продовжена шляхом призупинення газопостачання до Європи.

У листопаді 2010 р. під час саміту НАТО в Лісабоні була ухвалена нова Стратегічна концепція Альянсу «Активна участь, сучасна оборона». НАТО характеризується у концепції як «унікальна спільнота, заснована на цінностях, та віддана принципам свободи особистості, демократії, прав людини та верховенства закону». Найважливішими завданнями НАТО визнані: колективна оборона, кризове регулювання та безпека на основі співробітництва. В документі підкреслюється солідарність Північноатлантичного Альянсу, важливість трансатлантичних консультацій та необхідність постійного здійснення процесу реформ.

У концепції окреслено найбільш важливі для НАТО проблеми. *По-перше*, це проблема Афганістану. *По-друге*, це проблема взаємовідносин з Росією. Відносини з РФ визначаються як найбільш заплутані та невизначені. НАТО не бажає поступитися Росії та припинити розширення на Схід, оскільки цей процес визначається як необхідний для консолідації Європи як «неподільного та демократичного простору безпеки». *По-третє*, це проблема протистояння новим загрозам. Серед них найбільш небезпечними вважаються: міжнародний тероризм, кібератаки, піратство, розповсюдження зброї масового ураження та ін. Стратегія закликає НАТО більш чітко визначитися щодо ролі Альянсу у вирішенні цих проблем.

Коллективна оборона, згідно із концепцією, є найважливішим обов'язком Альянсу, а стримування, засноване на адекватному співвідношенні ядерних і звичайних бойових засобів, залишається основною складовою загальної стратегії НАТО. Альянс жодну державу не розглядає в якості противника, але в документі наводиться перелік сил і засобів, які НАТО має намір зберігати та розвивати для відбиття наявних і перспективних загроз. До них належать розповсюдження ядерної зброї, балістичних ракет та інших видів зброї масового ураження, а також засобів їхньої доставки, тероризм, кібернапади тощо.

НАТО притримується цілісного підходу до кризового регулювання, що передбачає участь організації на всіх етапах кризи, «тому НАТО діятиме там, де це можливо та необхідно, щоби попередити кризи, врегулювати їх, стабілізувати ситуацію після завершення конфлікту та сприяти відновленню».

Безпека у співробітництві ґрунтується на принципі гарантування безпеки «на мінімально можливому рівні сил» шляхом сприяння контролю над озброєннями, роззброєнню та нерозповсюдженню. Безпека на основі співробітництва втілюється завдяки партнерству між НАТО та країнами, що не є членами організації, а також іншими міжнародними організаціями та структурами.

Українська тема на сторінках концепції представлена в наступному вигляді: НАТО націлена на «продовження і розвиток партнерства з Україною і Грузією в рамках Комісії Україна – НАТО та Комісії Грузія – НАТО, засновуючись на прийнятому на саміті в Бухаресті в 2008 р. рішенні НАТО та враховуючи євроатлантичну орієнтацію і прагнення кожної з цих країн».

Як видно, шлях до членства України в НАТО лідери цієї організації вважають відкритим. Проте виникла низка «але», яких у минулі роки не існувало. Російська Федерація в порушення фундаментальних принципів міжнародного права, двосторонніх угод, засад добросусідства та партнерства у 2014 р. окупувала частину української території – АР Крим і м. Севастополь, розпочала агресію проти України з метою подальшого утримання нашої країни в політичній та економічній залежності. Паралельно з цим Росія намагається підірвати єдність демократичного світу з метою формування у частини населення західних країн антиукраїнських настроїв, демонстрації неефективності системи міжнародної безпеки, ревізії світового порядку, що склався після закінчення Другої світової війни.

Масштабні зміни в Україні, що відбулися після «революції гідності» 2013-2014 рр., уможливили повернення до євроатлантичної інтеграції як практичної політики. Зокрема, 23.12.2014 р. Верховна Рада України конституційною більшістю голосів (303 голоси) відмінила позаблоковий статус України. На порядку денному державної політики – «поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації».

6.4.4. Євразійський чинник у формуванні геостратегії України

Євразійство як геополітична доктрина. Під євразійством прийнято розуміти російську філософсько-історичну та політологічну (геополітичну) школу, що сформувалася у 20-30 рр. ХХ ст. Євразійство, євразизм – це комбінована (синтетична) доктрина, що визначає Росію в геополітичному,

політико-антропологічному, соціально-політичному, політико-економічному і політико-правовому сенсі як особливий серединний материк між Європою та Азією, а також особливий тип культури й цивілізації. Євразійство як складна духовна конструкція сягає глибинних історичних витоків, живиться різноманітними пластами російської культури, слов'янофільською традицією, російською православною філософією та космізмом. Соціально-політична програма євразійської доктрини, що містила і геополітичну складову, була сформульована у колективній брошурі «Євразійство. Досвід систематичного викладу» (1926). Євразійці наполягали на плюралістичному баченні культурно-історичного процесу, піддавали критиці оцінку західної цивілізації як вершини еволюції людства, заперечували універсалістське (прозахідне) сприйняття культури, а також економічне, політичне та духовно-культурне домінування геополітичного Заходу над іншими країнами. Євразійство пропагувало прийняття тих цінностей, які були основою східних культур та заперечувалися західною цивілізацією, для побудови нової культури, основаної на усвідомленому синтезі Сходу і Заходу. Визначивши територію Росії як Євразію, прибічники даної доктрини наполягали на природній географічній (геополітичній) самотності російського культурно-історичного феномену, на тому, що саме Євразії належить провідна роль у розвитку більшості культур людства.

Апологети даної теорії вважали, що євразійський культурний світ як цілісність започаткував Чингізхан, а кілька століть потому спадщину моголів прийняла Московська держава. Російська імперія майже закінчила політичне об'єднання євразійського материка та створила потужні традиції російської централізованої держави (РЦД). Подальшому посиленню влади Росії над Євразією завадила імперська еліта, яка, на думку євразійців, надто європеїзувалася, не здобувши при цьому реальної «європейської душі». Саме в цьому вони знаходили причини взаємного непорозуміння між правителями та народом, яке потім переросло у нездоланну прірву та спричинило революційні

зрушення 1917 р., що були «саморозкладом імператорської Росії» та мученицьким народженням Росії соціалістичної.

Силу більшовиків євразійці вбачали в ідеократичному характері встановленого ними режиму. Євразійці 30-х років визнали дієвість встановленої новою владою однопартійної політичної системи, системи Рад, радянської моделі федералізму, певною мірою – радянської економічної системи, категорично відкинувши при цьому атеїзм і матеріалізм та всіляко підтримавши православ'я. Євразійці наголошували на необхідності побудови «демотичної держави», основою якої має стати органічний зв'язок між народом та правителями, що виражають та здійснюють народну волю. Демотія, на їх погляд, являє собою «органічну демократію», форму співучасті народу у прийнятті доленосних суспільних рішень.

Основоположним фактором будівництва наднаціонального «євразійського світу» виступає ідеал соборності, що вбирає в себе всі прояви духовного життя індивіда, етносу, соціальної групи. Органічна єдність людських інтересів і потреб, поєднання різних соціальних стихій може бути здійснена тільки завдяки організуючій ролі держави. На основі суміщення особистісно-індивідуальних та общинно-колективних начал євразійці висунули ідею взаємного служіння частини цілому та цілого частинам з метою перетворення традиційного політичного простору Росії в органічну «народну соборність».

Зростання інтересу до ідей євразійства наприкінці ХХ ст. стало своєрідною відповіддю на ерозію та деградацію політичної свідомості, ідейну кризу радянського та російського суспільства, розпад СРСР. В умовах плюралізму позицій 90-х років чітко визначився ряд підходів до тлумачення сутності євразійства, його сучасної оцінки.

Євразійство (неоевразійство) в Росії кінця ХХ – початку ХХІ ст. являє собою не менш еkleктичну суміш ідей, концепцій, доктрин, ніж це було в момент народження даної геополітичної доктрини. Сьогодні терміном «євразійство» прийнято позначати досить різноманітні за своєю спрямованістю

зовнішньополітичні стратегії, об'єднані єдиним прагненням – зберегти державну могутність Росії й посилити її незалежну, передусім стосовно Заходу, зовнішньополітичну активність. Ідеологія сучасного російського євразійства зводяться до кількох базових постулатів. Так, О.Панарін виходить з того, що основними якостями російської цивілізації продовжують залишатися особлива духовність і соборність російського народу. О.Дугін, використовуючи євразійські ідеї 1920-1930-х рр. та термінологію Х.Маккіндера, протиставляє Росію Заходу як ядро геополітичного континентального простору Євразії (телурократії) таласократичній атлантичній цивілізації. В змістовно тотожній площині перебувають і геополітичні уявлення лідера КПРФ – Г.Зюганова та керівника ЛДПР В.Жириновського. Об'єднує цих авторів етатичний підхід до організації життя російського суспільства як у минулому, так і тепер. Дані течії відводять державі вирішальну роль у розвитку Росії, яка має рухатися «особливим шляхом». Часткова модернізація Росії ними допускається (насамперед в економіці), але у політиці вони звертаються в минуле – хто в епоху самодержавства, хто возвеличує політичний режим сталінізму. Як і їх передвісники – слов'янофіли – вони викривають русофобію та шукають ворогів Росії на Заході.

Найбільш ґрунтовно розробленою в антизахідному дусі є концепція неєвразійства О.Дугіна, який вважає, що однополюсний світ, який склався у 90-ті роки, повинен змінитися у напрямі створення нової біполярності, оскільки тільки в цьому напрямі Євразія змогла б знайти перспективу справжньої геополітичної суверенності. Тільки нова біполярність зможе згодом відкрити такий шлях до багатополярності, яка виходила б за рамки таласократичної ліберал-демократичної системи. За «істинної» багатополярності світу кожний народ та геополітичний блок змогли б вибирати власну систему цінностей. Росія, на думку О.Дугіна, є самобутнім «синтетичним єднанням євразійського Заходу і євразійського Сходу», «Центральною землею» континенту. В цьому значенні Росія тотожна Євразії. Водночас Росія, вважає він, – це «Вісь Історії», навколо якої обертається цивілізація. О.Дугін стверджує, що жодна країна не

може виступати від імені усієї Євразії, і тільки Росія має на це «повну геополітичну підставу».

Не будучи ні Європою, ні Азією, Росія є духовно чимось самостійним та особливим. О.Дугін зазначає, що це не означає повного ізоляціонізму, проте все ж обмежує спектр можливих запозичень. Висновок, до якого він доходить, означає заперечення «в культурному плані» і Заходу, і Сходу. В геополітичному значенні Москва має орієнтуватися на незалежність, суверенність, самостійність, автаркію і свободу «Великої Росії». Політична платформа євразійського руху, як її розуміє О.Дугін, вбирає в себе наступні поняття:

ідеократію, тобто обов'язок кожного громадянина і держави в цілому служити «вищій духовній меті». Такою метою, «ідеєю-правительською», єдиною ідеологією, що носитиме державний характер, має стати євразійство;

євразійський відбір, який, витікаючи з особливих ландшафтних умов Євразії, потребує особливої етики. Її складниками є: колективна відповідальність, безкорисливість, взаємодопомога, аскетизм, воля, витривалість, беззаперечне підпорядкування керівництву. Лише ці риси допоможуть євразійцям забезпечити контроль та завершити освоєння євразійського простору;

демотію (на відміну від західної демократії, що склалася за інших умов), яка має не копіювати норми ліберальної демократії, що «неможливо і шкідливо», а розвиватися шляхом співучасті у владі через систему земських рад, повітових і національних представництв, общинного самоуправління та селянського «світу». Демотія не виключає ієрархії, вона сполучається з «євразійським авторитаризмом».

О.Дугін різко критикує російських лібералів, які, на його погляд, намагаються створити на російській землі «ніколи ще не існуюче на ній історичне суспільство», яке заперечує такі цінності, як народ, нація, історія, геополітичні інтереси, соціальна справедливість тощо. Замість цих цінностей вони імплантують на російський ґрунт невласиві їй індивідуалізм, споживання

і «вільний ринок». Ліберальний шлях розвитку, як і «радянсько-царський», який висувають комуністи-державники та прихильники православно-монархічної форми державності, ведуть Росію в глухий кут. О.Дугін, не відповівши на питання: «Що ж таке Росія сьогодні?», заявляє, що єдиною органічною, природною, історично вкоріненою реальністю в цьому питанні може бути тільки російський народ.

Російський народ належить до месіанських народів, здатних служити вісью в «створенні не однієї, а багатьох держав». Цивілізаторська місія цього народу повинна бути орієнтована на встановлення контролю над північно-східними регіонами Євразії. Стратегічні інтереси російського народу повинні бути антизахідними (антиатлантичними), а в перспективі можлива і цивілізаційна експансія Росії на Захід. Завершує О.Дугін ці міркування думками про загальнопланетарне значення «російського типу світогляду».

Євразійство і Україна. Маючи на увазі доволі значну популярність євразійських ідей на пострадянському просторі, варто зазначити, що в 90-ті роки російські політична та наукова еліти намагалися визначити місце України в геополітичній стратегії РФ. Численні публікації того періоду торкаються безпосередньо ролі нашої держави у нових геополітичних умовах, стану та перспектив російсько-українських відносин.

З цього приводу Р.Кісь (Україна) в роботі «Фінал Третього Риму» зазначає, що геостратегічні моделі Росії навіть за часів «дозованої демократії» Б.Єльцина розроблялися в дусі російського месіанського глобалізму. Тобто, глибоке укорінення імперських комплексів у російському політикумі, який у своїх експансіоністських проєкціях завжди знаходив підтримку російських мас, і сьогодні має виразні прояви.

Ю.Кузнецов та В.Нікольський (Росія) розглядають «необхідний життєвий простір Росії» як історичну територію, на якій домінує «руський народ» (росіяни, українці, білоруси), а також як територію історичного панування. Інші російські дослідники також переконані, що за будь-яких умов «руський народ» відновить свій життєвий простір в межах «Великої Росії». Першим етапом на

цьому шляху буде відновлення території історичної Росії, далі – території історичного панування.

До складу території історичної Росії відносяться:

Північний та Північно-Західний регіон. Узбережжя Північного Льодовитого океану і Карелія в існуючих кордонах із Норвегією та Фінляндією, Чудський берег (сучасна Естонія);

Західний регіон. Білорусія в існуючих кордонах. Тут можливе коригування кордонів для коридору зв'язку Калінінграда з Білорусією або через Польщу (район Білостока), або через Литву;

Південно-Західний регіон. Україна з кордонами переважно по ріках Дністер та Дунай. Крим;

Південний регіон. Рівнини в передгір'ях Північного Кавказу, чорноморське узбережжя Кавказу, включаючи Абхазію;

Південно-Східний регіон. Південний Сибір (сучасний Казахстан) і сучасний кордон з Китаєм та Монголією;

Далекосхідний регіон. Забайкалля і Примор'я з кордонами по ріках Амур та Уссурі. Узбережжя Тихого океану від Кореї до мису Дежнева, Сахалін і Курильські острови без територій, за які можуть виникнути суперечки.

Територія історичного панування Росії має такі кордони: Північний і Північно-Західний регіон. Решта Прибалтики; Південно-Західний регіон. Молдова; Південний регіон. Північний Кавказ, Закавказзя; Південно-Східний регіон. Середня Азія.

Більш поміркованим автором у питаннях геополітичного статусу РФ у 1990-х рр. виступив В.Макаренко. Аналізуючи місце та роль Росії в умовах глобальних змін, він робить висновок про те, що перед Росією стоїть насамперед завдання заново сформулювати свої політичні цілі, які були б адекватними новим реаліям та геополітичним аспектам безпеки. На його думку, становище РФ у даний момент таке, що саме внутрішній стан здебільшого визначає найважливіші параметри її геополітичної безпеки. Йдеться передусім

про необхідність досягнення економічної, соціальної, політичної та ідеологічної стабільності всередині самої країни.

Привертає увагу й позиція автора щодо ідентифікації Росії як великої держави. В.Макаренко намагається довести, що деякі сучасні геополітики (а заодно й політики) інколи безпідставно перебільшують фактор самобутності та особливого шляху розвитку Росії. Він вважає недоречними зайві декларування величі нації і держави, відхиляє як неприйнятну євразійську месіанську ідеологію. Віддаючи належне сучасним реаліям, В.Макаренко дотримується позиції «Росії як серединного простору» між Європою, Далеким Сходом і мусульманським світом. Водночас, з його точки зору, РФ є віссю нового угруповання країн і народів, центром тяжіння на пострадянському просторі. Проводиться думка про те, що наприкінці XIX – початку XX ст. кордони Росії набули свого природного обрису, і саме тому ключовим напрямком її політичної стратегії залишається настанова на стабілізацію набутого у минулому геополітичного статус-кво. В силу цього увесь пострадянський простір є зоною російських життєво важливих інтересів. Економічна, політична, духовна, культурна присутність Росії у новостворених незалежних країнах виокремлюється як така, що відповідає її довгостроковим національним інтересам.

Вимога посилення азійської складової російської геополітики у неоевразійців супроводжується визнанням можливості стратегічного компромісу з Європою. Умовою для подібного компромісу вони вважають перехід європейських країн на антиамериканські позиції. Як союзна континентальну державу вони бачать Німеччину, до якої за певних умов може приєднатися Франція. На сході Євразії вони бачать як природного союзника або Китай, або Японію, а на півдні – Іран.

Неоевразійці, а також близькі до них представники лівих політичних партій доводять до абсурду ідею про вплив клімату і географічного положення на господарську діяльність населення та певні соціокультурні традиції. Якщо ці міркування перекласти в сферу практичного застосування, то розташована в

зоні берегової лінії (Rimland) і відірвана від решти Росії (Heartland) Калінінградська область повинна об'єктивно відійти на захід. Або навпаки, прибалтійські держави, що стали вже членами ЄС, повторно повинні увійти до політичного простору Росії. І в тому і в іншому випадку єдиним наслідком виходу з подібної ситуації буде силове зіткнення Росії зі своїми західними сусідами.

Але не всі супротивники Заходу і ліберальної ідеї стали прибічниками неоевразійства. Представники російської націоналістичної геополітичної школи (Л.Васильєва, В.Балитніков, Є. Серков), яка носить переважно ізоляціоністський характер, вважають, що геополітичний союз з тюрками і мусульманами небезпечний для російського народу та призведе його до розчинення в євразійському «казані». Їх геостратегія припускає: створення російської національної держави з домінуванням православної церкви; возз'єднання з Україною і Білоруссю, тобто відновлення слов'янського геополітичного простору часів Київської Русі; відхід Росії з Кавказу та Центральної Азії; зосередження на проблемах національного відродження російського народу та ідеологічне протистояння з Євразією і комуністами, які асоціюються з антинаціональними силами, що руйнують російську ідентичність.

У подібній геостратегії виразно відчуваються панславістські та панправославні мотиви XIX – початку XX ст., започатковані М.Данилевським. Відповідно до них, «природними» союзниками Росії визнаються православні та інші східно-християнські народи. При цьому класичні націоналісти, як і неоевразійці, вважають, що Росія не є ні Європою, ні Азією, а залишається особливим географічним світом.

Заслуговують на увагу також геополітичні погляди В.Цимбурського – сучасного російського філософа і культуролога, який визначив обрану ним сферу досліджень як «цивілізаційну геополітику». В основі його концепції лежить ідея Великого Лімітрофа. Він запропонував концепцію «острова Росії», яка передбачає певне дистанціювання від міжнародної геополітики. Автор

вказує на невдачу російського «натиску на Європу», який продовжувався на протязі трьохсот років і закінчився, на його думку, геополітичною маргіналізацією країни. На відміну від євразійців В.Цимбурский вважає, що Росія – це руйнівниця Євразії, а Великий Лімітроф – це все, що від неї залишилося. Відповідно, він пропонує відійти від прозахідних, євразійських та «третьосвітових» спокус і проводити політику відносно лімітрофних держав, засновану на «прагматизмі вигоди», а не на «інтернаціоналізмі безкорисливості». Тому Великий Лімітроф – це сфера життєвих інтересів Росії, але інтересів геополітичних, а не внутрішньополітичних.

Ця нова геополітична ситуація поставила найважливіше для долі Євразії питання: «Чи стануть окремі сектори Лімітрофа – Східна Європа, Кавказ і «нова» Центральна Азія – посередниками між сусідніми з ними цивілізаціями, пов'язуючи і водночас розділяючи їх, або ж весь Лімітроф виявиться об'єднаним у стратегічну і геоекономічну цілісність з прямим виходом через Східну Європу на Євро-Атлантику, яка і протистоїть більшості платформ Євразії і бачить себе в ролі «всесвітньої цивілізації?». На просторах Лімітрофа повинна проявитися боротьба, що сьогодні зароджується між двома тенденціями розвитку світу – уніполярністю та реальною силовою багатополлярністю. Така боротьба, з високою вірогідністю, стане головним змістом світової воєнно-політичної історії в найближчі 50 років. Росії неминуче доведеться визначити свою позицію в ситуації, що складається.

Виробляти подібні погляди В.Цимбурському доводиться, спираючись насамперед на геоекономічні чинники. Ним пропонується використовувати вигідне положення Росії для утворення комунікаційної системи між ЄС та АТР (Азійсько-Тихоокеанським регіоном), свого роду «тихоокеанського плацдарму в глибині материка». Значення подібної геополітичної перспективи В.Цимбурский бачить в тому, щоб створити в Євразії нову геоекономічну ситуацію, зіштовхнувши один з одним світогосподарські Великі Простори таким чином, щоб Росія, не розриваючись між ними, стала б для одного з них необхідним агентом відтворювання і експансії.

В.Цимбурський вважає, що такий концептуальний підхід дозволяє охопити єдиною геополітичною логікою всю багатоманітність російських інтересів в зоні Великого Лімітрофа від Причорномор'я до далекосхідного Примор'я і сформулювати прагматичні цілі. *По-перше*, спробувати геоекономічними засобами і методами змінити світовий порядок у напрямі, що підвищує статус Росії. *По-друге*, зміцнити безпеку її уральсько-сибірського комунікаційного ядра і забезпечити цілісність країни на новій основі, підняти міжнародну геоекономічну значущість та міцніше зав'язати на неї приморські регіони з їх експортно-імпортними і транзитними виходами у світ. В.Цимбурський справедливо вважає, що для досягнення поставленої мети перед російською геополітикою ні ізоляціонізм, ні євразійство у дусі П.Савицького і Л.Гумільова як практична політика зараз не підходять.

У 1990-х рр. започатковано розробку геоекономічної парадигми в геополітиці Росії. Дана парадигма представлена працями Е.Кочетова, А.Неклесси, А.Субботіна. В цих працях розкриваються концептуальні засади геоекономіки та її взаємозв'язок із геополітикою, воєнною стратегією. В контексті розвитку ідей геоекономіки розглядається деструктивний потенціал геоекономічних війн, що свідчить про перенесення конфліктної логіки традиційної геополітики з військової сфери у економічну.

Наприкінці 1990-х рр. в Росії започатковано розробку інформаційної парадигми в геополітиці. Дана парадигма представлена працями І.Панаріна, в яких автор розкриває сутність інформаційної геополітики та геополітичного інформаційного протиборства, а також особливості і концептуальні засади інформаційної геополітики США, КНР, Росії. Автор акцентує увагу на тому, що в період 1947-1991 рр. велася «інформаційно-ідеологічна» світова війна, яку була програна радянською елітою, в період 1991-2005 рр. велася «інформаційно-фінансово-терористична війна», яка також завершилася поразкою Росії. Нині йде п'ята світова війна – інформаційно-інтелектуальна. Вона ведеться на нових фронтах: культурному, цивілізаційному, етнічному,

релігійному. Це дає підстави констатувати про перенесення конфліктної логіки геополітики з військової сфери в інформаційну.

Слід вказати на те, що розширене тлумачення терміну «Євразія» зумовлює двоїстість євразійської концепції, яка в науковій літературі позначається словосполученням «два лики євразійства». Перший лик є геополітичним. Він констатує, що в умовах «континентального царства», яким є Росія, необхідними стають інші способи володарювання, аніж ті, якими користується західноєвропейський імперіалізм. Зокрема, йдеться про заміну ідеї імперії ідеєю федерації євразійських земель і євразійських народів. Другий лик, будучи культурно-історичним, відображає прагнення євразійства стати єдиною партією, носієм «істинної» православно-догматичної ідеології.

Іншими словами, з геополітичних міркувань євразійці виводять ідею федерації континентальних земель і народів, а з міркувань віри – вимогу необмеженого і неподільного панування однієї категорії громадян майбутньої федерації над іншими, одного народу Євразії – над рештою її народів. Саме тому панконтинентальний проект є доволі вразливим у пункті його культурно-історичного обґрунтування. Цим додатково пояснюється неспівпадання геополітичних концепцій О.Дугіна – С.Бабуріна (погляди яких ближчі до першого підходу) з позиціями О.Панаріна – К.Гаджієва – Б.Єрасова (які мають справу з Євразією в другому її розумінні).

«Два лики євразійства» фактично фіксують амбівалентність образу «центру», який присутній у російських культурно-історичних концепціях, та образу «острова», що проступає у воєнно-стратегічних підходах цієї країни. М.Шульга (Україна) доречно зазначає, що за бажання можна здійснювати «переливання» першого образу (Росія-Євразія – це ядро «храмини континенту») в другий (Росія-Євразія – це особливий цивілізаційний простір, що різьчить відрізняється від своїх континентальних сусідів).

Тим самим окреслюються дві можливі стратегії геополітичного розвитку російської держави. В першому випадку, поглинаючи простір «степу», Росія-Євразія прагне консолідувати навколо себе континент Євразію, а це неминуче

натикається на труднощі діалогу з неросійськими культурно-історичними феноменами. У другому – Росія відходить за лінію, що тягнеться «від Карпат до Хінгану» та зосереджується на впорядкуванні власних внутрішніх просторів. Це дає змогу зберегти себе у якості «храмини континенту» (за П.Мілюковим, «континентальної території, рівновіддаленої як від Атлантичного океану і Середземного моря, так і від Тихого океану та Індійського») та очікувати на кращі часи для розбудови цієї «храмини» під своїм керівництвом.

Популярна у 1990-х роках позиція З.Бжезинського (США) щодо необхідності створення «конфедеративної Росії, що прилягає на заході до трансатлантичної Європи, а своїм сходом відходить до китайської сфери впливу» була продиктована розумінням того, що доки існує Росія у вигляді центру «храмини континенту», доти зберігається можливість консолідації цієї «храмини» довкола Російської держави. Як самокритично з цього приводу вказує С.Каспе (Росія), імперська система зберігає свою ідентичність та існує до тих пір, доки існує імперський центр, що задає смисловий горизонт несиметричних соціальних інтеракцій. Деструкція такого центру і призводить імперію до краху. Усвідомлюючи це, сучасна Росія не відмовляється від самоусвідомленої історичної місії «бути збирачем континентальної Євразії». Дана місія подається як її одвічний історико-культурний зміст, цивілізаційне призначення, які стояли і за російським деспотизмом, і за російським імперіалізмом, і за російським комунізмом.

Наведені вище позиції російських та інших авторів дозволяють констатувати, що кінцевою метою російської геополітики, починаючи з 90-х років ХХ ст., було й залишається прагнення створити єдину державу за типом конфедерації, федерації чи союзу, що відновило б «єдине розірване геополітичне поле» – територію колишнього СРСР.

З цією метою простір СНД окреслено як зону російських інтересів. З кожною державою Співдружності ведеться цілеспрямована робота з метою відновлення інтеграційних зв'язків з РФ, вищим проявом яких вважається їх вступ до Митного Союзу та Єдиного Економічного Простору. Наполегливим

тиском Москви на країни СНД можна пояснити низьку результативність іншого пострадянського наддержавного об'єднання – ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), учасники якого наприкінці 90-х заявили свій протест неоімперському відновленню Росії.

З метою політичного знищення альтернативних пострадянських об'єднань та демонстрації своїх можливостей Кремлем проведено операцію з розчленування Грузії, від якої у 2008 р. «відірвано» Південну Осетію та Абхазію. Стосовно Молдови реалізується той же принцип – розділай і владарюй. Зокрема, надія на політичне урегулювання проблеми Придністровської Молдавської Республіки залишається незначною. Водночас, наявність зони напруги у Придністров'ї дозволяє Росії утримувати там свої військові контингенти та миротворців.

Москвою у дієздатному стані підтримується Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Білорусія, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Узбекистан, що входять у цю Організацію, вважаються воєнно-політичними союзниками Росії, здатними на вирішення окремих наддержавних завдань безпекового (оборонного) характеру.

12.05.2009 р. Росія отримала Стратегію національної безпеки, в якій підкреслювалось: «У цілому сформовані передумови для надійного запобігання внутрішнім і зовнішнім загрозам національній безпеці, динамічного розвитку і перетворення Російської Федерації в одну з лідируючих держав за рівнем технічного прогресу, якістю життя населення, впливом на світові процеси». І ще: «Російська Федерація володіє достатнім потенціалом для того, щоб розраховувати на створення у середньостроковій перспективі умов для її закріплення в переліку держав-лідерів у світовій економіці на основі ефективної участі у світовому розподілі праці, підвищення глобальної конкурентоспроможності національного господарства, оборонного потенціалу, рівня державної і громадської безпеки».

Наміри РФ повернутися до групи держав, що є геополітичними «важковаговиками», опираються на сукупність державних документів, які

покликані забезпечити відновлення глобальних геополітичних впливів РФ на конкретних напрямках. Зокрема, це: Концепція довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р.; Концепція зовнішньої політики РФ до 2020 р.; Основи державної політики РФ в Арктиці до 2020 р. і на подальшу перспективу; Морська доктрина РФ до 2020 р.; Стратегія розбудови і розвитку Збройних Сил РФ до 2020 р. та ін.

Про готовність РФ реінтегрувати Україну до складу наддержавного об'єднання під егідою Кремля у межах 2013-2015 рр. («повернути історичні землі Росії») свідчить кремлівська розробка 2013 рр. з красномовною назвою «Про комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес». У документі наголошувалось на «необхідності активної роботи щодо формування в Україні мережі дружніх нам суспільних, ділових, експертних, інформаційних і політичних структур, які розуміють необхідність економічної і гуманітарної інтеграції з Росією». Така робота «повинна бути досить потужною для формування орієнтованої на Росію суспільно-політичної сили, що опиратиметься на широкі народні маси, ідеологічно, економічно й кровно зацікавлені в російсько-українській інтеграції. Кадровою основою цієї суспільно-політичної конструкції можуть стати регіональні лідери Південної і Східної України, прихожани РПЦ, актив дружніх Росії суспільних організацій», а також проросійськи налаштовані члени «Партії Регіонів». Метою даного документу було: запобігти підписанню угоди України з ЄС про Асоціацію, нейтралізувати політичний та послабити медійний вплив євроінтеграторів, створити умови для приєднання України до Митного Союзу та Єдиного Економічного Простору до 2015 р. «Революція гідності» 2013-2014 рр. зірвала виконання цього документу.

Подальші дії РФ, спрямовані проти України, засвідчили готовність Москви силою зброї запобігти виходу пострадянських республік із зони російського впливу. Проте вони ж засвідчили готовність європейської і світової демократичної спільноти допомогти Україні в її європейському визначенні, відстояти цінності свободи та вільного вибору нацією свого майбутнього.

6.5. Сутність та специфіка економічних та політичних інтеграційних процесів

Сутність інтеграційних процесів. Інтеграція, як складний і суперечливий феномен сучасного життя, має безліч визначень. Якщо казати про універсальне (загальне) тлумачення, то у перекладі з латинської поняття «інтеграція» (від лат. *integrum* — ціле; лат. *integratio* — відновлення) означає зрощування частин у єдине ціле, стан зв'язаності окремих частин і функцій системи в цілому, а також процес, що веде до такого стану. Воно також розуміється як якась цілісність, структура, удосконалювання. Саме у цьому змісті поняття «інтеграція» почало застосовуватися у природничих науках. Потім сфера його використання розповсюдилася на медицину, біологію, інформатику, військові науки тощо.

Перші академічні розвідки, присвячені питанням інтеграції у суспільному житті з'явилися після Першої світової війни. Родоначальниками цього напрямку суспільствознавства у 1920-х рр. виступали німецькі вчені Р. Шмед, Х. Кельзен і Д.Шиндлер.

Важливим моментом при аналізі інтеграції є те, що цей процес має на увазі співробітництво між державами в різних сферах й галузях. Після Другої світової війни термін "інтеграція" почали застосовувати до позначення різних форм міжнародного співробітництва, що охоплює, насамперед, такі сфери міждержавних відносин, як економіка, техніка, озброєння, міжнародні організації й ін. Відповідно, розрізняють і різні види співробітництва. Так, П. Циганков вказує наступні підстави для виділення видів інтеграції: політична, економічна, правова, науково-технічна тощо (за предметом); глобальна, регіональна, субрегіональна інтеграція (за географічним принципом).

Експерти справедливо відзначають, що співробітництво й інтеграція можуть йти декількома шляхами: «вшир», у результаті збільшення кількості учасників процесу; «вглиб», через інтенсифікацію взаємодії в різних сферах серед суб'єктів, більш дієве і ефективне об'єднання їх зусиль; водночас, шляхом поєднання двох попередніх процесів.

Попри те, що історія міждержавного співробітництва нараховує декілька тисячоліть, лише у другій половині ХХ ст. воно стало набувати широкого масштабу і усталених форм. Це обумовлено, насамперед, інтенсифікацією співробітництва за усіма напрямками, непинним розширенням спектру його сфер й розвитком реальних інтеграційних процесів, які вимагають і змушують держави створювати наднаціональні (міждержавні) утворення й інститути. Тому важливою ознакою, що характеризує інтеграцію, виступає не просто співробітництво (це необхідна, але не достатня умова), а й створення механізмів міждержавної взаємодії, іншими словами – інституціоналізація співробітництва. У цьому плані інтеграція:

По-перше, органічно пов'язана з розвитком міжурядових організацій (МУО), які створюються для формування найбільш ефективних міждержавних механізмів прийняття рішень. Саме через спільні інститути відбуваються інтеграційні процеси. Інтеграція передбачає делегування права прийняття рішень органам управління, функціонери яких не репрезентують інтереси країн, громадянами яких вони є. При цьому, прийняття рішень не потребує одностайності; вони також обов'язкові для всіх держав-учасниць. Рішення інтеграційних органів мають виконуватися без подальших узгоджень і обговорень у національних законодавчих органах, що обумовлює формування нової юридичної структури наднаціонального характеру, повноваження якої практично перевищують повноваження законодавчих і виконавчих структур держав-учасниць.

По-друге, інтеграція розглядається із двох точок зору: як процес і як результат взаємодії держав. Постає закономірне питання: що виступає передумовою інтеграції, стимулює її проведення і здійснення?

Перш за все, це ускладнення суспільного життя на національному рівні, поява нових небезпек, загроз, викликів та ризиків. Якщо ми зробимо короткий історичний екскурс, то побачимо, що саме пріоритети зовнішньої та внутрішньої безпеки спонукали правителів держав приймати заходи щодо концентрації усіх наявних ресурсів з метою забезпечення базових потреб

держави через створення відповідних структур із визначеними зонами відповідальності. Однак на той час, в силу різних обставин, можливості держав були вкрай обмеженими і цілком природно, що у XVII-XVIII ст. у більшості європейських країн нараховувалося лише по 4 “відомства”, які б сучасною мовою можна назвати міністерствами юстиції, іноземних справ, оборони, фінансів. Поступово необхідність гармонійної та цілеспрямованої координації зусиль усіх сфер життя суспільства, сегментів економіки набирала обертів, що призвело до зростання кількості й розмірів бюрократичних організацій. Вже наприкінці 1950-х рр. у розвинутих країнах світу кількість міністерств у середньому досягла 20 (з’явилися міністерства внутрішніх справ, сільського господарства, транспорту, зв’язку, освіти, охорони здоров’я, праці, торгівлі, промисловості, авіації, енергетики, туризму та ін.). Крім цього, були утворені міністерства, що відповідали за інфраструктуру, спорт та дозвілля, а у 1970-80-х рр. відповіддю на виклики часу у багатьох країнах стало заснування міністерств екології, у справах жінок тощо.

Крім того, рушійною силою інтеграції виступає прискорення темпів зростання масштабів й складності загальних проблем, вирішити які легше, а у ряді випадків тільки й можливо спільними зусиллями, на що накладається необхідність координації планів і дій численних міністерств, агенцій, недержавних урядових організацій різних країн. Основні світові тенденції кінця XX – початку XXI ст. привели до посилення міжнародних контактів, взаємозалежності держав, особливо у економічній галузі, що сприяє інтеграційним процесам і створенню різного роду міжурядових організацій.

Спроби консервації високих технологій або ізоляції від них малопродуктивні або шкідливі, про що свідчить приклад Північної Кореї. Для підвищення ефективності виробництва кожна держава повинна інтегруватися із сусідами, приєднуватись до міжнародних органів та угод у регулюванні нових технологій на користь усіх. Першим таким органом свого часу був створений у 1860-х рр. міжнародний Комітет з питань залізничного транспорту.

Ще одною причиною, що спонукує до інтеграційних процесів, є зацікавленість «середніх» і «малих» держав у збільшенні свого міжнародного впливу. Для цих країн об'єднаними зусиллями впливати на міжнародні процеси значно легше, ніж поодиночі. Зокрема, спочатку членами європейського співтовариства були 3 «малих» і 3 «більших» держави, з 1973 р. — 5 «малих» і 4 «більших», у 1980-і рр. — відповідно, 8 і 4, а з 1995 р. — 11 «малих» і 4 «більших». Серед країн, які приєдналися до ЄС на початку XXI ст. ще 11 країн є «малими» і тільки Польщу можна віднести до середньої. Держава, вступаючи у міжнародну організацію, формально втрачає ряд функцій, але одночасно здобуває додатково ряд інших, що виявляється особливо важливим для «малих» держав.

Закономірності розвитку інтеграційних процесів. Переважна більшість дослідників безпідставно вважає основоположним детермінантом і рушійною силою інтеграції економічні питання. І з огляду на історію створення міжнародних організацій, ця логіка у цілому підтверджується. Про це свідчить і практика інтеграційних процесів. Однак, як справедливо зауважує Є. Булатова, в аспекті світового господарства вона ще не спостерігається, а має місце лише в деяких регіонах. Отже, можна констатувати, що «інтеграція, як процес» має глобальні масштаби, а «інтеграція, як відносини» формується як регіональний стан.

Існують навіть певні теоретичні схеми, пов'язані з обмеженням інтеграційних процесів. Так, С. Хантингтон у статті, опублікованій в 1996 р. у журналі «Foreign Affairs» «Захід унікальний, а не універсальний», висловив сумнів у можливості й доцільності якоїсь загальної «інтеграції». На його думку, інтеграційні процеси повинні бути обмежені рамками цивілізації. Світ, як відзначає дослідник, стає усе більше модернізованим (використовує сучасні технології, орієнтується на економічний розвиток тощо), але при цьому усе менш «західним», тобто не приймає цінності, властиві західноєвропейській цивілізації, а також його культуру й релігію. Виходячи з цього постулату, США, за думкою С. Хантінгтона, повинні тісно співробітничати й, відповідно,

входити в інтеграційні утворення зі своїми західноєвропейськими партнерами, що допоможе збереженню й розвитку тієї цивілізації до якої вони всі належать, і триматися на відстані від інших цивілізацій. У більше вузькому плані, якщо говорити, наприклад, про розширення НАТО, то ця організація повинна взаємодіяти й включити до складу своїх членів такі близькі у цивілізаційному відношенні країни, як держави Балтії, Словенія, але не ті, які орієнтовані на іслам або православ'я. У майбутньому ж зв'язки НАТО з «далекими» у цивілізаційному відношенні країнами – Туреччиною й Грецією послабляться.

Тези американського дослідника є дискусійними, проте очевидно: в основі регіональної інтеграції, у тому числі західноєвропейської, лежать, з одного боку, стихійний процес посилення взаємозалежності національних господарських систем і національних ринків, зростання взаємозалежності економік різних країн, розвиток і поглиблення міжнародного поділу праці, а з іншого – свідоме спільне регулювання державами їх взаємних економічних зв'язків, створення наднаціональних структур по керуванню інтеграційними процесами.

Природно, що інтеграційні процеси почалися в економіці країн Західній Європі, які знаходилися у катастрофічному стані після Другої світової війни і мали певні етапи і логіку. Виокремлюються наступні етапи економічної інтеграції.

Перша, найпростіша форма інтеграції – створення зони вільної торгівлі, коли держави домовляються про зняття митних бар'єрів. Ця форма інтеграції вимагає мінімальних змін існуючої системи міжнародних економічних зв'язків і мінімальної відмови від національного суверенітету, однак навіть вона ставить держави-члени перед рядом серйозних проблем. Зокрема, асоціації вільної торгівлі роблять неефективними заходи митного захисту більшості їх членів, спрямовані проти імпорту товарів із третіх країн, оскільки й після утворення таких груп залишаються неоднаковими митні бар'єри, покликані перешкоджати надмірному імпорту товарів із третіх країн. При цьому найчастіше експортери із третіх країн не везуть товари безпосередньо через кордони тієї країни, для

якої вони призначені, а через іншу державу - члена асоціації з найменшими митами, експортують товари туди, а вже потім безмитно доставляють їх до країни призначення. За таких умов усі країни асоціації (за винятком тих, що мають найнижчий рівень митного обкладання імпорту) втрачають можливість регулювати розміри імпорту шляхом регулювання ставки мит, а також недораховують значні доходи від імпортерів із третіх країн.

На практиці застосовуються три способи, покликані нейтралізувати цей недолік: обмеження взаємної вільної торгівлі тільки тими товарами, якими члени асоціації торгують один з одним (ЕАСТ); виключення товарів, що реекспортуються з третіх країн, зі списку товарів, на які розповсюджується режим вільної торгівлі (НАФТА, насамперед Мексика); встановлення єдиних митних пішли стосовно третіх країн у всіх державах інтеграційної групи.

Друга форма інтеграції передбачає складання митного союзу. Вона характеризується крім відсутності обмежень у взаємній торгівлі, чіткими і зрозумілими домовленостями про єдині митні тарифи стосовно третіх країн, можливостями вільного переміщення товарів і послуг усередині цієї групи країн.

Третя форма інтеграції орієнтована на розширення ступенів свободи економічних процесів. Зони вільної торгівлі й митні союзи встановлюють лише одну свободу: пересування товарів у межах інтеграційного блоку. Проте обмін послугами, капіталами й робочою силою знаходиться під жорстким державним регулюванням.

Інтеграційна група, у якій існують «усі чотири свободи», а також відбувається вирівнювання умов конкуренції для кожної окремої країни, утворює особливу форму міжнародної економічної інтеграції – міжнародне економічне співтовариство, або загальний ринок. Це поняття визначає одночасно цілі, предмет діяльності й специфіку співтовариства. Термін «ринок» свідчить про прихильність держав-членів принципам вільної конкуренції, а термін «загальний» не тільки говорить про прагнення досягти в остаточному

підсумку об'єднання економік держав-членів, але й визначає спільний характер їх дій для досягнення поставленої мети.

Четверта форма інтеграції – економічний і валютний союз, якому властиві загальна система регулювання економічної політики й загальна валютна система. Це подальший крок уперед від загального ринку, оскільки замість національних валют країн, що інтегруються, з'являється єдина для всіх країн союзу. Її обіг регулює загальнобанківська система всіх країн цього об'єднання.

Дещо інші підходи містяться у західній економічній науці. Зазвичай, інтеграція розглядається наступним чином: «поверхнева» («м'яка») інтеграція, яка відбувається у різних формах спонтанного обміну — культурного, ринкового тощо; «глибока» інтеграція як спільне виробництво, спільні політичні дії та інші форми співробітництва; «стратегічна» інтеграція — прийняття спільних рішень на різних рівнях, починаючи від окремих підприємств чи організацій і завершуючи національними урядами та міжнародними організаціями

Незважаючи на певні розбіжності у підходах вітчизняних та західних фахівців, не викликає сумніву консенсусне положення: для сучасного світу характерний процес широкомасштабного державного втручання в економіку. Держава встановлює правила гри для бізнесу, вирішує ті проблеми, з якими ринок не може впоратися (забезпечення засобами існування непрацевдатних, екологічні проблеми та інше), через державний бюджет збирає гроші на утримання державного апарата, армії, поліції тощо. Системи втручання у економіку у різних країнах суттєво відрізняються. При створенні економічного союзу всі національні системи державного регулювання господарства ліквідуються й замінюються однією, розробленою загальними управлінськими органами інтеграційного блоку; ця єдина економічна політика перетворюється в життя не її розроблювачами, а державою кожної країни. Це відрізняє господарство економічного союзу від економіки окремої країни.

У будь-якому випадку, економічний розвиток має власні кордони і подальша інтеграція повинна передбачати сходження на вищу щабель. Наступний, більш системний і зрілий етап, має містити перехід до політичної інтеграції й створення єдиних політичних інститутів. Однак останнім часом до даної схеми інтеграції фахівці ставляться більш обережно, оскільки цей процес не обов'язково передбачає поступальний напрямок (він може бути «загальмований» на будь-якому етапі. До того ж економічна інтеграція не завжди приводить до політичної. І, зрештою, існують два основні шляхи перетворення економіки декількох країн у єдине ціле.

Це може відбуватися через політичне об'єднання двох або декількох країн, що передує економічному й виступає його вирішальним чинником (як достатньо специфічний приклад можна навести об'єднання Німеччини. Або шляхом добровільної економічної інтеграції країн, які залишаються політично самостійними. Саме у такий спосіб відбувається інтеграція європейських країн.

Не піддаючи сумніву загальний вектор інтеграційних процесів (він підтверджується емпіричними дослідженнями) – від економічного співробітництва до політичної багатоаспектної взаємодії – все ж таки слід наголосити, що іноді практика свідчить про інше. Трапляються випадки, коли не технічне й економічне співробітництво впливає на політику, а політичне рішення веде до розвитку або згорання співробітництва в тій або іншій галузі. Наприклад, саме за політичними мотивами США свого часу покинули ЮНЕСКО.

Специфіка політичної інтеграції. Політична інтеграція розглядається як процес, за допомогою якого дві або більше політичні одиниці підсилюють між собою контакти по взаємному співробітництву (при цьому у якості бажаного або логічного кінцевого результату інтеграційного процесу часто розглядається політичне об'єднання). Вона також розуміється як об'єднання, злиття політичних сил у рамках державних або міждержавних структур, політичних інститутів з метою досягнення певної політичної спільності, стабільності розвитку держав і суспільств. Деякі дослідники вважають, що це сукупність

політичних процесів, спрямованих на консолідацію, об'єднання суспільства, політичних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох держав для протидії внутрішнім і зовнішнім деструктивним чинникам.

Інтеграційні процеси доволі неоднозначні й суперечливі. Вони протікають з різною динамікою, інтенсивністю та специфікою. Це можна пояснити, по-перше, наявністю безлічі моделей, типів інтеграційних процесів, які різняться по цілям й функціям, і, по-друге, відмінностями національних інтересів, які переслідують окремі держави або групи держав. Відмінності першого й другого роду виникають як на об'єктивному ґрунті, так і в результаті суб'єктивних прагнень окремих правлячих груп і режимів. Досвід останніх десятиліть свідчить, що в політичних цілях, інтенсивності співробітництва, політичної гомогенності суб'єктів, які брали участь у інтеграції держав існують значні відмінності.

Разом з цим експерти погоджуються, що політична інтеграція обов'язково вимагає створення формальних або неформальних інститутів для прийняття спільних рішень. Крім того, інтеграція припускає високий рівень (або рівень, що підвищується) ведення справ між політичними одиницями, а також зростаючу свідомість спільності інтересів й цінностей.

Не викликає сумнівів, що існують певні чинники, які можуть загальмувати системні інтеграційні процеси.

По-перше, це зростання національної самосвідомості й націоналізму.

По-друге, на шляху будівництва інтеграційного комплексу постають такі об'єктивні труднощі, як мовна, культурна, релігійна, етнічна специфіка окремих країн (регіонів).

По-третьє, серйозною перешкодою виступають національні особливості державно-правових і адміністративних систем.

По-четверте, не слід забувати про суттєві відмінності у рівнях економічного й соціального розвитку окремих держав (регіонів). Зокрема, в багатьох західноєвропейських країнах після приєднання до ЄС низки країн

Центральної і Східної Європи у широкий вжиток ввійшли такі вирази як «угорська медсестра», «польський сантехнік» тощо.

По-н'яте, інтеграцію може ускладнювати складний і суперечливий пошук компромісів, наприклад, між загальною та національною безпекою, між економічним ростом та соціальною справедливістю, геополітичними інтересами й національними прагненнями.

І, зрештою серйозних зусиль потребує вимога досягнення збалансованості між розвитком інтеграції «углиб» і «ушир».

Фахівці також сперечаються стосовно етапів реалізації політичної інтеграції. Так О. Бесараба пропонує розглядати чотири стадії політичної інтеграції:

інституційна інтеграція - стосується запровадження практики колективного ухвалення рішень групою країн. Спільні інституції необхідні для розвитку та адміністрування правил і регулювання, яких потребує економічна інтеграція;

інтеграція державної політики - полягає у мірі відповідальності за проведення політики на вищому наддержавному рівні, або політики, що спільно здійснюється чи координується на кількох рівнях;

інтеграція ставлень - пов'язана з підтримкою регіональної інтеграції громадськістю і політичною та економічною елітами;

інтеграція безпеки - визначається як „спільна безпека”, що ґрунтується на ненасильницькій взаємодії держав.

Політичній інтеграції притаманні такі риси, як: незалежність (створення суверених держав та формування відносин, які базуються на міжнародних нормах і правилах); взаємодія (встановлення тісних дво- чи багатосторонніх відносин на основі угод про дружбу і взаємодію, інших відносин, які встановлюють близькість зовнішньої і внутрішньої політики); узгодження (формування відносин, які встановлюють практику взаємного узгодження в зовнішній і внутрішній політиці, спільних дій з тих чи інших питань, що стосуються інтересів обох країн. Створення координуючих органів з

відповідними функціями); єдність (здійснення єдиної політики щодо основних проблем життєдіяльності держав. Формування єдиної системи управління такими питаннями, як захист, зовнішня політика, зовнішньоекономічна діяльність).

Останнім часом швидко розвиваються інтеграційні процеси на регіональному рівні, імпульс якому надає транскордонне співробітництво. Як зазначає Л. Хоффман, зростає регіональна політична інтеграція, яку можна порівняти з рухом до європейського федералізму, каталізатором якого, на думку експерта, є регіональна експансія ЄС до Східної Європи.

6.6. Розвиток спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС

Генезис та розвиток системи європейської безпеки. Формування системи європейської безпеки після Другої світової війни відбувалося достатньо складно. Великобританія 1948 р. запропонувала створити воєнно-політичну організацію – Західний союз, метою якої була б колективна самооборона західноєвропейських країн. Після проведення відповідних консультацій міністри закордонних справ Бельгії, Франції, Люксембургу, Нідерландів і Великобританії підписали 17 березня 1948 р. в Брюсселі Договір про економічне, соціальне і культурне співробітництво та колективну самооборону (Брюссельський пакт).

Підготовка до вступу Федеральної Республіки Німеччини (ФРН) до організації воєнно-політичного євроатлантичного співробітництва і початок процесу західноєвропейської інтеграції в економічній галузі призвели до трансформації Західного союзу в Західноєвропейський союз (ЗЄС, 1954 р.) з включенням до його складу ФРН та Італії. Згідно зі змінами, внесеними до Брюссельського договору 1948 р., Паризькими угодами 1954 р., країни-члени ЗЄС брали на себе зобов'язання “сприяти єдності та прагнути до поступового об'єднання Європи”.

Але після цього діяльність ЗЄС майже повністю завмерла на 30 років. Як тільки європейці усвідомили свою неспроможність адекватно запобігти зовнішній агресії без допомоги США, функції цієї організації перебрало на себе створена в 1949 р. Організація Північноатлантичного договору (НАТО).

До цього 5 червня 1948 р. Сенат США ухвалив так звану “резолюцію Ванденберга”, згідно якої Сполученим Штатам дозволялося брати участь у регіональних та інших колективних структурах з питань забезпечення безпеки. Цим документом була створена основа для майбутньої участі США в системі колективної безпеки Заходу.

4 квітня 1949 р. у Вашингтоні міністри закордонних справ 12 держав (Бельгії, Данії, Ісландії, Італії, Канади, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Португалії, Великобританії, США і Франції) підписали Північноатлантичний (Вашингтонський) договір, згідно з яким було засновано НАТО і створено колективну систему оборони Заходу, що мала базуватися на трансатлантичних зв'язках, спільних демократичних ідеалах та ефективному партнерстві держав Північної Америки і Західної Європи.

Отже, період “холодної війни” позначився протистоянням двох непримиренних систем – блоку НАТО і радянського блоку, який у 1955 р. офіційно оформився в Організацію Варшавського Договору (ОВД) у результаті підписання у Варшаві угоди про колективну безпеку вісьма соціалістичними країнами. Це протистояння визначало систему міжнародних відносин і стан безпеки в Європі аж до кінця 1980-х рр. Слід зауважити, що відносини між двома блоками не були простими і пройшли у своєму розвитку чотири етапи: жорсткої конфронтації (початок 1950-х – середина 1960-х рр.); розрядки напруженості (середина 1960-х – кінець 1970-х рр.); нового витку конфронтації (кінець 1970-х – середина 1980-х рр.); нормалізації відносин між НАТО і ОВД (середина 1980-х – кінець 1989 р.).

Зосередимо увагу на важливіших подіях останнього етапу протистояння двох наймогутніших воєнно-політичних блоків. 8 грудня 1987 р. згідно з Вашингтонським договором між США і СРСР вперше в історії світової

цивілізації вдалося досягти угоди щодо взаємної ліквідації цілого типу найсучасніших ядерних озброєнь (балістичні ракети наземного базування та крилаті ракети з радіусом дії від 500 до 5500 кілометрів).

Щоб запобігти розповсюдженню ракетних засобів доставки зброї масового ураження (балістичні ракети класу “земля-земля” і крилаті ракети), насамперед у країнах, що не мають таких засобів, у 1987 р. за ініціативою США, Канади, ФРН, Франції, Великобританії, Італії та Японії, до яких поступово приєдналися промислово розвинені країни світу, було розроблено та прийнято Керівні принципи Режиму контролю за ракетними технологіями (РКРТ). Під обмеження РКРТ потрапили ракетні системи, здатні доставити не менш як 500 кг корисного вантажу на відстань не менш як 300 км.

У цьому контексті поживавився й переговорний процес у рамках Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) з питань роззброєння і скорочення звичайних озброєнь. Результатом Віденської зустрічі, що відбулася з 4 листопада 1986 р. до 19 січня 1989 р. зі скорочення звичайних озброєнь, стали домовленості, які заклали фундамент нової моделі європейської безпеки, що базується на концепції “балансу інтересів”. Одночасно йшов переговорний процес між 35 учасниками НБСЄ про нові заходи, спрямовані на зміцнення довіри і безпеки. Переговори закінчилися наприкінці жовтня 1990 р. виробленням проекту Договору про звичайні збройні сили в Європі, який було підписано в листопаді 1990 р. У грудні 1989 р. під час зустрічі на Мальті лідера СРСР М. Горбачова і президента США Дж. Буша було офіційно оголошено про закінчення холодної війни.

30 травня 1989 р. в Брюсселі відбулася зустріч держав-членів НАТО на найвищому рівні, результатом якої стало ухвалення Декларації про роль і майбутню діяльність Північноатлантичного союзу та Концепції контролю за озброєнням і роззброєнням. Декларація констатувала незворотність змін, що відбуваються в Європі, і готовність до плідної співпраці з країнами ОВД у справі побудови загальноєвропейської системи безпеки.

8 червня 1990 р. за результатами зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів НАТО в Тьорнбері (Великобританія) було прийнято підсумковий документ, у якому йшлося про зникнення “радянської загрози”.

Поворотним моментом у діяльності НАТО стала зустріч керівників держав-членів НАТО на найвищому рівні, яка відбулася 5–6 липня 1990 р. в Лондоні. Головним результатом зустрічі стало ухвалення Декларації про перебудову Північноатлантичного союзу, яка скеровувала Альянс на здійснення рішучих кроків, покликаних покінчити з протистоянням між Сходом і Заходом.

Важливим заходом стала відмова від концепції “оборони на передових рубежах” і модифікації доктрини “гнучкого реагування” у бік переорієнтації її від протистояння між Сходом і Заходом до упередження регіональних і міжнаціональних конфліктів у Європі. Як перший крок у цьому напрямі глави держав та урядів держав-членів НАТО визнали доцільним розширити функції НБСЄ в галузі безпеки для створення всеохоплюючої системи європейської безпеки.

Важливою віхою на шляху побудови нової Європи стала зустріч голів держав та урядів 34 держав-учасниць НБСЄ, яка відбулася в Парижі 19–21 листопада 1990 р. Головним результатом зустрічі стало ухвалення Хартії для нової Європи, яка підтвердила завершення поділу Європи. Основу Хартії становлять три головні принципи: дотримання прав людини; економічне співробітництво і безпека; демократія і основні свободи.

Учасники наради уклали також низку угод про реалізацію численних заходів, спрямованих на зміцнення довіри і безпеки в Європі. 19 листопада 1990 р., у день відкриття зустрічі, 22 держави-члени НАТО і ОВД підписали Договір про звичайні збройні сили в Європі надзвичайно важливий документ, який встановлював значні кількісні обмеження звичайних збройних сил і військової техніки в Європі. Крім того, 22 держави-члени НАТО і ОВД підписали спільну Декларацію про мирні відносини, яка окреслила новий характер відносин між блоками.

У березні 1991 р. на засіданні Політичного Консультативного Комітету Організації Варшавського Договору в Празі було ухвалено рішення про розпуск військової організації ОВД, що призвело до остаточної ліквідації цього блоку 1 липня 1991 р. Це відкрило шлях для тіснішого партнерства держав НАТО з державами Центральної і Східної Європи.

Формування загальної зовнішньої політики та політики безпеки на європейському континенті. Перед тим як розвивати тему формування Загальної Зовнішньої Політики та політики Безпеки (ЗЗПБ) Європейського Союзу, слід зупинитися на її передісторії. Насамперед слід констатувати, що на початковому періоді зародження європейської інтеграції панєвропейські і єврофедеральні організації серйозно обговорювали перспективи політичного союзу країн Західної Європи. Зокрема, відома єврофедеральна "Програма 12 пунктів", яка була прийнята в Гергенштейні 1946 р., передбачала створення Європейського союзу на федеративних засадах. Підкреслювалося, що держави-члени такого союзу повинні передати частину своїх політичних і військових суверенних повноважень утвореній федерації. Єврофедеральні організації 1948 р. створили інтернаціональний Європейський рух, чим значно вплинули на створення й вироблення статуту Ради Європи (1949 р.).

Згадаймо, що водночас 17 березня 1948 р. був підписаний Брюссельський договір про утворення Західного союзу (ЗС). Усі ці процеси на тлі гострих федералістських дискусій, а також Декларації міністра закордонних справ Франції Робера Шумана від 9 травня 1950 р., дали поштовх до створення Європейського об'єднання вугілля й сталі (ЄОВС). При цьому прозвучало багато заяв про необхідність майбутньої політичної інтеграції Європи. Однак ці ідеї значною мірою не отримали свого розвитку й підтримки через концепцію Де Голля "Європа батьківщин".

У Паризькому договорі про ЄОВС 1951 р. такі ідеї вже не зустрічаються. Однак концепції зовнішньополітичної кооперації між країнами-членами ЄОВС мали своє логічне продовження під час переговорів про формування Європейського оборонного співробітництва (ЄОС), що завершилися

підписанням договору про ЄОС у Парижі 27 травня 1952 р. Утім, 1954 р. він не був ратифікований Францією і не набув чинності.

Зовнішньополітичні ідеологеми зустрічаються й у Римському договорі 1957 р. про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). У його преамбулі було заявлено, що завдяки об'єднанню своїх ресурсів члени ЄЕС прагнуть до зміцнення миру й волі.

У 1960-1970-х рр. ідеї політичного співробітництва в Європі почали поширюватися й набирати прихильників. У цей період у межах ЄЕС розглядаються проекти переходу від економічного співтовариства до політичного. У грудні 1969 р. на саміті Європейської Ради в Гаазі був висунутий план розробки Європейського політичного співробітництва (ЄПС) для формулювання й реалізації загальноєвропейської зовнішньої політики з акцентом на обміні інформацією й консультаціях країн-членів.

Новий етап інтеграційних процесів почався від середини 1980-х рр. Тоді під егідою Європарламенту стала працювати група з розробки ідей політичного об'єднання в Європейських співтовариствах. Одним з ініціаторів її створення був А.Спінеллі, лідер руху єврофедералізму, співавтор написаного в роки Другої світової війни "Маніфесту Вентотене", що проголосив необхідність європейського політичного союзу. Результати роботи групи знайшли свій вираз у підготовці проекту Договору про Європейський союз, що був схвалений Європарламентом у лютому 1984 р.

Потім був Єдиний європейський акт, прийнятий за підсумками міжурядових конференцій з перегляду Римського договору в 1986 р. У його преамбулі було заявлено, що члени ЄЕС мають намір перетворити свої відносини в Європейський Союз. У Акті також були розписані механізми функціонування ЄПС. Крім цього, у ст. 30 вказувалося, що члени співтовариств "прагнуть спільно формулювати й здійснювати європейську зовнішню політику". Але конкретні методи реалізації цього завдання включали лише взаємне інформування, координацію, консультації, зближення позицій тощо.

Особливо підкреслювалося, що зовнішньополітичне співробітництво в межах ЄС не повинне перешкоджати ефективній діяльності НАТО й ЗЄС. Акт передбачав, що через п'ять років після набуття ним чинності члени ЄЕС мають визначитись у тому, чи потрібно їм переглянути розділ документа, де йдеться про європейське співробітництво в галузі зовнішньої політики.

Отже, ми переходимо до розгляду Маастрихтського договору та Петербурзьких місій ЗЄС. У жовтні 1990 р. Комісією Європейських співтовариств був прийнятий меморандум про перспективи політичного союзу, що ліг в основу обговорення цієї проблеми на міжурядовій конференції, яка завершилася 9 грудня 1991 р. 7 лютого 1992 р. в Маастрихті (Нідерланди) було підписано Договір про Європейський Союз. Суть його полягала в тому, що завдання європейського співтовариства в галузі економіки „перший стовп” були доповнені „другим” і „третім” „стовпами” (відповідно до Загальної Зовнішньої Політики та політики Безпеки (ЗЗПБ) і співробітництвом у сфері правосуддя й внутрішніх справ.).

Особливий інтерес для нас являє включення до договору розділу V "Положення про ЗЗПБ", оскільки, як зазначено в договорі, „Союз починає проводити Загальну Зовнішню Політику та політику Безпеки”. Важливо підкреслити, що відповідно до Договору узгодження зовнішньополітичних дій членами ЄС повинне було здійснюватися не саме по собі, але з урахуванням інших сторін діяльності ЄС, насамперед економічної. Було введено ще одне застереження: ЗЗПБ повинна здійснюватися не на усіх напрямках зовнішньої політики, а тільки в тих галузях, де члени Союзу мають "важливі спільні інтереси". Очевидно, що таке формулювання припускає суб'єктивне визначення випадків, коли є в наявності "спільність" і "важливість" цих інтересів для країн-учасниць і навпаки. У тих випадках, коли ЗЗПБ підлягала застосуванню, загальну позицію країн-членів повинна була виробити Рада ЄС. Перехід до конкретних спільних дій у межах ЗЗПБ повинен здійснюватися поступово, без зазначення термінів цього переходу.

Цілями ЗЗПБ у Маастрихтському договорі були проголошені:

захист загальних цінностей, основних інтересів і незалежності Союзу;
зміцнення безпеки Союзу і його держав-членів всіма засобами;
збереження миру й зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, Хельсинкського Заключного акта й цілей Паризької хартії;
сприяння міжнародному співробітництву;
розвиток і консолідація демократії й законності, повага прав людини й основних свобод.

Крім того, у договорі відзначалося, що члени ЄС повинні "утримуватися від будь-яких дій, які суперечать інтересам Союзу або могли б послабити його дієвість як гуртуючої сили в міжнародних відносинах".

У Договорі також вказувалося, що ЗЗПБ зрештою, включає й питання формування загальної оборонної політики, яка згодом могла б перетворитися на загальну оборону, хоча останнє прямо не згадувалося. У зв'язку із цим на Маастрихтському саміті Європейської ради була прийнята особлива декларація про ЗЄС, що вважалася головною реальною структурою, на яку ЄС міг би спиратись у цій сфері.

Провідною проблемою у взаємодії ЄС і ЗЄС стала та обставина, що склад учасників кожного з двох Союзів не збігався. З одного боку, деякі члени ЄС були нейтральними країнами й не входили у військові альянси (як компроміс їм було запропоновано отримати статус спостерігача при ЗЄС). З другого боку, у ЗЄС входило кілька держав, що не є членами ЄС (Туреччина, Норвегія, Ісландія), стосовно яких була запропонована процедура "зниження" їх з повноправних членів ЗЄС в асоційовані.

Після Маастрихту ЗЄС заявив про наміри розробляти й здійснювати на прохання ЄС заходи оборонної політики. Якісним проривом стало прийняте 19 червня 1992 р. на Раді міністрів ЗЄС у Петерсберзі (Німеччина) рішення про можливість реалізовувати завдання, що безпосередньо не були пов'язані з імплементацією Статті V Брюссельського договору про ЗЄС (спільна оборона країн-членів). Вироблений список так званих "Петерсберзьких місій"

включав: місії гуманітарного і рятувального характеру; операції по підтримці миру; „керування кризами”, включаючи силове умиротворення .

Відтак були встановлені нові можливості для розвитку ЗЄС як механізму європейської оборонної координації. Водночас двоїста природа Західноєвропейського Союзу знайшла своє відбиття й у маастрихтській декларації ЄС про ЗЄС, що призвала його розвиватися як "оборонний компонент ЄС і засіб зміцнення європейської опори в Атлантичному Союзі". Отже, ЗЄС продовжував залишатися своєрідним модератором між військовими організаціями між США і Європою.

Це призвело до окремих спроб як у Європі, так і Росії вбити клин між ЄС/ЗЄС і НАТО, закликів про необхідність побудови самодостатньої європейської системи безпеки. Але такі заяви носили декларативний характер, оскільки ЗЄС навряд чи тоді мав реальні механізми застосування своїх військових можливостей.

Більш чітка інституалізація ЗЗПБ відбулася після введення у дію Амстердамського "Договору про зміну договору про Європейський Союз, договорів, що засновували Європейські співтовариства, і низки пов'язаних з ними актів", який був підписаний 2 жовтня 1997 р. і введений у дію 1 травня 1999 р.

У ньому інакше, порівнянно з Маастрихтом, сформульовані головні цілі ЗЗПБ:

захист загальних цінностей, фундаментальних інтересів, незалежності й інтегрованості Союзу відповідно до принципів Статуту ООН;

посилення безпеки Союзу в усіх аспектах;

збереження миру й зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, Хельсинкського Заключного акта й цілей Паризької хартії, включаючи ті з них, які стосуються зовнішніх кордонів;

підтримка міжнародного співробітництва;

розвиток і консолідація демократії, а також верховенство права, повага прав людини, її фундаментальних свобод.

В Амстердамському договорі з'явився ще один важливий нюанс. Якщо раніше вказувалося, що ЗЗПБ реалізують Союз і країни-члени, то тепер було зазначено, що ЗЗПБ є прерогативою тільки Союзу в цілому, а країни-члени повинні "активно, беззастережно й у дусі лояльності й взаємної солідарності" підтримувати ЗЗПБ Союзу. До того часу очевидною стала організаційна неефективність проведення ЗЗПБ. Складна інституціональна структура ЄС призводила до неузгодженості дій у цій сфері ОВПБ, суперечок про компетенцію тощо. Усе це й викликало необхідність встановлення Амстердамським договором поста Високого представника з ЗЗПБ, за посередництвом якого централізовано здійснювалася б уся внутрішньосоюзна координація.

З 1 грудня 2009 р. в ЄС вступив в дію Лісабонський договір, який пройшов довгий шлях ратифікації національними державами від дати його підписання (13 грудня 2007 р.)⁵¹ Відповідно до його основних положень відбулися зміни, що певним чином позначаються на процедурах напрацювання та реалізації ЗЗПБ. Серед них такі:

відмова від структури трьох стовпів і надання ЄС статусу єдиної юридичної особи;

точне визначення основних цінностей і цілей ЄС;

розширення судової юрисдикції ЄС за виключенням зовнішньої політики і політики безпеки;

встановлення посади постійного Голови ЄС. Він обирається Єврорадою більшістю кваліфікованих голосів на термін 2,5 роки; одна особа може бути обрана не більше ніж на два терміни поспіль;

введення посади вищого представника у питаннях ЗЗПБ, який керує Радою закордонних справ ЄС та водночас є членом Європейської комісії і заступником її Голови. Вищий представник обирається Єврорадою більшістю кваліфікованих голосів після надання згоди з боку Голови Європейської комісії;

⁵¹ Лиссабонський договір, изменяющий Договор о Европейском Союзе и Договор об учреждении Европейского Сообщества (Лиссабон, 13 декабря 2007 г.) (2007/C 306/01)*(1) – [Електронний ресурс] – Режим доступу – <http://eulaw.ru/treaties/lisbon>

інтеграція ЗЗПБ, торгівельної політики, політики з співробітництва у розвитку і гуманітарної політики в єдину зовнішню політику і політику безпеки;

можливості організації в сфері оборони структурного співробітництва з метою підвищення загальної безпеки і впровадження правила про солідарність.

Розвиток Європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО) після введення в дію Лісабонського договору. Європейська Політика Безпеки і Оборони (ЄПБО) була започаткована на франко-британському саміті в Сент-Мало в грудні 1998 р. Майже відразу стосовно її кінцевої мети, механізмів реалізації тощо розгорнулася палка полеміка, яка викликала низку непорозумінь на обох боках Атлантики.

Основні дебати ґрунтувалися на декількох припущеннях: ЄПБО означало кінець ЄС як цивільної структури; дорівнює створенню „європейської армії”; свідчить про намагання „підірвати” НАТО.

Для нас винятковий інтерес викликає позиція американських експертів, оскільки протягом холодної війни саме вони виступали основним гарантом безпеки європейців і звикли вважати себе лідером Північноатлантичного альянсу. Американцям особливо незвично було звикати до цих новацій принаймні через три причини:

По-перше, ЄС не є національною державою, а відповідно до традицій міжнародних відносин, принаймні від 1648 р. лише держава опікується питаннями безпеки і оборони.

По-друге, США впродовж понад 40 років зробили дуже багато для безпеки європейців і часто брали участь у спільних воєнних діях, отже, необхідно було звикнути до думки, що європейці намагаються діяти автономно.

По-третє, покоління американських теоретиків було виховане в дусі реалізму, і мало звичку всі зміни в силових відносинах у світі бачити в поняттях балансу влади, перекладання відповідальності на інших і подібних традиційних форм діяльності великих держав.

Тобто ЄПБО розділила Америку так само, як Європу розділила американська політика безпеки на зламі тисячоліть. Європейці відчули зміни в традиційній реакції американської політики з приходом до влади адміністрації Дж. Буша (мол.). Політика односторонності і превентивності викликала певний спротив у багатьох союзних країнах, насамперед Франції та Німеччини. Найпомітнішим це стало під час початку війни в Іраку 2003 р.

Більшість експертів вважає започаткування загальної зовнішньої політики і політики безпеки (ЗЗППБ), а в її рамках – європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО) – реакцією європейців на гегемоністичну позицію США, певний, нехай і слабкий, але прояв балансу влади. Відомий американський вчений Р. Пейп зараховує його до «м'якого балансу», тобто дій, що непрямо кидають виклик перевагам США і мають завдання використання невійськових інструментів з метою затримати, перешкодити та підірвати агресивну односторонню воєнну політику США. Проте, ми більш схильні дотримуватися думки С. Волта, який обумовлює намагання європейців створити автономну систему колективної безпеки не «м'яким балансуванням», а бажанням ЄС дотримуватися власного курсу у світовій політиці, зменшити залежність від США і розвинути спроможності у захисті власних інтересів.

Проте аналіз офіційних документів переконує нас в іншому. Так, у декларації (Сант-Мало) наголошується, що головною метою ЄПБО є внесок у життєздатність модернізованого Альянсу. Декларація ЄС-НАТО стосовно ЄПБО, яка прийнята в грудні 2002 р. (Берлін плюс), підкреслює, що європейці повинні відігравати більш значну роль у забезпеченні життєздатності Альянсу та діяльності з управління кризами. Дії двох організацій повинні бути взаємно посилюючими.

Стратегія Європейської безпеки від грудня 2003 р. йде ще далі „США відіграють вирішальну роль у європейській інтеграції і європейській безпеці, особливо завдяки НАТО. Закінчення холодної війни залишало США на домінуючій позиції як воєнного актора. Однак жодна країна не в змозі впоратись із сучасними складними проблемами наодинці”. Аналіз наукової

літератури та реальних процесів у Європі свідчить, що можна виділити щонайменше п'ять причин появи ЄПБО, зокрема:

після холодної війни Європа втратила стратегічне значення для США, унаслідок чого Вашингтон став приділяти менше уваги європейській безпеці;

під час біполярного протистояння і зразу ж після його закінчення США неодноразово закликали європейців до більшої відповідальності за забезпечення регіональної безпеки;

новий світовий порядок, оголошений у 1990 р. Дж. Бушем (ст.) поставив під питання старі правила Вестфальської системи. Гуманітарні інтервенції в Курдистані (1991 р.), Боснії (1992 р.), Сомалі (1993 р.), Сьєра-Леоне (1997 р.), Косово (1999 р.) підштовхнули прем'єр-міністра Великої Британії Т. Блера в квітні 1999 р. проголосити „доктрину міжнародної спільноти”;

поява після Другої світової війни серії збройних конфліктів на теренах Європи. Особливо неприємним для європейців виявився конфлікт у Косово, з яким вони не змогли впоратися власними силами;

започаткування ЄПБО співпало з надзвичайною динамікою розвитку ЄС, який припиняв бути лише „ринком” і почав набувати рис нового типу політичного актора на світовій арені.

Найважливішим документом щодо розвитку ЄПБО на початку XXI ст. виявилася прийнята у грудні 2003 р. Європейська стратегія Безпеки (ЄСБ).

Насамперед, слід звернути увагу на визначення поняття „всебічна безпека”, яке повертає нас до Заключного Гельсінського Акту та інтенсивної дискусії стосовно нового визначення безпеки в 1990-х рр.

Концепція безпеки адресована захисту основних прав людини та фундаментальних свобод, економічній та екологічній кооперації, миру й стабільності. У ній зазначено, що безпека носить багатомірний характер і потребує не тільки політичних і дипломатичних зусиль, але й аналізу економічних проблем, питань конкуренції, порушення прав людини тощо.

Значне місце в ЄСБ посідає концепція глобальних суспільних благ, що виникла з дебатів в ООН (фізична безпека й стабільність, легальність,

відкритий економічний порядок, загальні блага – здоров'я, благополуччя, чисте довкілля).

М. Калдор, координатор спеціального документа ЄС з питань безпеки людини, у додатку до ЄСБ виділила три елементи.

1. Сім принципів для операцій у ситуації надзвичайної небезпеки: верховенство прав людини, прозора політична влада, багатосторонність, підхід знизу до верху, регіональний фокус, використання законних інструментів і пропорційне використання сили. Особливо підкреслюється важливість комунікацій, консультацій, діалогу і партнерства з місцевим населенням для поліпшення раннього запобігання, збору розвідувальних даних, мобілізації місцевої підтримки, виконання завдань і стабільності.

2. “Сили відповіді людської безпеки“ складаються з 15 тис. осіб, з яких щонайменше третина повинні бути цивільними (поліція, моніторинг за дотриманням прав людини, спеціалісти з розвитку та гуманітарних проблем). Вони повинні набиратися з кращих військових і цивільного персоналу, а держави-члени ЄС повинні пропонувати „Добровільну службу людської безпеки“.

3. Повинні бути визначені нові межі законодавства для прийняття рішення стосовно інтервенції й проведення сухопутної операції. Вони повинні враховувати законодавство держав-хазяїв, законодавство країн, що беруть участь у проведенні операцій, міжнародне кримінальне право, право міжнародних людських прав і міжнародне гуманітарне право. Аналітики оцінюють ЄСБ переважно відштовхуючись від власної інтелектуальної традиції (реалісти, прагматики, гуманісти). Але найголовніше – це якість цілісної картини принципів, які лежать в її основі. Документ був приречений стати компромісом між різними культурами і підходами країн ЄС. На відміну від американських аналогів (Стратегії Національної Безпеки, 2002, 2006 та 2010 р.), європейський варіант значно більше уваги приділяє джерелам, що спричиняють зубожіння і глобальні страждання людей. Дещо в інший спосіб вибудована і ієрархія п'яти найнебезпечніших загроз: тероризм, зброя масового

ураження, країни-ізгої, організована злочинність та регіональні конфлікти. Європейська стратегія відрізняється від американської і фокусуванням на складність і комплексність причин, що підживлюють сучасний міжнародний тероризм, де насамперед відзначається дестабілізуючий ефект регіональних конфліктів.

Слід також підкреслити три хвилі реформ сектору безпеки ЄС, які були розбиті за часом. Спочатку (впродовж 2003-2005 рр.) фокус уваги був спрямований на розвиток всебічного антикризового управління. У 2006-2008 рр. головні зусилля концентрувалися на покращанні структур та зміцненні можливостей антикризового управління. З середини 2008 р. відмічається інша тенденція: спроба пристосувати ЄПБО до більш широкого політичного контексту, більш тісно зв'язати ієрархічну структуру з ЗЗППБ, з інструментами та ресурсами Єврокомісії.

Різні інтереси членів ЄС, а також ресурси і, що більш важливо, різні культури безпеки, перетворилися на ті чинники, що рухали інституціональні реформи в площині ЄПБО. У цілому слід сказати, що відбувалася достатньо напружена боротьба між трьома головними підходами стосовно ЄПБО. Франція постійно наполягала на зміцненні воєнної складової, отже підвищенні професіоналізму та можливостей військових, удосконаленні структур прийняття рішень і перетворення ЄС на самостійного і автономного гравця у цій царині.

Велика Британія, яка також поділяла погляди Франції стосовно необхідності підвищення воєнної могутності держав-членів ЄС, разом з цим наполягала на збереженні центральної ролі НАТО, як головного інструменту європейської оборони. Лондон був вкрай обережно налаштований щодо дублювання інституціональних структур Північноатлантичного альянсу на європейському рівні, таких як постійна діюча штаб-квартира.

Деякі скандинавські країни і Німеччина, з іншого боку, наполягали на підсиленні цивільного компоненту і ресурсів ЄПБО, застосовуючи всебічний підхід антикризового управління, починаючи із запобігання криз і закінчуючи

постконфліктною стабілізацією. Відтак, інституціональні риси ЄПБО, згодом СПБО народжувалися у боротьбі цих трьох підходів.

Водночас Лісабонський договір зробив значний крок у подальшому розвитку Спільної політики безпеки і оборони. Насамперед, слід зазначити, що Високий Представник з питань зовнішніх справ і політики безпеки почав об'єднувати три різні функції: представляти Раду з питань зовнішньої політики та політики безпеки, бути Президентом Ради із зовнішніх справ та водночас Віце-президентом Єврокомісії. Ця посада була введена для підвищення послідовності і єдності у зовнішніх діях ЄС.

Відповідно до Лісабонського договору була створена Європейська служба зовнішньої діяльності (EEAS), яка тісно взаємодіє з відповідними дипломатичними службами Генерального Секретаріату Ради та Єврокомісії, а також держав-членів ЄС.

Питання для самоконтролю

1. Геополітичні інтереси: сутність, структура, функції.
2. Геополітичні та національні інтереси: співвідношення та змістовна взаємокорекція.
3. Державне оформлення геополітичних інтересів.
4. Блокова (коаліційна, союзна) інституалізація геополітичних інтересів.
5. Рівні геополітичних стратегій: національна стратегія, стратегія національної безпеки, воєнна стратегія держави.
6. Геополітичні аспекти стратегічних концепцій НАТО.
7. Геополітичний аспект Стратегії національної безпеки США.
8. Геополітичний аспект Стратегії національної безпеки Росії.
9. Геополітичний аспект Стратегії національної безпеки України.
10. Двополюсна модель світоустрою: геополітичний досвід та наслідки.
11. Однополюсна модель геополітичних перетворень: міфи та реалії.
12. Трансформації світової геополітики на поліцентричній основі.
13. Типологія прогнозів у сфері міжнародних відносин.

14. Геополітична парадигма міжнародних відносин.
15. Геоекономічна парадигма міжнародних відносин.
16. Теоретико-методологічні підходи до передбачення характеру міжнародних відносин.
17. Методи геополітичного прогнозування.
18. Особливості глобального політичного прогнозування.
19. Геополітичне майбутнє світової системи міжнародних відносин та України.
20. Європейська інтеграція як геополітичні орієнтири розвитку України.
21. Україна в стратегічних концепціях НАТО.
22. Україна в зовнішньополітичних доктринах США.
23. Євразійство як геополітична доктрина: значення для України.
24. Геополітичні перетворення пострадянського простору: темпи, якість, спрямованість.
25. Російська Федерація як геополітична потуга: реалії та амбіції.
26. Що виступає передумовою інтеграції, стимулює її проведення і здійснення?
27. У чому полягають закономірності розвитку інтеграційних процесів?
28. Які форми економічної інтеграції ви знаєте?
29. У чому полягає специфіка політичної інтеграції?
30. Як історично розвивалася системи європейської безпеки?
31. У чому полягають особливості розвитку Європейської політики безпеки і оборони після введення в дію Лісабонського договору?
32. Яке місце в Європейській стратегії Безпеки посідає концепція глобальних суспільних благ?
33. Як формувалася загальна зовнішня політика та політика безпеки на європейському континенті?

Тематика рефератів (контрольних робіт)

1. Світова геополітика: від імперій до національних держав.

2. Новітня геополітика: від національних держав до неоімперій.
3. Геополітичні системи ХХ ст.
4. Геополітичні колізії однополярного світу.
5. Двополярний світ: виключення чи правило?
6. Багатополярний світ як ідея та реальність.
7. Параметри наддержавності в нових геополітичних реаліях ХХІ ст.
8. Російська Федерація як геополітична потуга.
9. Трансформація НАТО (геополітичне бачення).
10. США в геополітичних пертурбаціях ХХІ ст.
11. КНР як нова геополітична реальність.
12. Національні інтереси крізь призму геополітики.
13. Геополітична складова забезпечення національної безпеки.
14. Конфлікти та війни як складова світової геополітики.
15. Конфлікти і війни у ХХІ ст.: геокономічний аспект аналізу.
16. Українська геополітика (теоретичний аспект та практичні проблеми реалізації).
17. Геополітична та геокономічна парадигми міжнародних відносин.
18. Дуалістична парадигма геополітики.
19. Циклічна парадигма геополітики.
20. Цивілізаційна парадигма геополітики.
21. Інформаційна парадигма геополітики.
22. Геокономічний атлас світу.
23. Геополітичний код держави.
24. Геокономічний код держави.
25. Типологія прогнозів у сфері міжнародних відносин.
26. Інтеграційні об'єднання на європейському континенті.
27. Форми інтеграції Європейського Союзу з країнами-партнерами.
28. Європейський Союз як унікальне інтеграційне об'єднання.
29. Європейська служба зовнішньої діяльності: структура та завдання.

30. Бойові тактичні групи Європейського Союзу: особливості формування та функції.

Рекомендована література

1.Абрамов В.І., Шевченко М.М. Еволюція поглядів у країнах-членах НАТО на розвиток міжнародних відносин // Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України. Підручник. – К.: НАОУ, 2005. – С. 139 – 158.

2. Багмет М.О. Світова та європейська інтеграція : навч. посібник / М. О. Багмет, Г. В. Коваль, В. Т. Шатун, В. М. Гладенко, Ю. В. Палагнюк. – Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008.– 337 с.

3.Безпека сталого розвитку України: побудова в умовах глобальних викликів: Монографія / за ред. В.О. Ананьїна. – К.: ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2009. – 271 с.

4.Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения,1999. – 256 с.

5.Грубов В.М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: Монографія / В.М. Грубов. – К.: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. – 554 с.

6. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Т.2: Методологія державного управління / наук.-ред. колегія: Ю.П. Сурмін (співголова), П.І. Надолішній (співголова) та ін. – 2011.

7. Муковський І.Т. Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародних відносинах: Навч. посіб. / І.Т. Муковський, А.Г. Міщенко, М.М. Шевченко. – К.: Кондор, 2012. – 224 с.

8. Нормативно-правова база в галузі безпеки і оборони України: видання друге, доповнене / А. Гриценко, М. Кожієл, А. Єрмолаєв, Ф. Флурі. – К.: Центр дослідження армії, конверсії та роззброєння, 2012. – 820 с.

9. Богданович В.Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В.Ю. Богданович. – К. : Дельта, 2002. – 322 с.
10. Ситник Г.П. Геополітичний аналіз та прогнозування: Навч. пос. Ч. 1 / авт. кол. Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянук, М.М. Шевченко; під заг. ред. Г.П. Ситника. – К.: НАДУ, 2014. – 152 с.
11. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник / Г.П. Ситник. – К.: НАДУ, 2012. – 544 с.
12. EU Battlegroup Concept [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/06/st13/st13618-ex01.en06.pdf>
13. EU Council conclusions on Common Security and Defence Policy, 19-20 December 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eu-un.europa.eu/articles/en/article_14417_en.htm

РОЗДІЛ 4

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 7. Методологічні та організаційно-правові засади державного управління у сфері національної безпеки

7.1. Мета, суб'єкти та об'єкти державного управління у сфері національної безпеки

Мета державного управління у сфері національної безпеки (ДУНБ).

Національні інтереси та загрози щодо їх реалізації виявляються у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави. Це дає підстави констатувати, що управлінські рішення суб'єктів забезпечення національної безпеки, які мають за мету реалізацію вказаних інтересів, впливають на основний зміст, результативність та ефективність адміністративного, політичного, соціально-економічного та інших видів державного управління, тобто мова йдеться про стратегічне значення управлінських рішень вказаних суб'єктів. Зокрема, це спостерігається, коли виникає необхідність нейтралізації загроз життєво важливим національним інтересам у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства та держави, та дозволяє дійти висновку, що управлінню у сфері забезпечення національної безпеки властиві закономірності, ознаки й особливості міжгалузевого та функціонального управління, як неперервного процесу суб'єкт-об'єктних відносин, в процесі яких відбувається виконання функцій та завдань, спрямованих на реалізацію національних інтересів.

З огляду на викладене вище, доходимо висновку, що ДУНБ – це специфічний вид державного управління, що охоплює соціальну, економічну, гуманітарну та політичну сфери життєдіяльності суспільства та держави. ДУНБ є цілеспрямованою діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки, які згідно з чинним законодавством, використовуючи можливості держави (дипломатичні, воєнні, економічні, інтелектуальні, інформаційні та інші),

здійснюють розробку та реалізацію регулюючих, координуючих та контролюючих державно-управлінських впливів на об'єкти національної безпеки.

Головною метою вказаних управлінських впливів є прогнозування, своєчасне виявлення, нейтралізація загроз сталому розвитку людини, суспільства і держави (передусім їх життєво важливим інтересам) та запобігання їм.

Зміст та спрямованість ДУНБ залежить від форми державного устрою, політичної системи та державної політики з питань національної безпеки, з якою воно тісно пов'язане, оскільки в кінцевому підсумку їх загальною головною метою є створення і підтримка на належному рівні необхідного рівня захищеності життєво важливих національних інтересів, як базової передумови створення належних умов розвитку особи, прогресу суспільства і держави, а також нейтралізації загрози послаблення ролі держави, як суб'єкта міжнародних відносин та її спроможності реалізувати національні інтереси на міжнародній арені. Тому ДУНБ здійснюється відповідно до прийнятих в установленому порядку законів, концепцій, стратегій, програм та інших керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, які й визначають цілеспрямованість та основні завдання вказаного управління.

Суб'єкти та система ДУНБ. Суб'єктами ДУНБ є посадові особи, органи державного управління, органи місцевого самоврядування, державні інститути, діяльність пов'язана із забезпеченням національної безпеки. В Україні це, зокрема: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; вище керівництво збройних сил, спеціальних служб, інших військових формувань, утворених відповідно до чинного законодавства. Вказані суб'єкти утворюють систему ДУНБ, яка є невід'ємною складовою системи державного управління.

Як і будь-яка соціальна система, система ДУНБ має складну ієрархічну структуру. Аналіз сукупності широких і значних повноважень суб'єктів ДУНБ, які мають за мету забезпечення безпеки індивіда (людини) суспільства і держави, як передумови їх життєдіяльності, специфіки сукупності способів, сил і засобів, які використовуються для досягнення цієї мети, дає змогу стверджувати про приналежність ДУНБ до вищого ієрархічного рівня адміністративно-політичного виду державного управління (як невід'ємної його складової). При цьому можна виділити такі рівні ДУНБ: *стратегічний* (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, РНБО України), *оперативно-стратегічний* (міністерства і відомства) та *оперативний* (державні адміністрації) ієрархічні рівні управління.

Принципові особливості ДУНБ зумовлені тим, що його функції:

специфічні, бо головною метою управлінських впливів є передусім своєчасне прогнозування, виявлення, нейтралізація загроз національним інтересам та запобігання їм, для чого залучаються спеціальні сили і засоби: збройні сили, спецслужби, мобілізаційні резерви тощо);

одночасно стосуються інтересів кожної людини, суспільної групи, суспільства та держави, а не рідко й інших держав, які, як правило, не співпадають, що зумовлює необхідність пошуку взаємоприйняттого балансу (компромісу) їх інтересів, що є першочерговою проблемою, на розв'язання якої спрямовуються головні зусилля суб'єктів ДУНБ у процесі їх діяльності;

в кінцевому рахунку, спрямовані на збереження (захист) та примноження накопичених матеріальних та духовних цінностей, а, отже, створення умов, за яких може відбуватися реалізація національних інтересів у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави;

ДУНБ є послідовністю, відносно завершених етапів здійснення певних управлінських дій та управлінських рішень, а саме:

аналіз управлінської ситуації; визначення (уточнення) переліку національних інтересів; виявлення та з'ясування сутності проблем, пов'язаних з реалізацією національних інтересів;

визначення національних цілей (передусім пріоритетних), спрямованих на розв'язання вказаних проблем (в загальному випадку це розбіжності між реальним та бажаним станами об'єкту управління);

розробка та прийняття державно-управлінських рішень, метою яких є досягнення визначених національних цілей (в загальному випадку ці рішення спрямовані на досягнення бажаного стану об'єкта управління);

реалізація сукупності взаємообумовлених управлінських впливів на об'єкт управління (регулюючих, координуючих, контролюючих та інших) з метою прогнозування, виявлення, нейтралізації загроз розвитку людини, суспільства і держави та запобігання їм (передусім загроз життєво важливим інтересам);

постійний моніторинг стану об'єкта управління крізь призму загроз щодо функціонуванню (розвитку) цього об'єкта з метою виявлення нової проблемної ситуації (ситуації виникають, коли визначені нові цілі розвитку, або коли виявлені чинники, що приводять до кризових явищ та криз в об'єкті управління чи середовищі його функціонування).

З огляду на викладене, очевидно, що політичні, економічні, ідеологічні та інші виміри різноманітних сторін життєдіяльності суспільства і держави мають знаходити своє адекватне відображення в управлінських рішеннях суб'єктів ДУНБ, а вирішальне значення має успішне вирішення завдання щодо своєчасного отримання та виконання системного аналізу інформації про умови функціонування та захищеності об'єктів управління від загроз.

Незважаючи на те, що специфіка ДУНБ зумовлює об'єктивну "присутність" його функцій у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави та, що перелік завдань щодо забезпечення національної безпеки наведено в Конституції України, Законах України "Про Раду національної безпеки і оборони України", "Про основи національної безпеки України", інших нормативно-правових актах, є два підходи при визначенні меж сфери управлінських впливів ДУНБ, які умовно можна назвати "широким" та "вузьким".

“Широкий” підхід, як правило, є характерним для тоталітарної системи державного управління, коли навіть при відсутності об’єктивної на те суспільної потреби, сферою ДУНБ намагаються охопити практично всі питання державного управління. Інакше кажучи, вважається, що будь-який чиновник сприяє зміцненню національної безпеки, або, навпаки, не сприяє в разі невиконання службових обов’язків. За певних умов такий підхід можна вважати виправданим (війна, надзвичайний стан тощо). При “вузькому” підході сфера ДУНБ охоплює лише *ті* функції державного управління, які зумовлені необхідністю створення належних умов (розширення наявних можливостей) щодо реалізації життєво важливих національних інтересів.

Ускладнення, взаємозалежність та взаємообумовленість суспільних процесів об’єктивно породило необхідність у *спеціалізації* державного управління *за сферами* розробки та здійснення держано-управлінських впливів *у контексті забезпечення національної безпеки*. У кожній із них є необхідність у визначені (уточнені) національних інтересів, їх пріоритетності, прогнозуванні, своєчасному виявленні, нейтралізації загроз реалізації вказаних інтересів та запобігання їм. Тому можна стверджувати про економічні, соціальні, політичні, військові та інші виміри національної безпеки. З огляду на це, починаючи з давніх часів, для безпосереднього виконання завдань щодо забезпечення безпеки індивіда, суспільства і держави почали створювати спеціалізовані державні інститути (сили, засоби) зокрема, армію, спеціальні та дипломатичні служби тощо, а також відповідні структури державного управління (міністерства, комітети, думи, ради тощо).

Урешті-решт, очевидно, що як при дослідженні проблем ДУНБ, так і при окресленні меж сфери державно-управлінських впливів, спрямованих на реалізацію життєво важливих національних інтересів, за звичайних (нормальних) умов життєдіяльності суспільства та держави, більш виправданим є другий, так би мовити, функціонально-спеціалізований підхід. Він більшою мірою зорієнтований на *конкретно-значущий* для забезпечення національної безпеки результат й не призводить до зайвого відволікання уваги вищого

керівництва на другорядні проблеми і завдання, які постійно виникають у практиці державного управління. Тому застосування функціонально-спеціалізованого підходу при окресленні сфери управлінських впливів суб'єктів ДУНБ дозволяє охопити тільки ті функції та завдання державного управління, які передусім обумовлені необхідністю створення належних умов (розширення наявних можливостей) щодо реалізації вказаних інтересів.

В ДУНБ роль суб'єкта завжди виконує той чи інший орган державної влади, який оцінюючи загрози національним інтересам, розробляє комплекс заходів і приймає відповідне управлінське рішення про необхідні дії. Тому будь-яке рішення вказаного суб'єкта є державним й визначає підстави виникнення, зміни або припинення тих чи інших управлінських відносин (у політичній, економічній, чи інших сферах). Відповідно владні відносини, що виникають у процесі ДУНБ спираються на комплекс спеціальних засобів і способів їх використання, що має забезпечити прийняття тих чи інших цінностей усіма членами суспільства.

Таким чином, характерною ознакою управлінських рішень, які приймаються суб'єктами ДУНБ, є їх владна нормативність, тобто ці рішення є юридичними актами, які надають руху механізму правового регулювання, одночасно пов'язуючи поведінку суб'єктів і об'єктів національної безпеки, можливі ситуації з тими нормами і соціальними інститутами, які мають виконувати такі рішення. Способи ж закріплення цього зв'язку досить різноманітні – від обмежень до однозначних приписів, а розрізнятися вони можуть за джерелами, змістом, правовими формами, обсягом, часом дії та іншими ознаками. Крім того серед цих рішень принципово важливими є ті, які відображені у керівних документах з питань забезпечення національної безпеки (законах, концепціях, доктринах, стратегіях, програмах тощо).

Об'єкти ДУНБ. Аналіз чинного законодавства України дозволяє дійти висновку, що **об'єктами**, на які спрямовуються управлінські впливи суб'єктів ДУНБ є: конституційні права і свободи людини і громадянина; духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності

суспільства; конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість; інформаційне і навколишнє природне середовище; природні ресурси. Викладене дає змогу стверджувати, що *опосередкованими об'єктами* для суб'єктів ДУНБ є також життя та власність громадян, соціальні, територіальні, етнічні, мовні, релігійні та інші групи, зокрема сім'я, національні та інші меншини, й саме їх право на організацію, можливість самостійно вирішувати питання групової ідентичності.

Вибір сукупності способів і засобів впливу на указані вище об'єкти управління зумовлюється необхідністю адекватного реагування на загрози національним інтересам та можливостями суб'єктів ДУНБ (які є, або можуть бути у перспективі (організаційними, економічними, адміністративними, політичними тощо)).

Варто також зазначити, що за будь-яких умов оцінку ефективності та результативності державно-управлінських рішень стосовно забезпечення національної безпеки необхідно приймати на основі результатів системного аналізу стану та динаміки розвитку суспільства і держави, внутрішнього та зовнішнього середовища їх функціонування, які доцільно зокрема, характеризувати такими показниками як: якість перехідних процесів із одного рівня на інший, лабільність, керованість, адекватність реакції на впливи зовнішнього середовища. Вихід цих показників за допустимі межі приводить у кінцевому рахунку до руйнування фізичної структури об'єкта управління. Наприклад, це може бути незворотність (катастрофічність) процесів у соціальній структурі суспільства, що призводить до його розпаду (за етнічними, релігійними, майновими чи іншими ознаками), порушення територіальної цілісності чи руйнування системи управління держави.

Досвід інших країн свідчить, що в процесі ДУНБ принципово важливим є моніторинг та оцінка порогових величин (критичних параметрів) індикаторів, індексів, показників щодо: *оборони* (забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності); *економіки* (забезпечення добробуту суспільства, господарського зростання, технологічного прогресу, раціональної участі в

міжнародному поділі праці); *суспільного устрою* (захист конституційного ладу, корекція процедур забезпечення правонаступності влади); *соціальної політики* (оцінка стану соціальної напруженості та ефективності цієї політики); *навколишнього середовища* (оцінка стану та тенденцій змін навколишнього середовища).

Інакше кажучи, суб'єкти ДУНБ, на основі результатів указанного моніторингу мають визначати оцінку загроз національним інтересам і розробляти комплекс адекватних їм державно-управлінських рішень. Тому ДУНБ є процесом управління ризиками, який передбачає прогноз, виявлення і нейтралізацію загроз, кінцевим результатом якого є виконання практичних завдань щодо підтримання національної безпеки на визначеному рівні або ж подальше поліпшення її характеристик із залученням необхідних сил і засобів, передусім сектору безпеки. Саме тому ДУНБ є невід'ємною частиною СЗНБ.

7.2. Основи розробки науково обґрунтованих рішень з питань забезпечення національної безпеки

Державне управління є одним із основних видів суспільної діяльності та офіційно визнано у багатьох країнах, у тому числі й в Україні окремою галуззю науки. Дослідження у цій галузі науки охоплюють теоретичні, методологічні та практичні проблеми становлення та розвитку державного управління, спрямовані на виявлення законів, закономірностей, принципів, тенденцій, системних характеристик державного управління, технології розробки, прийняття та впровадження управлінських рішень тощо. Тому визначальною передумовою ефективного ДУНБ є інтеграція накопичених знань в теорії державного управління та теорії національної безпеки. Йдеться про їх систематизацію, пошук закономірностей, визначення внутрішньої ієрархії між поняттями тощо у процесі досліджень проблем. З огляду на сказане, актуальними є:

вдосконалення методології прогнозування, стратегічного планування, розробки та імплементації керівних документів з питань забезпечення національної безпеки;

розробка методичних підходів щодо обґрунтування раціональної організаційно-функціональної структури СЗНБ та її складових, передусім сектору безпеки;

наукове обґрунтування методик визначення критичних (порогових) значень межі нормального функціонування об'єктів національної безпеки, параметрів (індикаторів, показників) оцінки загроз національним інтересам, оцінки ефективності та результативності ДУНБ у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави;

наукове обґрунтування сучасних методів моніторингу та контролю за результатами ДУНБ;

оптимізація процедур пошуку оптимальних державно-управлінських рішень, спрямованих на забезпечення національної безпеки.

Проблема наукового обґрунтування шляхів підвищення результативності та ефективності функціонування системи ДУНБ набула більшої актуальності після зростання рівня відносно нових загроз національним інтересам і міжнародній стабільності, які набули транснаціонального характеру. Зокрема, мова йде про: міжнародний тероризм, організовану злочинність, масову нелегальну міграцію, глобальні проблеми забезпечення енергетичної та екологічної безпеки. З огляду на це доцільним є здійснення аналізу сутності державного управління у сфері національної безпеки, як виду суспільної діяльності та підгалузі науки державного управління і на цій основі визначити наукові основи розробки управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки.

Перш за все варто зазначити, що регулювання суспільних відносин (а це визначальна функція держави) знаходить своє відображення у державному управлінні. Зрештою, його головною метою є узгодження та створення умов для всебічного задоволення різноманітних інтересів людини, різних соціальних

груп, суспільства і держави для забезпечення їх безпечного розвитку. Тому після утворення національних держав та виникнення об'єктивної необхідності застосування основ теорії управління у сфері суспільних відносин, а також після зростання масштабів і складності завдань, які вимагали відповідного втручання з боку державних інститутів, державне управління стало окремим видом професійної діяльності та виділилося в окрему галузь наукових знань.

Певною мірою те ж саме можна сказати і про основи теорії національної безпеки. Проблема наукового обґрунтування шляхів забезпечення сталого і прогресивного розвитку національних держав та міжнародного співтовариства набула актуальності після Другої світової війни та появи відносно нових загроз національним інтересам і міжнародній стабільності.

Разом з тим аналіз свідчить про відсутність єдності серед дослідників і практиків не тільки щодо понятійно-категорійного апарату у сфері забезпечення національної безпеки, а й щодо поняття “державне управління”.

Стосовно державного управління існують два принципово різні підходи щодо з'ясування його сутності. Згідно першого, вказане управління розглядається як суспільна діяльність, що охоплює законодавчу, виконавчу і судову гілки влади, що зумовлює поєднання політичних, правових та адміністративних функцій при дослідженні та практичній реалізації державного управління, а згідно другого - під ним розуміється головним чином діяльність органів виконавчої гілки влади.

Із-за необхідності реалізації системного підходу щодо забезпечення національної безпеки, перший підхід щодо з'ясування сутності ДУНБ більшою мірою відповідає функціям та завданням, які на нього покладаються, тобто вказане управління зумовлює необхідність узгодженої діяльності усіх органів державної влади.

Принциповою ознакою державного управління є його цілеспрямованість. Саме тому багато дослідників, зокрема, Г.В.Атаманчук, А.А.Кокошин, С.П.Мосов, Н.Р.Нижник, Г.Райт загалом єдині в тому, що у цьому разі суттю управлінської діяльності є досягнення тих чи інших цілей, а його змістом – дії

щодо досягнення вказаних цілей. Це обумовлено тим, що системний підхід при аналізі управлінських аспектів функціонування соціальних систем передбачає дослідження управління як процесу цілеспрямованого впливу суб'єкта управління на об'єкт управління. При цьому суб'єктом управління є система спеціально створених органів державної влади, між якими розподілені певні функції державного управління, а об'єктом – суспільні відносини в процесі яких виникають інтереси (потреби) самозбереження та подальшого розвитку і відповідно, цілі, спрямовані на їх задоволення, у тому числі в безпеці.

Важливо також, що в сучасній теорії систем суспільство прийнято розглядати як складну, динамічну відкриту систему, здатну до самоорганізації. Для опису ж та дослідження параметрів, які відображають функціональні можливості самозбереження вказаної системи широко використовують поняття *гомеостазу*, під яким розуміють здатність соціальної системи щодо збереження у деякому інтервалі життєво важливих для її існування параметрів. Це головна передумова збереження структурної цілісності системи, оскільки вихід цих параметрів за допустиму межу невідворотно призводить до фізичного руйнування, тобто загибелі системи.

В свою чергу, під *самоорганізацією* розуміється вища форма адаптації системи до змін у самій системі та впливу зовнішнього середовища шляхом цілеспрямованих змін в системі, які забезпечують виконання завдань, принципово важливих для життєдіяльності системи. При цьому самоорганізація можлива тільки в складних системах, для яких принциповою особливістю є масовість однорідних елементів, які можуть бути складними при простих взаємодіях. Тому можна стверджувати, що значною мірою державні інституції виконують роль структури, а державне управління – механізму суспільної самоорганізації або суспільного самоуправління.

Принципово важливим є й те, що обов'язковою умовою здійснення процесу самоорганізації є ідентифікація динаміки системи, тобто її структурно-функціональних змін в умовах, які постійно змінюються. Фахівці навіть стверджують, що саме необхідність розв'язання проблеми ідентифікації

(індивіда, соціальної групи, нації, держави і навіть природних явищ), лежить в основі сучасних управлінських задач.

Оскільки управління являє собою неперервний процес суб'єкт-об'єктних відносин, в ході якого відбувається реалізація певних управлінських функцій, то ДУНБ можна розглядати як здійснення вказаних функцій, а саме: функцій планування, організації, координації, мотивації та контролю, які виконуються з метою формулювання і досягнення цілей, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки. Виконання вказаних функцій за допомогою спеціально створених інститутів (органів, установ, організацій) у контексті забезпечення національної безпеки є визначальним для забезпечення самого існування держави, охорони політичної системи, економічної та соціальної структури, організації та упорядкування соціально неоднорідного суспільства, збереження його цілісності.

Для оцінки якості державного управління в цілому і в сфері національної безпеки зокрема необхідно враховувати багато факторів. Але у будь-якому випадку це природно-географічні, соціально-економічні та політичні умови, а також наявні тенденції та їх динаміка щодо накопичення суспільством матеріальних й духовних цінностей.

Ефективне управління завжди має динамічний характер, а процеси, які відбуваються у суспільстві мають тенденцію до прискорення в часі. Тому для ДУНБ постійно існує необхідність у постійному підвищенні його якості, що неможливо без наукового аналізу можливих управлінських ситуацій для визначення способів ефективного розв'язання управлінських проблем, які виникають у процесі реалізації національних інтересів.

Загальновідомо, що державне управління може здійснюватися у двох режимах: за нормальних або за надзвичайних умов. Це певною мірою допомагає зрозуміти суть проблемної ситуації, яка виникає внаслідок невідповідності існуючого і бажаного стану об'єкта управління, коли стає явною необхідність зміни цілей розвитку та параметрів вказаного об'єкта.

Проблемні ситуації виникають за умов, коли поставлені нові цілі розвитку або внаслідок розвитку подій, що призводять до кризових явищ (криз). В останньому випадку й виникає необхідність в управлінні за надзвичайних умов.

Тобто у першому випадку проблемна управлінська ситуація полягає у необхідності розв'язання проблеми: як досягти кращого стану або іншими словами, як цілеспрямовано змінити межу майбутнього об'єкту управління у напрямку його кращого стану. Це означає, що управління має здійснюватися за відхиленнями, які спричиняються дією зовнішніх і внутрішніх чинників, тобто за розбіжністю між параметрами функціонування об'єкта управління та цілями управління.

В іншому випадку має місце необхідність розв'язання іншої проблеми. Суть її полягає в тому, як уникнути втрати того, що вже є, тобто така проблема виникає за наявності ситуації, коли є загрози порушення межі існуючого (нормального) стану об'єкта управління у більш гіршу сторону. Це означає, що управління має здійснюватися за збуренням, тобто в умовах, коли система управління реагує на можливість відхилення від стану нормального функціонування внаслідок дії зовнішніх і внутрішніх чинників.

Інтерпретуючи сказане на ДУНБ, можна стверджувати, що у першому випадку мова йде про концентрацію зусиль вказаного управління на реалізації національних інтересів (досягненні визначених національних цілей), як усвідомлених суспільством і політичною елітою потреб. В іншому ж випадку основні зусилля ДУНБ мають бути зосереджені на захисті вказаних інтересів від тих чи інших загроз в умовах надзвичайного чи воєнного стану.

Не викликає сумніву, що прогресивний розвиток суспільства, безпека держави, її входження до кола розвинених країн світу залежать від ефективності управлінських рішень суб'єктів ДУНБ. Проте сьогодні в Україні бракує системності та обґрунтованості вказаних рішень, що вже привело до значних втрат її потенціалу, тобто спостерігається фрагментарність, розбалансованість, суперечливість, непослідовність управлінських рішень з

питань забезпечення національної безпеки як при розробці державної політики, так і при її реалізації. Тому для підвищення ефективності ДУНБ важливою є розробка та впровадження нових управлінських технологій.

Управлінські технології – це сукупність методів і процесів управління, науковий опис способів управлінської діяльності, а отже, і прийняття управлінських рішень, для досягнення визначених цілей. Якщо покласти в основу класифікації управлінських технологій ідеї цільового управління, як орієнтованого на кінцевий результат, то вказані технології можна поділяти на: технології цільового управління та процесного управління. Сьогодні в Україні використовують головним чином технології першого виду, тобто управління за результатами, які реалізуються шляхом постійних вказівок та контролю їх виконанням.

Як правило, виділяють два основні напрямки удосконалення технологій підготовки і прийняття управлінських рішень: розвиток методології, яка наближує сучасні напрацювання теорії державного управління безпосередньо до управлінців; розвиток теорії, в якій об'єктом аналізу й удосконалення є основні стадії процесу розробки управлінських рішень (виявлення проблемної ситуації, оцінка наявних можливостей, розробка альтернатив тощо), які мають розглядатися з системних позицій.

Значною науковою й практичною проблемою управлінської діяльності у процесі забезпечення національної безпеки залишається планування (визначення) цілей розвитку та розробка відповідної стратегії їх досягнення.

Це планування одночасно охоплює кілька завдань у процесі управлінської діяльності, зокрема: визначення цілей, прогнозування, оцінка можливостей, адаптація до середовища об'єкта управління. Тому вказане планування передбачає всебічне охоплення і вивчення проблем забезпечення прогресивного розвитку об'єкта управління і за своєю суттю є стратегічним.

Стратегія ж нерозривно пов'язана з політикою, бо остання визначає цілі та засоби їх досягнення, а прийняття тієї чи іншої стратегії - це завжди управлінське рішення щодо реалізації політики. При цьому принципово

важливим для ДУНБ у процесі визначення цілей та розробки стратегії їх досягнення, є врахування ризику, пов'язаного з визначенням чи недосягненням цілі того чи іншого рішення.

Чільне місце у теорії прийняття рішень займають також організаційні рішення. Вони пов'язані з організаційним проектуванням і полягають у визначенні структури управлінської системи, розподілі функцій між її елементами (підрозділами, посадовими особами), встановленні статусу і повноважень (компетенцій) останніх, схем взаємовідносин між ними тощо. Розв'язання проблеми прийняття ефективних організаційних рішень у процесі ДУНБ завжди є актуальним завданням. У цьому разі чільне місце належить синтезу відносно різних типів моделей прийняття державно-управлінських рішень, а саме: *раціональної* (акцент робиться на зв'язку між цілями та засобами їх досягнення); *правової* (акцентується увага передусім на дотриманні процедур розробки та прийняття управлінського рішення у контексті його відповідності чинному законодавству); *політичної* (передбачає врахування головним чином політичних чинників); *соціально-психологічної* (головним акцент - особистісні та групові фактори впливу).

Принципово важливим є й те, що в багатьох випадках у процесі ДУНБ ті хто приймає управлінське рішення, як правило, вибирають їх із певної кількості альтернатив, які їм відомі. Тому здебільшого задовольняються не стільки оптимальними рішеннями, як тими, що дозволяють певною мірою досягти поставленої цілі й більш-менш розв'язати управлінську проблему. Це означає що, свідомо чи ні, та за різних на те причин, управлінці дотримуються так званої *концепції вимушеної раціональності*. При цьому йдеться про систему рішень в ієрархічній структурі управління, оскільки: прийняття рішень здійснюється на всіх рівнях, між якими існують взаємозв'язки; рішення, яке приймається на вищому ієрархічному рівні, надає відповідну динаміку та спрямованість управлінським рішенням нижчих рівнів. З огляду на це теоретично найбільш розробленою є модель раціонального прийняття рішень, яка включає такі етапи: діагностування проблеми; формулювання обмежень та

критеріїв для прийняття рішень; виявлення альтернатив та їх оцінку; вибір кращої з альтернатив.

Вказана модель раціонального прийняття рішень є розповсюдженою в державному управлінні. Але щодо ДУНБ вона має бути доповнена **механізмом формування суб'єктивної ймовірності** в процесі прийняття управлінських рішень. Це обумовлено тим, що у процесі прийняття стратегічних управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки їх приймають посадові особи, які не тільки займають вищі шаблі в ієрархічній управлінській вертикалі, а й певні характеристики цієї особи, які не можуть не впливати на прийняття остаточного рішення. Серед них, зокрема: схильність до ризику; ціннісні орієнтації та особисті уподобання при виборі засобів і способів досягнення цілі; практичний досвід реалізації наявних у розпорядженні засобів управлінських впливів; вольові особисті якості; вік та стан здоров'я.

З огляду на це при науковому обґрунтуванні управлінських рішень у процесі ДУНБ необхідно використовувати методи і прийоми, які стосуються психолого-соціологічних аспектів управління об'єктами національної безпеки і розроблені в **теорії мотивації**, яка має дві складові: **теорії задоволення** (теорія потреб) та **процесуальні теорії** (ґрунтується на розумових процесах індивідів).

Серед теорій задоволення загальновідомими є теорія **ієрархії потреб**, яка складається із трьох рівнів потреб: життєвих потреб (фізіологічних і безпеки); потреб у взаєминах (між особистих стосунках); потреб у підвищенні поваги до себе та щодо самореалізації, а серед процесуальних найвідомішою є теорія справедливості та сподівання.

Практична реалізація вказаних вище моделей при науковому обґрунтуванні управлінських рішень у процесі ДУНБ передбачає застосування **системного і ситуаційного підходів**, а також **системного аналізу**.

Системний підхід і системний аналіз орієнтує зусилля у процесі пошуку управлінських рішень на розкриття цілісності об'єкта, виявлення

різноманітних взаємозв'язків між його елементами, а також механізмів, які забезпечують вказану цілісність та зведення їх в єдину теоретичну картину.

Ситуаційний підхід передбачає застосування тих чи інших методів управління залежно від їх ефективності в конкретній ситуації. Методологія ситуаційного підходу базується на адекватній інтерпретації ситуації та професійному володінні засобами управління. Це дає змогу більш ефективно застосовувати у процесі управління наявні засоби, допустимі способи й прийоми їх використання адекватно ситуаціям, що виникають в процесі ДУНБ, передбачати їх ймовірний розвиток у контексті наслідків прийнятих управлінських рішень, тобто підхід зумовлює необхідність врахування при розробці і реалізації управлінських рішень особливостей та умов розвитку країни у контексті забезпечення їх безпеки.

Без дослідження та врахування об'єктивно існуючих, стійких (таких, що повторюються) взаємозв'язків між явищами, подіями тощо у процесі управління соціальними об'єктами та без врахування основних принципів вказаного управління, воно втрачає характер науково обґрунтованого. Тому фундаментальну основу ДУНБ утворює система закономірностей та принципів здійснення управлінських процесів.

Серед закономірностей, характерних для системи ДУНБ слід виділити: *цілісність* (у системі виникають якості, якими не володіють її елементи); *цілеспрямованість* (організаційні системи завжди створюються для досягнення певних цілей); *ієрархічність* (соціальні системи завжди мають ієрархічну структуру); *комунікативність* (соціальна система не може бути ізольована від навколишнього середовища); *упорядкованість* (стійкість певним чином орієнтованих елементів системи); *історичність* (будь-яка соціальна система проходить певні етапи становлення, розквіту та занепаду або перетворення); *еквіфінальність* (здатність соціальних систем досягати певного стану, який залежить виключно від параметрів системи); *стабільність* (залежить від кількості зв'язків між елементами системи; чим їх менше, тим стабільніша система).

Характерною особливістю, що характеризує сучасну науку державного управління є й намагання комплексно врахувати політичні, економічні, ідеологічні та інші виміри різноманітних сторін життєдіяльності суспільства і держави, більш активно застосовувати методи і науковий апарат, розроблений в межах, так званих точних наук (методи дослідження операцій, імітаційне моделювання тощо). Це стосується й ДУНБ й має знаходити своє адекватне відображення при підготовці управлінських рішень, спрямованих на реалізацію національних інтересів.

Крім того, серед принципів, які мають бути враховані у процесі ДУНБ, варто вказати на такі: **раціональної організації управлінського процесу** (зокрема, пропорційність, неперервність, ритмічність, концентрація однорідних предметів праці, гнучкість, цілеспрямованість, комплексність, наукова обґрунтованість шляхів і засобів досягнення цілей); **зворотного зв'язку**; **релевантності інформації** (передбачає застосування інформаційного фільтру, оскільки інформація, яка надходить до суб'єкта управління, як правило, має властивість надлишковості); **соціальної відповідальності**; **раціональної структури управління** (мінімізація ланок управління, виключення дублювання функцій, мінімізація потоків команд з кожної ланки управління та інші); **управління якістю рішень** (передбачає встановлення стандартів, запровадження методів мотивації, здійснення контролю тощо).

В цілому, запровадження та вдосконалення наукових основ ДУНБ, передбачає:

інтеграцію накопичених знань в теорії державного управління і теорії національної безпеки та системне використання результатів досліджень інших галузей науки (філософії, політології, соціології, економіки, військових наук та інших) у контексті обґрунтування шляхів, засобів і способів реалізації національних інтересів;

аналіз та класифікацію можливих управлінських ситуацій у процесі забезпечення національної безпеки для визначення сукупності засобів і способів ефективного реагування на загрози національним інтересам;

удосконалення технологій підготовки, прийняття та імплементації управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки;

розвиток наукових досліджень, пов'язаних з вдосконаленням прогнозування, стратегічного планування, обґрунтуванням раціональної організаційно-функціональної структури системи ДУНБ та належної координації діяльності її складових, а також розробкою ефективних систем моніторингу та методів контролю реалізації прийнятих управлінських рішень);

синтезування раціональної, правової, політичної та соціально-психологічної моделей прийняття державно-управлінських рішень у процесі забезпечення національної безпеки та механізму формування суб'єктивної імовірності при їх прийнятті;

застосування системного та ситуаційного підходів, системного аналізу у процесі формування та прийняття управлінських рішень;

комплексне врахування закономірностей та принципів здійснення управлінських процесів характерних ДУНБ.

Урешті-решт, наукове обґрунтування управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки залежить і від оперативного отримання та системного аналізу різноманітної інформації про об'єкт управління (зокрема, про можливості та загрози щодо його розвитку). Розв'язанню цієї проблеми слугує модель інформаційного механізму прийняття вказаних рішень.

7.3. Моделювання процесу розробки та прийняття рішення щодо забезпечення національної безпеки

Процес прийняття управлінських рішень суб'єктами системи ДУНБ відображає поєднання взаємопов'язаних політичних, економічних, соціологічних, юридичних, психологічних та інших механізмів, на які здійснюють вплив чинники, що характеризують внутрішнє та зовнішнє середовище функціонування об'єктів національної безпеки. Проте юридична наука здебільшого розглядає прийняття управлінських рішень як процес

виконавчо-розпорядчої діяльності, спрямований на встановлення певних правил поведінки організацій, установ, посадових осіб, громадян, тобто акцентується увага на *інституціонально-правовому* аспекті процесу прийняття управлінських рішень, який інтерпретується як визначена законодавством процедура ухвалення нормативно-правових актів, а іншим його складовим майже не приділяється уваги.

Водночас на процес розробки та прийняття управлінських рішень суб'єктами ДУНБ здійснюють вплив й інші чинники, серед яких є досить важливі, зокрема: формування та узгодження цілей, які мають бути досягнуті, визначення їх пріоритетності для об'єкта та суб'єкта управління; збір та системний аналіз інформації стосовно суб'єктів та об'єктів управління, необхідної для розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень, зокрема щодо умов їх функціонування; формулювання альтернативних управлінських рішень та визначення чіткої процедури вибору раціонального із них; дослідження проблемних аспектів побудови та ефективного функціонування системи моніторингу виконання ухвалених рішень (передусім у контексті зміни умов функціонування суб'єкта та об'єкта управління).

Досвід управління об'єктами національної безпеки, дозволяє дійти висновку про необхідність аналізу ролі та взаємозв'язку вказаних складових та чинників процесу прийняття управлінських рішень з дотриманням певних принципів, а саме:

1. *Принципу поліцентричності*, згідно з яким оточуюче середовище (умови функціонування об'єкта управління) розглядається як дуже складний для аналізу об'єкт та рівнозначна сторона у процесі прийняття управлінського рішення. При цьому, залежно від цілей дослідження та управління, в одному випадку цей об'єкт може бути розглядатися як система, а в іншому, як елемент деякої іншої системи. Так, міжнародна безпека є середовищем (системою), в якому формується національна безпека. Інші приклади: соціальне управління, включає як підсистему – систему державного управління, а остання – є середовище формування системи ДУНБ; національні цілі розглядаються не

тільки як результат оцінки ситуації, яка склалася у тій чи іншій сфері національної безпеки, а й як результат декомпозиції національних інтересів.

2. *Принципу ієрархії* (спосіб визначення цілі управління має бути ієрархічним).

3. *Принципу ентропійності*, згідно з яким розробники проекту управлінського рішення зобов'язані чітко структурувати управлінську ситуацію за ступенем наявної в ній невизначеності. Дотримання цього принципу зумовлюється специфічною ознакою управлінських ситуацій у процесі забезпечення національної безпеки, а саме, як правило, невизначеністю наявної інформації щодо об'єкта управління та динаміки зовнішніх і внутрішніх змін умов його функціонування (особливо це проявляється в оцінках загроз національним інтересам).

4. *Принципу оптимальності*, згідно якого має бути здійснена оцінка витрат необхідних ресурсів і результатів управлінського рішення по кожному варіанту та багатокритеріальна оцінка того варіанта, який уявляється кращим.

5. *Принципу адекватності мети і результату*, згідно якого для альтернативних рішень мають бути отримані оцінки можливого рівня захищеності національних інтересів, у разі практичної реалізації альтернатив.

6. *Принципу адекватності управлінських рішень рівню загроз*, згідно якого мають розглядатися альтернативи, які передбачають адекватне реагування на загрози національним інтересам, оскільки не адекватність реагування може спровокувати зростання рівня вказаних загроз⁵²

7. *Принципу багатоваріантності*, згідно якого прийняття управлінського рішення суб'єктами системи ДУНБ розглядається як результат вибору зі списку альтернативних рішень, отже, доцільно розробити достатню кількість вказаних альтернатив.

Крім того, системний аналіз дозволяє уявити процес інформаційного супроводження процесу розробки та прийняття управлінського рішення

⁵² Коли загроза національній безпеці ідентифікована як "реальна небезпека" цей принцип може не дотримуватися

суб'єктами ДУНБ як взаємодію інформаційних потоків, дослідження яких необхідно здійснювати у контексті зв'язку із зовнішніми і внутрішніми умовами (середовищем) функціонування об'єкта та суб'єкта управління. Показники, які характеризують ці умови (середовище) часто суперечливі та мають імовірний характер, тобто їм важко дати однозначну оцінку, але саме вони є джерелом вихідної інформації про об'єкт управління.

Процес прийняття управлінського рішення суб'єктами ДУНБ також може бути поділено на етапи, на кожному з яких виконуються певні операції щодо опрацювання тієї чи іншої інформації. У цьому разі вказані операції – це перелік і послідовність дій, які необхідно виконати на кожному етапі опрацювання інформації, у тому числі порядок дій і умови щодо переходу до іншого етапу роботи. Вказані операції та весь процес можуть бути за необхідності повторені, тобто процес є ітераційним по суті і його можна, залежно від умов управлінської ситуації (зокрема часу, який є у розпорядженні суб'єктів ДУНБ), продовжуватися поки не буде знайдено управлінське рішення, яке задовольняє обраному критерію.

З огляду на викладене, описані вище складові та чинники процесу прийняття державно-управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки, інституціонально-правовий аспект цього процесу та необхідність дотримання вказаних принципів, можуть бути враховані (об'єднані) в моделі інформаційного супроводження процесу розробки та прийняття управлінського рішення щодо забезпечення національної безпеки (рис. 7.1). Призначення моделі – систематизувати та надавати додаткові інструментальні можливості щодо структурування та аналізу змісту, а також упорядкування спрямованості інформаційних потоків між суб'єктами ДУНБ та об'єктами управління, починаючи від вивчення (аналізу) умов (середовища) функціонування об'єкта та суб'єкта управління й закінчуючи прийняттям відповідного управлінського рішення.

Водночас при розробці та використанні вказаної моделі необхідно враховувати, що зміст процесу прийняття управлінських рішень щодо

забезпечення національної безпеки завжди відображає існуючі владні відносини, національні цінності та визначені на офіційному рівні національні інтереси, їх ієрархію й підтримується правовим механізмом політичної системи суспільства.

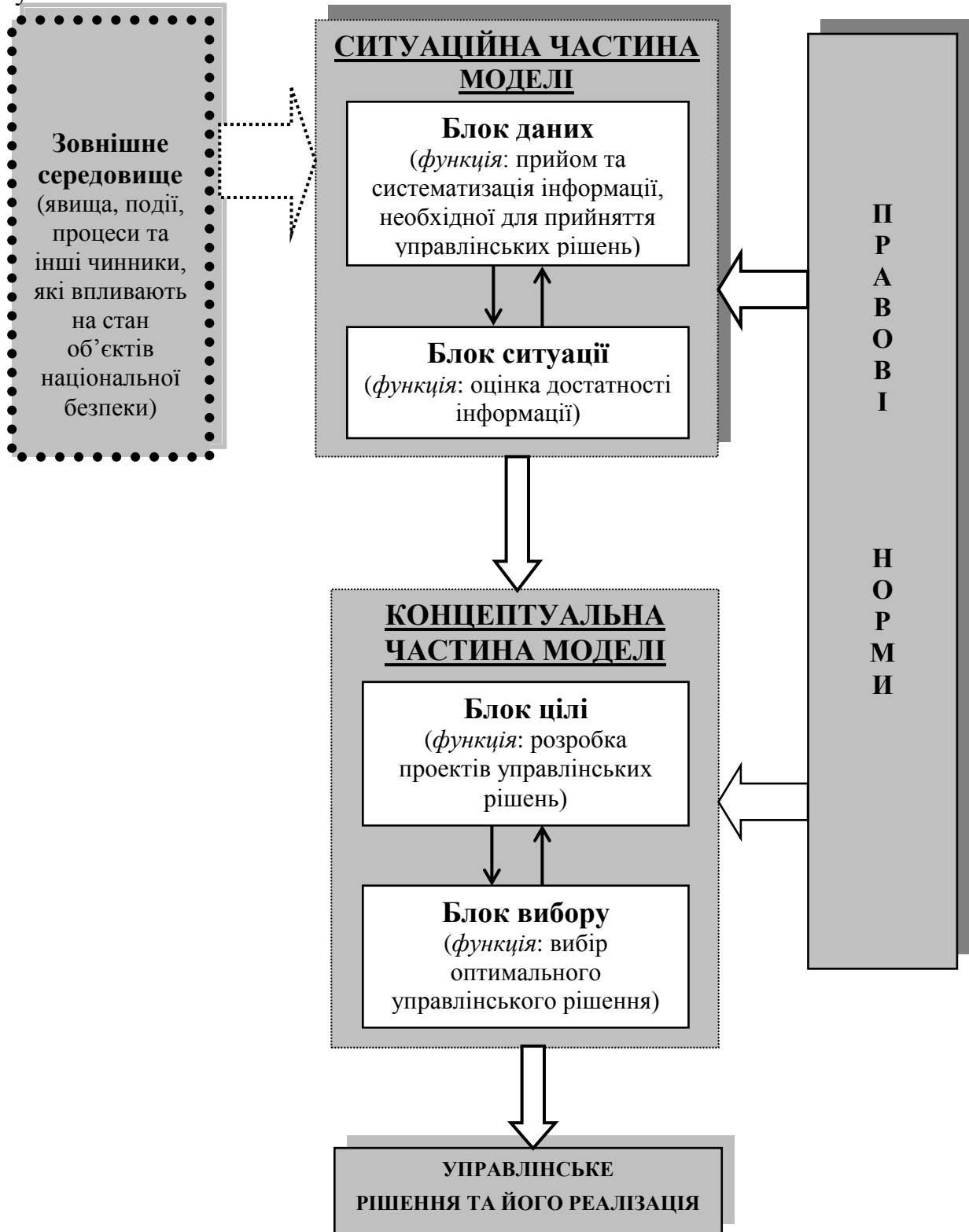

Рис. 7.1. Модель інформаційного супроводження процесу розробки та прийняття управлінського рішення щодо забезпечення національної безпеки

Таким чином, модель інформаційного супроводження процесу розробки та прийняття управлінського рішення з питань забезпечення національної безпеки є відображенням певного алгоритму опрацювання інформації, який тісно пов'язаний із зовнішнім і внутрішнім середовищем функціонування об'єктів та суб'єктів ДУНБ. Як видно із представленої схеми моделі, послідовність операцій процесу розробки та прийняття управлінського рішення з питань забезпечення національної безпеки, утворюють *ситуативну* та *концептуальну* складові моделі.

Ситуативна частина моделі відображає етапи прийняття, аналізу, систематизації та оцінки інформації (у тому числі й її достатності), необхідної для прийняття управлінських рішень щодо об'єкта управління. Це дозволяє суб'єктам системи ДУНБ здійснити реальну оцінку стану об'єкта управління та тенденцій його розвитку. Очевидно, що операції з опрацювання інформаційних масивів мають виконуватися за певними процедурами (алгоритмами), які б забезпечили оперативність та якість вихідних даних для наступних етапів процесу розробки та прийняття управлінського рішення суб'єктами системи ДУНБ.

Концептуальна частина моделі відображає етапи розробки проектів управлінських рішень (альтернатив) та вибір оптимальної із них, що передбачає, зокрема аналіз можливих сил, засобів і способів досягнення цілей поставлених суб'єктами системи ДУНБ, визначення можливих шляхів їх досягнення, формування критерію вибору оптимального рішення.

Таким чином, дії суб'єктів системи ДУНБ щодо прийняття управлінського рішення стосовно об'єкта управління об'єднані в єдину систему, схематичним відображенням якої є описана вище модель. Ці дії передбачають виконання низки операцій, які утворюють відносно завершені етапи послідовного опрацювання інформації, серед яких:

прийом (отримання, пошук тощо) інформації, аналіз її достовірності та важливості для прийняття управлінських рішень;

оцінка достатності й придатності інформації для цілей прийняття управлінського рішення з огляду на необхідність всебічного опису ситуації, в якій перебуває об'єкт управління;

обґрунтування варіантів адекватної реакції на вплив зовнішнього середовища у контексті пошуку адекватної відповіді на загрози національним інтересам, що знаходить свій прояв у розробці відповідного управлінського рішення суб'єктами ДУНБ;

вибір із можливих альтернатив управлінського рішення (за допомогою обраного критерію оптимальності).

Важливо, що вказані етапи опрацювання інформації взаємопов'язані, а кожний наступний зазнає впливу попереднього. Крім того можна визначити та уточнити основні функції та відповідні задачі, які мають виконуватися на кожному етапі опрацювання інформації, починаючи від етапу вивчення стану об'єкту управління та закінчуючи етапом реалізації алгоритму вибору найкращого рішення з можливих варіантів.

Основними перевагами формалізації інформаційного супроводження процесу розробки та прийняття управлінського рішення щодо забезпечення національної безпеки у вигляді такої моделі є те, що:

інформаційне супроводження вказаного процесу можна розглядати як систему, що складається із певного числа входів та виходів;

є можливість певною мірою уникнути суб'єктивізму при виборі управлінських рішень, як кінцевих, так і на кожному етапі опрацювання інформації, завдяки заміні не чітких формулювань більш чіткими, бо завжди можна домовитися відносно тих чи інших критеріїв чи процедур оцінювання;

в залежності від складності та специфічності управлінської проблеми, яка має бути розв'язана суб'єктами системи ДУНБ, на кожному етапі опрацювання інформації можна використати ті чи інші математичні (формальні) методи для пошуку оптимальних рішень.

Як зазначалося, специфіка управління щодо реалізації національних інтересів породжує певні особливості організації процесу розробки та

прийняття управлінською рішень суб'єктами ДУНБ. Так, ієрархія національних інтересів здійснює вплив на пошук та вибір управлінських альтернатив у контексті їх значущості для забезпечення національної безпеки і, таким чином, будь-яка стратегія дій суб'єктів ДУНБ має передбачати оцінку можливих наслідків у разі її реалізації. Важливо також, що на визначення національних інтересів, їх ієрархії та внутрішніх чинників, які визначають засоби і способи їх реалізації, а, отже, і вибір відповідної стратегії, здійснюють значний вплив і зовнішні чинники. Тому потік інформації, що надходить у систему ДУНБ, здійснює значний вплив на ситуативну складову моделі. Це потребує гнучкості та чутливості вказаної складової, висуває до неї вимоги бути максимально відкритою для інформації.

Водночас, як відомо, головна особливість, що притаманна державно-управлінським рішенням, їх державно-владний характер. Він проявляється в концептуальній складовій моделі інформаційного супроводження процесу прийняття управлінських рішень суб'єктами ДУНБ й постає як узгоджена підсистема нормативно-владних вимог до опрацювання інформації на всіх вищезазначених етапах. Тому ця складова моделі є досить закритою та статичною. Але в умовах кардинальних змін ціннісних орієнтацій суспільства, розглядати концептуальну складову моделі, як абсолютно закриту систему, недоцільно. Вона повинна оперативно відкликатися на інтереси суспільства та глобальні зміни політичного та економічного простору.

Таким чином, функціонування моделі інформаційного супроводження процесу прийняття управлінських рішень суб'єктами ДУНБ передбачає взаємодію двох інформаційних потоків: потоків, що відображають вимоги, які випливають із національних цілей держави та викладені в законодавстві з питань забезпечення національної безпеки та потоків інформації, які свідчать про потреби та умови розв'язання конкретних проблемних ситуацій. Тому модель передбачає врахування характерних рис ситуацій, що викликають необхідність прийняття управлінських рішень, вимог, які продиктовані

національними інтересами та формують поточні завдання по досягненню національних цілей, а також критеріїв оцінки альтернатив вказаних рішень.

Проте, оскільки ситуаційна складова моделі функціонує як відкрита, а концептуальна, як відносно замкнена, то структура моделі повинна містити елементи, які роблять її концептуально замкненою. Такими елементами є правові норми (вимоги законодавства), що й знайшло своє відображення в моделі. Вони є засобом забезпечення взаємодії ситуативного і концептуального елементів моделі інформаційного супроводження процесу прийняття управлінського рішення суб'єктами системи ДУНБ та інструментом узгодження потреб розвитку суспільства і держави з реаліями зовнішнього середовища.

Таким чином, методологічною цінністю моделі інформаційного супроводження розробки та прийняття управлінського рішення щодо забезпечення національної безпеки є можливість використання у подальшому математичних (формальних) методів для аналізу інформаційних потоків. Разом з тим, модель не відображає подальші управлінські дії, які пов'язані з практичною реалізацією прийнятого управлінського рішення, тобто вирішення завдань планування, організації та контролю виконання рішення. Але, очевидно, що модель може стати важливим елементом на вказаних етапах реалізації управлінського рішення в загальній моделі управління об'єктами національної безпеки, розробка та використання якої має важливе значення для вирішення завдань щодо підвищення ефективності та результативності управління у сфері забезпечення національної безпеки.

7.4. Баланс інтересів суспільства та держави, як мета суб'єктів забезпечення національної безпеки

Суперечливість інтересів людини та суспільства. Загальновідомо, що в людині проявляється як природна, так соціальна сутності, які доповнюють одна одну. Не можна ігнорувати фізичну, генетичну, природну сутність людини, оскільки вона, як і тварини, потребує їжі, чистого повітря, води. З другого боку,

не можна ігнорувати й те, що людина підноситься над природою в духовно-культурному сенсі, відрізняючись від тваринного світу усвідомленням суспільної ролі та сенсу свого життя, тобто є істота соціальна.

Інтереси людини є відображенням потреб її розвитку та самозбереження. Людиною та суспільством вони оцінюються як реальні чи не реальні, істинні чи не істинні, справедливі чи несправедливі тощо. Ці оцінки закріплюються в суспільній свідомості та культивуються як критерії, заборони, цілі тощо. В кінцевому підсумку вони є орієнтирами суспільної діяльності кожної особистості.

Врешті-решт, у повсякденному житті діяльність індивідів, які мають особисті інтереси та цілі, утворюють основу буття. Особистий інтерес – це, зокрема, право на життя, свободи людини, її зацікавленість в соціальному захисті, в можливості отримати освіту, медичну допомогу тощо. Тому безпека – необхідна умова життєдіяльності громадянина, незалежно від політичного режиму чи територіального устрою держави, того чи іншого історичного періоду розвитку суспільства. Водночас інтереси людини (індивіда) та суспільства часто не співпадають, оскільки інтереси суспільства (цілого) не є сумою інтересів громадян (частин). Це загальновідома властивість систем. Кожна людина неповторна й сприймає та захищає ті чи інші цінності у відповідності з конкретними обставинами власного життя.

Загрози для людини – це фактори, які здійснюють деструктивний, негативний вплив на її природну та соціальну сутність, породжують небезпеки оптимальним умовам її життєдіяльності. Внаслідок вказаних загроз людині може бути заподіяно шкоду або її розвитку буде надана небажана динаміка. За розмахом та масштабами можливих наслідків для людини загрози можуть бути: глобальними, регіональними, національними, локальними, поодинокими, довгостроковими, а при аналізі проблеми забезпечення безпеки людини, найчастіше розглядаються джерела загроз природного, техногенного та соціального походження, можливі правові та організаційно-технічні механізми їх нейтралізації.

Очевидно, що на безпеку людини впливають і загрози глобального характеру, зокрема: глобальні кліматичні зміни; дестабілізуючий розвиток демографічних процесів у світі; симптоми вичерпаності природних та енергетичних ресурсів; наявність величезних запасів засобів збройної боротьби; розростання кількості різноманітних збройних конфліктів. Проте погляди науковців щодо впливу глобалізації на безпеку людини суттєво різняться, оскільки, якщо для передових країн глобалізація відкриває нові можливості економічного розвитку, то іншим країнам, як правило, залишається вибір між відсталістю та ізоляцією.

Безумовно, сучасна глобалізація породжує феномен глобальної влади, оскільки сприяє появі економічних важелів цієї влади, що проявляється, зокрема, в пануванні у світовому економічному просторі ТНК, які нетерпимі до національних особливостей, а отже і до суверенітету. Особливо показові у цьому плані дії фінансово-спекулятивного капіталу, який вкрай негативно впливає на будь-які національні спроби забезпечити соціальний захист людини або підтримати соціальними програмами бідні верстви населення. Розвинені країни, об'єднавши свої капітали в могутні міжнародні фінансово-кредитні установи та користуючись тяжким економічним станом інших країн, опутують їх боргами, а потім висувають умови, які фактично не залишають самостійного вибору шляхів розвитку для цих країн, у тому числі й щодо політики соціального захисту своїх громадян.

Врешті-решт, глобальна економіка породжує для провідних країн небачені раніше можливості для накопичення багатства, які на порядок перевищують ті, які були у них у період колоніальних завоювань. Це поглиблює глобальну бідність націй, народів і країн у світі, яка, як правило, пояснюється провідними країнами відсутністю демократії та низькою ефективністю управління у бідних країнах. Можливості провідних країн щодо накопичення світового багатства дозволяють їм проводити політику дбайливого ставлення до кожного громадянина, концентрувати зусилля на всебічному

розвиткові кожної особистості. Високий рівень життя у вказаних країнах подається як одна із складових "західних стандартів".

Для України характерним є те, що політична, економічна, соціальна та інші системи життєдіяльності суспільства і держави переходять у істотно інший стан внаслідок докорінної зміни вказаних систем у напрямі побудови суспільно-політичних та соціально-економічних відносин, характерних для країн з ринковою економікою. Переважна частина громадян переживає цей процес болісно. Крім того українська реальність дає аж занадто велику кількість порушень конституційних прав і свобод людини. Тому в Україні на передній план вийшла проблема забезпечення соціальної безпеки особи, про що свідчить істотна деградація продуктивних сил, зокрема: значно погіршився рівень відтворюваної робочої сили нормальної якості; із-за безробіття втрачаються професійно-кваліфікаційні якості та навички робочої сили; ускладнюється доступ дітей робітників, селян, дрібних службовців до вищої освіти. Крім того все більше загрожують безпеці особи криміналізація суспільства, цінове свавілля монополістів, масові отруєння людей, епідемії, аварії на транспорті, екологічні та техногенні катастрофи.

Безумовно, що право на життя є незаперечним правом людини, але в Україні досить часто правоохоронні органи не вживають передбачених чинним законодавством заходів для всебічного і об'єктивного вивчення обставин порушення вказаних прав. Це означає, що реформування адміністративного права є важливим завданням сьогодення. Зокрема, правовий стандарт взаємовідносин органів виконавчої влади повинен виходити із сприйняття особи таким суб'єктом, перед яким виконавча влада відповідальна за свою діяльність. У змісті адміністративно-правового статусу людини перевага має надаватися визначенню не тільки її обов'язків перед державою, а насамперед прав і свобод людини, за реалізацію та захист яких держава несе відповідальність. Водночас варто зазначити, що у сфері захисту прав і свобод людини важко досягти ідеалу, оскільки абсолютної свободи індивіда, який

проживає в суспільстві бути не може. Тому проблема забезпечення дотримання прав і свобод людини актуальна навіть в країнах консолідованої демократії.

Таким чином, акцентування уваги на безпеці людини відображає якісно новий підхід до політики національної безпеки, підкреслює особливу роль людини, як суб'єкта та об'єкта вказаної політики, а безпека людини розглядається як передумова забезпечення безпеки суспільства, держави, національної, регіональної та міжнародної безпеки

Сутність конфліктності інтересів людини та суспільства. Інша складова проблеми забезпечення безпеки людини має, так би мовити світоглядний характер, оскільки досить важко визначати, що є для людини благо, а що ні. Одні потреби закладені в природі людини (вона їх визначає сама), а інші формуються під впливом суспільства і держави в цілому. Певною мірою можна стверджувати, що саме у ставленні суспільно-політичних інститутів до потреб людини та шляхів їх задоволення проявляється принципова різниця між капіталістичною та комуністичною ідеологією.

Капіталізм виходить із того, що людина від природи недосконала. Їй властиве почуття індивідуалізму, егоїзму, намагання *за будь-яку ціну* перемогти суперника й бути першою, у тому числі й для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. Ці риси людини найбільшою мірою дозволяє реалізувати ліберальна ідеологія та ринкова економіка, які в решті-решт породжують і виправдовують тотальну нерівність між людьми.

Комуністична парадигма ґрунтується на тому, що людина від природи є досконалою, оскільки їй об'єктивно властиві прагнення до справедливості та рівності, а недоліки є результат негативного впливу суспільно-політичної та економічної організації життєдіяльності суспільства й інтерпретуються як соціальні хвороби. Тому прагнення людей до справедливості та рівності для прихильників комуністичної ідеології стало обґрунтуванням доцільності диктатури пролетаріату, як інструменту *примусової* побудови суспільства соціальної справедливості та рівності. Але історична практика продемонструвала безперспективність реалізації вказаної ідеї. Людині дійсно

властиве почуття соціальної справедливості, але її неможливо *примусити* бути щасливою порушуючи права і свободи людини.

З іншого боку, незаперечним фактом є те, що загрозою для безпечного розвитку людини й суспільства є також відсутність бажання тієї чи іншої частини населення узгоджувати свої інтереси із суспільними. Ця загроза є складною проблемою соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку, особливо в країнах, де має місце значна розбалансованість інтересів соціальних груп. Тому позитивні результати оздоровлення соціально-психологічної обстановки в суспільстві, колективі, сім'ї можливі за умови переважання у громадян колективістського виду мотивації. Якщо ж більшість людей у своїй поведінці буде виходити виключно із егоїстичних міркувань, то зростання загроз людині та суспільству буде неминучим.

Врешті-решт, сьогодні основною загрозою людині й суспільству залишається насильство з метою набуття чи збереження політичного, економічного та культурного панування тією чи іншою соціальною групою, яке часто супроводжується потужним інформаційно-психологічним впливом через ЗМІ й означає дискримінацію людини або соціальної групи, обмеження їх прав і свобод. Адекватне реагування інститутів громадянського суспільства на факти вказаного насильства та наближення цілей особистості, характеру її суспільних дій до інтересів та цілей розвитку суспільства, тобто узгодження інтересів особистості та суспільства, як передумови їх безпечного розвитку є структуроутворюючим фактором системи національних інтересів та одним із пріоритетів суб'єктів системи ДУНБ.

Рівні соціального збурення (невдоволення). Встановлено, що прошарок, який визначає основну лінію поведінки соціальної групи, складає 5-10%, а можливості кожної людини у групі визначаються: величиною її майна, капіталу, яким вона управляє, числом підлеглих фізичних осіб. Сукупність цих показників визначає і ступінь впливу будь-якої соціальної групи на стан та зміни соціально-економічних і політичних відносин у суспільстві, а також

соціальну дистанцію між групами, яка й визначає міру соціально-психологічної близькості між соціальними групами.

Таким чином, соціальна дистанція між людьми та соціальними групами є наслідком нерівності між ними. Нерівність існує завжди: в системі суспільного розподілу, в рівні професійної підготовки, доходах, умовах проживання, можливостях впливати на реальний стан справ тощо. Певною мірою нерівність можна характеризувати поняттям “рівень життя”, який сьогодні обраховується практично для всіх країн світу. Рівень життя включає багато показників й, зокрема, характеризує ступінь задоволеності матеріальних і культурних потреб і, таким чином, інтересів кожної людини, культуру її побуту, рівень споживання, медичного обслуговування тощо.

У суспільстві можуть бути різні за рівнем соціального збурення ситуації, тобто рівні соціального невдоволення, соціального протесту, які мають різний потенціал загроз безпеці людини та суспільству. Тому соціальне збурення можна розглядати як індикатор, а той чи інший рівень вказаного збурення, як інтегральний вимір загроз безпеці людини та суспільства. Іншими словами, для інтегральної оцінки рівня загроз безпеці людини та суспільства доцільно виділяти певні рівні соціального збурення, які пов’язані з реальним станом суспільно-політичної та соціально-економічної життєдіяльності суспільства, і характеризують за тими чи іншими ознаками ситуації, що можуть мати місце у процесі забезпечення національної безпеки.

Стабільний стан. Це майже ідеальний стан у суспільстві, за якого в наявності достатня кількість продуктів харчування, інших благ, необхідних для задоволення соціальних потреб населення (житло, одяг тощо), і вони відносно доступні для різних соціальних груп. Соціальні та гуманітарні питання вирішуються в повному обсязі і оперативно. У населення є впевненість у подальшому підвищенні якості життя, державні та інші суспільні інститути функціонують стабільно. В такому випадку ефективність діяльності суб’єктів ДУНБ можна оцінити за найвищою оцінкою.

За такого стану можуть мати місце потенційні виклики безпеці суспільства або тих чи інших суспільних груп, але їх негативний вплив своєчасно нейтралізується за допомогою наявних ресурсів (матеріальних, фінансових, політичних тощо), які є у розпорядженні органів державної влади та місцевого самоврядування. Сьогодні у більшості країн світу такого стану не спостерігається.

Соціальний сплеск. Це суспільне збурення, яке є наслідком несвоечасного прогнозування, виявлення та нейтралізації небезпек у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства. За такої ситуації мають місце процеси, події тощо, які сприймаються тією чи іншою соціальною групою і навіть суспільством, як реальні виклики реалізації їх життєво важливим інтересам. На відносно короткому відрізку часу спостерігається різке погіршення ситуації в одній із сфер суспільного життя (політичній, економічній, гуманітарній чи соціальній).

Офіційні заяви з боку тих чи інших суб'єктів, інші дії, спрямовані проти реалізації життєво важливих інтересів тієї чи іншої соціальної групи відсутні, але має місце **приховане загальне** незадоволення та занепокоєність в зв'язку з порушенням звичного порядку речей, незадоволенням тих чи інших потреб, порушенням певних прав і свобод тощо. Тому можуть бути одиночні та спонтанні форми прояву протесту (невдоволення) з боку певних соціальних груп (студентів, пенсіонерів, гірників тощо), які, як правило, не мають логічного продовження. Виникають також конфліктні ситуації між органами державної влади та населенням на рівні територіальної громади або навіть регіону, як наслідок помилок, допущених при розробці та впровадженні державної політики з тих чи інших питань життєдіяльності суспільства, чи як наслідок несвоечасного врахування суспільної думки. Водночас органами державної влади ефективно використовується наявний потенціал громадянського суспільства для нейтралізації небезпек життєдіяльності суспільства.

Таким чином, рівень соціального збурення, який ідентифіковано як соціальний сплеск - це короткотермінове локальне явище, пов'язане з різким погіршенням ситуації в одній із сфер суспільного життя. Воно швидко проходить, коли умови, які зумовили виникнення вказаної ситуації усунуті й підстави конфлікту вичерпані. Як правило, після прийняття відповідних заходів органами державного управління (задоволення потреб, відновлення соціальних прав тощо) соціальний сплеск затухає.

Соціальна напруженість – це такий рівень суспільного збурення, коли на безпеку суспільства здійснює вплив сукупність потенційних загроз, а відповідні заходи з боку органів державного управління не приймаються, чи то за відсутності необхідних ресурсів, чи то внаслідок грубих прорахунків при розробці та реалізації державної політики з тих чи інших питань життєдіяльності суспільства, чи то за відсутності бажання своєчасного врахування наявного потенціалу громадянського суспільства. Характерною ознакою такого стану в суспільстві є розповсюдження серед населення настроїв невдоволення існуючим порядком у життєво важливих сферах суспільного життя (значним зростанням цін, корупції, організованої злочинності, безробіття тощо). Тому серед частини населення набувають розповсюдження песимістичні настрої, різноманітні чутки, вигадки та виникає психічно-емоційне збудження, а в основній частині суспільства з'являється почуття розгубленості та пригніченості. Врешті-решт, виникають зони різкого зростання напруженості, поодинокі стихійні мітинги, інші форми громадянської непокори, поступово втрачається довіра до органів державної влади та місцевого самоврядування, знижується упевненість в їх спроможності забезпечити належний рівень безпеки суспільства.

Водночас, в умовах соціальної напруженості соціальне збурення не досягає рівня, коли виникає **непримириме** та **усвідомлене** протистояння між соціальними групами, між суспільством і соціальними групами, між суспільством і владою.

Структурна криза – це рівень суспільного збурення, коли у суспільстві є досить очевидні ознаки кризи окремих рівнів і ланок управління, коли у вищого політичного керівництва, як правило, відсутня чітка програма дій щодо нейтралізації чи зниження рівня загроз безпеці суспільства або недостає відповідних ресурсів для нейтралізації чи зниження вказаного рівня загроз. За умов структурної кризи мають місце процеси, події тощо, які суспільством та органами державної влади сприймаються як протидія реалізації життєво важливим інтересам суспільства і держави. Водночас вказана протидія має вибіркового характер, без застосування збройної сили і часто інтерпретується суспільством і владою діаметрально протилежно. Водночас це ситуація наявності реальних загроз, тому загроза застосування збройної сили є досить висока (вона може бути застосована у будь-який момент).

Хоча й має місце нанесення шкоди реалізації життєво важливих інтересів суспільству, її масштаби мають локальний характер, тобто нанесення шкоди інтересам розвитку суспільству і держави не досягає рівня, коли відбувається порушення цілісності соціальної системи та держави й втрачаються можливості виконання ними життєво важливих функцій. Проте почуття розгубленості, пригніченості та напруженості є характерним для основної маси населення. Зокрема, напруженість проявляється не тільки в суспільних настроях, а й у масових діях (ажіотажному попиті, скупівлі товарів та продовольства (“про запас”) тощо). Спостерігається вимушена міграція великих мас людей в інші більш безпечні на їх думку регіони і країни, активізується діяльність суспільно-політичних рухів різного спрямування, у тому числі радикального, набувають розповсюдження стихійні й організовані масові демонстрації, мітинги, інші форми громадської непокори. Може різко зрости кількість злочинів кримінального спрямування.

Структурна криза є попередником режимної кризи, тобто кризи соціально-політичної системи як цілого. Тому в цих умовах принципово важливим є наявність політичної волі у вищого політичного керівництва держави до невідкладних, рішучих і часто неординарних дій на основі

об'єктивної й системної оцінки ситуації, яка склалася як у суспільстві, так і на ієрархічних рівнях державного управління.

Режимна криза – це такий рівень суспільного збурення, коли ситуація в державі може бути ідентифікована, як криза соціально-політичної системи, тобто коли незадоволеність матеріальним станом та економічною ситуацією переноситься на ставлення до органів державної влади, які значною мірою деморалізовані, а інститути громадянського суспільства практично втрачають свою роль, як посередник між суспільством і органами державної влади. Мають місце процеси, події тощо, які суспільством та органами державної влади сприймаються як протидія реалізації життєво важливим національним інтересам, яка має комплексний характер, як правило, із застосуванням збройної сили і сприймається як реальна небезпека. Внаслідок цього відбувається порушення цілісності соціальної системи та держави й втрачаються можливості виконання ними тих чи інших життєво важливих функцій (частково або повністю).

Може наступити тимчасове безвладдя в тих чи інших регіонах. Зростання кримінальної злочинності стає неконтрольованим, в основній масі населення може проявлятися почуття агресивності, а наслідки перебігу подій та їх розвиток важко передбачувати. Тому реальною є загроза повного руйнування владних структур, повалення силовим шляхом існуючого політичного устрою та громадянської війни, тобто за таких умов ситуація часто виходить із під контролю владних структур, як це було, наприклад, в Грузії, де процес розпочався з приходу до влади демократичних сил законним шляхом, продовжився протистоянням в Осетії та Абхазії, а закінчився вбивством законно обраного президента Грузії З.Гамсахурдія.

Режимна криза передвісник *соціального вибуху*, коли відбувається повне руйнування владних структур, повалення силовим шляхом існуючого політичного устрою. Внаслідок безвладдя настає анархія, а боротьба за владу, як правило, приводить до громадянської війни. Як правило, без допомоги з

боку міжнародної спільноти, уникнути соціального вибуху з його величезними матеріальними та духовними втратами дуже важко.

Таким чином, наведена вище класифікація можливих станів (ситуацій) в яких може перебувати суспільство за рівнями соціального збурення пов'язує його зростання з якісною трансформацією загроз суспільній безпеці та відповідною реакцією на них органів ДУНБ. При цьому рівні соціального збурення суспільства (стабільний стан; соціальний сплеск; соціальна напруженість; структурна криза; режимна криза; соціальний вибух) відрізняється один від одного тими чи іншими якісними ознаками. Тому вказані рівні можна інтерпретувати, як рівні суспільної безпеки, тобто той чи інший рівень соціального збурення можна розглядати як інтегральний **якісний** вимір рівня загроз безпеці суспільства. Для більшої обґрунтованості політики національної безпеки вказану оцінку необхідно доповнити **кількісною** оцінкою. Для цього має бути виконано аналіз показників (параметрів, індексів), які характеризують ступінь реалізації національних інтересів в ситуації того чи іншого рівня соціального збурення суспільства.

Варто також зазначити, що зростання соціального збурення не обов'язково може проходити через всі стадії. Так, чим більший дискомфорт відчуває основна маса населення, тим більше проявляється почуття розгубленості та пригніченості, тобто виникає ситуація соціальної напруженості, яка може досить швидко трансформуватись в режимну кризу, для якої характерною є агресивність населення. Тому необхідно постійно здійснювати системний моніторинг загроз суспільній безпеці.

Система формування та пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави. Динаміка розвитку, інтеграція та дезінтеграція соціальних систем знаходить своє відображення в системі ціннісних орієнтацій людини (індивіда), що закріплює її життєвий досвід, визначає значиме, суттєве, цінне для неї, відокремлюючи від того, що не має цінності. Ціннісні орієнтації людини зумовлюють, зокрема, такі якості особистості як: цілісність, вірність суспільним ідеалам, життєву позицію, готовність захищати національні

інтереси, тобто ціннісні орієнтації людини є головним фактором, який обумовлює мотиваційну складову її дій.

Історичний досвід також свідчить, що внутрішня руйнація держави завжди починається з деформації свідомості її громадян та поширення байдужості до перспектив розвитку нації (держави). Зокрема, це відбувається шляхом підміни національних цінностей та інтересів цінностями та інтересами іншої держави (нації). І навпаки, чим більше цілі пересічної людини, тієї чи іншої соціальної групи співпадають з національними інтересами, цілями суспільного розвитку, тим більше держава здатна забезпечити безпеку кожної людини, соціальної групи та суспільства. Тому ціннісні орієнтації людини та соціальних груп мають бути об'єктом цілеспрямованого виховного впливу з боку суспільства та суб'єктів ДУНБ.

Залежно від ціннісних орієнтацій, ставлення людини або соціальної групи до цілей суспільства може бути різним. Інтереси людини (соціальної групи) можуть співпадати, тобто бути ідентичними, можуть певною мірою відхилятися, або входити в конфлікт із інтересами, які артикуються у суспільстві, як соціально значимі. Тому наближення інтересів людини та соціальних груп до інтересів суспільства, як передумова формування соціального інтересу, є важливим чинником їх безпечного розвитку.

Формування соціального інтересу, як складової національного інтересу, складний процес, який передбачає акумуляцію значних зусиль учених, політиків, управлінців, накопичених знань щодо закономірностей та особливостей формування вказаних інтересів тощо. Пошук взаємоприйняттого балансу між інтересами особи, суспільства та держави, передбачає поглиблене комплексне дослідження, зокрема:

ролі й місця кожної людини, як мікросистеми, яка включена в інші системи, де вона себе репрезентує і тим самим здійснює вплив на ці системи (вже в стародавні часи розуміли, що людина – мірило всіх речей);

функцій інститутів громадянського суспільства та політичних партій у процесі формування та пошуку балансу інтересів людини, соціальних груп, суспільства, держави;

ролі ідеології, національних цінностей в інтеграції суспільства та можливих механізмів культивування соціально значимих цінностей в умовах трансформацій соціально-економічних та суспільно-політичного життя.

На жаль, після краху комуністичної ідеології та невдалих пошуків національної ідеї, вітчизняні дослідники намагаються триматися якомога далі навіть від самого поняття “ідеологія”. Перебуваючи під потужним впливом західних експертів, вони, як правило, віддають перевагу таким дискурсам як демократія, політична нація, публічне управління, інформаційне суспільство, загальнолюдські цінності тощо. Варто зазначити, що й на Заході розв’язання проблеми пошуку взаємоприйняттого балансу інтересів людини, суспільства та держави розглядається перш за все крізь призму розвитку демократичних цінностей, а ціннісні трансформації, які, зокрема, мають місце у перехідних суспільствах, залишаються поза увагою, тобто без достатньої уваги залишаються зміни національних і, передусім, соціальних цінностей.

Таким чином, у кожній державі має бути створена національна за своєю суттю система формування та пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави. Викладене вище дозволяє стверджувати, що вказана система має бути побудована з дотриманням певних принципів, а саме:

пошук балансу інтересів людини, суспільства та держави є ієрархічним процесом, який передбачає послідовне формування й узгодження інтересів людини, соціальних груп та суспільства;

у процесі пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави об’єкт формування інтересів, може бути одночасно суб’єктом формування та узгодження інтересів для іншого об’єкта;

на ієрархічних рівнях формування інтересів певні засоби одночасно можуть відігравати роль засобів формування та узгодження інтересів.

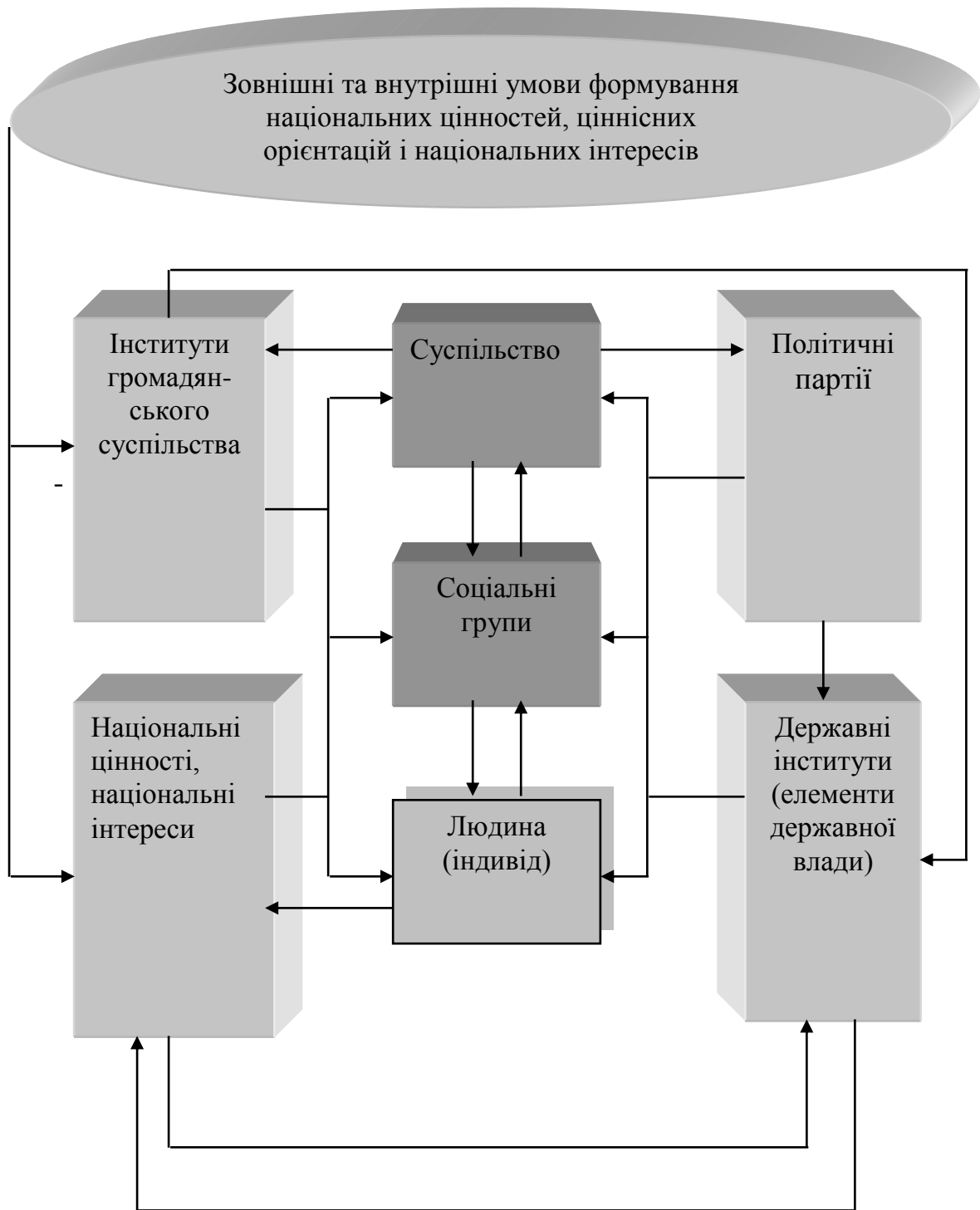

Рис.7.2. Принципова схема системи формування та пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави

З урахуванням викладеного на рис.7.2 представлена принципова схема системи формування та пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави, яка охоплює як процес формування інтересів людини (індивіда),

соціальної групи, суспільства та держави, так і процес узгодженості вказаних інтересів, з метою пошуку їх взаємоприйняттого балансу. Як видно із схеми, чільне місце в цій системі належить не тільки державним інститутам, політичним партіям, інститутам громадянського суспільства, а й кожній людині (індивіду), соціальній групі, національним цінностям та інтересам.

Дотримання *першого принципу* при побудові системи формування пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави дозволяє створити в ній чітку ієрархію рівнів формування та узгодження соціальних інтересів.

На *першому рівні* вказаної ієрархії відбувається формування соціальних інтересів людини (індивіда). На цей процес здійснюють вплив державні інститути, політичні партії, інститути громадянського суспільства, ціннісні орієнтації інших індивідів, соціальних груп, внутрішні та зовнішні умови формування національних цінностей та інтересів і, безумовно, інтереси (потреби) людини.

На *другому рівні* відбувається процес формування інтересів соціальної групи, на який здійснюють вплив державні інститути, політичні партії, інститути громадянського суспільства, ціннісні орієнтації інших соціальних груп, загалом цінності суспільства, внутрішні та зовнішні умови формування національних цінностей та інтересів, інтереси (потреби) членів цієї соціальної групи.

Третій рівень відображає процес формування інтересів суспільства, в якому приймають участь державні інститути, політичні партії, інститути громадянського суспільства, ціннісні орієнтації соціальних груп, умови формування національних цінностей та інтересів.

В умовах, коли національна безпека не ототожнюється виключно з безпекою держави, будь-яка людина (індивід), соціальна група та соціум в цілому є рівнозначними елементами в системі пошуку взаємоприйняттого балансу інтересів людини, суспільства та держави. При цьому, залежно від ієрархічного рівня формування та узгодження інтересів, вони можуть бути об'єктом або суб'єктом формування й узгодження інтересів, тобто приймають

участь у визначенні ціннісних орієнтацій та національних інтересів. Це дозволяє уникнути загрозливого для національної безпеки рівня суперечливості (конфліктності) інтересів (цілей) людини (індивіда), соціальних груп, суспільства та держави.

Викладене підтверджує важливість дотримання *другого принципу* при побудові системи формування пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави у процесі забезпечення національної безпеки, згідно якого суб'єктом формування та узгодження соціальних інтересів може бути будь-який об'єкт формування соціальних інтересів. Наприклад, соціальна група впливає на формування інтересів людини (індивіда), а її ціннісні орієнтації значною мірою визначаються цінностями суспільної групи, до якої вона належить. Проте, умовою *результативності* вказаного впливу є чітке уявлення у суб'єкта формування та узгодження інтересів про національні цінності, інтереси, цілі, завдання та напрями щодо забезпечення прогресивного та стійкого розвитку, а також про можливі загрози вказаному розвитку. Це ті детермінанти, подібність яких у індивідів та членів соціальної групи зумовлює формування вказаної групи, тобто кожен член соціальної групи вносить свій внесок у формування та узгодження інтересів групи і, таким чином, є суб'єктом формування та узгодження інтересів членів групи.

Важливою умовою ефективності діяльності суб'єкта формування та узгодження інтересів є наявність у його розпорядженні певних засобів впливу на відповідний об'єкт. Це не тільки преса, телебачення та інші загальновідомі ресурси, а й власний авторитет, імідж, легітимність, харизматичні якості і т.п. Останні можуть переважати силою впливу на вказаний об'єкт офіційну пресу і телебачення, особливо у так званих “закритих” суспільствах, як це, зокрема, спостерігалося в колишньому СРСР.

Варто також зазначити, що сьогодні набір методів і способів адміністративно-організаційного, економічного, соціально-психологічного та правового управління доповнився інформаційним управлінням. ЗМІ можуть давати або не давати певним чином підібрану інформацію, яка приводить до

цілком визначених висновків. Головна мета інформаційного управління – зміна та закріплення певної шкали цінностей, своєрідних “параметрів порядку” на рівні особистості, соціальної групи та суспільства в цілому. На жаль, часто це управління має за мету дезінформацію й дезорієнтацію суспільної думки, а традиційним способом впливу на масову свідомість є “переписання історії” згідно кон’юнктурними запитами політичної еліти, яка перебуває при владі, тобто зміна образу минулого у суспільній свідомості, “девальвація ідеалів” і досягнень попередніх поколінь, тощо.

Викладене вище має величезне значення для формування ціннісних установок (поглядів) людини (індивіда), соціальної групи та суспільства на осмислення комплексної проблеми забезпечення національної безпеки, можливі шляхи, засоби та способи її розв’язання. Наприклад, важливим елементом таких установок є так звана, оборонна свідомість, яка уособлює ставлення суспільства до загроз у військовій сфері і, відповідно - до соціальних інститутів, на які покладаються завдання щодо реагування на ці загрози. Руйнація оборонної свідомості рівнозначна деморалізації суспільства, яке у цьому разі заздалегідь мириться з можливою поразкою у збройному протистоянні з імовірним противником, тобто для деморалізованого суспільства апріорі не потрібні національні збройні сили. Серед прийомів руйнування оборонної свідомості багаторазове тиражування думки про:

пріоритет внутрішніх загроз національній безпеці над зовнішніми;

відсутність будь-якої воєнної загрози як такої (“кому ми потрібні?”; “на нас ніхто нападати не збирається”; “країни, які можуть висувати до нас територіальні претензії, є демократичними, а такі країни не воюють”); тощо);

такий рівень воєнної загрози, що нею можна знехтувати, а щодо конфліктів, які можуть виникнути з іншими країнами, то у сучасних умовах, вони можуть бути врегульовані виключно політичним шляхом;

неможливість воєнної перемоги над державами, зовнішня політика яких породжує воєнну загрозу національній безпеці, у зв’язку з чим краще бути їх союзниками, ніж жорстко захищати свої національні інтереси.

Все це так чи інакше формує неприязнь до національних збройних сил та інших силових структур, як до зайвих державних інститутів, на утримання яких суспільство марно витрачає ресурси.

Необхідність дотримання *третього принципу* в системі формування та пошуку взаємоприйняттого балансу інтересів людини, суспільства та держави зумовлена тим, що національні цінності та інтереси одночасно є як засобом формування, так і засобом узгодження інтересів. Це особливо проявляється в період революційних змін, які зачіпають фундаментальні матеріальні й духовні основи функціонування соціального організму. У цей період трансформується система національних цінностей і орієнтацій в іншу систему, внаслідок чого формування національних інтересів стає суперечливим процесом, перебіг та тривалість якого значною мірою залежить від того, підтримує цей процес більшість суспільства, чи ні.

Водночас, історичний досвід показує, що, як правило, революційні зміни започатковує незначна за чисельністю соціальна група, але ці зміни можуть бути підтримані більшою частиною суспільства. Саме національні цінності є орієнтир того, який суспільний інтерес необхідно формувати у тієї чи іншої соціальної групи (чи у суспільстві в цілому), якщо він відсутній. А відповідь на запитання щодо відсутності “бажаних” для суспільства інтересів у тих чи інших суспільних групах, мають надати соціологічні дослідження ставлення цих груп до діяльності державних інститутів, політичних партій, інститутів громадянського суспільства. Тому політичні партії мають виконувати функцію консолідації суспільства навколо суспільно значимих для нього інтересів, а громадські організації - бути інтерпретаторами розмаїття суспільних інтересів, впливовими й авторитетними посередниками між їх носіями та органами державної влади.

На особливу увагу заслуговує також *середовище* формування соціальних інтересів, оскільки воно впливає на структуру та зміст національних цінностей та інтересів. Головна роль середовища полягає у формуванні життєво важливих потреб людини та соціальних груп, усвідомлення яких трансформує їх у

відповідні наміри та інтереси. Проте, за одних і тих же умов, у пересічних громадян та соціальних груп можуть сформуватися діаметрально протилежні інтереси. Тому головним завданням національних цінностей є узгодження інтересів людини (індивіда) та соціальних груп із суспільно значимими інтересами, шляхом трансформації спрямованості вказаних інтересів на ціннісні орієнтації суспільства.

Принципово важливими у процесі пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави є постійний аналіз функціонування та врахування змісту прямих і зворотних зв'язків між ними. Так, виникнення тих чи інших інтересів (потреб) у соціальної групи, які суперечать інтересам суспільства є сигналом для відповідного суб'єкта для виконання заходів щодо недопущення переростання цих інтересів у антагоністичні потребам суспільного розвитку. Для цього відповідний суб'єкт формування та узгодження соціальних інтересів повинен постійно створювати та ефективно використовувати наявні у його розпорядженні засоби й способи.

Таким чином, у суспільстві завжди є люди (індивіди) та соціальні групи, які є носіями певних інтересів та ціннісних орієнтацій, які з часом можуть стати антагоністичними інтересам розвитку суспільства, тобто загрозою національній безпеці. Тому пошук балансу інтересів людини, суспільства та держави є актуальним завданням суб'єктів ДУНБ, що зумовлює створення ефективної системи формування та взаємоузгодження суспільних інтересів, функціонування якої відображає процес визначення ціннісних орієнтацій людини, соціальних груп, суспільства та держави, в основу яких покладаються національні цінності. Головною умовою ефективності вказаного процесу є не тільки чітке уявлення про місце, функції та завдання елементів вказаної системи, а й про змістовне наповнення та динаміку функціонування прямих і зворотних зв'язків між елементами.

7.5. Функції та критерії ефективності державного управління у сфері національної безпеки

Функції ДУНБ. Згідно з чинним законодавством України на суб'єкти забезпечення національної безпеки покладається низка функцій. Серед них, зокрема:

визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, основ національної безпеки, формування законодавчої бази, схвалення рішень з питань введення надзвичайного і воєнного стану (Верховна Рада України);

гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності, прав і свобод людини і громадянина, здійснення загального керівництва у сфері національної безпеки і оборони (Президент України, як глава держави);

здійснення функцій координації та контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, внесення пропозицій Президенту України щодо уточнення керівних документів з питань забезпечення національної безпеки (РНБО України);

практична реалізація концепцій (доктрин, стратегій) у сфері національної безпеки і оборони, належна підтримка у стані готовності до застосування сил і засобів сектору безпеки (Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень).

Ці функції суб'єктів державного управління у сфері національної безпеки України значною мірою ідентичні з функціями аналогічних суб'єктів в інших країнах.

Повноваження громадян України полягають у тому, що вони через участь у виборах, референдумах, інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та місцевого самоврядування, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством щодо забезпечення національної безпеки. Вони привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни, а також у

законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку.

Завдання ДУНБ. Конкретні завдання суб'єктів системи ДУНБ зумовлені сукупністю внутрішніх і зовнішніх чинників, які визначають умови життєдіяльності суспільства та держави, серед яких, зокрема: система національних інтересів та загрози щодо їх реалізації, основи чинного законодавства, які визначають відповідні процедури розробки та прийняття управлінських рішень, принципи забезпечення національної безпеки. З урахуванням цього та перерахованих вище функцій, на суб'єкти системи ДУНБ покладено виконання низки завдань, серед яких:

створення нормативно-правової бази, у тому числі розробка (уточнення) стратегій, доктрин, концепцій, програм, необхідних для ефективного функціонування СЗНБ;

удосконалення організаційно-функціональної структури СЗНБ, її кадрове, фінансове, матеріальне, інформаційне та інше забезпечення;

планування та здійснення заходів щодо запобігання, протидії і нейтралізації загроз національним інтересам, у тому числі підготовка сил та засобів СЗНБ до їх застосування згідно з призначенням;

моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, воєнній та інших сферах, прогнозування змін, що відбуваються в них, виявлення та оцінка дестабілізуючих чинників, конфліктів, причин їх виникнення та наслідків;

локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів і ліквідація їх наслідків, а також оцінка результативності (контроль) дій щодо забезпечення національної безпеки та визначення витрат на ці цілі.

Аналіз функцій та завдань, які покладаються на суб'єкти забезпечення національної безпеки, дозволяє виділити в системі ДУНБ дві складові:

формальну, яку утворюють органи державного управління, у тому числі створені, для виконання спеціальних функцій щодо забезпечення національної безпеки (Міністерство оборони, Служба безпеки України та ін.);

неформальну, яку утворюють громадяни України, інститути громадянського суспільства, не державні аналітичні центри тощо. Важлива роль у забезпеченні взаємодії вказаних складових системи ДУНБ належить ЗМІ.

Наявність у системі ДУНБ неформальної складової та належна взаємодія її з формальною є ознакою демократичності суспільства, запорука реалізації комплексного підходу щодо вирішення проблемних питань безпечного розвитку держави, суспільства та кожної людини (громадянина). Для тоталітарних держав характерним є значне домінування формальної складової системи ДУНБ та акцентування уваги на забезпеченні державної безпеки. Тому в суспільствах, де відбуваються процеси переходу від тоталітарної до демократичної моделі розвитку, тіснота зв'язків між формальною і неформальною складовими системи ДУНБ може слугувати одним із критеріїв демократичних перетворень.

Перераховані завдання суб'єктів системи ДУНБ, є найбільш загальними та характерні для нормальних умов життєдіяльності суспільства та держави. Проте в кризових ситуаціях, тобто в умовах надзвичайного або в умовах воєнного стану, на вказані суб'єкти покладається виконання додаткових завдань, оскільки, в решті-решт, створення, підготовка та використання сил і засобів, які підпорядковані суб'єктам системи ДУНБ, має за мету запобігання виникненню таких ситуацій та ліквідацію їх наслідків.

Надзвичайна ситуація (НС) завжди характеризується порушенням звичних (нормальних) умов життєдіяльності на об'єктах, на певній території або в державі в цілому. Вона може бути наслідком аварії, техногенної катастрофи, стихійного лиха, епідемії, масових пожеж, застосування зброї масового ураження, соціальних заворушень тощо, тобто чинників, які привели або можуть привести до значних людських і матеріальних втрат.

На жаль, кількість надзвичайних ситуацій різного характеру, ймовірність їх виникнення, збитки (шкода), яких вони завдають пересічній людині, суспільству, державі, стійко зростає. При цьому навіть у мирний час при

значних технологічних аваріях або природних катаклізмах може виникнути ситуація, характерна для застосування зброї масового ураження. Крім того відомо, що кожна подібна аварія ретельно вивчається в центрах підготовки розвідувально-диверсійних груп та терористичними організаціями.

Умови НС зумовлюють необхідність оперативної розробки та практичної реалізації, як правило, нестандартних управлінських рішень суб'єктами ДУНБ. Проте у сфері державного управління, зокрема при підготовці управлінських кадрів, розвиток соціальних систем традиційно інтерпретують як лінійний процес, для якого очікувані результати управлінського впливу *пропорційні* прикладеним зусиллям, внаслідок чого майбутній стан системи *однозначно* визначається минулим, тобто траєкторія переходу у новий стан об'єкта управління є гладкою і безперервною. Разом з тим, незаперечним фактом є те, що розвиток сучасних соціальних систем не є лінійним. Результати дослідження розвитку нелінійних систем, виконані під керівництвом російського академіка В.І. Арнольда, дозволяють дійти таких висновків, які слід брати до уваги при побудові системи ДУНБ та визначенні її завдань в умовах надзвичайних ситуацій, або в умовах воєнного стану.

По-перше, якщо нелінійна система знаходиться у відносно стійкому стані, але є впевненість в можливості її переведення у “кращий” стан, (наприклад, підвищити рівень захищеності національних інтересів), то:

поступовий рух системи із “поганого” в напрямі “кращого” стану негайно призводить до погіршення, але швидкість погіршення при рівномірному русі до кращого стану не збільшується;

при русі від “гіршого” до “кращого” стану спротив системи змінам зростає;

максимальний спротив досягається раніше, ніж найбільш “поганий” стан, через який необхідно пройти для досягнення “кращого” стану, а після проходження вказаного максимуму, стан системи продовжує погіршуватися;

в міру наближення до “найгіршого” стану спротив починає зменшуватися і, як тільки “найгірший” стан буде пройдено, повністю зникає, а система починає “притягуватися” до “кращого” стану;

величина погіршення, необхідна для переходу до “кращого” стану, може бути порівняна з фінальним покращенням.

По-друге, соціальна система, політична, економічна та інші інфраструктури забезпечення життєдіяльності якої слабо розвинуті, може перейти до “кращого” стану майже без попереднього погіршення. І, навпаки, розвинута система, із-за більшої стійкості та інерційності, не здатна на поступове безперервне покращення.

По-третє, якщо систему вдається “ривком” перевести із “поганого” стійкого стану досить близько до “хорошого”, то в подальшому вона буде сама еволюціонувати в бік “хорошого” стану.

Очевидно, що низка чинників, які здійснюють вплив на стан та функціонування соціальної системи, можуть бути невідомі, але зміна її стану відбуватиметься згідно наведеної моделі, тому вказані закономірності розвитку соціальних систем мають бути враховані суб'єктами ДУНБ. Так, коли малоімовірний шанс стає реальністю життя, наприклад: виникає військовий конфлікт, руйнується фінансова піраміда, здійснюється воєнний переворот, відбувається революція, настає техногенна катастрофа та ін., це і є типові приклади стрімкого, не лінійного переходу соціальних систем (політичних, економічних та ін.) з одного в інший стан, що, як правило, породжує загрози національній безпеці та зумовлює об'єктивну необхідність введення надзвичайного чи воєнного стану, кардинальної перебудови організації державної влади, правоохоронної чи економічної системи тощо.

При цьому варто розрізняти дві групи функцій та завдань суб'єктів системи ДУНБ. Перша група зумовлена необхідністю управління *ймовірністю* виникнення НС, а друга - управлінням *рівня* захищеності об'єктів. В обох випадках об'єктами, на які спрямовуються управлінські впливи суб'єктів системи ДУНБ, – це пов'язані між собою процеси різної природи, особливістю

яких є: високий рівень невизначеності; складність та багатоваріантність взаємозв'язків між процесами; обмеженість часу на прийняття управлінських рішень; слабка передбачуваність масштабу та часу виникнення надзвичайної ситуації, тенденцій та спрямованості її подальшого розвитку, тобто функціонування об'єктів управління в умовах НС має всі ознаки розвитку нелінійних систем.

Забезпечення національної безпеки в умовах НС природного, техногенного та соціального характеру, або в умовах воєнного стану, пов'язано з плануванням та виконанням комплексу правових, організаційно-технічних та інших заходів, метою яких є адекватна відповідь на загрози національним інтересам: встановлення і підтримання правового режиму надзвичайного або воєнного стану, переведення сил і засобів СЗНБ у підвищені ступені готовності та ін. При цьому, наприклад, режим надзвичайного стану здійснюється у різних організаційно-правових формах і різними методами. Активно застосовуються заходи адміністративного примусу, які суттєво обмежують права громадян не тільки на підставах, пов'язаних з протиправною поведінкою людей, але й з інших причин, зумовлених, зокрема, радіоактивним чи хімічним забрудненням, значними руйнування інфраструктури забезпечення життєдіяльності населення та підприємств, а головна увага суб'єктів системи ДУНБ має бути сконцентрована на розробці комплексу заходів, які здатні нейтралізувати чинники, які блокують можливість ефективних дій на випадок форс-мажорних обставин соціального, природного чи техногенного походження.

Очевидно, що в умовах надзвичайного або воєнного стану оперативність та якість виконання завдань суб'єктами системи ДУНБ має бути забезпечена на всіх стадіях розвитку несприятливих для національної безпеки ситуацій. Тому важливим є вдосконалення засобів і способів антикризового управління, зокрема оперативно-диспетчерського управління соціально-економічними процесами в режимі надзвичайної ситуації та воєнного стану. Відмінними рисами такого управління є велика імовірність раптових змін ситуації та

прийняття неординарних рішень в обмежений час, підвищена відповідальність за рішення, які приймаються тощо.

Викладене вище дозволяє сформулювати *специфічні принципи організації діяльності та завдання* суб'єктів системи ДУНБ в умовах НС соціального, природного, техногенного характеру та воєнного стану:

системність при аналізі ситуації та прийнятті рішень;

завчасна підготовка адаптованого до місцевих умов плану дій на випадок надзвичайної ситуації та своєчасне його уточнення;

моніторинг та оцінка ризиків нанесення шкоди (збитків) національній безпеці в умовах надзвичайної ситуації та розробка на цій основі заходів щодо їх мінімізації;

усунення причин, які породжують страх у керівників різних рівнів управління щодо прийняття оперативних та неординарних рішень;

постійна перевірка здатності спеціально створених організаційно-технічних, інформаційних та інших систем терміново вийти на робочий режим функціонування;

своєчасне забезпечення вищого ієрархічного рівня управління необхідною інформацією, виявлення допущених помилок та негайне коригування у разі необхідності управлінських дій (заходів);

своєчасне визначення чинників, які випали з поля зору суб'єктів системи ДУНБ, незважаючи на попередньо підготовлений кризовий план;

організація ефективної взаємодії місцевих підприємств та органів влади, зокрема, раціональна розстановка керівного складу з урахуванням характеру кризової ситуації;

моніторинг і прогнозування поведінки місцевого населення в режимі надзвичайної ситуації, а також можливості його залучення в процес розробки програм (планів) дій та перевірки їх виконання;

надання населенню та організаціям, які представляють його інтереси, а також ЗМІ необхідної інформації щодо можливих ризиків та динаміки розвитку ситуації.

Критерії ефективності ДУНБ. Критерії ефективності ДУНБ - це мірила оцінки, найбільш істотні, часто комплексні показники (параметри, індикатори, стандарти тощо), що дозволяють з позицій людини (індивіда), соціальної групи, суспільства, держави визначити, класифікувати, оцінити різні аспекти управлінської діяльності щодо реалізації національних інтересів. Зокрема, ці критерії дозволяють оцінити ефективність діяльності суб'єктів системи ДУНБ щодо виявлення, прогнозування, нейтралізації загроз національним інтересам та попередження їх у політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах життєдіяльності. Вони можуть бути **локальними, інтегральними та комплексними.**

Локальними є критерії, з допомогою яких оцінюється діяльність окремого суб'єкта системи ДУНБ щодо реалізації національного інтересу у тій чи іншій сфері життєдіяльності, а **інтегральними** – діяльність усіх суб'єктів, які причетні до реалізації вказаного інтересу. **Комплексні** критерії ефективності ДУНБ це певна комбінація інтегральних критеріїв (до якої можуть залучати і локальні критерії), які використовують для оцінки рівня національної безпеки або рівня (ступеня) реалізації сукупності національних інтересів у політичній, економічній, соціальній чи гуманітарній сфері.

Загальні вимоги, яким повинні відповідати критерії оцінки ефективності ДУНБ такі: **критичність** (він має бути чутливим до зміни управлінських рішень, які оцінюються); **повнота** (здатність критерію визначати ступінь досягнення загальної мети, охоплюючи всі важливі аспекти проблеми, яка розв'язується); **вимірність** (критерій має допускати порівняння його з еталоном (зразком), тобто бути кількісно визначеним та мати розмірність, або характеризувати якість); **економічність** (він має вимірюватися без значних витрат часу та ресурсів). Техніко-економічна сутність критерію ефективності ДУНБ означає, що він має допомогти визначати напрям змін об'єкта управління.

При виборі критеріїв ефективності ДУНБ багато залежить від проблемної ситуації, поставленої мети, наявності вихідних даних, часу, міркувань

політичного, соціального, морального та ін. характеру, інших чинників. Крім того, варто зазначити, що основні закономірності та особливості, які характерні для функціонування системи державного управління властиві й системі ДУНБ. Тому при оцінці діяльності суб'єктів системі ДУНБ, можна застосовувати критерії, які використовуються при оцінці діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування у контексті їх управлінського впливу на перебіг процесів у політичній, економічній та інших сферах життєдіяльності суспільства та держави.

Водночас актуальним завданням є розробка критеріїв ефективності ДУНБ, які відображають результати специфічної діяльності суб'єктів вказаного управління. Зокрема, локальними, інтегральними та комплексними критеріями ефективності ДУНБ можна вважати показники (параметри), що відображають специфіку та динаміку поточних змін процесу (об'єкту), які інтерпретуються як загроза національним інтересам й оцінюються наприклад, крізь призму втрат для людини, суспільства, держави *до* і *після* реалізації управлінського рішення суб'єктів ДУНБ на процес (об'єкт). У цьому разі критичні значення вказаних показників можуть бути, наприклад, функцією величини втрат держави, за яких вона не зможе гарантувати захищеність життєво важливих інтересів в тій чи іншій сфері (політичній, економічній та ін.). Очевидно, що у даному випадку критичні значення вказаних показників мають бути визначені на нормативному рівні.

Таким чином, для будь-якої сфери життєдіяльності суспільства та для кожного об'єкта національної безпеки можна визначити та нормативно встановити рівень критично-недопустимих втрат, перевищення яких приводить до незворотних структурно-якісних змін, тобто змін, після яких, наприклад, об'єкт втрачає здатність виконувати свої головні функції, а, отже, виникають суттєві проблеми щодо його нормального функціонування.

Так, певні втрати особового складу, озброєння та бойової техніки військового підрозділу, можуть привести його до небоєздатного стану. У збройних силах для кожного підрозділу та військової частини такі нормативи

встановлені, а їх конкретне значення залежать від штатного призначення підрозділів (частин), специфіки завдань, які на них покладаються, систем озброєння та бойової спеціальної техніки тощо. Для системи ДУНБ це можуть бути втрати в підсистемах, які забезпечують збір та аналіз оперативної інформації про об'єкт управління або комунікацію між рівнями управління, тобто у разі настання недопустимих втрат, система не зможе адекватно оцінити ситуацію та здійснити адекватні ситуаціям управлінські впливи на об'єкт національної безпеки. Перевищення рівня недопустимих втрат у системі охорони здоров'я або в системі освіти, може привести до ситуацій, коли ці системи будуть не здатні забезпечити необхідні умови для суспільного розвитку, наслідком чого можуть стати кризи різноманітного характеру (демографічна криза, катастрофічні втрати інтелектуального потенціалу тощо). Таким чином, оцінка діяльності суб'єктів системи ДУНБ крізь призму можливих втрат об'єкта управління є комплексним критерієм ефективності їх управлінських впливів.

Врешті-решт, критичною ситуацією є та, за якої зменшення потенціалу держави (у воєнному, фінансовому та інших вимірах) приводить до таких умов проживання населення та виконання функцій держави, за яких вона не може гарантувати захищеність життєво важливих інтересів. З іншого боку, можна вважати, що забезпечення того чи іншого рівня захищеності життєво важливих національних інтересів України від загроз з боку деякого суб'єкта – джерела загроз, на деякий момент часу t , рівнозначне створенню суб'єктами системи ДУНБ такого потенціалу держави $P_s(t)$, за наявності якого вказаний суб'єкт відмовиться (буде стримуватися) від намірів нанести шкоду вказаним інтересам. Тому оцінювання результатів діяльності суб'єктів системи ДУНБ у контексті створення такого потенціалу $P_s(t)$ також може бути критерієм ефективності їх діяльності.

Критерієм ефективності діяльності суб'єктів системи ДУНБ може бути й оцінювання результатів їх роботи крізь призму управлінських зусиль щодо акумулювання такої величини потенціалу $P_s(t)$, яка дозволяє виконати

комплекс заходів (дипломатичних, воєнних, економічних та ін.), задля створення потенційної загрози нанесення суб'єкту загроз національним інтересам шкоди, недопустимої для нього за будь-яких умов, тобто йдеться про такий обсяг шкоди для суб'єкта загроз, за якого він буде змушений відмовитися від намірів заподіяти шкоду національним інтересам. Під вказаною шкодою розуміється величина зменшення потенціалу суб'єкта загроз національним інтересам України, зокрема: втрата ресурсів, які визначають розмір вказаного потенціалу (матеріальних, інтелектуальних, фінансових, людських та інших); значне погіршення умов проживання населення; зниження можливостей геополітичного впливу; зниження міжнародного іміджу політичного керівництва держави.

Варто зазначити, що використання можливостей, які є у розпорядженні держави для створення цілеспрямованої загрози державі - суб'єкту загроз національним інтересам, внаслідок якої цей суб'єкт може понести втрати, які, на його погляд, є недопустимими, є цілком природнім шляхом захисту національних інтересів, тобто такий підхід відповідає світовій практиці.

З іншого боку, у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства та держави, для кожного об'єкта національної безпеки можна визначити (нормативно встановити) максимально-допустимі втрати, які не приводить до структурно-якісних змін у життєдіяльності об'єкта, тобто це втрати, після яких об'єкт не втрачає здатність виконувати свої основні функції, а суттєві обмеження його нормальному функціонуванню не виникають. Щодо держави, то це така величина зменшення її потенціалу (у матеріальному, фінансовому та інших вимірах), таке погіршення умов проживання населення, зниження конкурентоздатності економіки тощо, за яких держава зберігає здатність виконувати свої функції без суттєвих обмежень. Це означає, що будь-який об'єкт національної безпеки можна вважати захищеним від загроз, якщо внаслідок проведених суб'єктами системи ДУНБ заходів, можливі втрати вказаного об'єкта не перевищують максимально-допустимих збитків. Розробка та виконання вказаних заходів передбачає створення у процесі ДУНБ

потенціалу (можливостей) сектору безпеки, достатнього для виконання комплексу завдань щодо прогнозування, виявлення, нейтралізації загроз національним інтересам та запобігання їм.

Так, можливості збройних сил та спецслужб мають бути достатніми для стримування збройної агресії та протидії іноземним спецслужбам, тобто вони мають бути здатними:

захистити об'єкти національної безпеки від можливої загрози на рівні, за якого їх можливі втрати, не перевищують максимально-допустимих для них втрат, в разі реалізації вказаної загрози;

нанести (за необхідності) суб'єкту загроз життєво важливим національним інтересам втрати, не нижчі, ніж величина недопустимих для цього суб'єкта втрат.

У цьому разі можна говорити про високу оцінку діяльності суб'єктів системи ДУНБ щодо виконання завдань по створенню потенціалу СЗНБ, ефективне використання якого дозволяє (за наявності загроз національним інтересам) забезпечити захищеність об'єктів національної безпеки на рівні допустимих для держави втрат, та нанести суб'єкту загроз втрати, не нижчі величини недопустимих для цього суб'єкта втрат. Тому для оцінки та моніторингу потенціалу СЗНБ, необхідного для захисту життєво важливих національних інтересів, доцільно визначити та (за необхідності) затвердити на нормативному рівні:

максимально-допустимі втрати та мінімальну величину недопустимих втрат для України у сферах національної безпеки і в цілому для держави (як на погляд України);

максимально-допустимі втрати та мінімальну величину недопустимих втрат для сфер національної безпеки та в цілому для держави - джерела загроз національним інтересам України (як на погляд України);

максимально-допустимі втрати та мінімальну величину недопустимих втрат для України та держави – джерела загроз національним інтересам

України (як на погляд держави – джерела загроз національним інтересам України);

об'єкти національної безпеки, які найбільш імовірно зазнають негативного впливу з боку держави – джерела загроз національним інтересам України та визначити для них максимально-допустимі втрати та мінімальну величину недопустимих втрат;

об'єкти національної безпеки держави - джерела загроз національним інтересам України, щодо яких доцільним є проведення відповідних контрзаходів Україною та визначити для них максимально-допустимі втрати та мінімальну величину недопустимих втрат (як на погляд цієї держави);

Варто зазначити, що йдеться про об'єкти, ймовірність негативного впливу на які за певних умов є найбільшою, про так звані об'єкти критичної інфраструктури, зокрема, в економічній сфері це можуть бути високотехнологічні об'єкти промисловості, системи енергозабезпечення, транспортні комунікації, в інформаційній – інформаційні ресурси, а у військовій – пункти стратегічного рівня управління, система протиповітряної оборони.

Величина вказаних вище втрат у сферах національної безпеки та в цілому для держави, певною мірою дозволяє:

по-перше, оцінити співвідношення потенціалів СЗНБ України та держав, які здійснюють або можуть здійснювати агресивну чи їй подібну діяльність, внаслідок якої виникають загрози життєво важливим національним інтересам України;

по-друге, оцінити ефективність заходів, виконаних суб'єктами системи ДУНБ щодо створення умов для реалізації національних інтересів.

Із-за значної сукупності суперечливих чинників, які впливають на реалізацію національних інтересів, визначення величин допустимих і недопустимих втрат для об'єктів національної безпеки та держави з метою використання цих величин при оцінюванні ефективності діяльності суб'єктів системи ДУНБ та ступеня захищеності вказаних інтересів, є досить складною проблемою. Успішне її розв'язання залежить від кропіткої співпраці науковців,

політологів, економістів, військових, експертів, аналітиків та інших фахівців, які виконують завдання, пов'язані з експертно-аналітичною, організаційно-розпорядчою та консультативно-дорадчою діяльністю щодо забезпечення національної безпеки.

7.6. Інституційно-цивілізаційні засади механізму забезпечення національної безпеки

Багато фахівців переконані, що керованість з боку людини динамікою подальшого суспільного розвитку має стати домінуючою характеристикою буття, що відносини між суспільною системою та її окремими сферами, рівнями, підсистемами, іншими елементами є рівноцінним виміром суспільного цілого, до якого вони належать. З огляду на це, а також із-за політичних та соціально-економічних потрясінь глобального характеру, останні десятиріччя ознаменувалися активізацією пошуку шляхів та механізмів забезпечення міжнародної та національної безпеки. Зокрема, зусиллями багатьох учених сформувалася певна схема дослідження та формування механізмів забезпечення безпеки, яку можна назвати класичною.

В її основі покладено твердження, яке набуло обрисів канонічної дослідницької моделі, а саме: національна безпека є інтегральна характеристика безпеки людини, безпеки суспільства та державної безпеки, а її бажаний рівень залежить від дотримання у процесі державного управління деякої комбінації змінних у трикутнику: "національні інтереси" – "небезпеки щодо їх реалізації" – "можливості держави". Тому створення належних умов для підтримки бажаного рівня захищеності національних інтересів, забезпечення цілісності об'єктивно диференційованого суспільства та нейтралізація небезпеки здатності держави відстоювати вказані інтереси, як правило, є найвищий пріоритет державної політики. У цьому ж контексті розв'язуються й проблеми формування політичних, економічних та інших механізмів реагування на небезпеки розвитку людини, суспільства і держави.

Неупереджений аналіз дозволяє дійти висновку, що механізми забезпечення національної безпеки провідних країн світу побудовані згідно описаної вище моделі є збалансованими, досконалими та досить ефективними. Про це, зокрема, свідчить несуперечливість нормативної бази їх функціонування, належна увага до створення відповідних інституційних структур, підготовки й укомплектування їх професіоналами високого рівня, постійне вдосконалення методології визначення пріоритетів політики безпеки та процедур прийняття управлінських рішень,

Разом з тим, спроби побудувати аналогічні механізми в інших країнах, **виявились не досить успішними. Із-за недостатніх** економічних, політичних, воєнних та інформаційних можливостей цих країн ці механізми у кращому випадку спроможні гарантувати лише асиметричний характер реакції на небезпеки для своїх громадян і держави в цілому з боку інших країн, що свідчить про не універсальність класичної парадигми формування та дослідження механізмів забезпечення безпеки.

Більше того, стає очевидним, що пошук оптимальних рішень з питань безпеки все частіше виходить за межі класичної парадигми, оскільки вказаний пошук необхідно здійснювати, як правило, у деякому багатомірному просторі, де все активніше проявляють себе інші суб'єкти міжнародних відносин, наслідки непередбачуваних суспільно-політичних процесів національного та регіонального рівня, активізованих глобалізацією. Це, в свою чергу, приводить до гострих дебатів про найбільш ефективну концептуальну основу формування механізмів забезпеченню міжнародної та національної безпеки (реалізм, конструктивізм, лібералізм тощо). Іншими словами, якщо раніше структурно-функціональна простота розвитку цивілізації сприяла певному ступеню надійності результатів аналізу міжнародної та національної безпеки і сформованих на основі вказаних результатів відповідних механізмів її забезпечення, то сьогодні розробка ефективних стратегій, спрямованих на забезпечення безпеки перетворилася у більш складну проблему. Все

очевиднішим є те, що інтенсифікація процесів глобалізації породила низку додаткових проблем стратегічного порядку.

З одного боку, це передусім загострення антагонізму несумісних між собою цінностей. Так, пара цінностей “свобода і рівність”, трансформуються в дилему: “відкрите” чи “закрите” суспільство, яка в свою чергу, може бути сформульована наступним чином: або за абсолютну цінність у глобальному вимірі визнати пріоритет прав і свобод індивіду і у цьому контексті розглядати його безпеку, або ж такою цінністю визнати “рівність” і, так би мовити, “поділити все по справедливості”. Але історія надає багато прикладів, що в останньому випадку неминучим є обмеження прав і свободи індивіду у всіх сферах суспільного життя.

Має місце й інша, не менш глобальна проблема – необхідність переоцінки ролі та відповідальності держави у сучасному світі крізь призму її можливостей і механізмів по забезпеченню стійкого і безпечного суспільного розвитку.

Крім того, незважаючи та постійні дискурси, що здобутки будь-якої національної культури є рівноцінним індивідуальним виміром цінностей людської цивілізації, аналіз керівних документів з питань безпеки провідних країн світу показує - вони лише модернізують старі стратегії, так званого "стримування", "неядерного стримування" тощо, а останнє десятиріччя свідчить - досягнення стратегічних цілей досягається, як і раніше шляхом розв'язування конфліктів, внутрішніх підривних дій, політичного, інформаційного, економічного тиску проти ймовірного противника.

Все це в сукупності свідчить про те, що класичний підхід щодо формування механізмів забезпечення безпеки у міжнародному та національному вимірах не дозволяє враховувати реалії сучасного мінливого і суперечливого світу. Зокрема, йдеться про можливість реалізації різних варіантів розвитку одного й того суспільства, глибоке переосмислення ролі індивідуального та колективного інтелекту, національні та міжнародні виміри безпеки людини. Тому необхідність подальшого вдосконалення класичної

схеми моделі дослідження та формування механізмів забезпечення безпеки, надання їй більшої універсальності та гнучкості, є **очевидною**.

Одним із таких кроків є використання методології цивілізаційного підходу та інституціоналізму при дослідженні та формуванні вказаних механізмів, тобто йдеться про інституційно-цивілізаційний аспект формування механізму забезпечення національної безпеки

З іншого боку, при вивченні феномену безпеки не уникнути й відповіді на питання про головні рушійні сили історичного розвитку (у різних його вимірах: політичних, економічних, соціальних культурологічних тощо).

Загальновідома позиція німецького філософа Г.Гегеля, що в основі історичного розвитку – розгортання “абсолютної ідеї”, яка є надприродним і нічим не обумовленим духовним началом, що породжує реальний матеріальний світ – природу, людину, суспільство та людське мислення. Близькою до нього є позиція російського вченого Л.М.Гумільова, на думку якого історія народу, це не що інше, як прогрес та регрес його “духу”, що народи й цивілізації змінюють один одного в історичному процесі, як тільки виконають свою місію. Але в кінцевому підсумку в основу тієї чи іншої теоретичної концепції щодо виникнення і становлення етносу покладається одна із тез:

цей процес є наслідком причинно–детермінованих взаємин певних соціальних спільнот з їхнім природнім оточенням;

виникнення і становлення етносу є результатом реалізації деякого спонтанного ланцюга подій та явищ в основі яких: “дух”, “роль особи в історії”, “пасіонарність”, “історична доля” тощо.

В теорії випадкових процесів строго доводиться, що імовірними є ситуації, коли при відомому стані процесу у деякий момент часу, його подальший стан може не залежати від “минулого”. При цьому часто “майбутнє” може прогнозуватися (передбачатися) нами з певною ймовірністю, але воно не пов’язане причинно-наслідковим зв’язком з “минулим”. Тут доречно згадати й концепцію випадкової події О.Курно, який ввів в науковий обіг поняття перехресних причинно-наслідкових рядів. Його концепція виходить із того, що

події, які виникають при зустрічі або комбінації явищ, що належать незалежним рядам, які утворилися у порядку причинності, є “явищами випадковими або наслідками випадку”⁵³.

Сьогодні більшість вчених переконані в тому, що скоріш всього в історії виникнення та розвитку етносів має місце одночасне поєднання обох процесів. Це означає, що не тільки взаємини (соціальні взаємодії) соціальних спільнот з природнім оточенням творять етнос, а й сам етнос, його свідомість, його ціннісні орієнтації та уявлення творять етнос, оскільки вони спонукають його до дії, спрямованої на перетворення свого оточення. Безумовно, це призводить до множинності етносів, але ні в якому разі не заперечує онтологічну рівноцінність будь-яких ознак етносів і будь-яких етносів взагалі. В розвитку будь-якого етносу тісно переплітається, так би мовити, “матеріальна” і “ідеальна” складова. Це означає, що соціальні інститути держави мають займати активну позицію спрямовану на підтримку розвитку як титульної нації, так і інших етносів, що обов’язково передбачає наявність “уявлення” про цінності Українського народу “завтрашнього” дня.

В контексті сказаного, необхідно звернути увагу на значну обмеженість загальновідомого методологічного принципу історичних реконструкцій при аналізі етнічної структури суспільства. В його основі комплексне використання результатів наукових досліджень антропології, археології, палеогеографії, геології, палеонтології та інших наук. В сукупності, це дозволяє розпізнати події конкретного історичного часу, виходячи з нього самого. Намагання ж з’ясувати закономірності виникнення та розвитку етносів, передбачити їх майбутнє тільки на основі навіть комплексного аналізу результатів досліджень вказаних наук досить важко.

Деякою мірою, підтвердження правоти такого погляду на динаміку розвитку етносів можна знайти у Дж.Сороса⁵⁴. Обґрунтовуючи своє бачення

⁵³ Курно Ог. Основы теории шансов и вероятностей. – М.: Наука, 1970. – С.86.

⁵⁴ Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Пер. з англ. Р.Ткачук, А.Фролкін. - К.: Основи, 1999. – С.34-35.

історичного розвитку він зазначає, що факти зі світу природи не залежать від тверджень, які висувають вчені. Це їх ключова риса, яка дає змогу таким фактам служити критерієм істини наших тверджень. В ситуації з мислячими учасниками все не так, оскільки існує двосторонній зв'язок. З одного боку, люди прагнуть сформувати картину, яка б узгоджувалася з реальністю і таким чином реалізують пізнавальну функцію свого розуму, яка водночас визначає їх пасивну позицію по відношенню до оточуючої реальності. З іншого боку, люди прагнуть змінити дійсність за власним бажанням. У цьому проявляється активна функція людської діяльності, тобто їх активна позиція по відношенню до оточуючої реальності.

Коли обидві функції здійснюються одночасно, виникає ситуація, яку Дж.Сорос називає рефлексивною. Він переконаний, що саме такі ситуації покладено в основу будь-якого історичного процесу. Тому теперішні думки можуть впливати на настання подій в майбутньому, а ці події, в подальшому, перетворитися на досвід, який зможе впливати на мислення сучасників вказаного майбутнього. Ця особливість вирізняє події, так званого "історичного значення", які не просто змінюють світ, а змінюють наше розуміння світу, і це нове розуміння, у свою чергу, по-новому впливає на розвиток світу.

Таким чином, поточні зміни у сподіваннях людей, їх погляди, ідеї, у тому числі помилкові, здійснюють вплив на події майбутнього, а відтак творять історію, майбутнє суспільного організму, яке вони покликані передбачити. Тому такою значною є роль ідей у розвитку будь-якого етносу, оскільки їх взаємодія з матеріальними умовами творить діалектичний реальний процес історичного буття.

Вищевикладене свідчить про необхідність переходу до нової парадигми пізнання процесів, що відбуваються в природі та суспільному житті у контексті формування механізмів забезпечення національної безпеки.

По-перше, необхідним є застосування принципів і підходів системно-синергетичного аналізу, які знайшли своє відображення у цивілізаційній парадигмі дослідження суспільних процесів. Їх застосування дозволяє

врахувати з системних позицій низку факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи. Серед них, зокрема:

необхідність вибору стратегії розвитку, за якої досягається гармонія економічних, політичних, соціальних та культурних взаємовідносин на місцевому, регіональному, загальнодержавному та міжнародному рівнях;

суперечливість змін загальнолюдських, національних, групових, особистісних інтересів та ціннісних орієнтацій, а відтак - не достатня прогнозованість і визначеність суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій, оскільки зміна будь-якої підсистеми соціального організму, часто викликає спонтанну зміну багатьох його підсистем;

економічна глобалізація та розвиток інформаційних технологій, які призводять до поширення віртуальних груп за інтересами й ускладнюють здатність держав до ефективного управління, на яке здійснює все більший тиск масова, часто ворожа до національних здобутків культура;

взаємодія держав з актуальних питань безпеки сьогодні відбуваються не тільки і не стільки строго по "вертикалі", на якій вони об'єктивно диференційовані з точки зору їх ієрархічної нерівності, а все більше по "горизонталі", що дає змогу більш ґрунтовно відобразити різні аспекти забезпечення міжнародної та національної безпеки.

Для характеристики вищевказаних процесів З. Бауман запропонував метафору - «текуча сучасність», яка, на його думку, фіксує перехід від світу жорсткого, структурованого, обтяженого низкою соціальних норм і обов'язків до світу пластичного, мінливого та вільного від бар'єрів і кордонів. Цей перехід уже сьогодні призвів до глибинних змін у людському житті, які важко піддаються поясненням в таких термінах, як «інформаційне суспільство», «сітьове суспільство», «постмодерн» й є однією з причин втрати значення таких дискурсів, як «націоналізм», «патріотизм», «нація-держава».

Звичайно, для різних країн світу оцінки вказаних факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи, мають різне звучання та виміри. Тому сукупність, пріоритетність проблем, можливості,

шляхи та перспективи їх розв'язання у контексті забезпечення безпеки можуть суттєво розрізнятися.

Такою, наприклад, є проблема вибору ціннісно-ідеологічних засад державного будівництва та тісно пов'язана з нею причинно-наслідковими зв'язками інституалізація соціально-політичних інститутів. Ця проблема, як правило, породжує низку дискусій стосовно оптимальної моделі системи державного управління, ступеня його централізації (децентралізації) або оптимального співвідношення державного суверенітету і державної безпеки, у контексті дотримання прав і свобод людини тощо. В кінцевому підсумку дискусії трансформуються у коливання суспільної думки та політичної еліти з широкого кола питань, починаючи з оцінки історичного минулого й закінчуючи уявленнями про обриси майбутнього, яке б гарантувало національну, регіональну безпеку чи міжнародну безпеку. Не менш важливим проблемним питанням, відповідь на яке має життєве значення для безпеки суспільства та держави, є й вибір оптимального варіанту стосовно світоглядно-політичної домінанти основи політики національної безпеки.

По-друге, важливим кроком подальшої систематизації знань про формування механізмів забезпечення національної безпеки є усвідомлення та врахування того, що відбулися кардинальні зміни пріоритетів у структурі виробництва. Визначальним стає не власність на засоби виробництва, а власність на духовні і, насамперед, інтелектуальні здобутки людства, знання, інформацію, відкриття, наукомісткі технології.

В розвинених країнах світу інвестиції в людину, освіту, науку тощо стають пріоритетними. Звідси більш бережне ставлення до індивіду, особистості, а вже перші кроки на шляху глобалізації показали необхідність і більш якісного управління суспільними процесами. Тому інституалізація соціально-політичних інститутів сьогодні є визначальним чинником для зростання можливості від окремої особи до людської цивілізації включно змінити своє становище на краще у різних його вимірах.

У даному випадку відправним моментом є положення системного аналізу про наявність у будь-якому системному утворенні системоутворювального зв'язку. У системах та механізмах забезпечення безпеки таким зв'язком є взаємозалежність суб'єктів безпеки. Вона набуває різних форм й охоплює всі складові економічної, політичної, соціальної та духовної сфер життєдіяльності суспільства. Завдяки цьому відкриваються перспективи оптимізації структури та аналізу всіх процесів, що відбуваються у суспільстві у їх безпековому вимірі. Цілісність вказаної системи забезпечується її центром в особі органів державної влади та сукупністю функцій, які вони покликані виконувати.

По-третє, з позицій інституційного підходу, механізми забезпечення безпеки є досить складними політико-правовими та організаційно-технічними системами, зокрема, до них входять суб'єкти безпеки, інструменти влади, норми чинного національного законодавства.

Вище ж ми показали, настільки значною є роль ідей у розвитку будь-якого етносу, що поточні зміни у сподіваннях людей, їх погляди, ідеї здійснюють вплив на обриси майбутнього, а відтак творять майбутнє суспільного організму. Тому з огляду на структуру механізму забезпечення безпеки виникає потреба у врахуванні феномену суспільної свідомості, яка належить до емерджентних властивостей суспільства й відіграє ключову роль в усіх суспільних процесах. На думку учених сьогодні включення свідомості в науковий аналіз є чи не найважливішою проблемою розвитку як природничих, так і суспільних наук. Але розв'язання цієї проблеми має особливе значення при дослідженні процесів забезпечення безпеки, адже багато понять і категорій пов'язаних із феноменами безпеки та небезпеки впливають із суспільної свідомості. Тому важливим є дослідження суспільної свідомості та форм, яких вона набуває в механізмах забезпечення безпеки.

Таким чином одночасне застосування принципів системного аналізу та врахування ролі суспільної свідомості в процесах забезпечення безпеки дає змогу розглядати пізнавальну та предметно-перетворювальну діяльність людей

у нерозривній єдності, яка проявляється як система практично орієнтованих знань, що набувають форм професійних компетенції людей.

По-четверте, принципово важливим при формуванні механізмів забезпечення безпеки (як національної, так і міжнародної) є врахування результатів поглибленого філософсько-політологічного та правового аналізу процесу забезпечення безпеки, а також досліджень нормативно – ціннісної та етичної суті феномену безпеки.

Філософсько-політологічний аналіз дозволяє розглянути процес забезпечення безпеки як суспільне явище, яке спрямоване на захист і підтримку державної влади та пов'язане з інтересами життєдіяльності великих соціальних спільнот, а правовий аналіз цінний з'ясуванням особливостей та меж можливого правового регулювання діяльності суб'єктів і об'єктів безпеки, які обумовлені існуючими правовими нормами. Результати дослідження нормативно – ціннісної та етичної суті безпеки дозволяють визначити специфічні етичні норми-обмеження, що можуть впливати на вибір сил, засобів, способів забезпечення безпеки.

Зокрема, у тріаді «безпеки людини – безпека суспільства - державна безпека» їх співвідношення може бути різним і залежить від характеру, спрямованості, інтенсивності загроз національній безпеці. Очевидно, за умов війни або внутрішнього суспільно-політичного конфлікту, який має тенденцію до переростання у збройний, пріоритет має належати державній безпеці, оскільки на перший план висуваються завдання збереження цілісності, суверенітету та конституційного ладу. Тому ці завдання всі країни визначають як життєво важливі національні інтереси й відповідно здійснюють підготовку сил і засобів сектору безпеки.

Водночас міжнародна практика свідчить, що можлива й трансформація цих завдань у контексті таких дискурсів, як демократія, лібералізм та права людини, що зумовлює необхідність уточнення етичних норм-обмежень, що можуть впливати на вибір сил, засобів, способів, характер та межі діяльності й взаємовідносин суб'єктів і об'єктів безпеки. Але у кінцевому підсумку,

інституалізація механізмів забезпечення національної безпеки не повинна відбуватися з акцентом виключно на права і свободи людини, як на абсолютну цінність. Намагання протиставляти одна одній безпеку держави, безпеку суспільства та безпеку особи як і абсолютизація однієї із них призводить до небажаних наслідків. Так, надання пріоритету державній безпеці призводить до тоталітаризму всередині країни, а в разі абсолютизації безпеки особи – до хаосу й громадянського конфлікту, який як правило, призводить не тільки до втрати безпеки держави та безпеки суспільства, а в кінцевому рахунку і до втрати безпеки людини.

По-н'яте, при формуванні механізмів забезпечення національної безпеки принципним питанням є використання організаційного підходу, оскільки вказані механізми передусім є організаційними системами, тобто системами, створеними людьми для досягнення певних цілей. Такі системи тісно пов'язані з середовищем, функціонують в ньому, а результати вказаного функціонування, в свою чергу, змінюють середовище. Тому використання організаційного підходу має вирішальне значення для наукового пояснення багатьох дискусійних питань, зокрема, для встановлення сутності механізму, його складових та організації їх взаємодії. Тобто організаційний підхід передбачає розмежування організації структури механізму забезпечення національної безпеки та організації процесів взаємодії його складових. Цей підхід дає змогу також зрозуміти, чому і як набувається статус того чи іншого елемента вказаного механізму.

У цьому ж контексті має розглядатися система об'єктів безпеки, які виконують певні економічні, політичні, духовні і соціальні функції. Кожен із них має власні та спільні інтереси, реалізація яких передбачає певні форми і способи економічної, політичної, соціальної та правової взаємодії, яка може слугувати інтегральною характеристикою процесу функціонування механізму забезпечення національної безпеки і певною мірою відображенням його динамічного стану. Це надає додаткові інструментальні можливості для раціоналізації системного переходу від потреб у безпеці (від людини до

міжнародної спільноти включно) до пошуку раціональних варіантів управлінських стратегій, орієнтованих на задоволення вказаних потреб.

Таким чином інституційно-цивілізаційний підхід щодо формування механізму забезпечення національної безпеки передбачає комплексне використання діяльнісно-еволюційного, цивілізаційного та синергетичного наукового контексту, а також використання системного аналізу життєдіяльності суспільства.

Глава 8. Стратегічне управління у сфері національної безпеки

8.1. Місце та роль концепцій, доктрин та стратегій при стратегічному управлінні у сфері національної безпеки

Будь-яке державно-управлінське рішення, що приймається суб'єктами ДУНБ оформляється у формі нормативно-правового акту. Кожний із таких актів, у залежності від його юридичної сили, відіграє свою роль в державній політиці національної безпеки, у формуванні та функціонуванні СЗНБ. У практиці ДУНБ в Україні використовуються такі нормативно-правові акти: Конституція України, конституційні закони; загальні та спеціальні закони для регулювання певних галузей суспільних відносин та декрети; міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України; нормативно-правові акти вищих органів державної влади (укази Президента України, постанови Верховної Ради та Кабінету Міністрів України); нормативно-правові акти відомчого характеру (міністерств, інших центральних органів виконавчої влади); розпорядження керівників місцевих державних адміністрацій, сільських, селищних, міських голів; інші нормативно-правові акти (статuti, положення, інструкції тощо).

Сьогодні в Україні існують відносно чіткі процедури прийняття вказаних вище нормативних актів, але чимало недоліків щодо формування нормативно-правової бази з питань забезпечення національної безпеки. Більшість із них:

недостатня наукова обґрунтованість актів, їх внутрішня суперечливість, декларативність щодо врегулювання тих чи інших питань, що належать до вказаної сфери та ін., є характерними для правового поля держави. Разом з тим, на формування нормативно-правової бази з питань забезпечення національної безпеки України впливає кілька досить специфічних чинників теоретико-методологічного характеру:

відсутність загальновизнаного понятійно-категорійного апарату з питань стратегічного планування забезпечення національної безпеки;

недостатнє теоретичне обґрунтування структури, призначення, процедур розробки (затвердження, уточнення) нормативно-правових документів, які традиційно використовуються для вирішення питань щодо забезпечення національної безпеки: концепцій, доктрин та стратегій;

невизначеність щодо ієрархії нормативно-правових актів з питань забезпечення національної безпеки і, таким чином, пріоритетності при їх розробці, затвердженні та уточненні.

Врешті-решт, в Україні мало публікацій щодо системного дослідження методологічних основ розробки концепцій, доктрин та стратегій національної безпеки на відміну від країн Заходу, де цій проблемі традиційно приділяється підвищена увага. Тому для визначення призначення та загального змісту концепцій, доктрин та стратегій з питань забезпечення національної безпеки, а також ієрархії цих документів доцільним є порівняльний аналіз понять “концепція”, “стратегія” та “доктрина”. Незважаючи на відмінності у визначенні цих понять, які наводяться у різних джерелах, вони відносно не значні й дозволяють прийти до таких загальних висновків.

Під *концепцією* розуміється деяка керівна, *концептуальна ідея* (провідний задум, конструктивний принцип, головна думка), а доктриною - теорія, вчення, що, як відомо, передбачає наукове обґрунтування певної системи принципів, поглядів, настанов, тобто можна стверджувати, що межах доктрини здійснюється подальший *розвиток* концептуальної ідеї,

сформульованої в концепції, який набуває обрисів певної теоретичної конструкції.

Поняття “стратегія”, як правило, асоціюється з такими поняттями як “рішення”, “цілі”, ”мистецтво”. Останнє має підкреслити, що процес розробки стратегічних рішень, які спрямовані на розв’язання тих чи інших проблем (політичних, воєнних та ін..), є мистецтво. З огляду на це, метою стратегії є деталізація системи поглядів, принципів і настанов, які знайшли своє відображення в доктрині.

Таким чином, у контексті послідовної деталізації та уточнення принципів, підходів, напрямів, цілей, завдань і т.д. щодо розв’язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки, має місце така ієрархія керівних документів: концепція - доктрина - стратегія. З іншого боку, як було показано вище⁵⁵, має місце ієрархія: національні цінності - національні інтереси - національні цілі, яка є головним структуроутворюючим чинником, що визначає призначення та зміст концепцій, доктрин і стратегій, як керівних документів щодо забезпечення національної безпеки.

Крім того, очевидно, що при розробці управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки важливими є прогностні оцінки щодо зміни системи національних інтересів, загроз, можливостей держави щодо їх реалізації та ін. Тому принциповим питанням є визначення періоду (часу), на який має бути розрахована та чи інша концепція, доктрина, стратегія, оскільки скоріш-всього за межами вказаного періоду положення цих документів не будуть адекватно відображати умови життєдіяльності об’єктів національної безпеки (людини, суспільства, держави тощо). Це означає, що виконання положень концепції (доктрини, стратегії) поза межами періоду, для якого було отримано прогноз змін умов життєдіяльності об’єкта національної безпеки, не буде мати практичної користі у контексті здійснення управлінських впливів на вказаний об’єкт, а скоріше - навпаки.

⁵⁵ Див. главу 2

У зв'язку з цим варто зазначити, що результати сучасних наукових досліджень свідчать - навіть для відносно простих систем (процесів) існує межа передбачуваності (так званий, горизонт прогнозу), за якою отримати **достовірний з практичного погляду** прогноз її розвитку неможливо. Наявність цього горизонту кардинально змінює постановку цілі та завдання прогнозу, підходи до побудови систем моніторингу загроз національній безпеці та оцінки можливостей щодо їх нейтралізації. З огляду на це, більшість фахівців переконані, що для **практичних** завдань управління соціальними системами, **довгостроковий** прогноз не повинна перевищувати 10-ти років, а в межах цих років можна вести мову про: **короткостроковий** – до 3-х років та **середньостроковий** – до 5-ти років, прогноз.

Стосовно проблем забезпечення національної безпеки, ці прогнози (довгострокові, середньострокові, короткострокові) передбачають прогнозу оцінку змін пріоритетних завдань та можливостей держави по захисту національних інтересів, прогноз розвитку воєнно-політичної ситуації у світі, прогнозування змін зовнішніх і внутрішніх чинників, які негативно впливають на досягнення національних цілей та ін. Крім того, при розробці цих прогнозів необхідно мати на увазі суттєву різницю між оцінкою **можливостей**, наприклад, держави та оцінкою можливих **намірів**, наприклад, політичного керівництва, пов'язаних з оцінкою тих чи інших чинників. В сучасних умовах можливості держави можуть суттєво змінитися впродовж кількох років, а чинники, які визначають наміри політичного керівництва у контексті реагування на можливі загрози національним інтересам, можуть змінитися значно швидше.

На жаль, українські законодавці цього не врахували, про що свідчить розуміння ними Стратегії національної безпеки (Стратегія НБ), як узгодженої за завданнями, умовами і засобами **довгострокової** комплексної програми практичних дій щодо забезпечення захищеності життєво важливих інтересів

особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз⁵⁶. З огляду на вище викладене, очевидно, що в сучасних умовах динамічних змін зовнішнього та внутрішнього середовища розробити стратегію, розраховану на 10-12 років, у якій би впродовж *цього часу* було забезпечено *узгодженість* умов, завдань і засобів забезпечення захищеності життєво важливих інтересів, неможливо. В сучасних умовах динамічних змін зовнішніх та внутрішніх умов життєдіяльності суспільства вже через кілька років визначена *такою* Стратегією програма практичних дій щодо забезпечення захисту життєво важливих національних інтересів фактично не буде адекватною вказаним умовам.

Таким чином, *Концепція національної безпеки* (Концепція НБ) – це нормативно-правовий документ, який, як правило, має відображати сукупність науково обґрунтованих офіційних поглядів держави на сутність національної безпеки, принципи, підходи, методи та механізми її забезпечення, які в сукупності є *концептуальною* основою побудови моделі системи національної безпеки. Її розробка зумовлена необхідністю створення організаційно-правових засад діяльності суб'єктів ДУНБ, тобто сформульовані у Концепції НБ мета, принципи, підходи, цільові настанови щодо політики національної безпеки та можливі методи та механізми її реалізації, в сукупності визначають *концептуальну ідею (задум)* вищого політичного керівництва щодо реалізації національних інтересів на довгостроковий період. В сучасних умовах трансформації геополітичного та геоекономічного простору, тобто змін зовнішніх і внутрішніх умов формування та реалізації національних інтересів, вказаний період не повинен перевищувати 10 років.

Основні положення Концепції НБ є основою розробки інших керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, зокрема, концепцій, стратегій, програм, якими визначаються принципи та підходи щодо побудови СЗНБ, основні напрями діяльності держави щодо виявлення, прогнозування,

⁵⁶ Закон України "Про організацію оборонного планування" // Відомості Верховної Ради. - №4. – 2005. - С.97. Згідно цього Закону довгостроковий період – це 10-12 років.

нейтралізації загроз національним цінностям та інтересам та запобігання їм. З огляду на це основні положення Концепції НБ мають відображати:

перелік основних національних цінностей, захист яких має бути пріоритетом державної політики в довгостроковій перспективі;

загальну прогностичну оцінку процесів, об'єктів, подій, інших чинників, які можуть розглядатися державою, як загрози збереженню та подальшому розвитку національних цінностей;

комплексну прогностичну оцінку наявних і перспективних можливостей і обмежень щодо засобів і способів їх використання для захисту та подальшого розвитку (накопичення) національних цінностей;

декомпозицію національних цінностей у національні інтереси (результатом вказаної декомпозиції має бути наведений у концепції перелік життєво важливих національних інтересів);

формування концептуальних засад щодо створення сприятливих для суспільства і держави внутрішніх та зовнішніх умов у контексті реалізації національних інтересів на довгострокову перспективу з урахуванням вибору допустимих згідно чинного законодавства та норм міжнародного права засобів і способів реагування на загрози вказаним інтересам;

принципові питання щодо основних напрямків розвитку та підвищення ефективності функціонування СЗНБ та її складових на довгостроковий період, у тому числі й пріоритетні напрями оборонного будівництва;

необхідну вивіреність політичних оцінок зовнішньої обстановки для адекватного їх сприйняття у суспільстві та поза межами держави, а також належну обґрунтованість пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики держави щодо забезпечення її безпеки.

Таким чином, Концепція НБ закладає базові організаційно-правові, інституційні і, певною мірою, теоретико-методологічні підвалини розвитку, доповнення та конкретизації основ системи національної безпеки, які у багатьох країнах визначаються законами.

У залежності від сформульованої у Концепції НБ головної мети, визначених допустимих засобів і способів реагування на загрози національним інтересам, основних завдань, які покладаються на СЗНБ, розрізняють: концепції **консервативні, прогресивні, радикальні, реформістські тощо.** Так, **радикальні** концепції можуть передбачати кардинальну зміну пріоритетів національних інтересів та перебудову СЗНБ, застосування у разі загрози національним інтересам широкого арсеналу засобів, у тому числі й зброю масового ураження, а **реформістські - як правило,** обґрунтовують необхідність уточнення пріоритетів внутрішньої політики та напрями еволюційного реформування сектору безпеки.

Більшість країн світу сьогодні розробляють та затверджують Концепції НБ або аналогічні за структурою та змістом документи. Так, в Російській Федерації розробляється та періодично переглядається Концепцію НБ.

В Україні на стан теоретико-методологічного обґрунтування основних положень керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, значною мірою вплинуло те, що за часів СРСР більшість із них, у тому числі й Концепції НБ не розроблялися. Саме цим можна пояснити те, що перша Концепція НБ України була затверджена тільки у 1997 році, тобто через п'ять років після проголошення незалежності. Більше того ця концепція з прийняттям у 2003 році Закону України "Про основи національної безпеки України", була скасована.

На жаль, цей закон не передбачає розробку та затвердження Концепції НБ України, а його положення значною мірою є декларативним та мало придатним для вирішення практичних завдань щодо створення ефективної СЗНБ. Зокрема, не визначено чітких повноважень та процедур взаємодії інституцій сектору безпеки, місця і ролі у цьому процесі політичної, адміністративної та оперативної (військової) складових ДУНБ, як, наприклад, в аналогічному законі США (його було прийнято у 1947 році і він до цього часу чинний!). Натомість у законі акцентується увага на переліках національних інтересів (без визначення життєво важливих) та потенційних і реальних загроз щодо їх реалізації (без

наведення критерію ідентифікації загроз, як потенційних чи реальних), переліках, які, очевидно, досить швидко змінюються із-за дії зовнішніх і внутрішніх факторів національної безпеки.

Крім того, згідно цього закону передбачено, що Президентом України розробляється та затверджується Стратегія національної безпеки, яка є основою для розробки концепцій, доктрин, стратегій, програм за складовими політики з питань національної безпеки. Проте хто розробляє ці документи, яким є порядок їх затвердження, на який термін має бути розрахована їх дія - не вказано.

Ці недоліки є наслідком ігнорування існування об'єктивної ієрархії базових понять теорії національної безпеки, а саме: національні цінності – національні інтереси – національні цілі. Сутність цих понять, їх місце в системі національної безпеки, динаміка змін різна (як за структурою, так і за спрямованістю) що зумовлює й відповідну ієрархію керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, визначає структуру, зміст, призначення, спрямованість та терміни дії вказаних документів.

Головною метою *Доктрини національної безпеки* (Доктрина НБ) є визначення цільових настанов державної політики національної безпеки, у тому числі й щодо реформування СЗНБ та її складових на середньостроковий періоді (до 5 років) життєдіяльності суспільства та держави, а в основу її розробки мають бути покладені результати комплексного аналізу:

системи національних інтересів (у широкому розумінні: їх джерела, класифікація, сучасний стан, тенденції розвитку) і на цій основі визначення системи національних цілей, які мають бути досягнуті в середньостроковій перспективі;

потенційних та реальних загроз національним інтересам на середньострокову перспективу;

наявних і ймовірних можливостей та обмежень щодо захисту національних інтересів;

державної політики національної безпеки крізь призму формування цільових настанов щодо засобів і способів реформування та підвищення ефективності СЗНБ, її складових, а також пріоритетів оборонного будівництва .

Головною метою Стратегії НБ є деталізація цільових настанов державної політики національної безпеки, які знайшли своє відображення в Доктрині НБ, крізь призму результатів комплексного аналізу прогнозних оцінок змін в ієрархії національних цілей, загроз та можливостей щодо їх досягнення (наявні та ймовірні можливості СЗНБ, сили, засоби ресурси тощо) й уточнення на цій основі національних цілей та їх пріоритетності на короткострокову перспективу (до 3-хроків).

Стратегія НБ є адміністративно-політичною основою організації повсякденної діяльності суб'єктів системи ДУНБ та організаційно-правовим інструментом для досягнення національних цілей, тобто є основою для розробки конкретних програм і планів за складовими державної політики національної безпеки, а отже, й обов'язковим для виконання документом для всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Тому визначені Стратегією НБ національні цілі повинні мати пріоритетне фінансування з державного бюджету, тобто Глава держави, який затверджує стратегію, законодавча та виконавча влада мають дійти консенсусу щодо необхідності досягнення цих цілей до затвердження державного бюджету (як це має місце у провідних країнах світу).

З огляду на призначення, особливості розробки та основні положення Концепції НБ, Доктрини НБ та Стратегії НБ, головним призначенням Закону України “Про національну безпеку України” має бути визначення системи національних цінностей, ролі та місця держави у сучасному світі у контексті забезпечення міжнародної та регіональної безпеки, визначення принципових засад політики національної безпеки, формування СЗНБ, а також визначення пріоритетних напрямів діяльності та повноважень суб'єктів системи ДУНБ.

Таким чином, ефективність діяльності суб'єктів системи ДУНБ значною мірою залежить від якості та узгодженості керівних документів щодо

забезпечення національної безпеки (концепцій, доктрин, стратегій), тобто від ступеня адекватності відображення в цих документах потреб національного розвитку, зовнішніх та внутрішніх умов життєдіяльності суспільства і держави та їх можливостей щодо реагування на загрози національним інтересам. Це зумовлює необхідність в постійному оновленні наукових основ розробки вказаних документів, процедур їх розгляду та затвердження, а також визначення їх місця в системі правового забезпечення національної безпеки.

8.2. Цілі, критерії ефективності, суб'єкти та схема стратегічного управління у сфері національної безпеки

Стратегічне управління у сфері національної безпеки є процесом прийняття та реалізації управлінських рішень суб'єктами вищого (стратегічного) рівня системи ДУНБ. Його центральною ланкою є прийняття рішення щодо цільових настанов (пріоритетів), напрямів, засобів та способів реалізації національних інтересів. Це рішення має ґрунтуватися на результатах стратегічного аналізу та порівняння політичного, економічного, воєнного та інших складових потенціалу держави з прогностичними характеристиками розвитку середовища її існування, а також загроз національній безпеці.

Головною метою стратегічного управління у сфері національної безпеки є своєчасне здійснення необхідних змін в державі (політичних, економічних, соціальних тощо) у контексті реалізації життєво важливих національних інтересів. Ці зміни мають бути адекватними викликам та загрозам зовнішнього середовища існування держави, максимально враховувати внутрішні умови життєдіяльності суспільства та створювати належні передумови для забезпечення національної безпеки у довгостроковій перспективі. Перш за все йдеться про досягнення взаємоприйняттого балансу у взаємовідносинах з іншими суб'єктами міжнародних відносин та у відображених у нормативних документах національних стратегічних цілей.

Поняття "стратегічне управління" широко використовують з кінця 60-х р. XX ст., підкреслюючи принципову різницю між поточним (оперативним) управлінням організацією та управлінням на вищому рівні, акцентуючи на необхідності концентрації уваги вищого керівництва на прогнозах змін *зовнішнього* середовища функціонування організації, щоб своєчасно і адекватно реагувати на зміни, які в ньому відбуваються. З огляду на сказане, комплексним критерієм ефективності стратегічного управління у сфері національної безпеки є своєчасність та адекватність реагування на трансформацію викликів та загроз національним інтересам у контексті змін зовнішнього середовища існування держави, в той час як при оперативному управлінні, таким критерієм є *раціональність* використання ресурсів, які є у розпорядженні держави. Тому при стратегічному управлінні на той чи інший момент часу фіксується, виконання яких заходів має бути забезпечено суб'єктами системи ДУНБ, щоб досягти поставлених національних цілей у *майбутньому*, виходячи при цьому з того, що зовнішнє оточення буде змінюватися, а відтак будуть змінюватися і умови життєдіяльності держави.

В останні десятиріччя із-за низки чинників зросла важливість стратегічного управління у сфері національної безпеки. Серед таких чинників, зокрема: інтенсивна зміна середовища формування та реалізації національних інтересів; зростання конкуренції за ресурси (енергетичні, фінансові, продовольчі та інші); низка нових загроз міжнародній та національній безпеці; бурхливий розвиток інформаційних технологій; суперечливості та невизначеності, породжені сучасними процесами глобалізації; потужні трансформації геополітичного та гео економічного простору.

Універсального підходу щодо організації ефективного стратегічного управління у сфері національної безпеки не існує, оскільки кожна держава унікальна у політичному, економічному, історичному, демографічному та інших вимірах. Проте можна стверджувати про деякі загальні ознаки відсутності такого управління. Про це, зокрема, може свідчити відсутність чіткого уявлення у вищого політичного керівництва щодо довгострокової

перспективи розвитку держави у контексті забезпечення її національної безпеки, що, як правило, проявляється в екстраполяції існуючої управлінської практики та наявних характеристик зовнішнього середовища існування держави на багато років вперед. Характерною ознакою відсутності стратегічного управління забезпеченням національної безпеки є й відсутність належної уваги з боку керівництва держави до якості, своєчасності розробки та затвердження керівних документів щодо реалізації життєво важливих національних інтересів (законів, концепцій, стратегій, доктрин) та побудови ефективної системи моніторингу щодо їх виконання.

Розрізняють *ситуаційне* та *системне* стратегічне управління у сфері національної безпеки.

Ситуаційне стратегічне управління у сфері національної безпеки передбачає невідкладне та разове прийняття стратегічних за своєю суттю (тобто визначальних для забезпечення національної безпеки) державно-управлінських рішень. Ці рішення, як правило, обумовлені потребами, що виникли сьогодні або можуть мати місце у найближчій перспективі, як наслідок значних змін умов реалізації національних інтересів, що вимагають адекватного реагування з боку керівництва держави. Управлінські рішення при ситуаційному стратегічному управлінні забезпеченням національної безпеки приймають на основі результатів ситуаційного аналізу. Рішення передбачають підготовку резервного арсеналу засобів, способів і механізмів на випадок зміни умов реалізації національних інтересів у найближчій перспективі, тобто таких змін, які приведуть до виникнення проблемних ситуацій, що будуть відрізнятися від основного прогнозу.

Системне стратегічне управління у сфері національної безпеки є по суті керівництвом сукупністю елементів, які утворюють СНБ, а систематизація цих елементів здійснюється на основі вивчення їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. При цьому передбачається дослідження окремих елементів вказаної системи, визначення напрямків аналізу, показників, факторів, виявлення резервів за окремими і загальними показниками функціонування

системи. Стратегічне управління у сфері національної безпеки складається із етапів (стадій): стратегічного планування; стратегічної організації; стратегічного контролю.

На стадії стратегічного планування визначають місію, стратегічні цілі держави, здійснюють комплексний аналіз факторів, врахування яких може привести до досягнення, утримання, розвитку і капіталізації її конкурентних переваг, а також виконують аналіз альтернативних варіантів стратегій та вибір раціональної стратегії, тобто для суб'єктів системи ДУНБ кінцевим результатом діяльності на цьому етапі має бути затвердження Стратегії НБ⁵⁷.

На цій стадії управління важливе місце належить стратегічному аналізу, головною метою якого є аналіз ймовірних наслідків дій у майбутньому, на відміну від оперативного аналізу, результатом якого є оцінка самих дій. Оперативний аналіз завжди оперує більш вузьким набором змінних, оскільки зорієнтований на середньо- і короткострокову перспективи, не враховує невизначеність, має великий арсенал засобів оцінки різноманітних ризиків та передбачає організаційну стабільність.

У процесі ж стратегічного аналізу необхідно утримувати в єдиній концептуальній схемі, як сьогодення, так і майбутнє, тобто він ґрунтується на реалізації системного і ситуаційного підходів при вивченні різних факторів, що впливають на реалізацію національних інтересів. Саме тому у процесі стратегічного управління у сфері національної безпеки стратегічний аналіз є об'єктивізацією стратегічного мислення й передбачає: виконання геополітичного, фундаментального, галузевого, економічного аналізу; аналіз фінансів та інших ресурсів; оперування низкою змінних, спрямованих на віддалену перспективу, які мають високу ступінь невизначеності.

Сучасна динаміку змін умов існування держави, формування її національних інтересів та визначення загроз щодо їх реалізації зумовлює принципову важливість забезпечення *безперервності* стратегічного аналізу.

⁵⁷ На жаль, Україні для отримання вказаного результату діяльності суб'єктів системи ДУНБ потребувалося майже 16 років. Стратегія НБ була затверджена була Указом Президента України лише у 2007 році.

Цього можна досягти за рахунок використання сучасних інформаційних технологій та залучення кваліфікованих фахівців-експертів з питань забезпечення національної безпеки, що гарантує своєчасне прийняття якісних стратегічних рішень, важливих для розвитку суспільства і держави, унеможливорює "політичні доцільності", "політичні домовленості" та інші імпровізації щодо забезпечення національної безпеки. Таким чином, стратегічний аналіз є важливим етапом визначення стратегії національної безпеки, оскільки кінцевим його результатом є проекти стратегічних управлінських рішень.

Проекти стратегічних управлінських рішень мають містити два відносно самостійних компонента, які значною мірою визначають якість стратегічне рішення, а саме: оцінку потенціалу держави та ймовірного противника (джерел загроз). При цьому у процесі стратегічного планування оцінка власних можливостей щодо забезпечення національної безпеки не менш складне завдання, ніж отримання інформації стосовно ймовірного противника та можливих загроз щодо реалізації національних інтересів (їх джерел, інтенсивності, ймовірності реалізації тощо). Як правило, суб'єкт, відповідальний за оцінку можливостей та намірів ймовірного противника, визначено (зокрема, це завдання національної розвідки та Міністерства закордонних справ), а конкретний суб'єкт, відповідальний за кінцеві результати стратегічного аналізу оцінки потенціалу держави, не визначено.

На стадії стратегічної організації стратегічного управління у сфері національної безпеки виконують оптимізацію ресурсів у відповідності з обраною стратегією, зв'язків, цілей, завдань, сфер відповідальності суб'єктів забезпечення національної безпеки, а також організаційні зміни та розробку варіантів політики (планів дій) у різних сферах життєдіяльності держави.

На жаль, чинна Стратегія НБ України, яка є важливим чинником забезпечення цілеспрямованості та ефективності стратегічного управління у сфері національної безпеки, так і не стала для органів державної влади основою їх практичної діяльності, як того, вимагає Закон України "Про основи

національної безпеки України", що свідчить про відсутність розуміння суті та важливості стратегічного управління та управлінської культури щодо організації реалізації національних інтересів.

Завданням стратегічного контролю у процесі стратегічного управління є оцінка та аналіз розвитку суспільства і держави у контексті реалізації національних інтересів з наступним проведенням організаційних, інституційних та інших змін для забезпечення досягнення визначених цілей, тобто суттю контролю є моніторинг виконання Стратегії НБ і на цій основі - уточнення завдань СЗНБ для гарантованого досягнення національних цілей.

Очевидно, у разі невиконання попередніх етапів стратегічного управління (планування та організації) стратегічний контроль втрачає будь-який сенс, оскільки контролювати виконання *невизначених* стратегічних цілей (відсутність першого етапу) або *відсутніх* планів дій щодо приведення у повну відповідність з обраною стратегією всіх ресурсів, зв'язків, цілей, задач суб'єктів ДУНБ (другий етап), безглуздо. Водночас варто зазначити, що цей етап стратегічного управління в Україні є досить "популярний" серед управлінців. Стратегічний контроль та моніторинг здійснюють на всіх рівнях управління від Кабінету Міністрів до місцевих адміністрацій, але, на жаль, як правило, йдеться про контроль виконання доручень та розпоряджень керівництва, які по суті є результатом політичних домовленостей, оперативними (поточними) імпровізаціями щодо реагування на загрози національній безпеці тощо, а не про контроль виконання рішень, спрямованих на досягнення чітко визначених, підтриманих суспільством та забезпечених необхідними ресурсами стратегічних цілей. Так, в Україні щорічно розробляються десятки концепцій, стратегій, програм тощо. Але із-за відсутності стратегічного планування як такого та належної стратегічної організації щодо запровадження дієвих механізмів досягнення цілей (задекларованих на попередньому етапі), про вказані документи "забувають" вже наступного дня.

Таким чином, при стратегічному управлінні забезпеченням національної безпеки необхідно акцентувати увагу на чинниках, які здійснюють вплив на

формування геополітичної, гео економічної, воєнно-політичної та воєнно-стратегічної ситуації у світі та регіоні, зокрема, всебічно мають бути проаналізовані ресурси (вхідні дані); поточна стратегія (процес); якість роботи СЗНБ (вихідні дані). При цьому оцінка якості роботи СЗНБ передбачає наявність системи критеріїв та відповідної методики, за допомогою якої має здійснюватися оцінка ефективності функціонування цієї системи. На жаль, ці завдання в Україні до цього часу належним чином не вирішені.

Аналіз законодавства України дозволяє дійти висновку, що головними суб'єктами стратегічного управління забезпечення національної безпеки є: Верховна Рада України – визначає правові основи забезпечення національної безпеки; Президент України – здійснює загальне керівництво забезпеченням національної безпеки; Кабінет Міністрів України - здійснює практичні заходи щодо забезпечення національної безпеки. Так, Верховна Рада України у 2003 році ухвалила Закон „Про основи національної безпеки України”, згідно якого Президентом України у 2007 році була затверджена перша в історії України Стратегія національної безпеки, а Уряд подає до Верховної Ради України загальнодержавні програми з метою реалізації прийнятих рішень щодо забезпечення належного функціонування СЗНБ.

Робочими органами головних суб'єктів стратегічного управління у сфері національної безпеки є: Комітети Верховної Ради, консультативно-дорадчі та інші допоміжні органи і служби, які створює Президент України відповідно до чинного законодавства з метою забезпечення повноважень, які на нього покладаються згідно Конституції України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, функції координації та контролю за діяльністю органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки покладено на РНБО України.

Таким чином, законодавство України чітко визначає суб'єкти стратегічного управління у сфері національної безпеки, їх компетенції, повноваження та керівні документи, які вони затверджують (схвалюють). При цьому Президент України є центральним елементом, а РНБО України - системо

утворюючою державною інституцією у вказаній системі. З урахуванням цього на рис. 8.1 представлена схема стратегічного управління у сфері національної безпеки України.

Очевидно, пріоритетні цілі щодо забезпечення національної безпеки мають узгоджуватися між собою, що залежить від якості стратегічного аналізу робочими органами суб'єктів стратегічного управління умов формування та реалізації життєво важливих національних інтересів та належної взаємодії між цими органами, яка має ґрунтуватися на основних положеннях чинного законодавства, зокрема, Конституції та Стратегії національної безпеки України. На жаль, недосконалість стратегічного управління у сфері національної безпеки України набула системного характеру, оскільки воно не супроводжувалося відповідним уточненням чинного законодавства, що регламентує діяльність суб'єктів системи ДУНБ, а головною проблемою щодо підвищення ефективності вказаного управління залишається відсутність чіткого розмежування трьох взаємопов'язаних складових вказаного управління, а саме:

політичного управління, головним завданням якого є стратегічне планування та прийняття відповідних державно-управлінських рішень щодо принципів створення, ресурсного забезпечення та умов застосування сил і засобів сектору безпеки; **адміністративного управління**, відповідального перш за все за своєчасне фінансове та всебічне ресурсне забезпечення сил і засобів сектору безпеки; **оперативного (військового) управління**, головним завданням якого є своєчасна підготовка адміністративному та політичному керівництву пропозицій щодо чисельності, структури та всебічного забезпечення сил і засобів сектору безпеки, створення та підготовка системи військового управління

Рис. 8.1. Концептуальна схема стратегічного управління у сфері національної безпеки України

(командування), повсякденне (оперативне) управління силами та засобами сектору безпеки, всебічна їх підготовка до виконання завдань щодо адекватного реагування на загрози національній безпеці.

Для сучасних процесів глобалізації характерні швидкі зміни та зростання невизначеності у середовищі формування та реалізації національних інтересів. Це породжує додаткові ризики та вимоги щодо ефективності стратегічного управління у сфері національної безпеки, зокрема, передбачає наявність у вищого керівництва держави *стратегічного мислення*, відмінними рисами якого є: розуміння глибинної сутності змін у відділеній перспективі зовнішніх та внутрішніх умов функціонування об'єкту управління; системне осмислення напрямів, тенденцій, інших чинників, які визначають майбутню геополітичну та геоекономічну конфігурацію зовнішнього середовища існування країни; здатність виявити комплекс та характер взаємозв'язків об'єкту управління з іншими об'єктами та оцінити їх роль в забезпеченні безпеки вказаного об'єкта.

В кінцевому підсумку, ефективність стратегічного управління у сфері національної безпеки залежить від: якості інформаційно-аналітичної та експертної підтримки підготовки проектів управлінських рішень суб'єктами системи ДУНБ, тобто створення та належного функціонування експертно-аналітичних систем підтримки вказаних рішень (Ситуативних, Антикризових, Інформаційно-аналітичних та ін. центрів), базовими елементами яких є сучасні інформаційно-комунікаційні технології; системного аналізу динаміки розвитку середовища формування національних інтересів та загроз щодо їх реалізації; наявності у державних службовців стратегічного мислення та високої управлінської культури щодо стратегічного аналізу актуальних проблем забезпечення національної безпеки.

8.3. Паспорт загрози національній безпеці, як аналітичний документ в системі стратегічного управління

Аналітична діяльність у сфері національної безпеки. Важливість аналітичної діяльності у сфері національної безпеки зумовлюється дедалі більшими потребами у прогнозуванні суспільних та міжнародних відносин у контексті інтенсифікації процесів глобалізації, тісним взаємозв'язком її політичних, економічних та культурологічних аспектів, ускладненням ієрархії їх складових. Тому ефективна діяльність щодо забезпечення національної безпеки неможлива без включення в систему державного управління функції аналітичної діяльності, спрямованої на формування прогностичних оцінок подій (явищ, процесів тощо), щоб органи державної влади могли враховувати аналітичні прогнози стосовно можливої трансформації зовнішньої та внутрішньої політики з питань національної безпеки. При цьому необхідно розрізняти *пізнавальну (гносеологічну)* та *перетворювальну* функції аналітичної діяльності.

Пізнавальна діяльність уособлює нерозривну єдність емпіричного та теоретичного матеріалу й об'єднує такі складові: спостереження, опис, відчуття, сприйняття, уявлення, судження, аналіз, синтез, дедукцію, індукцію, моделювання, гіпотезу, теорію, а перетворювальна діяльність передбачає, що людина є індивід, який активно впливає як дійсність, так і на, так би мовити, основні "контури" вказаної дійсності у майбутньому.

Основними етапами аналітичної діяльності є: формулювання проблеми та її структуризація; збирання (пошук) в інформаційному потоці фактів (даних), які становлять інтерес, та виділення тих із них, які породжують проблемну ситуацію; висування гіпотез та їх перевірка, формулювання висновків, узагальнення результатів; підготовка пропозицій стосовно розв'язання проблеми (вирішення проблемних питань).

Формами аналітичної діяльності щодо забезпечення національної безпеки є: моніторинг (передбачає, зокрема, огляди та оцінки загроз

національними інтересам); аналіз діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки (зокрема, оцінку ефективності управлінських рішень); дослідження актуальних проблем (інформаційні розробки, оперативні дослідження, аналітичні дослідження тощо).

Результатом аналітичної діяльності є підсумкова інформація (аналітичні документи), підготовлена для прийняття управлінських рішень щодо розв'язання тієї чи іншої проблеми. Форма викладу такої інформації (аналітичних документів) зумовлюється глибиною проведеного аналізу, рівнем структурованості викладу та характером проблеми, яка розглядається, а також специфікою встановлених відомчих вимог. При цьому розрізняють такі аналітичні документи:

аналітичний огляд (найбільш повна систематизація та узагальнення, явищ, подій, інших чинників, які мають бути враховані при підготовці та прийнятті управлінських рішень);

аналітична доповідь (структурований виклад якоїсь події або опис явища з прогнозом їх розвитку та конкретними пропозиціями стосовно заходів, які мають бути вжиті);

аналітична записка (структурований виклад якогось конкретного питання з його оцінкою);

службова записка, до якої додається аналітичний звіт.

Як правило, в аналітичному звіті має бути систематизований виклад узагальнень стосовно явища, події, інших чинників, які справляють визначальний вплив на національну безпеку, достатній для прийняття управлінських рішень на стратегічному (загальнодержавному) рівні управління. Тому вказаний звіт має містити чітке визначення та структурування проблеми, прогноз розвитку тих чи інших чинників, від яких залежить її розв'язання, з урахуванням невизначеності та неповноти інформації і в цьому контексті - оцінку ризиків, пов'язаних з прийняттям тих чи інших альтернативних управлінських рішень, комплексну оцінку даних, які покладені в основу висновків та визначають суть пропозицій для керівництва.

Принципово важливими для визначення порядку денного органів державної влади у контексті реагування на загрози національним інтересам є результати роботи щодо більш чіткого визначення переліку, структури, джерел, масштабів, можливих наслідків загроз національній безпеці, їх уніфікації та стандартизації. Тому така робота розглядається у всіх провідних країнах світу як важлива передумова підвищення ефективності діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки у процесі виявлення, прогнозування, нейтралізації загроз національним інтересам та запобігання їм, оптимізації обсягу та структури ресурсів, які виділяються державою на реалізацію вказаних інтересів. Результати цієї роботи, як правило, оформляються у вигляді матриць або паспортів загроз.

Паспорт загрози національній безпеці — це документ, який передбачає оцінку подій, явищ, процесів та інших чинників, що створюють небезпеку реалізації життєво важливих національних інтересів, характеристику їх можливого розвитку (масштаб, тенденції розвитку, можливі наслідки для національної безпеки тощо), а також визначення основних організаційно-правових та інших механізмів діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реагування на загрози (моніторинг, превентивні дії, локалізація, тощо).

Вказаний Паспорт є результатом аналітичної діяльності представників урядових та неурядових структур. Така діяльність завжди має на меті розв'язання будь-якої проблеми (у цьому разі проблеми забезпечення національної безпеки) й передбачає передусім дослідження причинно-наслідкових зв'язків, які породжують проблему, та пошук можливих шляхів і механізмів її розв'язання. Отже, вказана аналітична діяльність на пізнання суті, причин, тенденцій розвитку подій (явищ, інших чинників), розгляд та оцінку ситуацій, прогнозування їх розвитку, формулювання на основі аналізу та обробки різноманітної інформації висновків, рекомендацій, пропозицій, коментарів тощо.

Таким чином, Паспорт загрози національній безпеці за своєю суттю є *комплексним аналітичним документом*. Разом з тим з огляду на комплексну оцінку даних, покладених в основу висновків, пропозицій і рекомендацій, які надаються керівництву та потребують відповідних управлінських рішень щодо реагування на загрози національним інтересам, цей документ є керівним і певною мірою, нормативним, який використовується у процесі державного управління у сфері національної безпеки. Тому розробка та постійне коригування змісту паспортів загроз національній безпеці є не тільки ключовою передумовою впровадження ефективної системи комплексного аналізу та всебічного моніторингу загроз національній безпеці, а й запровадження системи стратегічного планування у сфері національної безпеки, яка б була адекватною сучасному середовищу формування та реалізації національних інтересів.

На жаль, в Україні вказана робота перебуває на початковій стадії. Це не дає змоги вищому керівництву держави розробляти проекти належно обґрунтованих державно-управлінських рішень щодо реагування на загрози життєво важливим національним інтересам. Відповідно про чітку й скоординовану діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реагування на ту чи іншу конкретну загрозу розраховувати важко.

Таким чином, розв'язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки удосконалення передусім потребує формалізації процесу визначення переліку загроз національній безпеці України, їх класифікації та ієрархічного впорядкування, періодичної оцінки можливих наслідків, уточнення стану та можливостей сил і засобів держави щодо реагування на загрози, розробку (уточнення) планів практичних заходів.

Структура паспорта загрози національній безпеці. Типовий Паспорт загрози може мати кілька розділів (найбільш оптимальна кількість – три). Вони мають містити загальну характеристику загрози, характеристику її можливого розвитку та опис діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реагування на загрозу.

При розробці вказаного Паспорта спочатку вказуються найменування та шифр загрози. Найменування загрози вказується з огляду на можливі явища, події, процеси та інші чинники, що становлять небезпеку реалізації життєво важливих національних інтересів України, які визначені згідно з чинним законодавством, а шифр загрози проставляється відповідно до класифікатора загроз, який має розроблятися окремо.

У першому розділі Паспорта загрози відображаються найбільш постійні і, так би мовити, статичні ознаки загрози. Це загальна характеристика загрози, яка має бути якомога повною та відображати: **структуру** загрози (вказуються складові загрози, які утворюють своєрідне "дерево загрози" (аналізу підлягають явища, події, процеси, інші чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важливих національних інтересів); **об'єкти** загрози (визначаються відповідно до їх спрямованості проти реалізації життєво важливих національних інтересів (об'єктом загрози є той чи інший життєво важливий національний інтерес або сукупність національних інтересів); **джерела** загроз (визначаються явища, процеси, суб'єкти, які створюють небезпеку реалізації національних інтересів).

У другому розділі відображаються **динамічні** характеристики можливого розвитку загрози, а саме: **масштаб** загрози (вказується просторовий розмах зовнішніх та внутрішніх чинників, що можуть перешкоджати реалізації національних інтересів та їх наслідки); **можливі наслідки** загрози (надаються короткі довідкові дані про причини та перебіг розвитку подій, явищ, процесів, інші чинники, які породжують небезпеки реалізації національних інтересів); **прогноз розвитку** загрози (вказується прогноз наслідків загрози для реалізації життєво важливих національних інтересів у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі).

Третій розділ має бути присвячено попередньому плануванню застосування сил і засобів суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реагування на загрозу (завдання вказаних суб'єктів, питання координації їх

діяльності, ресурсне забезпечення, способи і методи реагування тощо). Тому у цьому розділі має бути відображена передусім така інформація:

суб'єкти забезпечення національної безпеки (мають бути стисло описані виходячи із норм чинного законодавства основні функції, завдання, повноваження, сфери відповідальності, особливості діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, підпорядкованих їм сил і засобів щодо виявлення, прогнозування, нейтралізації (зниження рівня) загрози (її складових) та запобігання їй);

ресурсне забезпечення (вказуються особливості організації ресурсного забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, інформаційного тощо) діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реагування на загрози, сили і засоби, що додатково можуть залучатися, їх розподіл та порядок використання тощо);

способи і методи реагування на загрози (визначається алгоритм дій суб'єктів забезпечення національної безпеки, підпорядкованих їм сил і засобів, а також тих, які можуть залучатися додатково щодо реагування на загрози, їх розподіл, порядок, способи і методи використання).

Зміст паспорту загрози національній безпеці Розробляючи Паспорт загрози, необхідно враховувати такі чинники, які визначають його зміст.

1. Необхідність однозначного розуміння понять, які використовуються фахівцями. Серед них, зокрема:

безпека – захищеність інтересів (потреб) розвитку соціальної системи, яка залежить від ефективності використання ресурсів, які виділяються на нейтралізацію загроз розвитку і є змінною величиною;

гранично допустиме значення безпеки – межа, перевищення якої призводить до деструктивних процесів, що унеможливають сприятливі умови розвитку соціальної (політичної) системи;

національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якої забезпечується їх розвиток, виявлення,

прогнозування, нейтралізація (зниження рівня) загроз указаним інтересам і запобігання цим загрозам (є також змінною величиною);

життєво важливі національні інтереси – визначальні потреби людини, суспільства, держави, реалізація яких забезпечує їх самозбереження та прогресивний розвиток (тому їх інколи називають інтересами виживання);

загроза – явище, подія, процес, інші чинники, які оцінюються фахівцями як небезпека самозбереженню та прогресивному розвитку соціальної (політичної) системи;

виклик - початкова стадія зародження загрози і водночас (за певних умов) додаткові можливості, які можуть бути використані в інтересах забезпечення національної безпеки;

потенційні загрози – загрози, які можуть бути реалізовані за тих чи інших обставин;

реальні загрози – загрози, які вже існують (їх негативний вплив на національну безпеку очевидний) або ж можуть з'явитися у будь-який момент часу;

критерій – правило, за допомогою якого відбувається ідентифікація (оцінка, класифікація) ситуації;

показник – число, що характеризує якісні властивості явища, процесу, події, іншого чинника, який справляє вплив на національну безпеку;

параметр – величина, що характеризує **основну** властивість динамічного процесу, явища чи іншого чинника, який справляє вплив на національну безпеку;

індекс – показник, який відображає відношення оцінки рівня динамічного явища, процесу чи іншого чинника до вказаного рівня в минулому або ж до рівня, взятого як базова величина (наприклад, нормативна);

рівень безпеки та рівень загроз – якісна або кількісна оцінка умов існування людини, соціальної групи, суспільства, держави, міжнародного співтовариства з огляду на явища, процеси, події, інші чинники, які

сприймаються як небезпеки їх нормальному існуванню (такому, що не суперечить їх сутнісній природі) та розвитку.

2. Найменування загрози має відображати її сутність з огляду на можливі явища, події, процеси тощо, які створюють небезпеку реалізації життєво важливих національних інтересів, що визначені згідно з чинним законодавством. Водночас, стан справ щодо забезпечення національної безпеки завжди оцінюється й безпосередньо пов'язується із суб'єктивними оцінками характеру та масштабів загроз національним інтересам, які існують у **конкретно-історичний момент** розвитку держави і суспільства.

3. Структуру загрози обумовлюють чинники, які в сукупності утворюють **ієрархічну структуру небезпек** реалізації життєво важливим національним інтересам. Фактично складові загрози утворюють "**дерево загрози**". Чинниками, що обумовлюють ієрархії небезпек реалізації життєво важливих національних інтересів України та формують загрози **загальнодержавного** рівня є:

порушення Конституції і законів України, негативний інформаційно-психологічний вплив на свідомість людини, високий рівень злочинності, гальмування розвитку інститутів громадянського суспільства, недостатній рівень забезпечення загальнолюдських норм життя (охорона здоров'я, освіта, праця, забезпечення старості) тощо, які в сукупності формують **загрозу порушення прав і свобод людини;**

намагання маніпулювати суспільною свідомістю, можливість виникнення міжетнічних і міжконфесійних конфліктів, прояви екстремізму і сепаратизму, організована злочинна діяльність, незбалансованість функцій, повноважень та відповідальності між гілками державної влади, поширення корупції, хабарництва, дисбаланс стратифікації соціальних груп населення, критичне зниження доходів та рівня життя, зміна соціальних пріоритетів, незадовільний рівень соціального захисту тощо, які в сукупності формують **загрозу суспільно-політичній стабільності;**

кризові явища в економічній сфері життєдіяльності суспільства, небезпечне скорочення ВВП, зниження інвестиційної та інноваційної

активності, науково-технічного та технологічного потенціалу, критичний стан основних ресурсів (виробничих фондів, запасів, стратегічних об'єктів тощо), критична залежність національної економіки (експортна, боргова тощо), втрата стратегічного контролю та неефективність державного регулювання економіки (антимонопольної політики, енергетичної, продовольчої безпеки тощо), "тінізація" економіки, а також науково-технологічне відставання, низька конкурентоспроможність вітчизняної продукції та втрата ринків, іноземна технічна і технологічна експансія, дефіцит науково-технічних кадрів, високі темпи трудової міграції тощо, які в сукупності формують **загрозу соціально-економічному розвитку**;

кризові явища світового і регіонального рівня (конфлікти, війни, катастрофи, надзвичайні ситуації, епідемії, їх наслідки тощо), злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, міжнародна організована злочинність, поширення тероризму, ЗМУ, небезпечних технологій, незаконний обіг наркотиків, нелегальна міграція, порушення міжнародних договорів, конвенцій тощо, а також зовнішній тиск на Україну, намагання поставити її поза інтеграційними процесами тощо, які в сукупності формують **загрози міжнародній стабільності та регіональній безпеці**;

посягання на державний суверенітет та конституційний лад України її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав, втручання у внутрішні справи України, підривна діяльність спецслужб, розголошення інформації, яка становить державну таємницю, зазіхання на недоторканність державного кордону України, небезпечне зниження рівня обороноздатності держави, створення і використання незаконних воєнізованих формувань тощо, які в сукупності формують **загрози державній безпеці та обороноздатності**;

порушення екологічної і техногенної безпеки, кризові явища (катастрофи, надзвичайні ситуації, епідемії та їх наслідки), небезпечна антропогенна діяльність, вичерпання природних ресурсів, погіршення екологічного стану внаслідок накопичення екологічно небезпечних відходів, поширення

небезпечних технологій і їх продуктів тощо, які в сукупності формують *загрозу навколишньому середовищу*;

деформація духовних засад суспільства і порушення моральних норм, кризові явища (гуманітарні, демографічні тощо), прояви моральної та духовної деградації, поширення бідності та соціальних хвороб (безробіття, безпритульність, бродяжництво, наркоманія, алкоголізм, тощо), культу насильства, жорстокості тощо, які в сукупності формують *загрози духовним і культурним цінностям*.

4. У Паспорті загрози передбачається, що об'єкт загрози визначають відносно її спрямованості щодо реалізації життєво важливих національних інтересів. Наприклад, об'єктом загрози може бути: регіональна стабільність (стабільність у світі, в Україні тощо), права, свободи, життя і здоров'я громадян (соціальної групи, населення регіону, народу України) і т. ін.

Джерела загроз - це те, що породжує (продукує) загрозу. Ними можуть бути явища, процеси, події, юридичні чи фізичні особи, держави чи групи держав, наявність/діяльність яких створює або може створити небезпеку щодо реалізації національних інтересів України. Наприклад, це може бути збройний конфлікт між країнами А і Б; уряд Республіки С; надзвичайна ситуація на АЕС; незаконні збройні формування; терористичні групи (особи) тощо.

5. *Опис масштабу, тенденції розвитку та можливі наслідки* загрози національній безпеці (складових загрози) - це значною мірою характеристика динаміки її розвитку, переростання загрози із потенційної в реальну. Зовнішні чинники за масштабом пропонується поділяти на глобальні, регіональні і локальні, а внутрішні - на загальнонаціональні, регіональні, і локальні.

Глобальні загрози (зовнішні загрози глобального характеру) охоплюють світовий простір і стосуються світової спільноти або більшості країн світу, в тому числі й України. Найбільш вагомим ознакою глобальних загроз є транскордонний характер та неможливість запобігання (нейтралізації тощо) їм окремою державою або групою держав.

Регіональні зовнішні загрози (зовнішні загрози регіонального характеру), як правило, стосуються одного або кількох сусідніх регіонів. Вони характеризуються спорідненістю існуючих суперечностей, джерел загроз та впливом на міжнародну та національну безпеку суб'єктів міжнародних відносин, розміщених у регіоні (в сусідніх регіонах). Можливість їх виявлення, прогнозування, нейтралізації, запобігання їм визначальною мірою залежить від ефективності консолідації зусиль більшості країн регіону.

Локальні загрози (зовнішні загрози локального характеру) мають обмежені у просторі і зумовлені насамперед станом двосторонніх відносин, у тому числі за умов блокових або корпоративних відносин.

Загальнонаціональні загрози (внутрішні загрози загальнонаціонального характеру) стосуються всіх об'єктів національної безпеки, а наслідки їх негативного впливу поширюються на всій території країни. Вони можуть проявлятися в одній або в кількох сферах життєдіяльності суспільства й держави (політичній, економічній, соціальній, культурній). У сучасних умовах та через взаємопов'язаність сфер життєдіяльності, як правило, загальнонаціональні загрози проявляються в кількох сферах.

Регіональні внутрішні загрози (внутрішні загрози регіонального характеру) стосуються окремих регіонів країни і, як правило, мають вибіркові сфери прояву щодо перешкоджання реалізації життєво важливих національних інтересів.

Локальні (внутрішні загрози локального характеру) мають обмежений просторовий розмах і характеризуються насамперед проявом за окремими складовими однієї або кількох сфер життєдіяльності.

Тенденції розвитку загрози мають містити опис причин, можливого перебігу подій починаючи із зародження суперечностей, етапу їх загострення до врегулювання або ліквідації наслідків. Наприклад: Конфлікт розпочався з ... Створена контактна група у складі: ... Проведено черговий етап переговорів між сторонами конфлікту за участю ... Оприлюднений план щодо врегулювання конфлікту... На цьому етапі принципово важливим є **якісно-кількісний** опис

процесу розвитку загрози, який би давав змогу виявити момент переростання потенційної загрози у реальну.

Прогноз можливих наслідків загрози, як правило, має ґрунтуватися на тенденції розвитку загрози і об'єктивних даних її моніторингу. Наприклад: За умов ... слід очікувати ... При частковій реалізації загрози ... можливо..., що призведе до..., і т. ін. На цьому етапі принципово важливою є *кількісна оцінка* (хоча б орієнтовна) можливих наслідків впливу загрози на реалізацію життєво важливих національних інтересів. Указана оцінка є ключовою передумовою для побудови (уточнення) ієрархії загроз (складових загрози), без якої практично неможливо раціонально розподілити наявні в суспільстві (органах державної влади) ресурси, які спрямовуються на виявлення, прогнозування, нейтралізацію (пониження рівня) загрози та запобігання їй у процесі стратегічного планування щодо забезпечення національної безпеки.

Очевидно, що оцінки масштабу, тенденцій розвитку, можливих наслідків загрози національній безпеці (її складових) має бути предметом постійного моніторингу, який мають здійснювати висококваліфіковані та спеціально підготовлені фахівці на всіх ієрархічних рівнях управління. На основі вказаних оцінок мають вноситися (за окремо розробленою процедурою) відповідні зміни (уточнення) до Паспорту загрози.

6. Ключовим питанням є визначення практичних кроків (заходів) суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реагування на загрози. Серед указаних суб'єктів у Паспорті загрози мають зазначатися ті, які *безпосередньо зобов'язані* згідно з чинним законодавством вживати відповідних заходів щодо реагування на загрозу. Тому мають бути стисло описані виходячи з норм чинного законодавства основні функції, завдання, повноваження, сфери відповідальності суб'єктів, а також (за необхідності) особливості діяльності підпорядкованих їм сил і засобів (зокрема, за умов надзвичайного та воєнного стану) щодо виявлення, прогнозування, нейтралізації (пониження рівні) загрози (її складових) та запобігання їй. Наприклад: "Своєчасне виявлення загрози покладається на ... ; Моніторинг загрози та оцінку ефективності вжитих заходів

здійснюють ... Превентивні заходи відповідно до повноважень вживають самостійно/за погодженням з Загальну координацію діяльності здійснює ...".

7. Ресурсне забезпечення заходів щодо виявлення, прогнозування та нейтралізації (пониження рівня) загрози (її складових) та запобігання їй, включає опис особливостей організації (планування) ресурсного забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, інформаційного тощо) діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки щодо реагування на загрози. Зазначаються сили і засоби, що додатково можуть залучатися (передаватися в оперативне підпорядкування) тому чи іншому суб'єкту. Наприклад: "Відповідності до ... передбачається ... на ... ; Головні розпорядники бюджетних коштів...; За державною цільовою програмою... В разі ... за рішенням...".

8. Способи і методи реагування на загрозу (її складові) визначають алгоритм та координацію дій суб'єктів забезпечення національної безпеки, у тому числі підпорядкованих їм сил і засобів, а також тих, які можуть залучатися додатково (передаватися в оперативне підпорядкування), їх розподіл та порядок (послідовність) використання. Наприклад: "При виявленні ознак .. створюється контактна група у складі....; У разі створюється оперативний штаб у складі..., який очолює.... У разі ... організація взаємодії покладається на ... Координація та контроль заходів покладається на ...".

Указані способи та методи мають чітко узгоджуватися з результатами оцінки масштабу, тенденцій розвитку, можливих наслідків загрози національній безпеці (її складових). Тому, як і останні, вони підлягають постійному моніторингу, за результатами якого мають вноситися зміни і доповнення до масиву нормативних документів, на яких ґрунтується планування, організація, координація та контроль діяльності щодо забезпечення національної безпеки.

Аналіз середовища реалізації національних інтересів України свідчить про доцільність внесення змін до Паспорта загрози у такій послідовності:

один раз на місяць - щодо складових загрози, ґрунтуючись на оцінках та пропозиціях державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування,

структурних підрозділів, сил і засобів центральних органів виконавчої влади, інших органів зі спеціальним статусом у регіонах, на які покладаються нормативна, організаційно-розпорядча, експертно-аналітична та інша діяльність щодо виявлення, прогнозування, реагування на складові глобальної загрози та запобігання їм на регіональному рівні;

один раз на квартал - щодо складових загрози, ґрунтуючись на оцінках та пропозиціях центральних органів виконавчої влади, інших органів зі спеціальним статусом, на які покладаються нормативно-правова, організаційно-розпорядча, експертно-аналітична та інша діяльність щодо виявлення, прогнозування, реагування на складові загрози та запобігання їм на загальнодержавному рівні;

один раз на півріччя – щодо складових загрози, ґрунтуючись на оцінках і пропозиціях Кабінету Міністрів України;

один раз на рік – щодо тієї чи іншої глобальної загрози в цілому, ґрунтуючись на оцінках і пропозиціях РНБО України.

Зрештою, вказані оцінки мають бути основою для розробки (уточнення) керівних документів щодо забезпечення національної безпеки, зокрема Стратегії національної безпеки держави та Воєнної доктрини.

8.4. Ситуаційні центри в системі стратегічного управління у сфері національної безпеки

Чинники, які зумовлюють необхідність підвищення ефективності інформаційно-аналітичного супроводження управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки. Загрози національній безпеці України можна розділити на дві групи. До *першої групи* можна віднести ті, які є характерні для всіх країн світу, зокрема, загрози, обумовлені процесами глобалізації, природними та техногенними катастрофами, регіональними конфліктами, зростанням міжнародного тероризму, ймовірності розповсюдження зброї масового ураження, суперництвом за володіння

природними ресурсами. Загрози другої групи обумовлені національними чинниками суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку та геополітичним положенням України. Комплексний аналіз впливу вказаних чинників на формування та реалізацію національних інтересів дозволяє виокремити дві проблеми, які зумовлюють необхідність підвищення ефективності стратегічного управління у сфері національної безпеки.

Перша проблема пов'язана з необхідністю пошуку більш-менш однозначної відповіді на питання щодо стратегічних перспектив, напрямів, способів та засобів національного відродження. Безперервні суперечки щодо переосмислення історичного минулого України, ролі в її історії тих чи інших історичних постатей, зовнішньополітичних векторів, визначальних засад державотворення, тощо вказують на відсутність єдності у відповіді на ці питання серед політиків, фахівців, експертів, аналітиків та суспільства в цілому. Це є наслідком того, що регіони України впродовж століть зазнавали різних цивілізаційних впливів, із-за чого соціальна реальність на окремих територіях сприймається по-різному, а, відповідно, й регіональні елітні групи працюють у рамках різноспрямованих парадигм, оскільки у підсвідомості кожного політика та населення регіонів дає про себе знати закладена століттями ментальна модель поведінки, яка детермінує їх вчинки.

Забезпечення відповідності схем суспільно-політичної мобілізації, які пропонуються елітами, магістральним напрямам цивілізаційного розвитку, є складною проблемою для кожної новоствореної держави, оскільки завжди існує дисбаланс між її самоствердженням та адаптацією до викликів часу. Разом з тим, особливістю національного розвитку є те, що структура владної еліти України формувалася і переважно продовжує формуватися на корпоративних, лобістських і, так би мовити, на родинно-"кумовських" засадах, а пошук необхідних комунікацій зумовлений ступенем доступу до державних ресурсів та групуванням навколо фінансових та інформаційних потоків. Корпоративізм із відвертими егоїстично-груповими орієнтаціями, жорстка боротьба за статус, привілеї, контроль за ресурсами зумовили домінування ситуативних форм

співпраці та самоідентифікації, а також „тіньову” структуру взаємовідносин на всіх рівнях державного управління.

Друга проблема, яка зумовлює актуальність підвищення ефективності стратегічного управління у сфері національної безпеки, пов'язана з необхідністю осмислення ролі та ствердження гідного місця України структурі міжнародних відносин у політичному, економічному та інших вимірах, оскільки будь-яка новоутворена держава зобов'язана чітко ідентифікувати себе як самостійний гравець на міжнародній арені. Україна ж лише постійно акцентує увагу на тому, що вона є стратегічним партнером то США, то Російської Федерації, то Польщі, то ЄС і т.д. У кінцевому підсумку, це приводить до формування життєво важливих інтересів національного розвитку України у руслі геополітичних стратегій інших країн, що спостерігалось впродовж усіх років незалежності та є системним недоліком її політики національної безпеки, суттю якої має бути не пристосування до геополітичних інтересів стратегічних партнерів, а спрямованість на ствердження свого, притаманного тільки їй місця в світовому історичному поступі, оскільки нація може претендувати на державність, якщо здатна себе ідентифікувати та наполегливо відстоювати національні за своєю суттю інтереси у міжнародному середовищі.

На жаль, значний потенціал для вирішення цього питання було втрачено. Сировинна залежність, розпорошеність суспільства, заклики до сліпого слідування „європейським цінностям”, або їх категоричне відторгнення, намагання "переписати власну історію", егоїзм національної еліти не дозволяють сформуватися українцям, як історичній нації, яка не тільки може заявити про свої національні інтереси, а й певною мірою нав'язувати їх іншим націям. Крім того, нескінченні дискусії щодо пріоритетів політичної, адміністративної, економічної та інших реформ, змісту гуманітарної політики, які відбуваються з намаганням „сподобатися” стратегічним партнерам, свідчить - еліта нації знаходиться під потужним впливом провідних країн.

Врешті-решт, викладене вище є наслідком відсутності у суспільній свідомості та в елітарного прошарку населення майбутнього образу країни,

який би був адекватним потребам формування української нації, що не тільки породжує загрозу структурної кризи державності, а й постійно зміщує акценти у діяльності суб'єктів системи ДУНБ з цілей на засоби і, – навпаки, що, безумовно, є загрозою національним інтересам. Наприклад, коли еліти розмірковують про доцільність набуття Україною членства в ЄС, про ту чи іншу форму правління та конституційну реформу, вони часто стверджують, що це стратегічні цілі виживання держави. Насправді це засоби, які мають розглядатися крізь призму того, чи дозволяє їх використання вибудувати націю та забезпечити реалізацію інтересів виживання України в сучасному світі, як самостійної держави.

В кінцевому підсумку, невизначеність українського суспільства творить світоглядно-психологічну атмосферу, в якій предметом політичних спекуляцій та відвертої демагогії стають навіть такі фундаментальні поняття держави як “суверенітет”, “нація”, “національні цінності”, а необхідність формування та реалізації життєво важливих національних інтересів не стали домінантою формування національної еліти під гаслом: „Ми – українці!”. За цих умов для України принципово важливим є підвищення ефективності стратегічного управління забезпечення національної безпеки, що неможливо без організаційно-функціональної та ресурсної спроможності системи ДУНБ, спеціальної підготовки фахівців, здатних якісно виконувати організаційно-розпорядчі, експертно-аналітичні та консультативно-дорадчі функції щодо забезпечення національної безпеки.

Таким чином, політичні доцільності та домовленості, ідеологічні конструкти та корпоративні інтереси, які є характерними для України при розробці та впровадженні політики національної безпеки, не можуть замінити цілісне розуміння сутності сучасних процесів трансформації геополітичного та геоекономічного простору, ролі України у цих процесах, стратегічного бачення перспектив розвитку суспільства та держави.

З огляду на сказане, серед першочергових завдань щодо підвищення ефективності стратегічного управління у сфері національної безпеки, є його

інтелектуальне насичення, зокрема, шляхом створення на стратегічному рівні управління мережі ситуаційних центрів моніторингу загроз життєво важливим національним інтересам, робота яких координується із загальнодержавного Ситуаційного центру. Йдеться про спеціальні організаційно-технічні комплекси, оснащені цільовим апаратно-програмним забезпеченням та інформаційно-комунікаційним обладнанням для проведення службових нарад керівників держави за участю висококваліфікованих експертів та аналітиків з метою розробки та прийняття важливих державно-управлінських рішень "в режимі реального часу".

Сьогодні ситуаційні центри часто використовують у розвинених країнах у якості важливого інструменту стратегічного управління у сфері національної безпеки. Їх прообрази з'явилися у 80-р.р. ХХ ст. у вигляді аналітичних центрів, головною метою яких було комплексне інформаційне забезпечення діяльності партійних та державних структур, тобто їх головним завданням було збір інформації про соціум. Як правило, ці центри використовувалися чинною владою, для підтвердження правильності своїх рішень.

В останнє десятиліття ХХ ст. функціональні можливості аналітичних центрів, зокрема: оперативність роботи, структурування інформаційних потоків, можливість залучення широкого кола вчених, експертів, аналітиків, мобільність, об'єктивність напрацьованих практичних рекомендацій, а також динамічна зміна умов суспільного розвитку та життєдіяльності держави, призвели до різкого зростання ролі цих центрів для політичної еліти, яка все більше потребувала для обґрунтування своїх управлінських рішень більш кваліфікованої інформаційно-аналітичної підтримки. Для забезпечення вказаної підтримки на базі систем управління корпоративними потоками інформації були розроблені й безперервно вдосконалюються інформаційно-аналітичні технології, які фактично визначають архітектуру сучасних ситуаційних центрів та дозволяють вирішувати низку завдань в інтересах розробки та прийняття тих чи інших рішень стосовно об'єкта управління, а саме:

передбачення кризових (нестандартних) ситуацій в тих чи інших сферах життєдіяльності суспільства, держави, на об'єктах управління, зокрема, на об'єктах критичної інфраструктури;

виявлення та аналіз чинників, які призводять до кризових ситуацій, дослідження тенденцій їх розвитку та підготовка адекватних управлінських рішень щодо подолання вказаних ситуацій;

визначення ключових факторів впливу на ситуацію та її моніторинг за обраними критеріями;

розробка та верифікація моделей розвитку ситуації;

проектування можливих сценаріїв розвитку ситуації та необхідних управлінських дій, оцінка їх результативності;

оцінка можливостей та загроз щодо досягнення управлінських цілей, планування реалізації управлінських рішень, підготовка допоміжних управлінських впливів (корегування управлінських рішень).

Як правило, кожне із цих завдань потребує застосування окремого комплексу засобів, методів та технологій ситуаційного аналізу. При цьому, якщо діяльність ситуаційного центру передбачає виконання всіх вище перерахованих завдань, то його штат має забезпечити реалізацію таких етапів:

збір інформації (вичленення інформації із середовища, що аналізується);

встановлення критеріїв оцінки інформації;

формалізація інформації (обробка даних для визначення факторів впливу);

побудова моделей аналізу (визначення взаємозалежності факторів впливу, застосування методів математичного аналізу та прогнозування);

розробка (проектування) варіантів управлінських рішень та прогнозування наслідків їх впливу;

програмування реалізації управлінських рішень (визначення ресурсів, виконавців і термінів реалізації), переведення програм у плани діяльності конкретних виконавців;

моніторинг та оцінка реалізованих управлінських рішень.

Аналіз методології організації діяльності існуючих ситуаційних центрів вказує на активне публічне акцентування уваги замовників інформації на 3, 4, та 7 етапі. Це пояснюється відносно достатньою формалізацією експертно-аналітичної діяльності на вказаних етапах. Серед них, зокрема: аналітичні (математично-аналітичні), статистичні, логістичні, лінгвістичні, графічні та графологічні методи, які базуються на результатах математичного моделювання та прогнозування науково описаних процесів. Це дозволяє акцентувати увагу замовників інформації на "науковому" обґрунтуванні тих чи інших рекомендацій. Проте, насправді, обґрунтованість вказаних рекомендацій залежить перш за все від якості результатів діяльності експертів та аналітиків на 1, 2 та 5 етапах, де вказана діяльність не може бути повністю формалізованою, а, отже, й уникнути суб'єктивізму в їх оцінках неможливо. Іншими словами, різноманітність рекомендацій для особи, яка приймає управлінське рішення, зумовлена різною оцінкою експертами та аналітиками чинників, які зумовлюють ту чи іншу ситуацію (стан об'єкта управління) і, відповідно, аналізом саме тієї інформації, яка на їх думку є важливою.

Таким чином, в кінцевому підсумку застосування методів математичного аналізу базується на результатах "інтуїтивного" бачення експертом (аналітиком) управлінської ситуації, тобто у якого аналітика "інтуїція" більш повно охоплює реальні, об'єктивні процеси, у якого експерта більш розвинене "стратегічне" мислення, тим адекватнішими реальній ситуації будуть висновки та рекомендації, отримані за допомогою формальних (математичних) методів. З огляду на сказане, керівництво ситуаційних центрів, як правило, не відкриває для громадськості методологію діяльності центру та своїх експертів та аналітиків, оскільки, з одного боку, методологію неможливо формально описати у повному обсязі (тобто всі перераховані вище етапи), аз іншого, - є певні інтереси щодо збереження комерційної таємниці.

Разом з тим, є неформальні методи щодо опису та формалізації діяльності експерта (аналітика) у контексті вичленення ним інформації, яка

більш-менш адекватно характеризує реальні процеси, які здійснюють вплив на об'єкт управління, зміни середовища функціонування вказаного об'єкта та на проектування (розробку) управлінських альтернатив, тобто методів, які дозволяють значною мірою знизити суб'єктивізм аналітика (експерта) на 1, 2 та 5 етапах вирішення завдань стратегічного управління. Зокрема, це стосується методології визначення факторів впливу для подальшого аналізу, критеріїв їх оцінки та рівня загроз (наприклад, національним інтересам) невідповідності управлінських впливів ситуації, що аналізується. Неформальні методи є значним досягненням сучасної науки управління. Вони ґрунтуються на психологічних, гуманітарних та прогресивних організаційних підходах, що використовуються для розв'язання слабо структурованих проблем. Серед таких методів, зокрема методи: дослідження операцій; мозкового штурму; експертного аналізу та консалтингового насичення; сценарного моделювання; компактного представлення даних.

При створенні будь-якого ситуаційного центру принципово важливим є рішення щодо його композиційної побудови. Йдеться про створення сценарно-діяльнісної системи організації застосування тих чи інших методів та їх поєднання з результатами інформаційно-організаційної роботи вищого управлінського органу. При цьому ключовим елементом сучасного ситуаційного центру є його візуалізаційний комплекс, який, як правило, суміщають зі спеціально організованим ігро-модельним простором, що створюють для активації та використання інтелектуально-мозкових здібностей (інтуїції) учасників прийняття управлінського рішення. У центрі мають бути представлені блоки неформальних та формальних методів моделювання і системного аналізу (рис. 8.2).

Для забезпечення більш вдалих композиційно-інформаційних зв'язків технологію ситуаційного центру часто поєднують з технологією моніторингового центру, пересувними комунікаційними комплексами, які дозволяють отримувати оперативну інформацію безпосередньо з міста подій, спеціальними комплексами моніторингу світового телекомунікаційного

простору (з елементами перехоплення повідомлень тощо). В таких комплексах реалізується можливість експрес-доступу як до відкритої інформації ЗМІ та експертного співтовариства, так і закритої інформації. Як елемент композиції та складова системного аналізу, можуть залучатися дані соціологічних досліджень та соціологічних опитувань, описи іноземних аналогів, узагальнення думки іноземних експертів (аналітиків) тощо.

Принципово важливо, що технології ситуаційних центрів постійно удосконалюють процес прийняття стратегічно важливих для держави рішень, аналітично насичують його, втягують у процес стратегічного аналізу та прогнозування управлінців, яка зазвичай у ньому займають пасивну позицію.

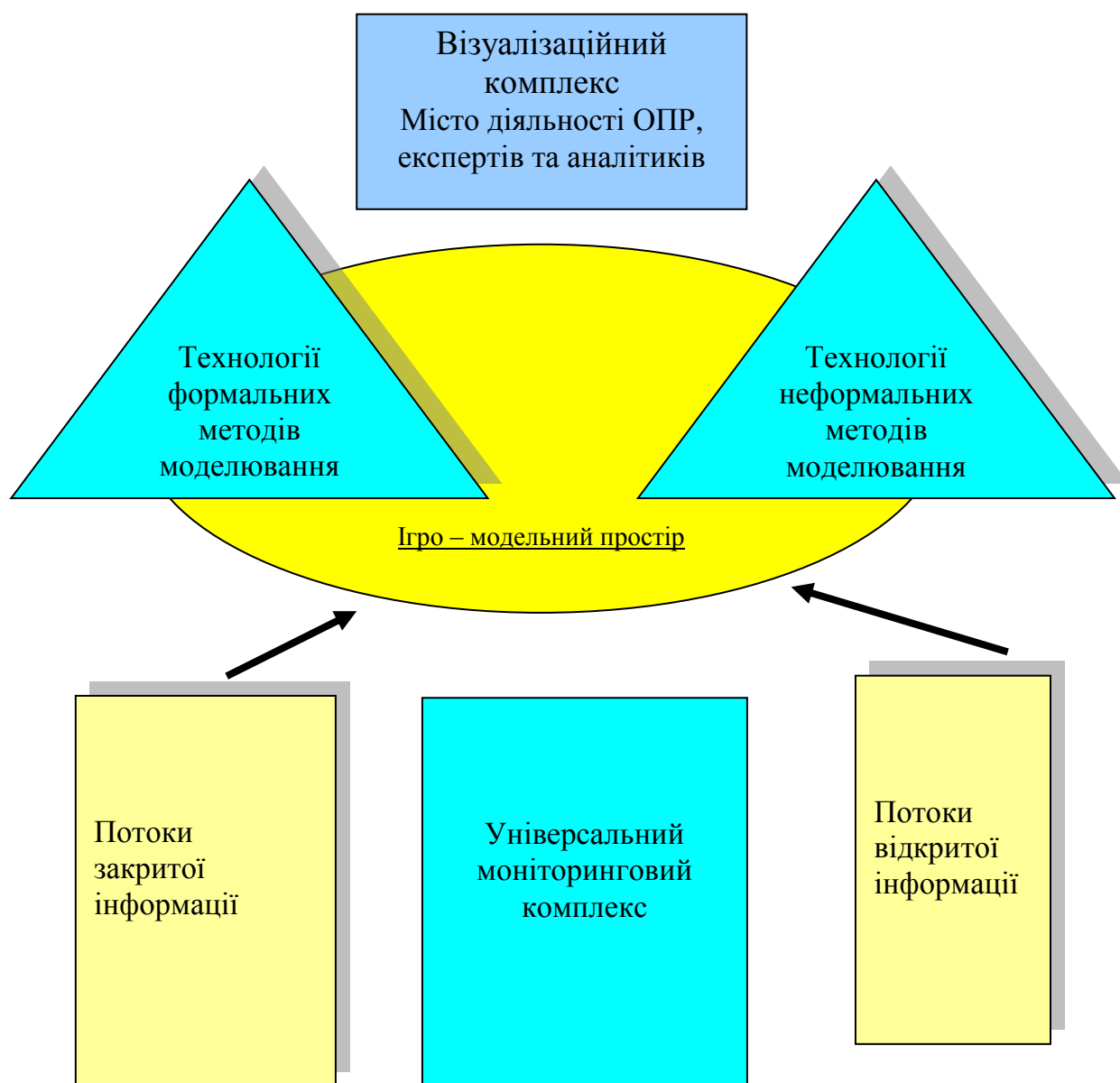

Рис. 8.2. Принципова схема побудови ситуаційного центру

Таким чином, задачі, які вирішують на основі технологій ситуаційних центрів, дозволяють експертно-аналітичного товариству суттєво впливати на обґрунтованість та мотивацію прийняття принципів рішень на стратегічному рівні управління завдяки оперативного доведення до керівництва об'єктивної інформації, науково обґрунтованим оцінкам та прогнозам наслідків виконання цих рішень.

Сьогодні у міністерствах та відомствах розвинених країнах та у структурах, які координують їх діяльність, створені різні ситуаційні центри оборонного та цивільного профілю, практична діяльність яких свідчить, що ці центри є важливим інструментом загальнодержавної ланки стратегічного управління, його інтелектуально-інформаційного насичення. Зокрема, значний досвід щодо створення та успішного функціонування ситуаційних центрів, які не рідко називають Кризовими або Антикризовими мають США, вони розглядаються як визначальний елемент підтримки розробки та прийняття управлінських рішень на стратегічному рівні управління. Прикладом таких центрів є Центр управління космічними польотами та Центр проведення командно-штабних навчань збройних сил НАТО та США.

Широкого розповсюдження набули й так звані моніторингові центри, як інструмент підтримки управлінських рішень щодо вирішення різноманітних соціально-економічних та політичних завдань, але такі центри є тільки частиною ситуаційного центру, оскільки завжди виконують досить обмежене коло задач моніторингу.

В Україні впродовж 1994-2002 рр. виникало кілька проектів створення Ситуаційних центрів на стратегічному рівні управління, зокрема, створення Ситуаційної кімнати Президента України, ввід в експлуатацію якого планувався у 1995 р., але як показав час, це була лише данина західній моді управлінської культури, оскільки не відчувалося щире бажання перших осіб держави безпосередньо приймати участь у процесі експертного обговорення та напрацювання управлінського рішення. Спостерігалось й успадковане від радянських часів не сприйняття публічного характеру вищої влади, що

передбачає наукове обґрунтування управлінських рішень з важливих питань життя держави та обговорення доцільності цих рішень з громадськістю.

Таким чином, створення в Україні мережі взаємопов'язаних ситуаційних, аналітичних та моніторингових центрів, на які покладаються завдання накопичення та опрацювання інформації про стан об'єктів національної безпеки, а також підготовки проектів управлінських рішень щодо адекватного реагування на загрози цим об'єктам (перш за все при Президентові України та центральних органах виконавчої влади), дозволить значно підвищити якість та оперативність управлінських рішень, допоможе розкрити кращі управлінські якості вищого керівництва. Важливо також, що при розв'язанні неструктурованих проблем забезпечення безпеки об'єктів управління (перш за все в умовах кризових ситуацій), у процесі функціонування таких центрів може оптимально враховуватися накопичений науковою, політичною та управлінською елітою досвід розв'язання таких проблем. Крім того, залучення до мережі державних та аналітичних центрів недержавних експертно-аналітичних структур формує у суспільстві переконання про його участь в управлінні країною, сприяє прозорості, передбачуваності, легітимності державної політики з питань національної безпеки, зміцненню іміджу вищого керівництва держави, що є важливим чинником забезпечення суспільно-політичної стабільності.

8.5. Стратегічне управління Збройними Силами та у сфері боротьби з тероризмом в Україні

Стратегічне керівництво Збройними Силами України. Відповідно до чинного законодавства Президент України є Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України та здійснює керівництво ними в межах, передбачених Конституцією України, а також Законами України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України» та іншими керівними документами з питань забезпечення національної безпеки. В особливий період керівництво ЗС

України та іншими військовими формуваннями Президент України може здійснювати через Ставку Верховного Головнокомандувача, робочим органом якої є Генеральний штаб ЗС України.

Президент України у своїй діяльності спирається на рішення РНБО України, повноваження якої були розширені у 2014 р., зокрема, сьогодні серед її повноважень:

координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;

удосконалення системи забезпечення національної безпеки та організації оборони, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади у цій сфері;

залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень, введених в дію указами Президента України;

вивчення питань щодо оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації;

вжиття невідкладних заходів із розв'язання кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України;

координація і контроль переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

координація та контроль діяльності органів виконавчої влади по відбиттю збройної агресії, організації захисту населення та забезпеченню його життєдіяльності, охороні життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до ст. 8. Закону України «Про Збройні Сили України» Міністр оборони України здійснює військово-політичне та адміністративне керівництво Збройними Силами України, а також інші повноваження, передбачені законодавством.

Під військово-політичним керівництвом ЗС України розуміється діяльність, спрямована на забезпечення реалізації політики держави у Збройних Силах України, політичних та стратегічних цілей у сфері оборони, принципів і напрямів розвитку Збройних Сил України. Адміністративне керівництво Збройними Силами України передбачає діяльність, спрямовану на всебічне забезпечення життєдіяльності Збройних Сил України, їх функціонування та розвитку в межах виконання основних завдань державної політики у сфері оборони.

Начальник Генерального штабу - Головнокомандувач Збройних Сил України здійснює безпосереднє військове керівництво Збройними Силами України, тобто діяльність, спрямовану на реалізацію заходів щодо розвитку Збройних Сил України, їх технічного оснащення, підготовки та всебічного забезпечення, визначення основ їх застосування, а також управління ними.

Серед повноважень Кабінету Міністрів України, які стосуються керівництва Збройних Сил України, зокрема, такі:

організація підготовки та реалізації загальнодержавних програм щодо розвитку ЗС України, озброєння та військової техніки, інших державних програм, зокрема, державного оборонного замовлення на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг для потреб ЗС України, створення недоторканих та мобілізаційних запасів;

забезпечення постачання ЗС України озброєнням, військовою технікою, енергетичними, матеріально-технічними та іншими ресурсами і майном, надання послуг та їх фінансування в обсягах, що необхідні для ефективного виконання ЗС України покладених на них завдань і функцій;

забезпечення комплектування ЗС України особовим складом, їх мобілізаційного та оперативного розгортання в особливий період, здійснення заходів, пов'язаних з підготовкою та призовом громадян на військову службу;

встановлення порядку надання ЗС України в управління об'єктів державної власності, в тому числі земельних (водних) ділянок, інших природних ресурсів, фондів і майна, використання повітряного і водного простору, морських і річкових портів, аеропортів та аеродромів (посадочних майданчиків), засобів зв'язку і радіочастотного ресурсу, комунікацій, інших об'єктів інфраструктури держави, навігаційної, топогеодезичної, метеорологічної, гідрографічної та іншої інформації, ведення геодезичних і картографічних робіт, необхідних для виконання покладених на Збройні Сили України функцій та завдань як на платній, так і безоплатній основі, у грошовій та інших формах розрахунків;

забезпечення реалізації права на соціально-економічний захист військовослужбовців та осіб, звільнених з військової служби, членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або потрапили в полон у ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки;

здійснення відповідно до Конституції і законів України контролю за діяльністю Збройних Сил України та інших повноважень щодо забезпечення бойової, мобілізаційної готовності, боєздатності і функціонування Збройних Сил України.

Коло повноважень та відповідальності МО України щодо стратегічного керівництва ЗС України визначається законами України та Положенням, яке

затверджується Президентом України, зокрема воно згідно чинного законодавства здійснює такі повноваження:

реалізує політику держави у Збройних Силах України, розробляє принципи їх будівництва, визначає напрями розвитку Збройних Сил України і підготовки їх у мирний та воєнний час;

забезпечує життєдіяльність Збройних Сил України, їх функціонування, бойову та мобілізаційну готовність, боєздатність, підготовку до виконання покладених на них завдань, застосування, комплектування особовим складом та його підготовку, постачання озброєння та військової техніки, підтримання справності, технічної придатності та модернізації зазначеного озброєння і техніки, матеріальних, фінансових, інших ресурсів та майна згідно з потребами, визначеними Генеральним штабом Збройних Сил України в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України, і здійснює контроль за їх ефективним використанням, організовує виконання робіт і надання послуг в інтересах Збройних Сил України;

провадить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність з метою забезпечення виконання завдань, які покладені на Збройні Сили України;

взаємодіє з органами державної влади та громадськими організаціями, контролює дотримання законодавства у Збройних Силах України;

розглядає звернення, здійснює прийом громадян з питань, що належать до компетенції МО України;

здійснює в межах своєї компетенції міжнародне співробітництво за воєнно-політичним, військово-технічним та іншими напрямками, а також з питань цивільно-військових відносин з відповідними органами інших держав та міжнародними організаціями.

Забезпечення діяльності окремих видів діяльності Збройних Сил України може здійснюватися проводитися державними підприємствами, що створюються у встановленому порядку МО України.

Функції структурного підрозділу МО України, який проводить розвідувальну та інформаційно-аналітичну діяльність в інтересах оборони і

безпеки держави, а саме Головного управління військової розвідки, визначаються Положенням, яке затверджує Президент України.

Суб'єкти боротьби з тероризмом в Україні. Протистояти глобальній загрозі міжнародного тероризму можна тільки при якісно новому рівні організації міжнародного співтовариства. Це передбачає високий ступінь координації зусиль суверенних держав і формування відповідних організацій та інститутів. Зокрема, резолюція Ради Безпеки ООН від 28 вересня 2001 року № 1373 зобов'язує до боротьби з тероризмом шляхом здійснення заходів, які мають бути спрямовані на:

попередження і припинення фінансування терористичних актів та утримання від будь-яких форм підтримки організаціям чи особам, причетним до терористичних актів;

забезпечення умов для того, щоб виконавці та організатори терористичних актів не змогли використати статус біженця, зокрема, реалізацію правових норм щодо невизнання державами посилок на політичні мотиви у якості підстав для відхилення клопотань про видачу осіб, підозрюваних у здійсненні терористичних актів;

активізацію і прискорення обміну оперативною інформацією з питань боротьби з тероризмом.

Для сприяння державам у виконанні вказаної резолюції та контролю за її виконанням, мобілізації зусиль міжнародних організацій та поширення досвіду щодо боротьби з тероризмом створено Контртерористичний комітет Ради Безпеки ООН у складі членів Ради Безпеки ООН. Разом з тим, загроза терористичного нападу та неефективність дій міжнародних організації спонукає країни світу до пошуків власних форм та методів протидії тероризму, тому питання боротьби з тероризмом є пріоритетними у керівних документах з питань забезпечення національної безпеки провідних країн світу й розглядається як найважливіше загальнодержавне завдання. Зокрема, сьогодні вказані країни переконані в необхідності створення комплексної системи протидії тероризму з боку світової спільноти, яка, передусім, має забезпечити:

посилення взаємодії міждержавних органів, надання допомоги та сприяння у боротьбі з тероризмом;

налагодження більш тісної співпраці оперативних та розвідувальних органів, активізація їх діяльності та формування спецпідрозділів по боротьбі з тероризмом;

збільшення міжнародного тиску на країни, які підтримують тероризм, у тому числі з використанням військових засобів.

Відповідно до чинного законодавства в Україні до системи боротьби з тероризмом входять три групи суб'єктів: суб'єкти, які у межах своєї компетенції безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом; суб'єкти, які у разі необхідності залучаються до участі в здійсненні заходів, пов'язаних із попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності; центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості і форми власності, їхні посадові особи, а також громадяни за їхньою згодою, які можуть бути залучені до участі в антитерористичних операціях за рішенням керівництва антитерористичної операції. При цьому Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади здійснює в межах своєї компетенції організацію боротьби з тероризмом в Україні та забезпечення її необхідними засобами і ресурсами, а координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до цієї боротьби, здійснює Антитерористичний центр Служби безпеки України.

Суб'єктами, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом у межах своєї компетенції, є: Служба безпеки України (головний орган у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю); Міністерство внутрішніх справ України; Міністерство оборони України; спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах охорони державного кордону (структурний підрозділ Державної прикордонної служби України); Державний департамент України з питань виконання покарань; Управління державної охорони України.

Суб'єктами, які у разі необхідності залучаються до участі в здійсненні заходів, пов'язаних із попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності можуть бути інші центральні органи виконавчої влади (Міністерство закордонних справ України, Міністерство фінансів України, Державна митна служба України, Служба зовнішньої розвідки та інші). При цьому у разі реорганізації або перейменування центральних органів виконавчої влади їхні функції у сфері боротьби з тероризмом можуть переходити до їх правонаступників, якщо це передбачено відповідним указом Президента України.

За рішенням керівництва антитерористичної операції до участі в операції можуть бути залучені з дотриманням вимог чинного законодавства представники місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості і форми власності, а також громадяни за їхньою згодою.

Служба безпеки України є головний координуючий орган у державній системі боротьби з тероризмом і, зокрема:

забезпечує через Антитерористичний центр організацію і проведення антитерористичних заходів, координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом відповідно до визначеної законодавством України компетенції, а також забезпечує безпеку від терористичних посягань на установи України за межами її території, їх співробітників та членів їхніх сімей;

проводить оперативно-розшукові заходи, спрямовані на запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, у тому числі міжнародної;

збирає інформацію про діяльність іноземних та міжнародних терористичних організацій, які можуть використовуватися терористами;

здійснює досудове слідство у справах про злочини, пов'язані з терористичною діяльністю.

Антитерористичний центр Служби безпеки України, як постійно діючий спеціалізований державний орган призначений для забезпечення координації взаємодії компетентних органів України у сфері боротьби з тероризмом та іншими проявами екстремізму, зокрема здійснює:

розроблення концептуальних засад і програм боротьби з тероризмом, рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності заходів щодо виявлення та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснюваних із терористичною метою;

збирання, узагальнення, аналіз та оцінка інформації про стан і тенденції поширення тероризму в Україні та за її межами;

організацію та проведення антитерористичних операцій та координація діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до конкретних антитерористичних операцій;

організацію і проведення командно-штабних і тактико-спеціальних навчань та тренувань;

взаємодію зі спеціальними службами, правоохоронними органами іноземних держав і міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом.

Практична діяльність ЗС України у сфері боротьби з тероризмом здійснюється в наступних напрямках:

антитерористична складова діяльності Головного управління розвідки МО України (для цього створені відповідні підрозділи);

протидія терористичним загрозам, що можуть бути вчинені з використанням повітряного простору;

планування та виконання заходів щодо протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах (ці завдання покладаються передусім на Військову службу правопорядку).

Відповідно до планів Антитерористичного центру при Службі безпеки України і МО України органи управління і підрозділи Військової служби правопорядку у Збройних Силах беруть активну участь у проведенні командно-штабних і тактико-спеціальних навчань з антитерористичної тематики на воєнних об'єктах.

На підрозділи спецпризначення і групи протидії диверсіям і терористичним актам, створеним у ЗС України покладається: участь у підготовці та проведенні антитерористичних операцій на воєнних об'єктах;

підтримка взаємодії з Антитерористичним центром при Службі безпеки України та іншими суб'єктами боротьби з тероризмом держави; контроль виконання заходів протидії диверсіям і терористичним актам на воєнних об'єктах.

Крім того військові частини в умовах повсякденної діяльності здійснюють передчасну підготовку до проведення антитерористичних заходів на воєнних об'єктах, яка, зокрема, передбачає визначення об'єктів можливих терористичних посягань, забезпечення постійної готовності сил та засобів, що залучаються до антитерористичної операції та розробку антитерористичних планів відносно імовірних об'єктів і напрямів терористичних посягань.

В цілому ж ефективна антитерористична боротьба вимагає формування антитерористичних формувань, що будуються на мережній основі й наділені розширеними повноваженнями в питаннях прийняття рішень. Значну роль відіграє міжвідомче, міждержавне координування, кооперація, гармонізація національних законодавчих систем, а особливий акцент сьогодні робиться на розробці та реалізації заходів щодо недопущення розповсюдження зброї масового ураження, підвищенню ролі розвідувальних заходів для попередження терористичних актів. Очевидно також, що необхідна більш тісна координація зусиль країн світового співтовариства по викоріненню глибинних причин, що породжують тероризм, оскільки нейтралізація вказаної загрози неможлива лише шляхом застосування військово-силових засобів, необхідно невідкладно приймати комплексні рішення політичного, ідеологічного та економічного характеру.

Глава 9. Підходи, методи та технології реагування на загрози національній безпеці

9.1. Поняття, типологія та методи аналізу соціальних конфліктів

Поняття соціального конфлікту. Забезпечення національної безпеки багатьох держав світу нерозривно пов'язане з необхідністю ліквідації загрози

деструктивних, збройних соціальних конфліктів. Історія та сучасність свідчать, що неконтрольоване загострення соціальних протиріч, набуття ними крайніх форм збройного насильства може мати наслідком розпад держав, знищення й дискримінацію людей. Сучасні конфлікти залишаються одним з основних чинників внутрішньополітичної та міжнародної нестабільності, досить часто відрізняються складністю й тривалістю процесу врегулювання й навіть після досягнення домовленостей про припинення збройної боротьби нерідко згодом відбуваються спалахи насильства.

Після розпаду СРСР та припинення “холодної війни” не виправдали себе сподівання на зменшення кількості деструктивних соціальних потрясінь, війн, міжетнічних конфронтацій. Навпаки, відбувся своєрідний спалах різноманітних, у тому числі й збройних, конфліктів, посилилась тенденція до силового вирішення політичних протиріч. Так, лише на території колишнього Радянського Союзу виникли нагірно-карабахський, абхазський, придністровський, таджицький, південно-осетинський, та чеченський конфлікти, які набули форми збройної конфронтації. Етнополітична напруженість зберігається також на території ЄС: в Іспанії (Країна Басків), Великобританії (Ольстер), на Кіпрі (не визнаний у світі суверенітет Турецької Республіки Західного Кіпру), у Франції (Корсика). На сьогодні Близький Схід, Балкани, Північний та Південний Кавказ, Середня Азія, Африка - зони реальних та потенційних конфліктів, в яких широке застосування збройних форм боротьби загрожує національній безпеці окремих держав і міжнародній безпеці взагалі.

Ситуація в сучасних конфліктах ускладнюється наявністю та активною діяльністю терористичних організацій. Взаємодія різних терористичних угруповань, їх зв'язок з міжнародним тероризмом у поєднанні з реальною можливістю застосування в терактах ЗМУ перетворює сучасні збройні соціальні конфлікти на чинник нестабільності в національному, регіональному та глобальному вимірах.

Україні не вдалось уникнути збройних соціальних конфліктів. Геополітично Україна розташована у центрі пострадянського регіону нестабільності та підвищеного рівня конфліктності. Значна частина сучасних конфліктів відбуваються у безпосередній близькості до українських кордонів, тією чи іншою мірою зачіпають національні інтереси України. У 2014 р. у результаті загострення соціального конфлікту, набуття ним збройної форми, було повалено правлячий режим Віктора Януковича. Згодом відбулась анексія Криму Російською Федерацією та розпочавсь збройний конфлікт на Сході України. Для України характерним є збереження майнового розшарування в суспільстві, погіршення рівня життя населення, що може спричинити до підвищення рівня конфліктності на соціально-економічній основі. Складною залишається політична ситуація, - досить часто протистояння між різними політичними силами набуває антагоністичної ознаки. Не варто забувати і наявність ряду етнічних протиріч, які можуть бути використані зарубіжними суб'єктами впливу з метою дестабілізації суспільно-політичної ситуації. Існування конфліктогенних чинників в різних сферах суспільних відносин та доцільність підвищення ефективності політики безпеки України у напрямі попередження і врегулювання небезпечних соціальних конфліктів обумовлюють необхідність їх аналізу, що є основою розробки наукового підґрунтя вдосконалення механізму забезпечення суспільно-політичної стабільності в Україні.

Розвиток людської спільноти був і залишається нерозривно пов'язаним з необхідністю забезпечення безпеки від загрози збройних соціальних конфліктів. Саме тому проблема безпеки та її зв'язок з феноменом конфлікту розглядались вже в працях античних філософів Платона й Аристотеля, політичного філософа епохи Відродження Т. Гоббса, Н. Макіавеллі та інших мислителів минулого. Сучасна політична ситуація у світі продовжує відзначатись високим ступенем конфліктності як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях, що природно стимулює інтерес сучасних дослідників до проблем конфлікту та безпеки.

Конфлікт (від лат. *conflictus*) – зіткнення, протиборство. В загальному розумінні – це прояв об'єктивного або суб'єктивного протиріччя, зіткнення, боротьба різних сторін, сил, підструктур особистості. Тобто конфлікт у загальному розумінні є досить широким поняттям і, окрім соціальної дійсності, може стосуватись психології окремої людини (внутрішньоособистісний конфлікт). Предметом нашого вивчення є саме соціальні (суспільні) конфлікти.

Соціальний конфлікт – форма розвитку і результат загострення соціальних протиріч, боротьба суб'єктів суспільних відносин з приводу реалізації реально або уявно несумісних, взаємовиключних інтересів. Суб'єктами соціального конфлікту можуть бути індивіди, малі, великі і середні соціальні групи, а також (у якості форм політичної організації великих соціальних груп, суспільства в цілому) держави, групи держав. В основі соціальних конфліктів лежать протиріччя, які являють собою протилежність інтересів. Проте протиріччя не завжди призводить до конфлікту. Соціальний конфлікт розпочинається із зіткнення, боротьби, конфліктних дій та конфліктних відносин.

Типологія соціальних конфліктів. На сьогодні в конфліктології існує досить велика кількість критеріїв, за якими класифікують соціальні конфлікти.

За сферою поширення – внутрішньодержавні, регіональні та глобальні.

Відповідно до суб'єктів конфлікту – між групові, між соціальною групою та особистістю, міжособистісні, міжетнічні, міждержавні (міжнародні), міжрелігійні (міжконфесійні).

Відповідно до типу протиріч, покладених в основу конфлікту та об'єкту конфлікту – політичні, етнополітичні, економічні, екологічні, релігійні, юридичні, державно-управлінські тощо.

Відповідно до засобів та форм протистояння – конфлікти без використання збройної (воєнної) сили та збройні, воєнні, воєнно-політичні конфлікти. Крайньою формою насильницьких соціальних конфліктів є війна.

Відповідно до результатів конфлікту для сторін – конфлікти з нульовою, від'ємною та позитивною сумою. У конфліктах з **нульовою сумою**

одна сторона виграє, а інша програє. Приклад – результати Першої та Другої світових воєн, в яких Німеччина і її союзники потерпіли поразку. У конфліктах з *позитивною сумою* обидві сторони виграють. Як правило це конфлікти без застосування збройної сили, у результаті мирного врегулювання яких сторони узгоджують інтереси і досягають взаємовигідного компромісного вирішення проблеми. У конфліктах з від'ємною сумою обидві сторони програють. Приклад – глобальний ядерний конфлікт.

Відповідно до впливу на суспільство та систему міжнародних відносин – конструктивні та деструктивні.

Відповідно до положення суб'єктів конфлікту в системі суспільних відносин та співвідношення сил між ними – ***вертикальні та горизонтальні***. Вертикальні конфлікти відбуваються, коли статус і сили сторін нерівнозначні. Наприклад конфлікт між федеральним центром і суб'єктом федерації, як це мало місце в чеченському етнополітичному конфлікті. У горизонтальних конфліктах положення сторін у системі суспільних відносин і співвідношення сил між ними є відносно рівнозначним. Це може бути конфлікт між президентом та більшістю у парламенті або між двома державами.

Відповідно до ступеня інтенсивності: конфлікти низької, середньої та високої інтенсивності. За критерій інтенсивності, як правило, береться кількість втрат сторін за одиницю часу.

Відповідно до ступеню нормативної регуляції – інституційовані та неінституційовані. В інституційованих конфліктах сторони дотримуються норм законодавства та взаємних домовленостей. Для неінституційованих конфліктів характерне порушення як правових норм, так і взаємних домовленостей. Такі конфлікти ряд конфліктологів називають абсолютними. Саме неінституційовані (абсолютні) конфлікти найчастіше набувають збройної форми, їх найважче врегулювати.

Окремий конфлікт може бути класифікований за різними критеріями. Наприклад, Чеченський конфлікт на території Російської Федерації може бути

визначений як внутрішньодержавний, вертикальний, деструктивний збройний етнополітичний конфлікт з від'ємною сумою.

Одними з найпоширеніших та небезпечними конфліктами сучасності є збройні конфлікти. Різноманітні аспекти передумов виникнення, динаміки, врегулювання та попередження збройних конфліктів у тих чи інших державах і регіонах світу стали предметом багатьох робіт, що представляють вагому складову сучасної науки.

Застосування зброї покладено в основу поняття “збройний конфлікт”, яке використовується багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями. На думку І. Арцибасова, збройний конфлікт являє собою “специфічні суспільні відносини, що складаються між його суб'єктами в процесі ведення збройної боротьби, яка може набувати форми війни, міжнародного збройного конфлікту або збройного конфлікту міжнародного характеру”. За визначенням Е. Сміта “збройні конфлікти – це відкриті зіткнення із застосуванням зброї між двома або більше керованими з центру сторонами, що безперервно триває протягом певного часу в суперечці за контроль над територією і її управлінням”. Незважаючи на те, що визначення Е. Сміта стосується конфліктів, у яких вирішуються перед усім територіальні протиріччя, але в ньому, як і у визначенні І. Арцибасова, увага загострюється на збройній боротьбі, застосуванні зброї. Проте збройна боротьба може бути засобом вирішення широкого спектру соціальних протиріч в економічній, релігійній, ідеологічній та інших сферах. Зброя може застосовуватись як у зіткненнях кримінальних угруповань, так і в конфліктах між державами.

В умовах збройних політичних конфліктів збройне протистояння слугує основним засобом досягнення цілей конфліктуючих сторін у сфері політичної влади, що, у свою чергу, надає їм можливість реалізації власних інтересів за допомогою сукупності духовно-інформаційних, економічних, нормативно-правових та силових ресурсів політичної влади. Тобто, специфічним, загальним предметом збройного політичного конфлікту є політична влада як “...реальна здатність одних людей проводити свою волю стосовно інших за допомогою

правових і політичних норм”. Сферами реалізації політичної влади (предметами збройних політичних конфліктів) можуть бути: владний контроль над територією проживання певної етнічної спільності, економічними та природними ресурсами, матеріальними та духовні цінностями, сфера забезпечення політичних та інших прав соціальних груп, держав, коаліцій держав (забезпечення належних соціально-економічних умов існування та участі у політичному житті країни, захист національної мови й культури, право на віросповідання, реалізація права кожної нації на самовизначення та захист від різних форм соціальної дискримінації, реалізація геополітичних та геоекономічних інтересів), а також сукупність інститутів здійснення політичної влади.

В умовах різних конфліктів домінуюче значення може мати той або інший предмет, проте, зазвичай має місце їх специфічне поєднання. Досить часто, особливо в конфліктах пострадянського простору, опозиційні етнічні групи в якості найефективнішого шляху захисту прав етнічних спільнот, отримання контролю над ресурсами та реальної здатності здійснювати політичну владу розглядається здобуття державного суверенітету відповідного національно-територіального утворення.

Поняття воєнно-політичного конфлікту є близьким за значенням з поняттям збройного конфлікту. Спільною ознакою як воєнно-політичного конфлікту, так і збройного конфлікту є збройна боротьба, що відіграє роль основного засобу розв’язання політичних протиріч. Проте, як відзначає Г. Перепелиця, збройна боротьба не є обов’язковою умовою виникнення конфлікту: “Обов’язковим моментом воєнно-політичного конфлікту, його необхідною ознакою є саме застосування або загроза застосування воєнної сили”. У випадку збройного конфлікту обов’язковою умовою його виникнення та існування є збройна боротьба, як визначальна складова будь-якого збройного конфлікту. Саме з урахуванням цієї особливості збройного конфлікту необхідно розглядати специфіку його впливу на національну безпеку держави.

Існує також точка зору, згідно з якою різниця між воєнним та збройним конфліктом полягає також у тому, що під час воєнного конфлікту головним засобом його ведення є регулярні державні військові структури з обох сторін, у випадку ж збройного внутрішньополітичного конфлікту відбувається одностороннє застосування державних збройних формувань або взаємне застосування сторонами іррегулярних збройних угруповань, які не мають законного державного статусу. Проте в *широкому* розумінні воєнний або воєнно-політичний конфлікти можуть розглядатись у якості різновидів збройного конфлікту, адже важливою складовою воєнної сили є зброя та бойова техніка, яка прямо або опосередковано (демонстративно) використовується у конфліктній взаємодії.

Для означення внутрішньодержавних конфліктів широкого вжитку набули поняття громадянської та національно-визвольної війни. Застосування терміну “національно-визвольна війна” не у повній мірі відображає специфіку сучасних збройних конфліктів, оскільки таке визначення має суб’єктивне, оціночне значення і по суті є продовженням класичного поділу війн на справедливі та несправедливі. Як правило, національно-визвольна війна оцінюється як позитивна, справедлива боротьба, що ґрунтується на праві націй на самовизначення. Поряд із цим, ряд національно-визвольних рухів, що обґрунтовують свою діяльність правом націй на самовизначення, активно використовують терористичні методи боротьби, чим створюють загрозу національній та міжнародній безпеці. В залежності від суб’єкта оцінки, конфлікт може оцінюватись одночасно як “національно-визвольна війна народу” або як “контртерористична боротьба з незаконними воєнізованими формуваннями”. Застосування поняття “національно-визвольна війна” обмежено також тим, що воно використовується переважно лише у випадку внутрішніх опозиційних конфліктів, суб’єкти яких займають нерівнозначне положення в політичній системі суспільства. З огляду на це ми вважаємо за доцільне у визначенні найбільш інтенсивної, крайньої форми внутрішньодержавних збройних конфліктів застосування категорії

“громадянська війна”, що означає “найбільш гостру форму розв’язання суспільних протиріч усередині країни, збройне протиборство соціальних, етнічних, релігійних груп та політичних сил за реалізацію своїх політичних, соціально-економічних, духовно-культурних та інших інтересів, що охоплює значну частину населення і територій”.

Специфіка впливу соціальних конфліктів на національну безпеку. На сьогодні існує досить велика кількість, подекуди суперечливих, підходів у сферах дослідження проблем соціальних конфліктів та національної безпеки. З феноменом збройного соціального конфлікту нерозривно пов’язані такі явища як етнічні мобілізація та ідентифікація, насильство, націоналізм, сепаратизм та тероризм, що є предметами багатьох спеціалізованих наукових праць. Ця проблематика також має інтердисциплінарний характер, оскільки пов’язана з необхідністю використання результатів досліджень у різних сферах наукового знання. Доречно звернути увагу на те, що комплексне дослідження конфлікту передбачає врахування різних, навіть суперечливих точок зору і підходів у даній сфері, які у критичному поєднанні в значній мірі доповнюють одна – одну. Не зважаючи на різноманітні тлумачення сутності національної безпеки, а також феномену конфлікту в межах різних наукових підходів, роботи багатьох науковців мають також низку спільних рис. Зокрема, визнаються як позитивні, так і негативні функції конфліктів, необхідність пошуку ефективних шляхів їх попередження і врегулювання, конфліктогенний потенціал етнічної, політичної та соціально-економічної дискримінації, насильства, їх руйнівний вплив на систему соціальних відносин. До того ж в оцінці впливу конфлікту на національну безпеку необхідно враховувати позиції його прямих і непрямих учасників, адже він досить часто слугує реалізації їх національних інтересів.

Соціальні конфлікти скоріше доречно розглядати у якості чинника впливу на національну безпеку. Характер цього впливу залежить від типу соціального конфлікту, від масштабу, інтенсивності, тривалості конфлікту, а також від засобів та форм боротьби у конфлікті. Соціальний конфлікт може бути визначений як у якості виклика, так і у якості загрози національній

безпеці. Загрозу національній безпеці становлять деструктивні соціальні конфлікти і особливо конфлікти із застосуванням збройної сили, якщо вони перешкоджають або взагалі унеможливають реалізацію національних інтересів. Загалом збройні конфлікти, війни спричиняють системний вплив на суспільні відносини на внутрішньодержавному та міжнародному рівні, а їх врегулювання є одним з ключових завдань політики національної та міжнародної безпеки.

Сутність та значення аналізу соціальних конфліктів. Передумовою ефективного врегулювання соціальних конфліктів є їх діагностика, що передбачає збір та аналіз різносторонньої інформації про конфлікт. Аналіз соціальних конфліктів надає можливість зрозуміти, на які конфліктогенні чинники та умови необхідно в першу чергу звернути увагу під час дослідження процесу зародження та прогнозування подальшого розвитку конфлікту, й на цій основі застосувати відповідні методи врегулювання.

Основний зміст соціального конфлікту становлять його структурні елементи. Це обумовлює необхідність проведення структурного аналізу соціального конфлікту, що має на меті з'ясування специфічних рис, функцій та особливостей взаємозв'язку його складових. В структурно-змістовному плані соціальний конфлікт являє собою систему взаємопов'язаних елементів, основними з яких є: суб'єкти конфлікту, непрямі учасники конфлікту, об'єкт та предмет конфлікту, конфліктна свідомість, конфліктні дії, конфліктні відносини, засоби конфлікту.

Суб'єкти (сторони) конфлікту є носіями конфліктної свідомості, своїми діями породжують сам конфлікт, надають йому той чи інший зміст та гостроту, визначають його подальший розвиток. Окрім основних суб'єктів конфлікту необхідно також визначити його непрямі учасників, котрі не приймають безпосередньої участі в конфлікті, але відкрито або приховано підтримують ту чи іншу сторону політичними, економічними та іншими засобами. В якості як безпосередніх так і непрямі учасників конфлікту можуть виступати держави, блоки держав, партії, економічні і політичні групи тиску, етнічні спільності,

різноманітні рухи та недержавні організації, а також окремі особи (політичні лідери та посадові особи, положення яких дозволяє їм активно впливати на характер перебігу політичних процесів). Важливе значення мають також конфліктні групи, що складаються в структурах державної влади: міністерствах, державних комітетах, парламентських фракціях, тощо.

Під час врегулювання соціальних конфліктів доцільно звернути увагу на те, що вони мають тенденцію до розширення. Досить часто побічні (непрямі) учасники конфлікту стають його безпосередніми суб'єктами. Так косовський конфлікт спричинив війну НАТО проти Югославії та мав наслідком воєнно-політичний конфлікт на території Македонії, - відбулось своєрідне розширення конфлікту за складом безпосередніх учасників та охопленою ним територією. Досліджуючи косівський конфлікт, О. Маначинський відзначає: "...у регіональних сутичках переплітаються інтереси багатьох країн, які безпосередньо не беруть участь у конфлікті, але з політичних або економічних міркувань підтримують ту чи іншу сторону ... ці держави вже не можуть бути сторонніми арбітрами, оскільки їх позиції визначаються власними стратегічними завданнями в "гарячому регіоні".

Проблема визначення учасників конфлікту може ускладнити процес його врегулювання. Наприклад, під час конфлікту в Нагірному Карабасі Азербайджанська сторона розглядала Вірменію як безпосереднього учасника конфлікту й довгий час відмовлялась вести переговори з представниками Нагірного Карабаху, не вбачаючи в ньому самостійного суб'єкта. З іншого боку вірменська сторона та Нагорний Карабах наполягали на повноправній участі представників Нагорного Карабаху в переговорному процесі. В цьому конфлікті непрямую участь брали також Україна та Росія. Так, Росія надавала військову підтримку Нагорному Карабаху, зокрема шляхом поставок зброї. З іншого боку Вірменія звинуватила українську сторону в "нелегальному" продажі значної кількості озброєнь Азербайджану. Переслідуючи власні політичні та економічні інтереси у цьому регіоні, Україна взяла активну участь

в мирному врегулюванні конфлікту та виступила на підтримку збереження територіальної цілісності Азербайджану.

Наступним елементом соціального конфлікту є його предмет та об'єкт.

Предмет конфлікту – це те протиріччя (політичне, економічне, світоглядно-ціннісне), яке покладене в основу протистояння. **Об'єкт конфлікту** – ті матеріальні та духовні цінності, ресурси, з приводу володіння якими відбувається боротьба між сторонами.

Знання про предмет складає важливу умову координації зусиль спрямованих на подолання конфлікту. Володіючи таким знанням можна робити кроки по ефективному розв'язанню конфліктогенних протиріч. Ускладнити процес мирного (політичного) врегулювання конфлікту може ситуація, коли сторони по-різному визначають його предмет і, як результат, по-різному підходять до питання про те, з приводу чого повинні вестись переговори. Так, восени 1994р. під час обговорення можливостей ведення переговорів з приводу врегулювання Чеченського конфлікту представники центральної влади Росії говорили про розгляд на цих переговорах питань роззброєння незаконних формувань на території суб'єкта Російської Федерації – Чечні. Представники Грозного наполягали на тому, що може розглядатись лише питання про невтручання Росії в справи суверенної держави – Чечні.

Важливе значення має також аналіз конфліктної свідомості, зміст якої складають політичні інтереси, цілі та завдання, а також конфліктні стереотипи та феномени сприйняття. “Спочатку ми створюємо ворога, - пише американський психолог Сем Кін, – образ передує зброї. Ми вбиваємо інших в думках, а потім здобуваємо палицю або балістичні ракети, щоб вбити їх фізично”. Несумісність цілей та інтересів сторін може існувати лише в їх свідомості, що може бути вагомим чинником виникнення конфлікту. Втрата почуття реальності суб'єктами конфлікту, невідповідність їх сприйняття дійсності може значно ускладнити процес мирного, ненасильницького врегулювання політичного конфлікту. Це яскраво демонструє феномен “дзеркальних образів” сприйняття.

Цей феномен полягає в тому, що обидві сторони конфлікту приписують схожі чесноти самим собі та недоліки – своїм супротивникам. Американський психолог У. Бронфенбренер описує дію феномену *“дзеркальних образів”* в радянсько-американських відносинах періоду “холодної війни”: “Росіяни вважали, що уряд США складається з агресивних мілітаристів, що вони експлуатують та гноблять американський народ, що в дипломатичних відносинах їм не можна довіряти... Повільно і болісно ми розпочинаємо розуміти, що викривлене російське сприйняття Америки дивно схоже на наше сприйняття Росії, як дзеркальне відображення”.

Феномен дзеркальних образів поєднується з *феноменом приписуючого викривлення*”, – будь-які вчинки іншої сторони пояснюються її злими намірами. Протилежній стороні приписуються виключно негативні риси, а власні дії сприймаються, як позитивні й правильні. Внаслідок дії цього феномену власні, негативні вчинки, спрямовані на ескалацію протистояння або взагалі не помічаються, або пояснюються обставинами, а позитивні, конструктивні дії суперника, спрямовані на мирне врегулювання політичного конфлікту пояснюються наміром досягнення якої-небудь власної цілі. Явище “дзеркальних образів” призводить до того, що суб’єкти конфлікту розпочинають вважати, що їхні інтереси та цілі не співпадають в більшій мірі, аніж насправді.

При певних обставинах ускладнити процес врегулювання конфлікту можуть також надмірна *“гіпертрофованість сприйняття”* або, навпаки, *“реакція заспокоєння”*. Реакція заспокоєння мала місце серед радянського керівництва на чолі з І. Сталіним напередодні початку радянсько-німецької війни. 15 червня 1941 р. вийшов наказ “Не піддаватись на провокації”, підписаний наркомом оборони маршалом Тимошенко. А вже 22 червня розпочалась війна. Гіпертрофованість сприйняття на противагу реакції заспокоєння виявляється у перебільшенні значення подій конфлікту, коли навіть незначні дії противника сприймаються у якості критично небезпечних.

Це неодноразово мало місце у відносинах СРСР та США періоду “холодної війни”.

В процесі розвитку конфлікту в свідомості його учасників формується “образ ворога” – його повна дегуманізація, відсутність в ньому людських рис, людського обличчя. Перебуваючи в стані конфліктних відносин, учасники, зазвичай, ігнорують той факт, що негативні образи однієї сторони впливають на образи іншої, посилюючи їх ворожий характер. З цього приводу можна навести слова сенатора США У. Фулбрайта: “Моє особисте переконання полягає в тому, що поведінка росіян та китайців у такій же мірі обумовлена їх підозрами стосовно наших намірів, як і наша поведінка нашими підозрами... ми справляємо величезний вплив на їх поведінку: загрожуючи їм як вороги, ми посилюємо їх ворожість”. Все це сприяє подальшому загостренню конфронтації.

Саме тому в процесі проведення аналізу необхідно брати до уваги прояви негативних феноменів сприйняття на масовому та індивідуальному рівнях, адже їх подолання є необхідною умовою ефективного врегулювання політичного конфлікту. Вищенаведені психологічні явища призводять до формування у свідомості сторін протистояння **конфліктних стереотипів**, складовою яких є дегуманізований образ ворога. Ці стереотипи досить стійкі і зберігаються довгий період часу після припинення конфлікту. Саме конфліктні стереотипи періоду холодної війни є однією з причин того, що частина населення досить довгий період часу негативно ставиться до євроатлантичної інтеграції України.

Надзвичайно важливе значення мають інтереси учасників конфлікту. Сторони конфліктної взаємодії, а також її непрямі учасники намагаються в результаті конфлікту реалізувати власні інтереси в максимально можливому обсязі. Врегулювання конфлікту за допомогою мирних методів передбачає узгодження інтересів конфліктуючих сторін. Р. Рубінштейн вважає, що серйозні конфлікти не можуть бути розв’язані, якщо всі учасники не отримають можливості задовольнити свої інтереси та потреби в ідентичності, визнанні

(забезпеченні) безпеки та розвитку. На думку Дж. Бертон не вдача у врегулюванні конфлікту на Кіпрі пов'язана з тим, що резолюція Ради Безпеки ООН не враховувала інтереси всіх сторін конфлікту, а до них окрім грецької та турецької общин належали також Туреччина, Греція, Великобританія, СРСР та США.

Отже, ефективне прогнозування розвитку та результатів конфлікту, а також його ненасильницьке врегулювання неможливе без визначення інтересів всіх учасників конфліктного протистояння.

Що ж до цілей сторін, то більшість дослідників вважають, що чим обмеженіші цілі, тим вірогіднішим є досить швидке врегулювання конфлікту, і навпаки, якщо цілі суб'єктів політичного конфлікту надзвичайно далекосяжні та життєво-важливі, то врегулювати конфлікт значно складніше. Л. Козер з цього приводу наводить приклад російсько-японської війни 1905р.: “Як тільки японці втілили в життя задум зупинити росіян на Далекому Сході, їх мета була досягнута й вони дозволили собі звернутись до Рузвельта з проханням про посередництво”. Вияв, як офіційно визначених так і неофіційних (прихованих) цілей сторін конфлікту є важливою умовою його врегулювання.

Доцільно звернути увагу на засоби, що використовують учасники (політичні, економічні, військові) та на специфіку конфліктних дій: зміст взаємних обвинувачень, погроз, попереджень, ультиматумів і т.д., оскільки процес врегулювання соціального конфлікту спрямований на припинення конфліктних дій та використання засобів конфліктного протистояння.

Еволюційно-генетичний аналіз конфлікту. Під таким аналізом розуміється визначення причин (суб'єктивні та об'єктивні конфліктогенні чинники, які призводять до змін у відносинах між суб'єктами соціальних відносин, перетворенню їх на конфліктні) конфлікту, умов виникнення і розвитку конфлікту та етапів його динаміки. В межах цього підходу політичний конфлікт розглядається як процес.

Дослідження передумов виникнення конфлікту передбачає з'ясування конфліктостворюючих чинників та умов, а також визначення причини

виникнення конфлікту. Серед чинників, характерних для соціального конфлікту можна виділити економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, релігійні, культурні та етнічні чинники. Від характеру домінуючих чинників залежить ступінь складності мирного врегулювання конфлікту. Соціальні конфлікти, в яких домінуючий характер мають етнічний та релігійний чинники, досить складно врегулювати за допомогою мирних засобів: між протестантами й католиками в Північній Ірландії, між арабами та ізраїльтянами і т. д.

Для виникнення соціального конфлікту необхідною є також наявність відповідних умов об'єктивного та суб'єктивного характеру. Суб'єктивні умови мають місце в свідомості суб'єктів конфлікту й можуть не співпадати з об'єктивним ходом розвитку подій: усвідомлення сторонами життєвої важливості конфліктних інтересів, неправильне сприйняття заяв та дій протилежної сторони, нереалістична оцінка політичної ситуації і т.д. Об'єктивні умови містяться у внутрішньополітичній ситуації, державно-політичному устрої країни, а також в сферах соціально-економічних та міжнародних відносин. Сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов складають конфліктний потенціал даного суспільства. Об'єктивні та суб'єктивні умови можуть підвищувати напруженість в суспільстві, створювати конфліктні ситуації.

В сучасних умовах важливий вплив на процес виникнення та специфіку перебігу соціальних конфліктів має також терористичний чинник. Наявність та активна діяльність терористичних організацій може спричинити дестабілізацію політичної ситуації, загострення протистояння сторін конфлікту та надзвичайно ускладнити його врегулювання. Сьогодні тероризм перетворивсь на чинник глобального значення, з яким доводиться рахуватись будь-якому уряду як в своїй внутрішній, так і в зовнішній політиці. Тероризм становить загрозу як національній безпеці окремих держав, так і міжнародній безпеці. Терористичні акти в США призвели до введення американських військ в Афганістан та перемоги антиталібської коаліції, а також являють собою вагомий чинник війни проти Іраку, результатом якої стало повалення режиму Саддама Хусейна.

Терористичний чинник відіграє далеко не останню роль у грузино-російському конфлікті. Розпочинаючи з першої війни в Чечні, тероризм став невід'ємним елементом чеченського конфлікту. Терористичні акти на території Індії в значній мірі перешкоджають остаточному врегулюванню індо-пакистанського конфлікту та дестабілізують внутрішньополітичну ситуації в Індії. Сепаратистські терористичні організації в багатьох країнах світу мають за мету за допомогою насильства або загрози його використання відокремити певну частину території цих країн.

Українське суспільство не уникнуло загрози тероризму, пов'язаної з соціальними конфліктами. Проросійські сепаратисти ДНР (донецька народна республіка) та ЛНР (луганська народна республіка) досить активно використовують терористичну тактику боротьби проти України. Терористичні акти в зарубіжних країнах (Індія, Ізраїль, Російська Федерація, США) становлять загрозу для життя та безпеки громадян України, котрі перебувають на території цих країн.

Внаслідок дії конфліктостворюючих чинників та умов виникають причини конфліктів, - відбувається зміна відносин між учасниками (суб'єктами) майбутнього конфлікту з приводу його предмету та об'єкту, а також відповідна зміна їх положення в системі соціальних відносин.

Дії однієї з сторін, що порушують інтереси іншої сторони з приводу предмету конфлікту породжують, формують конфліктні дії останньої, - розпочинається політичний конфлікт.

Так, основною причиною виникнення конфлікту в Придністров'ї вважається зміна положення придністровської еліти (номенклатури) в системі політичної влади в республіці в період 1989-1991 рр. До виникнення придністровського конфлікту спричинили ідеологічні, історичні, етнонаціональні, економічні та політичні чинники.

Молдавська еліта підтримувала розпад СРСР, оскільки це надавало їй можливість для реалізації своїх інтересів, пов'язаних з отриманням незалежності Молдовою та зближенням з Румунією. Придністровська еліта

(переважно російського та українського походження) збереження свого політичного, владного положення вбачала в нейтралізації дезінтеграційного процесу в СРСР та в єдності з Союзним Центром. Важливе значення мало також прийняття закону про офіційний статус молдавської мови та проект нового Союзного Договору, який передбачав збільшення суб'єктів Союзу, в якості яких могли виступати автономії, що входили до складу союзних республік.

Наступним напрямком еволюційно-генетичного аналізу є з'ясування специфіки розвитку політичного конфлікту.

Процес розвитку соціального конфлікту проходить ряд фаз та стадій.

Під час ***латентної фази*** формується конфліктна ситуація, накопичуються і загострюються суперечності. Важливим, в контексті забезпечення національної безпеки, на цій фазі є усунення можливості подальшого розвитку конфлікту та вжити належних заходів з метою попередження використання силових, збройних засобів протистояння.

В межах ***фази безпосередньої конфліктної взаємодії*** сторони конфлікту розпочинають практично реалізовувати свої цілі.

1. Стадія ескалації характеризується різким посиленням протистояння, ворожих дій сторін конфлікту;

2. Стадія кульмінації відповідає максимальному рівню інтенсивності конфлікту. Це свого роду поворотний момент у конфлікті, після якого одна або обидві сторони вичерпують власні ресурси протистояння. Прикладом кульмінації в конфлікті є битва на Курській дузі (5 липня - 23 серпня 1943 р.), після якої стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної Армії;

3. Стадія деескалації передбачає зменшення рівня гостроти та інтенсивності конфлікту.

На ***фазі врегулювання*** конфліктні дії припиняються, учасники визначають об'єм взаємних втрат та можливих поступок, а також подальші наміри та лінію поведінки. Конфлікт може припинитись і на фазі безпосередньої конфліктної взаємодії внаслідок цілковитого знищення однієї з

конфлікуючих сторін. Такий варіант припинення конфлікту можливий за умови крайніх форм силового протистояння.

Найбільшу загрозу становлять конфлікти на фазі безпосередньої конфліктної взаємодії сторін. На цій фазі суб'єкти конфлікту внаслідок загострення конфронтації можуть опинитись в "ескалаційній пастці", що ускладнить процес мирного врегулювання. Приклад дії даного феномену наводить американський науковець Р. Джервіс: "Прем'єр-міністр Японії у відповідь на американські вимоги вивести війська з Китаю відповів, що вони вложили в це занадто багато сил, а тому будь-яким чином повинні отримати задовільний результат".

Функціональний аналіз соціального конфлікту - це визначення функцій та наслідків соціального конфлікту. Загалом, доречно виокремити два основні типи функцій соціальних конфліктів: деструктивні та конструктивні.

Проблема впливу соціальних конфліктів на національну безпеку безпосередньо пов'язана з їх функціональним аналізом, що передбачає застосування функціонального методу дослідження соціальних процесів. Домінуючим у сучасній конфліктології є загальнометодологічний підхід, в межах якого визначаються як позитивні, так і негативні функції конфліктів, що є продовженням теоретичних концепцій Р. Дарендорфа та Л. Козера.

Так, Л. Козер у своїй концепції, яка отримала назву "концепції позитивно-функціонального конфлікту", наголошує на тому, що конфлікт може виконувати як негативну, деструктивну роль, так і мати позитивні наслідки у забезпеченні кінцевої єдності суспільства та стійкості соціальної системи, її адаптації до нових умов функціонування, розрядки соціальної напруженості, налагодження зв'язків між сторонами та залучення їх до публічної політики, створення механізму збереження і регуляції балансу сил. Робиться висновок про те, що позитивний або негативний характер конфлікту залежить перед усім від типу соціальної структури, ступеню її жорсткості, а також від того, чи поділяють сторони загальні цінності, які легітимують соціальну систему. У випадку жорсткої соціальної структури та неприйнятті спільних цінностей та норм взаємовідносин конфлікт загрожує зруйнувати дану систему.

Саме соціальні конфлікти, пов'язані з розбіжністю культур та цінностей різних етнічних груп, почасти слабкою інституалізацією, відсутністю узгоджених норм взаємовідносин між сторонами мають значний деструктивний потенціал. Щодо жорсткості соціальної структури, то саме такими були соціальні системи СРСР та, в дещо меншій мірі, СФРЮ, що були зруйновані в силу ряду причин, серед яких етнополітичні конфлікти займали далеко не останнє місце.

Дещо відмінна точка зору полягає в твердженні про те, що більш доречно розглядати позитивні функції протиріч, а не конфліктів, оскільки саме протиріччя є джерелом розвитку суспільства, а їх мирне розв'язання попереджує розвиток небезпечного конфлікту: "...інколи роблять висновок про позитивні функції не протиріччя, а саме конфлікту, що не зовсім правильно, оскільки конфлікт передбачає певний спосіб розвитку протиріч – силовий, спрямований на перемогу одного і програш іншого. Точніше говорити про позитивні функції протиріч в конфлікті”.

Поділяючи точку зору про конфлікт як багатofункціональне явище, яке виконує як позитивні, так і негативні функції, доречно відзначити, що на сьогодні поширеним є погляд, згідно з яким внутрішньодержавні та міжнародні збройні конфлікти розглядаються як одна з найбільших загроз національній безпеці та міжнародній безпеці. Такий підхід до проблеми збройних конфліктів, зокрема і на етнічному ґрунті, відображено в низці нормативних актів у сфері забезпечення національної безпеки та наукових працях ряду вітчизняних і зарубіжних науковців.

Разом з тим слід зауважити, що навіть у війнах можна виокремити позитивні наслідки. Так результатом двох Світових воєн став розвиток науки і техніки. Зокрема, у радянському та західному ракетобудуванні, космічних програмах США та СРСР використовувались роботи німецького вченого Вернера фон Брауна, який був розробником німецьких ракет Фау, що використовувались в ракетних ударах по Лондону. Згодом німецький вчений став “батьком” космічної програми США. Проте загалом, якщо негативні

наслідки конфлікту переважають його позитивні результати, то конфлікт визначається у якості деструктивного. Так, незважаючи на розвиток науки і техніки та повалення нацистського режиму в Німеччині і фашистського режиму в Італії, Друга світова війна мала наслідком загибель біля 55 млн. людей, значні матеріальні збитки і негативні соціально-економічні наслідки для багатьох держав, що надає можливість визначити її у якості крайньої форми деструктивного соціального конфлікту.

Слід також звернути увагу на суб'єктивність оцінки функцій конфліктів, оскільки, як вже зазначалось, конфлікт може сприйматись стороною не у якості загрози, а як засіб реалізації її інтересів.

Результати аналізу соціальних конфліктів є підґрунтям прогнозування їх розвитку та вибору ефективних методів врегулювання.

9.2. Концептуальні засади державного реагування на загрози національній безпеці

9.2.1. Поняття технологій та підходи щодо державного реагування на загрози національній безпеці

Технології державного реагування на загрози національній безпеці – це метод або система методів, процедур, операцій по зміні стану об'єктів національної безпеки, спрямовані на захист національних інтересів.

В залежності від стадії формування та реалізації загроз національній безпеці виокремлюють такі ***технології державного реагування на загрози*** як профілактика та протидія, яка в свою чергу передбачає: попередження, припинення та локалізацію дії загроз національним інтересам.

Суть ***технологій державного реагування на загрози національній безпеці*** полягає у досягненні мети щодо мінімізації рівня загроз, що можливо за умов: усвідомленого підходу до її досягнення; використанні наукових підходів; урахуванні специфіки відповідної сфери національної безпеки і суб'єкта

безпеки. Це може бути проект або наступна діяльність суб'єкта безпеки відповідно до нього.

Здійснення *технологій державного реагування на загрози національній безпеці* можливо за умови дотримання наступних умов: послідовності; відповідність внутрішній логіці; обов'язковість виконання усіх операцій; контролю внутрішніх і зовнішніх умов.

Прийнято вважати, що в структуру будь-якої технології входять наступні елементи: цілісна теоретична концепція, яка відображає закономірності функціонування об'єкту впливу; об'єкт і предмет впливу; алгоритм; технологічні способи і засоби перетворення предмету.

Об'єктом *технологій державного реагування на загрози національній безпеці* виступає система «національна безпека – середовище», а предметом – національні інтереси, як основний діючий елемент цієї системи.

Третя складова технології *державного реагування на загрози національній безпеці* – це алгоритм реагування, тобто послідовність застосування засобів і технологічних способів з метою мінімізації рівня загроз.

Технологічні способи реагування на загрози національній безпеці – це правила, відповідно до яких здійснюється весь комплекс аналітичних, діагностичних, профілактичних, корекційних заходів, професійні та етичні норми, обумовлені специфікою об'єкта безпеки.

Засіб як компонент технології реагування на загрози національній безпеці – це комплексні чи часткові методики і техніки, що дозволяють змінювати параметри (обсяг і зміст) функціонування об'єкта безпеки відповідно до визначених умов.

Підходи щодо державного реагування на загрози національній безпеці. Вибір концептуальних підходів щодо реагування на загрози національній безпеці передбачає наступні кроки.

1. Визначення політичної і геостратегічної позиції держави у світі, реального і потенційного статусу держави у геополітичному просторі, союзників держави при реалізації та захисті її національних інтересів.

2. Визначення національних цінностей, інтересів і цілей держави.
3. Визначення загроз життєво важливим національним інтересам.
4. Визначення намірів держави щодо захисту своїх національних інтересів та обсягу ресурсів, сил та засобів, що планується для цього задіяти.

В процесі державного реагування на загрози національній безпеці застосовуються силове примушення, що є діалектично суперечливим процесом, в якому проявляється єдність і боротьба протилежностей, – насильницького і ненасильницького примушення. Тобто, насильницьке і ненасильницьке примушення виступають двома різновидами єдиного цілого – силового примушення.

Отже, державне реагування на загрози національній безпеці може поєднувати в собі як силовий так і несиловий підходи.

Варто зазначити, що силове примушення може набувати самих різноманітних форм, від дипломатичного тиску до відкритої війни. Війна, яка за висловлюванням Клаузевіца, «представляє собою до відомої міри пульсацію насильства, більш чи менш бурхливу», зазвичай визначається як організована збройна боротьба між арміями двох або більше країн. Проте в сучасних умовах цей термін має і багато метафоричних значень: «війна ідеологій», «холодна війна», «гібридна війна».

Воєнна сила може виступати як допоміжний засіб для підтримки дипломатії, забезпечення інших політичних та гуманітарних місій. Застосування сили змінюється по ступеню інтенсивності (війна, конфлікт малої інтенсивності, напіввоєнна операція, надання воєнної допомоги), по відкритості бойових дій (війна, спеціальні операції, таємні операції). Іноді воєнна могутність досягає своєї мети, не приходячи в рух, – у вигляді загрози застосування сили. Проте за всіма цими формами простежується основна, «чиста ідея», або природа війни, про яку писав Клаузевіц – сила в дії.

Сила – це здатність впливати на інших, щоб змусити їх робити те, що вам потрібно. Є три основні шляхи зробити це: перший – загрожувати; другий – заплатити; третій – привернути або кооптувати їх таким чином, щоб вони

захотіли того, що вам потрібно. Якщо ви зможете привернути більше союзників, то для вирішення проблеми знадобиться менше матеріальних ресурсів. За таких умов «м'яка сила» протиставляється «жорсткій силі», яка історично була домінуючою.

«Жорстка сила», або «жорстка могутність» – це здатність до примушення, що обумовлена військовою і економічною потужністю країни. М'яка могутність виникає, коли країна привертає своєю культурою, політичними ідеалами і програмами. Жорстка сила не втрачає ключового значення у сучасному світі, де держави прагнуть захистити свою незалежність, а недержавні групи, такі, як терористичні організації, готові вдаватися до насильства. Але «м'яка сила» є дедалі більше значимою для звуження кола нових прихильників тероризму, а також для вирішення питань, що вимагають багатосторонньої співпраці.

Невоєнні засоби – це сукупність соціальних інститутів (організацій), правових норм, духовних цінностей, інформації і технічних систем загального призначення, що використовуються державою для впливу на внутрішні і зовнішні відносини з метою зміцнення національної безпеки. Вони сприяють залученню додаткових сил, зокрема – набуттю союзників і друзів, послабленню й усуненню воєнних загроз і небезпек (договори, угоди, перетворення недругів у нейтралів і т.п.), зменшенню можливостей агресорів (ізоляція, створення негативного іміджу в громадській думці, викриття планів і т.д.). Вони виступають помічником і навіть заміником (за певних умов) воєнної сили.

Кожний вид невоєнних засобів має різноманітний і комплексний інструментарій. Усі вони покликані виконувати певні функції і поділяються на дві великі групи за приналежністю: ті, що є у розпорядженні держави; ті, що має колективний користувач – міжнародні органи, закони.

Вчені різних країн розробляють шляхи і способи підвищення ролі невоєнних засобів у зміцненні миру і безпеки. Висуваються проекти, що охоплюють всі сторони життя суспільства: вдосконаленню міжнародних відносин і соціальних структур; подолання нерівності, традиційного силового мислення, усунення зі свідомості людей і народів суто егоїстичних спонукальних мотивів поведінки, що ведуть до

антагонізмів; формування культури і готовності до мирного вирішення різноманітних конфліктів.

Підвищення ролі невоєнних засобів окремих держав залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників належать розвинена економіка, високий рівень науково-технічного розвитку, потужна обороноздатність. Без ефективної економіки й могутньої армії не може бути сильної зовнішньої політики, дипломатії, розвинутих економічних зв'язків і матеріальних важелів впливу на політику інших країн, достатньої кількості новітніх інформаційних технологій і т.п. Але вказані об'єктивні чинники не спрацюють без якісної і активної політики, привабливої ідеології, високого мистецтва застосування невоєнних засобів на користь безпеки. На жаль, щодо цих позицій Україна ще досить слабка.

Аналіз сучасного простору безпеки дозволяє констатувати, що сьогодні проблема запобігання локальним війнам і мирного вирішення назріваючих воєнних конфліктів важлива не лише для України, а й для багатьох інших країн світу, оскільки зникнення глобальної військової конфронтації не усунуло загрозу їх виникнення, а лише видозмінило, зробивши їх специфічними, складними, багатогранними, приводячи ситуацію від протистояння «Схід – Захід» до ще менш передбачуваних регіональних і міжетнічних конфліктів. Нині локальні війни й збройні конфлікти стають усе кровопролитнішими і масштабнішими з урахуванням сил і засобів, що залучаються, а також задіяного в них мирного населення.

Отже, реалії наших днів свідчать про те, що військова сила продовжує залишатися одним з основних засобів при вирішенні міждержавних і міжнаціональних протиріч. Проте стає все очевиднішим те, що можливості військової сили не безмежні при вирішенні конфліктів.

Нині все більше число фахівців й учених різних країн світу роблять висновок про *обмеженість силових заходів* як інструменту вирішення конфліктних ситуацій, зростає впевненість у необхідності здійснення *несилових, ненасильницьких заходів*. Цьому сприяє науковий аналіз характеру

майбутніх воєн і збройних конфліктів з урахуванням наслідків застосування сучасних засобів ураження, а також те, що з цих позицій питання насильства і війни не можуть розглядатись у відриві від проявів нерівності й реального співвідношення сил і засобів збройного протистояння, які мають у своєму розпорядженні різні країни світу, від концепцій їх застосування в міждержавних відносинах для досягнення своїх політичних й інших цілей. Тому нині одними з основних завдань у сфері забезпечення національної безпеки України є розробка конструктивної теорії і створення дієвих механізмів цілісного, комплексного використання всіх наявних засобів і можливих заходів (з пріоритетом несилових) при вирішенні можливих збройних конфліктів на ранніх фазах їхнього розвитку.

9.2.2. Конструювання технологій державного реагування на загрози національній безпеці

Методи державного реагування на загрози національній безпеці – це шляхи, способи розробки системи превентивних заходів та практичних дій щодо попередження або мінімізації деструктивних впливів, що можуть бути спричинені потенційними або реальними загрозами національним інтересам держави. Розрізняють політичні, дипломатичні, економічні, правові, військові, інформаційно-психологічні (ідеологічні) ***методи державного реагування на загрози національній безпеці***, які спрямовані на недопущення здійснення сценаріїв дестабілізації суспільно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки шляхом своєчасного виявлення, усунення (нейтралізація, блокування, обмеження сфери дії) причин і умов та інших чинників зростання рівня загроз, а також усунення різноманітних обставин, що сприяють їх реалізації.

Кожна фаза соціального конфлікту потребує конкретного набору заходів з його локалізації і відвертання, застосуванню яких має бути притаманний комплексний характер.

Локалізація та знищення джерела загрози, а також запобігання загостренню конфлікту, зокрема збройному, передбачає систему превентивних заходів.

1. **Політичні заходи:** зустрічі (офіційні, неофіційні) глав держав і урядів, політичних делегацій; переговори і консультації з активізації міждержавних відносин; проведення нарад, конференцій керівництва воєнно-політичних союзів задля оцінки загроз і вироблення рекомендацій для спільних дій; оголошення ультимативних вимог державам-агресорам; використання міжнародних інститутів (ООН, ОБСЄ та ін.) для прийняття санкцій по відношенню до держав, що дестабілюють міжнародне становище.

2. **Дипломатичні заходи:** активізація переговорів з питань, що спричиняють напругу у взаєминах держав; зміцнення заходів довіри; організація (перенесення, відміна) візитів політичних лідерів, державних делегацій; передача керівництву держав, дипломатичним службам нот, вимог, меморандумів, роз'яснень у зв'язку з ситуацією, що склалася; скорочення чисельності персоналу посольств, консульств і представництв, вивіз членів сімей дипломатів; розрив дипломатичних стосунків.

3. **Економічні заходи:** припинення (розширення) зовнішньо-економічних зв'язків, проведення переговорів з торговельно-економічних проблем; укладення (продовження) довгострокових договорів на взаємовигідній основі; припинення переговорів про розширення торгово-економічної співпраці; зменшення (припинення) кредитів, вкладення інвестицій, введення ембарго на постачання сировинних енергоносіїв; здійснення блокади повітряних, наземних і морських кордонів; повний або частковий розрив економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо й інших зв'язків.

4. **Правові заходи:** вимоги (на офіційному рівні) дотримання норм міжнародного права, положень договорів та угод; підписання двосторонніх і багатосторонніх договорів та угод для врегулювання правових взаємовідносин; використання юридичних засобів (переговори, посередництво, примирення,

судові розгляди, звернення до регіональних органів, укладення угод); використання міжнародних правових інститутів (наприклад, суд ООН та ін.).

5. Військові заходи: демонстрація переведення регулярних збройних сил на штати воєнного часу; демонстрація переведення резерву на військове положення; формування нових з'єднань і частин; перебазування і розосередження сил і засобів флоту, ВПС; демонстрація оперативного розгортання з'єднань і частин уздовж кордону; виведення військ з пунктів постійної дислокації і розгортання військ прикриття уздовж державного кордону; офіційна заява про підвищення ступеню бойової готовності військ (сил); нарощування складу чергових сил і засобів; організація цілеспрямованого збору розвідданих у прикордонних районах; приведення стратегічних ядерних сил у вищу ступінь бойової готовності; подача ядерних боєприпасів до засобів доставки.

6. Інформаційно-психологічні (ідеологічні) заходи: активізація пропаганди щодо необхідності дотримання міжнародних договорів і угод; інформаційно-психологічний вплив на держави з метою утримання їх від надання допомоги країнам, які готують конфлікт (які беруть участь у конфлікті); здійснення ідеологічного, пропагандистського і психологічного впливу на конфліктуючі сторони; інформування населення і військ (сил) про причини й дійсні цілі конфлікту; психологічні операції для запобігання розпалювання національної ворожнечі, шовіністичних й інших деструктивних настроїв; зрив психологічних операцій на міжнародному рівні й усередині країни.

Методологічні засади конструювання технологій державного реагування на загрози національній безпеці. Передумовою адекватного реагування на загрози національній безпеці є передусім системна концентрація зусиль органів державної влади на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні та нейтралізації викликів та загроз національним інтересам, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеці її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої

безпеки, конституційних прав та свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, удосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Разом з тим практична реалізація вказаних завдань суттєво ускладнюється із-за відсутності відповідного науково-методичного забезпечення. Так, до цього часу не розроблені концепція та методологія стратегічного моніторингу загроз національній безпеці, зокрема, остаточно не сформована система показників та критеріїв, не розроблені моделі та методики оцінювання ефективності реалізації державної політики національної безпеки України у воєнній, економічній, внутрішньополітичній, зовнішньополітичній, інформаційній, екологічній, науково-технологічній, гуманітарній, соціальній та інших сферах. Потребує також суттєвого вдосконалення науково-методичний апарат обґрунтування варіантів стратегічних рішень у сфері національної безпеки та прогнозування можливих їх негативних наслідків у визначених сферах. Наукові розробки з даної проблематики вкрай обмежені. Тому для підготовки та обґрунтування важливих рішень у системі забезпечення національної безпеки необхідно розробити універсальний метод реагування на виклики, небезпеки та загрози національній безпеці держави.

Сьогодні практика обґрунтування та прийняття управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки у провідних державах світу ґрунтується на методах моделювання можливих сценаріїв розвитку ситуації.

На жаль, аналіз накопиченого досвіду реагування українського керівництва на деструктивні фактори й загрози показує, що в системі забезпечення національної безпеки України практично відсутня цілісна процедура обґрунтування альтернативних варіантів рішень, не проводиться їх експертиза, не прогнозуються можливі негативні наслідки їх реалізації, у тому числі не аналізується їх вплив на збереження позитивного іміджу держави та

забезпечення стабільності в суспільстві, хоча в розпорядженні вищого політичного керівництва є ситуаційний центр управління президента.

Це свідчить про необхідність суттєвої модернізації системи обґрунтування й прийняття стратегічних рішень, розширення можливостей ситуаційного центру управління Президента, впровадження методів і моделей імітаційного моделювання, прогресивних інформаційних технологій і т.ін.

Для усунення згаданих недоліків науково-педагогічні працівники кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою Національної академії при Президентові України впродовж 2010-2015 р.р. розробили та успішно використовують в навчальних цілях експрес-метод реагування на виклики та загрози реалізації національних інтересів. Головною метою методу є оптимізація процедури пошуку сукупності альтернативних управлінських рішень, адекватних структурі та динаміці внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці. Впровадження вказаного методу у навчальний процес при підготовці фахівців для сфери національної безпеки, свідчить про суттєве підвищення оперативності та якості підготовки управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки держави.

При розробці вказаного методу враховувалось, що на виконання функцій розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України, запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси в системі забезпечення національної безпеки повинні бути задіяні такі функціональні складові:

стратегічний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, військовій та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках;

прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву;

розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;

оцінювання відповідності розроблених пропозицій і рекомендацій чинній нормативно-правовій базі національної безпеки, системі національних інтересів та їх пріоритетам, міжнародним угодам та зобов'язанням України у галузі безпеки;

експертиза проектів рішень і прогнозування негативних наслідків у разі їх прийняття;

ситуаційне моделювання сценаріїв реалізації управлінських рішень з виконання планів нейтралізації загроз;

оцінювання ефективності реалізації планів нейтралізації загроз у вибраних сферах забезпечення національної безпеки та їх оперативне корегування тощо.

За вхідною інформацією про стан міждержавних відносин, хід реалізації національних інтересів з урахуванням впливу зовнішніх факторів та внутрішніх умов функціонування держави здійснюється стратегічний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках.

У процесі моніторингу за визначеними процедурами здійснюється виявлення викликів, небезпек і загроз та проводиться оцінка їх характеру, спрямованості, масштабу та рівня, що обов'язково повинно фіксуватися у відповідному розділі паспорта загрози⁵⁸.

Далі здійснюється прогнозування впливу виявлених викликів та загроз на забезпечення національної безпеки та прогнозується інтегральне значення можливого зниження рівня національної безпеки стосовно кожної з визначених сфер, на основі якого розробляється пакет пропозицій щодо попередження, усунення та нейтралізації виявлених викликів та загроз.

⁵⁸ Про призначення, структуру та зміст Паспорта загрози див. вище у розділі п. 8.3

Розроблений пакет пропозицій доповідається особі, яка приймає рішення і залежно від ситуації створює штаб оперативного реагування, віддає йому попередні розпорядження (наприклад ступінь залучення Служби зовнішньої розвідки до уточнення ситуації та підтвердження даних) та ставить завдання щодо реагування на виявлені виклики та загрози.

Штаб оперативного реагування залучає необхідну кількість фахівців та експертів відповідних сфер, які під його керівництвом обґрунтовують найбільш доцільні з їх погляду варіанти рішень. Штаб також організовує незалежну експертизу проектів рішень.

На даному етапі незалежність експертизи досягається тим, що виконавці експертизи не входять у штаб і не залучаються до розробки проектів рішень. Якщо інформація має відкритий характер, то штаб може організовувати громадську експертизу варіантів рішень. Завданням експертизи є також прогнозування негативних наслідків варіантів рішень для різних сфер національної безпеки.

Одним із найбільш відповідальних завдань штабу є відбір (фільтрація) лише тих варіантів рішень, які перебувають у правовому просторі, є найбільш ефективними та результативними (допускають найменші прогнозні втрати при реалізації національних інтересів, що є особливістю запропонованого методу) та не тягнуть за собою катастрофічних наслідків для держави, суспільства та населення.

Відфільтровані варіанти рішень доповідаються особі, яка приймає рішення (ОПР). Оскільки ОПР несе особисту відповідальність, то їй доповідаються також і результати експертиз усіх варіантів рішень та прогнозовані відносно кожного із них очікувані негативні наслідки від їх впровадження. Із запропонованих варіантів ОПР відбирає найбільш доцільний з її точки зору варіант і приймає рішення на його впровадження.

Організаційні структури, на які покладаються функції реалізації управлінських рішень, розробляють генеральний план нейтралізації виявлених викликів та загроз на основі ситуаційного моделювання і сценарного аналізу

окремих етапів плану. Обов'язковим слід вважати побудову дерева сценаріїв і таблиці їх вибору залежно від розвитку ситуації.

На основі генерального плану розробляються часткові плани (виписки) для кожного суб'єкта системи забезпечення національної безпеки держави. Для контролю за якістю реалізації часткових планів організуються відповідний моніторинг та оцінювання ефективності їх виконання у вибраних сферах забезпечення національної безпеки та їх оперативне корегування штабом за принципом зворотного зв'язку.

Цільова функція системи забезпечення національної безпеки, що реалізує даний метод, полягає у виборі такого рішення в умовах появи нових викликів та загроз, яке б мінімізувало шкоду від їх очікуваного впливу на рівень національної безпеки у визначених сферах з урахуванням вимог, прийнятих у секторі безпеки держави, і діючих у системі фінансових, ресурсних та інших обмежень.

Таким чином, вказаний метод дає змогу більш якісно вирішувати завдання щодо своєчасного виявлення викликів та загроз національній безпеці та своєчасно надавати політичному керівництву держави достовірну, узагальнену, стратегічно орієнтовану інформацію щодо поточного рівня ефективності державної політики національної безпеки, прогнозувати тенденції їх змін у визначених сферах, готувати варіанти науково обґрунтованих рішень щодо попередження та нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисту суверенітету і територіальної цілісності України.

9.3. Моделі міждержавного протиборства та технології врегулювання конфліктних ситуацій

Базова модель міждержавного протиборства. Міжнародні відносини в геополітичному трикутнику «Україна – Російська Федерація – країни Заходу» характеризуються крайнім ступенем загострення, що обумовлено міждержавним протиборством, в ході якого використовуються технології

дестабілізації суспільно-політичної та економічної систем, технології регіональної дезінтеграції держави, що насамкінець може призвести до втрати державності Україною.

Ця обставина й визначає зв'язок загальної проблеми з найбільш важливими науковими та практичними завданнями вивчення технологій дестабілізації суспільно-політичної і економічної систем, технології регіональної дезінтеграції держави, що в свою чергу, дозволить розробити комплекс заходів з протидії загрозам національній безпеці України, а саме: розвідувально-підривній діяльності іноземних спеціальних служб; загрозі посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян; спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави; прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України.

На підставі аналізу актуальних досліджень і наукових публікацій можна зробити висновок про те, що сьогодні є досить широкий набір технологій дестабілізації суспільно-політичної та економічної систем. Практично в більшості із них у якості основних потенціальних дестабілізуючих факторів можуть бути використані: кризові явища суспільно-політичного життя в столиці держави; етнотериторіальні люфти в геополітичній структурі регіонів світу; економічна криза в країні; масові порушення прав людини; надання підтримки «державам-терористам»; поширення політичного тероризму в країні; порушення міжнародних режимів, що регулюють воєнно-політичні питання міжнародної безпеки.

Така ситуація надає можливість державі-нападниці здійснити: дискримінацію влади держави-супротивника у вирішенні проблем забезпечення суспільно-політичної стабільності із метою її подальшої делегітимізації; створення та подальша підтримка

сепаративних рухів та опозиції, включаючи військову допомогу; приведення опозиції до влади та закріплення позитивних результатів операції.

Варто зазначити, що боротьба між державами по своїй природі суттєво не відрізняється від боротьби взагалі і представляє собою такий вид взаємодії систем, який виступає засобом їхнього виживання. Боротьба – це загальний закон розвитку всього суцього, який формулюється в діалектиці у вигляді закону єдності і боротьби протилежностей. З точки зору теорії систем боротьба представляє собою процес виведення системи-конкурента зі стану рівноваги. Відповідно, в міждержавному протиборстві дестабілізація суспільно-політичної та економічної систем супротивника залишається важливою передумовою для перемоги над ним. Таке порушення рівноваги досягається заздалегідь спланованими або випадковими стратегічними діями.

Дестабілізації інколи називають стратегією непрямих дій, хоча на певних етапах вони можуть бути підтримані й прямим застосуванням військової сили. Наприклад, наприкінці ХХ століття перед нами виникли такі історичні факти, коли в ході протиборства на міжнародній арені без безпосереднього застосування воєнної сили почали розпадатися держави та коаліції держав - СРСР, Варшавський договір, Югославія, Чехословаччина та інші. В кінці 80-х на початку 90-х років ХХ століття в більшості випадків США і НАТО досягали своєї політичної мети шляхом реалізації стратегії непрямих дій, тобто, по суті без прямого застосування своїх збройних сил проти держав, які призупинили своє існування.

Аналіз перебігу подій дестабілізації суспільно-політичної та економічної систем на прикладі пострадянських країн, розпаду Югославії дозволяє побудувати *базову модель міждержавного протиборства*, складовими якої, в свою чергу є моделі: створення ситуації економічної нестабільності; політичної дестабілізації суспільно-політичного життя в столиці держави; політичної дестабілізації «зовнішнє управління результатами виборів»; політичної дестабілізації суспільства екстремістськими організаціями;

політичної дестабілізації суспільства сепаратистськими та терористичними організаціями; регіональної дезінтеграції держави.

В свою чергу, кожна із зазначених моделей передбачає поетапне та цілеспрямоване проведення низки заходів, зокрема, модель регіональної дезінтеграції держави, передбачає наступні етапи (стадії).

Перший етап: формування паспорту заданих територій. Ці заходи здійснюються розвідувальною спільнотою зовнішнього оточення (розвідувальні служби держав, ТНК, недержавні терористичні, екстремістські структури). Це необхідно в подальшому для прийняття рішення про використання історичних подій, тобто форми проведення ініціювання політичної нестабільності і підготовка її сценарної програми.

Другий етап: створення поля необхідних умов – відповідних змін у соціально-культурній, економічній і внутрішньополітичній сферах в ході яких стають можливими реалізація наступних пунктів сценарію ініціювання політичної нестабільності. Цей етап є необхідним в силу того, що ініціювання політичної нестабільності можливе лише при її підтримці хоча б частиною суспільства заданих територій. При проведенні заходів цього етапу, зокрема, вирішуються такі завдання: формування на заданих територіях спільноти союзників зовнішнього оточення, на яких покладається здійснення наступних фаз дестабілізації; формування у більшості населення пасивного відношення до ініційованих заходів політичної нестабільності. Вирішення цих завдань досягається за рахунок впровадження через різні інформаційні канали необхідних ціннісних настанов. Певні соціальні (етнічні, релігійні) групи, які передбачено використати зовнішнім оточенням в якості підтримки розробленої сценарної програми, виокремлюються із загального соціального фону заданих територій і тим самим формується їхня певна окремішність.

Аналіз процесів розпаду СРСР та СФРЮ ілюструє, що опорою для зародження сепаратистських тенденцій, як правило, є зарубіжні общини. Саме за кордоном провідними діячами цих общин, при підтримці певних політичних та розвідувальних організацій розробляються відповідні програми,

визначаються і просуваються «офіційні» лідери «руху». Паралельно з цим здійснюється перенос основних ідей вироблених за кордоном програм в соціальні прошарки регіону. Це здійснюється як за допомогою представників общин зарубіжжя, котрі приїхали на свою «історичну батьківщину» і ведуть тут пропаганду, так і за допомогою спеціально створених інформаційних каналів, які працюють в «потрібному» політичному напрямі (радіо, телебачення, друкована продукція, комунікаційні інформаційні мережі). Вони діють в інтересах тих, хто на думку закордонних ініціаторів політичної нестабільності повинен стати домінуючою силою в сепаратистському русі регіону. Основний принцип роботи ЗМІ в даному випадку – представлення недостовірної інформації на користь сепаратистської групи. Вся «фактична пропаганда» в цей період базується або на спотвореній, або недостовірній інформації.

Особливо варто зазначити, що час на проведення перших етапів буває скорочено до мінімуму, якщо соціальні групи, на які робиться ставка і які становлять основу сепаратистського руху є не місцевим населенням. Наприклад, основними поборниками незалежності Боснії від СФРЮ, були переселені туди «саджаки» – мусульмани, вихідці із Саджаку, невеликої гірської місцевості на півдні Сербії. Також і в іншому конфлікті основне ядро «Визвольної Армії Косово» становили далеко не місцеві косовські албанці.

Третій етап: початок активної фази керованого хаосу – ініціювання конфлікту, основу якого може становити як політичне так і побутове підґрунття (побутові суперечки або бійки). Приводом такого конфлікту є будь-які дії, які обмежують права і свободи конкретних представників певної групи в регіоні, представників сепаратистських тенденцій. Головну роль на цьому етапі відіграє інформаційно-пропагандистське супроводження подій, що розгортаються. З цією метою до місця конфлікту виїжджають правозахисники, лідери відповідних політичних та громадських рухів і головне, представники спеціально підготовлених для цього ЗМІ. Їхнє завдання представити в необхідному світлі «світовій спільноті» наявну проблему, піддати критиці дії влади і підштовхнути її до прийняття помилкових рішень, які загострюють кризу. Про можливо

підготовлений характер подій можна судити по швидкості організації так званих «загонів самооборони», або просто бойовиків «пригніченої» сторони.

Четвертий етап: соціальна конфронтація. Основним завданням цього етапу є виділення в ході розпочатого конфлікту території (якщо йдеться про сепаратистську програму) на яку претендує зовнішнє оточення з присвоєнням їй статусу «спірної» або виявлення проблеми, позитивне вирішення якої необхідне ініціаторам політичної нестабільності. Ініційований привід стає каталізатором подальших подій. Сепаратистами оголошується незалежність, що в свою чергу призводить до конфлікту із соціальними групами, які підтримують правлячий політичний режим. Центр виявляється не здатним забезпечити підтримку своїм прибічникам оскільки, як правило, він буває політично заблокованим тиском «світової спільноти». Логічним продовженням подій є виникнення сепаратистських рухів вже в середині відокремленого регіону.

Підсумком параду суверенітетів стає початок громадянської війни. Громадянський конфлікт в рамках регіону починається, як правило, представниками трьох сторін: сформованими «державними структурами суверенного утворення» тобто незаконними військовими формуваннями регіону, який відділився, військами центральної влади і найбільш активними прибічниками центру – також незаконними військовими формуваннями, які управляються місцевою адміністрацією ворожою до новоутвореного «уряду» відокремленої території. На даному етапі втручання зовнішнього оточення у воєнний конфлікт носить опосередкований характер у вигляді політичного та економічного тиску і так званої «гуманітарної допомоги» зброєю і військовими радниками. Основне завдання зовнішнього оточення в цей момент – не допустити військової поразки підтримуваних сепаратистів. Для досягнення цієї мети робиться усе, щоб перенести активні бойові дії в затяжну, мляву війну малих диверсійних редів. Якщо на першому етапі війни гинуть самі відчайдушні бійці титульної нації (представники центру), то в цій боротьбі на виснаження прибічники попереднього режиму приречені на поразку, оскільки максимально позбавлені підтримки ззовні.

Починають виникати так звані «зони безпеки» – території під захистом НАТО, збройних контингентів Російської Федерації, «голубих касок» ООН або іншого «миротворчого» збройного контингенту. Створення таких утворень дозволяє вирішити два завдання. По-перше, на цих територіях сепаратисти можуть зібратися із силами, відпочити від боїв. По-друге, в регіоні з'являються і починають діяти військові сили справжніх ініціаторів конфлікту.

П'ятий етап: миротворчий. Політиками зовнішнього оточення ініціюється так званий «конкурс мирних ініціатив». В ході нього пропонується низка проектів мирних домовленостей спрямованих на призупинення бойових дій. Підставою запропонованих варіантів миру є можливість закріпити «успіхи» сепаратистів (якщо вони є). Досягнення згоди планується за рахунок прибічників центру. Навіть якщо вони і перемогли в бойових діях, політичний тиск з боку зацікавлених держав (ембарго, відміна навіть символічних санкцій по відношенню до їхніх супротивників, загроза авіаційних ударів) спонукають їх прийняти не вигідні умови миру.

Шостий етап: гуманітарна інтервенція. Даний етап розпочинається з потужної пропагандистської кампанії, лейтмотивом якої є створення із представників прибічників центру образа агресора і насильника. Для досягнення цієї мети ЗМІ будуть готувати репортажі про етнічні та релігійні чистки з боку представників центру. Подібні злочини з боку сепаратистів висвітлюватися не будуть. Разом з тим, з досягненням цієї мети дії «агресора» отримують моральне засудження з боку релігійних лідерів та юридичне – через міжнародний трибунал. Паралельно з цим здійснюється озброєння сепаратистів, як правило в обхід накладених санкцій. Після нагнітання істерії інспірується привід для військового втручання з боку зовнішнього оточення.

Сьомий етап: формування режиму нового порядку. Заключний етап полягає у створенні колабораційного управління на контрольованій зовнішнім оточенням місцевості. Фактичне захоплення заданих територій, здійснених на етапах соціальної конфронтації та гуманітарної інтервенції ініційованої керованої кризи, закріплюється юридичним і дипломатичним шляхом.

Технології врегулювання конфліктних ситуацій. Врегулювання конфліктів – це цілеспрямована діяльність як суб'єктів конфліктного процесу, так і зацікавлених у врегулюванні даного конфлікту сил і сторін. Мета такої діяльності – створення умов для переходу від стадії переговорного діалогу, що не відбувся, між учасниками суперечки (яка неминуче веде до конфлікту) до стадії взаємоприйняттого компромісу.

Врегулювання конфліктних ситуацій рідко досягається без участі посередників, третьої сторони, яка виконує роль арбітра. Третя сторона при розділенні протиборчих сил повинна забезпечити: контроль за дотриманням кордонів, рубежів відведення, а також умов користування спільними угіддями, джерелами водокористування тощо; патрулювання зони (коридору) безпеки і попередження відповідно до законодавства або обумовлених угодою способів порушень її режиму; посередництво у врегулюванні виникаючих суперечок і конфліктів, примирення сторін, сприяння в наданні гуманітарної допомоги.

Завершальною фазою врегулювання конфлікту є укладення договору згоди, що вимагає копіткої погодженої роботи не лише безпосередньо в зоні самого протистояння, а й за його межами зі сторони третіх сторін і міжнародних організацій, що беруть участь або зацікавлених у ліквідації конфліктної ситуації.

Вирішення проблеми формування оптимальної стратегії управління конфліктами має спиратися на певні принципи, які дозволяють б реалізувати в повному обсязі зусилля з метою послідовного обмеження насильства у сфері стосунків як між конфліктуючими сторонами, так і між учасниками конфлікту і стороною-арбітром, яка часто відіграє роль елемента механізму управління конкретним конфліктним процесом. Серед вказаних принципів, зокрема:

послідовного обмеження й виключення застосування силових засобів у процесі управління конкретним конфліктом (у тому числі з боку третіх сил);

розширення застосування несилових засобів, що використовуються для вирішення завдання управління конфліктами;

альтернативності варіантів виходу з ситуації конфліктного розвитку;

зміни інтересів учасників конфлікту, що впливають на процес розвитку конфліктних стосунків між ними;

не посягання на «суверенітет» і життєво важливі інтереси і права кожної із сторін конфлікту з боку третіх сил.

Реалізація цих принципів і формування на їхній основі оптимальної стратегії державного управління конфліктними відносинами між різними суб'єктами мають забезпечити припинення активного використання силових засобів сторонами конфлікту. Це першочергове стратегічне завдання, реалізація якого може відкрити можливості для налагодження спілкування між суперниками з метою послідовного компромісного врегулювання суперечностей.

Щодо можливих конфліктів, то найважливішими завданнями є створення умов у системі взаємодії суб'єктів, які сприяють використанню несилових засобів у назріваючій ситуації конфліктного розвитку стосунків між певними суперниками, а також реалізація заходів, спрямованих на усунення предмета суперечки, зміну відношення до нього з боку суперників з метою запобігання конфлікту.

При цьому найбільш сприятливими для врегулювання конфліктів є фази: загострення (кризи) та деескалації, а найменш сприятливою – фаза ескалації.

У фазі загострення стосунків між потенційними конфліктуючими сторонами можливість врегулювання визначається тим, що вони не встигли задіяти збройні сили та завдати один одному жодної шкоди. Незважаючи на те, що зацікавленість сторін у мирному розв'язанні зменшується у міру того, як розвиваються події, все ж існують ефективні засоби, що дають змогу не допустити до спалаху збройного конфлікту. Серед *технологій врегулювання конфліктних ситуацій*, передусім, варто виділити міжнародне посередництво та превентивну дипломатію.

Міжнародне посередництво у конфлікті полягає в тому, що третя сторона (держава чи міжнародна організація) вступає у взаємовідносини між потенційними противниками, ворогуючими сторонами, втягуючи їх у

переговорний процес. Тобто такий посередник передає інформацію про позицію та пропозиції сторін. Окремо треба виділити активне посередництво, при якому третя сторона переговорного процесу є джерелом ініціатив та пропозицій, спрямованих на відновлення компромісу між ворогуючими сторонами.

Взаємодія між ООН з регіональними і локальними організаціями.

Співробітництво з регіональними і локальними організаціями з метою підтримання миру та безпеки передбачено главою VIII Статуту ООН. Але тривалий період холодної війни не дозволяв розкрити потенційні можливості цього механізму до початку 90-х рр. У зв'язку із зростанням потреб у підготовці й проведенні операції з підтримання миру (ОПМ) прийшло розуміння неможливості самої лише ООН вирішити всі завдання та усвідомлення необхідності взаємодії з іншими організаціями-суб'єктами міжнародного права.

Нині ООН в інтересах забезпечення миру й безпеки підтримує взаємодію з такими ***регіональними*** організаціями, як НАТО, що засвідчило свою ефективність при відновленні миру в Перській затоці 1991 р. В Африці до операцій ООН залучалися різні регіональні й локальні організації: Організація африканської єдності, Ліга арабських держав, Організація ісламська конференція, Економічне співтовариство західно-африканських держав. У Центральній Америці та Карибському регіоні окремі групи держав і Організація американських держав надавали підтримку діям ООН у Нікарагуа, Сальвадорі й Гаїті. В Азії сприяння у врегулюванні камбоджійського конфлікту здійснювала Асоціація держав Південно-Східної Азії.

Найбільшого розвитку набуло співробітництво ООН з Організацією з безпеки та співробітництва в Європі та Радою Європи. Досягнення неофіційної домовленості між ООН і ОБСЄ призвело до чіткого поділу функцій: ООН зберігає за собою провідні позиції в миротворчих зусиллях у Таджикистані і Грузії (Абхазія), а ОБСЄ відповідає за вирішення завдань в Азербайджані (Нагірний Карабах), Грузії (Південна Осетія), Молдові (Придністров'я).

Превентивна дипломатія є конкретизацією міжнародного посередництва, оскільки передбачає конкретні дії відповідальних за здійснення зовнішньої політики органів та інституцій, пов'язані з запобіганням міжнародним спорам, врегулювання відносин між імовірними противниками та недопущенням до воєнного конфлікту. Зрозуміло, що превентивна дипломатія має випереджувальний характер і тим ефективніша, чим слабша гострота відносин між потенційними конфліктуючими сторонами.

Слідом за першою хвилиною успіхів у проведенні ОПМ після закінчення холодної світової війни були невдачі військ ООН у районі Великих озер, Сомалі і колишній Югославії, що викликало глибоке переосмислення можливостей, способів підготовки і здійснення таких операцій. У підсумку було зроблено стратегічний вибір на користь превентивної дипломатії та пошуку нових способів постконфліктного будівництва миру. Більше того, *концепцію превентивної дипломатії* було розширено за рахунок військових засобів по підтриманню миру. Розгортання сил ООН із превентивною метою стало одним із ефективних *способів* запобігання збройним конфліктам, що було підтверджено на прикладі превентивного введення військ у Македонію для того, щоб виключити поширення конфлікту на весь Балканський регіон. Було на практиці доведено, що невеликий миротворчий контингент володіє визначеним стримуючим потенціалом. Разом з тим, у політичному плані превентивна дипломатія має складну проблему, що полягає в переконанні політичних лідерів щодо необхідності дій на ранньому етапі. Однак її висока ефективність, підтверджувана значною економією фінансових і матеріальних ресурсів, дозволила Генеральному секретарю ООН віддати їй пріоритетне значення в програмі реформування ООН.

Отже, превентивна дипломатія спрямована або на безпосередній розвиток ситуації, або ж на розв'язання проблем, що лежать в основі конфлікту.

Ефективність вище зазначених дій значно відрізняється, залежно від фази, в якій перебуває конфлікт.

У фазі ескалації мирне врегулювання міжнародного конфлікту виглядає досить гіпотетично, оскільки за умови, що обидві сторони зазнають людських і матеріальних втрат, їх схильність до примирення між собою незначна.

У фазі деескалації сприятливість мирного врегулювання конфлікту визначається тим, що обидві сторони конфлікту через значні втрати людських і матеріальних ресурсів відчують потребу у припиненні бойових дій; принаймні одна зі сторін, переважно та, яка зазнає воєнної поразки, зацікавлена у припиненні конфлікту.

У будь-якій ситуації активне міжнародне посередництво може бути ефективним, особливо за допомогою спеціальних місій, які мають на меті попереднє зближення позицій (хоча б досягнення принципової згоди на участь у переговорах) та підготовку до припинення воєнних дій та укладення мирного договору як на двосторонній основі, так і шляхом проведення міжнародних мирних конференцій.

В описаних вище ситуаціях як спонукальний засіб широко використовують силовий тиск, тобто економічну і політичну ізоляцію, погрозу застосувати збройну силу проти тієї сторони конфлікту, яка принципово відмовляється від припинення бойових дій, тощо.

У фазі загострення (кризи) мирне розв'язання конфлікту мало ймовірно, через те, що обидві сторони, сподіваючись на перемогу, мало зацікавлені у будь-якому іншому розв'язанні. Урегулювання конфлікту у такій ситуації можливе при послідовному задіяні як силових, так і несилових засобів.

На першому етапі застосовується силовий тиск на обох учасників конфлікту, що змушує їх переглянути позиції та погодитись на мирне розв'язання.

На другому етапі сторона-ініціатор розв'язання конфлікту розпочинає дії, пов'язані з посередництвом, яке має на меті спонукати до припинення бойових дій та остаточного примирення. За такого врегулювання конфлікту, однак, існує реальна можливість втягнення у бойові дії збройних сил тієї сторони, що намагається примусити конфліктуючі сторони до припинення цих заходів.

Є сенс зауважити, що на основі великого практичного досвіду за участю військ по умиротворенню населення колишніх колоній було вироблено й матеріалізовано ідею підготовки і проведення *операцій по підтриманню миру (ОМП)*.

Концепція ОМП знаходиться на межі між положеннями VI глави Статуту ООН (про мирне розв'язання суперечок) і вимогами глави VII цього ж Статуту (про примусові заходи для відновлення миру). Юридичною підставою для підготовки і проведення ОМП є мандат Ради Безпеки ООН, що визначається для кожної окремої місії. ОМП, що проводяться в різних регіонах планети, можна класифікувати за ознакою організації, яка взяла на себе відповідальність за їх проведення: глобальні – проведені під егідою ООН, трансконтинентальні – проведені НАТО або ОБСЄ, регіональні (локальні) – здійснені державами регіону, національні – проведені центральним урядом країни.

Миротворчість. Незважаючи на тенденцію активізації діяльності в галузі превентивної дипломатії і постконфліктного будівництва миру, основна частина ОПМ ООН залишається пов'язаною з миротворчим процесом, націленим на усунення політичних і стратегічних протиріч політичними, дипломатичними і юридичними засобами. Ця функція – на межі між запобіганням конфліктам і проведенням ОПМ. Способи досягнення цієї мети визначено ст. 33 Статуту ООН: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судові розгляди, звернення до регіональних органів і угод, інші мирні засоби на вибір сторін. Найбільшого поширення набули посередництво і переговори.

Разом із тим, розширення кола миротворчих завдань, визначило створення нових механізмів їхнього вирішення. В останні роки узвичаєно практику призначення «спеціальних представників» і «спеціальних посланників» Генерального секретаря ООН для виконання посередницьких функцій. Як правило, такі представники призначаються з числа найбільш авторитетних і досвідчених співробітників ООН або державних діячів. В

історії військового мистецтва аналог таким діям бачимо в практиці направлень представників Ставки ВГК у фронти на період підготовки і проведення ними стратегічних операцій. Наприклад, так було зроблено при пошуківленні переговорів, що зайшли в тупик, у Східному Тиморі, Західній Сахарі, на Кіпрі. Діяльність спеціальних представників Генерального секретаря ООН яскраво виражена тенденція у всьому арсеналі засобів миротворчості.

Однак, на думку експертів ООН, у процесі миротворчості недостатньо використовуються *правові механізми*. І в першу чергу це стосується можливості Міжнародного Суду (МС) у Гаазі. Як приклад миротворчої діяльності МС можна навести його рішення від 25 вересня 1997 р. щодо суперечки між нашими сусідами – Угорщиною та Словаччиною з приводу проекту гідроелектростанції Габчи-ково на Дунаї. Рішення МС було позитивно сприйняте сторонами, що свідчить про високу *ефективність юридичних засобів* у миротворчій діяльності.

Підтримання миру. ОПМ мають своєю *загальною метою* припинення збройної боротьби, а проміжними *цілями* – скорочення масштабів протиборства, здійснення спостереження, надання допомоги в дотриманні раніше досягнутої угоди, надання сприяння у врегулюванні конфлікту, роз'єднання і виведення військ із спірних територій на основі резолюцій РБ ООН. При обох варіантах основним *способом* дій є втручання збройних сил у ролі сторони, що роз'єднує, без застосування сили проти учасників збройного конфлікту. ОПМ передбачають розгортання присутності ООН на місцях *за згодою* всіх конфліктуючих сторін. Традиційно ОПМ проводилися військовослужбовцями держав, які виділяють військові контингенти. Однак аналіз історико-наукового матеріалу, пов'язаного з ОПМ ООН, дозволяє виявити *стійку тенденцію* до збільшення числа поліцейських і цивільних службовців, які беруть участь в операціях.

Разом з тим, невдачі проведення ОПМ ООН у Руанді, Сомалі та Югославії призвели до перегляду способів підготовки і проведення подібних операцій. Останнім часом стала загальноновизнаною необхідність проведення

визначених попередніх дій щодо створення передумов очікуваного успіху (аналог у військовому мистецтві – всебічна підготовка до проведення планованої операції). Так, миротворчі контингенти не вводилися під час збройного конфлікту в Ємені, тому що одна із сторін не тільки була проти участі сил ООН, але й загрожувала їх знищенням у випадку втручання.

Примушення до миру. Наступною *стійкою тенденцією*, як наслідок зростання кількості збройних конфліктів і числа держав, що втягуються в них, є набуття ОПМ *примусового* характеру з метою забезпечення повернення до дотримання норм міжнародного права після здійснення акту агресії або порушення миру. Основним *способом* примушення є, як правило, спільні дії багатонаціональних збройних сил за мандатом РБ ООН, що видається на підставі глави VII Статуту ООН. Силове примушення до миру може здійснюватися за двома основними варіантами. **Перший:** операція щодо примушення до миру проводиться при передачі військових формувань у підпорядкування ООН. **Другий:** операція проводиться без передачі військових формувань у підпорядкування ООН. Цей варіант усе частіше застосовується (наприклад, війна у Перській затоці, удар по Югославії, багатонаціональна антитерористична операція в Афганістані).

У той же час, в останні роки як *альтернативний спосіб* дій щодо силового примушення до миру на підставі ст. 41 Статуту ООН РБ рекомендує застосовувати «повне або Часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин». Пріоритет віддається економічним санкціям, мета яких – примушення держави-агресора змінити свої дії. Однак у цьому випадку виникають два негативні супутні явища.

У *політичному плані* найбільш складним є питання встановлення обов'язкових термінів дій економічних санкцій (безстрокові не допускаються), оскільки держави, залучені до санкцій, несуть непорівнянні економічні витрати, що негативно впливає на стан їх економік. У всіх випадках підставою для

встановлення періоду санкцій є резолюція РБ ООН. Однак нині у дипломатичних колах ведеться широка дискусія про розподіл економічних витрат між державами-учасниками на справедливій основі.

В етичному плані економічні санкції пов'язані із стражданнями населення держав, проти яких такі санкції застосовуються. Гуманітарні мотиви змушують РБ ООН здійснювати вилучення з режиму санкцій, не поширюючи їх, наприклад, на продовольство і медикаменти. Так було в Гаїті, Іраку, Лівії та колишній Югославії.

Будівництво миру. Під будівництвом миру розуміються дії щодо усунення причин і джерел збройних конфліктів з *метою* запобігання їх виникненню або рецидиву. З урахуванням культурних особливостей країни вибираються найбільш оптимальні *способи* зміцнення миру – заохочення терпимості, створення обстановки довіри, налагодження і підтримання взаємодії між конфліктуючими сторонами, підготовка і проведення виборів та референдумів. У 1990 р. уперше було видано мандат на підготовку й проведення виборів у Намібії. З того часу такий *спосіб будівництва миру* став практично основним і набув широкого застосування. У рамках ООН накопичено значний досвід, що підтверджує його ефективність. На всіх континентах у будівництві миру зусилля ООН мали всебічний характер – в Анголі, Західній Сахарі, Камбоджі, Мозамбіку, Нікарагуа й Сальвадорі.

Керування конфліктами. Під керуванням конфліктами розуміється запобігання виходу ситуації з-під контролю та їх переростання у відкриті воєнні дії, а також методична деескалація конфліктних ситуацій у разі їхнього виникнення. Конкретним прикладом таких дій миротворчих контингентів ООН є дії по роз'єднанню військ на Кіпрі та спостереження за роз'єднанням військ на Голанських висотах.

9.4. Державне реагування на загрози соціально-економічній та інформаційній безпеці

Методи реагування на загрози економічній безпеці. Сучасна економічна наука розглядає декілька концептуальних моделей забезпечення економічної безпеки як національних, так і регіональних систем господарювання. Зокрема, достатньо відома концепція економічної безпеки, заснована на ідеях і положеннях структурної жорсткості економічної системи, її керованості, високого рівня захищеності від зовнішніх викликів та загроз. Головною умовою економічної безпеки розглядаються **ресурси, потужності, стабільність, керованість.**

На основі подібних концептуальних положень вибудовувалась ієрархічна система економічної безпеки колишнього СРСР, інших країн соціалістичного табору. Вони реалізуються і сьогодні в економічних системах низки країн, перш за все Китаю, у більшості великих як приватних, так і державних економічних корпорацій, галузевих і регіональних економічних системах. Проте більшість дослідників ставлять під сумнів концептуальну реалістичність подібних положень, особливо якщо їх розглядати в контексті відкритої ринкової конкуренції та ресурсів економічного ризику. Дотримання подібних методологічних, світоглядних установок часто сприяє підміні поняття „економічна безпека” поняттям „економічна стабільність”. Економічна стабільність є безумовно базовою ознакою економічної безпеки, проте не єдиною. В широкому часовому контексті економічна безпека органічно поєднана з динамізмом розвитку, з інноваційними процесами, з елементами допустимого ризику.

Ринковій системі господарювання притаманним є те, що в основу забезпечення економічної безпеки господарюючих суб'єктів закладені ідеї структурної, функціональної варіативності як способу забезпечення конкурентоспроможності у просторі фінансового, трудового, товарного та іншого ринкового хаосу.

Варіативність інвестування, взаємодії з партнерами при зміні ринкової кон'юнктури та виклики економічних, соціальних, політичних суб'єктів уможлиблюють, згідно ідей прихильників подібних концептуальних положень, використовуючи ефект „накладання” індивідуалізованих, інноваційних, ризикованих дій та їхньої результуючої складової, знаходиться постійно у просторі сумарної сприятливої ринкової кон'юнктури, забезпечуючи таким чином прискорений обіг капіталу, ресурсів праці, наднормовий прибуток і достатньо високий потенціал економічної безпеки. Економічна безпека розглядається у цьому контексті як раціонально обґрунтована діалектична єдність інноваційних, ризикованих економічних дій в одних сегментах ринкових відносин та методів стабільного, технологізованого, прибуткового господарювання.

Як правило, подібні концепції забезпечення економічної безпеки реалізуються в системах господарювання, що мають надлишкові або недостатні ресурси для комплексної самореалізації своїх потреб, інтересів, життєвих установок. В свою чергу, прикладом діяльності в умовах дефіциту основних ресурсів є моделі нарощування потенціалу економічної безпеки, що використовувалися Німеччиною та Японією у післявоєнний період на початку 50-х років XX ст.

Варто зазначити, що сьогодні у світі існують якісно різні системи і моделі національної безпеки: американська – орієнтована на поєднання зовнішньої та внутрішньої безпеки, яку використовують за взірць більшість держав; японська – з акцентом на внутрішню соціальну безпеку; китайська, яка є концентрованим виразом систем безпеки держав, що здійснюють будівництво соціалістичного суспільства; системи, властиві державам, які нещодавно здобули незалежність, а також здійснюють глибинну переорієнтацію свого розвитку.

Сучасні США, Великобританія, Німеччина формують свої стратегії економічної безпеки на надлишкових, перш за все фінансових ресурсах, що дає змогу без шкоди економічним інтересам та економічної безпеки

виокремлювати зони господарювання з підвищеним рівнем економічного ризику, забезпечуючи цим умови для стратегічної, перспективної самодостатності і конкурентоспроможності.

Для країн з ринковою, донедавна з транзитивною економікою, які перебувають в зоні системної кризи (Україна, Російська Федерація та інші), найбільш оптимальна модель забезпечення економічної безпеки базується на творчому поєднанні ресурсів стабільності, керованості і дозованого економічного ризику в тих сферах господарювання, де можливо отримати максимальну соціально-економічну поточну ефективність, а також створити сприятливі умови для перспективних інноваційних проектів. Реалізація такої моделі економічної безпеки передбачає раціональне використання точкових технологій господарювання, зорієнтованих на максимальну результативність в мінімально стислі терміни. Економія часу стає базовою умовою у господарській успішності та економічній безпеці.

Державне реагування на загрози економічної безпеки реалізується через механізм державного регулювання економіки. Державне регулювання економіки – це система заходів щодо здійснення підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку, вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й забезпечення економічної безпеки держави.

Підтримуюча діяльність держави (підтримка функціонування ринку) передбачає: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та виробничої інфраструктури, підтримання конкурентного середовища тощо.

Компенсаційна діяльність держави покликана компенсувати (лат. – зрівноважувати) недоліки або негативні наслідки функціонування ринку шляхом проведення антимонопольних та екологічних заходів, організації системи захисту для непрацевдатних та малозабезпечених верств населення, боротьби з безробіттям тощо.

Регулююча діяльність держави передбачає регулювання економічних та соціальних відносин з метою реалізації певних цілей в системі забезпечення економічної безпеки.

Основні функції державного регулювання економіки:

цільова – полягає у визначенні цілей, пріоритетів і основних напрямків розвитку національної економіки;

стимулююча передбачає формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність господарюючих суб'єктів (їхні інтереси) і стимулювати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямку;

нормативна (регламентуюча) – держава за допомогою законів, законодавчих актів і нормативів встановлює певні правила діяльності для суб'єктів економіки, визначає правовий простір;

коригуюча – зводиться до коригування - розподілу ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних екстерналій і забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя суспільства;

соціальна – передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин (наприклад, між підприємцями і робітниками), перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища тощо;

контролююча – означає державний нагляд і контроль за виконанням і дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних та соціальних стандартів тощо.

Мінімальні функції держави: створення правової бази; захист конкуренції; забезпечення економіки необхідною кількістю грошей; мінімізація негативних екстерналій; розподіл і перерозподіл доходів; виробництво суспільних товарів і благ.

Основні принципи державного регулювання економіки:

наукової обґрунтованості – врахування вимог об'єктивних економічних законів, реалій економічного, політичного і соціального життя суспільства, національних особливостей;

погодження інтересів – державне регулювання економіки має бути механізмом погодження інтересів різних суб'єктів економіки: загальнодержавних, регіональних, групових (підприємців, робітників, споживачів, виробників тощо);

системності – обумовлений функціонуванням національної економіки як великої складної системи, що включає різні рівні й елементи. Тому державне регулювання економіки, охоплюючи різні об'єкти, має виходити із системних засад у вирішенні економічних, соціальних, зовнішньоекономічних, культурних, екологічних та інших проблем;

цілеспрямованості – державне регулювання має спрямовуватися на досягнення конкретних цілей;

пріоритетності — виділення основних соціально-економічних проблем розвитку країни, на вирішенні яких державі належить зосередити свої зусилля;

комплексності – необхідність використання державою всього арсеналу засобів та інструментів, що є в її розпорядженні (правових, економічних, адміністративних, прямих, непрямих, неформальних тощо);

адаптації – державне регулювання має ґрунтуватися на безперервному аналізі результатів оперативної оцінки й коригуванні впливу держави на соціально-економічні процеси залежно від внутрішніх чи зовнішніх умов розвитку країни;

мінімальної достатності: держава повинна виконувати тільки ті функції, які не може забезпечити ринок; функції державного управління мають певним чином розподілятися – на вищих його рівнях належить вирішувати ті проблеми, які не можуть бути з'ясовані на нижчих;

ефективності: організаційно-правове забезпечення управління економікою зобов'язані здійснювати спеціальні органи державної влади й управління з чітко визначеними правами, компетенцією та обов'язками; економіко-організаційне – держава повинна використовувати важелі (форми, методи, інструменти), адекватні цілям і ситуаціям, що склалися;

порівнянність витрат (на утримання державного управлінського апарату та результатів державного втручання в економіку).

Методи державного реагування на загрози економічній безпеці в умовах еволюційного розвитку та кризи.

Ми вже знаємо, що неконтрольовані ринкові процеси мають руйнівний характер. Забезпечення економічної безпеки, безперечно, пов'язано з регулюванням економіки (діяльності суб'єктів господарювання), яке й забезпечує держава, а регулювання економіки здійснюється у формі економічної політики.

Залежно від характеру впливу на діяльність економічних суб'єктів розрізняють пряме і непряме (опосередковане) регулювання. Пряме регулювання ототожнюється з адміністративними, а непряме – з економічними методами. Поділ на пряме (адміністративне) і опосередковане (економічне) регулювання економіки в низці конкретних випадків є значною мірою умовним, а нерідко такий поділ навіть важко зробити.

Специфіка прямого методу в тому, що він є комплексом обов'язкових для виконання вимог і розпоряджень державних органів суб'єктам економічної діяльності. Прямий (адміністративний) метод є безальтернативним, він не залишає суб'єктам права вибору, не потребує від них економічного аналізу, порівняння варіантів тощо. Однак прямий метод регулювання за певних умов часто буває ефективним, оскільки починає діяти негайно й охоплює всіх суб'єктів, які діють у відповідному економічному просторі. Прямий метод включає такі важелі (інструменти): податки, ліцензії, квоти, тарифи, штрафи, державні капіталовкладення, юридично визначені норми амортизаційних відрахувань, регульовані ціни, субсидії, субвенції, пільгові кредити.

Непрямий метод полягає у впливі на економічні інтереси суб'єктів господарювання, створенні таких економічних умов, які змушують їх діяти у вигідному для держави напрямку. Непрямий метод ототожнюється з економічним саме тому, що він потребує від чинних суб'єктів проведення економічного аналізу та порівняння, дає можливість самостійного вибору.

Непрямий метод не руйнує ринкову ситуацію, не обмежує її на відміну від прямого методу, а тільки видозмінює її. Це дає йому беззаперечну перевагу перед прямим, адміністративним, регулюванням. Разом з тим у опосередкованого регулювання також є вада, яка обумовлюється великим часовим лагом між моментом прийняття рішень і їхніми результатами. Непрямий (економічний) метод включає такі інструменти: бюджетні, податкові, грошово-кредитні, інвестиційні, амортизаційні, інноваційні, індикативне планування, а також морально- психологічний вплив.

Отже, методи регулювання економіки реалізуються за допомогою конкретного інструментарію економічної політики, або засобів (важелів) впливу на господарські процеси. Прямий і непрямий методи (адміністративний та економічний) мають у своєму арсеналі різні засоби, властиві конкретно тому чи іншому методу.

Державне реагування на загрози інформаційній безпеці. Методи державного реагування на загрози інформаційній безпеці значною мірою зумовлені загрозами інформаційній безпеці. На сучасному етапі державотворення основними загрозами інформаційній безпеці України є:

поширення у світовому інформаційному просторі викривленої, недостовірної та упередженої інформації, що завдає шкоди національним інтересам України;

прояви комп'ютерної злочинності, комп'ютерного тероризму, що загрожують сталому та безпечному функціонуванню національних інформаційно-телекомунікаційних систем;

зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет;

негативні інформаційні впливи, спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів України;

використання засобів масової інформації, а також мережі Інтернет для пропаганди сепаратизму за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками;

несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів органів державної влади;

розголошення інформації, яка становить державну та іншу передбачену законодавством таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави;

порушення встановленого регламенту збирання, обробки, зберігання і передачі інформації з обмеженим доступом в органах військового управління та на підприємствах оборонно-промислового комплексу України;

несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів, незаконне збирання та використання інформації з питань оборони;

реалізація програмно-математичних заходів з метою порушення функціонування інформаційних систем у сфері оборони України;

перехоплення інформації в телекомунікаційних мережах, радіоелектронне глушіння засобів зв'язку та управління;

інформаційно-психологічний вплив на населення України, у тому числі на особовий склад військових формувань, з метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби;

недостатня розвиненість інститутів громадянського суспільства, недосконалість партійно-політичної системи, непрозорість політичної та громадської діяльності, що створює передумови для обмеження свободи слова, маніпулювання суспільною свідомістю;

негативні інформаційні впливи, в тому числі із застосуванням спеціальних засобів, на індивідуальну та суспільну свідомість;

поширення суб'єктами інформаційної діяльності викривленої, недостовірної та упередженої інформації;

відставання вітчизняних наукоємних і високотехнологічних виробництв, особливо у сфері телекомунікаційних засобів і технологій;

недостатній рівень інформатизації економічної сфери, зокрема кредитно-фінансової системи, промисловості, сільського господарства, сфери державних закупівель;

несанкціонований доступ, порушення встановленого порядку роботи з інформаційними ресурсами в галузях національної економіки, викривлення інформації в таких ресурсах;

використання неліцензованого і несертифікованого програмного забезпечення, засобів і комплексів обробки інформації;

недостатній рівень розвитку національної інформаційної інфраструктури;
відставання України від розвинутих держав за рівнем інформатизації соціальної та гуманітарної сфер, насамперед освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури;

недодержання прав людини і громадянина на одержання інформації, необхідної для захисту їх соціально-економічних прав;

поширення в засобах масової інформації невластивих українській культурній традиції цінностей і способу життя, культу насильства, жорстокості, порнографії, зневажливого ставлення до людської і національної гідності;

тенденція до витіснення з інформаційного простору та молодіжної культури українських мистецьких творів, народних традицій і форм дозвілля;

послаблення суспільно-політичної, міжетнічної та міжконфесійної єдності суспільства;

відставання рівня розвитку українського кінематографу, книговидання, книгорозповсюдження та бібліотечної справи від рівня розвинутих держав;

зниження наукового потенціалу в галузі інформатизації та зв'язку;

низька конкурентоспроможність вітчизняної інформаційної продукції на світовому ринку;

відтік за кордон наукових кадрів та суб'єктів права інтелектуальної власності;

недостатній захист від несанкціонованого доступу до інформації внаслідок використання іноземних інформаційних технологій та техніки;

неконтрольована експансія сучасних інформаційних технологій, що створює передумови технологічної залежності України;

приховування, несвоєчасне надання інформації або надання недостовірної інформації населенню про надзвичайні екологічні ситуації чи надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру;

недостатня надійність інформаційно-телекомунікаційних систем збирання, обробки та передачі інформації в умовах надзвичайних ситуацій;

низький рівень інформатизації органів державної влади, що унеможливує здійснення оперативного контролю та аналізу стану потенційно небезпечних об'єктів і територій, завчасного прогнозування та реагування на надзвичайні ситуації.

З огляду на вказані загрози діяльність органів виконавчої влади щодо забезпечення інформаційної безпеки України має бути зосереджена на конструктивному поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства і людини **за трьома головними напрямками:**

інформаційно-психологічному, зокрема щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі задля утвердження загальнолюдських та національних моральних цінностей;

технологічного розвитку, зокрема щодо розбудови та інноваційного оновлення національних інформаційних ресурсів, впровадження новітніх технологій створення, обробки та поширення інформації;

захисту інформації, зокрема щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації, в тому числі технічного захисту інформації в національних інформаційних ресурсах від кібернетичних атак.

Держава з метою забезпечення інформаційної безпеки України має вживати таких заходів:

вдосконалення інформаційного супроводу державної політики, діяльності українських громадських організацій та суб'єктів підприємницької діяльності за кордоном;

організаційно-технічне, інформаційне та ресурсне сприяння держави вітчизняним засобам масової інформації, що формують у світовому інформаційному просторі позитивний імідж України;

посилення інформаційно-просвітницької діяльності серед населення щодо забезпечення національної безпеки України в разі повноправного її партнерства з державами - членами ЄС та НАТО;

інтеграція в міжнародні інформаційно-телекомунікаційні системи та організації на засадах рівноправності, економічної доцільності та збереження інформаційного суверенітету;

гарантування своєчасного виявлення зовнішніх загроз національному інформаційному суверенітету та їх нейтралізації;

залучення засобів масової інформації до забезпечення неухильного додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, захисту конституційного устрою, вдосконалення системи політичної влади з метою зміцнення демократії, духовних та моральних засад суспільства; підвищення ефективності функціонування органів державної влади;

підвищення конкурентоспроможності вітчизняної інформаційної продукції та інформаційних послуг;

розвиток національної інформаційної інфраструктури на засадах стимулювання вітчизняних виробників і користувачів новітніми інформаційно-телекомунікаційними засобами і технологіями, комп'ютерними системами і мережами;

проведення систематичного аналізу застосування засобів, форм та способів інформаційної боротьби у воєнній сфері, визначення напрямів забезпечення інформаційної безпеки держави;

удосконалення законодавства з питань інформаційної безпеки, координації діяльності органів державної влади та органів військового управління під час вирішення завдань забезпечення інформаційної безпеки;

удосконалення видів і засобів захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних мережах, що задіяні в управлінні військами і зброєю, від несанкціонованого доступу;

удосконалення форм і способів протидії інформаційно-психологічним операціям, спрямованим на послаблення обороноздатності держави;

підготовка спеціалістів з питань інформаційної безпеки у воєнній сфері;

створення дієвої та прозорої системи громадського контролю за діяльністю органів державної влади і органів місцевого самоврядування, громадсько-політичних структур, зокрема через створення системи Суспільного телебачення і радіомовлення України;

поліпшення взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями у сфері боротьби з проявами обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та маніпулювання масовою свідомістю;

підтримка вітчизняних виробників високотехнологічної продукції, насамперед комп'ютерно-телекомунікаційних засобів і технологій;

формування вітчизняної індустрії інформаційних послуг, підвищення ефективності використання державних, корпоративних і приватних інформаційних ресурсів;

гармонізація законодавства України з питань інформаційної безпеки в економічній сфері з міжнародними нормами і стандартами;

розроблення та вдосконалення методів і засобів захисту інформації;

забезпечення сталого розвитку національного медіа-ринку під час впровадження в Україні цифрового телерадіомовлення;

посилення державного контролю за додержанням вимог інформаційної безпеки в системах збирання, обробки, зберігання і передачі статистичної, фінансової, біржової, податкової та митної інформації;

комплексна інформатизація процесів формування, розподілення і контролю за використанням бюджетних коштів;

удосконалення системи статистичної звітності з метою підвищення оперативності, достовірності і релевантності звітної інформації;

формування та реалізація державної політики національного духовного та культурного відродження, яка відповідає інтересам Українського народу і визначає чіткі критерії і пріоритети формування інформаційної політики в соціальній сфері;

запобігання монополізації національного інформаційного простору;

вдосконалення законодавчого регулювання діяльності засобів масової інформації, зокрема, з метою підтримки діяльності, спрямованої на формування оптимістичної морально-психологічної атмосфери в суспільстві, популяризації національних культурних цінностей, сприяння соціальній стабільності і злагоді;

державна підтримка вітчизняного виробника інформаційної продукції;

забезпечення технологічної конкурентоспроможності України у сфері інформатизації та зв'язку;

розвиток міжнародного науково-технічного співробітництва в сфері забезпечення захисту інформації у міжнародних телекомунікаційних системах;

удосконалення системи охорони та захисту права інтелектуальної власності;

науково-технологічний супровід формування і розвитку в Україні інформаційного суспільства з урахуванням вимог забезпечення інформаційної безпеки України;

розширення можливостей доступу громадян до світового інформаційного простору, зокрема до наукової та науково-технічної інформації;

проведення комплексного аналізу екологічного стану територій та їх виробничого потенціалу з метою вироблення інформаційної політики щодо впровадження концепції сталого розвитку;

застосування сучасних аерокосмічних, комп'ютерно-телекомунікаційних та геоінформаційних засобів і технологій для комплексного моніторингу, профілактики і своєчасного реагування на надзвичайні ситуації;

створення бази даних екологічно безпечних технологій і продукції, їх розробників, виробників і постачальників, результатів маркетингових досліджень екологічного ринку;

підвищення рівня інформатизації галузі страхування для акумулювання коштів на відшкодування збитків від надзвичайних ситуацій, а також на довгострокове інвестування заходів із мінімізації ризиків життєдіяльності й господарювання.

Варто також зазначити, що для інформаційного суспільства характерним є зростання значущості прав на доступ до інформації, на захист від небажаної інформації, на інформаційне і консультаційне обслуговування. З огляду на це, для державної влади як соціального інституту особливого значення набувають три типи обов'язків: забезпечувати доступ до тієї чи іншої інформації; синтезувати і презентувати інформацію, що має суспільний інтерес; сприяти розвитку інформаційної сфери у країні. Реальне виконання владою вказаних інформаційних обов'язків гарантує інформаційну прозорість, гласність діяльності влади, що суттєво унеможлиблює поширення таких негативних явищ, як корупція і зловживання службовим становищем, обмежує сферу впливу мафіозних структур.

Таким чином, наявність повної і достовірної інформації, її ефективне використання є необхідною умовою сталого розвитку економічної та соціальної сфер, держави й суспільства. Процес набуття інформації перетворюється із бажаного і довільного за своєю результативністю на нагальний і життєво важливий. Дедалі більше стає зрозумілим, що в інформаційному суспільстві, з одного боку, організації будь-якого типу, надаючи доступну, прозору інформацію, підтримують загальносуспільну та власну безпеку, забезпечуючи «критичну масу» інформаційного поля. З іншого боку, у сучасному світі державна інформаційна політика все більше впливає на життєдіяльність країни. Отже, саме вона має визначально впливати на стратегію становлення демократичного інформаційного суспільства в Україні й повноцінну інтеграцію країни у європейський та світовий інформаційний простір. Зазначений різновид державної політики зумовлює розвиток системи інформаційної діяльності, правове регулювання національного інформаційного ринку та подальше формування інформаційного простору держави в інтересах особи та

суспільства. Виняткове значення в інформаційній політиці Української держави має забезпечення повноцінного функціонування державної мови в інформаційному просторі, зміцнення соціально-політичної стабільності українського суспільства, його духовне оновлення.

Інформаційна політика має забезпечувати взаєморозуміння і взаємодію влади та суспільства через ЗМІ і громадські зв'язки, координацію висвітлення діяльності органів влади, захист свободи слова, задоволення інформаційних потреб суспільства, формування високої інформаційної культури громадян.

Глава 10. Державне управління в умовах надзвичайних ситуацій

10.1. Класифікація, причини та ризики виникнення надзвичайних ситуацій в Україні

Класифікація НС. Згідно з Кодексом цивільного захисту України (Кодекс) НС – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

Джерелом НС є небезпечне природне явище, подія техногенного або соціально-політичного походження, поширення інфекційних хвороб людей, тварин і рослин, застосування сучасних засобів ураження.

В Україні надзвичайну подію відносять до НС за пороговими значеннями (нормативно встановленими межами, перевищення яких свідчить про належність події до НС) відповідно до класифікаційних ознак НС. Залежно від

характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення НС на території України, визначають НС техногенного характеру; природного характеру; соціальні; воєнні.

Залежно від територіального поширення, обсягів заподіяних НС наслідків, обсягів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, визначають НС державного рівня; регіонального; місцевого; об'єктового. При цьому кожна НС у своєму розвитку проходить кілька стадій (умовних типових фаз):

зародження – створюються передумови майбутньої НС внаслідок накопичення відхилень від нормального стану або процесу: активізуються несприятливі природні процеси, відбуваються деструктивні процеси у соціально-політичній сфері, накопичуються технологічні неполадки та проектно-виробничі дефекти, відбуваються збої в експлуатації обладнання та роботі інженерно-технічного персоналу тощо;

ініціювання – виникають технологічні порушення, пов'язані з перевищенням параметрів процесу критичних позначок, можливе порушення роботи устаткування, виявляється несправність систем забезпечення, спостерігається вплив зовнішніх подій (погодні умови, стихійні лиха, акти вандалізму, диверсії тощо);

кульмінації – відбувається надзвичайна подія, під час якої справляється негативний вплив на людей, промислове та природне середовище. На цій стадії дуже важливо передбачити сценарій розвитку НС, адже це дасть змогу вжити дієвих заходів щодо захисту, уникнути людських жертв або зменшити їх кількість, а також зменшити розмір збитків;

затухання – дія залишкових факторів ураження і сформованих надзвичайних умов продовжується від моменту усунення джерела небезпеки до повної ліквідації наслідків НС. Вона може розтягнутися в часі на роки (десятиліття) внаслідок дії залишкових факторів ураження.

Слід також зазначити, що кожна НС, поряд з властивими усім аналогічним НС характеристиками, є по-своєму унікальною, тобто має свої

причини виникнення, сценарій розвитку, особливості впливу на людину, довкілля, масштаби та тяжкість наслідків, які властиві саме їй.

Причини виникнення та наслідки НС. Причинами НС природного характеру здебільшого є стихійні лиха – небезпечні природні явища, внаслідок яких може виникнути або виникла загроза життю і здоров'ю людей та була завдана шкода об'єктам економіки і довкіллю. Для НС природного характеру типовими є певна невизначеність сили та часу прояву, а також охоплення великої території та значний вплив на довкілля. Адже їх джерелами є природні процеси (явища), що виникають незалежно один від одного або внаслідок взаємодії складних природних систем: геологічні; метеорологічні; гідрологічні; пожежі в природних екосистемах; біологічні; сонячно-космічні.

НС техногенного характеру (аварії та катастрофи) пов'язані з діяльністю людини, створеною нею технікою та технологічними процесами у технічних системах. Загальновідомо, що на території України розміщено велику кількість підприємств, які працюють з небезпечними речовинами (хімічні, металургійні, нафтопереробні, такі, що мають справу з радіоактивними речовинами та є джерелам накопичення великої кількості токсичних відходів), транспортних магістралей, а також об'єктів енергетики (у тому числі атомні електростанції). Крім того, потенційну небезпеку становлять великі водосховища, нераціональне розміщення підприємств, які належать до об'єктів підвищеної небезпеки, високий рівень зношення основних фондів виробництва у провідних галузях промисловості, сільському господарстві та системах життєзабезпечення, а також старіння технологій.

Причинами виникнення техногенних НС є:

зовнішні природні фактори, нераціональне з точки зору безпеки розташування деяких потенційно небезпечних об'єктів виробничого призначення, господарської та соціальної інфраструктури;

проектно-виробничі дефекти внаслідок прорахунків в технічній політиці проектування, будівництва, модернізації та експлуатації потенційно

небезпечних об'єктів, занепад проектно-конструкторської праці, низька якість прикладних досліджень, проектування, виробництва та виробленої продукції;

відмова технічних пристроїв, технологічна відсталість виробництва, низькі темпи впровадження ресурсоенергозберігаючих та інших технічно досконалих і безпечних технологій, значне зношення засобів виробництва, яке в деяких випадках досягає передаварійного рівня;

порушення технологічних процесів, правил експлуатації обладнання, машин і механізмів, їх несвоєчасний та неякісний ремонт внаслідок зниження професійного рівня працівників, культури праці, відтік кваліфікованих фахівців з виробництва, проектно-конструкторської справи, прикладної науки, падіння відповідальності посадових осіб, зниження рівня виробничої та технологічної дисципліни;

зниження рівня техніки безпеки на виробництві, транспорті, в енергетиці та сільському господарстві. Значна частина систем технологічного контролю, технічної діагностики, безаварійної зупинки виробництва, аварійного оповіщення, локалізації або запобігання аварійних ситуацій малоефективна, а на деяких потенційно небезпечних виробництвах такі системи технологічної безпеки не створені взагалі;

недосконалість нормативно-правової бази з питань техногенної безпеки. Власники потенційно небезпечних виробництв не вживають достатньо заходів, а іноді й ігнорують роботу щодо запобігання аварій на них, попередження можливих збитків, захисту персоналу та населення, яке проживає поблизу потенційно небезпечних об'єктів. Нагляд за станом потенційно небезпечних об'єктів недостатній, системи контролю наявності небезпечних та шкідливих факторів ненадійні, мало чисельні або відсутні взагалі.

Сюди також слід віднести аварії на інших потенційно небезпечних об'єктах ("ефект доміно"), збройні напади, цілеспрямовані диверсії тощо.

НС соціального характеру є наслідком порушення нормального процесу функціонування суспільства, його соціальних груп, стосунків людини та суспільства. Вони, як правило, пов'язані з протиправними діями

терористичного та антиконституційного спрямування різного характеру та масштабу, метою яких є досягнення злочинних цілей політичного, економічного, соціального або кримінального характеру.

Розглядаючи НС соціального характеру, необхідно відзначити фактори, які визначають розвиток загроз безпеці держави: обмежений потенціал вітчизняного оборонно-промислового комплексу, наявність конфліктних ситуацій поблизу кордонів України; удосконалення ЗМУ, поява зброї нового покоління; посилення загроз невоєнного характеру, пов'язаних із застосуванням нових засобів економічної, технологічної, міграційної, інформаційної, етнічної, конфесійної та морально-психологічної експансії; можливість розповсюдження інфекційних захворювань типу СНІД, "пташиний" та "свинячий" грип тощо; загроза аварій та катастроф на системах та об'єктах життєзабезпечення, особливо на системах теплозабезпечення населення в зимовий час.

До того ж сьогодні серйозну загрозу становить технологічний тероризм, що полягає у використанні або загрозі використанню ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї, радіоактивних і високотоксичних хімічних і біологічних речовин, у спробах захоплення екстремістами ядерних та інших промислових об'єктів, які становлять небезпеку для життя та здоров'я людей, а також теракти у комп'ютерних і телекомунікаційних мережах. Зростанню тероризму сприяє низка факторів, які суттєво впливають на дію зазначених причин і подекуди мають довготривалий характер. До головних з них належать: загальне незбалансованість державної політики у сфері боротьби з тероризмом; послаблення режиму законності; правовий нігілізм; недостатня ефективність правоохоронної діяльності; зниження дієвості адміністративно-правових режимів (прикордонного, митного, паспортного, а також виробництва, зберігання, використання вогнепальної зброї, вибухових, отруйних, радіоактивних речовин тощо); практично неконтрольована внутрішня та зовнішня міграція; широка пропаганда у ЗМІ насилля та жорстокості.

Тож соціальні НС є дуже небезпечними. Адже соціальні ризики, що їх породжують, торкаються практично усіх сфер життєдіяльності, враховуючи екологію та психологічний стан людей. Це є причиною того, що їх складно прогнозувати.

НС воєнного характеру виникають в особливий період або під час бойових дій унаслідок застосування звичайного озброєння або ЗМУ (ядерної, хімічної, біологічної, генетичної, метеорологічної та інших), що призводить до вторинних чинників ураження населення, зокрема через руйнування атомних та гідроелектростанцій, складів і сховищ радіоактивних та токсичних речовин і відходів, нафтопродуктів, вибухівки, транспортних та інженерних комунікацій тощо.

Ризики виникнення НС в Україні. На території України небезпечні природні явища зумовлені проявом ендегенних (сейсмічність), екзогенних (селі, зсуви, обвали, карст, просідання ґрунту, ерозія тощо), гідрометеорологічних (суховії, посухи, пилові бурі, снігові лавини, повені, зливи, вітровали тощо) процесів, а також санітарно-епідеміологічним становищем. Відносно збільшення кількості та масштабів цієї групи НС, а отже й посилення негативних їх наслідків відбувається внаслідок зростання антропогенного навантаження на природне середовище. Так, до загроз природного середовища, які можуть реалізуватися у вигляді несприятливих природних явищ, стихійних лих та НС природного характеру, належать:

нерациональне розселення та розташування об'єктів господарської діяльності в зонах потенційної природної небезпеки;

антропогенна діяльність, яка провокує виникнення або поглиблює негативні наслідки несприятливих і небезпечних природних явищ та процесів;

відсутність або поганий стан гідротехнічних, проти селевих, протизсувних та інших захисних інженерних споруд, а також захисних лісосмуг;

недостатня ефективність, нерозвиненість або відсутність систем моніторингу природного середовища, послаблення державних систем

спостереження за сейсмічними, екзогенними процесами, гідрометеорологічними та геофізичними явищами;

низька достовірність прогнозування несприятливих та небезпечних природних явищ та процесів, відсутність теоретичної або практичної можливості прогнозувати деякі з них;

згортання заходів щодо попередження деяких небезпечних природних явищ, які проводяться шляхом систематичного зниження їх загрозливого потенціалу, що накопичується (попереджувальний спуск лавин, спрацювання селевих озер, попередження градобиття тощо);

зниження активності спеціалізованих державних служб з проведення санітарно-епідеміологічних, ветеринарно-епізоотичних профілактичних заходів в сфері інфекційної захворюваності та розповсюдження шкідників;

незавершеність та недостатня децентралізація районування територій країни за критеріями природної безпеки, відсутність або недостатність кадастрів потенційно небезпечних районів (які регулярно затоплюються, сейсмонебезпечних, селенебезпечних, лавинонебезпечних, зсувонебезпечних, карстових, абразивних та інш.).

До підвищення ризику виникнення техногенних НС, зростання їх кількості та масштабів негативних наслідків в Україні призвело багато чинників, зокрема:

політичний – зумовлений надмірною мілітаризацією суспільства, особливо промисловості, в якій за часів СРСР ігнорувалися вимоги природно-техногенної безпеки, та низьким рівнем екологічної свідомості населення;

економічний – проявляється в екстенсивно-витратному розвитку економіки;

організаційно-технологічний – характеризується фактичною відсутністю належної екологічної інфраструктури, технологічною відсталістю очисного обладнання або взагалі його відсутністю тощо;

інноваційний – зумовлений введенням у виробництво нових технологій та складних технологічних систем, що потребують високої концентрації енергії, небезпечних для життя людини речовин;

екологічний – накопичення відходів виробництва, що являють загрозу навколишньому середовищу, життю та здоров'ю людей;

науковий – недостатня розробка питань, пов'язаних зі структурами, характером, динамікою взаємозв'язків між людиною, технікою та природним середовищем, а також обмежені можливості прогнозування розвитку цих взаємозв'язків.

Крім того, слід зважити на запозичену із Західної Європи помилкову концепцію нульового ризику, яка передбачала можливість досягнення абсолютної безпеки, внаслідок чого капіталовкладення спрямовувалися не на запобігання виникненню НС, а на подолання їх наслідків.

Виникненню в Україні НС соціального характеру, зокрема, можуть сприяти:

наявність нелегального ринку зброї, включаючи вибухові та отруйні речовини, радіоактивні матеріали, крадіжки зброї, установлення вибухових пристроїв, інші насильницькі акти;

падіння відтворення населення, деградація демографічної та соціальної структури суспільства, загострення почуття соціальної незахищеності, втрата ідеологічних та духовних життєвих орієнтирів;

зростання соціальної агресивності, конфронтаційні протистояння, порушення поведінки людей, що може виражатися у масових безпорядках, страйках, погромах тощо;

криміналізація суспільства, прагнення організованої злочинності справляти вплив на органи влади;

зниження авторитету державної влади та закону, високий ступінь корумпованості владних структур;

недостатня робота правоохоронних, соціальних і державних органів та суспільних організацій щодо захисту прав і свобод громадян.

До виникнення НС можуть призвести загострення політичних суперечностей та протистояння між різними політичними силами, напруженість у відносинах між різними гілками влади, прийняття органами державного управління рішень без урахування інтересів пересічного громадянина, непродумана або свідомо цілеспрямована діяльність з руйнування соціальних спільностей, зміни суспільно-політичного ладу. Ці процеси підсилюються значним розшаруванням суспільства, посиленням сепаратизму, національно-конфесійних суперечностей та неефективністю правового регулювання політичної, громадської та релігійної діяльності, а також руйнуванням духовних підвалин суспільства та використанням сучасних технологій, зокрема "психології натовпу".

Крім того, Україна, внаслідок свого геополітичного положення, не застрахована від ризику втягнення у воєнні конфлікти, що відбуваються поблизу її кордонів (колишня Югославія, Молдова, Російська Федерація). До того ж країна перебуває у сфері інтересів багатьох держав (країн Євросоюзу, Російської Федерації, США, Туреччини), які конкурують між собою за сфери впливу, ринки збуту товарів і послуг, дешеву робочу силу, а також за дефіцитні природні ресурси та сировину.

Слід також зазначити, що сьогодні дії зі створення кризових, конфліктних, катастрофічних ситуацій стали носити керований характер. Так, сьогодні внаслідок збройної агресії Російської Федерації АР Крим має статус тимчасово окупованої території. На території Донецької та Луганської областей проводиться антитерористична операція.

Отже, НС, що виникають в Україні, здійснюючи вплив на різні сфери життєдіяльності держави та її соціально-економічний розвиток, багато в чому обумовлюють рівень безпеки країни.

Соціальний фактор НС незалежно від їх походження, висвітлюючи безліч проблем, що накопичились у суспільстві, є серйозною загрозою стабільності в країні.

Серед інших аспектів НС виділяють:

екологічний (незворотні зміни природного середовища, епідемії тощо);
економічний (нанесення збитків, витрати на відновлення, масове застосування техніки, а також підготовка спеціалістів);

організаційно-управлінський (оцінка та прогнозування обстановки, перебігу подій, прийняття рішень, доведення їх до виконавців, контроль виконання рішень, залучення фахівців та організацій до розв'язання поставлених завдань, розрахунок можливостей проведення рятувальних та інших невідкладних робіт).

Соціально-економічні наслідки НС визначаються, по-перше масштабом збитків, спричинених соціально-економічній системі (державі чи окремому регіону) безпосередньо НС, і, по-друге, негативним впливом цих збитків на подальший соціально-економічний розвиток країни.

Підсумовуючи розгляд видів, причин виникнення, масштабів, динаміки НС, можна констатувати, що НС є складним явищем, що виникає на певній території внаслідок негативного впливу природних, соціально-політичних і техногенних процесів на довкілля, населення та на створені людиною технічні об'єкти, несе загрозу людських і матеріальних втрат.

10.2. Принципи та організаційно-правові засади державного управління в умовах надзвичайних ситуацій

Принципи організації державного управління в умовах надзвичайних ситуацій. Гарантування безпеки особи та суспільства в умовах НС є одним з актуальних завдань органів державного управління. Мета полягає у прогнозуванні, зменшенні ризику виникнення НС різного походження, організації управління в умовах НС, пом'якшенні та ліквідації їх наслідків у стислі строки при мінімально можливих втратах, але практичний досвід свідчить, що НС дешевше попередити, ніж потім ліквідувати їх наслідки.

Державне управління в умовах НС має певні особливості. Тобто має характерні риси, які відрізняють його від управління в звичайних повсякденних

умовах. Специфіка полягає у тому, що виникнення НС ставить перед системою управління завдання, які не відповідають стаціонарному режиму функціонування та її минулому досвіду. Адже в умовах НС необхідно бути готовими до будь-якого сценарію розвитку подій та їх наслідків. Мінімізувати наслідки та в певній мірі попередити катастрофічні явища можна лише на підставі наукового прогнозування, яке базується на глибоких наукових дослідженнях в області природних, інженерних наук, соціології, економіки, права, державного управління, оскільки НС можуть виникати з різних причин та бути зумовленими різноманітними факторами, їх різними комбінаціями та взаємодією.

Крім того, необхідно відзначити, що принципи організації державного управління у звичайних умовах також відрізняються від аналогічних принципів в умовах НС. Це пов'язано з особливостями НС, до яких слід віднести слабку передбачуваність дійсного масштабу та часу їх виникнення; складність та багатоваріантність взаємозв'язків між процесами; часткову передбачуваність сценаріїв подальшого розвитку; надзвичайно високий рівень невизначеності.

Передусім вказана відмінність стосується загально-управлінських принципів ритмічності (порушується рівномірність виконання процесів у часі), розпаралелювання (зникає резерв часу) та інтенсивності робіт (інтенсивність зростає). Зростає вплив принципу обмеженості інформації. Знижується дія принципу федералізму та делегування повноважень (зростає централізація) та адаптації (потребує часу, якого обмаль). В низці принципів прийняття рішень фактор часу наближається до критичного, при зменшенні достовірності інформації. До того ж, в умовах НС діють специфічні принципи організації державного управління, зокрема:

підготовка адаптованого до місцевих умов плану дій на випадок НС та своєчасне його уточнення;

постійна оцінка ризиків та розробку на цій основі заходів щодо мінімізації можливої шкоди (збитків);

усунення причин, які породжують страх у керівників різних рівнів управління швидко приймати у разі необхідності рішучі і неординарні рішення;

постійна перевірка здатності спеціально створених організаційно-технічних, інформаційних та інших систем терміново перейти в необхідний режим функціонування;

забезпечення вищого ієрархічного рівня управління необхідною інформацією (особливо у момент виникнення НС);

вчасне виявлення допущених помилок і негайне коригування дій щодо їх виправлення;

вчасне визначення сфер, які залишаються поза увагою, незважаючи на заздалегідь підготовлений кризовий план;

організацію ефективної взаємодії місцевих підприємств та органів влади, спрямованих на ліквідацію наслідків НС, зокрема раціональну розстановку людей з урахуванням характеру кризи;

постійний моніторинг і прогнозування поведінки місцевого населення в режимі НС;

надання населенню і організаціям, які представляють його інтереси, а також ЗМІ всебічної інформації щодо ризиків та динаміки розвитку ситуації.

Це також стосується наявності різних режимів функціонування, якими згідно з чинним законодавством України передбачається можливість запровадження тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб; підвищення інтенсивності роботи і зменшення часу на уточнення та перевірку інформації, що збільшує ризик використання недостовірних даних під час прийняття управлінського рішення.

При цьому не слід забувати про те, що сьогодні в Україні існує низка факторів, що лімітують підвищення ефективності діяльності системи державного управління щодо запобігання та боротьби з НС різного характеру, серед яких слід відзначити: відсутність реально функціонуючої системи моніторингу НС; відсутність необхідних наукових досліджень, розробок;

обмеженість кадрів необхідної кваліфікації; нерозвиненість ідеології запобігання НС; відсутність всеохоплюючого освітнього процесу для всіх верст населення та соціальних інституцій; дефіцит фінансування; недостатня відпрацьованість взаємодії Державної служби з надзвичайних ситуацій України (ДСНС України) з іншими соціальними інституціями (зокрема, Мінборони України, МВС України, СБУ, Міністерством охорони здоров'я України та іншими).

Управління ризиками. Виходячи з вищезазначеного, очевидним стає той факт, що найбільш перспективним у сфері державного управління в умовах НС є запровадження управління ризиками на основі їх прогнозування, запобігання та мінімізації наслідків у разі виникнення, а також урахування ймовірних ризиків під час прийняття управлінських рішень. Управління ризиком – заснована на оцінці ризику цілеспрямована діяльність щодо реалізації найкращого з можливих способів зменшення ризику до рівня, який суспільство вважає прийнятним, при існуючих обмеженнях на ресурси та час. Сьогодні науковці виділяють три рівні управління системами, які наражаються на ризики різної природи:

врахування ризику (вжиття розумних пересторог) здійснюється на основі принципу виправданого ризику кожною окремою людиною. Ефективність діяльності будь-якої організації сильно залежить від інформованості та навченості її співробітників різним аспектам життя в умовах ризику;

регулювання ризику здійснюється відповідно до принципу нормування ризику на державному рівні;

управління ризиком здійснюється на основі принципів обґрунтування та оптимізації. Перехід до управління ризиком виправданий при наявності необхідних вихідних даних та методик, які дозволяють здійснювати моніторинг показників ризику, необхідних для прийняття раціональних рішень.

Управління ризиком спирається на економічний та соціальний аналіз, на правові важелі, які використовуються під час оцінки ризику. Тому, оцінка ризику є необхідною основою державної політики з проведення заходів щодо

зниження втрат від НС. В процесі управління здійснюються порівняння характеристик ризиків з метою встановлення пріоритетів серед джерел та факторів ризику. Управління ризиком має базуватися на таких принципах:

виправданості практичної діяльності (стратегічна мета управління ризиками) – прагнення до підвищення рівня добробуту суспільства (максимізація загальної очікуваної суми матеріальних та духовних благ) при обов'язковій умові: ніяка практична діяльність, спрямована на реалізацію мети, не може бути виправдана, якщо вигода від неї для суспільства загалом не перевищує спричинених нею збитків;

оптимізації захисту (тактична мета управління ризиком) – збільшення середньостатистичної очікуваної тривалості життя, що має бути в суспільстві, протягом якої особистість може вести повноцінне та діяльне життя в стані фізичного, духовного та соціального добробуту;

інтегральної оцінки небезпек (політика у сфері управління ризиком буде ефективною та послідовною лише в тому разі, якщо в управлінні ризиком урахований увесь сукупний спектр існуючих у суспільстві небезпек та вся інформація про рішення, що приймаються у цій сфері без будь-яких обмежень доступу широких верств населення);

стійкості екосистем (політика у сфері управління ризиком, як обов'язкова умова, має реалізовуватися в рамках суворих обмежень впливу на екосистеми, що складаються з вимог про перевищення величин цих впливів гранично допустимих екологічних навантажень).

На практиці використовуються наступні елементи управління ризиком, які можуть застосовуватися як незалежно, так і разом:

виключення ризику – створення умов, за яких практично виключаються джерела ризику, імовірності реалізації негативної події та її наслідки стають безкінечно малими величинами;

обмеження ризику – добровільне або примусове прийняття частини ризику негативних подій;

зниження ризику – зниження імовірності (частоти) кризових ситуацій та масштабів їх наслідків за рахунок застосування різних методів, технологій та засобів;

перерозподіл ризику – розподіл величини ризику, пов'язаного з ліквідацією наслідків кризових ситуацій, між декількома зацікавленими учасниками процесу.

До основних методів управління ризиком належать:

адміністративно-правові – сукупність законодавчих, нормативних правових та організаційно-управлінських механізмів, спрямованих на зниження ризику;

інженерно-технічні – інженерно-технічні засоби попередження та ліквідації наслідків кризових явищ;

фінансово-економічні – сукупність фінансових і економічних методів, спрямованих на зниження ризику та відшкодування збитків від наслідків кризових ситуацій.

Підсумовуючи вищезазначене, доцільно констатувати, що особливості державного управління в умовах НС здійснюють вирішальний вплив на ефективне функціонування органів державної влади, на які покладається управління виконанням завдань із запобігання та ліквідації наслідків НС. У звичайних умовах (коли немає загрози виникнення НС) ці особливості, як правило відсутні, або ж їх вплив є досить незначним. Серед цих особливостей доцільно виділити основні, вплив яких на ефективність державного управління в умовах НС, на нашу думку, є значним:

зростання рівня невизначеності інформації внаслідок швидкого розвитку НС та зміни обстановки, а отже й ризику прийняття неадекватного ситуації управлінського рішення;

зменшення часу на розробку, узгодження, ухвалення та виконання адекватних ситуації управлінських рішень;

підвищені вимоги до управлінського персоналу, у тому числі до їх знань, умінь, навичок та психологічної стійкості;

необхідність залучення додаткових ресурсів зі спеціальних фондів та резервів, враховуючи необхідність їх термінової доставки на місце виникнення НС;

додаткові вимоги до структури системи державного управління для функціонування її в умовах НС, зокрема, підвищення вимог до структурно-функціональної гнучкості системи у зв'язку з необхідністю оперативного переходу в різні режими функціонування залежно від ситуації, що склалася, а також до надійності окремих елементів структури системи, які є найбільш відповідальними.

Крім того, слід зазначити, що ці особливості потребують комплексного врахування через те, що існуючий між ними взаємозв'язок значно посилює їх вплив на функціонування системи державного управління в умовах НС.

Організаційно-правові засади державного управління в умовах НС в Україні. Забезпечення безпеки і захисту населення, об'єктів економіки і в цілому національного надбання народу від негативних наслідків НС розглядається в Україні як невід'ємна частина державної політики національної безпеки і державного будівництва, як найважливіша функція органів виконавчої влади, ОМС, суб'єктів господарювання і громадян. Практична реалізація державної політики у цій сфері, пріоритетом якої є запобігання виникненню НС, базується на сукупності відповідних правових норм.

Правову основу державного управління в умовах НС становлять Конституція України; Кодекс цивільного захисту України; закони України "Про правовий режим надзвичайного стану", "Про правовий режим воєнного стану", "Про об'єкти підвищеної небезпеки", "Про зону надзвичайної екологічної ситуації", "Про основи національної безпеки України", "Про боротьбу з тероризмом" та ін.; міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; інші нормативно-правові акти (укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, державні стандарти України, нормативно-правові акти органів виконавчої

влади, до компетенції яких належить здійснення державного управління в умовах НС).

Цивільний захист (ЦЗ) – це функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від НС шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний час та в особливий період.

ЦЗ забезпечується з урахуванням особливостей, визначених Законом України "Про основи національної безпеки України", суб'єктами, уповноваженими захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно, згідно з вимогами Кодексу – у мирний час, а також в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України.

Здійснення управлінських функцій щодо запобігання НС, під час їх виникнення та ліквідації наслідків чинним законодавством України віднесено до компетенції значної кількості суб'єктів державного управління (серед яких Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, МДА). Деякі з таких суб'єктів створюються спеціально (зокрема, ДСНС України, Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та НС).

Центральним органом виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сферах ЦЗ, захисту населення і територій від НС та запобігання їх виникненню, ліквідації НС, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, профілактики травматизму невинного характеру, а також гідрометеорологічної діяльності є ДСНС України. Її діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України.

Координацію діяльності органів виконавчої влади у сфері ЦЗ у межах своїх повноважень здійснюють РНБО України та Кабінет Міністрів України.

Для координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, пов'язаної з техногенно-

екологічною безпекою, захистом населення і територій, запобіганням і реагуванням на НС:

Кабінетом Міністрів України утворюється Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та НС;

обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями утворюються регіональні комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та НС;

районними державними адміністраціями, виконавчими органами міських рад, районними у містах та селищними радами утворюються місцеві комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та НС;

керівними органами підприємств, установ та організацій утворюються комісії з питань НС.

Для координації робіт з ліквідації конкретної НС та її наслідків на державному, регіональному, місцевому та об'єктовому рівнях утворюються спеціальні комісії з ліквідації НС.

ЦЗ здійснюється за такими основними принципами:

гарантування та забезпечення державою конституційних прав громадян на захист життя, здоров'я та власності;

комплексного підходу до вирішення завдань ЦЗ;

пріоритетності завдань, спрямованих на рятування життя та збереження здоров'я громадян;

максимально можливого, економічно обґрунтованого зменшення ризику виникнення НС;

централізації управління, єдиноначальності, підпорядкованості, статутної дисципліни Оперативно-рятувальної служби ЦЗ, аварійно-рятувальних служб;

гласності, прозорості, вільного отримання та поширення публічної інформації про стан ЦЗ, крім обмежень, встановлених законом;

добровільності – у разі залучення громадян до здійснення заходів ЦЗ, пов'язаних з ризиком для їхнього життя і здоров'я;

відповідальності посадових осіб органів державної влади та ОМС за дотримання вимог законодавства з питань ЦЗ;

виправданого ризику та відповідальності керівників сил ЦЗ за забезпечення безпеки під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Забезпечення реалізації державної політики у сфері ЦЗ здійснюється єдиною державною системою цивільного захисту (ЄДСЦЗ), яка складається з функціональних і територіальних підсистем та їх ланок.

Основними завданнями ЄДСЦЗ, зокрема, є:

забезпечення готовності міністерств та інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, ОМС, підпорядкованих їм сил і засобів до дій, спрямованих на запобігання і реагування на НС;

забезпечення реалізації заходів щодо запобігання виникненню НС;

навчання населення щодо поведінки та дій у разі виникнення НС;

виконання державних цільових програм, спрямованих на запобігання НС, забезпечення сталого функціонування підприємств, установ та організацій, зменшення можливих матеріальних втрат;

опрацювання інформації про НС, видання інформаційних матеріалів з питань захисту населення і територій від наслідків НС;

прогнозування і оцінка соціально-економічних наслідків НС, визначення на основі прогнозу потреби в силах, засобах, матеріальних та фінансових ресурсах;

створення, раціональне збереження і використання резерву матеріальних та фінансових ресурсів, необхідних для запобігання і реагування на НС;

оповіщення населення про загрозу та виникнення НС, своєчасне та достовірне інформування про фактичну обстановку і вжиті заходи; захист населення у разі виникнення НС; здійснення заходів щодо соціального захисту постраждалого населення;

проведення рятувальних та інших невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків НС, організація життєзабезпечення постраждалого населення; пом'якшення можливих наслідків НС у разі їх виникнення.

Функціональні підсистеми ЄДСЦЗ створюються центральними органами виконавчої влади у відповідній сфері суспільного життя. Управління ЦЗ будується на дії багаторівневої системи законодавчих, підзаконних та нормативно-правових актів, а також директивної документації організацій. Сьогодні вищезазначена система перебуває у стадії свого становлення та розвитку.

Крім того, поява нових техногенно-природних та соціально-політичних загроз призводить до виникнення нормативно неврегульованих питань, швидке усунення яких лімітується наявним часом, недостатністю відповідно кваліфікованих людських ресурсів, обмеженістю коштів на такі розробки. Адже з розвитком техносфери зростає і кількість небезпек (виникають нові, збільшуються масштаби існуючих), змінюються умови переростання екстремальних явищ в НС, з'являються нові види збитків та ініціюючі їх події. Тобто безпека ніколи не буває забезпеченою назавжди.

Світовий досвід запобігання виникненню та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Центральним органом виконавчої влади **США**, відповідальним за усі аспекти запобігання, підтримання готовності та реагування на кризові та НС є Міністерство національної безпеки (МНБ). МНБ підпорядковується Президенту США як безпосередньо, так і через Раду національної безпеки США. Метою створення МНБ стала ідея консолідації усіх центральних органів виконавчої влади, задіяних у реалізації завдань забезпечення безпеки країни, у єдину урядову організацію. У складі МНБ – 22 допоміжних відомства. Основні функції та завдання МНБ: забезпечення готовності до НС; планування заходів реагування на НС; планування контрзаходів на випадок застосування ЗМУ; забезпечення безпеки на кордоні і на транспорті; боротьба з тероризмом всередині країни; аналіз інформації;

захист ключової інфраструктури та найбільш важливих об'єктів; здійснення розвідки та реалізація заходів запобігання.

Відомства, які стали частиною МНБ, знаходяться у чотирьох основних директоратах: Прикордонної безпеки та митного контролю; Підготовки до НС; Науки і технологій; Інформаційного аналізу та захисту інфраструктури.

До складу Директорату з питань підготовки до НС МНБ входить Федеральне агентство з питань НС (FEMA). Його головним завданням є зменшення ризику виникнення людських жертв внаслідок природних та техногенних катастроф, а також терористичних актів, шляхом здійснення координації діяльності місцевих та федеральних органів влади при підготовці, реагуванні та подоланні наслідків НС.

Згідно з існуючою в США практикою, у разі виникнення НС перший удар на себе приймає керівництво місцевих органів самоврядування, які намагаються вирішити її на рівні потерпілих територіальних одиниць (графств). Якщо ситуацію не вдається розв'язати на місцевому рівні, керівництво потерпілих графств звертається по допомогу до уряду штату, який приймає рішення щодо залучення до ліквідації НС підпорядкованих їм підрозділів того чи іншого міністерства, включаючи Національну гвардію.

В залежності від обсягів завданої шкоди, губернатор штату звертається з клопотанням до FEMA про надання НС статусу масштабної (зазвичай такі клопотання надсилаються у випадку ураганів, землетрусів, повеней, масштабних лісових пожеж тощо). Агентство вивчає клопотання та звертається до Президента США з пропозиціями щодо доцільності надання НС категорії масштабної та кроків, необхідних для її подолання, у т.ч. щодо доцільності залучення до її ліквідації того чи іншого федерального міністерства. Залежно від ситуації, Президент США може ухвалити рішення про обмежену федеральну допомогу постраждалим штатам, яка спрямовується на заходи із запобігання виникненню масштабної НС.

У разі ухвалення Президентом рішення про надання НС статусу масштабної, про нього інформується губернатор штату та причетні

міністерства. Вся процедура ухвалення відповідного рішення може тривати, в залежності від обставин, від декількох годин до декількох тижнів. Воно може бути прийняте лише на підставі рекомендацій FEMA у випадку, якщо наявні фінансові та технічні можливості постраждалого штату не дозволяють подолати наслідки НС самостійно. Оприлюднення відповідного рішення Президента означає, серед іншого, що для подолання наслідків НС можуть бути використані кошти Фонду боротьби з наслідками катастроф, розпорядником якого є FEMA, а також відповідних фондів причетних федеральних міністерств.

В системі забезпечення національної безпеки в *Німеччині* в структурі Федерального МВС створено централізований орган, який забезпечує координацію дій органів виконавчої влади, комунального самоврядування, установ та організацій з питань захисту населення і територій в умовах виникнення НС – Федеральне відомство захисту населення та допомоги при катастрофах (Федеральне відомство), яке організаційно складається з чотирьох управлінь.

Управління кризового менеджменту: здійснення аналізу ризиків, планування і реагування на кризові та НС в межах держави та у випадку, якщо кризова ситуація стосується низки федеральних земель; забезпечення роботи Спільного центру оперативного реагування федерації та земель, що входить до організаційної структури Федерального відомства; своєчасне та оперативне інформування населення відносно потенційних кризових ситуацій та загроз; психологічна служба допомоги населенню.

Управління запобігання НС: широкий комплекс питань запобігання НС; правове забезпечення сфери ЦЗ та запобігання НС, здійснення контролю за дотриманням законодавства; забезпечення роботи Німецької системи запобігання НС (входить до організаційної структури Федерального відомства); підтримка в готовності до залучення інфраструктурних об'єктів, необхідних для виконання основних завдань, пов'язаних із запобіганням кризових ситуацій; робота з громадськістю та мас-медіа.

Управління технічного забезпечення та медичного захисту населення: координація дій органів влади та відповідних служб щодо захисту населення при загрозі виникнення кризових та НС, а також застосування ЗМУ; забезпечення функціональної готовності технічних та рятувальних служб; комплексний медико-санітарний захист населення; забезпечення населення питною водою у випадку виникнення кризових та НС; здійснення необхідних наукових досліджень; захист культурного надбання; вирішення питань фінансування заходів, пов'язаних з ліквідацією кризових та НС.

Управління планування та ЦЗ населення: загальні питання підготовки та перепідготовки керівних кадрів у сфері ЦЗ населення та захисту від кризових та НС; забезпечення роботи Академії кризового менеджменту, питання міжнародної співпраці; проведення спеціальних навчань.

Незважаючи на створення Федерального відомства в структурі Федерального МВС Німеччини продовжує функціонувати й спеціальний Департамент з питань кризового менеджменту та захисту населення. До основних завдань департаменту належать координація управління у цій сфері між федерацією та федеральними землями, питання правового забезпечення, бюджетного фінансування та кадрової політики.

Водночас ключові завдання при виникненні кризових та НС на земельному та місцевому рівні й надалі відносяться до компетенції федеральних земель, а вирішення цих завдань забезпечується земельними міністерствами внутрішніх справ.

У **Республіці Польща** функції ЦЗ населення від НС виконують Головна комендатура пожежної охорони, Служби водного та гірського порятунку, цивільної оборони, їх підрозділи на регіональному та місцевому рівнях, які підпорядковані місцевим органам влади. Загальну координацією цієї роботи здійснює МВС і адміністрації, у структурі якого діють Бюро з питань ліквідації наслідків стихійних лих і Департамент кризового управління та оборонних справ, які виконують управлінські функції. Бюро виконує функції профільного Секретаріату міністра з питань ліквідації наслідків стихійних лих. До завдань

структури відносяться питання підготовки справ до ініціювання, координації та опрацювання програм діяльності урядової адміністрації в сфері ліквідації наслідків повені, зсувів ґрунту та інших стихійних лих. Крім того, Бюро забезпечує фінансову діяльність адміністрації, підтримує зв'язок з органами територіального самоврядування та недержавними організаціями відповідно до своєї компетенції. До завдань Департаменту кризового управління та оборонних справ належать:

організація та забезпечення реалізації завдань, віднесених до компетенції міністерства в сфері НС, зокрема планування діяльності в питаннях загальної громадської безпеки та кризового управління, рятування та захист населення, нагляд за Державною пожежною службою та функціонуванням Національної системи порятунку та гасіння, рятуванням у горах та на воді, цивільної оборони, попередження та усунення наслідків терористичних замахів, охорона інфраструктури життєзабезпечення, координація виконання обов'язків за міжнародними угодами;

здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення;

опрацювання пропозицій, інших документів для потреб Урядової кризово-координаційної групи;

нагляд за діяльністю Науково-дослідного Центру протипожежної охорони та навчального закладу (Головна школа) Пожежної служби;

координація міжнародної співпраці у сфері цивільної оборони, кризового управління, рятування та охорони населення, інфраструктури життєзабезпечення;

контроль та забезпечення мобілізаційного матеріально-технічного резерву; координація та нагляд за рівнем територіальної мобілізаційної готовності на випадок НС, планування заходів профілактики і ситуаційне моделювання кризових явищ, реалізація програм щодо захисту населення.

Окрім цього, на місцевому рівні у структурі урядів воєводств функціонують відділи кризового управління, які підпорядковуються воєводі. Ці органи несуть відповідальність за ліквідацію наслідків НС на рівні воєводств.

Законом Республіки Польща від 18 квітня 2000 р. "Про надзвичайні ситуації" передбачено, що ліквідацією наслідків НС на місці керують: вїт (бурмістр, президент міста), якщо НС трапилася виключно на території гміни; староста, якщо НС трапилася на території більше, ніж однієї гміни, що входять до складу повіту; воєвода, якщо НС трапилася на території більше, ніж одного повіту, що входять до складу воєводства, міністр внутрішніх справ і адміністрації або інший міністр, визначений урядом, якщо НС трапилася на території більше, ніж одного воєводства.

Ліквідація наслідків НС здійснюється силами спеціальних кризових команд, створених на локальному, регіональному або урядовому рівнях. Їх склад визначають місцеві органи влади, а фінансування здійснюється з місцевих і центрального бюджетів. До ліквідації наслідків НС можуть бути залучені Пожежна охорона, поліція, армія, медичні служби, прикордонна охорона, Морська служба пошуку і порятунку, інші державні служби, інспекції, структури тощо, залежно від обсягів завданої шкоди. Законодавством передбачено механізм відшкодування органам місцевого самоврядування збитків, завданих внаслідок стихійних лих та інших катастроф. Зокрема, у проекті бюджету країни окремо закладаються кошти на усунування наслідків такого роду явищ. Розподіл коштів здійснюється Міністерством фінансів за поданням МВС і адміністрації.

Таким чином, одним з основних напрямів реформування ЦЗ за кордоном є розширення завдань та функцій системи органів державного управління в умовах НС, переорієнтація їх сил та засобів на дії як у воєнний, так і у мирний час. Заходи на воєнний час плануються виходячи з умов регіональних війн та використання високоточної звичайної зброї, але не виключається й вірогідність застосування ЗМУ. Вживаються заходи щодо перерозподілу витрат у цій сфері з центрального на місцевий рівень та приватний сектор. Зростає відповідальність місцевих органів влади. А сили та засоби застосовуються для захисту населення та ліквідації наслідків масштабних НС різного характеру в мирний час, враховуючи акції технологічного тероризму на транспорті та у

промисловості. Ці системи стають мобільнішими, що дозволяє маневрувати силами та засобами в короткі строки. Керівництво країн прагне зробити їх складовою суспільного життя, де кожен громадянин повинен брати участь в заходах, спрямованих на забезпечення захисту від НС та ліквідацію їх наслідків. Велика увага приділяється підготовці керівного складу органів управління і персоналу аварійно-рятувальних та інших формувань, а також розвитку громадських рятувальних формувань та навчанню населення з питань захисту від НС.

10.3. Режими функціонування органів державного управління в умовах надзвичайних ситуацій

Режим повсякденного функціонування. В умовах нормальної виробничо-промислової, радіаційної, хімічної, сейсмічної, гідрогеологічної, гідрометеорологічної, техногенної та пожежної обстановки та за відсутності епідемій, епізоотій, епіфітотій ЄДСЦЗ функціонує в режимі повсякденного функціонування. Основними завданнями, що виконуються ЄДСЦЗ у режимі повсякденного функціонування, є: забезпечення спостереження, гідрометеорологічного прогнозування та здійснення контролю за станом навколишнього природного середовища та небезпечних процесів, що можуть призвести до виникнення НС на потенційно небезпечних об'єктах, об'єктах підвищеної небезпеки і прилеглих до них територіях, а також на територіях, на яких існує загроза виникнення геологічних та гідрогеологічних явищ і процесів; забезпечення здійснення планування заходів ЦЗ; здійснення цілодобового чергування пожежно-рятувальних підрозділів; розроблення і виконання цільових та науково-технічних програм запобігання виникненню НС і зменшення можливих втрат; здійснення планових заходів щодо запобігання виникненню НС, забезпечення безпеки та захисту населення і територій від таких ситуацій, а також заходів щодо підготовки до дій за призначенням органів управління та сил ЦЗ; забезпечення готовності органів управління та сил ЦЗ до дій за призначенням;

організація підготовки фахівців ЦЗ, підготовка керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів щодо ЦЗ, навчання населення діям у разі виникнення НС; створення і поновлення матеріальних резервів для запобігання виникненню НС, ліквідації їх наслідків; організація та проведення моніторингу НС, визначення ризиків їх виникнення; підтримання у готовності автоматизованих систем централізованого оповіщення про загрозу або виникнення НС.

Режим підвищеної готовності. У разі загрози виникнення НС за рішенням відповідно Кабінету Міністрів України, обласних, Київської міських державних адміністрацій для ЄДСЦЗ у повному обсязі або частково для окремих її територіальних підсистем тимчасово встановлюється режим підвищеної готовності. Підставами для тимчасового введення в Україні або в межах конкретної її території для ЄДСЦЗ режиму підвищеної готовності на державному рівні є загроза виникнення НС державного рівня; на регіональному рівні – загроза виникнення НС регіонального рівня; на місцевому рівні – загроза виникнення НС місцевого рівня.

Основними завданнями, що виконуються ЄДСЦЗ у режимі підвищеної готовності, є: здійснення оповіщення органів управління та сил ЦЗ, а також населення про загрозу виникнення НС та інформування його про дії у можливій зоні НС; формування оперативних груп для виявлення причин погіршення обстановки та підготовки пропозицій щодо її нормалізації; посилення спостереження та контролю за гідрометеорологічною обстановкою, ситуацією на потенційно небезпечних об'єктах, території об'єкта підвищеної небезпеки та/або за його межами, території, на якій існує загроза виникнення геологічних та гідрогеологічних явищ і процесів, а також здійснення постійного прогнозування можливості виникнення НС та їх масштабів; уточнення (у разі потреби) планів реагування на НС, здійснення заходів щодо запобігання їх виникненню; уточнення та здійснення заходів щодо захисту населення і територій від можливих НС; приведення у готовність наявних сил і засобів ЦЗ, залучення у разі потреби додаткових сил і засобів.

Режим надзвичайної ситуації. У разі виникнення НС за рішенням відповідно Кабінету Міністрів України, обласних, Київської міських державних адміністрацій для ЄДСЦЗ у повному обсязі або частково для окремих її територіальних підсистем тимчасово встановлюється режим НС. Підставами для тимчасового введення в Україні або в межах конкретної її території для ЄДСЦЗ режиму НС на державному рівні є виникнення НС, що класифікується як ситуація державного рівня; на регіональному рівні – виникнення НС, що класифікується як ситуація регіонального рівня; на місцевому рівні – виникнення НС, що класифікується як ситуація місцевого рівня.

Основними завданнями, що виконуються ЄДСЦЗ у режимі НС, є: здійснення оповіщення органів управління та сил ЦЗ, а також населення про виникнення НС та інформування його про дії в умовах такої ситуації; призначення керівника робіт з ліквідації наслідків НС та утворення у разі потреби спеціальної комісії з ліквідації наслідків НС; визначення зони НС; здійснення постійного прогнозування зони можливого поширення НС та масштабів можливих наслідків; організація робіт з локалізації і ліквідації наслідків НС, залучення для цього необхідних сил і засобів; організація та здійснення заходів щодо життєзабезпечення постраждалого населення; організація та здійснення (у разі потреби) евакуаційних заходів; організація і здійснення радіаційного, хімічного, біологічного, інженерного та медичного захисту населення і територій від наслідків НС; здійснення безперервного контролю за розвитком НС та обстановкою на аварійних об'єктах і прилеглих до них територіях; інформування органів управління ЦЗ та населення про розвиток НС та заходи, що здійснюються.

Режим надзвичайного стану. Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні НС техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом

насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та ОМС відповідно до Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану" повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та ОМС, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Метою введення надзвичайного стану є усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особливо тяжких НС техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку при спробах захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та ОМС, інших інститутів громадянського суспільства. Надзвичайний стан вводиться лише за наявності реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами є неможливим. Надзвичайний стан може бути введений в разі:

виникнення особливо тяжких НС техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та ОМС;

виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

До введення надзвичайного стану за підставами, передбаченими пунктами 2-7, Президент України звертається через ЗМІ або в інший спосіб до груп осіб, організацій, установ, які є ініціаторами чи учасниками дій, що можуть бути приводом для запровадження надзвичайного стану, з вимогою припинити свої протиправні дії протягом встановленого у зверненні строку і попередженням про можливість введення надзвичайного стану. За умов, що вимагають невідкладних заходів для врятування населення або недопущення загибелі людей, надзвичайний стан може бути введено без попередження.

Пропозиції щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президентові України подає РНБО України. В разі необхідності введення надзвичайного стану через виникнення особливо тяжких НС техногенного та природного характеру, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення, пропозиції щодо його введення подає Кабінет Міністрів України.

В Указі Президента України про введення надзвичайного стану зазначаються: обґрунтування необхідності введення надзвичайного стану (відповідно до статті 4 Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану"); межі території, на якій вводиться надзвичайний стан; час, з якого вводиться надзвичайний стан, і строк, на який він вводиться; перелік і межі надзвичайних заходів, вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням надзвичайного стану, а також перелік тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; органи

державної влади, органи військового командування та ОМС, яким доручається здійснення заходів надзвичайного стану, та межі їх додаткових повноважень; інші питання, що випливають із Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану".

Після підписання Указу про введення надзвичайного стану Президент України звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження. Звернення Президента України розглядається Верховною Радою України в невідкладному порядку. Указ Президента України про введення надзвичайного стану, затверджений Верховною Радою України, негайно оголошується через ЗМІ або в інший спосіб.

Надзвичайний стан в Україні може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб. Указ Президента України про продовження дії надзвичайного стану набирає чинності після його затвердження Верховною Радою України.

Надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях може бути скасований Указом Президента України раніше строку, на який він вводився, в разі усунення обставин, що обумовили необхідність введення надзвичайного стану. З пропозицією про скасування надзвичайного стану до Президента України може звернутися Верховна Рада України. Пропозиції щодо скасування надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, введеного через виникнення особливо тяжких НС техногенного та природного характеру, подаються Кабінетом Міністрів України. Про скасування надзвичайного стану оголошується негайно через ЗМІ або в інший спосіб після видання відповідного Указу Президента України.

Військовим командуванням, якому в межах, визначених Законом України "Про правовий режим надзвичайного стану", надається право разом з органами виконавчої влади та ОМС здійснювати заходи правового режиму надзвичайного стану, є Головний орган військового управління Національної

гвардії України; СБУ; Військова служба правопорядку у Збройних Силах України.

У період надзвичайного стану не можуть бути відповідно припинені чи обмежені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади та ОМС, а також судів, органів прокуратури України, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування.

У разі введення надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях Верховна Рада України приймає рішення про продовження сесії або її роботи в пленарних засіданнях протягом усього періоду дії надзвичайного стану. Якщо Указ Президента України про введення надзвичайного стану на всій території України чи в окремих її місцевостях виданий у міжсесійний період, Верховна Рада України збирається у дводенний строк без скликання і працює у сесійному режимі.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування надзвичайного стану.

В умовах надзвичайного стану органам, що здійснюють управління на відповідній території, Указом Президента України про введення надзвичайного стану, затвердженого Законом України, визначаються межі додаткових повноважень для здійснення заходів, необхідних для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення конституційного правопорядку і законності, а також для ліквідації загрози безпеці громадян.

Здійснення заходів по впровадженню і забезпеченню дії надзвичайного стану, передбачених Законом України "Про правовий режим надзвичайного стану", покладається згідно з Указом Президента України на органи виконавчої влади, ОМС та відповідні військові командування. Органи виконавчої влади та ОМС у взаємодії з відповідним військовим командуванням під час дії

надзвичайного стану здійснюють заходи, передбачені Законом України "Про правовий режим надзвичайного стану", та забезпечують контроль за додержанням громадського порядку, забезпеченням конституційних прав і свобод громадян, їх безпеки, захисту інтересів держави на відповідних територіях.

Координація діяльності органів виконавчої влади, військового командування, ОМС, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану в частині, що не належить до повноважень РНБО України, покладається на Кабінет Міністрів України.

Для координації дії органів виконавчої влади, військового командування, ОМС, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану з питань підтримання правопорядку і забезпечення безпеки громадян на відповідній території згідно з Указом Президента України про введення надзвичайного стану на місцях можуть створюватися оперативні штаби, до складу яких можуть включатися представники СБУ, Міноборони України, ДСНС України, МВС України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та місцевих органів виконавчої влади і ОМС на чолі з комендантами територій.

Указом Президента України про введення надзвичайного стану в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану можуть запроваджуватися встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан; обмеження руху транспортних засобів та їх огляд; посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства; заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; заборона страйків; примусове відчуження або вилучення майна юридичних і фізичних осіб.

У разі введення надзвичайного стану через виникнення особливо тяжких НС техногенного та природного характеру, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення, крім вищезазначених, можуть також здійснюватися, зокрема, такі заходи:

тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових жилих приміщень;

встановлення для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань та військових підрозділів, залучених до подолання НС;

тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією НС або забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних формувань;

встановлення карантину та проведення інших обов'язкових санітарних та протиепідемічних заходів;

запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності;

мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації НС з обов'язковою компенсацією понесених втрат.

З метою ліквідації стихійного лиха чи катастроф у мирний час може здійснюватися цільова мобілізація, обсяги і строк проведення якої визначаються в Указі Президента України про введення надзвичайного стану.

У виняткових випадках, пов'язаних з необхідністю проведення невідкладних аварійно-рятувальних робіт, допускається тимчасове переведення або залучення на добровільній основі працездатного населення і транспортних засобів громадян для виконання зазначених робіт за дозволом відповідного керівника аварійно-рятувальних робіт та за умови обов'язкового забезпечення

безпеки праці. Забороняється залучення неповнолітніх, а також вагітних жінок до робіт, які можуть негативно вплинути на стан їх здоров'я.

У разі введення надзвичайного стану з інших підстав додатково можуть здійснюватися, зокрема, такі заходи:

запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби);

перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян;

обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі;

заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку; особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;

порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Усі органи державної влади, ОМС, підприємства, установи, політичні партії та громадські організації, а також громадяни на території, де введено надзвичайний стан, зобов'язані сприяти органам виконавчої влади, ОМС та відповідним військовим командуванням у здійсненні заходів правового режиму надзвичайного стану.

Забезпечення громадського порядку, охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах надзвичайного стану здійснюється силами і засобами органів МВС України, в тому числі Внутрішніх військ, СБУ, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України відповідно до їх повноважень, встановлених законом.

Згідно з Указом Президента України про введення надзвичайного стану до здійснення заходів надзвичайного стану можуть залучатися військові частини ЗС України та органи та підрозділи Державної прикордонної служби України. Порядок взаємодії військових формувань, які залучаються до здійснення заходів надзвичайного стану, з міністерствами, іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, ОМС визначається Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

На період дії надзвичайного стану продовжується, у разі закінчення, строк повноважень представницьких ОМС, Верховної Ради України.

Передбачені Законом України "Про правовий режим надзвичайного стану" обмеження конституційних прав і свобод громадян, які можуть бути застосовані за умов надзвичайного стану, є вичерпними і розширеному тлумаченню не підлягають. Строк їх застосування не перевищує строку, на який вводиться надзвичайний стан. Введення інших обмежень забороняється.

Правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації – це особливий правовий режим, який може тимчасово запроваджуватися в окремих місцевостях у разі виникнення надзвичайної екологічної ситуації і спрямовується для попередження людських і матеріальних втрат, відвернення загрози життю і здоров'ю громадян, а також усунення негативних наслідків надзвичайної екологічної ситуації. Законодавство про зону надзвичайної екологічної ситуації (зона НЕС) базується на Конституції України і складається із законів України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про правовий режим надзвичайного стану", Закону України "Про зону надзвичайної екологічної ситуації" та інших законів, а також прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів.

Основними принципами регулювання правового режиму в зоні НЕС є: пріоритет захисту життя та здоров'я людей; непорушність конституційних прав і свобод людини і громадянина; комплексність заходів, спрямованих на нормалізацію екологічного стану; забезпечення населення достовірною інформацією про стан довкілля, можливу загрозу для життя та здоров'я людей і

про виконання заходів, спрямованих на нормалізацію екологічного стану; невідворотність відповідальності осіб, винних у виникненні чи ускладненні НЕС.

Підставами для оголошення окремої місцевості зоною НЕС є:

значне перевищення гранично допустимих норм показників якості навколишнього природного середовища, визначених законодавством;

виникнення реальної загрози життю та здоров'ю великої кількості людей або заподіяння значної матеріальної шкоди юридичним, фізичним особам чи навколишньому природному середовищу внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи чи інших факторів;

негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі (втрата, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та інших факторів, що обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах) на значній території і які неможливо усунути без застосування надзвичайних заходів з боку держави;

негативні зміни, що сталися в навколишньому природному середовищі, які суттєво обмежують або виключають можливість проживання населення і провадження господарської діяльності на відповідній території;

значне збільшення рівня захворюваності населення внаслідок негативних змін у навколишньому природному середовищі.

Окрема місцевість України оголошується зоною НЕС Президентом України за пропозицією РНБО України або за поданням Кабінету Міністрів України, який вносить подання про оголошення окремої місцевості зоною НЕС на підставі пропозицій центрального органу виконавчої влади, до відання якого віднесені питання екологічної безпеки, обласних та Київської міської державної адміністрації, ОМС або за власною ініціативою.

В Указі Президента України про оголошення окремої місцевості зоною НЕС зазначаються, зокрема: обставини, що стали причиною оголошення окремої місцевості зоною НЕС; обґрунтування необхідності оголошення окремої місцевості зоною НЕС; межі території, на якій оголошується зона НЕС; заходи щодо організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення життєдіяльності населення в зоні НЕС; основні заходи, що запроваджуються для подолання наслідків НЕС; обмеження на певні види діяльності в зоні НЕС; час, з якого окрема місцевість оголошується зоною НЕС, і строк, на який ця територія оголошується такою зоною. Указ Президента України про оголошення окремої місцевості зоною НЕС негайно доводиться до відома населення через ЗМІ та систему оповіщення цивільної оборони.

Межі території, на якій оголошується зона НЕС, можуть бути змінені з дотриманням вищезазначених вимог щодо оголошення окремої місцевості зоною НЕС.

Запровадження відповідного правового режиму зони НЕС передбачає виділення державою та/або ОМС додаткових фінансових та інших матеріальних ресурсів, достатніх для нормалізації екологічного стану та відшкодування нанесених збитків, запровадження спеціального режиму поставок продукції для державних потреб, реалізацію державних цільових програм громадських робіт.

За наявності достатніх підстав у межах зони НЕС може бути введено правовий режим надзвичайного стану в порядку, встановленому Законом України "Про правовий режим надзвичайного стану". Дія правового режиму зони НЕС може бути достроково припинена Президентом України за пропозицією РНБО України або за поданням Кабінету Міністрів України у разі усунення обставин, що стали причиною оголошення окремої місцевості зоною НЕС, виконання заходів, які необхідно було здійснити для нормалізації екологічного стану на території зони НЕС.

Подання Кабінету Міністрів України про дострокове припинення дії правового режиму зони НЕС готуються з урахуванням пропозицій ОМС та місцевих органів виконавчої влади.

З достроковим припиненням дії правового режиму зони НЕС така територія не вважається зоною НЕС. Зміна правового режиму зони НЕС проводиться з дотриманням вимог, встановлених до оголошення окремої місцевості зоною НЕС.

Запровадження правового режиму зони НЕС передбачає обов'язкове виділення коштів з державного та місцевих бюджетів, резервного фонду Кабінету Міністрів України чи інших джерел, не заборонених законом. За недостатністю цих коштів Кабінет Міністрів України подає Президенту України законопроект про зміни до Державного бюджету України, який подається до Верховної Ради України для позачергового розгляду як невідкладний. В межах видатків, передбачених місцевими бюджетами на відповідні цілі, ОМС виділяють фінансові та інші матеріальні ресурси, а за необхідністю – додаткові кошти, з дотриманням вимог, встановлених статтею 67 Закону України "Про місцеве самоврядування" щодо фінансового забезпечення витрат, пов'язаних із здійсненням ОМС повноважень органів виконавчої влади та виконанням рішень органів державної влади.

У випадку запровадження в межах зони НЕС правового режиму надзвичайного стану відповідно до Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану" можуть запроваджуватися заходи, передбачені статтею 10 Закону України "Про зону надзвичайної екологічної ситуації".

Для виконання невідкладних аварійно-рятувальних та відновлювальних робіт у зоні НЕС можуть у разі необхідності залучатися в установленому законом порядку на добровільній основі працездатне населення, транспортні засоби громадян за умови обов'язкового забезпечення безпеки праці. Забороняється залучати неповнолітніх, а також вагітних жінок до робіт, які можуть негативно вплинути на стан їх здоров'я. У разі виникнення потреби в терміновому виконанні в зоні НЕС великих обсягів аварійно-рятувальних та

відновлювальних робіт Президент України може прийняти рішення про залучення до виконання таких робіт військових частин ЗС України та інших утворених відповідно до закону України військових формувань.

Для забезпечення збору, обробки, збереження та аналізу інформації про негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що сталися в зоні НЕС, відповідно до законодавства проводяться спеціальні спостереження за станом навколишнього природного середовища з метою визначення ступеня впливу небезпечних факторів, що спричинили виникнення і призвели до НЕС; короткострокового і довгострокового прогнозування негативних змін навколишнього природного середовища в зоні НЕС, а також на прилеглих до неї територіях.

Рішенням про встановлення правового режиму зони НЕС, з метою здійснення заходів для нормалізації екологічного стану, можуть встановлюватися обмеження на здійснення певних видів діяльності шляхом встановлення тимчасової заборони на:

будівництво та функціонування об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку;

застосування в господарській та іншій діяльності особливо небезпечних речовин (хімічних, радіоактивних, токсичних, вибухових, окислювальних, горючих, біологічних агентів тощо), засобів захисту рослин, сукупність властивостей яких і/або особливості їх стану можуть погіршувати екологічну ситуацію в цій зоні;

функціонування санаторно-курортних закладів;

провадження будь-якої іншої діяльності, що становить підвищену екологічну небезпеку для людей, рослинного, тваринного світу та інших природних об'єктів.

Забезпечення громадського порядку в зоні НЕС здійснюється силами та засобами підрозділів МВС України, СБУ відповідно до закону.

Режим у районі проведення антитерористичної операції – особливий порядок, який може вводитися в районі проведення антитерористичної операції

на час її проведення і передбачати надання суб'єктам боротьби з тероризмом визначених Законом "Про боротьбу з тероризмом" спеціальних повноважень, необхідних для звільнення заручників, забезпечення безпеки і здоров'я громадян, які опинилися в районі проведення антитерористичної операції, нормального функціонування державних органів, ОМС, підприємств, установ, організацій. Антитерористична операція проводиться лише за наявності реальної загрози життю і безпеці громадян, інтересам суспільства або держави у разі, якщо усунення цієї загрози іншими способами є неможливим.

Рішення щодо проведення антитерористичної операції приймається залежно від ступеня суспільної небезпеки терористичного акту керівником Антитерористичного центру при СБУ за письмовим дозволом Голови СБУ або керівником координаційної групи відповідного регіонального органу СБУ за письмовим дозволом керівника Антитерористичного центру при СБУ, погодженим з Головою СБУ. Про рішення щодо проведення антитерористичної операції негайно інформується Президент України.

Антитерористичним центром при СБУ антитерористична операція проводиться в разі, коли:

терористичний акт загрожує загибеллю багатьох людей чи іншими серйозними наслідками або якщо його вчинено одночасно на території кількох областей, районів чи міст;

ситуація, пов'язана із вчиненням або загрозою вчинення терористичного акту, є невизначеною щодо причин та обставин її виникнення і подальшого розвитку;

вчинення терористичного акту зачіпає міжнародні інтереси України та її відносини з іноземними державами;

реагування на вчинення дій з ознаками терористичного акту належить до компетенції різних правоохоронних та інших органів виконавчої влади;

очевидною є неможливість відвернення або припинення терористичного акту силами правоохоронних та місцевих органів виконавчої влади окремого регіону.

В інших випадках антитерористична операція проводиться за погодженням з керівником Антитерористичного центру при СБУ самостійно координаційною групою відповідного регіонального органу СБУ або органом виконавчої влади відповідно до їх компетенції.

Для безпосереднього управління конкретною антитерористичною операцією та керівництва силами і засобами, які залучаються до здійснення антитерористичних заходів, утворюється оперативний штаб, очолюваний керівником Антитерористичного центру при СБУ (координаційної групи відповідного регіонального органу СБУ) або особою, яка його заміщує.

Керівник оперативного штабу визначає межі району проведення антитерористичної операції, приймає рішення про використання сил і засобів, що залучаються до її проведення, а в разі потреби за наявності передбачених законом підстав вносить на розгляд РНБО України пропозиції щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Втручання в оперативне управління антитерористичною операцією будь-яких осіб незалежно від посади не допускається. Законні вимоги учасників антитерористичної операції є обов'язковими для громадян і посадових осіб.

У районі проведення антитерористичної операції на час її проведення може бути встановлено спеціальний порядок, зокрема організовано патрульну охоронну службу та виставлено оточення. Перебування в районі проведення антитерористичної операції осіб, які не залучені до її проведення, допускається з дозволу керівника оперативного штабу. У районі проведення антитерористичної операції посадові особи, залучені до операції, зокрема, мають право:

застосовувати відповідно до законодавства України зброю і спеціальні засоби;

затримувати і доставляти в органи внутрішніх справ осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції і перешкоджання її проведенню;

перевіряти у громадян і посадових осіб документи, що посвідчують особу, а в разі відсутності документів – затримувати їх для встановлення особи;

здійснювати в районі проведення антитерористичної операції особистий догляд громадян, огляд речей, що при них знаходяться, транспортних засобів та речей, які ними перевозяться;

входити (проникати) в жилі та інші приміщення, на земельні ділянки, що належать громадянам, під час припинення терористичного акту та при переслідуванні осіб, які підозрюються у вчиненні такого акту, на територію та в приміщення підприємств, установ і організацій, перевіряти транспортні засоби, якщо зволікання може створити реальну загрозу життю чи здоров'ю людей.

У районі проведення антитерористичної операції контакти з представниками ЗМІ здійснюють керівник оперативного штабу або визначені ним особи. Вищезазначені заходи здійснюються з дотриманням чинного законодавства і припиняються негайно після завершення антитерористичної операції.

У ході проведення антитерористичної операції з метою збереження життя та здоров'я людей, матеріальних цінностей, схилення терористів до відмови від протиправних дій, справляння на них стримувального впливу, з'ясування можливості припинення терористичного акту допускається ведення переговорів з терористами. Їх ведення доручається особам, спеціально уповноваженим на те керівником оперативного штабу. У разі, коли мета переговорів з терористами не може бути досягнута через їх незгоду припинити терористичний акт і реальна загроза життю та здоров'ю людей зберігається, керівник антитерористичної операції має право прийняти рішення про знешкодження терориста (терористів).

У разі очевидної загрози вчинення щодо об'єкта або особи терористичного акту і неможливості усунення цієї загрози іншими законними способами терорист (терористи) може (можуть) бути за вказівкою керівника оперативного штабу знешкоджений (знешкоджені) без попередження.

Під час ведення переговорів не можуть розглядатися як умова припинення терористичного акту питання щодо видачі терористам будь-яких осіб, предметів та речовин, які безпосередньо можуть бути використані для вчинення актів технологічного тероризму.

Антитерористична операція вважається завершеною, якщо терористичний акт припинено та ліквідовано загрозу життю і здоров'ю заручників та інших людей, які знаходилися в районі її проведення. Рішення про припинення антитерористичної операції приймається керівником оперативного штабу з управління цією операцією.

При проведенні антитерористичної операції керівник оперативного штабу спільно з відповідними органами виконавчої влади та ОМС організує надання допомоги потерпілим, визначає заходи щодо усунення та мінімізації наслідків терористичного акту, організує їх здійснення.

З моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях ЄДСЦЗ переводиться у режим функціонування в умовах особливого періоду в повному обсязі або у межах відповідних регіонів.

10.4. Функціонування органів державної влади в особливий період

В особливий період ЄДСЦЗ функціонує відповідно до вимог Кодексу та з урахуванням особливостей, що визначаються згідно із Законами України "Про правовий режим воєнного стану", "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію", а також іншими нормативно-правовими актами.

Підготовка ЄДСЦЗ до виконання завдань ЦЗ в умовах особливого періоду здійснюється завчасно у мирний час. Переведення ЄДСЦЗ у режим функціонування в умовах особливого періоду здійснюється відповідно до актів Президента України, Кабінету Міністрів України, планів ЦЗ на особливий період. Виконання завдань ЦЗ під час функціонування ЄДСЦЗ в умовах

особливого періоду здійснюється у взаємодії з відповідним військовим командуванням. Функціонування ЄДСЦЗ та заходи ЦЗ в особливий період здійснюються відповідно до планів ЦЗ на особливий період.

Заходи щодо забезпечення функціонування сил ЦЗ під час цільової мобілізації здійснюються відповідно до плану проведення цільової мобілізації та Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" з урахуванням особливостей, визначених Кодексом.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та ОМС повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. При цьому в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою статті 64 Конституції України.

Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України "Про правовий режим воєнного стану" та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Військовим командуванням, якому згідно з цим Законом надається право разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями та ОМС запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, є Генеральний штаб ЗС України, командування видів ЗС України, управління оперативних командувань, командування військових з'єднань та частин ЗС України; органи управління інших утворених відповідно до законів України військових формувань.

Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентіві України подає Рада національної безпеки і оборони України.

У разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проект закону. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через ЗМІ або оприлюдненню в інший спосіб. У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання та розглядає питання щодо затвердження указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у порядку, встановленому Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом.

В указі Президента України про введення воєнного стану зазначаються: обґрунтування необхідності введення воєнного стану; межі території, на якій вводиться воєнний стан, час введення і строк, на який він вводиться; завдання військового командування, військових адміністрацій, органів державної влади та ОМС щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану; завдання суб'єктам забезпечення цивільного захисту щодо приведення ЄДСЦЗ, її функціональних та територіальних підсистем у готовність до виконання завдань за призначенням в особливий період; вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії

цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; інші питання, що впливають із Закону України "Про правовий режим воєнного стану".

Воєнний стан на всій території України або в окремих її місцевостях припиняється після закінчення строку, на який його було введено. До закінчення строку, на який було введено воєнний стан, та за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності Президент України може прийняти указ про скасування воєнного стану на всій території України або в окремих її місцевостях, про що має бути негайно оголошено через ЗМІ.

В умовах воєнного стану Президент України та Верховна Рада України діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами України. В умовах воєнного стану забороняються зміна Конституції України; зміна Конституції АР Крим; проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, ОМС; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій.

Верховна Рада України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів місцевих виборів.

Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, військово командування, військові адміністрації, Верховна Рада АР Крим, Рада міністрів АР Крим, ОМС здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України, Законом України "Про правовий режим воєнного стану" та іншими законами України.

На територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму

воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадського порядку та безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації, рішення про утворення яких приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування.

Військові адміністрації населених пунктів утворюються в одному чи декількох населених пунктах (селах, селищах, містах), в яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, у тому числі внаслідок фактичного саморозпуску або самоусунення від виконання своїх повноважень, або їх фактичного невиконання. Військову адміністрацію населеного пункту очолює начальник, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу ЗС України або відповідної обласної державної адміністрації.

У районі, області військові адміністрації утворюються у разі нескликання сесії відповідно районної, обласної ради у встановлені Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні" строки або для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки. У разі прийняття рішення про утворення районних, обласних військових адміністрацій їх статусу набувають відповідно районні, обласні державні адміністрації, а голови районних, обласних державних адміністрацій набувають статусу начальників відповідних військових адміністрацій.

Військові адміністрації населених пунктів формуються з військовослужбовців військових формувань, утворених відповідно до законів України, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах, органах та підрозділах цивільного захисту без виключення зі списків

особового складу, а також працівників, які уклали з Генеральним штабом ЗС України трудовий договір.

Спрямування, координацію та контроль за діяльністю обласних військових адміністрацій з питань забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки, здійснення заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генеральний штаб ЗС України, а з інших питань – Кабінет Міністрів України у межах своїх повноважень. Спрямування, координацію та контроль за діяльністю районних військових адміністрацій з питань забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки, здійснення заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генеральний штаб ЗС України, обласні військові адміністрації (у разі їх утворення), а з інших питань – Кабінет Міністрів України, обласні державні адміністрації у межах своїх повноважень. Загальне керівництво діяльністю військових адміністрацій населених пунктів здійснюють керівники відповідних районних державних адміністрацій або начальники районних військових адміністрацій (у разі їх утворення). Безпосереднє керівництво військовими адміністраціями здійснюють їхні начальники.

Військові адміністрації населених пунктів, а також районні, обласні військові адміністрації, утворені у зв'язку з нескликанням сесії відповідно районної, обласної ради у встановлені Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні" строки, здійснюють свої повноваження до дня першого засідання першої сесії відповідної ради, обраної після скасування воєнного стану. У разі створення районних, обласних військових адміністрацій для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки такі адміністрації здійснюють свої повноваження до скасування воєнного стану.

У період воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також судів, органів прокуратури України, органів, що здійснюють оперативно-розшукову

діяльність, досудове розслідування, та органів, підрозділи яких здійснюють контррозвідувальну діяльність.

Президент України в умовах воєнного стану здійснює загальне керівництво запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану; приймає за пропозицією РНБО України рішення щодо залучення ЗС України, інших військових формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану; здійснює стратегічне керівництво ЗС України, іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами через Генеральний штаб ЗС України; визначає порядок проходження військової служби.

У разі закінчення строку повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються до вступу на пост новообраного Президента України, обраного після скасування воєнного стану.

Верховна Рада України в разі введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях працює в сесійному режимі. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану.

Повноваження Президента України, Верховної Ради України, передбачені Конституцією України, в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені.

Рішення місцевих органів виконавчої влади та ОМС, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, що обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, тимчасово не застосовуються.

Генеральний штаб ЗС України бере участь у підготовці проекту типового плану запровадження та забезпечення правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях; організовує підготовку та здійснює керівництво ЗС України, з'єднаннями, частинами та органами інших військових формувань і правоохоронних органів під час виконання ними заходів правового режиму воєнного стану; організовує діяльність військових адміністрацій, командувань видів ЗС України, управлінь оперативних командувань,

командувань військових з'єднань та частин ЗС України на території, на якій введено воєнний стан; розробляє та вносить на розгляд РНБО України пропозиції щодо залучення інших військових формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

В Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, ОМС запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, зокрема, такі заходи правового режиму воєнного стану:

встановлювати посилену охорону важливих об'єктів національної економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і вводити особливий режим їхньої роботи;

запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків НС, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб ЗС України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та системи забезпечення життєдіяльності населення і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб;

використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, змінювати режим їхньої роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю;

примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка;

запроваджувати комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світломаскування;

встановлювати особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів;

перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України;

забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів;

порушувати у порядку, визначеному Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення;

встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан;

регулювати роботу підприємств телекомунікацій, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та ЗМІ, а також

використовувати місцеві радіостанції, телевізійні центри та друкарні для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; забороняти роботу приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачу інформації через комп'ютерні мережі;

у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян телекомунікаційне обладнання, телевізійну, відео- і аудіоапаратуру, комп'ютери, а також у разі потреби інші технічні засоби зв'язку;

забороняти торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі;

встановлювати особливий режим у сфері виробництва та реалізації лікарських засобів, які мають у своєму складі наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, інші сильнодіючі речовини, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

вилучати у підприємств, установ і організацій навчальну та бойову техніку, вибухові, радіоактивні речовини і матеріали, сильнодіючі хімічні та отруйні речовини;

забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міноборони України, СБУ чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу СБУ чи Служби зовнішньої розвідки України; обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби;

встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби

цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ;

проводити евакуацію населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю, а також матеріальних і культурних цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодження або знищення, згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України;

запроваджувати у разі необхідності нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами, лікарськими засобами і виробами медичного призначення;

інтернувати (примусово оселяти) громадян іноземної держави, яка загрожує нападом чи здійснює агресію проти України.

У місцевостях, де ведуться бойові дії, запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на військове командування та військові адміністрації (у разі їх утворення).

Запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану провадиться відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України типового плану запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

10.5. Режими функціонування єдиної державної системи цивільного захисту

Режим підвищеної готовності та режим НС в Україні або в межах конкретної її території вводиться за рішенням Кабінету Міністрів України – на території усієї держави або її окремих регіонів; за рішенням обласних, Київської міської держадміністрації – на території відповідного регіону; за рішенням райдержадміністрацій та ОМС – на території відповідного району (міста). Режими надзвичайного та воєнного стану, а також режим зони надзвичайної екологічної ситуації можна визначити як надзвичайні правові режими.

Надзвичайний правовий режим – це спеціальний правовий режим життєдіяльності населення, здійснення господарської діяльності та функціонування органів влади на території, де виникла НС. Він суттєво змінює правовий статус суб'єктів території, на якій вводиться, а у деяких випадках – систему органів виконавчої влади й ОМС, встановлює заходи, що застосовуються для врегулювання ситуації.

Надзвичайні правові режими в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України.

В умовах надзвичайних правових режимів Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, ОМС, а також військове командування, підприємства, установи і організації відповідно здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України та законами України, і забезпечують виконання заходів, передбачених законами України про надзвичайні правові режими, відповідно до введеного надзвичайного правового режиму. Порушення вимог або невиконання заходів надзвичайного правового режиму тягнуть за собою відповідальність, встановлену законами.

В умовах надзвичайних правових режимів не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою статті 64 Конституції України. Правосуддя на території, де введено надзвичайний або воєнний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Введення будь-яких скорочених або прискорених форм судочинства забороняється.

Контроль за діяльністю органів виконавчої влади в умовах надзвичайного стану здійснюють Кабінет Міністрів України та РНБО України, а в умовах воєнного стану РНБО України.

Нагляд за додержанням законів України у період надзвичайного та воєнного стану здійснюється відповідно до Конституції та законів України.

Крім того, в умовах надзвичайних правових режимів надзвичайного та воєнного стану забороняються зміна Конституції України; зміна виборчих законів; проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради АР Крим і ОМС; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; обмеження прав і повноважень народних депутатів України.

Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах надзвичайного або воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України, закону України про відповідний правовий режим та інших законів України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради АР Крим, рішення Ради міністрів АР Крим, рішення місцевих органів виконавчої влади та ОМС, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, що обмежуються у зв'язку з введенням надзвичайного або воєнного стану, тимчасово не застосовуються.

Введення надзвичайних правових режимів не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення надзвичайних правових режимів для захоплення влади або зловживання нею тягнуть за собою відповідальність згідно з законом.

Питання для самоконтролю

1. Головна мета та особливості ДУНБ.
2. Суб'єкти та об'єкти ДУНБ.
3. Принципові підходи щодо окреслення сфери ДУНБ.
4. Характерна ознака управлінських рішень, які приймаються суб'єктами ДУНБ.
5. Стосовно яких чинників національної безпеки важливо здійснювати моніторинг порогових величин у процесі ДУНБ?

6. В яких режимах може здійснюватися ДУНБ і чим це зумовлено?
7. Чому для ДУНБ важливим є вдосконалення управлінських технологій?
8. Синтез яких моделей прийняття управлінських рішень є важливим у процесі ДУНБ?
9. Які особливості застосування концепції вимушеної раціональності у процесі ДУНБ?
10. На вирішення яких завдань спрямоване наукове обґрунтування рішень з питань забезпечення національної безпеки?
11. Принципи, на яких ґрунтується аналіз ролі та взаємозв'язку елементів процесу прийняття управлінських рішень з питань безпеки.
12. Які переваги надає формалізація процесу прийняття управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки?
13. Концептуальна та ситуативна складові моделі інформаційного механізму прийняття рішень з питань забезпечення національної безпеки.
14. Сутність конфліктності інтересів людини та суспільства.
15. Яка різниця між комуністичною та капіталістичною доктринами у контексті забезпечення безпеки людини?
16. Рівні соціального збурення (невдоволення) та їх характеристика.
17. Опишіть схему системи формування та пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави.
18. Принципи побудови та функціонування системи формування та пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави
19. Функції та завдання системи ДУНБ
20. Формальна та неформальна складові системи ДУНБ та їх взаємозв'язок.
21. Критерії ефективності ДУНБ.
22. Специфічні принципи організації діяльності та завдання суб'єктів ДУНБ в умовах НС.

23. Чому виникла необхідність у новій парадигмі формування механізмів забезпечення національної безпеки?
24. Призначення концепцій, як керівних документів у сфері національної безпеки НБ.
25. Призначення доктрин, як керівних документів у сфері національної безпеки.
26. Призначення стратегій, як керівних документів у сфері національної безпеки.
27. Обґрунтуйте наявність ієрархії: концепція – доктрина – стратегія і чим вона обумовлена?
28. Цілі стратегічного управління у сфері національної безпеки.
29. Суб'єкти та схема стратегічного управління у сфері національної безпеки.
30. Чинники, які зумовлюють необхідність підвищення ефективності управлінських рішень з питань забезпеченням національної безпеки України.
31. Форми та результати аналітичної діяльності при стратегічному управлінні у сфері національної безпеки
32. Призначення та структура Паспорта загрози національній безпеці.
33. Яка інформація відображається в Паспорті загрози національній безпеці?
34. Принципова структура та функції Ситуаційного центру в системі стратегічного управління у сфері національної безпеки.
35. Функції суб'єктів стратегічного управління Збройними Силами України.
36. Суб'єкти боротьби з тероризмом в Україні та їх функції.
37. Поняття соціального конфлікту та його сутність.
38. Типологія соціальних конфліктів.
39. Специфіка впливу соціальних конфліктів на національну безпеку.
40. Призначення аналізу соціальних конфліктів.

41. Поняття технологій державного реагування на загрози національній безпеці.
42. Підходи щодо державного реагування на загрози національній безпеці.
43. Методи державного реагування на загрози національній безпеці.
44. Методологічні засади конструювання технологій державного реагування на загрози національній безпеці.
45. Елементи базової моделі міждержавного протиборства.
46. Етапи (стадії) розробки моделі регіональної дезінтеграції держави.
47. Технології врегулювання конфліктних ситуацій.
48. Методи державного реагування на загрози економічній безпеці.
49. Загрози інформаційній безпеці України та заходи щодо їх нейтралізації.
50. Класифікація та стадії НС.
51. Причини виникнення та наслідки НС.
52. Ризики виникнення НС в Україні.
53. Принципи організації державного управління в умовах НС.
54. Управління ризиками у контексті запобігання НС.
55. Організаційно-правові засади державного управління в умовах НС в Україні.
56. Світовий досвід ліквідації наслідків НС.
57. Дайте характеристику режиму повсякденного функціонування органів державного управління.
58. Особливості функціонування органів державного управління в умовах режиму підвищеної готовності.
59. Особливості функціонування органів державного управління в умовах режиму НС.
60. Особливості функціонування органів державного управління в умовах надзвичайного стану.

61. Особливості правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації.
62. Особливості правового режиму у районі проведення антитерористичної операції.
63. Особливості функціонування органів державної влади в особливий період.
64. Перерахуйте основні заходи правового режиму воєнного стану.

Теми рефератів (контрольних робіт)

1. Закономірності та принципи, які характерні для ДУНБ
2. Застосування системного підходу та системного аналізу у процесі ДУНБ.
3. Рівні соціального збурення (невдоволення), як індикатор загроз національній безпеці.
4. Принципи побудови та механізм функціонування системи формування та узгодження соціальних інтересів.
5. Режими функціонування системи ДУНБ.
6. Концепція вимушеної раціональності у процесі ДУНБ.
7. Проблема формалізації процесу прийняття управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки.
8. Модель інформаційного механізму прийняття рішень з питань забезпечення національної безпеки.
9. Система пошуку балансу інтересів людини, суспільства та держави.
10. Функції та критерії ефективності ДУНБ.
11. Основи інституційно-цивілізаційної парадигми формування механізму забезпечення національної безпеки
12. Ієрархія концепцій, доктрин та стратегій при стратегічному управлінні у сфері національної безпеки
13. Критерії ефективності стратегічного управління у сфері національної безпеки

14. Інформаційно-аналітичне супроводження управлінських рішень з питань забезпеченням національної безпеки України.

15. Види та структура аналітичних документів, які розробляються при стратегічному управлінні у сфері національної безпеки.

16. Розробка Паспорту загроз національній безпеці у політичній сфері.

17. Розробка Паспорту загроз національній безпеці в економічній сфері.

18. Розробка Паспорту загроз національній безпеці у воєнній сфері.

19. Принципи організації ДУНБ в умовах надзвичайних ситуацій та воєнного стану.

20. Ситуаційне та системне стратегічне управління у сфері національної безпеки

21. Особливості організації та функціонування Ситуаційних центрів.

22. Організація стратегічного управління Збройними Силами України.

23. Система протидії тероризму в Україні.

24. Причини соціальних конфліктів в Україні.

25. Технології державного реагування на загрози національній безпеці.

26. Силкові та мирні методи врегулювання соціальних конфліктів в умовах сучасної поліконфліктної ситуації в світі.

27. Врегулювання внутрішньодержавних соціальних конфліктів в контексті забезпечення національної безпеки.

28. Врегулювання міжнародних соціальних конфліктів в контексті забезпечення міжнародної безпеки.

29. Конструювання технологій державного реагування на загрози національній безпеці.

30. Модель міждержавного протиборства.

31. Модель регіональної дезінтеграції держави.

32. Причини виникнення та наслідки НС в Україні.

33. Організація державного управління в умовах НС.

34. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державного управління за умов надзвичайного стану.

35. Аналіз зарубіжного досвіду реформування ЦЗ та можливості його застосування в Україні (Можливо обрати окрему країну).
36. Режими функціонування органів державної влади в умовах НС.
37. Правовий режим у районі проведення антитерористичної операції
38. Функціонування органів державної влади в особливий період.
39. Шляхи удосконалення організаційно-правових засад державного управління в умовах НС в Україні.
40. Особливості прогнозування НС природного та техногенного характеру.
41. Шляхи вдосконалення взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в умовах НС.
42. Оцінка впливу процесів глобалізації на розвиток державного управління в умовах НС.
43. Нормативно-правове забезпечення діяльності ЄДСЦЗ.
44. Кодекс цивільного захисту України: функції, завдання, проблеми практичної імплементації

Рекомендована література

1. Арнольд В.И. “Жесткие” и “мягкие” математические модели. – М.: МЦНМО, 2000. – 32 с..
2. Атаманчук Г.В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы): Учеб. пособ. / Г.В.Атаманчук. - М.: ОАО НПО “Экономика”, 2000. – 302 с.
3. Бакуменко В.Д. Формування державно-управлінських рішень: Проблеми теорії, методології, практики: Моногр. / В.Д. Бакуменко. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.
4. Возжеников А.В. Общая теория национальной безопасности: Учебн. / А.В.Возжеников, Н.В.Кривельская, И.К.Макаренко и др; под общ. ред. А.А.Прохожаева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.

5. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / состав.: Г.П.Сытник, В.И.Абрамов, В.Ф. Смолянюк и др.; под общ. едакцией Г.П.Сытника. – К.:НАДУ, 2012.-496 с.

6. Державне реагування на загрози національним інтересам України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання: матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого 2014 р.) / за ред. К.О. Ващенко, Г.П. Ситника. – К.: НАДУ, 2014. – 170 с.

7. *Клименко Н.Г.* Державне управління в умовах надзвичайних ситуацій : навч. посіб. / Н.Г. Клименко – К. : Вид-во НАДУ, 2014. – 224 с.

8. *Козбаненко В.А.* Государственное управление: основы теории и организации: Учеб. – М.: Статут, 2000. – 912 с.

9. *Кокошин А.А.* Стратегическое управление: теория, исторический опыт, сравнительный анализ, задачи для России: Моногр. / А.А. Кокошин. - М.: МГИМО, 2003. – 528 с.

10. Конфліктологія: підручник / [Є. Д. Скулиш та ін.]. – Київ : Артек, 2015. – 373 с.

11. *Кудряченко А.* Зростання можливостей та шляхи впливу аналітичних центрів на діяльність владних інститутів. –Офіційний сайт НІСД // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/november08/13.htm>.

12. *Матвієнко В.Я.* Соціальні технології: Моногр. / В.Я. Матвієнко. - К.: Укр. пропілеї, 2001. - 446 с.

13. Методика реагування на виклики, небезпеки та загрози національній безпеці держави : навч. посіб. / [авт. кол. : В. Ю. Богданович, А. І. Семенченко, Д. Я. Кучма, А. В. Дацюк]. – К. : НАДУ, 2009. - 40 с.

14. *Новицький Г.В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України /Г.В.Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.

15. *Прохожаев А.А.* Теория развития и безопасность человека и общества / А.А.Прохожаев. М.: Ин-октаво, 2006. – 288 с.

16. *Ситник Г.П.* Державне управління національною безпекою України (теорія і практика): монографія / Г.П. Ситник. – К : НАДУ, 2004. – 408 с.

17. *Ситник Г.П.* Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. К.:НАДУ, 2012. – 344 с.
18. *Эдоус М.* Методы принятия решений / М.Эдоус, Р. Стэнфорд. - М.: Изд-во ЮНИТИ, 1997. – 590 с.
19. *Яновский Р.Г.* Глобальные изменения и социальная безопасность: монографія / Р.Г. Яновский. - М.: Akademia, 1999. - 359 с.

РОЗДІЛ 5

ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ

Глава 11. Концептуальні засади державної політики національної безпеки

11.1. Прогнозування та оцінювання державної політики національної безпеки

Прогнозування державної політики національної безпеки. Державна політика національної безпеки (політика НБ) є важливим чинником збереження цілісності та забезпечення безпечного розвитку держави, а в міжнародному вимірі – міжнародної стабільності та безпеки. Багато фахівців під державною політикою розуміють сукупність дій, заходів, закладів (установ, інститутів) органів державної влади, за допомогою яких забезпечується збереження цілісності суспільства, суспільний прогрес, дотримання балансу інтересів людини, суспільства та держави.

З огляду на сказане, розробка та реалізація ефективної політики НБ є складною проблемою, оскільки її розв'язання передбачає комплексний аналіз та врахування сукупності політичних, економічних та інших чинників, які здійснюють визначальний вплив на формування та реалізацію національних інтересів, а й визначення та досягнення взаємопов'язаних цілей, зумовлених необхідністю захисту: природного середовища, як основи буття людини, її прав та свобод; статусу, функціональних ролей та самобутності соціальних груп; духовних та матеріальних цінностей суспільства; державного суверенітету та територіальної цілісності держави.

Крім того, сучасне розуміння сутності національної безпеки передбачає врахування чинників, які зумовлюють більш широкий погляд політику НБ.

По-перше, проблема забезпечення безпеки будь-якої країни, охоплює не тільки воєнні, а й економічні та політичні чинники, вирішення питань історичної та національної ідентифікації, забезпечення внутрішньополітичної стабільності та налагодження дружніх міждержавних відносин тощо.

По-друге, останні десятиріччя показали безперспективність виснажливої конфронтаційної логіки у відносинах між народами та країнами.

По-третьє, зіткнення національних інтересів, економічне, культурне та політичне суперництво не стало менш жорстким після розпаду соціалістичної системи.

По четверте, політика НБ має бути скерована на освоєння сучасних форм світового цивілізаційного процесу з урахуванням національної історичної спадщини та процесів глобалізації, які потребують творчого осмислення в практиці державного будівництва, тобто не варто копіювати шлях національного розвитку, який пройшли інші країни.

По-п'яте, більш небезпечним стає політичний, економічний, культурний, інформаційний тиск з боку провідних країн світу.

По-шосте, набули рис міжнародного характеру такі загрози національній безпеці як тероризм, корупція, організована злочинність тощо.

По-сьоме, в країнах, де повільно здійснюються політичні, економічні та інші назрілі реформи, як правило, має місце політична роздробленість суспільства та значне його розшарування за рівнем доходів.

По-восьме, розвиток демократичних основ державності відбувається одночасно із суперечливими процесами ринкових реформ та формуванням нової соціальної структури суспільства.

Є всі підстави стверджувати, що нерозуміння сутності національної безпеки, недостатнє врахування вказаних чинників, відсутність кваліфікованого аналізу та прогнозування політики НБ і, як наслідок - ефективних механізмів впливу на чинники, які визначають ступінь досягнення національних цілей, є серед причини того, що вказана політика в Україні залишається фрагментарною, суперечливою та непослідовною. Разом з тим, однією із

причин відсутності якісного аналізу та прогнозування політики НБ є недостатня кількість відповідної методичної та наукової літератури, а також висококваліфікованих фахівців з державного управління у сфері національної безпеки.

Незважаючи на досить широкий вжиток політиками таких понять як “державна політика національної безпеки”, “національні інтереси” та інших із арсеналу понятійно-категорійного апарату теорії національної безпеки, проблемні питання забезпечення кваліфікованого аналізу та прогнозування вказаної політики, визначення її місця та ролі в системі державного управління, не знайшли належного висвітлення у вітчизняній літературі. Внаслідок цього життєво важливі проблеми суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій українського суспільства, захисту та просування національних інтересів, стають предметом дослідження та обговорення, як правило, тоді, коли вони вкрай загострилися, коли кризова ситуація переростає в кризу, а більшість уявлень про ефективну політику НБ, ґрунтуються на логіці – “краще бути здоровим і багатим, ніж бідним і хворим”.

Разом з тим, досвід інших країн свідчить, що проблемні питання щодо реалізації національних інтересів, мають розглядатися ще на стадії їх зародження, а технології розробки та реалізації політики НБ мають інтегрувати всі компоненти політичної активності держави та базуватися на надійних теоретичних засадах та історичному досвіді, що дозволяє здійснити системний аналіз проблемних питань, які виникають в процесі розробки вказаної політики та обґрунтувати раціональні варіанти шляхів її реалізації.

Варто також зазначити, що визначені на законодавчому рівні основні напрями політики НБ не слід ототожнювати з реальною політикою національної безпеки, оскільки закони є нормативними актами, які є менш перемінливими, ніж реальна державна політика. Основні положення законодавчих актів визначають своєрідний дороговказ, генеральну лінію, але для тих, хто здійснює аналіз та прогнозування політики НБ, хто готує та реалізує практичні рекомендації щодо вказаної політики, цього недостатньо.

По-перше, політика НБ, не обов'язково є дія для розв'язання якоїсь проблеми, оскільки утримання від тієї чи іншої дії, це також політика. Відомо, що не тільки ігнорування загроз національній безпеці призводить до затяжних конфліктів, територіальних, матеріальних та інших втрат, до аналогічних наслідків призводить і переоцінка ступеня загроз, тобто реакція на загрози має бути адекватною.

По-друге, законодавча влада не є єдиним джерелом політики НБ, оскільки порядок денний щодо захисту національних інтересів визначається, як правило, Главою держави та органами виконавчої влади, тобто механізми розробки та реалізації політики НБ (стратегічного аналізу, прогнозування, планування, моніторингу тощо) склалися у виконавчій владі.

По-третьє, варіанти політики НБ відображають усвідомлену суспільну проблему, яка й є основною мотиваційною причиною виникнення варіантів політики, тобто суперечки навколо тієї чи іншої політики часто зводяться до різного тлумачення проблеми і чи є вона взагалі. При розробці політики НБ це проявляється при визначенні національних цілей, їх пріоритетності, оцінки засобів, способів та загроз щодо їх досягнення.

По-четверте, при формуванні та реалізації політики НБ представницька, виконавча та судова влади не можуть мати, так би мовити, "власних політик", оскільки ця політика має мету створення належних умов для реалізації національних інтересів, тобто об'єктивно має консолідувати органи державної влади та суспільство.

Проблема розробки та впровадження ефективної державної політики належать до слабо структурованих, що не дозволяє адекватно описати її аналітичними (математичними) методами й зумовлює необхідність використання методів аналізу політики, в основі яких застосування інтелекту, яке спирається на досягнення природничих та суспільних наук.

В аналізі політики найважливіша роль відведена оцінці впливу управлінських рішень на суспільство, що передбачає постановку проблеми та визначення мети (цілей), вибір та оцінку управлінських альтернатив, критеріїв

їх реалізації, а також моделювання з метою прогнозування можливих наслідків реалізації вибраної альтернативи. При цьому застосування виключно математичних методів при розробці держаної політики, пов'язано зі складностями не тільки методичного характеру, зокрема:

не завжди система понять, що використовується, є достатньою для формалізації управлінської проблеми, вона може бути не чіткою та суперечливою (часто необхідно враховувати низку суб'єктивних моментів та об'єктів, які не піддаються розчленуванню, а також ступінь невизначеності та значний динамізм суспільних процесів, відсутність необхідної інформації);

математичні методи висувають вимогу до учасників дослідження державної політики (представників економічних, політичних, фізико-математичних наук та інших наук) щодо необхідності спеціальної міждисциплінарної підготовки, що потребує додаткового фінансування та часу;

обробка інформації математичними методами потребує додаткового фінансування, відповідної матеріально-технічної бази та значного часу.

Як зазначалося, одним із підходів щодо дослідження слабо структурованих проблем є оптимальне поєднання методів суспільних та математичних методів. Застосування цього підходу при аналізі та прогнозуванні політики НБ дає змогу суттєво підвищити ефективність досліджень, забезпечити необхідну точність результатів, зокрема, математичні методи дозволяють виокремити не дуже очевидні взаємозв'язки між суб'єктами внутрішньополітичних та міжнародних відносин, визначити приховані ресурси, можливості оптимізації взаємодії суб'єктів системи ДУНБ, які необхідні для уточнення найбільш імовірних сценаріїв розвитку ситуації та розробки відповідних управлінських стратегій.

Загальновідомо, що політика НБ формується під прямим та опосередкованим впливом значної кількості взаємопов'язаних та суперечливих факторів, що породжує низку проблем щодо її аналізу та прогнозування, зокрема, часто мають місце досить суперечливі результати аналізу проблемних питань щодо реалізації національних інтересів та діаметрально протилежні

підходи щодо їх вирішення. Наприклад, визначення національних інтересів, засобів, способів та загроз щодо їх реалізації може мати яскраво виражений політизований характер, оскільки одні й ті ж чинники можуть розглядатися різними політичними силами, як загрозливі, або навпаки, як сприятливі для реалізації вказаних інтересів.

При прогнозуванні політики НБ доцільно розрізняти два види прогнозування: *політичне* та *стратегічне*.

Політичне прогнозування, передбачає *ситуативний аналіз* тенденцій, процесів, інтересів суб'єктів забезпечення національної безпеки, їх взаємодії й відображає можливий стан реалізації національних інтересів у короткотерміновій перспективі (1-3 роки). Політичний прогноз тісно пов'язаний з політичними коментарями, які інтерпретують разове прийняття політичного рішення та його наслідки для національної безпеки. Характерним для цього виду прогнозування є екстраполяція існуючих тенденцій.

Стратегічне прогнозування враховує *довгострокові* тенденції та загальну динаміку системи національної безпеки, що зумовлює необхідність врахування принципів та моделей поведінки суб'єктів забезпечення національної безпеки, які сприятимуть досягненню бажаного стану щодо реалізації національних інтересів у довгостроковій перспективі. Стратегічний прогноз, як правило, обґрунтовує необхідні ініціативи в політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах, практична реалізація яких має мету досягнення бажаного прогнозованого майбутнього, що, в свою чергу, передбачає формування та досягнення певної сукупності довгострокових національних цілей.

Разом з тим, принципово важливим є те, що політичний прогноз (прогнозування короткотермінових кризових ситуацій) сприяє кращому розумінню того, які дії мають бути здійснені суб'єктами системи ДУНБ у довгостроковій перспективі. Оскільки стратегічний прогноз політики НБ залежить від намірів політичного керівництва, які під тиском тих чи інших обставин можуть змінюватися, то визначальною вимогою до вказаного прогнозу є забезпечення його достатньої адаптивності до умов реалізації

національних інтересів, які в сучасному світі швидко змінюються, а також виявлення та системний аналіз ризиків невідповідності результатів прогнозу вказаним умовам.

В Україні впродовж років незалежності політичні та економічні процеси характеризуються відсутністю їх довгострокової спрямованості, із-за чого будь-який прогноз може бути тільки короткостроковим (політичним), що, безумовно, унеможливорює стратегічне прогнозування. Головною причиною є те, що уявлення про "бажаний майбутній стан" суспільства, держави, її місця в міжнародній спільноті, тощо є досить різним у головних акторів, які періодично змінюють один-одного на політичній сцені.

Разом з тим, останнім часом поряд державними структурами, які відповідають за інформаційно-аналітичне забезпечення українського політикуму, виникло багато неурядових експертно-аналітичних центрів, які виконують різні види робіт, від аналізу передвиборчої ситуації та планування виборчих кампаній до розробки стратегій розвитку країни на довго- та середньострокову перспективу, а динамічні суспільно-політичні процеси спровокували появу чисельних політичних коментарів та прогнозів стосовно поточної політики, міжнародних відносин тощо, але варто зазначити, що:

більшість прогнозів так і не знайшли свого підтвердження на практиці, а політичні рішення, як правило, приймаються інтуїтивно, без врахування можливих наслідків для суспільства та держави;

часто у ролі аналітиків та експертів виступають політтехнологи, журналісти, досить посередні політики, які своєю некомпетентною працею дискредитують суть політичного аналізу та прогнозування політики НБ.

Врешті-решт, в Україні політичний аналіз та прогнозування, як професійна діяльність, знаходяться у стадії становлення та не стали невід'ємним елементом розробки та впровадження політики НБ, тому вдосконалення методологічної бази аналітичних досліджень, формування на цій основі відповідних стандартів, як передумова розробки адекватної стратегії прийняття управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки,

набуває особливої актуальності. З іншого боку, очевидно, що політичний аналіз та прогнозування політики НБ успішно розвиватимуться тоді, коли буде сформовано відповідний запит на аналітичну продукцію. На жаль, в Україні сучасна політична еліта потребує експертно-аналітичних розробок переважно тих проблем, які стосуються внутрішньополітичної боротьби, про що свідчить різке зростання потреби в експертно-аналітичних послугах саме в період виборчих компаній.

Таким чином, для забезпечення національної безпеки пріоритетним завданням є стратегічне планування на основі довгострокового прогнозування, а не розробка пропозицій щодо поточних управлінських рішень, їх якості та оперативності, тобто більш важливими є не висновки та рекомендації аналітиків-експертів, які прораховують варіанти розвитку ситуації за принципом надання інформації «сьогодні-на-сьогодні», а розробка довгострокових прогнозів розвитку тих чи інших ситуації та управлінських стратегій щодо адекватного реагування на них.

Це означає, що для України науково обґрунтовані довгострокові прогнози для різних сфер життєдіяльності суспільства та адекватні стратегії дій суб'єктів системи ДУНБ, розроблені у контексті забезпечення національної безпеки, є життєво важливим чинником виживання держави, а головною умовою формування відповідного запиту з боку політичної еліти на таку аналітичну продукцію є розвиток культури прийняття державно-управлінських рішень. Основними ж чинниками становлення вказаної культури є вирішення таких завдань: формування консенсусу еліт та суспільства щодо стратегічних пріоритетів суспільного розвитку та державного будівництва; забезпечення належної фінансової та матеріальної підтримки діяльності аналітичних структур з боку влади та бізнес-груп; подолання закритості та непрозорості процедури підготовки та прийняття державно-управлінських рішень; активізація зацікавленості органів державної влади в послугах незалежних аналітичних структур.

Актуальним завданням для України залишається також підготовка фахівців з прикладного політичного аналізу та прогнозування, оскільки в трансформаційних суспільствах застосування загальновідомих методів політичного аналізу та прогнозування наштовхується на значні труднощі. Однією із причин цього є *нелінійний* характер суспільно-політичних та соціально-економічних процесів у таких суспільствах, що зумовлює необхідність творчого переосмислення існуючих методів політичного аналізу та прогнозування та їх адаптації для дослідження вказаних процесів, а це під силу тільки висококваліфікованим експертам та аналітикам з питань забезпечення національної безпеки.

Таким чином, без підготовки висококваліфікованих експертів та аналітиків з питань забезпечення національної безпеки неможливо подолати ситуацію, коли принципові політичні рішення щодо життєво важливих національних інтересів приймаються не на основі результатів аналітичних досліджень та експертних оцінок, а є наслідком виключно політичних домовленостей, ідеологічних уподобань тощо. Експертно-аналітичні знання мають використовуватися для пошуку шляхів та створення належних умов для реалізації національних інтересів, а не для обслуговування інтересів політичних еліт. Необхідно невідкладно подолати ситуацію, коли вказані інтереси формуються та реалізуються не завдяки експертному знанню та політичній аналітиці, а іноді навіть всупереч їм.

Варто також зазначити, що зміна структури системи національних інтересів та загроз щодо їх реалізації неминуче призводить до зміни політики НБ, що, із-за обмеженості в ресурсах, які можуть бути спрямовані на вирішення завдань забезпечення національної безпеки, може створити певну напруженість та непослідовність як при визначенні стратегічних напрямів політики, так і при її реалізації. Будь-яка держава не може одночасно приступити до вирішення проблемних питань щодо забезпечення національної безпеки, оскільки обмеженими є як її ресурси, так способи їх використання, що зумовлює необхідність визначення пріоритетних національних цілей, які при розробці

політики НБ мають розглядатися крізь призму реалізації геополітичних інтересів держави, забезпечення її суверенітету, внутрішньополітичної стабільності та прогресивного соціально-економічного розвитку.

Врешті-решт, при розробці політики НБ головна увага має бути зосереджена на результатах стратегічного аналізу, її реалізація має вирізнятися жорстким прагматизмом при захисті життєво важливих національних інтересів, а наукове супроводження вказаної політики має бути предметом постійної уваги учених, оскільки проблема забезпечення національної безпеки має комплексний характер. При цьому рішення, які приймаються при розробці та реалізації політики НБ обов'язково мають враховувати наслідки їх реалізації у середньо- та довгостроковій перспективі, суспільну підтримку, ресурсні можливості, вирішення завдань духовного, культурного та матеріального розвитку, планування та здійснення відповідних зовнішньополітичних акцій.

Оцінювання політики НБ. Чинним законодавством визначені потенційні та реальні загрози реалізації національним інтересам України, але, з одного боку, умови формування національних інтересів та загрози щодо їх реалізації досить швидко змінюються, а з іншого, на нормативному рівні не визначено критерію ідентифікації (розмежування) вказаних загроз на потенційні та реальні. Внаслідок цього актуальним завданням суб'єктів системи ДУНБ є оцінювання політики НБ крізь призму результатів аналізу процесів, що відбуваються у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави, а саме прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників та конфліктів, причин їх виникнення та наслідків для реалізації національних інтересів.

При оцінюванні політики НБ основними **предметами** аналізу є: потреби розвитку та самозбереження держави (у концентрованому вигляді вони знаходять своє відображення у сукупності пріоритетних національних інтересів, цілей та завдань); суспільно-політичні, соціально-економічні процеси та інститути (в контексті дослідження їх впливу на формування та реалізацію національних інтересів, а також на розвиток загроз для національної безпеки);

ефективність реалізованих управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки.

При оцінюванні політики НБ особливої уваги заслуговує стратегічний рівень ДУНБ, оскільки на цьому рівні приймаються найважливіші політичні та управлінські рішення, які знаходять своє відображення у відповідних законах, концепціях, стратегіях, державних програмах тощо, тобто рішення, які визначають мету, концептуальні засади, пріоритети та головні завдання вказаної політики. На цьому ж рівні, як правило, виникають і проблемні питання, від успішного вирішення яких суттєво залежить розв'язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки. Серед цих питань, зокрема: визначення пріоритетних цілей національного розвитку; необхідність виявлення та врахування неформальних правил та норм, які здійснюють вплив на прийняття стратегічних рішень; прийняття рішення щодо врахування при розробці політики НБ тих чи інших результатів прогнозу змін умов реалізації національних інтересів або ж рішення щодо необхідності проведення більш ретельних досліджень вказаних умов.

Крім того, процес оцінювання політики НБ передбачає комплексний аналіз: стану реалізації життєво важливих національних інтересів, зокрема, щодо забезпечення територіальної цілісності та державного суверенітету; джерел (суб'єктів) та характеру загроз національним інтересам; можливостей щодо досягнення пріоритетних цілей, у тому числі щодо адекватної відповіді на загрози вказаним цілям.

Сьогодні головними суб'єктами міжнародних відносин залишаються держави, розуміння поведінки яких при оцінюванні політики НБ неможливе без з'ясування їх цілей, засобів та стратегій, вибір яких значною мірою зумовлений концептуальним підходом, який лежить в основі обґрунтування зовнішньої та внутрішньої державної політики.

Так, у руслі концептуальних підходів *класичного реалізму* держава розглядається як унітарна політична одиниця, для якої природнім є раціоналізм при визначенні цілей та ухваленні рішень, а політика та етика розмежовується. На

думку ж *неореалістів* розмежування цілей, пов'язаних з реалізацією національних інтересів та цілей, наріжним каменем яких є дотримання етичних принципів, норм та цінностей, є недоцільним.

Представники *неоліберальних* підходів вважають, що глобалізація висунула на провідне місце такі абсолютні цілі, як нові правила міжнародної поведінки та способи організації міжнародних, ринкових, економічних і соціально-політичних інститутів, тобто для них пріоритетними є цілі економічної, фінансової та "людської" природи (ідентичність, демократичні цінності тощо), а охорона держави від нападу ззовні відходить на другий план, поступаючись її відкритості (інвестиції, переміщення капіталів тощо). Неоліберали часто наголошують, що фінансова нестабільність, зростання бідності, недотримання прав людини, забруднення довкілля, збройні конфлікти тощо в країні, безпосередньо впливають на безпеку в регіоні, із-за чого можливості щодо реалізації національних інтересів знаходиться в площині міжнародного співробітництва та спільного розв'язання наявних проблем.

В кінцевому підсумку, неореалісти та неоліберали передусім аналізують чинники матеріального характеру. Для неореалістів це сила, влада, що пов'язані з примусом та обмеженням на міжнародній арені, а для неолібералів, це намагання отримати економічні вигоди за рахунок співпраці між державами в умовах зростаючої взаємозалежності та глобалізації.

На основі критичного аналізу підходів неореалістів та неолібералів у другій половині 1970 рр. набув розповсюдження *неоідеалізм*. Більшість його прихильників наполягають на тісній взаємодії між матеріальними та ідеальними факторами. Вони стверджують, що держави визначають загрози не тільки в залежності від матеріальних можливостей інших держав, але й від їхніх намірів, тобто, на їх думку, завжди існує "плюралізм змістів та ідентичностей". Представники неоідеалізму відмовляються від підходів, згідно з якими ідеї використовуються як засіб для маніпулювання способами, за допомогою яких держави визначають свої інтереси та цілі, оскільки переконані, що на ідеї впливають матеріальні фактори.

Таким чином, головним завданням моніторингу політики НБ є пошук відповіді на питання: настільки задекларовані державою цілі адекватні національним інтересам та визначення ступеня їх досягнення, а у процесі оцінювання вказаної політики, головним завданням є отримання знання щодо цілей та стратегій держав, які значною мірою обумовлені концептуальним підходом, що лежить в основі їх зовнішньої та внутрішньої політики, і на цій основі передбачення їх поведінки.

11.2. Чинники, які здійснюють вплив на політику національної безпеки України та її основні завдання

Чинники, які здійснюють вплив на політику НБ України. Як показано вище, погляди щодо шляхів забезпечення національної безпеки можуть бути різними, остаточні ж рішення завжди залежать від наявних у держави засобів та допустимих способів їх використання, а їх перелік залежать від чинників, які здійснюють вплив на політику захисту національних інтересів.

Основна частина засобів та способів реалізації національних інтересів, які визначають суть політики НБ, є елементи влади держави, які можуть бути застосовані у зовнішній та внутрішній політиці, а саме природні та соціальні елементи, які є відносно специфічними для кожної країни. До першої групи, зокрема, належать особливості географічного положення, територія, склад, структура та чисельність населення, природні ресурси, а до другої - політичні, економічні, воєнні, інформаційні та інші можливості. В кінцевому підсумку різні варіанти політики НБ та сценарії їх реалізації будуть передбачати ті чи інші способи використання наявних у держави засобів (ресурсів). При цьому, як правило, особливої уваги заслуговують варіанти та сценарії, які відрізняються підвищеною небезпекою стосовно реалізації життєво важливих національних інтересів, а також ситуації, коли є досить різні (альтернативні) думки щодо способів реагування на вказані загрози.

Сьогодні політика НБ держав спрямована на пошук надійних партнерів та стратегічних союзників в економічній, політичній та інших сферах, має місце намагання модернізувати існуючі системи колективної безпеки, знайти компромісні варіанти розв'язання накопичених проблем безпечного розвитку, але при цьому спостерігається намагання максимально зберегти державний суверенітет.

Разом з тим світовому простору притаманна нестабільність, зумовлена намаганням деяких країн переглянути існуючі кордони та перерозподілити сфери впливу, економічною глобалізацією, "міксерізацією" культурно-цивілізаційних орієнтацій етносів та народів, іншими чинниками. Україна ж традиційно перебуває під потужним впливом інтересів провідних держав, спрямованість яких часто не співпадає, що породжує об'єктивні труднощі при формуванні та реалізації її зовнішньої та внутрішньої політики, оскільки в українському суспільстві відсутня належна єдність та консолідованість позицій стосовно принципів, підходів і навіть базових цінностей, які мають визначати основи політики НБ.

З огляду на сказане, визначальний вплив на формування та реалізацію політики НБ України здійснюють такі чинники:

суперечливий процес формування національно-культурної ідентичності, який відбувається в умовах значних економічних диспропорцій у розвитку регіонів України, політичних спекуляцій навколо наявних соціокультурних відмінностей, використання у боротьбі за владу лідерами політичних партій та блоків конфліктних тем, що призводить до поглиблення суперечностей та формує загрозу цілісності України;

слабкість українських інституцій в питаннях пошуку консенсусу, необхідного для окреслення шляхів подальшого розвитку;

неузгодженість та відсутність системності в діях органів державної влади при розробці політики НБ, неефективність моніторингу за виконанням прийнятих рішень, які, окрім того, часто є неадекватними загрозам національним інтересам;

характер, цілі, завдання регіональних структур колективної безпеки (передусім НАТО та ОКДБ) та міра співпраці держави з ними;

значна залежність від поставок енергоресурсів та зовнішніх ринків збуту вітчизняної продукції при одночасному перетворенні України на ринок збуту товарів та послуг інших країн;

формування нових суспільно-політичних та соціально-економічних відносин, що супроводжується диференціацією українського суспільства та очікуванням значного зниження рівня добробуту переважної частини населення;

національні особливості економічного розвитку та спроби прискорити інтеграцію України в міжнародну економічну систему⁵⁹;

незавершеність назрілих реформ із-за невідповідності значної маси керівників, недосконалості правової бази, психологічного несприйняття частиною населення ринкових перетворень, зростання недовіри до влади через неналежне виконання законодавства та хабарництво;

зростання корупції та організованої злочинності в економічній сфері і, як наслідок, низька інвестиційна привабливість держави та її готовність функціонувати в умовах жорсткої конкуренції;

зростання ймовірності виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та соціального характеру;

зниження обороноздатності держави із-за відсутності системного підходу при реформуванні оборонно-промислового комплексу та Збройних Сил України;

зростання загрози ескалації "заморожених" конфліктів та виникнення територіальних конфліктів між Україною та суміжними країнами із-за незавершеності договірно-правового оформлення державного кордону;

⁵⁹ Порушення цих зв'язків і повільна інтеграція України в міжнародну економічну систему загальмували її розвиток, призвели до падіння виробництва, деградації технологічного потенціалу. Якщо наприкінці 80-х років ХХ століття питома вага її економіки у світовій була близько 2%, то сьогодні менше 0,2%.

невирішеність низки проблемних питань щодо державного будівництва та суспільно-політичного розвитку, що стимулює втручання у внутрішні справи з боку інших держав;

незбалансованість інтересів та створення віртуальних соціальних груп, зосереджених на власних корпоративно-бізнесових інтересах, а не на проблемі забезпечення національної безпеки, тобто відсутність бажання частини населення узгоджувати свої інтереси з інтересами держави.

Серед особливостей політики НБ України, зокрема, наступні.

По-перше, історична та культурна спадщина сприяють тому, щоб політика НБ України була зорієнтована на цінності світового співтовариства та одночасно відображала національні інтереси. Україна є однією з найбільших європейських держав, а її географічне розташування та потенційні можливості робить її такою, що кожна інша держава має стосовно неї свій інтерес.

З огляду на сказане, принципово важливим є недопущення перетворення України на об'єкт маніпуляцій провідних країн, уникнення тиску з метою корегування її політики в бажаному для них напрямку. Для цього при розробці та формуванні політики НБ Україні необхідно враховувати у сфері життєво важливих національних інтересів яких країн вона перебуває і якими є вказані інтереси, тобто вона постійно має ідентифікувати структуру та направленість цих інтересів для оцінки геополітичних реалій, які повинні визначати позицію держави на тих чи інших напрямках вказаної політики. Зокрема, це стосується і так званих “європейських цінностей та стандартів”, які сформувалося у Західному світі, які визначають структуру національних інтересів, а відтак і суть зовнішньої та внутрішньої політики країн-членів ЄС.

Досягнення вказаних стандартів політичним керівництвом України визначено як стратегічний пріоритет, але варто зазначити, що в країнах, де культурно-цивілізаційний компонент нації та державності століттями формувався під впливом інших цивілізацій, вказані цінності та стандарти можуть розумітися по-різному. Наприклад, загальновідомі ідеї Н. Макіавеллі, які лежать в основі систем соціального управління у Західному світі, базуються

на врахуванні передусім *соціально-психологічних* закономірностей поведінки людей, їх *індивідуальних* потреб (прагнень), й, відповідно, визначальним пріоритетом державної політики є захист приватної власності. Концепції соціального управління китайського філософа Конфуція просякнуті ідеєю поєднання *політики* та *моралі*, а у православному світі вони ґрунтуються переважно на ідеї деякої *спільної мети* та *колективізму*. З огляду на сказане, політична, етнічна, конфесійна, соціальна різнобарвність, корпоративні вимоги окремих груп українського суспільства породжують значні труднощі щодо запровадження на вітчизняних теренах “європейських цінностей та стандартів”, які сформувалося у Західному світі, що має бути враховано при розробці політики НБ.

По-друге, важливим чинником, що визначає особливості формування та реалізації політики НБ України є те, що майже всі її державні інститути тією чи іншою мірою успадкували та поєднують стереотипи радянської, американізованої західної та української емігрантської управлінської культури. Наприклад, "політичні ознаки" були незмінною рисою призначень на відповідальні пости в СРСР, тому часто призначали на посади людей, які були неспроможні виконувати свої функціональні обов'язки, головним було щоб кожен відчував - він обіймає посаду не за правом, а з милості керівництва. Іншими словами, головною умовою просування по службі був не професіоналізм, а вміння задовольнити бажання керівництва, яке призначає та може усунути з посади.

В Україні так і не вдалося досягти незалежності формування апарату управління від політичного керівництва, тобто адміністративного управління від політичного управління, оскільки після зміни політичного керівництва держави, відбувається не тільки зміна міністрів, а й більшої частини глав держадміністрацій та управлінського апарату. Ці зміни, як правило, здійснюються під гаслами необхідності чергового реформування на загальнодержавному та галузевому рівнях, впровадження демократичних основ врядування, розвитку ринкової економіки тощо та невідкладно призводить до

"тотального перезавантаження" управлінського апарату, що, в свою чергу, породжує тимчасовість у роботі управлінського апарату, безвідповідальність, апатію серед державних службовців, нищить "інституційну пам'ять" - фундамент державного управління і, таким чином, не сприяє обґрунтованості, послідовності та цілеспрямованості політики НБ.

По-третє, було розпочато та не завершено низку важливих реформ, а деякі взагалі залишилися на папері, зокрема, не завершено формування інститутів відкритого ринку, не відбудована відповідна ринковим умовам система соціального захисту, не створені надійні організаційно-правові та політичні засади сталого розвитку суспільства. Економіка України продовжує залишатися монополізованою, а олігархічний характер сучасного українського капіталізму дозволяє не тільки зберігати жорсткий контроль з боку елітарного прошарку чиновників за бізнесом, а й сприяє зрощуванню вищих чиновників та потужних бізнес-груп. Фактично, українська економіка є різновидом державно-монополістичного капіталізму, що зумовлює її вразливість перед зовнішніми загрозами та породжує суттєві труднощі при формуванні політики НБ, наріжним каменем якої має бути забезпечення балансу інтересів людини (індивіда), суспільства та держави.

По-четверте, лише незначна частина населення змогла добитися успіху у ринковій системі, оскільки національний економічний продукт розподіляється дуже нерівномірно. Із-за цього більшість населення скептично налаштовані щодо подальших змін, що зумовлює значний потенціал соціальної напруженості. На грані бідності знаходиться більша частина вчителів, військових, молодих науковців, державних службовців, молоді, яка має вищу освіту, що не є характерним для інших країн, оскільки бідність людей з високим рівнем освіти підриває стимули до її отримання, не сприяє розвитку високотехнологічних галузей економіки, що породжує реальні загрози національній безпеці й має знайти адекватне відображення у політиці НБ України.

По-н'яте, з моменту набуття незалежності Україна перебуває у стані "цивілізаційного транзиту", але до цього часу в еліти та суспільства відсутнє стратегічне та консолідоване уявлення її майбутнього, шляхів його досягнення, сутнісного розуміння процесів, що відбуваються в Україні та навколо неї, тобто немає однозначної відповіді на запитання: від чого, куди та з якою метою рухається суспільство?". При цьому у суспільній свідомості існують дві основні моделі майбутнього України та способи їх реалізації.

Перша модель, умовно кажучи, –європейська, згідно якої Україна - це держава, інтегрована в європейський простір, просякнутий цінностями ліберальної демократії, і де вона уявляється як частина чогось великого, історично зумовленого та неминучого (європейської економіки, культури тощо). З огляду на це, є надія на безумовну, повну, всебічну підтримку та допомогу Заходу (МВФ, прямі інвестиції, технічна допомога в реформуванні систем управління тощо) щодо практичної реалізації євро інтеграційних прагнень України, тобто набуття нею членства в ЄС.

Другу модель можна назвати модернізаційною, у якій майбутнє України пов'язане головним чином з модернізацією національної економіки, відсутністю жорсткої позиції у зовнішній політиці з тих чи інших принципових питань міжнародного життя та з реформуванням правових засад внутрішньополітичного життя. З огляду на це, розраховується на певну допомогу Сходу (ресурси, ринки збуту продукції тощо) та Заходу (прямі інвестиції, технічна допомога тощо), а головна мета - досягти економічного прориву та на цій основі європейських стандартів життя.

На жаль, у кінцевому підсумку обидві моделі спрямовані на пристосування України до умов сучасного світу, тобто відсутні будь-які спроби державних амбіцій, а саме ствердження її як суверенної, незалежної та впливової європейської держави. Іншими словами, моделі в принципі не передбачають формування унікальної за своєю сутністю ролі, яка необхідна кожній незалежній державі передусім у культурно-цивілізаційному та

політичному аспекті, ролі, без якої будь-яка держава не може відбутися та ствердитися у міжнародному співтоваристві як така.

Перша модель занадто абстрактна, оскільки загальноєвропейські цінності, якщо розглядати їх у контексті формування та розвитку (захисту) національних цінностей, значною мірою є абстракція, а ЄС - це передусім союз націй-держав, характерною особливістю життєдіяльності якого є те, що:

чітко виписані та прийняті усіма членами союзу принципи та процедури, які дозволяють в сучасних умовах у максимально можливій мірі зберігати та примножувати *національні* цінності (у тому числі й за рахунок недопущення збройних конфліктів, які часто мали місце у недалекому минулому);

населення практично всіх країн-членів ЄС має спільну культурно-цивілізаційну основу та історію, коріння, яких сягає глибини віків;

кожна країна-член ЄС, незважаючи на постійну артикуляцію пріоритету спільної мети та "європейських цінностей", залишається, так би мовити, національно-егоїстичною державою (не випадково, національні інтереси часто беруть гору над необхідністю здійснювати спільну європейську політику, навіть у питаннях безпеки та оборони)⁶⁰.

Таким чином культурно-цивілізаційний компонент, який формувався століттями та на якому базуються "європейські цінності", значною мірою відрізняється від того, на якому формувалася культура значної частини населення України, тобто її минуле досить слабко пов'язане з історичною долею країн-членів ЄС, яка окрім того перевершує її історію, як державного утворення, більше ніж на тисячу років. Певні частини території та населення сучасної України перебували у складі деяких європейських країн, але у кращому випадку, вони мали досить обмежені права автономії, а населення не рідко зазнавало значних утисків за релігійними та етнічними ознаками⁶¹. З огляду на сказане, перед тим як інтегруватись у ЄС, Україні необхідно спочатку

⁶⁰ Певною мірою можна стверджувати, що вказаний егоїзм є однією із причин, із-за якої деякі впливові європейські країни в принципі не бачать Україну членом ЄС, бо вона для них досить бідний та далекий за культурою родич.

⁶¹ Сьогодні чомусь ніхто не звертає увагу на те, що у жодному творі нашого генія Т.Г.Шевченко, не має жодного слова про необхідність інтеграції в європейське "культурне середовище".

стати унікальною за своєю суттю європейською державою, бо є небезпека, що українська нація, із-за слабкості власної держави, може просто розчинитися в "загальноєвропейських цінностях".

Реалізація ж другої моделі з великою імовірністю перетворить Україну на сировинний придаток, екологічний смітник Європи та фактично залежну від Російської Федерації державу в економічному та політичному відношенні.

Таким чином, стержнем політики НБ України має бути спрямованість на утвердження її як самостійного гравця на міжнародній арені, а для цього необхідно здійснити кардинальні реформи цивілізаційного характеру, оскільки технологічна відсталість, сировинна залежність, розпорошеність суспільства, сліпе копіювання „європейських цінностей” в остаточному підсумку можуть призвести не тільки до втрати політичного та економічного суверенітету, а й до розпаду держави.

Впродовж останнього десятиріччя першочерговим завданням політики НБ залишається виконання низки заходів щодо підвищення ефективності системи ДУНБ, що передбачає модернізацію двох взаємопов'язаних складових вказаної системи.

Перша складова передбачає вдосконалення загальнодержавного механізму скоординованих дій Президента України та гілок державної влади, спрямованих на розробку та реалізацію державної політики НБ. Ключове місце в цьому механізмі належить Президентові України, який, як глава держави, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності та здійснює загальне керівництво у сфері національної безпеки.

Друга складова передбачає вдосконалення організаційно-правового та ресурсного забезпечення структур сектору безпеки, (збройні сили, розвідка, правоохоронні органи тощо). При цьому вирішення питання щодо забезпечення централізації управління вказаними структурами та координації їх дій, є ключовим, оскільки це головна умова раціонального „розведення” по рівнях управління завдань, компетенцій та відповідальності структур сектору безпеки, забезпечення системності, ефективності та результативності при прийнятті

стратегічних рішень, у тому числі щодо раціонального використання фінансових, матеріальних та інших ресурсів, які виділяються для створення та належного функціонування сектору безпеки.

Окремо варто зазначити, що питання забезпечення централізації політичного, уніфікація адміністративного та належна координація оперативного (військового) управління складовими сектору безпеки мають вирішуватись одночасно, чого, на жаль, за роки незалежності України повною мірою так і не вдалося досягти. Більше того, мали місце розбалансування управління в СЗНБ, намагання з боку політичних сил підмінити національні інтереси корпоративними інтересами фінансово-промислових, недопустима політизація силових структур, необґрунтовані реорганізації, наслідком чого став вплив висококваліфікованих фахівців та наростання хаотичних процесів в цій системі. Силі структури втягувалися в політичне протистояння, питання їх ресурсного забезпечення не вирішувалися, а реформування продовжувало бути безсистемним та неефективним.

Приховані вади неузгоджених між собою реформ складових сектору безпеки особливо яскраво проявились у 2005-2010 р.р. та у 2014 р., коли навіть на стратегічному рівні управління особи, які приймали рішення, часто не мали повної та достовірної інформації про діяльність сектору безпеки, а інколи навіть звинувачували один одного у зраді національних інтересів.

З огляду на викладене вище, першочерговими завданнями політики НБ України в середньо- та довгостроковій перспективі залишатимуться:

чітке розмежування взаємопов'язаних складових управління забезпеченням національної безпеки: ***політичної*** (основне завдання: стратегічне планування та прийняття рішень щодо застосування сил та засобів сектору безпеки), ***адміністративної*** (основне завдання: фінансове та ресурсне забезпечення), ***оперативної*** (основне завдання: створення ієрархій командування та повсякденне управління силами та засобами сектору безпеки);

забезпечення ефективного використання сил та засобів сектору безпеки в різних умовах (мирний час, кризові ситуації, війна) шляхом централізації та

уніфікації адміністративного управління та належної координації оперативного управління в СЗНБ;

вдосконалення системи моніторингу чинників, які породжують загрози життєво важливим національним інтересам, зокрема, державному суверенітету та територіальній цілісності;

врахування національних інтересів при модернізації економіки та процесів, здатних створити загрози в економічній сфері (зростання залежності держави від постачальників енергоносіїв, витіснення держави з традиційних ринків збуту вітчизняної продукції, зниження рівня конкурентоспроможності українських товарів тощо);

виявлення та комплексне врахування чинників, від яких залежить стабільність фінансово-економічної системи та ефективність державної політики, спрямованої на підтримку наукомістких технологій;

комплексний огляд вітчизняного сектору безпеки та ВПК, уточнення їх завдань, реформування та належне ресурсне забезпечення;

зміцнення позиції держави на ринку озброєнь та військової техніки, розширення можливостей військово-технічного співробітництва;

аналіз та моніторинг процесів, що сприяють виникненню або ліквідації конфліктів, потенційним учасником яких може стати держава;

вивчення у суспільній думці ірраціональних ідеологічних схем, у тому числі аналіз та моніторинг процесів, що сприяють виникненню етнічного і релігійного екстремізму та їх врахування при здійсненні зовнішньополітичної діяльності.

Пріоритетним завданням політики НБ України є також підвищення якості експертно-аналітичного супроводження вказаної політики та професійного рівня посадовців, які працюють у секторі безпеки, що зумовлює необхідність суттєвого поліпшення якості та структури професійної підготовки управлінських кадрів для СЗНБ. Це обумовлено тим, що для фахівців, які здійснюють експертно-аналітичну, консультативно-дорадчу та організаційно-розпорядчу діяльність пов'язану із забезпеченням національної безпеки,

принципово важливим є системне розуміння процесів, що відбуваються в суспільстві, знання теорії національної безпеки та державного управління, проблем, пов'язаних з науково-технічним прогресом та його соціальними наслідками, уміння оперативно приймати управлінські рішення в умовах невизначеності та браку часу. При цьому складність та неординарність завдань, що стоять перед управлінськими структурами сектору безпеки, постійно підвищують рівень вимог не тільки до професіоналізму та компетентності державного службовця, а й до його моральної позиції, почуття обов'язку та відповідальності за долю країни.

Глава 12. Інституційні засади державної політики національної безпеки

12.1. Правові основи, принципи та суб'єкти державної політики національної безпеки

Правові основи та принципи політики НБ. Конституція України, Закон України "Про основи національної безпеки України", інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інші нормативно-правові акти визначають правові засади політики держави у сфері національної безпеки. Зокрема, відповідно до згаданого Закону розробляються та затверджуються Президентом України Стратегія НБ України і Воєнна доктрина України, доктрини, концепції, стратегії та програми, якими визначаються цільові настанови, керівні принципи воєнного будівництва, напрями діяльності органів державної влади з метою своєчасного виявлення, попередження та нейтралізації загроз національним інтересам України. При цьому вказані Стратегія та Воєнна доктрина України є документами, обов'язковими для виконання та основою для розробки відповідних програм у сфері забезпечення національної безпеки.

Політика НБ України спрямована на захист визначених Стратегією НБ життєво важливих національних інтересів, зокрема: прав і свобод людини і

громадянина; суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права; конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища; збереження і розвитку духовних і культурних цінностей суспільства.

Розробка та впровадження державної політики НБ базується на таких принципах: пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних(мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави; залучення громадянського суспільства до процесу вироблення та реалізації політики НБ; використання в інтересах України механізмів міжнародної колективної безпеки.

Таким чином, національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку законів, доктрин, концепцій, стратегій та програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. При цьому вибір конкретних засобів та способів забезпечення національної безпеки зумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру та масштабам загроз національним інтересам.

Суб'єкти державної політики НБ. Суб'єктами вказаної політики є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; РНБО України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;

Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;

Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; громадяни України, об'єднання громадян.

Основними завданнями вказаних суб'єктів при розробці та впровадженні політики НБ національної безпеки є:

вироблення і періодичне уточнення Стратегії НБ України та Воєнної доктрини України, доктрин, концепцій, стратегій і програм у сфері національної безпеки, планування і здійснення конкретних заходів щодо протидії і нейтралізації загроз національним інтересам України;

створення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування СЗНБ та удосконалення її організаційної структури;

комплексне кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне, інше забезпечення життєдіяльності складових (структурних елементів) СЗНБ системи та підготовка сил і засобів суб'єктів системи до їх застосування згідно з призначенням;

постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, війсьній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках; прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;

систематичне спостереження за станом і проявами міжнародного та інших видів тероризму;

прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву, а також локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів і ліквідація їх наслідків або впливу дестабілізуючих чинників;

розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;

запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси та оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки, визначення витрат на ці цілі;

участь у двосторонньому і багатосторонньому співробітництві в галузі безпеки, якщо це відповідає національним інтересам України, та спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки.

Відповідно до чинного законодавства України повноваження суб'єктів політики НБ полягають у наступному:

Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова РНБО України здійснює загальне керівництво у сфері національної безпеки;

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки, формує законодавчу базу в цій сфері, схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України;

РНБО України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки України та Воєнної доктрини;

Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і

свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю;

Національний банк України відповідно до основних засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України;

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Служба безпеки України та Служба зовнішньої розвідки України в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України завдань, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки;

місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують вирішення питань у сфері національної безпеки, віднесених законодавством до їхньої компетенції;

Збройні Сили України та Державна прикордонна служба України забезпечують оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів; протидіють зовнішнім загрозам воєнного характеру;

правоохоронні органи ведуть боротьбу із злочинністю і протидіють тероризму, забезпечують захист і врятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характерів;

суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України;

прокуратура України здійснює повноваження у сфері національної безпеки України відповідно до Конституції України та Закону України "Про прокуратуру України";

громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні

інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку.

Таким чином, чинне законодавство чітко визначає суб'єкти політики НБ, їх компетенції та керівні документи, які вони затверджують (схвалюють), або при розробці та реалізації яких вони приймають участь. При цьому пріоритети, стратегічні цілі, завдання щодо забезпечення національної безпеки мають узгоджуватися між собою, що перш за все залежить від якості опрацювання проектів відповідних керівних документів фахівцями, які працюють у робочих органах суб'єктів політики НБ та належного рівня взаємодії між ними.

12.2. Роль інститутів громадянського суспільства при розробці та впровадженні державної політики національної безпеки

Вплив інститутів громадянського суспільства на політику НБ.

Оцінювання процесу забезпечення національної безпеки є важливим чинником взаємодії суспільства та держави, оскільки у демократичних країнах складовою політики НБ є громадський контроль за діяльністю органів державної влади щодо реалізації національних інтересів, а ступінь участі інститутів громадянського суспільства в цій політиці є індикатором демократичного розвитку держави.

Вплив інститутів громадянського суспільства на державну політику в будь-якій сфері життєдіяльності суспільства залежить від рівня суспільної організації, готовності та спроможності громадян та їх об'єднань на практиці захищати демократичні права та свободи, що значною мірою визначається

фінансовою й організаційною незалежністю вказаних інститутів, наявністю механізмів впливу на формування та реалізацією політики НБ.

Разом з тим, ефективність та результати діяльності інститутів громадянського суспільства щодо контролю за процесом формування та реалізації політики НБ передусім залежить від:

правового забезпечення діяльності інститутів громадянського суспільства та існування в суспільстві традиції реалізації громадянами конституційних прав і свобод у контексті забезпечення національної безпеки;

чіткості розподілу функцій, повноважень та відповідальності між гілками влади за станом справ щодо забезпечення національної безпеки;

реальної, а не задекларованої незалежності судової гілки влади.

наявності недержавних інформаційно-аналітичних та дослідних інституцій, сферою діяльності яких є проблеми національної безпеки.

ступеня зрілості громадянського суспільства та спроможності громадян України у повному обсязі реалізувати визначені Конституцією повноваження головного джерела влади.

Завдання інститутів громадянського суспільства щодо контролю за процесом формування та реалізації політики НБ полягають в:

моніторингу функціонування інститутів державної влади, покликаних забезпечити суверенітет, територіальну цілісність, сталий розвиток держави;

сприянні реалізації демократичних прав і свобод людини;

активній участі в протидії загрозам національній безпеці, визначенні пріоритетів зовнішньої політики, захисті інтересів громадян за кордоном;

оцінці ефективності заходів органів державної влади та місцевого самоврядування щодо забезпечення безпеки життєдіяльності територіальних громад.

Аналіз міжнародного досвіду щодо контролю за формуванням та реалізацією політики НБ інститутами громадянського суспільства свідчить, що він ґрунтується на таких принципах:

остаточні рішення з ключових питань забезпечення національної безпеки ухвалюються обраними представниками;

структури сектору безпеки діють згідно чинного законодавства та з повагою відносяться до прав людини;

при управлінні структурами сектору безпеки застосовуються ті ж принципи, що й при управлінні іншими урядовими структурами;

інформація, що використовується при плануванні забезпечення національної безпеки є доступна для суспільства (з дотриманням необхідного рівня таємності);

розподіл повноважень між гілками влади передбачає законодавчо зафіксовані функції контролю за діяльністю силових структур;

парламентський контроль фінансування потреб забезпечення національної безпеки здійснюється за участю опозиції, незалежних експертів та передбачає наявність спеціалізованих парламентських комітетів;

для вищих посадовців та обраних представників народу, які відповідають за прийняття рішень у сфері безпеки й оборони, найвищим пріоритетом має бути збереження локального та регіонального миру;

сприяння з боку органів державної влади щодо реалізації громадянським суспільством усіх форм контролю за діяльністю сектору безпеки.

Водночас, незважаючи на те, що для керівників держави, які відповідають за рішення щодо забезпечення національної безпеки, пріоритетом є збереження регіонального миру, поточна діяльність сектору безпеки для кожної країни має свої специфічні риси та не може бути жорстко регламентована міжнародним правом. Сектор безпеки кожної країни має свою структуру та цілі, історію становлення, притаманні йому форми та методи діяльності, тому міжнародна спільнота формулює лише загальні принципи та цілі, які мають бути досягнуті, а саме: прозорість, підзвітність та демократичний громадський контроль за сектором безпеки.

З огляду на сказане, у демократичних країнах інститути громадянського суспільства в регламентованому законодавством форматі реалізують функції контролю за діяльністю структур сектору безпеки у таких напрямках:

політичному – відповідність діяльності посадовців цілям, принципам та механізмам реалізації політики НБ;

правовому – підготовка законодавчих актів, міжнародних договорів та угод у контексті їх впливу на реалізацію національних інтересів;

фінансовому – бюджетні витрати, рух та розподіл коштів, поточні та додаткові витрати;

управлінському – відповідність внутрішньої організації й режиму функціонування складових сектора безпеки національному законодавству.

Україні не повною мірою відповідає завданням дієвого контролю за політикою НБ з боку вказаних інститутів, а представлені у Верховній Раді політичні партії (сили, блоки тощо), як правило зорієнтовані на інтереси фінансово-промислових угруповань та фактично не мають усталеної системи поглядів на вказану політику. Крім того, деякі з них сприяють розробці та реалізації державної політики, яка часто викликає сумніви у суспільстві щодо її відповідності життєво важливим національним інтересам.

В кінцевому підсумку вплив інститутів громадянського суспільства на формування та реалізацію політики НБ України є незначним, з одного боку, мало організацій, які на високому професійному рівні та політично не заангажовано досліджують проблеми забезпечення національної безпеки, а з іншого - досить обмеженим та епізодичним є їх залучення до підготовки управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки. При цьому проблемним питанням функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні є практична відсутність їх фінансової підтримки, в той час, як в інших європейських країнах, навпаки, існує значна кількість недержавних благодійних фондів, що підтримують незалежні громадсько-політичні об'єднання, які реалізують функції громадянського контролю за діяльністю сектору безпеки.

Таким чином, сьогодні в Україні громадські організації не мають суттєвого впливу на формування та реалізацію політики НБ, а рівень їх фінансового та матеріально-технічного забезпечення, не дозволяє стати повноцінним елементом системи громадського контролю за вказаною політикою та часто зводить їхню діяльність до „PR-прикриття” політичних чи бізнесових проектів.

Роль неурядових дослідних організацій при розробці та впровадженні політики НБ (НУДО). Залучення НУДО до розробки та впровадження політики НБ сприяє публічності та підвищенню ефективності вказаної політики, оскільки ці організації зосереджують інтелектуальний потенціал людей, які здатні висувати суспільно значущі ідеї, репрезентувати їх у формі варіантів державної політики та впливати на їх практичне здійснення. Серед функцій НУДО, зокрема: забезпечення комунікації між владою та суспільством, у контексті представництва та захисту суспільних інтересів, моніторинг дій влади, критичний аналіз та оцінка її рішень, формулювання альтернативних пропозицій, політична просвіта. Як правило, у країнах, де формування правової держави та громадянського суспільства є успішним, питома вага НУДО вища, ніж у тих, де ці процеси гальмуються. Разом з тим, їх роль у суспільстві визначаються якістю виконання функцій, а результативність діяльності - суспільним запитом на продукцію цих організацій та суспільною довірою щодо їх досліджень, характеру взаємодії з такими суспільними інститутами як держава (влада), політичні партії, ЗМІ, іншими структурами громадянського суспільства.

Питома вага НУДО в Україні є вищою від середнього показника для регіону СНД, проте ефективність їх співпраці з органами державної влади в Україні є низькою, оскільки влада мало зацікавлена в співпраці із-за неготовності сприймати альтернативні підходи та розв'язувати ті чи інші проблеми суспільно прийнятним способом, а також із-за того, що вказані організації рідко пропонують владі інтелектуальний продукт високої якості.

Аналіз свідчить, що традиційно на становлення та розвиток НУДО здійснюють вплив такі процеси:

розвиток демократичних основ життєдіяльності суспільства, які створюють попит на продукцію цих організацій;

геополітичні та геоекономічні трансформації, виникнення глобальних проблем безпеки (глобальне потепління, пандемії, тероризм тощо), які актуалізують необхідність проведення відповідних наукових досліджень розробки адекватної зовнішньої політики та політики безпеки;

стрімкий розвиток інформаційних технологій, що призводить також до виникнення віртуальних експертних мереж, які не мають обмежень ні за числом експертів, ні за напрямками діяльності та розглядають проблемні питання суспільного розвитку та безпеки в режимі реального часу;

поширення неурядових і міжурядових організацій, фондів, груп інтересів тощо, які надають різноманітну підтримку аналітичній діяльності у більшості регіонів, що сприяє попиту на існування аналітичних центрів;

зростання складності та взаємопов'язаності світових процесів, що спричиняє потребу в багатоаспектному аналізі та оперативному формулюванні адекватних відповідей на виклики часу.

Перераховані вище процеси висувають нові завдання НУДО, оскільки зростає попит на незалежні інформаційно-аналітичні оцінки, розробки, висновки та пропозиції, комплексні оцінки подій, які відбуваються в країні та навколо неї, врахування різних сценаріїв розвитку подій, розробку альтернативних управлінських рішень.

Досвід діяльності західних НУДО дозволяє виокремити такі аспекти їх впливу на політику НБ: безпосередній вплив на вказану політику і, як результат, зміна самої політики; активна участь у формуванні порядку денного політичного керівництва щодо забезпечення національної безпеки; залучення НУДО до політичного аналізу та прогнозування політики НБ, розробки практичних планів дій щодо подолання труднощів, які виникають у процесі реалізації вказаної політики. При цьому практика співпраці НУДО з органами

державної влади дає можливість окреслити її форми, оцінити ефективність та скласти уявлення про пріоритетні сфери співробітництва. *Поширеними формами співпраці органів державної влади із НУДО є:*

створення консультативно-дорадчих органів (громадських рад, колегій тощо) при інститутах державної влади із залученням представників НУДО;

участь представників НУДО на замовлення органів влади в експертизі та розробці нормативних документів, у підвищенні кваліфікації працівників органів державної влади, у різних публічних акціях, що проводяться за ініціативою органів влади;

самостійна підготовка НУДО проектів нормативно-правових документів та подання їх до органів державної влади, представлення вказаних документів на обговорення суспільству на семінарах, конференціях, громадських слуханнях тощо.

Сучасні завдання НУДО, вимагають нових підходів щодо посилення ефективності їх діяльності. Наприклад, якщо раніше шлях їх продукту закінчувався на етапі публікації та оприлюднення, а подальша його доля повністю залежала від читачів, то сьогодні НУДО головним адресатом їхньої продукції є посадові особи високого рангу. Крім того, представники НУДО дедалі частіше прагнуть безпосередньої зустрічі з адресатами своєї продукції для більш детального обговорення змісту поданих документів (пропозицій). Та головна особливість діяльності сучасних НУДО полягає не в механізмі просування своїх продуктів, а в місії, яку вони виконують в громадянському суспільстві, як елемент механізму відбору суспільно значущих питань та захисту інтересів суспільства перед іншими суб'єктами політики – держави, політичних партій, груп інтересів тощо.

Існують офіційний та неофіційний способи впливу НУДО на політику НБ. Перший спосіб передбачає використання навичок (протоколів, процедур тощо) офіційних відносин, другий – практику лобіювання, а ступінь їх використання НУДО може бути різною.

Офіційний підхід, здійснюється за такою схемою: НУДО готує публікацію у якій викладено певну ідею, яка оприлюднюється спочатку через прес-релізи, прес-конференції, інтерв'ю, а потім через публікацію в ЗМІ, яка підсумовує аргументи, викладені раніше; надання експертам з НУДО можливості висловитися з відповідного питання в телевізійних програмах, на семінарах, конференціях тощо. Офіційний підхід є ефективним шляхом при обговоренні конкретної теми. Проте для вирішення питань, які потребують суттєвих змін політики НБ, більш доцільним є неофіційний підхід, який зорієнтовано на тих, хто безпосередньо приймає рішення, тобто НУДО необхідно використовувати тактику лобіювання, а саме: виявлення осіб, які приймають рішення; з'ясування, що є сферою їх компетенції та інтересів; визначення їхнього ставлення до запропонованих питань. Врешті-решт, НУДО за природою є лобістськими організаціями, які представляють інтереси громадських об'єднань, оскільки лобізм є чи не єдиною можливістю більш ефективно репрезентувати їх інтереси в органах державної влади.

Формування результативного процесу залучення НУДО до розробки ефективної політики НБ в Україні, зокрема, потребує: усунення недосконалості нормативно-правового забезпечення їх діяльності як суб'єктів вироблення державної політики; залучення достатньої кількості фахівців до НУДО; подолання недовіри до діяльності НУДО в Україні шляхом проведення тренінгів для працівників органів державної влади з роз'яснення ролі та можливостей цих організацій НУДО щодо розробки та впровадження державно-управлінських рішень. Основними ж формами співпраці НУДО та органів державної влади сьогодні в Україні є: створення консультативно-дорадчих органів при інститутах державної влади із залученням представників вказаних організацій та їх участь в експертизі та розробці державних документів різного рівня, а також участь у підвищенні кваліфікації працівників органів державної влади та різних публічних акціях, що проводяться як за ініціативою органів влади та НУДО.

12.3. Демократичний цивільний контроль за сектором безпеки

12.3.1. Функції, принципи, предмет та суб'єкти цивільного контролю за сектором безпеки

Функції, принципи та предмет цивільного контролю за сектором безпеки. Законом України "Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави" передбачено, що з метою захисту національних інтересів України, утвердження і зміцнення конституційних засад демократичної, правової держави у сфері цивільно-військових відносин, забезпечення прав і свобод людини та відповідно до міжнародних зобов'язань, взятих Україною, встановлюються правові засади організації і здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України та іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, а також над правоохоронними органами держави. Згідно цього закону:

цивільно-військові відносини - сукупність правових взаємовідносин між суспільством та складовими частинами Воєнної організації держави, які охоплюють політичні, фінансово-економічні, соціальні та інші процеси у сфері національної безпеки і оборони;

Воєнна організація держави - охоплена єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до Конституції і законів України, діяльність яких перебуває під демократичним контролем суспільства і відповідно до Конституції та законів України безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх загроз;

правоохоронні органи - державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції;

демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави (демократичний цивільний контроль) -

комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни.

Демократичний цивільний контроль має забезпечувати:

пріоритет політичних підходів до вирішення питань військового будівництва, спрямування діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів на реалізацію визначених засадами внутрішньої і зовнішньої політики завдань у сфері національної безпеки і оборони, правоохоронної діяльності з метою становлення і розвитку громадянського суспільства та зміцнення конституційного правопорядку в державі, здійснення визначених Конституцією України функцій у сфері національної безпеки, оборони та зміцнення громадського порядку; дотримання законності в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави;

підтримання політичної стабільності в суспільстві, створення умов, які унеможливають використання Збройних Сил України та інших військових формувань, правоохоронних органів для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політичних партій, громадських організацій;

попередження та недопущення порушень конституційних прав і свобод, захист законних інтересів громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, та у правоохоронних органах, осіб, звільнених з військової служби, а також членів їхніх сімей;

урахування громадської думки, пропозицій громадян та громадських організацій при обговоренні й ухваленні рішень з питань діяльності Збройних

Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів та посадових осіб у сфері оборони, національної безпеки, зміцнення громадського порядку і законності;

виділення відповідно до законів у необхідних обсягах і раціональне використання бюджетних коштів, спрямованих на утримання і функціонування Воєнної організації та правоохоронних органів держави, зокрема на реформування Збройних Сил України;

використання за цільовим і функціональним призначенням державного майна, переданого в управління Збройними Силами України та іншим військовим формуванням, а також правоохоронним органам;

своєчасне, повне і достовірне інформування органів державної влади та суспільства про діяльність Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів, забезпечення її відповідності вимогам Конституції і законів України, нормам міжнародного права, реальній військово-політичній і криміногенній обстановці, завданням забезпечення надійної оборони і безпеки держави, зміцнення громадського порядку.

Згідно чинного законодавства демократичний цивільний контроль за сектором безпеки має здійснюватися з дотриманням таких принципів:

верховенства права, неухильного дотримання вимог законодавства, яким регулюються цивільно-військові відносини, діяльність Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів;

розмежування функцій і повноважень політичного керівництва сектором безпеки військового управління Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями, правоохоронними органами, унеможливлення дублювання їхніх функцій;

взаємодії й відповідальності органів державної влади та органів військового управління і правоохоронних органів у межах, визначених законодавством, за здійснення оборонної політики та політики у справі зміцнення законності й громадського порядку, за своєчасне і всебічне

матеріально-фінансове забезпечення Збройних Сил України, інших складових частин сектору для виконання покладених на них функцій;

деполітизації та деідеологізації контролю, тобто посадові особи, здійснюючи функції контролю за сектором безпеки, не можуть бути зв'язані рішеннями політичних партій чи громадських організацій;

прозорості видатків на забезпечення національної безпеки;

здійснення діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань на принципах єдино начальництва і суворої дисципліни;

відкритості для суспільства інформації про діяльність Збройних Сил України та інших складових сектору безпеки, яка не становить державну таємницю;

відповідальності посадових осіб за своєчасність, повноту і достовірність інформації, що надається, у тому числі щодо реагування на звернення громадян, громадських організацій, виступи в ЗМІ;

судового захисту прав суб'єктів цивільного контролю.

Предметом цивільного контролю у сфері національної безпеки є:

обґрунтованість рішень державних органів з військових питань та питань правоохоронної діяльності з точки зору відповідності їх засадам внутрішньої і зовнішньої політики, міжнародним зобов'язанням України за укладеними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

хід виконання програм реформування Збройних Сил України, інших військових формувань, вирішення проблем соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню або звільнені в запас чи у відставку, забезпечення їх житлом та конверсії колишніх військових об'єктів, військового, військово-політичного та військово-технічного співробітництва з іншими державами та міждержавними союзами, створення і розвитку виробництва нових видів озброєнь та військової техніки, конверсії оборонних підприємств і виробництв, відчуження і реалізації військового майна, приватизації підприємств, що віднесені до сфери управління Міністерства

оборони України та інших центральних органів виконавчої влади, інших загальнодержавних програм у сфері національної безпеки; формування і реалізація кадрової політики в цих сферах;

стан військово-патріотичного виховання молоді, підготовка громадян до захисту Батьківщини;

питання експорту та імпорту озброєнь та військової техніки;

дотримання вимог Конституції та законів України стосовно прав і свобод громадян, які перебувають на службі в Збройних Силах України, інших військових формуваннях, правоохоронних органах, стану правової і соціальної захищеності осіб, які підлягають призову на військову службу, проходять військову службу або знаходяться в запасі, а також звільнених з військової служби та членів їхніх сімей;

формування, затвердження і використання визначених законом про Державний бюджет України видатків на забезпечення національної безпеки; дотримання бюджетного законодавства в цих сферах;

формування, фінансове забезпечення і виконання оборонного замовлення, планів мобілізаційної підготовки і мобілізації, заходів щодо утилізації та ліквідації озброєнь, попередження надзвичайних ситуацій та подолання їх наслідків;

участь підрозділів Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях і антитерористичних діях, спільних військових навчаннях та інших акціях у рамках міжнародного військового та військово-технічного співробітництва;

дотримання законів України при вирішенні питань про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України та під час перебування їх на її території;

дотримання законності при розгляді органами державної влади, військовими посадовими особами звернень і скарг військовослужбовців, осіб, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей.

Суб'єкти цивільного контролю за сектором безпеки. Елементами механізму цивільного контролю за сектором безпеки є: парламентський контроль; контроль, здійснюваний Президентом України; контроль органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; контроль судових органів та нагляду з боку органів прокуратури; громадський контроль, тобто суб'єктами вказаного контролю є: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Президент України; РНБО України; Кабінет Міністрів України; центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом; прокуратура та судові органи України; громадяни України та громадські організації, створені відповідно до Конституції України для здійснення захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політичних, економічних, соціальних, культурних інтересів; засоби масової інформації.

Вказані суб'єкти здійснюють свої повноваження щодо контролю за діяльністю сектору безпеки з дотриманням встановленого законодавством режиму доступу до інформації, яка віднесена до державної таємниці, зокрема, оперативні та мобілізаційні плани Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів, оперативно-розпорядчі дії їх посадових осіб контролю з боку громадян та громадських організацій не підлягають.

Контроль за діяльністю Служби безпеки України, розвідувальних і контррозвідувальних органів України, оперативних підрозділів, які проводять оперативно-розшукову діяльність, а також підрозділів дізнання та досудового слідства здійснюється з дотриманням вимог законів України "Про Службу безпеки України", "Про розвідувальні органи України", "Про контррозвідувальну діяльність", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України", інших законів та Кримінально-процесуального кодексу України.

Необхідно розрізняти *громадський* та *громадянський (цивільний)* контроль за функціонуванням системи забезпечення національної безпеки в цілому та окремих структур сектору безпеки, зокрема.

Цивільний контроль – спеціальне, законодавчо унормоване поняття. Відповідно до положень Закону України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” під цивільним контролем розуміється комплекс здійснюваних відповідно до законодавства правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни.

Громадський контроль реалізуються виключно „знизу”, на основі приватної ініціативи. Його дієвість залежить від ступеня впливовості на політику НБ представницьких органів, судових інстанцій різних рівнів, політичних партій, громадських організацій, недержавних ЗМІ, НУДО.

12.3.2. Шляхи удосконалення цивільно-військових відносин в Україні

Суть проблеми удосконалення цивільно-військових відносин. Розвиток громадянського суспільства передбачає налагодження в Україні таких військово-цивільних відносин, які б сприяли більшій прозорості для населення заходів, які приймаються у військовій сфері.

Однією з умов вирішення цього завдання є дотримання демократичних принципів управління сектором безпеки, оскільки в демократичних країнах демократичний цивільний контроль сектором безпеки розглядають, як складову проблеми вдосконалення цивільно-військових відносин. В автократичних державах, де, наприклад, при владі військові, цивільний контроль взагалі відсутній, оскільки диктатор намагається призначити на ключові пости в армії та інших силових структурах своїх людей, щоб поставити їх на службу утримання своєї влади. В країнах, для яких характерним є наявність однопартійної системи, сили та засоби сектору безпеки розглядається як вагомий інструмент досягнення цілей партії. Особи офіцерського складу мають

бути членами партії і виконувати функції агітаторів та пропагандистів. Останньою інстанцією є не держава, а партія.

Наприклад, за часів колишнього СРСР цивільний контроль над силовими структурами був надійним, але його не можна вважати ні демократичним, ні державним. Силові структури були закритими для суспільства. Ключові питання воєнної політики, військового будівництва та інші вирішувались на рівні ЦК КПРС або його Політбюро. Безпосередній контроль за реалізацією прийнятих рішень на середньому та низовому рівні покладался на інститут військових комісарів, а потім – на начальників політуправлінь та політвідділів. Практично, ні Рада Міністрів, ні Верховна Рада СРСР, не кажучи вже про громадські організації або пересічних громадян до вказаного контролю, звичайно, не допускалися.

Є всі підстави стверджувати, що значною мірою із-за низького рівня цивільного демократичного контролю, нинішні темпи та ефективність військової реформи є незадовільними, а стан та боєздатність Збройних Сил України не поліпшуються. Разом з тим, у загальному випадку, чинниками, які зумовлюють наявність та необхідність розв'язання проблеми удосконалення цивільно-військових відносин, є наступні.

По-перше, організація внутрішнього життя у військовій сфері регламентується особливими правилами (законами, статутами тощо) і є досить консервативною. В ній принципово важливу роль відіграють військові традиції. Тому об'єктивно військова сфера порівняно неохоче піддається реформуванню і новаціям.

По-друге, після закінчення холодної війни виникла низка проблемних питань щодо ролі, функцій та завдань національних збройних сил. Відповідь на них приходиться шукати усім країнам, оскільки сьогодні вони вимушені перебудовувати свої збройні сили для вирішення більшою мірою регіональних завдань та для адекватної реакції на нові загрози національній безпеці (тероризм, боротьба з наркобізнесом, організована злочинність, внутрішні безпорядки, миротворча діяльність, релігійний та етнічний екстремізм тощо), а

вказані завдання не адекватні тим, які раніше покладалися на військових (підготовка до широкомасштабної війни).

По-третє, ускладнення сучасних озброєнь та бойової техніки ставить на порядок денний питання про відміну загальної мобілізації, що зумовлює нові виміри відносин між збройними силами та суспільством, зокрема, разом з відмовою від загальної військової повинності буде відмирати уявлення про органічну єдність громадянина та солдата, народу та армії, хоча у контексті забезпечення національної безпеки цю єдність варто зберегти, тобто потрібен суттєвий переосмислення сучасної природи цивільно-військових відносин.

По-четверте, очевидно, що сьогодні неможливо забезпечити національну безпеку лише військовими засобами, тому виділяти на оборону необхідно лише деяку частину ресурсів, яка необхідна для забезпечення безпеки. З огляду на це, виникають дві проблеми: правильного визначення коштів, необхідних для забезпечення національної безпеки та обґрунтування оптимального рівня оборонної достатності. При розв'язанні цих проблем військові часто стурбовані тим, що некомпетентні цивільні чиновники нанесуть армії непоправну шкоду, оскільки, як правило, переконані, що тільки військові розуміють що саме потрібно для забезпечення оборони країни. Разом з тим, політики та цивільні спеціалісти, не рідко досить зверхньо ставляться до законних потреб військових. Це непорозуміння між цивільними та військовими наносить значну шкоду національній безпеці.

Аналіз цивільно-військових відносин в Україні дозволяє стверджувати, що основними причинами необхідності вдосконалення цих відносин є: потреби охорони та захисту демократичного розвитку країни, надання йому сталих, прогнозованих форм розвитку; забезпечення дотримання законності в армії; необхідність підтримки на належному рівні мобілізаційної готовності та боєготовності Збройних Сил України і в цьому контексті належної обґрунтованості військово-політичних і військових рішень; забезпечення достовірності інформації з різних питань життєдіяльності військової сфери; необхідність порушення традиції функціонування Збройних Сил України у

стані замкненої, майже відірваної від суспільства структури; важливість оптимізації системи підготовки та призначення керівних кадрів в Міністерстві оборони та Генеральному штабі України, а також інших військових формуваннях; необхідність забезпечення належної організації життєдіяльності сектору безпеки в умовах глибоких змін, які відбуваються у всіх сферах суспільного та політичного життя України.

Таким чином, суттю розв'язання проблеми запровадження ефективного демократичного цивільного контролю за діяльністю сектору безпеки є радикальне реформування цивільно-військових відносин, яке в свою чергу є складовою розв'язання проблеми забезпечення належної ефективності управління сектором безпеки, яке передбачає інформаційну прозорість та сприяє знаходженню прийняттого компромісу між демократичними наполяганнями та вимогами збереження необхідної секретності. У цьому контексті демократичним цивільним контролем має бути охоплена вся воєнна сфера від розробки та затвердження Воєнної доктрини до розгляду та затвердження воєнного бюджету, від стану оборонної інфраструктури до організації виробництва та оснащення військ сучасною зброєю.

У даному випадку, важливу роль мають відігравати ЗМІ, які мають займати державницькі позиції, бути надійними правозахисними інститутами та впливовими суб'єктами моніторингу стану справ не тільки у військовому секторі, а й щодо відношення до нього цивільного сектора, оскільки у посттоталітарних країнах проблеми цивільно-військових відносин часто виникають і з боку цивільного сектора із-за: нездатності демократичного керівництва забезпечити подальший демократичний розвиток, підтримати законність і порядок; слабкості політичних інститутів та амбіційності політиків, які можуть спокуситися залучити військових для досягнення своїх цілей; некомпетентності та безвідповідальності цивільних у питаннях щодо забезпечення національної безпеки, зокрема, прийняття військово-політичних та стратегічних рішень щодо військового будівництва.

На останньому варто наголосити, оскільки державно-управлінські рішення, які приймаються щодо забезпечення національної безпеки, в кінцевому підсумку визначають тенденції, напрями та динаміку розвитку держави і суспільства. Як свідчить накопичений історичний досвід, більшість помилкових рішень щодо розподілу ресурсів між військовими та цивільними завданнями, які приймаються у мирний час, виправити в передвоєнний період, а тим більше під час війни, практично неможливо.

В Україні ж головна причина помилкових рішень щодо розподілу ресурсів між військовими і цивільними завданнями, як правило, полягає не в тому, що вказані ресурси обмежені (вони завжди обмежені!), а у відсутності взаємної відповідальності за виконання завдань щодо забезпечення національної безпеки між цивільним і військовим сектором, тобто в Україні поки що недостає досвіду цивільно-військових відносин, який має місце в країнах консолідованої демократії, де до цивільного контролю залучені структури усіх гілок влади і громадянське суспільство.

Таким чином в Україні підвищення ефективності демократичного цивільного контролю за сектором безпеки неможливо без оптимізації системи взаємин між військовими та цивільними, яка б сприяла ефективному управлінню силами і засобами сектору безпеки,

Завдання щодо удосконалення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки з урахуванням європейського досвіду. Демократичний цивільний контроль над оборонною сферою та правоохоронними органами держави сформульовано як політичний стандарт рядом авторитетних міжнародних організацій, таких як ОБСЄ, НАТО, ЄС, Рада Європи. У контексті досвіду цих організацій основними завданнями щодо вдосконалення демократичного цивільного контролю за діяльністю сектору безпеки в Україні є наступні.

1. Завершення формування структури системи державного управління сектором безпеки. Результати діяльності в даному напрямі в Україні не можна вважати задовільними, оскільки продовжує зберігатися невизначеність щодо

розподілу функцій, повноважень, відповідальності та контролю за станом справ щодо забезпечення національної безпеки між гілками влади, що не рідко призводить до розбалансованості управлінських рішень. Крім того, відсутній парламентський контроль за спецслужбами із-за відсутності відповідного комітету Верховної Ради України .

2. Законодавче закріплення основних параметрів і характеристик суб'єктів сектору безпеки відповідно до покладених на них функцій і завдань. Відсутність чіткої й системної конкретизації функцій та повноважень органів державної влади позбавляє можливості законодавчого закріплення параметрів і характеристик суб'єктів сектору безпеки, що фактично робить невизначеним сферу розповсюдження і предмет демократичного цивільного контролю. Наприклад, за існуючими законодавчими функціями парламенту, типу “визначає основи національної безпеки”, які мають широке трактування, не стоять основоположні питання забезпечення національної безпеки, зокрема, ті, які пов'язані з конкретним оснащенням озброєнням та бойовою технікою Збройних Сил України та параметрами боєготовності сил оборони, із-за чого навіть такі конкретизовані функції Верховної Ради, як, наприклад, затвердження загальної чисельності Збройних Сил України та інших військових формувань, перетворюються на формальну процедуру.

3. Забезпечення наукової обґрунтованості інституційних перетворень та державно-управлінських щодо оборонної політики. На багатьох міжнародних конференціях, на яких розглядалися проблеми реформування сектору безпеки, неодноразово зазначалося, що в Україні бракує цілісної науково обґрунтованої картини сектору безпеки та стандартів, за якими формується та оцінюється його діяльність, внаслідок цього рішення, які спочатку вважалися єдино вірними, обертаються серйозними помилками. Разом з тим, наукова обґрунтованість державно-управлінських рішень в оборонній політиці європейських країн є гарантією того, що сили оборони адекватні воєнним загрозам, а їх потреби займають відповідне місце в пріоритетах щодо виділення необхідних їм ресурсів. При цьому європейська модель вироблення оборонної політики та

контролю сектору безпеки має такі етапи: дослідження та оцінка варіантів політики; розробка та реалізація управлінських рішень щодо конкретної політики з визначенням ресурсів, термінів і відповідальності; методів контролю та аналізу політики; визначення рішень, необхідних для реалізації її цілей і завдань; оцінка та уточнення (корегування) політики (періодично відбувається ретельний огляд цілей і результатів, контроль ефективності; перегляд методів здійснення політики, ресурсів та пріоритетів тощо); повторна оцінка політики (на цьому етапі проводиться ухвалення рішення про її продовження, уточнення, модифікацію або припинення та перехід до нової політики).

4. Розробка та впровадження в практику науково-обґрунтованих критеріїв і методик поетапної оцінки результатів функціональної діяльності всіх структур сектору безпеки, оскільки їх відсутність призводить до суб'єктивних оцінок діяльності структур, що контролюються, навіть на рівні адміністративного цивільного контролю, не кажучи вже про контроль громадський. Більше того, навіть з реалізацією принципу прозорості певні види діяльності в цих структурах, конкретні заходи, результати можуть бути відомими, але трактуватися по-різному. При цьому відсутність належної методології здійснення демократичного цивільного контролю є загрозою державному управлінню, оскільки за цих умов навіть парламентський контроль може перетворитися на звичайну політичну риторику.

5. Суттєве удосконалення правових засад демократичного цивільного контролю, оскільки багато експертів акцентують увагу на дуже низькій культурі підготовки та виконання навіть правових документів, підготовлених у співпраці з західними фахівцями, зокрема, у них документах, як правило, відсутні чіткі цілі, засоби та способи їх досягнення. На окрему увагу заслуговує європейська норма, за якою передбачається, що основоположні документи національного законодавства в оборонній сфері мають базуватися на політичному консенсусі головних політичних партій, Уряду та суб'єктів громадянського суспільства.

Наприклад, у Законі України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” структури державної влади в ньому не віднесена до предмету та завдань такого контролю, як і механізми його здійснення, незважаючи на те, що відсутність контролю суспільства над вказаними структурами фактично унеможлиблює й демократичний цивільний контроль над сектором безпеки. До цього часу нема законодавчих рішень й стосовно таких важливих аспектів демократичного цивільного контролю над сектором безпеки, як: розмежування сфер діяльності суб’єктів державного контролю і громадських інституцій; чітка регламентація процедур здійснення адміністративного, парламентського і громадського контролю; розширення сфери контролю, яке б, зокрема, передбачало відкрите обговорення в суспільстві прийняття рішень в оборонній сфері, а не просто його інформування про діяльність сектору безпеки; визначення ролі дослідних цивільних структур, до кола інтересів яких відносяться питання оборонної тематики та НУДО; створення ефективного механізму залучення інститутів громадянського суспільства до питань управління СЗНБ та її контролю.

6. Підвищення ефективності парламентського контролю, оскільки до цього часу остаточно не вирішені питання, які обумовлюють ефективність діяльності Верховної Ради України з питань оборонної політики, зокрема: підвищення рівня її компетентності за рахунок створення відповідної системи інформаційно-аналітичного забезпечення та підвищення професійного рівня народних депутатів, а також організація суспільного діалогу по стратегічних питаннях оборонної політики з метою підвищення її прозорості та з’ясування суспільної думки стосовно концептуальних питань.

Тут варто акцентувати увагу на тому, що згідно європейських стандартів парламентський контроль над сферою безпеки буде повним тоді, коли в його полі зору перебувають п’ять головних аспектів діяльності оборонних структур: політика, особовий склад, фінанси, діяльність, технічне оснащення.

В межах *першого аспекту* – право парламенту розглядати та затверджувати базові нормативно-правові акти: концепції, стратегії, програми.

В чинному законодавстві ця норма звужена до державних програм реформування і розвитку Збройних Сил України та інших програм, але й вона систематично ігнорується.

Щодо *другого аспекту*, то йдеться про повноваження парламенту затверджувати план управління людськими ресурсами, чисельність особового складу всіх складових сектору безпеки, спосіб комплектування сил оборони, схвалювати призначення вищих військових командирів, проте Україні ці повноваження обмежуються тільки законодавчим затвердженням чисельності особового складу, як правило, науково не обґрунтованої.

Третій аспект – це контроль парламенту над бюджетом, включаючи постатейний та за окремими програмами, а *четвертий* - його право на розслідування помилкових дій виконавчої влади, проте в практиці діяльності Верховної Ради України такий контроль є досить формальним.

П'ятий аспект передбачає активну участь парламенту при вирішенні питань технічного переоснащення структур сектору безпеки, зокрема, при уточненні потреб щодо їх оснащення озброєнням, бойовою та спеціальною технікою та в контролі урядових рішень щодо відповідних контрактів і виробників, чого в діяльності українського парламенту практично немає. При цьому у багатьох європейських країнах інструментом впливу на виконавчу владу в питаннях оборони є процедура парламентської санкції, яка, зокрема, діє при вирішенні питань переозброєння армії й практично розглядається як участь у прийнятті рішень щодо цих питань.

В європейській практиці особлива увага також приділяється компетентності членів парламенту, оскільки від цього залежить, зокрема, ефективність співпраці з силовими міністерствами та належне застосування влади парламенту при контролі планування в цих міністерствах. Це питання вирішується завдяки наявності в складі парламенту державних службовців, які володіють знаннями, навичками та засобами, необхідними для підтримки компетентності членів парламенту на рівні, що забезпечує належну підзвітність представників сектору безпеки та їх обізнаність в ключових проблемах

забезпечення національної безпеки. При цьому акцент робиться на важливості розуміння парламентаріями визначальних потреб щодо забезпечення національної безпеки, оскільки якщо вони не спроможні зрозуміти, які видатки потрібні та як вони використовуються, не може бути й мови про прозорість та підзвітність вказаних видатків, тобто принципово не може бути демократичного контролю.

7. Законодавче закріплення чіткої системи періодичної відкритої звітності та персональної відповідальності вищих посадових осіб держави та сектору безпеки за якість виконання прийнятих рішень щодо військової реформи, політичної та економічної ефективності витрат на оборону, оскільки європейська практика запровадила таку систему, що є основою ефективного виконання службових функцій та передумовою оптимального розподілу влади між структурами сектору безпеки. Наприклад, нормою є звітність силових міністрів Прем'єр-міністру та парламенту і, якщо парламент не задоволений ситуацією в структурах сектору безпеки, він може усунути з посади їх керівництво або окремих міністрів.

В українських реаліях, незважаючи на періодичну звітність перед Верховною Радою України керівників силових структур, ознаки системності та притягнення до персональної відповідальності й досі фактично відсутні, оскільки зміна керівників цих структур відбувається переважно не через недоліки в їх роботі, а з політичних чи інших міркувань.

8. Забезпечення прозорості прийняття концептуальних рішень в оборонній сфері, оскільки чинне законодавство звужує сферу суспільного обговорення оборонної політики "інформацією про діяльність Збройних Сил та інших складових Воєнної організації", що не відповідає базовій умові демократичного цивільного контролю, а саме відкритості процесів обговорення та прийняття рішень в оборонній сфері. Європейська ж практика свідчить про широкий спектр питань оборонної діяльності держави для обговорення суспільством, серед яких, зокрема: управління ресурсами, кадрова політика, бюджетний менеджмент, закупівля озброєнь. При цьому, наприклад, відкриті

публікації з питань оборони та щорічна доповідь про стан оборони та збройних сил, які спеціально готуються для забезпечення підзвітності, прозорості в оборонній політиці та інформування суспільства. Як правило, вони є результатом наукових досліджень, політичних консультацій, громадських обговорень та схвалюються парламентом.

Таким чином, забезпечення прозорості процесів прийняття концептуальних рішень з питань оборони є необхідним для роз'яснення суспільству сукупності факторів, що визначають таке рішення, та формування відповідної громадської думки, але в Україні відсутні механізми, за допомогою яких вдалося б забезпечити необхідний рівень інтерпретації питань оборонної політики у суспільстві та вплив його на прийняття державно-управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки.

9. Створення механізмів залучення до практики формування державної оборонної політики і системи демократичного цивільного контролю інститутів громадянського суспільства, компетентних цивільних експертів, мас-медіа та дослідних аналітичних центрів. Українська практика обмежується формуванням цивільних неурядових консультативно-рекомендаційних рад (колегій) при керівництві структурами сектору безпеки, поодиноким залученням до обговорення деяких питань оборонної політики цивільних експертів і недержавних аналітичних центрів, в той час як європейські норми засновані на визнанні участі громадянського суспільства як необхідної умови ефективності оборонного менеджменту. Наприклад, заохочується діяльність громадських організацій, через які суспільство розширює сферу впливу на органи державного управління та підтримання діяльності органів виконавчої влади в полі зору громадськості.

12.4. Інформаційно-аналітичне забезпечення політики національної безпеки

Сутність інформаційно-аналітичного забезпечення політики НБ.

Інформація того чи іншого змісту здатна впливати на органи державної влади,

спонукуючи їх підготувати та прийняти те чи інше рішення щодо забезпечення національної безпеки.

Якщо інформаційно-аналітичне забезпечення має цілеспрямований характер, тобто масив системної інформації було підготовлено з конкретного проблемного питання щодо забезпечення національної безпеки, можна говорити про *директивну функцію* вказаного забезпечення.

У тому випадку, коли особам, що приймають управлінське рішення, надається вся сукупність (спектр) наявної інформації з того чи іншого питання забезпечення національної безпеки, то можна говорити про *консультативну функцію* інформаційно-аналітичного забезпечення, тобто споживачам інформації надається самостійне право добору необхідної для їхньої діяльності інформації.

Інформація про поточний стан або наслідки реалізації політики національної безпеки по суті має *контрольну функцію*. Безумовно, що належно функціонуючий механізм представлення інформації особі, яка приймає рішення, незалежно від того йдеться про її директивну, консультативну чи контрольну функцію, є важливою передумовою ефективності та результативності політики національної безпеки.

У загальному випадку, під інформаційно-аналітичним забезпеченням політики національної безпеки розуміють цілеспрямований, специфічний і безупинний процес збору, опрацювання, зберігання та подання спеціально створеними інститутами, органами, службами тощо суб'єктам національної безпеки інформації, яка необхідна їм для прийняття управлінських рішень, адекватних викликам та загрозам національним інтересам. відповідних. Важливими елементами цього процесу є: системний аналіз, моделювання, експертиза, прогнозування, діагностика, моніторинг значних масивів інформації.

Кінцева мета інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки досягається шляхом вирішення низки конкретних взаємопов'язаних завдань: донесення повної та своєчасної інформації суб'єктам

СЗНБ; налагодження тісної взаємодії щодо виявлення, динаміки та спрямованості загроз національним інтересам та оптимізація процесу обміну відповідною інформацією щодо вказаних загроз; постійне удосконалення процедур пошуку, поширення, доступу та обміну інформацією; формування бажаної суспільної думки (міжнародної й усередині країни) з тієї чи іншої проблеми забезпечення національної, колективної чи глобальної безпеки; вдосконалення стилю роботи фахівців інформаційно-аналітичних структур.

Серед основних функцій інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки: соціалізація інтересів і пріоритетів національної безпеки; раціоналізація процесу розробки та реалізації політики національної безпеки; забезпечення ціннісної орієнтації суб'єктів і об'єктів національної безпеки та взаємодії СЗНБ із системами регіональної, міжнародної безпеки; прогнозування динаміки чинників, які здійснюють вплив на політику національну безпеку.

Варто зазначити, що досягнення ефективності інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки передбачає дотримання певних принципів, зокрема: повнота, актуальність, системність, оперативність, диференційованість, точність, надійність, зручність для споживача у поданні відповідної інформації (даних). Дотримання цих принципів передбачає врахування наступних чинників:

постійне вивчення закономірностей, проблем і задач щодо забезпечення національної безпеки, що дозволяє виявити групи споживачів інформації, сформулювати їхні інформаційні запити, з'ясувати джерела інформації про загрози національним інтересам;

створення і постійне оновлення системи довідково-інформаційних фондів, яка дозволяє оперативно здійснювати пошук та представляти керівництву інформацію, що стосується політики національної безпеки;

активне використання сучасних інформаційних технологій і автоматизованих інформаційних систем, що дозволяють здійснити

інтенсифікацію інформаційних процесів і потоків в інтересах політики національної безпеки;

детальне планування взаємодії суб'єктів інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки діяльності та її складових.

Ефективність інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки також значною мірою залежить від рівня науково-методичного цієї діяльності забезпечення, зокрема: ступеня чіткості систем національних цінностей, інтересів, цілей; обґрунтованості системи показників захисту національних інтересів; якості стратегічного планування забезпечення національної безпеки; сформульованої головної мети та завдань державної політики та системи показників її досягнення; адекватності реаліям розроблених (відібраних) методів і моделей стратегічного планування; наявності обґрунтованих методик та регламентів здійснення стратегічних моніторингу та аналізу для різних режимів стратегічного управління.

Є певна різниця в сутності інформаційного забезпечення та інформаційного супроводу політики забезпечення національної безпеки.

Як видно із вищевикладеного, інформаційно-аналітичне забезпечення політики національної безпеки зводиться до того, щоб суб'єкти національної безпеки вчасно одержували потрібну їм достовірну, повну та у зручній формі інформацію щодо стану справ з розробкою та реалізацією вказаної політики. З іншого боку, організаційно-функціональна структура СЗНБ складається з різноманітних за функціями та змістом елементів, а одним із системоутворюючих чинників є інформаційні зв'язки, які виникають при взаємодії системи з зовнішнім середовищем та її елементами між собою. В результаті вказаних взаємодій здійснюється інформаційний обмін та може виникати нова інформація. Тому інформаційно-аналітичне забезпечення політики національної безпеки можна трактувати і як інформаційну взаємодію СЗНБ із зовнішнім середовищем та між її елементами. Таке розширене розуміння вказаного забезпечення дозволяє включити в систему як структурні елементи органи державної влади та інститути громадянського суспільства, які

спеціально не створені для цього, але виконують функції збору, аналізу інформації, необхідної для досягнення цілей національної безпеки.

Сутність інформаційно-аналітичного супроводження політики національної безпеки. Досягнення необхідного рівня національної безпеки вимагає адекватного та одночасного реагування на весь спектр загроз життєво важливим національним інтересам, а це зумовлює необхідність безперервного отримання достовірної та повної інформації не тільки про загрози, а й про можливості адекватного впливу на них, Виконання цього комплексного завдання і є головною метою інформаційного супроводження політики національної безпеки, а серед необхідних передумов її досягнення, зокрема: безперервний обмін достовірною інформацією між суб'єктами забезпечення національної безпеки, що забезпечує організаційну цілісність СЗНБ; налагодження стійких інформаційних зв'язків між людьми, діяльність яких пов'язана із забезпеченням функціонування СЗНБ; стійкість інформаційних зв'язків між технічними компонентами СЗНБ, оскільки частина інформаційних функцій, надлишкових для людини, але необхідних для забезпечення національної безпеки, у сучасних умовах передається різноманітними технічними засобами.

Крім того, інформаційне супроводження можна розділити на дві групи.

Першу групу складає **змістовне** інформаційне супроводження, що характеризується структурною (зв'язаною) інформацією. Це зв'язки між елементами складових національної безпеки та між вказаними елементами і зовнішнім середовищем (під зовнішнім середовищем у даному випадку розуміються національні інтереси інших країн) тощо.

Другу групу складає **функціональне** інформаційне супроводження, що характеризується оперативною інформацією стосовно суб'єктно-об'єктних зв'язків (між суб'єктами, об'єктами, між суб'єктами й об'єктами, а також усередині них), а також зв'язки між суб'єктами, об'єктами і джерелами загроз та зовнішнім середовищем. Разом з тим, інформаційне супроводження політики національної безпеки можна розділити на зовнішнє й внутрішнє, які разом

утворюють систему інформаційних відносин, що є одним з найважливіших факторів, які визначають ефективність функціонування СЗНБ.

Наявність складної, динамічної структури СЗНБ, а також системи інформаційного супроводження, визначають і велику кількість інформаційних потоків, серед яких внутрішні й зовнішні; висхідні, спадні й горизонтальні; прямі й зворотні. Ці потоки насичені найрізноманітнішою за змістом і формою інформацією, наприклад, за змістом: політичною, економічною тощо, а за формою: документованою, усною тощо.

Зовнішній потік інформації, який є рухом інформації від глобальної (загальної), регіональних та національних систем безпеки до системи національної безпеки держави, фактично зв'язує СЗНБ із системою зовнішніх загроз, а також із системами безпеки рівного та більш високого порядку.

Внутрішній потік зв'язує структури, що забезпечують національну безпеку між собою в єдине ціле, а також із суб'єктами і системою внутрішніх загроз. Інформація відображає тут усі сторони суспільно-політичної, економічної та іншої діяльності суб'єктів національної безпеки щодо реалізації життєво важливих національних інтересів.

Висхідний потік – це рух інформації знизу нагору. Його формують окремі особистості, керівники низових ланок влади, політичних і громадських організацій, інших низових структур. Вказаний потік відображає результати діяльності щодо захисту життєво важливих національних інтересів і досягає вищих ієрархічних рівнів державного управління.

Спадний потік – це рух інформації від верхніх рівнів СЗНБ, тобто вищих рівнів політичної і державної влади до окремої особистості, соціальної групи, суспільства, а горизонтальний потік інформації, потік взаємодії, циркулює на одному ієрархічному рівні вказаної системи.

Для ДУНБ характерні прямі (від суб'єкта керування до об'єкта) та зворотні (від об'єкта керування до суб'єкта) інформаційні потоки, які переносять величезні масиви інформації про реальний стан функціонування СЗНБ та сприяють збереженню її стійкості (рівноваги). Інформація цих потоків

дозволяє оперативно корегувати прийняті рішення на вищих ієрархічних рівнях управління та координувати і контролювати практичну діяльність щодо їхнього виконання.

Важливою рисою інформаційного супроводження політики національної є те, що воно здійснюється у відповідності до інформаційних потреб (запитів) суб'єктів національної безпеки. Тільки в цьому випадку можуть бути створені належні умови для ефективної діяльності відповідних інформаційних структур та їхніх співробітників. При цьому інформаційне супроводження функціонує в двох основних режимах — поточного інформування і довідкового забезпечення. В їх основі лежать відповідно дві основні структурні складові інформаційної потреби — потреби в поточній інформації, що дозволяє постійно відслідковувати зміни щодо забезпечення національної безпеки та потреби в разовій, ретроспективній інформації, необхідній для вирішення конкретних задач у цій сфері

Задача *поточного інформування* — постійне (систематичне) доведення до суб'єктів національної безпеки й інших споживачів, відомостей, що стосуються реалізації національних інтересів. Поточне інформування може здійснюватися у формах індивідуального, групового і масового інформування.

Для рішення конкретних задач забезпечення національної безпеки може використовуватися *довідкове забезпечення*. Воно містить у собі широкий спектр інформаційних послуг — від видачі окремих фактографічних зведень до підготовки аналітичних оглядів. Особливістю довідкового забезпечення, на відміну від поточного інформування, є його низька передбачуваність щодо часу, кількості і характеру виникнення запитів, у той час як поточне інформування здійснюється на основі постійно діючих запитів. Таке положення створює деяку нерівномірність у завантаженості органів, що забезпечують інформацією. Так, у деякі періоди часу запитів може бути мало, а в інші багато, коли наприклад, має місце актуалізація тієї чи іншої загрози національним інтересам.

Оскільки здійснення цілеспрямованого і раціонального управління залежить від наявності достатньої і необхідної інформації, то ефективність забезпечення національної безпеки значною мірою залежить від оптимального вибору засобів та способів системного інформаційного впливу на осіб, які приймають рішення і перш-за все політичне. Тому таким важливим є дотримання вищезазначених принципів та передумов організації та здійснення ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки.

Таким чином, інформаційно-аналітичне забезпечення та інформаційно-аналітичне супроводження політики національної безпеки тісно пов'язані між собою процеси, проте *супроводження* більш тісно пов'язане із державно-управлінським аспектом реалізації національних інтересів (функціонування СЗНБ), а *забезпечення* - із політичним контекстом. Іншими словами, при розробці та реалізації політики національної безпеки у СЗНБ циркулюють найрізноманітніші інформаційні потоки, що тісно переплітаються, накладаються один на одного та певною мірою дублюють зміст інформації. Вивчення та оптимізація цих потоків є пріоритетним напрямком удосконалювання інформаційно-аналітичного забезпечення та супроводження політики національної безпеки.

Суб'єкти інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки України. До суб'єктів системи інформаційного забезпечення політики національної безпеки України відносяться аналітичні служби Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України а також недержавні аналітичні центри.

Інформаційно-аналітичне забезпечення рішень Президента України з широкого кола аспектів внутрішньої, зовнішньої й воєнної політики щодо стратегічних проблем національної безпеки здійснює Рада національної безпеки і оборони (РНБО) України.

Організаційне, методичне та наукове супроводження здійснення Президентом України, РНБО України повноважень у сфері національної

безпеки України покладено на підпорядкований йому Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), який є базовою науково-дослідною установою аналітико-прогнозного супроводження діяльності Президента України.

Підготовка високопрофесійних фахівців-управлінців здійснюється в Національній академії державного управління при Президентові України, де починаючи з 2008 р. вперше в Україні розпочата робота щодо підготовки за магістерською програмою фахівців за спеціальністю "державне управління у сфері національної безпеки" (базова кафедра: кафедра глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою).

В 1993 році Національною академією наук України створена Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (СІАЗ).

Інформаційно-аналітичною діяльністю займаються й суб'єкти сектору безпеки, наприклад, до завдань Служба безпеки України (СБУ) як спеціально уповноваженого органу державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності, зокрема, належать добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України.

СБУ відповідно до своїх основних завдань здійснює інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України.

У складі Міністерства оборони України діє Головне управління розвідки (ГУР), яке здійснює розвідувальну діяльність у воєнній, воєнно-політичній, воєнно-технічній, воєнно-економічній, інформаційній, екологічній сферах. Інформаційні та інформаційно-аналітичні матеріали ГУР надаються Президенту України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністру

України, Міністру оборони України, начальнику Генерального штабу - Головнокомандувачу Збройних Сил України та іншим визначеним споживачам.

Служба зовнішньої розвідки (СЗР) України є державним органом, який здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах. На СЗР України покладається добування, аналітична обробка та надання розвідувальної інформації Президентові України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністрові України та іншим визначеним Президентом України споживачам.

На Державну прикордонну службу України покладаються завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. Серед функцій Державної прикордонної служби України: ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону.

2 грудня 2014 року створене Міністерство інформаційної політики України (МІП), як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Основними завданнями МІП України є: забезпечення формування та реалізація державної інформаційної політики, забезпечення реформ у сфері ЗМІ, формування стратегії інформаційної політики держави та забезпечення її дотримання, реалізація державної політики у сферах поширення інформації, просвітницької діяльності і використання національних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства, забезпечення мовлення на закордонну аудиторію та поширення інформації про Україну у світі, координація впровадження державної інформаційної політики органів виконавчої влади, захист інформаційних прав громадян на територіях, де введено воєнний стан, тимчасово окупованих територіях, в зоні проведення АТО, на звільнених територіях.

Поступово відповідно до світової практики формується недержавна системи забезпечення національної безпеки. Важливим чинником цього

процесу є утворення та функціонування недержавних структур до кола професійних дослідження проблем забезпечення національної безпеки.

В Україні найбільш відомими неурядовими організаціями що займаються дослідженнями питань національної безпеки є Рада з зовнішньої та безпекової політики (РБЗП), Асоціація розвитку та безпеки, Академія безпеки відкритого суспільства (AOSS), Академія національної безпеки, Група Стратегічних та Безпекових Студій, Центр воєнної політики та політики безпеки, Український інститут публічної політики тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні в цілому створена та функціонує система інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки, але аналіз її стану показує необхідність удосконалення її адміністративно-правового регулювання. В сучасних умовах державотворення постає потреба у виробленні нових засобів, методів і способів інформаційного забезпечення національної безпеки задля запобігання та своєчасного реагування на нові загрози національній безпеці.

Зарубіжний досвід організації інформаційного забезпечення політики національної безпеки. Удосконалення системи інформаційного забезпечення політики національної безпеки України потребує цілеспрямованого вивчення зарубіжного досвіду організації і проведення даного типу діяльності.

Провідні держави світу докладають потужні зусилля для створення високоефективного механізму підготовки, прийняття та просування рішень з ключових питань зовнішньої політики та політики у сфері безпеки і оборони. Такі механізми, зазвичай, мають колегіальний характер із залученням багатьох суб'єктів і спираються як на аналітичні розробки, так і на ґрунтовну наукову експертизу.

Досвід США. Система інформаційного забезпечення політики національної безпеки США традиційно складається з державного сектору, тобто аналітичних структур при органах державної влади та недержавного сектору, представленого дослідними інститутами та фабриками думок.

Характеристику першого слід почати з Наукової Рада Міністерства оборони США, яка функціонує з 1956 року і складається з експертів та вчених, які назначаються міністром оборони. При цьому особливе місце щодо інформаційного забезпечення розробки та реалізації політики національної безпеки належить розвідувальному співтовариству (РС) США. Воно забезпечує найважливішою інформацією структури, відповідальні за дипломатичну і військову галузі, забезпечення правопорядку та захисту навколишнього середовища. У діяльності цього співтовариства присутня так звана конкретна адресність інформації та безпосереднє її використання при ухвалення державно-управлінських рішень.

Утримання інформаційної переваги на міжнародній арені досягається за рахунок відстеження ситуації в глобальному масштабі, постійного виявлення можливостей для просування інтересів США, а також використання комплексних розвідувальних можливостей щодо збору та обробки інформації для своєчасного попередження про загрози США, ведення аналітичної роботи в інтересах забезпечення політичного курсу країни та діяльності збройних сил, надання розвідувальних відомостей в кризових ситуаціях в масштабі часу, близькому до реального.

Одна з найвпливовіших організацій розвідувального співтовариства США – Національна рада з розвідки (НСР), основним завданням якої є підготовка для президента, вищого політичного і військового керівництва США так званих Оцінок Національної розвідки (ОНР), які є не стільки оперативними документами, що містять поточну розвідувальну інформацію, отриману від шістнадцяти агентств і організацій РС США, скільки аналітичними матеріалами з аналізу та оцінки ймовірності того чи іншого сценарного розвитку тієї чи іншої проблемної ситуації, події або явища на середньострокову та/або довгострокову перспективу. Як правило, використовується найбільш широкий спектр вихідних даних, у тому числі офіційні документи, на яких будується міжнародна політика США, не зовсім не обов'язково розвідувального змісту.

Крім того важливим чинником при виробленні та формуванні зовнішньої політики та безпеки США було створення недержавних науково-дослідних і аналітичних центрів - американських «фабрик думки», найбільш впливові з яких базуються в м. Вашингтоні, зокрема: Фонд Карнегі, РЕНД і нью-йоркська Рада з міжнародних відносин, Інститут Брукінгса, Центр стратегічних і міжнародних досліджень, Інститут американського підприємництва (має тісні зв'язки з діловими колами), Інститут політичних досліджень (відомий своїми ліберальними поглядами) і фонд «Спадщина» (відомий своїми консервативними поглядами). Кожен з цих інститутів та їх компаньйонів має власну спеціалізацію або нішу. Одні ототожнюються з тією чи іншою частиною політичного сектора, інші намагаються бути двопартійним або просто позапартійними. Одні орієнтуються на публікації, прагнучи, аби діяльність їхніх наукових співробітників висвітлювалася в ЗМІ, інші прагнуть впливати на чинну адміністрацію. Всі центри мають можливість прямо або опосередковано впливати на владу, також вони тою чи іншою мірою виконують освітню функцію по відношенню або до широкої громадськості, або до еліт.

Європейські країни у організації інформаційного забезпечення політики національної безпеки не покладаються на окремі міністерства і агенції, а застосовують більш інтегративні підходи. Так у Нідерландах з 2004-2006 рр. кожне міністерство і відомство, без будь-яких табу і обмежень, розробляло свою низку небезпек, виходячи з власного бачення порушеної проблеми. При цьому поставало важливе завдання подолати суб'єктивність кожної державної структури, вибудувати пріоритети і визнати за яких умов і саме які інтереси стають домінуючими. При цьому мозковий центр (Гаазський центр стратегічних досліджень) виступав координатором усього цього процесу і за два роки проаналізував 25 стратегій. Пріоритет надавався тим, які відповідали наступним критеріям: передбачення (довгостроковий розвиток, який потенційно впливатиме на національну безпеку з аналізу багатьох прогностичних проектів та аналізу тенденцій); системна оцінка національних ризиків (можливість та наслідки кожного з них); планування, що ґрунтується на

можливостях (які завдання/можливості необхідно виконати/здійяти для запобігання (попередження) і протистояння загрозам).

Значну роль на підготовчому етапі стратегічних державно-управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки як і у США в європейських країнах відіграють авторитетні незалежні мозкові центри. На запрошення відповідних урядових структур на початковому етапі вони здійснюють аналіз ситуації, що склалася в секторі безпеки, надають попередні рекомендації. Після цього створюються спеціальні робочі групи з розробки першого варіанту документа.

У рамках ЄС функціонують ряд науково-дослідних установ, що займаються, в тому числі і питаннями вивчення міжнародної та національної безпеки. Серед них - Європейський економічний і соціальний комітет (EESC) - консультативний орган Євросоюзу, створений в 1958 році. Він об'єднує роботодавців, працівників, а також представників урядових структур. Комітет готує пропозиції для органів ЄС з соціальної політики, оподаткування, трудових відносин. Крім того, він має право самостійно проводити експертизу актів ЄС, проте його висновки не мають певної сили. Крім того, при зверненні органів ЄС в Комітет він готує мотивовані експертні висновки і дає роз'яснення по суті питання, проте законодавство ЄС не зобов'язало залучати до роботи Комітету зовнішніх експертів.

Ще однією інституцією, що займається дослідженням питань безпеки в рамках ЄС є Європейський інститут з вивчення питань безпеки, створений в 2002 році, мета - формування європейської культури безпеки та сприяння дискусії в неофіційних професійних колах про результати діяльності європейських директивних органів. Центр європейських реформ (CER) - мозковий центр, діяльність якого присвячена поліпшенню якості дискусій з проблем ЄС. Данський інститут міжнародних досліджень також є незалежним науково-дослідною установою, що займається дослідженням питань міжнародної безпеки.

Окремо від американської та європейської моделі інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки стоїть досвід Китаю та Росії. У Китаї створена потужна державна система вказаного забезпечення, ядром якої є Дослідне бюро при Держраді КНР і Системно-аналітичний центр Міністерства державної безпеки, а в Росії у 2001 р. було створено Наукову раду при Раді Безпеки, на яку покладаються такі функції:

науково-методологічне та експертно-аналітичне забезпечення діяльності Ради Безпеки, його робочих органів та апарату Ради;

підготовка пропозицій та рекомендацій Раді Безпеки з проведення комплексних наукових досліджень щодо забезпечення національної безпеки;

вдосконалення методології наукового обґрунтування стратегії національної безпеки Російської Федерації;

науково-методологічна оцінка і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз, що впливають на соціально-економічний розвиток Російської Федерації та забезпечення національної безпеки;

науково-методологічний супровід діяльності Ради Безпеки, її робочих органів та апарату Ради з розробки та уточненню стратегії національної безпеки Російської Федерації,

проведення наукової експертизи проектів нормативних правових актів, концептуальних, доктринальних, аналітичних та інших документів, а також пропозицій з питань забезпечення національної безпеки;

наукове обґрунтування проектів рішень Ради Безпеки та її робочих органів з питань реалізації державної політики щодо забезпечення національної безпеки;

проведення порівняльного аналізу теорії та практики забезпечення національної безпеки в іноземних державах і в Російській Федерації.

Крім того, у 2014 р. було відкрито Національний центр управління обороною Російської Федерації - військова структура в підпорядкуванні Генерального штабу збройних сил Російської Федерації, який став частиною системи стратегічного управління національною безпекою країни і на який

також покладаються виконання завдань щодо інформаційного забезпечення політики національної безпеки.

Недержавна система інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки в Росії розвинута слабо. Складність її функціонування зумовлена багатьма причинами, зокрема прийняттям російською владою 21 листопада 2012 року Федерального закону про «іноземних агентів», який вимагає від всіх НКО, що одержують іноземне фінансування і що займаються чимось, що украй туманно визначається як «політична діяльність», реєструватися як «організація, що виконує функції іноземного агента». Прийняття закону спричинило закриття багатьох аналітичних центрів, що займалися політичною аналітикою та консалтингом.

В цілому, в Росії практично немає справді незалежних науково-експертних аналітичних центрів, а більшість з тих, що працює має постійне джерело фінансування в особі держави.

12.5. Основи державної політики щодо подолання корупції

12.5.1. Сутність корупції та чинники, які здійснюють вплив на ефективність боротьби з нею в Україні

Корупція в сучасних умовах стала чинником, який становить реальну загрозу національній безпеці і конституційному ладу України. Чинне законодавство визначає корупцію як використання особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди вказаній особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим

можливостей. Під неправомірною вигодою вказаний Закон України визначає грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, що їх без законних на те підстав обіцяють, пропонують, надають або одержують безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову.

Підґрунтям можливої корупції є конфлікт інтересів, а саме: суперечності між особистими інтересами особи уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та її службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень. Певною мірою можна стверджувати, що корупція є складовою механізму експлуатації суспільства бюрократичними структурами, але в умовах належного функціонування державних інститутів влади виключно в правовому полі вона не здійснює суттєвого впливу на його повсякденну життєдіяльність.

Водночас, якщо у провладної еліти та у широких верств населення переважає користолюбство та зневага до законодавства, корупція може перетворюватися на негативний і визначальний структуроутворюючий елемент повсякденного політичного та економічного життя суспільства. Головна загроза корупції полягає в тому, що вона перероджує державний апарат. Тому боротьба з корупцією є одним із пріоритетів, що стоять перед українським суспільством.

Таким чином боротьба з корупцією передбачає створення системи надійних правових та інституціональних гарантій суспільного і політичного контролю за діяльністю державних органів, різного роду організацій і окремих осіб. Проте вона може зводитися лише до вимушених заходів з боку владних структур, спрямованих на відновлення елементарного порядку в суспільстві, перерозподіл сфер впливу поміж різними кланами панівної олігархії і формуваннями мафіозного типу тощо.

Безпосереднім суб'єктом корупційного правопорушення, тобто таким, вчинки якого (за певну винагороду) на користь інших осіб мають протиправні, аморальні і суспільно небезпечні результати, може виступати державний

чиновник будь-якого рангу, політик, керівник громадської або господарської організацій.

У досить корумпованих країнах відбувається розподіл влади між політиками-прагматиками, особисто відданими керівнику країни, особами, які належать до найближчого оточення керівника, різного роду політиками-романтиками, політичні орієнтації яких змінюються залежно від особливостей конкретної держави і політичної кон'юнктури, а також мафіозними колами, які представляють криміналізований національний капітал. У таких країнах видаються нормативні акти про боротьбу з корупцією. Але, як правило, ці акти позбавлені реального механізму досягнення задекларованих цілей і більшою мірою мають за мету створити видимість активної діяльності. Реально ж боротьба з корупцією досить часто виливається в розправу з представниками політичних і економічних кланів, які є суперниками.

Оскільки проблема боротьби з корупцією традиційно займає визначальне місце в політиці будь-якої країни, а рівень корумпованості та ефективність антикорупційних заходів в різних країнах дуже різняться, то важливе місце у боротьбі з корупцією має визначення її масштабів. Вказані масштаби оцінюються за індексами сприйняття корупції, які дозволяють визначити рейтинг країни щодо рівня корумпованості відносно інших країн. Рейтинги щорічно складаються світовими дослідницькими агентствами. Починаючи з 1998 року до вказаних рейтингів потрапляє й Україна. Але показники, з якими вона входить в рейтинги й які визначають її рівень корумпованості далеко не кращі.

Варто зазначити, що індекс сприйняття корупції передбачає використання для його розрахунку всіх можливих джерел інформації, які щороку змінюються. Так, серед чинників, що провокують корупцію, відзначається не надійний контроль за діяльністю чиновників, слабкість покарань, відсутність свободи преси, роздутий бюрократичний апарат і висока різниця в оплаті праці службовців державного і приватного сектора “ступінь спокуси”, суперечності в законодавстві та у підзаконних актах, обмеження конкуренції. Дослідження, які

використовують при складанні індексів сприйняття корупції, в основному містять питання, пов'язані зі зловживанням владою з метою отримання особистої вигоди, спрямовані, наприклад, на підкуп державних посадових осіб при здійсненні державних закупівель. Джерела інформації не розділяють адміністративний і політичний типи корупції.

Корупційний індекс відіграв важливу роль у підвищенні усвідомлення широкою громадськістю факту корупції, але цей показник останнім часом піддається критиці фахівцями, зокрема щодо якості дослідницької методології, яка використовується цією організацією. Індекс базується лише на уявленнях, адже дуже важко провести порівняльний аналіз рівня корупції у різних країнах на основі фактичних матеріалів, наприклад, кількості кримінальних справ чи судових вироків. Такі дані у різних країнах не відбивають реального рівня корупції, вони скоріше є показником якості роботи правоохоронних органів, судів і засобів масової інформації щодо виявлення корупції.

Дослідження показали, що найвищий рівень корупції спостерігається у країнах із низьким рівнем економічного розвитку та невеликим обсягом інвестицій. Обсяг інвестицій безпосередньо залежить від бюрократичного апарату, бо угоди щодо інвестицій часто укладаються за посередництвом чиновників. Чим складнішою є система різноманітних дозволів, погоджень тощо з боку чиновників, тим важче інвестору домогтися бажаного результату, не вдаючись до корупції.

Фахівцями виявлено тісний взаємозв'язок між якістю суспільних послуг та рівнем бюрократії. Встановлено, що у країнах із низькою якістю послуг в суспільному секторі найбільш високий рівень бюрократії, бо якість послуги знаходиться у безпосередній залежності від розміру даного хабара або приватних економічних, соціальних чи політичних інтересів. Є певна закономірність: чим гірші економічні показники та чим більше різноманітних дозволів, чим більше звертань за допомогою до чиновників, тим більшою є вірогідність корупційних діянь, тим більш поширеною стає корупція, захоплюючи все нові й нові сфери суспільства.

Саме тому досить тісно пов'язаним з рівнем корумпованості є рейтинг економічних свобод. Відома американська дослідницька організація Heritage Foundation постійно оприлюднює рейтинг економічних свобод в Україні. За результатами досліджень вказаної організації Україна традиційно посідає одне із останніх місць у світ.

Фактично саме рівень корумпованості держави є визначальним чинником, який формує відповідну стратегію поведінки та взаємовідносин передусім представників бізнесу, окремих громадян та чиновників, коли інтереси приватних та юридичних осіб перетинаються з владними повноваженнями чиновництва.

Водночас варто зазначити, що об'єктивно оцінити рівень і масштаби поширеності корупції та результати боротьби з нею в Україні сьогодні досить складно. Чинна статистика не відображає реального стану справ, її дані не корелюються між різними відомствами і тому викривлюють реальні кінцеві результати боротьби з такими діями. Висока латентність корупційних правопорушень не дозволяє лише на базі статистики простежити масштабність і ступінь поширеності корупції. За підрахунками науковців, які вивчають це явище, частка виявлених правоохоронними органами корупційних правопорушень не перевищує одного відсотка від фактично вчинених. Але навіть ці корупційні правопорушення не знаходять відповідної оцінки згідно чинного законодавства.

Глобалізація всіх сфер життєдіяльності світової спільноти перетворила корупцію на інтернаціональну проблему. Вона стала звичним явищем і в міжнародних організаціях. Зокрема, корупція у міжнародному економічному співробітництві проявляється при створенні підприємств за участю іноземного капіталу та реалізації інвестиційних проектів. Багато представників іноземних компаній користуються таким засобом, як "хабар" для одержання переваг у конкуренції. Шукаючи шляхи зменшення податкового тиску, вони самі йдуть на зловживання і підкуп осіб, наділених контрольними і розпорядчими функціями. Тому досить часто не тільки керівники провідних держав, а й

міжнародних організацій стають учасниками гучних корупційних скандалів. Транснаціональність корупції на сучасному етапі історичного розвитку потребує вжиття глобальних заходів на міжнародному рівні для нейтралізації загрози, яку вона представляє для безпеки світової спільноти. Тому протидію корупції на міжнародному рівні здійснюють ряд міжнародних організацій, зокрема: ООН, МВФ, СОТ, ЄС та ін. Найважливішим підсумком їх роботи є підписання міжнародних конвенцій по боротьбі з корупцією та відмиванням грошей.

Таким чином корупція в Україні є явище, яке здійснює вкрай негативний вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства та держави, міжнародні відносини деформує громадську свідомість. Корумповані дії все більше перетворюються на норму поведінки. На недопустимо високий рівень корупції постійно акцентують увагу керівники держави.

Водночас в останні роки в Україні у сфері протидії корупції було зроблено чимало позитивних кроків. Зокрема, окрім прийняття Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції", який спрямовано на створення дієвого антикорупційного законодавства, Президентом України посилення протидії корупції визначено, як пріоритетне державне завдання. Запроваджено на систематичній основі проведення на найвищому рівні службових нарад за участю правоохоронних органів, на яких розглядаються проблемні питання боротьби з корупцією в Україні. Проте корупція продовжує залишатися своєрідною візитною карткою України. За даними соціологічних опитувань навіть для реалізації законних прав громадяни України вимушені давати хабара.

Одним із головних факторів невдач влади у боротьбі з корупцією є недосконалий механізм її протидії. Зокрема, вдосконалення вказаного механізму досить часто зводилися до дискусій стосовно таких питань: приходу на керівні посади нової "доброчинної" еліти; вдосконалення чинного законодавства, зокрема, розробки чергової Антикорупційної концепції (або стратегії); створення спеціальної структури, на яку доцільно покласти завдання

щодо боротьби з корупцією (Антикорупційного бюро, Антикорупційного прокурора тощо); скасування депутатської недоторканості. Проте варто визнати, що побудова ефективного механізму запобігання і протидії корупції в Україні неможлива без констатування та відповідного реагування на такі чинники, як:

корупція не має політичного забарвлення;

не чесний посадовець в системі державного управління та органах місцевого самоврядування сьогодні є їх типовим елементом, сформованим національною державною кадровою політикою;

корупція сприймається майже нормою, бо значна частина населення бачить у корупційній системі можливість оперативного подолання адміністративних бар'єрів суперечливих норм чинного законодавства, а також захисту від свавілля контролюючих державних органів;

вплив корупції на українське суспільство і державу має комплексний характер, вона глибоко проникла у всі сфери життєдіяльності суспільства та держави, а її локомотивом є «тінізація» економічного сектору;

із-за корупції у суспільстві функціонують дві соціальні моделі поведінки громадян, де панують своя система цінностей, свої цілі та методи їх досягнення: офіційна, яка передбачає дотримання правових і моральних норм та неофіційна, де використання протиправних методів є нормою поведінки;

корупція здійснює потужний вплив на формування органів державної влади, на вироблення і реалізацію державної політики;

корупція вкрай негативно впливає на міжнародний імідж України, перешкоджає, а іноді блокує надходження іноземних інвестицій;

гасла боротьби з корупцією широко використовуються у політичній боротьбі, а відтак особливо актуальними стають під час проведення президентських і парламентських виборів, а також у боротьбі за "крісла і портфелі" з політичними опонентами;

боротися з корупційними правопорушеннями можна лише застосовуючи системний підхід.

Разом з тим, варто акцентувати увагу на тому, що якими б національними особливостями не визначалась природа корупції, методи запобігання і протидії їй мають передбачати системне дотримання таких умов: підконтрольність державних чиновників, державних інститутів громадськості і парламенту; відкритість і прозорість прийняття рішень на усіх рівнях державної влади і місцевого самоврядування; забезпечення свободи слова, свободи ЗМІ та їхньої незалежності; можливість громадського контролю за прийняттям найважливіших економічних і політичних рішень; незалежність судової влади; збалансованість гілок влади.

На жаль, жодна із зазначених умов в Україні повною мірою не виконана. Тому Україна повинна вивчати досвід інших країн та запозичувати найкращі й найефективніші шляхи боротьби з корупцією в державі.

Наприклад, у Грузії боротьба з корупцією відбувалась досить радикальними методами: шляхом арештів та звільнень. Протягом короткого проміжку часу були звільнені щонайменше 15 тисяч поліцейських та близько 40% службовців.

Система боротьби з корупцією у Нідерландах включає низку дещо інших, але досить системних і ефективних заходів, зокрема, щорічно міністр внутрішніх справ країни доповідає парламенту про виявлені факти корупції і вжиті заходи щодо покарання осіб, які скоїли корупційні правопорушення.

При цьому основною формою покарання за корупційні діяння є заборона працювати в органах державної влади і втрата соціальних гарантій, наприклад, пенсійного забезпечення, а матеріали, пов'язані з корупційними діяннями, якщо вони не стосуються системи національної безпеки, стають доступними громадськості.

В Ізраїлі, який входить до двадцятки достатньо вільних від корупції країн, низький рівень корумпованості, зокрема, забезпечується системою дублювання моніторингу можливих корупційних діянь, який здійснюється урядовими організаціями, спецпідрозділами поліції, відомством Державного контролера, незалежного від міністерств і державних відомств та громадськими

організаціями. Завдяки значним соціальним пільгам для чиновників і безжалісному покаранню у разі виявлення корупційних діянь, корупція практично відсутня.

У Німеччині в основу боротьби з корупцією покладено завдання знищення матеріальної, насамперед фінансової, бази злочинних угруповань, що досягається двома шляхами: конфіскацією майна і створенням належної правової бази для унеможливлення відмивання "брудних" грошей.

У Китаї на посадовця, якого викрили на відмиванні брудних грошей, на отриманні хабара або на якомусь іншому корупційному вчинку, чекає публічна страта та конфіскація всього майна.

В цілому ж корупція є серйозною перепорою для реформ в економіці, гальмує становлення ринкових інститутів, перешкоджає надходженню інвестицій та становить величезну загрозу національній безпеці України, оскільки вона є найсуттєвішою причиною низького рівня суспільної довіри до всіх інституцій державної влади, справляє визначальний вплив на українську політику, економіку та інші сфери суспільного життя. Висока вартість життя та медичного обслуговування, низький рівень правової та політичної культури є підґрунтям для корупції як соціального явища.

12.5.2.Правові засади та механізми боротьби з корупцією в Україні

Відносини, що виникають у сфері запобігання і протидії корупції, регулюються Законом України "Про засади запобігання і протидії корупції", іншими законами і міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, а також прийнятими на їх виконання іншими нормативно-правовими актами. Відповідно до цього Закону України діяльність із запобігання і протидії корупції має ґрунтуватися на таких основних принципах: верховенства права; законності; комплексного здійснення правових, політичних, соціально економічних, інформаційних та інших заходів; пріоритетності запобіжних заходів; невідворотності відповідальності за

вчинення корупційних правопорушень; відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування; участі громадськості у заходах щодо запобігання і протидії корупції; державного захисту осіб, які надають допомогу у здійсненні таких заходів; забезпечення відновлення порушених прав і законних інтересів, відшкодування збитків, шкоди, завданої корупційним правопорушенням.

Закон України "Про засади запобігання і протидії корупції" визначає досить широке коло осіб, які є суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення. Передусім це особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування починаючи від Президента України, Голови Верховної Ради України та Прем'єр-міністр України й закінчуючи державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, посадовими та службовими особами інших органів державної влади.

Суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення є також особи які:

згідно Закону прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, наприклад особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді під час виконання ними цих функцій;

постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно господарських обов'язків, або особи, спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, відповідно до закону.

Суб'єкти, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції в Україні є: Президент України, Верховна Рада України, органи прокуратури України, органи державної влади. При цьому Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу органів виконавчої влади щодо запобігання і

протидії корупції відповідно до Конституції і законів України, актів Президента України, а координацію реалізації органами виконавчої влади визначеної Президентом України антикорупційної стратегії здійснює спеціально уповноважений орган з питань антикорупційної політики, який утворюється Президентом України і діє відповідно до вимог, встановлених законом.

Окрім того заходи щодо виявлення, припинення та розслідування корупційних правопорушень здійснюють спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції. Ними в Україні є органи прокуратури, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України, податкової міліції, по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

Координацію діяльності правоохоронних органів з питань протидії корупції здійснюють у межах наданих повноважень Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори.

Суб'єктами, які беруть участь у запобіганні, виявленні, а в установлених законом випадках і у здійсненні заходів щодо припинення корупційних правопорушень, відновленні порушених прав чи інтересів фізичних та юридичних осіб, інтересів держави, а також в інформаційному і науково-дослідному забезпеченні здійснення заходів щодо запобігання і протидії корупції, у міжнародному співробітництві в цій сфері, є також: уповноважені підрозділи органів державної влади; місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування; підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності, їх посадові та службові особи, а також громадяни, об'єднання громадян за їх згодою.

При цьому чинним законодавством передбачено, що посадові та службові особи органів державної влади, посадові особи місцевого самоврядування, юридичних осіб, їх структурних підрозділів у разі виявлення корупційного правопорушення чи одержання інформації про вчинення такого правопорушення працівниками відповідних органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, юридичних осіб, їх структурних підрозділів зобов'язані у межах своїх повноважень ужити заходів щодо припинення такого правопорушення та негайно письмово повідомити про його вчинення спеціально уповноважений суб'єкт у сфері протидії корупції.

Законом України "Про засади запобігання і протидії корупції" передбачена низка заходів, спрямованих на запобігання та протидію корупції. Так, суб'єктам відповідальним за корупційні правопорушення, зокрема, забороняється неправомірно: сприяти фізичним або юридичним особам у здійсненні ними господарської діяльності, одержанні субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів, пільг, укладанні контрактів (у тому числі на закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти); втручатися в діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування або посадових осіб; надавати перевагу фізичним або юридичним особам у зв'язку з підготовкою проектів, виданням нормативно-правових актів та прийняттям рішень, затвердженням (погодженням) висновків.

Є також обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зокрема, їм забороняється: займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту); входити до складу органу управління чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді товариства (спостережній раді), ревізійній комісії господарського товариства), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України.

Передбачені також досить жорсткі обмеження щодо одержання дарунків (пожертв). Наприклад, особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування забороняється безпосередньо або через

інших осіб одержувати дарунки (пожертви) від юридичних або фізичних осіб за рішення, дії чи бездіяльність в інтересах дарувальника.

Є також обмеження що стосуються роботи близьких осіб. Наприклад, особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування не можуть мати у безпосередньому підпорядкуванні близьких їм осіб або бути безпосередньо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам. Водночас вказані вимоги не розповсюджуються на: народних засідателів і присяжних; близьких осіб, які безпосередньо підпорядковані один одному у зв'язку з перебуванням кожного з них на виборній посаді; осіб, які працюють у сільській місцевості, гірських населених пунктах; осіб, які працюють в галузі освіти, науки, культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту.

Досить суттєвими є також обмеження щодо осіб, які звільнилися з посад або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування. Так, їм протягом року з дня припинення виконання вказаних функцій забороняється укладати трудові договори (контракти) або вчиняти правочини у сфері підприємницької діяльності з підприємствами, установами чи організаціями незалежно від форми власності, якщо зазначені особи протягом року до дня припинення виконання своїх функцій здійснювали повноваження з контролю, нагляду або підготовки чи прийняття відповідних рішень щодо діяльності цих підприємств, установ чи організацій. Їм також забороняється розголошувати або використовувати в інший спосіб у своїх інтересах інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з виконанням службових повноважень, крім випадків, установлених законом.

Особам, які звільнилися з посад або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування протягом року з дня припинення виконання вказаних функцій забороняється представляти інтереси будь-якої особи у справах (у тому числі в тих, що

розглядаються в судах), в яких іншою стороною є орган (органи), в якому (яких) вони працювали.

Відповідно до чинного законодавства стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування (крім кандидатів на пост Президента України, кандидатів у народні депутати України, кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та на посади сільських, селищних, міських голів), проводиться спеціальна перевірка, у тому числі щодо відомостей, поданих особисто.

Організація її проведення покладається на керівника (заступника керівника) органу державної влади, органу місцевого самоврядування, на зайняття посади в якому претендує особа, крім випадків, установлених законом. При цьому до проведення спеціальної перевірки залучаються спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції, а в разі потреби – інші центральні органи виконавчої влади. Спеціальній перевірці підлягають відомості, зокрема щодо: притягнення особи до кримінальної відповідальності, в тому числі за корупційні правопорушення, наявності судимості, її зняття, погашення; факту, що особа піддавалася раніше адміністративним стягненням за корупційні правопорушення; достовірності відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру; наявності в особи корпоративних прав;

стану здоров'я, освіти, наявності наукового ступеня, вченого звання, підвищення кваліфікації.

Спеціальна перевірка проводиться у п'ятнадцятиденний строк за письмовою згодою особи, яка претендує на зайняття посади, а у разі ненадання особою такої згоди питання щодо призначення її на посаду не розглядається. У разі встановлення за результатами спеціальної перевірки факту подання претендентом на посаду неправдивих відомостей про себе посадова особа (орган), яка (який) здійснює призначення (обрання) на цю посаду, відмовляє претенденту у призначенні (обранні) на посаду, а також протягом трьох

робочих днів повідомляє про виявлений факт правоохоронні органи для реагування в установленому законом порядку.

Порядок організації проведення спеціальної перевірки затверджується Президентом України. Особи, щодо яких проведена спеціальна перевірка, мають право на ознайомлення з довідкою про результати спеціальної перевірки та в разі незгоди з ними можуть подавати зазначеним органам свої зауваження у письмовій формі. Інформація про результати спеціальної перевірки та документи щодо її проведення є конфіденційними, якщо вони не містять відомостей, що становлять державну таємницю. Такі документи зберігаються в порядку, встановленому відповідно до закону.

Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також особи, які згідно Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" прирівнюються до вказаних осіб, зобов'язані щорічно до 1 квітня подавати за місцем роботи (служби) декларацію про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік за встановленою вказаним Законом формою.

Особи, які не мали можливості подати до 1 квітня за місцем роботи (служби) вказану декларацію через перебування у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами або для догляду за дитиною, через тимчасову непрацездатність, перебування за межами України, під вартою, подають таку декларацію за звітний рік до 31 грудня. Особи, які не подали декларацію із зазначених причин і звільняються з цього місця роботи, зобов'язані подати таку декларацію до розірвання трудового договору. При цьому відомості, зазначені у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік Президента України, Голови Верховної Ради України, народних депутатів України, Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, Голови та суддів Конституційного Суду України, Голови та суддів Верховного Суду України, голів та суддів вищих спеціалізованих судів України, Генерального прокурора України та його заступників, Голови Національного банку

України, Голови Рахункової палати, Голови та членів Вищої ради юстиції, членів Центральної виборчої комісії, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови та членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, керівників інших органів державної влади та їх заступників, членів колегіальних органів державної влади (комісій, рад), керівників органів місцевого самоврядування та їх заступників, підлягають оприлюдненню протягом 30 днів з дня їх подання шляхом опублікування в офіційних друкованих виданнях відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Варто також зазначити, що у разі відкриття особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також особою, яка згідно Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" прирівнюється до вказаної особи, валютного рахунка в установі банку-нерезидента вона зобов'язана в десятиденний строк письмово повідомити про це орган державної податкової служби за місцем проживання із зазначенням номера рахунка і місцезнаходження банку-нерезидента.

Порядок зберігання документів і використання відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, та відомостей щодо вказаного валютного рахунку, затверджується Кабінетом Міністрів України.

Законами та іншими нормативно-правовими актами, що визначають організацію і порядок діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, надання окремих видів державних послуг або порядок діяльності категорій осіб, уповноважених на виконання функцій держави, місцевого самоврядування, можуть установлюватися спеціальні вимоги щодо поведінки таких осіб.

При цьому держава сприяє закріпленню норм професійної етики та інших вимог щодо здійснення окремих видів діяльності в кодексах поведінки підприємців, представників відповідних професій.

Чинними законодавством передбачено, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мають передбачати порядок та шляхи врегулювання конфлікту інтересів⁶².

Передбачено також, що для урегулювання конфлікту інтересів особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, посадові особи юридичних осіб публічного права, які не є вищезазначеними особами, але одержують заробітну плату за рахунок державного чи місцевого бюджету, а також особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (наприклад, аудитори, нотаріуси, члени трудового арбітражу) зобов'язані: уживати заходів щодо недопущення будь-якої можливості виникнення конфлікту інтересів; повідомляти невідкладно безпосереднього керівника про наявність конфлікту інтересів.

З метою виявлення у проектах нормативно-правових актів норм, що можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, розроблення рекомендацій стосовно їх усунення Законом України "Про засади запобігання і протидії корупції" передбачено, що Міністерство юстиції України проводить антикорупційну експертизу проектів нормативно-правових актів. Порядок і методологія її проведення та порядок оприлюднення результатів визначаються міністерством.

Результати антикорупційної експертизи підлягають обов'язковому розгляду під час прийняття рішення щодо видання (прийняття) відповідного нормативно-правового акта (законів України, актів Президента України, нормативно-правових актів, що розробляються Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади).

За ініціативою фізичних осіб, об'єднань громадян, юридичних осіб може проводитися громадська антикорупційна експертиза проектів нормативно-

⁶² Конфлікт інтересів - суперечність між особистими інтересами особи та її службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень

правових актів, проведення якої та оприлюднення її результатів здійснюються за рахунок відповідних фізичних осіб, об'єднань громадян, юридичних осіб або інших джерел, не заборонених законодавством.

Досить чіткі вимоги встановлені чинним законодавством стосовно прозорості інформації. Так, особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, особам, які прирівнюються до них, а також особам, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або особам, спеціально уповноваженим на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми забороняється: відмовляти фізичним або юридичним особам в інформації, надання якої цим фізичним або юридичним особам передбачено законом; надавати несвоєчасно, недостовірну чи не в повному обсязі інформацію, яка підлягає наданню відповідно до закону. Окрім того забороняється відносити до інформації з обмеженим доступом інформацію про розміри, види благодійної та іншої допомоги, що надається фізичним та юридичним особам чи одержується від них особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Органам державної влади та місцевого самоврядування забороняється одержувати від фізичних, юридичних осіб безоплатно послуги та майно, крім випадків, передбачених законами або чинними міжнародними договорами України.

Законом України "Про засади запобігання і протидії корупції" передбачена можливість досить широкої участі громадськості в заходах щодо запобігання і протидії корупції. Зокрема, об'єднання громадян, їх члени або уповноважені представники, а також окремі громадяни в діяльності щодо запобігання, виявлення і протидії корупційним правопорушенням (крім випадків, коли це віднесено законом до виключної компетенції спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції) мають право:

повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних правопорушень спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції, керівництву та колективу підприємства, установи чи організації, в яких були вчинені ці правопорушення, а також громадськості;

запитувати та одержувати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування в обсягах та порядку, не заборонених законом, інформацію про діяльність щодо запобігання і протидії корупції;

замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, подавати за результатами експертизи пропозиції до відповідних органів державної влади;

брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах з питань запобігання і протидії корупції;

вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері запобігання і протидії корупції;

здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання і протидії корупції, з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству.

При цьому органи державної влади та органи місцевого самоврядування узагальнюють результати громадського обговорення законопроектів та проектів інших нормативно-правових актів та оприлюднюють їх у засобах масової інформації.

Окремо зазначено, що законопроекти та проекти інших нормативно-правових актів, що передбачають надання пільг, переваг окремим суб'єктам господарювання, а також делегування повноважень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, з метою їх громадського обговорення розміщуються на офіційних веб-сайтах органів державної влади, органів місцевого самоврядування невідкладно, але не пізніше дня, наступного за днем їх внесення належним суб'єктом до відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування.

У контексті вищевикладеного досить важливими є вимоги стосовно інформування громадськості про заходи щодо запобігання і протидії корупції.

Досить важливим є положення чинного законодавства що держава забезпечує здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист від протиправних посягань на життя, здоров'я, житло та інше майно осіб, які надають допомогу в запобіганні і протидії корупції, а також близьких їм осіб.

Щодо відповідальності за корупційні правопорушення, то чинним законодавством передбачено, що особи, які їх вчинили, притягаються до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності в установленому законом порядку. При цьому відомості про осіб, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, у триденний строк з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили, притягнення до цивільно-правової відповідальності, накладення дисциплінарного стягнення заносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення, що формується та ведеться Міністерством юстиції України. Положення про Єдиний державний формування та ведення цього реєстру затверджується Міністерством юстиції України.

Передбачено також що особа, щодо якої винесено постанову про притягнення як обвинуваченої у вчиненні злочину у сфері службової діяльності, підлягає відстороненню від виконання повноважень на посаді в порядку, визначеному законом, до розгляду справи судом, якщо інше не передбачено Конституцією і законами України. Водночас особа, щодо якої складено протокол про адміністративне корупційне правопорушення, може бути відсторонена від виконання службових повноважень за рішенням керівника органу (установи, підприємства, організації), в якому вона працює, до закінчення розгляду справи судом.

У разі закриття провадження у справі про адміністративне корупційне правопорушення у зв'язку з відсутністю події або складу адміністративного

правопорушення відстороненій від виконання службових повноважень особі відшкодовується середній заробіток за час вимушеного прогулу, пов'язаного з таким відстороненням.

Дострокове припинення повноважень особи на виборній посаді, припинення повноважень посадової особи на посаді, звільнення, що здійснюється за рішенням Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, звільнення військової посадової особи з військової служби у зв'язку з притягненням до відповідальності за корупційне правопорушення, а також відсторонення такої особи від виконання службових повноважень здійснюється з урахуванням особливостей, визначених Конституцією і законами України.

Інші особи, яких притягнуто до кримінальної або адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, пов'язані з порушенням обмежень, передбачених Законом України "Про засади запобігання і протидії корупції", підлягають звільненню з відповідних посад у триденний строк з дня отримання органом державної влади, органом місцевого самоврядування, підприємством, установою, організацією копії відповідного судового рішення, яке набрало законної сили, якщо інше не передбачено законом.

Про звільнення особи з посади у зв'язку з притягненням до відповідальності за корупційне правопорушення, пов'язане з порушенням обмежень передбачених цим Законом, керівник органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації у триденний строк письмово повідомляє суд, який постановив обвинувальний вирок або прийняв постанову про накладення адміністративного стягнення за корупційне правопорушення, та спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань державної служби.

З метою виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню корупційного правопорушення за поданням спеціально уповноваженого суб'єкта у сфері протидії корупції за рішенням керівника органу, в якому працює особа, яка

вчинила таке правопорушення, проводиться службове розслідування в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Обмеження щодо заборони особі, звільненій з посади у зв'язку з притягненням до відповідальності за корупційне правопорушення, займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування, або такою, що прирівнюється до цієї діяльності, встановлюється виключно за вмотивованим рішенням суду, якщо інше не передбачено законом.

Збитки, шкода, завдані державі внаслідок вчинення корупційного правопорушення, підлягають відшкодуванню в установленому законом порядку, а нормативно-правові акти, рішення, видані (прийняті) внаслідок вчинення корупційного правопорушення, можуть бути скасовані органом або посадовою особою, уповноваженою на прийняття чи скасування відповідних актів, рішень, або визнані незаконними в судовому порядку за заявою заінтересованої фізичної особи, об'єднання громадян, юридичної особи, прокурора, органу державної влади, органу місцевого самоврядування.

Фізичні та юридичні особи, права яких порушено внаслідок вчинення корупційного правопорушення і яким завдано моральної або майнової шкоди, збитків, також мають право на відновлення прав, відшкодування збитків, шкоди в установленому законом порядку. Якщо ж збитки, шкода, завдані фізичній або юридичній особі внаслідок незаконних рішень, дій або бездіяльності суб'єкта, який здійснює заходи щодо запобігання і протидії корупції, то вони відшкодовуються з Державного бюджету України.

Держава, орган місцевого самоврядування, які відшкодували збитки, шкоду, завдану незаконним рішенням, діями або бездіяльністю суб'єкта, що здійснює заходи щодо запобігання та протидії корупції, мають право зворотної вимоги (регресу) до особи, яка завдала збитків, шкоди, у розмірі виплаченого відшкодування (крім відшкодування виплат, пов'язаних із трудовими відносинами, відшкодуванням моральної шкоди). Кошти та інше майно, одержані внаслідок вчинення корупційного правопорушення, підлягають

конфіскації за рішенням суду в установленому законом порядку, а кошти у встановленому судом розмірі вартості незаконно одержаних послуг чи пільг - стягненню на користь держави. Україна також здійснює заходи щодо повернення в Україну коштів та іншого майна, одержаних внаслідок корупційних правопорушень, і розпоряджається цими коштами та іншим майном відповідно до чинного законодавства.

Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів здійснює співробітництво у сфері запобігання і протидії корупції з іноземними державами, міжнародними організаціями, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції. Міжнародна правова допомога та інші види міжнародного співробітництва у справах про корупційні правопорушення здійснюються компетентними органами відповідно до законодавства та міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

При цьому компетентні органи України можуть надавати відповідним органам іноземних держав та одержувати від них інформацію, у тому числі з обмеженим доступом, з питань запобігання і протидії корупції з додержанням вимог чинного законодавства України. Водночас надання органам іноземних держав інформації з питань, пов'язаних з запобіганням і протидією корупції, можливе лише в разі, якщо ці органи та відповідний компетентний орган України можуть установити такий режим доступу до інформації, який унеможливило розкриття інформації для інших цілей чи її розголошення у будь-який спосіб.

Верховна Рада України та інші органи державної влади здійснюють контроль у сфері запобігання та протидії корупції у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України, а нагляд за додержанням законів у сфері запобігання і протидії корупції здійснюється Генеральним прокурором України та підпорядкованими йому прокурорами.

Глава 13. Державна політика забезпечення обороноздатності України

13.1. Принципи побудови системи забезпечення обороноздатності держави, структура та функції збройних сил

Принципи побудови системи забезпечення обороноздатності держави та її елементи . Закон України «Про оборону України» був прийнятий одним із перших за часів незалежної України – 6 грудня 1991 р. В нього вносилося багато змін, зокрема, тільки у 2014 р. – тричі, проте впродовж всього цього часу базові терміни зберігалися у такому значенні:

оборона України – система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту;

обороноздатність держави – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації.

Відтак, певною мірою, зміст вищезазначених понять несе інерцію радянських підходів і майже ідентичне до даного ще 1978 р. у Радянській військовій енциклопедії – найбільш повному й авторитетному в СРСР енциклопедичному виданні з воєнної проблематики. Це тлумачення за змістом було споріднене з визначенням військової могутності в класичній моделі її структуризації, що призвело до синонімічності у науковому і повсякденному вжитку.

Військова могутність розглядається як один з ключових елементів обороноздатності держави, але не єдиний. Здатність країни до оборони визначається низкою додаткових складових: якістю зовнішньої політики, наявністю ворогів і союзників, співвідношенням сил військово-політичних угруповань, що протистоять одне одному тощо. Крім цього слід зазначити, що рівень обороноздатності держави у конкретний період визначається співвідношенням величини її потенціалів (оборонного, зовнішньополітичного

та ін.) до відповідних потенціалів, які може актуалізувати конкретний суб'єкт воєнної небезпеки (збройне угруповання іншої держави, держава або група держав) для здійснення агресії. Для розрахунків необхідного рівня обороноздатності держави слід визначити допустимі рівні збитків і втрат для держави, а також проводити ефективний моніторинг характеру, спрямованості та масштабів зовнішньої воєнної небезпеки та зовнішньої воєнної загрози.

Реальні та потенційні загрози для України, які за певних умов та обставин можуть призвести до воєнного конфлікту і до реагування на які має бути готова наша держава, визначені в Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., проте, як свідчить анексія Криму Російською Федерацією та сепаратистських рух на Донбасі за підтримки Кремля, можливість агресії з боку північного сусіда була явно недооцінена.

Не повною мірою була урахована і специфічність форм зазіхання на суверенітет та територіальну цілісність України. Зокрема, як зазначено у Постанові Верховної Ради від 12 серпня 2014 р. "Обороноздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання", основною формою реалізації воєнно-політичних інтересів Російської Федерації стосовно України, як показали останні місяці, є "гібридна" війна, яка поєднує в собі елементи інформаційної, торговельної, газової війн, воєнної агресії, окупації, тероризму, активізації криміналітету, партизанської, диверсійної та громадянської війн.

Ці дії призвели до серйозних геополітичних втрат України, дестабілізації суспільно-політичної обстановки у східних та південних областях України і загрожують гуманітарною катастрофою та економічним колапсом найбільшого експортно орієнтованого регіону України, дезінтеграцією держави, аж до її розпаду. Ще більш радикально висловився В. Горбулін: «Хоча кожен конкретний елемент цієї "гібридної війни" не новий по суті і використовувався майже в усіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника. Причому інформаційний чинник в

окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий.

Хоча багато науковців і дослідників вказують на "гібридний" характер цієї війни, концептуалізація в даному сенсі неоднозначна й неповна. Так, у західній науковій думці орієнтовно вже з середини 2000-х років з'являється поняття "гібридна війна", однак у багатьох випадках вона трактувалася в інших термінах та поняттях, ніж це спостерігається тепер. Для характеристики сучасного протистояння України і Росії можуть бути застосовані такі поняття, як "неконвенційна війна", "нерегулярна війна" чи "змішана війна", або ж спонсоровані державою "гібридні війни". В усіх них вказується на "розмивання" обрисів військового конфлікту та залучення до нього невійськових засобів, які у звичному стані не мають прямого стосунку до класичного військового протистояння».

З традиційної точки зору на обороноздатність держави впливає характер її військової політики, рівень розвитку й підготовки збройних сил, стан інфраструктури території держави (ймовірні театри воєнних дій), сил і засобів цивільної оборони, ефективність заходів щодо забезпечення живучості економіки. Велике значення мають також мобілізаційні можливості, склад і бойові можливості військових формувань, кількість і якість озброєнь, морально-духовний стан громадян.

У ХХІ ст. рівень обороноздатності держави взаємопов'язується зі здатністю воєнно-політичного керівництва держави запобігти збройному нападу за рахунок використання усіх чинників, включаючи загрозу відплати, а у випадку розв'язання війни – у здатності відбити агресію, захистити населення, територію, економіку й відстояти суверенітет держави. До основних заходів щодо забезпечення обороноздатності держави відносяться: прогнозування воєнно-політичної ситуації й оцінка воєнних загроз; розробка воєнної політики, концепції воєнного (оборонного) будівництва й розвитку збройних сил, воєнної доктрини; раціональне будівництво й розвиток збройних сил, організація їхньої всебічної підготовки й підтримки у стані необхідній

готовності; завчасне планування застосування збройних сил, з урахуванням різних варіантів (сценаріїв) початку й ведення війни; розвиток військової науки й прискорене впровадження її досягнень; управління розвитком матеріального оснащення збройних сил, насамперед, зброєю й військовою технікою, створення для цього необхідної науково-технічної й технологічної бази;

Структура Збройних Сил України. Збройні Сили – військові формування, які утримуються державою для забезпечення воєнної безпеки, захисту державних інтересів, відбиття агресії та ведення війни; один з найважливіших елементів сектору безпеки і оборони та механізм забезпечення державної влади. Організаційно вони поділяються на види ЗС. У переважній більшості країн світу це – Сухопутні війська, Військово-морські сили, Повітряні сили. Крім цього можуть в окремих країнах можуть бути Війська протиповітряної оборони, Війська космічної оборони тощо.

Види ЗС мають у своєму складі роди військ, які призначені для виконання специфічних завдань. Зокрема, до складу Сухопутних військ України входять: механізовані війська; танкові війська; аеромобільні війська; ракетні війська та артилерія; армійська авіація; війська ППО; війська спеціального призначення. В деяких країнах існує більш розгалужена специфікація. Так у Російській Федерації серед родів сухопутних військ є: війська зв'язку; війська радіоелектронної боротьби; інженерні війська; війська радіаційного, хімічного та біологічного захисту; війська технічного забезпечення; автомобільні війська; війська охорони тилу.

В США ми можемо спостерігати ще більш більший спектр родів військ у складі Сухопутних військ. Це Піхота, у тому числі повітряно-десантні війська; корпус ад'ютантів; корпус інженерів армії США; військово-фінансова служба; квартирмейстерська служба; польова артилерія; танкові війська; артилерійсько-технічне і речове постачання; війська зв'язку; хімічні війська; військова поліція; транспортні війська; воєнна розвідка; війська ППО; армійська авіація; війська спеціального призначення; служба цивільно-військового співробітництва; війська психологічних операцій; військова логістика.

Збройні Сили України мають таку загальну структуру: Генеральний штаб Збройних Сил України як головний орган військового управління; види Збройних Сил України – Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили; з'єднання, військові частини, військові навчальні заклади, установи та організації, що не належать до видів Збройних Сил України. Організаційно Збройні Сили України складаються з органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій.

Відповідно до ст. 11. Закону України «Про Збройні Сили» вони провадять свою діяльність на засадах: вірності конституційному обов'язку та військовій присязі; верховенства права, законності та гуманності, поваги до людини, її конституційних прав і свобод; гласності, відкритості для демократичного цивільного контролю; поєднання єдиноначальності і колегіального розроблення найбільш важливих рішень; комплектування шляхом призову громадян на військову службу та прийняття на військову службу за контрактом; постійної бойової та мобілізаційної готовності; збереження державної таємниці; виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях Українського народу, додержання військової дисципліни; забезпечення державного соціально-економічного та соціально-правового захисту громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах України, а також членів їх сімей; заборони створення і діяльності організаційних структур політичних партій.

Основними складовими діяльності ЗС України є їхня підготовка до виконання покладених на них Конституцією України завдань, організація та забезпечення їх виконання, підтримання на належному рівні бойової і мобілізаційної готовності та боєздатності, виховна робота, збереження життя і здоров'я особового складу, забезпечення законності та військової дисципліни у ЗС України здійснюються органами військового управління, командирами і начальниками всіх рівнів відповідно до вимог Конституції України та законів України, інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері оборони.

Комплектуються Збройні Сили на основі загального військового обов'язку, за контрактом чи на змішаній основі. Загальною тенденцією останніх десятиліть у переважній більшості країн світу був перехід до мобільних високопрофесійних військових формувань, що комплектуються за контрактом. Проте нові форми зазіхання на суверенітет та територіальну цілісність держав, що перетворилися на реалії сучасного життя, змушують переглядати усталені погляди. Так член НАТО з 2004 р., Литва, де загальний військовий обов'язок було скасовано у 2008 р., знов повернулася до цієї форми комплектації війська у березні 2015 р. І такі випадки непоодинокі.

Так, Швейцарія та Ізраїль утримують армії, що діють на принципах загальної військової повинності. Усі чоловіки віком від 19 до 50 років проходять військову (альтернативну) службу. Невелика частка регулярного професійного війська здійснює необхідні регламентні роботи щодо техніки й озброєння, планово здійснює підготовку значної кількості резервістів, які утримуються за принципом міліцейської системи і зберігають при собі легке стрілецьке озброєння, боезапаси та спорядження. Тобто ці країни завдяки національно-історичним особливостям збудували національні регулярні армії для ведення оборони, в тому числі територіальної. Але вони особливим способом ефективно утримують 95 – 98% особового складу війська у резерві. Це країни з тотальною системою загальної військової повинності громадян.

До складу Збройних Сил можуть входити воєнізовані формування – цивільна оборона, органи місцевого військового управління, народне ополчення, партизанські загони, військово-спортивні та оборонні товариства тощо. Структура Збройних Сил – це сукупність функціональних зв'язків та відносин між їх складовими, насамперед між органами управління, видами, родами військ (сил), організаційними формуваннями (об'єднаннями, з'єднаннями, частинами, установами, організаціями), системами забезпечення. Рациональна структура Збройних Сил забезпечується збалансованою системою управління, чітким розмежуванням функцій та зон відповідальності між

органами управління та посадовими особами всіх рівнів, гнучкою системою військово-технічного та тилового забезпечення.

Функції та завдання ЗС України. Відповідно до ст. 1. вищезазначеного Закону України ЗС України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

З'єднання, військові частини і підрозділи ЗС України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, боротьби з тероризмом і піратством, посилення охорони державного кордону, суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні і континентального шельфу України та їх правового оформлення, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України.

Органи військового управління розвідки та військові частини розвідки ЗС України відповідно до закону можуть залучатися до заходів добування розвідувальної інформації з метою підготовки держави до оборони та для забезпечення готовності ЗС України до оборони держави.

Органи військового управління забезпечують неухильне додержання вимог Конституції України стосовно того, що ЗС України не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів державної влади чи перешкоджання їх діяльності. Ніякі надзвичайні обставини, накази чи розпорядження командирів і начальників не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій по

відношенню до цивільного населення, його майна та навколишнього середовища. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу військовослужбовці несуть відповідальність згідно з законом.

Права і обов'язки військовослужбовців, які залучаються до здійснення заходів, передбачених частиною четвертою цієї статті, визначаються законом.

13.2. Воєнна політика, воєнно-політичний курс держави та основи військового будівництва

Воєнна політики та воєнно-політичний курс держави. Воєнна політика виступає частиною загальної політики держав та наддержавних об'єднань (блоків, коаліцій), які здійснюють підготовку та використання засобів збройного насильства задля ведення війни чи протидії їй розв'язанню, досягнення інших соціально значущих цілей. Її альтернативне бачення демонструють політичні партії та рухи, що намагаються впливати на воєнну сферу держави з метою коригування її якісних характеристик, а також антидержавні сили, які орієнтуються на силове втручання у політичний процес з метою захоплення влади та примусової зміни цілей суспільного розвитку та механізмів їх досягнення.

Воєнна політика у більшості держав світу набула чіткого правового, інституційного та функціонального оформлення наприкінці XVIII – поч. XIX ст., відбиваючи й одночасно стимулюючи появу мільйонних масових регулярних армій, мілітаризацію продуктивних сил і виробничих відносин, створення основ державного мобілізаційного розгортання, прийняття принципових політичних рішень стосовно використання військової сили на загальнодержавному рівні тощо. У XX ст. фактично всі заходи у сфері політики й економіки почали розглядатися з позицій військових оцінок». Переконливими свідченнями цього стали обидві світові та численні регіональні війни, Холодна війна між Сходом і Заходом, розпад СРСР, виснаженого непомірними військовими витратами, посилення військово-політичних можливостей

західних держав на чолі із США, а також військових амбіцій інших держав тощо.

У будь-якій державі воєнна політика являє собою складну комбінацію внутрішніх та зовнішніх заходів, які визначають сутність військово-політичних приготувань та практичних військово-силових акцій. Її суб'єктами виступають, насамперед вищі органи державної влади (законодавчі та виконавчі), органи управління сектором безпеки і оборони, а також політичні партії, рухи, інші осередки політичної активності населення, програмні положення яких поширюються на військову сферу держави. Об'єктами воєнної політики є політична система, військово-економічні структури (ВПК), сектор безпеки і оборони (збройні сили та інші військові формування), військово-політичні блоки (коаліції), суспільна свідомість, відносини між різними соціальними силами з приводу використання військової сили тощо.

В умовах мирного часу воєнна політика дещо втрачає статус домінантного напрямку державотворення, проте, враховуючи необхідність силового забезпечення національних інтересів, ніколи не виключається з переліку першочергових державних завдань. Період накопичення військових загроз, а тим більше прямі військові дії, у які залучається держава, блискавично перетворюють воєнну політику у чинник державного виживання, необхідну передумову відстоювання національних інтересів і цінностей.

До функцій воєнної політики відносяться наступні:

світоглядна (формування у широких верств населення адекватного розуміння необхідності та виправданості силового убезпечення суспільного розвитку, запобігання викликам і загрозам національній безпеці за допомогою збройних засобів);

методологічна (обґрунтування спектру оборонних завдань держави та їх доведення до військовослужбовців, представників державних управлінських структур, приписного і мобілізаційного складу);

координаційна (забезпечення узгодженої діяльності всіх гілок політичної влади, елементів сектору безпеки і оборони у мирний і особливо у воєнний час з метою досягнення соціально значущих цілей);

організаційно-мобілізаційна (створення умов ефективного управління обороноздатністю держави, насамперед – збройними силами у випадку практичного виконання планів їх бойового застосування та мобілізаційного розгортання);

виховна (формування у свідомості військовослужбовців особливих духовних утворень, що визначають їх індивідуальну та групову відданість загальносуспільним цінностям й інтересам, високу активність в ході виконання функціональних обов'язків, необхідні морально-бойові якості);

прогностична (передбачення перспектив розвитку військово-політичних процесів у їх конструктивних і деструктивних аспектах, прогнозування розвитку військової науки і військової практики, шляхів оптимального втілення їх напрацювань у реалії військового будівництва).

Метою воєнної політики, безвідносно до людських, часових, просторових, організаційних та інших характеристик соціуму є вирішення двох взаємозалежних завдань.

У внутрішньополітичному просторі: для держави – збереження політичної та економічної систем, створення умов для поступального розвитку, забезпечення цілісності, стабільності, збереження соціально-класової структури, станових та інших привілеїв; для протиставленого державі соціально-політичного утворення – боротьба за політичну владу, знищення наявної політичної і економічної систем, ініціювання оновленої системи суспільних відносин на засадах власного домінування.

На міжнародній арені: реалізація охоронно-оборонного аспекту державного розвитку, забезпечення військової безпеки, захист від зовнішніх небезпек і загроз, збереження державної незалежності, суверенітету, територіальної цілісності, відсіч агресії; створення суверенними державами та використання ними можливостей наддержавних військово-політичних структур

(альянсів, блоків, коаліцій); звільнення колоніальних або поневолених держав від іноземного панування; розширення зон геополітичного впливу, захоплення територій, населення, матеріальних цінностей, утиснення суверенітету інших держав або їх пряме підкорення шляхом ліквідації інститутів державно-політичної самодостатності.

Чинниками, що прямо або опосередковано впливають на воєнну політику держави є: політичні та економічні інтереси держав та наддержавних об'єднань; державні та суспільні ресурси (економічні, демографічні, духовні, науково-технологічні, сировинні, власне військові та ін.); зовнішні умови (глобальні та регіональні процеси, стан геополітичного оточення, зміни воєнно-політичної обстановки, актуалізація викликів і загроз, ступінь військової небезпеки тощо). Їхня динаміка здатна кардинально зміщувати акценти у меті і засобах забезпечення воєнної політики.

Зміст воєнної політики зазвичай становлять: основоположні ідеї та принципи розвитку військової сфери, розраховані на перспективу та викладені у нормативно-правових актах (воєнній доктрині держави); поточні плани та рішення органів військово-політичного управління; практична діяльність владних структур та військовослужбовців щодо втілення в життя прийнятих воєнно-політичних рішень.

Принципи та основні завдання воєнного будівництва. Військове будівництво, спрямоване на вдосконалення та розвиток сектору безпеки і оборони, є складовою частиною військової політики України і тісно пов'язане з процесом реформування держави, усіх сфер життєдіяльності суспільства. Його ідеологія, як правило, відображається в затверджених Президентом України Державних програмах розвитку Збройних Сил України, відповідних законах України, інших нормативно-правових актах і реалізується через комплекс військово-політичних, військово-економічних, військово-технічних та інших заходів. За своїм змістом це стратегія воєнної реформи України.

Головною метою військового будівництва в Україні має бути прискорення реформування Збройних Сил та інших військових формувань, які

б відповідали сучасним і прогнозованим геостратегічним, соціально-політичним, економічним і військово-технічним умовам і забезпечували максимальну ефективність і здатність давати адекватну відповідь реальним і потенційним загрозам Україні.

Сьогодні військове будівництво в Україні та реорганізація її військової системи здійснюються без опори на серйозні наукові дослідження. Ще донедавна робилася ставка на обвальне скорочення чисельності військ та озброєнь, мале місце надання відстрочок від військової служби багатьом категоріям призовників. По суті, було відсутнє системне й чітке уявлення про використання і скоординованих діях численних збройних формувань.

Реорганізація різних елементів військової системи й досі відбувається незалежно один від одного, що завдає шкоди військової безпеці країни і призводить до розпорошення і без того незначних бюджетних асигнувань на оборону. Першим й пріоритетним завданням має бути розробка загальної концепції та програми військового будівництва, які б враховували завдання забезпечення національної безпеки і базувалися на загальній теорії військового будівництва та теорії військового мистецтва.

При цьому необхідно враховувати загальні принципи військового будівництва, які полягають у наступному:

забезпечення відповідності військового будівництва та елементів військової інфраструктури наявній військово-політичній обстановці і економічним можливостям держави;

будівництво та розвиток збройних сил держави має здійснюватися відповідно до цілей та завдань оборони;

єдність державного оборонного замовлення, програм озброєння та військової техніки, їх виробництва та ремонту;

забезпечення екологічної безпеки при використанні елементів військової інфраструктури.

Основними завданнями військового будівництва мають бути:

формування нової державної військової політики і військової ідеології України;

вдосконалення організаційної структури ЗСУ, складу і співвідношення видів, родів військ (сил), спеціальних військ, і служб Збройних Сил;

якісні перетворення ЗСУ та інших військових формувань;

створення нової єдиної системи управління сектором безпеки і оборони, цілісного механізму прийняття рішень у сфері військової безпеки;

відтворення ефективної системи економічного забезпечення потреб військових формувань, інших елементів оборонного комплексу країни в мирний і воєнний час;

адаптація мобілізаційної підготовки країни до умов нового економічного устрою;

здійснення підготовки території країни (оперативного обладнання) і розвиток військової інфраструктури в нових геополітичних умовах;

створення єдиної системи військово-наукових організацій та установ оборонного призначення;

подальше удосконалення системи підготовки кадрів для ЗСУ та інших військових формувань держави;

активізація діяльності держави щодо підвищення престижу військової служби, авторитету ЗСУ та інших військових структур;

підготовка резервів і мобілізаційних запасів;

створення надійної системи соціального захисту військовослужбовців, членів їх сімей, працівників оборонної сфери держави тощо.

Розвиток та розвиток системи управління повинно здійснюватися за дотримання таких принципів:

інтеграції системи управління військовими формуваннями в загальнодержавну систему управління країною при збереженні і максимальному використанні існуючої їх структури;

збалансованого розвитку основних компонентів системи управління вищої ланки, військових формувань при пріоритеті високотехнологічних АСУ

військами і зброєю, засобів зв'язку, розвідки, навігації, радіоелектронної боротьби, систем наведення високоточних засобів ураження та підготовки даних для їх бойового застосування;

визначення місця і ролі всіх органів законодавчої та виконавчої гілок влади у вирішенні завдань оборони та воєнної безпеки держави;

скорочення термінів розробки і виробництва, а також зменшення витрат на створення сучасних систем і засобів управління за рахунок підвищення ступеня їх уніфікації та стандартизації.

Системи управління повинні розвиватися по одному задумом в рамках комплексної програми. При цьому основні зусилля і ресурси необхідно зосередити на таких напрямках:

удосконаленні органів управління військами (силами), приведення їх структури, складу та чисельності у відповідність з новими завданнями, беручи до уваги угруповання військ (сил), створювані для застосування у воєнний час;

забезпеченні стійкості функціонування системи пунктів управління (ПУ) військовими формуваннями, підвищенні життєздатності стаціонарних пунктів управління стратегічними силами і створенні уніфікованих рухливих ПУ, які б забезпечували керівництво військами (силами) в умовах ведення сучасної війни;

модернізації та нарощуванні можливостей АСУ військами і зброєю з урахуванням забезпечення їх сумісності і можливості наступної інтеграції в рамках об'єднаної системи державного та військового управління.

Однією з головних проблем будівництва ЗСУ є наукове обґрунтування їх оптимального складу і організаційної структури. Під оптимальним складом слід розуміти таке співвідношення між видами, родами ЗСУ, об'єднаннями, з'єднаннями, військовими частинами, військовими навчальними закладами, установами та організаціями, оснащенням військ і сил зброєю і технічними засобами, яке забезпечує максимальну боєздатність в межах визначених державою ресурсів на їх утримання.

Методологічні основи розробки ВД України. Воєнна доктрина України (Воєнна доктрина) – це система керівних поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їм, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

Проблема розробки та затвердження військової доктрини, яка б збігалася з метою і можливостями геополітики, геоекономіки і геостратегії держави, стоїть перед військово-політичним керівництвом економічно розвинених країнах більше ста років. При цьому в різні історичні періоди, у різних країн військові доктрини мали свої відмінності. Наприклад, Воєнна доктрина Японії (1914, 1939 р.) мала наступальний, агресивний характер, Франції (1939 р.) – пасивний характер. Воєнна доктрина України (1993 р.) була оборонна. Воєнна доктрина Росії (1993 р.) мала ядерну спрямованість, а відповідний документ США (1995 р.) мав глобальний характер.

Вперше у світі наукові погляди щодо воєнної доктрини, зокрема її роль і місце в системі стратегічного планування, були сформовані в Росії після її поразки в російсько-японській війні 1904-1905 рр. Але парадокс полягає в тому, що в колишньому СРСР військова доктрина ніколи не розроблялася як самостійний нормативний документ. Внаслідок цього вимоги до військової доктрини, розроблені ще М. Фрунзе, не отримали подальшого розвитку і залишалися практично незмінними до 1985 р.

Воєнна доктрина, містить у найбільш концентрованому вигляді, насамперед, цілі і завдання для вищої стратегії і військової стратегії, форми і способи вирішення цих завдань, обов'язково повинна трансформуватися і в суто військові документи по всьому ланцюжку (стратегія - оперативне мистецтво - тактика), в настанови щодо стратегічних дій, щодо підготовки і проведення операцій, в бойові статути. Наявність глибоко проробленої воєнної доктрини дозволяє мати базу для прийняття рішень вищим військово-політичним

керівництвом держави. Відрив доктринальних положень від оперативного і тактичного рівнів може мати найсерйозніші негативні наслідки.

Структура воєнної доктрини визначається її формою. На сьогодні існує принаймні п'ять можливих форм їх розробки в різних державах.

Перша форма містить, в основному, військово-політичні аспекти. Відповідно їй в 1987 р. була розроблена коаліційна військова доктрина держав-учасниць Варшавського Договору. За своїм змістом зазначені доктрини претендують на доктрину зовнішньої політики більше, ніж на воєнну доктрину в її класичному розумінні.

Друга форма військової доктрини передбачає охоплення тільки військово-технічних аспектів, тобто основних напрямів забезпечення військової безпеки, визначення завдань збройних сил та принципи їх будівництва, питання підготовки збройних сил і т.п. Тому таку військову доктрину часто називають "стратегією" або "концепцією". Наприклад, по такій формі, після оголошення Президентом США свого бачення стратегії національної безпеки, розробляється Національна військова стратегія США.

Якщо воєнна доктрина включає два аспекти (військово-політичний і військово-технічний), то це третя можлива форма її побудови. Воєнна доктрина може бути і сукупністю доктринальних установок у вигляді військової декларації (четверта форма).

Найбільш поширеною (п'ятою формою) фахівцями вважається воєнна доктрина, яка складається з розділів: військово-політичного, військово-технічного і військово-економічного або: військово-політичного, військово-стратегічного, військово-технічного і військово-економічного.

У цілому воєнна доктрина може включати наступні найбільш загальні доктринальні установки: ставлення держави до війни; причини можливої війни; джерела військової небезпеки; шляхи забезпечення військової безпеки на місцевому, національному, двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях; завдання держави в мирний і воєнний час; завдання збройних сил; принципи будівництва сектору безпеки і оборони; спрямованість будівництва

сектору безпеки і оборони; ставлення держави до ЗМУ; цілі і завдання військово-економічній та військово-технічній політиці; порядок формування військового бюджету; фінансування програм матеріального та соціального забезпечення військовослужбовців; шляхи реалізації воєнної доктрини.

Державні програми реформування та розвитку ЗС України. Слід зазначити, що численні програми реформування та розвитку ЗС Сил України протягом десятиліть практично не виконувалися. Відтак сьогодні країна стоїть перед необхідністю радикальної реформи воєнної сфери і в цілому сектору безпеки і оборони. Проте цікаво подивитися на історію поступової деградації і занепаду ЗС України як на негативний урок.

Перший етап військового будівництва в Україні датується 1991-1996 рр., коли формувалися основи Збройних Сил України. Другий – (1997-2000 рр.), під час якого виконувалася Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України, спочатку була розрахована на більш тривалий термін 1997 – 2005 рр

Проте, враховуючи зміни, що відбулися в Україні і світі наприкінці ХХ ст., у зазначену програму були внесені корективи і в липні 2000 р. була прийнята друга Державна програма реформування та розвитку ЗС України на період до 2005 р. Її виконання стало третім етапом військового будівництва.

Четвертий етап розпочався із затвердженням Державної програми розвитку ЗС України на 2006 – 2011 рр.

Перша Програма розроблялася протягом 1996 р. і була представлена на розгляд РНБО України 28 грудня, яка схвалила представлений документ. Указом Президента України від 20.01.1997 р. Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року була затверджена. 15 листопада 2000 р. Президент України підписав Указ № 1237/2000 "Про хід виконання у 1997 – 2000 роках Державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року" (Із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 234/2001 (234 / 2001) від 05.04.2001)

Програма реформування ЗС України була скоригована в липні 2000 р. і отримала остаточну назву "Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року". Зміни назви і власне самої програми проводилися згідно з Указом Президента України від 28 липня 2000 № 927/2000 із змінами № 607/2001 від 07.08.2001 р.

Державна програма розвитку ЗС України на 2006 – 2011 рр. була розроблена на основі програми Президента України В.Ющенко "Десять кроків назустріч людям", програми діяльності Кабінету Міністрів України "Назустріч людям", а також Стратегічного оборонного бюлетеня України на період до 2015 р., в яких визначені головні орієнтири соціально-економічного розвитку та наступного етапу військової реформи в Україні. У 2012 р. до Стратегічного оборонного бюлетеня було внесено зміни.

На підставі Державної програми на 2006 – 2011 рр. розроблені головні та цільові програми розвитку Збройних Сил, які деталізували її основні положення. Вперше за новітню історію Збройних Сил України Міністерство оборони визначило органам військового управління вихідні дані для середньострокового планування: пріоритети розвитку Збройних Сил, уточнені завдання, кількісні показники основних зразків озброєнь і військової техніки, зазначена орієнтовна чисельність особового складу, принципи побудови системи матеріально-технічного забезпечення, призов на військову службу, освіти, науки тощо, а головне – рівень ресурсного забезпечення.

Головні акценти під час проведення реформи ЗС України сконцентровані на реалізації наступних напрямків.

1. Органічний розвиток організаційної та функціональної структур ЗС України.
2. Проведення рішучої оптимізації кількісних показників ЗС України.
3. Удосконалення всіх складових системи управління.
4. Впровадження заходів військово-технічної політики.
5. Впровадження всього комплексу питань щодо поступової професіоналізації ЗС України. Згідно з положеннями Державної програми,

перехід передбачалося здійснити в три етапи: 1 етап (2002 – 2005 рр.) – близько 50 тис. військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом; 2 етап (2006 – 2010 рр.) – 50% зазначених військовослужбовців; 3 етап (2011 – 2015 рр.) – 100% зазначених військовослужбовців.

6. Проведення виваженої кадрової політики, яка забезпечувала б формування принципово нового військового і цивільного персоналу ЗС України, здатного ефективно виконувати покладені на нього завдання.

7. Рішення проблем соціальної спрямованості військовослужбовців та членів їх сімей.

8. Активізація участі ЗС України у міжнародному співробітництві.

У 2012 р. була прийнята Державна комплексна програма реформування та розвитку ЗС України на період до 2017 р. Вона передбачала два етапи. На першому (2013 – 2014 рр.) планувалося здійснити основні заходи з реформування Збройних Сил, зокрема оптимізацію їх складу та чисельності, завершити формування перспективного складу Збройних Сил, звільнити Збройні Сили від виконання невластивих функцій та вивільнити надлишкове військове майно, укомплектувати військові частини, підвищити рівень державних соціальних гарантій військовослужбовців та забезпечити соціального захисту осіб, які звільняються з військової служби у зв'язку з реформуванням.

На другому етапі (2015 – 2016 рр.) передбачалося забезпечити здатність військ (сил) до своєчасного реагування на загрозу прикордонного збройного конфлікту, нарощування оперативних можливостей в особливий період для відсічі збройної агресії, перехід до комплектування Збройних Сил виключно військовослужбовцями за контрактом, приведення показників підготовки, технічного оснащення, всебічного забезпечення і рівня грошового забезпечення військовослужбовців Збройних Сил до показників збройних сил провідних європейських держав. Проте ці завдання виконані не були.

13.3. Пріоритетні напрями підготовки держави до оборони

Оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх ланок сектору безпеки і оборони України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту та національної економіки до переведення, при необхідності, з мирного на воєнний стан та відсічі збройної агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення і території держави до оборони.

Розвиток озброєння та військової техніки, зміни в стратегії і тактиці збройної боротьби призводять і до змін в підготовці держав до оборони. Якщо раніше основна увага була переважно зосереджена на підготовці до ведення бойових дій в прикордонних районах, то нині під можливим ударом знаходиться вся територія держави і більшість об'єктів національної економіки. В Україні немає територій, недосяжних для вогневого ураження зброєю ймовірного противника, а сучасні тенденції ведення бойових дій не виключають того, що пріоритетами вогневого ураження можуть бути об'єкти національної економіки та об'єкти систем життєзабезпечення населення.

Відповідно до Закону України «Про оборону України» підготовка держави до оборони в мирний час включає:

- прогнозування та оцінку воєнної небезпеки і воєнної загрози;
- проведення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах підготовки держави до оборони;
- здійснення заходів у зовнішньополітичній сфері, спрямованих на запобігання збройному конфлікту та відсіч збройній агресії;
- формування та реалізацію воєнної, воєнно-економічної, військово-технічної та військово-промислової політики держави;
- удосконалення структури, уточнення завдань і функцій ЗС України та інших військових формувань, забезпечення необхідної чисельності їх особового складу, а також їх розвиток, підготовку і підтримання на належному рівні

боездатності, бойової та мобілізаційної готовності до оборони держави, планування їх застосування;

розвиток оборонно-промислового комплексу, створення сприятливих умов для мобілізаційного розгортання галузей національної економіки з метою виробництва озброєння, військової техніки і майна в необхідних обсягах;

забезпечення ЗС України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів підготовленими кадрами, озброєнням, військовою та іншою технікою, продовольством, речовим майном, іншими матеріальними та фінансовими ресурсами;

розвиток військово-технічного співробітництва з іншими державами з метою забезпечення ЗС України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів озброєнням, військовою технікою і майном, які не виробляються в Україні;

підготовку національної економіки, території, органів державної влади, органів військового управління, органів місцевого самоврядування, а також населення до дій в особливий період;

створення державного матеріального резерву та резервних фондів грошових коштів;

забезпечення охорони державного кордону України;

військово-патріотичне виховання громадян України, підготовку молоді до служби в ЗС України, забезпечення престижу військової служби;

забезпечення розвитку воєнної науки, формування науково-технічного і технологічного набутку для створення високоефективних засобів збройної боротьби;

захист інформаційного простору України та її входження у світовий інформаційний простір, створення розвинутої інфраструктури в інформаційній сфері;

забезпечення відкритого та демократичного цивільного контролю у сфері оборони в порядку, визначеному законодавством, та дотримання вимог щодо збереження державної таємниці;

інші заходи, що впливають на стан обороноздатності держави.

Мобілізаційна підготовка національної економіки та забезпечення її функціонування в особливий період. Підготовка національної економіки являє собою комплекс заходів щодо розвитку і підготовки галузей економіки в інтересах забезпечення обороноздатності держави і досягнення на цій основі необхідних можливостей щодо створення матеріальної бази ведення можливої війни (озброєння, матеріально-технічних засобів (МТЗ), об'єктів інфраструктури та ін.), а також її підготовку до функціонування за умов особливого періоду.

В ході їхньої реалізації держава має виходити з розуміння, що хід і результат воєнного конфлікту визначається насамперед її економічними і фінансовими можливостями. Тобто існує необхідність створення воєнно-економічного потенціалу для задоволення потреб держави у продукції і послугах військового (подвійного) призначення за такими напрямками: розвиток воєнно-економічного потенціалу; забезпечення готовності до мобілізації і функціонування за умов особливого періоду; забезпечення живучості і здатності до функціонування за умов дестабілізуючих факторів війни (збройного конфлікту); розвиток воєнно-економічних зв'язків з іншими державами.

Мобілізаційна підготовка це комплекс організаційних, політичних, економічних, фінансових, соціальних, правових та інших заходів, які здійснюються в мирний час з метою підготовки національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, ЗС України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Державної спеціальної служби транспорту, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій до своєчасного й організованого проведення мобілізації та задоволення потреб оборони держави і захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період.

Метою мобілізаційної підготовки держави є забезпечення планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а ЗС України та інших військових формувань – на організацію і штати воєнного часу з доукомплектуванням особовим складом, озброєнням, військовою технікою, іншими матеріально-технічними засобами для забезпечення оборони держави.

Аналіз підготовки національної економіки та її галузей до переведення і функціонування в умовах особливого періоду показує, що практичних заходів у цій сфері за роки незалежності України не проводилося і практично неможливо визначити її готовність до даних дій. Мобілізаційні потужності, що мають підприємства своєчасно не оновлюються та практично втрачені. Існуючі мобілізаційні плани підприємств застарілі та не відповідають дійсності.

В умовах фінансових обмежень військово-економічні мобілізаційні навчання і тренування на підприємствах, установах носили формальний характер (оповіщення та прибуття персоналу по тривозі). Перевірка та оцінка стану мобілізаційної готовності національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також адміністративно-територіальних одиниць України в переважній більшості не проводилася. Як свідчать події в Криму та на сході України, цей стан дуже низький.

Фінансова система держави виявилася не готовою до функціонування в умовах особливого періоду. Не визначені: засади функціонування фінансової системи держави; граничні обсяги державного бюджету; порядок підготовки проекту основних показників державного бюджету. Не врегульоване питання щодо фінансового забезпечення заходів, пов'язаних з виконанням завдань оборони в умовах особливого періоду.

Плануючи функціонування національної економіки в умовах особливого періоду необхідно враховувати наступні труднощі: збільшення виробничого

циклу сучасного озброєння та військової техніки; знаходження підприємств в зоні ураження зброєю імовірного противника. Зокрема, майже рік триває налагодження виробництва не надто складного виробу – бронетранспортера «Дозор-Б». Постачання цих машин до ЗС України планувалося розпочати у березні 2015 року. І це при тому, що перші зразки зазначеної техніки були презентовані декілька років тому.

На сьогодні немає єдиного розуміння питань організації мобілізаційного забезпечення національної економіки. Частина промисловців та економістів вважають, що збереження, а тим більше, підвищення мобілізаційних потужностей неприпустимо. По-перше, при цьому у виробництві не використовується частина технологій і потужностей. По-друге значна кількість технологій на підприємствах є застарілими й не дають змоги використовувати їх під час виробництва перспективних зразків ОВТ. Тому утримувати мобілізаційну складову для таких підприємств з економічного погляду – просто катастрофа.

Протягом 2003 – 2013 рр. оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України був завантажений військовими замовленнями лише на три – чотири відсотка від його можливостей, що призвело до деградації мобілізаційних потужностей.

Слід зважати й на те, що виробництво озброєнь за замкнутим циклом на підприємствах України можливо тільки в обсягах 8 - 12% від необхідної номенклатури. Це продукція танкобудування, виробництво військово-транспортних літаків, радіолокаційної техніки та техніки радіоелектронної боротьби, протитанкових ракет, ракет малої та середньої дальності класу “повітря-повітря”, авіаційних двигунів та морських газотурбінних двигунів.

Отже, мобілізаційна підготовка національної економіки України й досі не враховує як особливості ведення сучасних війн, так і реальні терміни виробництва основних систем озброєння. Задля збереження вітчизняного ОПК необхідно щоб державне оборонне замовлення та закордонні контракти забезпечували обсяг випуску продукції в кількості, що дозволяє підтримувати

виробничі потужності, розвиватися та отримувати прибуток задіяним підприємствам. Виробництво техніки малими серіями просто не вигідно економічно та абсолютно безглуздо у військовому відношенні. Адже чим більша партія продукції, тим дешевше кожна одиниця. Якщо техніки мало, кожен зразок стає на вагу золота у економічному, і військовому сенсі.

Створення державних запасів і резервів. Історія Державного агентства резерву України (Держрезерву) розпочалася 1 листопада 1991 р. з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України № 299-04 «Про створення Державного Комітету України з державного матеріального резерву», який був утворений на базі Українського територіального управління Комітету з державних матеріальних резервів при Раді Міністрів СРСР. У 1992 р. КМУ було затверджено Положення про державний матеріальний резерв та Положення про Державний комітет України з матеріального резерву. Номенклатура та рівень накопичення матеріальних цінностей матеріального резерву були затверджені в 1993 р., а у 1994 р. – додатково затверджено Положення про Держкомрезерв.

Одним із його найважливіших завдань є накопичення запасів стратегічно важливих ресурсів, які б гарантували економічну та продовольчу безпеку держави, задовольняли її першочергові потреби. Втім після розпаду СРСР проблема щодо створення і підтримання на належному рівні державних резервів і запасів матеріальних засобів набула особливої гостроти. Роздержавлення об'єктів промисловості, їх акціонування і приватизація призвели до того, що на цих підприємствах фактично не залишилось ніяких запасів, у тому числі і мобілізаційних резервів.

Мобілізаційний резерв – запаси матеріально-технічних та сировинних ресурсів, призначених для забезпечення розгортання виробництва військової та іншої промислової продукції, ремонту військової техніки та майна в особливий період, розгортання у воєнний час робіт по відновленню залізничних та автомобільних шляхів, морських та річкових портів, аеродромів, ліній і споруд зв'язку, газо-, нафтопродуктопроводів, систем енерго- і водопостачання для організації безперебійної роботи промисловості, транспорту і зв'язку, подання

медичної допомоги. Крім мобілізаційного резерву до складу державного резерву входять запаси сировинних, матеріально-технічних і продовольчих ресурсів для забезпечення стратегічних потреб держави та запаси матеріально-технічних ресурсів для виконання першочергових робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та для виконання інших заходів, передбачених законодавством.

За роки незалежності Україна в основному номенклатуру державних резервів і запасів матеріальних засобів не поновлювала. Окрім того наявні запаси та ресурси витрачалися не за призначенням. Це продовжувалось до 1997 р. поки не був прийнятий Закон України “Про державний матеріальний резерв”. Але цей закон остаточно не вирішив усі питання, зокрема, питання фінансування утримання державних резервів і запасів матеріальних засобів на підприємствах різної форми власності.

Так у квітні-травні 2003 р. в Україні почалось різке зростання цін на борошно і хлібобулочні вироби. Для недопущення зростання ажіотажного попиту держава була змушена додатково закупляти борошно на не вигідних умовах. Аналогічна ситуація склалася з гречкою у 2010 – 2011 рр.

Створення стратегічних резервів особового складу, озброєнь та військової техніки. Скорочення чисельності ЗС України та перехід від загального військового обов’язку до контрактного способу комплектування значно зменшили підготовлений мобілізаційний ресурс ЗС та інших складових сектору безпеки та оборони.

Загалом досвід використання ЗС в конфлікті на Сході України показав помилковість окремих положень Державної комплексної програми реформування і розвитку ЗС України на період до 2017 р., які базувалась на висновках щодо мало ймовірності у середньостроковій перспективі збройної агресії, яка може призвести до виникнення локальної або регіональної війни.

Тому передбачалось суттєве зменшення загальної кількості військових частин і підрозділів, вертольотів армійської авіації, літаків та

інших зразків озброєння, скорочення чисельності ЗС. В бойовій підготовці пріоритет надавався діям підрозділів при виконанні завдань в миротворчих операціях. Система дислокації бойових військових частин, принципи їх комплектування не відповідали реальним загрозам.

Така проблема прогнозувалася. Ще у 2006 р. було прийнято постанову Кабінету Міністрів України “Про структуру військового резерву людських ресурсів”. В ній було визначено, що військовий резерв людських ресурсів складається з військовозобов'язаних, і поділяється за призначенням на активний та допоміжний. Активний – включає резервістів, громадян, відібраних кандидатами для зарахування на службу у військовому резерві, та військовозобов'язаних, які призначені згідно з мобілізаційним планом для комплектування ЗС. Допоміжний складається з військовозобов'язаних, які не ввійшли до активного резерву, але можуть бути залучені для забезпечення проведення мобілізації, комплектування ЗС у воєнний час.

Планувалося, що будуть створені такі умови підготовки військових частин, за яких рівень підготовки резервістів за спеціальністю максимально буде наближений до рівня підготовки військовослужбовців. Військові частини, за рахунок доукомплектування резервістами, будуть готові в стислі терміни до виконання завдань за призначенням без додаткового проведення бойового злагодження.

У 2007 р. було проведено експеримент з підготовки резервістів. В цілому досвід підготовки резервістів було визнано успішним. Втім на заплановані показники укомплектованості резервістами вийти не вдалося.

Незадовільне фінансування не дозволило виконати плани, як щодо підготовки резервістів так і щодо укомплектованості ЗС України військовослужбовцями контрактної служби.

Для виправлення ситуації у грудні 2011 р. Міністром оборони України було затверджено Концепцію служби у військовому резерві Збройних Сил України, а у серпні 2012 р. – Програму реалізації Концепції служби у військовому резерві Збройних Сил України, в якій було заплановано: виділення

коштів на організацію підготовки резервістів в необхідних обсягах; визначення соціальних гарантій для працівників підприємств, установ та організацій різних форм власності, які проходять службу у військовому резерві, уточнення обов'язків роботодавців; нормативно-правове врегулювання порядку взаємодії роботодавців з резервістами та командирами військових частин; розгортання ефективної національної кампанії стосовно впровадження служби у військовому резерві в єдиному комплексі з пропагуванням військової служби за контрактом; встановлення нового порядку фінансового забезпечення резервістів.

Пріоритетами для доукомплектування ЗС в особливий період резервістами було визначено: військові частини Сил негайного реагування та Сил постійної готовності. Зазначена категорія резервістів у посиленому режимі (до 30 діб) протягом року мали проходити підготовку на навчальних зборах.

Для приведення структури військового резерву людських ресурсів у відповідність до вимог сьогодення КМУ затверджено його нову структуру, яка складатиметься з *оперативного резерву*, приписаного до військових частин та *резерву посилення*, призначеного для поповнення втрат. При цьому, оперативний резерв за ступенем готовності поділяється на резерв першої черги – резервістів, які уклали контракти та прибувають до військових частин на протязі доби та резерв другої черги – військовозобов'язаних, які прибувають по мобілізації.

З урахуванням кращого світового досвіду, додатково до військового резерву створюється *громадський резерв*, який на добровільних засадах об'єднає та скоординує діяльність керівників патріотичних, громадських, волонтерських організацій, підприємств, діячів культури, спортсменів та усіх небайдужих до захисту держави громадян.

Питання створення потужного контингенту резервістів для ЗС України та інших військових формувань доволі складне. Воно потребує постійної уваги всього суспільства. Навряд чи можна досягти поставлених цілей лише за рахунок матеріальної мотивації, хоча це теж важливий чинник. Необхідна

наполеглива та виважена реклама служби у військовому резерві, підвищення соціального статусу військовослужбовця та резервіста в суспільстві, підняття престижу військової служби.

Стратегічні резерви озброєнь та військової техніки створюються для задоволення зростаючих потреб ЗС України та інших складових сил оборони в озброєнні та військовій техніці на початку особливого періоду, коли національна економіка знаходиться в процесі переходу з мирного на воєнний стан.

Після розпаду СРСР Україна успадкувала одне з найбільш потужних угруповань військ у Європі. На її території дислокувалися: ракетна армія, три загальновійськові та дві танкові армії, один армійський корпус, чотири повітряні армії, окрема армія Протиповітряної оборони, Чорноморський флот. Вони нараховували понад 750 тисяч чоловік особового складу, 6,5 тисячі танків, близько 7 тисяч бойових броньованих машин та 7200 артилерійських систем різного калібру до 1,5 тисячі бойових літаків.

Бази та арсенали після скорочення чисельності ЗС України були заповнені озброєнням та військовою технікою. В той же час кошти для технічного обслуговування техніки, що знаходиться на базах зберігання, не виділяються, регламентні роботи не проводяться. Переважна більшість техніки перед направленням у війська потребує капітального ремонту, не говорячи про необхідну модернізацію.

Розвиток озброєння та військової техніки, зміни в стратегії і тактиці збройної боротьби, **на жаль, не повною мірою враховуються у національній практиці підготовки резервів озброєнь та військової техніки в умовах особливого періоду. Усталені погляди на цей процес передбачають, що національна економіка з початком особливого періоду починає перебудову на функціонування в умовах особливого періоду і через певний проміжок часу значно нарощує випуск озброєння в особливий період. Наприклад, динаміку задоволення воєнно-економічних потреб, яка покладалась в**

основу воєнно-стратегічних розрахунків в Радянському Союзі графічно можна відобразити таким чином (рис 13.1):

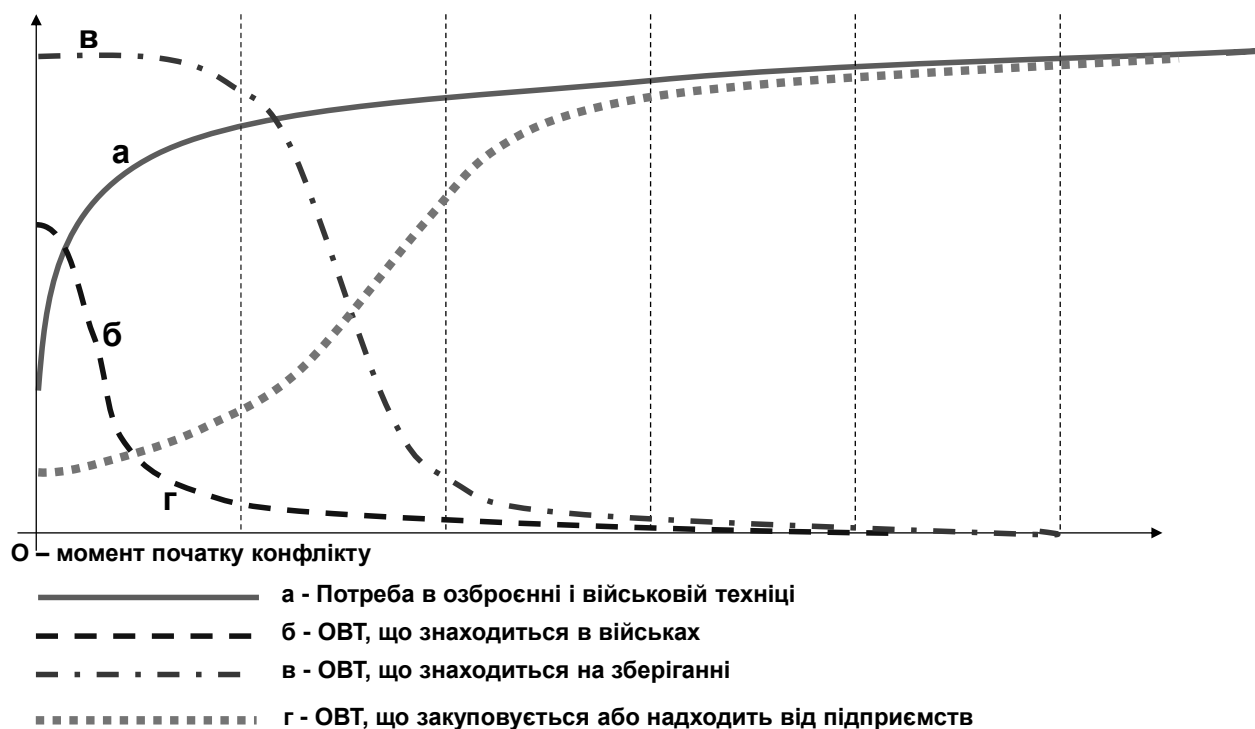

Рис 13.1. Графік задоволення воєнно-економічних потреб в минулому

На графіку наведено, що різниця між воєнно-економічними потребами і можливостями національної економіки компенсувалась за рахунок резервів. Проте в сучасних умовах розвитку геоінформаційних систем, дислокація об'єктів національної економіки, в т.ч. ОПК України, відома як керівництву інших держав, так і потенційним учасникам незаконних збройних формувань. Тому після початку воєнного конфлікту, в умовах постійного вогневого впливу противника, або ж можливих асиметричних атаках на об'єкти національної економіки по всій території України, значно зростає потреба в часі на відновлення випуску оборонної продукції, а випуск високотехнологічної продукції взагалі унеможливується. Тому без зміни поглядів на мобілізаційну підготовку об'єктів національної економіки до функціонування в умовах особливого періоду, графік задоволення воєнно-економічних потреб можна відобразити таким чином (Рис 13.2.)

Рис 13.2. Графік задоволення воєнно-економічних потреб в сучасних воєнних конфліктах.

Як видно із графіка, в сучасних воєнних конфліктах основною причиною поразки у збройному конфлікті буде розрив між воєнно-економічними потребами і можливостями їх задоволення. Необхідно також враховувати готовність населення та сил оборони до збройного опору через деструктивний інформаційно-психологічний вплив противника.

Таким чином, знищення об'єктів національної економіки руйнує не тільки економічний, а й військовий потенціал, впливає на соціальний та морально-політичний, які в своїй сукупності складають основу обороноздатності країни.

13.4. Підготовка території та перспективи організації територіальної оборони

Підготовка території держави до оборони. Підготовка території держави до оборони – це комплекс організаційних, технічних, інженерних та

інших заходів, що здійснюються державою і ЗС України з метою підготовки місцевості та об'єктів інфраструктури, які забезпечують сприятливі умови для стратегічного розгортання ЗС України та інших складових сил оборони з метою відбиття агресії. Завчасно, ще у мирний час, повинні бути визначені, сплановані і проводитися конкретні заходи щодо підготовки території держави до оборони як у загальнодержавному масштабі так і суто силами ЗС України.

Слід зазначити, що перед Першою світовою війною підготовка території держави до бойових дій велася в основному в прикордонних районах і була спрямована, головним чином, на будівництво укріплень для військ прикриття й на розвиток залізничної мережі. Перед Другою світовою війною до цього додалося ще будівництво аеродромів. У сучасних умовах вся територія держави буде піддаватися ударам противника. Тому виникає необхідність у відповідній підготовці всієї території держави.

Загальнодержавні заходи по підготовці території держави до оборони плануються і проводяться з урахуванням підготовки економіки і стану ЗС України. Їхній обсяг і характер узгоджуються з Генеральним штабом ЗС України і враховується в планах розвитку відповідних галузей економіки, які розробляються міністерствами, відомствами, підприємствами різних форм власності.

Вони включають розбудову й розвиток: системи транспортних комунікацій; інформаційної інфраструктури; системи енергопостачання; мережі державних баз і складів матеріальних засобів, лікувальних установ, ремонтних підприємств; системи метрологічного і навігаційного забезпечення; системи топогеодезичної підготовки території та інших систем та об'єктів оборонного призначення.

Одночасно ЗС України відповідають за комплекс заходів, спрямованих на підготовку місцевості, системи транспортних комунікацій та об'єктів інфраструктури у межах операційних зон (районів), визначених державними (цільовими) програмами, стратегічними (оперативними) планами, який виконують з метою створення сприятливих умов військам (силам) для

своєчасного та прихованого відмобілізування, приведення їх у бойову готовність, висування, розгортання, проведення маневру, виконання завдань в операціях (бойових діях), підвищення захисту (живучості) військ (сил), озброєння і техніки, об'єктів інфраструктури, захисту населення та особового складу від ураження противником і для ускладнення дій противника. Цей комплекс заходів, що здійснюються в інтересах конкретної операції, бойових дій сил оборони, визначається як “оперативне обладнання території”.

Підготовка території держави до оборони повинна плануватися і здійснюватися завчасно і постійно, як до початку особливого періоду, так і в ході ведення воєнних дій, на загальнодержавному рівні всіма доступними силами та засобами. Зважаючи на те, що характер сучасних воєнних конфліктів висуває нові вимоги до цього процесу, на сьогодні основними з них є такі:

пріоритет завчасної підготовки території держави до оборони над безпосередньою, розосередження аеродромів, баз, складів;

урахування можливості широкомасштабного застосування противником сучасних високоточних засобів вогневого ураження;

створення органу управління, що координує проведення заходів підготовки території держави до оборони в мирний та воєнний час;

коректний і точний розподіл завдань, повноважень і відповідальності суб'єктів підготовки території держави до оборони;

формування узгоджених та скоординованих програм дій між усіма суб'єктами підготовки території держави до оборони;

будівництво та реконструкція стаціонарних об'єктів інфраструктури з урахуванням потреб оборони;

розміщення об'єктів інфраструктури поблизу районів можливого бойового застосування військових частин та підрозділів;

відповідність рівня захищеності стаціонарних міських та позаміських пунктів управління органів державної влади, Збройних Сил, Національної гвардії, інших військових формувань та правоохоронних органів зростаючим можливостям сучасного озброєння щодо їх зруйнування (виведення з ладу);

наявність в органах державного та військового управління рухомих пунктів управління, що спроможні забезпечити швидке розгортання та згортання, а також стійкість в управлінні під час переміщення та на місцевості;

забезпечення необхідною кількістю завчасно підготовлених каналів зв'язку з необхідним рівнем завадостійкості та захищеності, захищених локальних обчислювальних мереж у можливих районах ведення бойових дій;

завчасна підготовка транспортної мережі для забезпечення розгортання військ, бойових дій, забезпечення військ матеріально технічними засобами та проведення евакуаційних заходів із районів ведення бойових дій;

набуття спроможностей щодо прикриття об'єктів національної транспортної системи України;

високий рівень підготовленості керівництва держави та сектора безпеки і оборони України з питань підготовки території України до оборони.

На жаль стан підготовки території держави до оборони не відповідає зазначеним вимогам та характеру можливих воєнних конфліктів за багатьма показниками. Відсутній орган державного управління та координації заходів щодо підготовки території держави до оборони. Чинні нормативно-правові акти лише частково визначають завдання, повноваження і відповідальність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади за підготовку території держави до оборони та є суто відомчими, без необхідної конкретизації завдань. Відсутні узгоджені та скоординовані програми дій між усіма зацікавленими міністерствами і відомствами щодо підготовки території держави до оборони. Кошти на проведення відповідних заходів не виділялися, а рішення, щодо будівництва об'єктів національної економіки, приймалися без врахування вимоги забезпечення обороноздатності країни.

Це можна продемонструвати на прикладі телекомунікаційної мережі України та системи управління ЗС України, в розрізі засобів управління. У країні створена сучасна цифрова мережа міжнародного та міжміського зв'язку, побудовано сучасні волоконно-оптичні мережі (близько 40 тис. км.) як для власних потреб, так і з метою забезпечення транзитів через її територію.

Щорічно, за даними Державної служби статистики України, приймається в експлуатацію, від 200 до 350 км. волоконно-оптичних ліній зв'язку.

В той же час стан об'єктів, що забезпечують функціонування ЗС України та інших складових сектору безпеки і оборони в особливий період, за останні роки значно погіршився. Позаміські захищені пункти управління органів державної влади, захищені пункти управління ЗС України, інших складових сектору безпеки і оборони України, побудовані ще за часів СРСР. Вони морально і фізично застаріли, в них відсутні захищені локальні обчислювальні мережі для обміну та оброблення інформації з обмеженим доступом. Засоби зв'язку та автоматизації ЗС України залишаються в своїй основі аналоговими, несумісними з телекомунікаційною мережею держави. Наявна система зв'язку ЗС України має недостатню кількість каналів зв'язку та не відповідає вимогам щодо завадостійкості та захищеності.

За часів Радянського Союзу, існувала практика планувати будівництво об'єктів національної економіки так, щоб їх можна було використати в інтересах оборони. Найбільш яскравий приклад – будівництво окремих ділянок доріг міжміського сполучення з характеристиками, що дозволяють посадку та зліт військових літаків. На сьогодні в Україні з того часу залишилося лише три такі ділянки на трасі Одеса – Київ.

Рішення, що передбачали будівництво, реконструкцію, розвиток та удосконалення об'єктів військової інфраструктури, не були підкріплені фінансами. З метою скорочення витрат на утримання ЗС відбувався процес укрупнення складів, баз, арсеналів та скорочення аеродромної мережі Повітряних Сил (ПС) ЗС України.

Для використання авіації завчасно готується мережа аеродромів. З огляду на те, що аеродроми є об'єктами для першого удару, їх кількість має значно перевищувати потреби ПС. Однак *аеродромну мережу ПС ЗС України* було скорочено у 6 разів, зі 119 до 20 аеродромів, що значно зменшило спроможності авіації щодо розосередження та маневру. Більш того, на багатьох аеродромах, що не використовуються, проведено демонтаж злітно-посадкових

смуг з розпродажем аеродромних плит. З точки зору підготовки території держави до оборони оптимальним було б рішення щодо передачі надлишкових аеродромів авіаклубам, комерційним фірмам, що пов'язані з авіацією, за умови що вони відповідатимуть за збереження злітно-посадкових смуг та надане їм обладнання.

Ситуація щодо арсеналів, центрів, баз, складів. Складський фонд суттєво застарів, його обладнання не повною мірою забезпечує вимоги щодо безпечного утримання запасів ОВТ та матеріальних засобів. Багато об'єктів розташовано у прикордонній зоні, поблизу великих міст та прилеглих до них районів. Укрупнення арсеналів, баз і складів (особливо це стосується озброєння, ракет і боєприпасів ЗС України) негативно впливає на їх живучість.

Будівництво та розвиток системи арсеналів, центрів, баз та складів необхідно здійснювати, в першу чергу, в районах оперативного розгортання військ (сил), поблизу аеродромів, залізничних вузлів. Вкрай важливо приділити увагу їх обладнанню, поліпшенню умов щодо обслуговування (ремонт) ОВТ та матеріально-технічних засобів, механізації робіт, розвитку транспортних комунікацій. В цілому ж актуальним постає завдання створення єдиної системи технічного і тилового забезпечення сил безпеки і оборони.

Підготовка транспортної мережі для забезпечення розгортання військ, бойових дій, забезпечення військ матеріально технічними засобами тощо. В цілому залізничний та автомобільний транспорт здатен забезпечити перевезенні військ та вантажів сил безпеки і оборони. З цією метою можуть використовуватися морські та річкові порти з урахуванням вимог щодо розосередженого базування ВМС України, забезпечення в них стоянки, заправки кораблів, подовження причальних ліній, удосконалення захисту гаваней.

Підготовка ***залізничного транспорту*** повинна бути спрямована на створення необхідних технічних потужностей та забезпечення живучості залізничної мережі, для повного задоволення військових та господарських перевезень у загрозливий період та вході відбиття збройної агресії. З метою

забезпечення живучості залізничної мережі потрібно завчасно будувати та вдосконалювати обходи великих та важливих у оборонному значенні залізничних вузлів, підходи до місць наведення наплавних та тимчасових мостів, готувати тимчасові перевантажувальні райони на бар'єрних рубежах, мати резерви конструкцій та матеріалів для проведення відновлювальних залізничних робіт. Необхідно продовжувати роботи щодо створення резерву пропускної здатності залізничних шляхів за рахунок модернізації колій, технічних споруд, збільшення та вдосконалення парку рухомого складу, підвищення швидкості руху потягів, їх ваги, можливостей завантаження (розвантаження), електрифікації шляхів.

Автошляхова мережа повинна розвиватися у напрямку вдосконалення шляхів, підвищення їх пропускної спроможності за рахунок поліпшення дорожнього покриття, розширення проїзної частини, обладнання об'їздів великих міст. На дорогах необхідно розширювати мережу заправних станцій, пунктів ремонту та технічної допомоги, пунктів ДАІ, які обладнуються сучасними засобами зв'язку і автоматизації.

Вузким місцем сухопутних комунікацій є відсутність обходів (кільцевих шляхів) навколо багатьох великих промислових і адміністративних центрів, наявність значно кількості перетинань залізничних та автомобільних шляхів. Частина мостів на автошляхах має недостатню вантажопідйомність, що ускладнює пересування важкої техніки сил оборони.

Актуальне значення для застосування сил безпеки і оборони в особливий період, використання сухопутних комунікацій має підготовка (загроза) скидання води з водосховищ на річках, де є гідротехнічні споруди.

Потребує вирішення проблема протиповітряної оборони та прикриття від сучасних високоточних засобів вогневого ураження об'єктів критичної інфраструктури в особливий період.

Необхідною є робота по підготовці до розгортання на воєнний час системи лікувальних закладів. В цьому питанні робота повинна проводитися в напрямку насичення лікувальних закладів сучасним медичним обладнанням,

створення резервів (запасів) крові та кров'яних замінювачів, ліків, засобів евакуації з поля бою та оперативного транспортування до лікувальних закладів.

Таким чином, до загальнодержавних заходів по підготовці території держави до оборони відноситься комплекс складних, трудомістких заходів, що вимагають істотних грошових і матеріальних витрат і які мають проводитися на основі єдиного загальнодержавного планування і фінансування.

Організація територіальної оборона України. Організація вказаної оборони передбачає завчасне планування та здійснення системи загальнодержавних воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються в особливий період із завданнями: охорони та захисту державного кордону; забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил); охорони та оборони важливих об'єктів і комунікацій; боротьби з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та антидержавними незаконно утвореними озброєними формуваннями; підтримання правового режиму воєнного стану. Територіальна оборона організовується за територіально-зональним принципом, виходячи з адміністративно-територіального устрою держави. Залежно від воєнно-політичної обстановки територіальна оборона може здійснюватися на всій території або в окремих регіонах держави.

Історичний досвід свідчить, що її завдання за обсягом, характером і способами виконання періодично змінювалися, відображаючи зміни, що відбувалися у поглядах на способи ведення збройної боротьби. Завдання щодо охорони важливих об'єктів та комунікацій постало перед протиборчими сторонами ще з моменту виникнення збройної боротьби як організованої форми застосування військ (сил) та зброї. З появою масових армій та розширенням просторового розмаху воєнних дій збільшилися вимоги до обсягів забезпечення військ, що підвищило значущість збереження та сталого функціонування об'єктів економіки, транспортної інфраструктури. Поява автоматичної зброї, далекобійних засобів вогневого ураження призвела до зростання потреб у

боєприпасах, створення механізованих підрозділів потребувало значної кількості пально-мастильних матеріалів тощо. Технічний прогрес висував все нові вимоги до безперебійного функціонування національної економіки та транспортної інфраструктури. Змінювалися і завдання територіальної оборони.

У роки Першої світової війни основними завданнями територіальної оборони були охорона підготовки та відправки резервів, захист, в процесі доставки, матеріальних засобів для військ фронту. Напередодні та під час Другої світової війни розпочалося створення зон протиповітряної оборони та формування з'єднань та військових частин, призначених для боротьби з диверсійно-розвідувальними формуваннями противника, охорони й оборони загальнодержавних і військових об'єктів. У другій половині ХХ ст. завдання територіальної оборони додатково включали: прикриття, охорону і оборону позицій районів ракетних військ стратегічного призначення, районів базування авіації та сил флоту; охорону та оборону військових, важливих промислових і транспортних об'єктів.

Зростання важливості територіальної оборони в нинішній час зумовлено змінами в воєнно-політичній обстановці в світі в цілому і навколо України зокрема. Не виключена можливість терактів і диверсій на важливих державних та військових об'єктах (електростанціях, греблях, водосховищах, об'єктах хімічної промисловості, арсеналах, базах, складах, інших об'єктах критичної інфраструктури).

Розвиток поглядів на організацію та ведення територіальної оборони у кожній країні відбувається з урахуванням її геостратегічного положення, розвитку економіки, інфраструктури, розмірів території, підготовки її до оборони, прогнозованих викликів та загроз, чисельності та менталітету населення, історичних традицій, взаємодовіри населення та влади та інших, притаманних тільки даній країні особливостей.

Правовою основою функціонування системи територіальної оборони України є положення Воєнної доктрини та Закону України «Про оборону України». Її на всій території України організовує Генеральний штаб ЗС

України а також обласні та Київська міська державна адміністрація, в межах своїх повноважень. Загальне керівництво підготовкою територіальної оборони здійснює Президент України, як Верховний Головнокомандувач ЗС України. А безпосереднє керівництво належить до компетенції начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗС України. До виконання завдань територіальної оборони в межах їх повноважень залучаються ЗС України, інші складові сектору безпеки і оборони України. У цілому відповідальність за проведення територіальної оборони була покладена Генеральним штабом на командування Сухопутних військ ЗС України. Однак чисельність останніх постійно зменшувалась. Відтак, положення про територіальну оборону декілька разів перероблялося з метою зменшення обсягу завдань з формування сил і засобів, оскільки наявні сили не дозволяли виконувати їх у повному обсязі. Нарешті у 2002 р., за поданням Генерального штабу ЗС України, взагалі відмовилися від планів розгортання бригад територіальної оборони, що були призначені для захисту населення та об'єктів місцевої інфраструктури.

Вже у ході проведення антитерористичної операції (АТО) на сході України, починаючи з квітня 2014 р., у Києві та кожній з областей почали формуватися батальйони територіальної оборони з метою захисту об'єктів критичної інфраструктури. Практика їх розгортання засвідчила, що цього замало для ведення територіальної оборони у регіонах і надання допомоги силам, що задіяні у АТО. Тим більше що військові частини територіальної оборони залучалися до виконання завдань з ізоляції зони конфлікту. А у листопаді 2014 р. Президент України своїм рішенням передав батальйони територіальної оборони до складу ЗС України.

Можливі шлях подальшого розвитку системи територіальної оборони. Оновлення та удосконалення системи територіальної оборони, за переконанням більшості фахівців, є одним із найбільш економічних та доцільних шляхів підвищення обороноздатності держави. В той же час немає єдності в питанні щодо підходів вирішення цього завдання. Визначатись із основами (засадами) будови територіальної оборони в Україні неможливо без

урахування досвіду подій у Криму та на Донбасі (Закарпатті, Одещини, Харківщини та ін.). А він не передбачає простого варіанту вирішення цього питання.

Реформу системи територіальної оборони необхідно ув'язати з реформою місцевого самоврядування в Україні, у ході якої Кабінету Міністрів України (Міноборони, МВС, Державній прикордонній службі) доцільно передати вагому частку повноважень і завдань з її ведення до територіальних громад та органів місцевої влади. Військкомати необхідно організаційно повернути місцевим органам влади, як це було раніше, створити на їх базі відповідні підрозділи, наприклад, оборонні відділи. Останні під безпосереднім керівництвом органів місцевої влади мали б відповідати на своїх територіях за підготовку молоді та спрямування її на військову службу, мобілізаційну та облікову роботу, територіальну та цивільну оборону, організацію виконання вимог ст. 6 Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” стосовно забезпечення, на випадок особливого періоду, виконання військово-транспортного обов'язку тощо. Укомплектувати ці підрозділи можна як військовослужбовцями так і держслужбовцями із числа звільнених в запас військових фахівців оперативного-стратегічної та оперативного-тактичної ланок.

Необхідно відійти від звичного патерналістського принципу і активізувати діяльність місцевих громад та українського суспільства в цілому. Усувати народ від безпосередньої участі у охороні і обороні території держави недалекоглядно. Тому об'єднуючою національною ідеєю має бути ставлення до оборони держави, ідея рівних прав і обов'язків з виконання завдань оборони усіх громадян.

Рушійною силою щодо втілення цих конституційних положень у життя країни є єдність волі національної політичної еліти та населення країни. Вирішення проблеми з небезпеки видачі зброї значній кількості населенню країни, у тому числі і на територіях де спостерігаються сепаратистські настрої, можливо за рахунок жорстко контрольованих державою організаційних принципів розбудови територіальної оборони, а саме: запровадження

«пілотного проекту» на територіях областей центральної України, де тривалий історичний період переважають центристські прагнення серед населення та відсутні сепаратистські настрої; на територіях нестабільних прикордонних регіонів – розташовувати військові частини Збройних Сил та Національної гвардії України. Поступово, через контрольовані або централізовано створені державою, патріотично налаштовані громадські організації, створювати і там загони територіальної оборони.

Цікавим з цього приводу є досвід системи, що була створена у Радянському Союзі, де існувала практика прихованого, прямого озброєння патріотично налаштованої частки місцевого населення (партактиву). При цьому зброя зберігалася у спеціальних приміщеннях райкомів.

За оцінками зарубіжних експертів, утримання сил територіальної оборони обходиться для держави значно дешевше, ніж утримання регулярних військ, наприклад, у США – в 6 разів, в Данії та ФРН – в 10 разів.

Отже, як бачимо, ідея створення військ територіальної оборони, коли в кожному селі може бути постійно діючий взвод резервістів, в районному центрі рота чи батальйон, в обласному центрі бригада і таким чином вся країна була б покрита підрозділами і частинами, з'єднаннями людей, які з ідейних міркувань, насамперед, знаходяться постійно в цій системі забезпечення оборони держави.

Територіальна оборона може вивільнити бойові частини від функцій і завдань пов'язаних з охороною військових та важливих державних об'єктів, утриманням маршрутів пересування та маневру військ тощо.

Органи управління та підрозділи сил територіальної оборони, які досконало знають свою місцевість та соціально-політичну ситуацію в районах відповідальності, мають перевагу у боротьбі з диверсійно-розвідувальними групами противника та незаконними військовими формуваннями.

Територіальна оборона може сприяти суттєвому спрощенню та здешевленню всебічного забезпечення підрозділів, оскільки основними джерелами їх забезпечення є місцеві ресурси та матеріально-технічні запаси місцевих військових баз. Крім того, як свідчить світовий досвід, особовий склад

підрозділів територіальної оборони діє у своїх районах більш самовіддано і рішучіше.

13.5. Концептуальні підходи щодо оцінки оборонної достатності держави

Оцінювання оборонної достатності держави є складовою процесу розробки оборонної політики держави. Крім того, оцінка оборонної достатності держави є важливою для СЗНБ у контексті визначення спроможності вказаної системи адекватно реагувати на загрози національній безпеці воєнного характеру.

Процес оцінювання оборонної достатності держави передбачає пошук оптимального балансу між рівнем гарантованого забезпечення воєнної безпеки держави та її економічними можливостями. Як правило, вказана оцінка здійснюється з використанням низки показників, зокрема: розумної достатності оборони; оптимальної чисельності збройних сил; допустимого ступеня воєнно-економічного напруження держави. У цьому підрозділі аналізуються деякі базові підходи щодо оцінки оборонної достатності держави.

Передусім варто зазначити, що, як свідчить досвід демократичних країн, політика військового будівництва, як правило, зазнає значного впливу цивільних фахівців. Їх погляди інколи суттєво відрізняються від поглядів військових щодо питань вибору та шляхів реалізації принципів оборонної достатності. Зокрема, це спостерігається при розробці та виконанні Воєнного (оборонного) бюджету. Головною причиною розбіжностей є складність та умови вирішення завдань пошуку необхідного (в контексті – раціонального) співвідношення інтересів національної безпеки зі структурою та можливостями збройних сил, Воєнною доктриною, станом та перспективами розвитку економіки, а також узгодження основних параметрів воєнного (оборонного) та державного бюджетів. Тому у цьому разі ключовим є належний рівень

цивільно-військових відносин та зміст, який вкладається в поняття “оборонна достатність”.

Сукупність тих чи інших принципів оборонної достатності покладена в основу концепції оборонної достатності країни, спрямованої на забезпечення стратегічної стабільності у воєнно-політичній сфері. При цьому, як правило, більшість військових та цивільних (політиків) переконана, що успішне вирішення завдань підтримки відповідного кількісно-якісного паритету в озброєннях та бойовій техніці з імовірним супротивником є *необхідною і достатньою* умовою забезпечення стратегічної стабільності. Указана умова традиційно розглядається як одна із складових забезпечення паритету у воєнно-політичній сфері між суміжними країнами, а отже, і миру, оскільки це такий стан системи міждержавних відносин, який характеризується передусім стійким балансом співвідношення сил сторін.

Але необхідно зазначити, що на якомусь історичному етапі кількісно-якісний паритет в озброєннях та бойовій техніці може порушуватися, а стратегічна стабільність – не обов’язково. Це означає, що вказаний паритет і стратегічну стабільність не слід ототожнювати.

По-перше, при скороченні озброєнь та бойової техніки, як правило, одночасно підвищуються вимоги до бойових можливостей засобів, які залишаються, їх стійкості, змінюються погляди на стратегічну оборону, питому вагу нерівнозначних за ефективністю компонентів військової могутності. Тому кількісний паритет знову може бути порушеним. Але це порушення не обов’язково автоматично призводить до зниження стабільності і тим більше до розв’язування війни, поразки або до перемоги в ній.

По-друге, досить важливим є характер політичних відносин держав, міра (ступінь) збігу (чи незбігу) стратегічних інтересів у сфері національної безпеки як в історичному контексті, так і з позицій сьогодення. Крім того важливими є національні особливості державних механізмів розробки та прийняття управлінських рішень з питань використання військової сили та інші чинники (передусім у суміжних країнах).

По-третє, як вищезгаданий паритет, так і стратегічна стабільність, можуть характеризуватися різними показниками. Багато що залежить від того, як підходити до оцінки співвідношення сил. Так, принципово важливим є те, що обрані критерії мають відображати не стільки кількісний, так би мовити, зовнішній бік балансу воєнних потенціалів, скільки його суть, а саме: **можливі кінцеві результати збройного зіткнення з точки зору втрат держави в цілому**, а не тільки для її збройних сил. Ця обставина зумовлена тим, що чим вищий рівень розвитку економіки, тим більшого значення для держави набувають кооперативні виробничі зв'язки, тим більше вона уразлива з економічного погляду.

Зокрема, В.І.Сліпченко⁶³ небезпідставно стверджує, що знищення порівняно незначної кількості людського потенціалу і виробничих потужностей ключових секторів економіки може призвести до руйнації усєї структури народногосподарського комплексу. За такої ситуації суміжні галузі промисловості, підприємства-постачальники, підприємства-споживачі продукції знищених об'єктів також вийдуть із ладу. Тому для будь-якої технологічної держави у разі виникнення збройного конфлікту існує реальна небезпека атомним електростанціям, дамбам, потужним підприємствам нафтопереробної, хімічної промисловості тощо. Наприклад, в Україні є десятки об'єктів, технологічні аварії на яких як побічний наслідок збройного конфлікту завдадуть непоправної шкоди народному господарству, а в зони зараження можуть потрапити сотні тисяч осіб. Саме тому під час військової операції країн-членів НАТО проти колишньої Югославії реальна загроза повного знищення економічної інфраструктури була однією із причин, яка спонукала югославське керівництво призупинити збройний опір та задовольнити усі вимоги США.

По-четверте, розрахунок кількісних показників (наприклад допустимих втрат) досить складна проблема. Для різних держав ці показники різні.

⁶³ Сліпченко В.И. Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего / В.И.Сліпченко. - М.: Вече, 2002. - 326 с.

Скажімо, якийсь відсоток втрати населення країни для одних буде відповідати рівню допустимих втрат, а для інших – не відповідатиме цьому рівню, оскільки різні країни будуть орієнтуватися на різні чинники для вирішення цього питання. Але за будь-яких умов, багато залежить від рівня урбанізації, загальної чисельності населення, а отже і від мобілізаційних можливостей країн.

По-н'яте, все очевиднішим є зростання ролі в процесі порушення стратегічної стабільності радикально налаштованих політичних організацій, які для досягнення своїх цілей використовують терористичні методи і за певних умов можуть підтримувати ту чи іншу сторону в разі конфронтації між державами.

Таким чином, навряд чи доцільно вступати в непримириму суперечку на переговорах з обмеження озброєнь та бойової техніки. Слід обов'язково брати до уваги множині гіпотетичних сценаріїв збройних конфліктів, кількість їх учасників, можливих союзників, умови реалізації потенційних можливостей наявних систем озброєнь та бойової техніки, можливості своєї економіки та економіки ймовірного противника тощо. Необхідно також враховувати й те, що переорієнтація на якісні показники військового будівництва при збереженні традиційних завдань збройних сил, видів та родів військ (сил), їх структури може стати ще більш обтяжливою для економіки. Останню обставину часто враховують не повною мірою.

Критеріями оборонної достатності, які зарекомендували себе в процесі їх практичного застосування, є наступні.

Раціональний рівень збройних сил, який визначається шляхом порівняння зі збройними силами суміжних країн. Наприклад, порівняння кількості та якості озброєння, рівня бойового вишколу особового складу, тенденцій розвитку озброєнь і бойової техніки, воєнно-економічних потенціалів, мобілізаційних можливостей тощо.

Потенційні можливості збройних сил щодо виконання завдань, які на них в цілому покладаються, зокрема, це може бути оцінка виконання завдань

щодо недопущення можливої агресії, забезпечення повсякденної діяльності і нагромадження оперативних та військових резервів і запасів, ведення бойових дій на тих чи інших оперативних напрямках, в акваторіях морів тощо. Детальний аналіз виконання цих завдань дає змогу визначити необхідну кількість та якість озброєнь і бойової техніки, чисельність збройних сил та інших військових формувань, які залучаються до оборони держави.

Існує ще один підхід до визначення рівня оборонної достатності, так званий *нормативний*. В його основу покладено визначення фінансових та матеріальних ресурсів, які *може виділити* держава на створення і підтримання на належному рівні бойової та мобілізаційної готовності своїх збройних сил, науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи у военній сфері, закупівлю озброєнь та бойової техніки тощо, а також на визначення показника допустимого ступеня *воєнно-економічного напруження* держави. Цей показник характеризує частку витрат на оборону від ВВП. За будь-яких умов для мирного часу він не повинен перевищувати 6%. Щодо ступеня мобілізаційного напруження держави, який характеризує частку населення країни, призваної до збройних сил, то за умов мирного часу він не повинен перевищувати 1 %, а за воєнного - 10-12 %. У розвинених країнах також розраховані середньостатистичні кількісні показники озброєнь та бойової техніки на 1000 чол. особового складу.

Проте, незважаючи на зовнішню відносну простоту та привабливість, вказані підходи до визначення оборонної достатності, які передбачають *такий* стан і *такі* можливості збройних сил, що забезпечують захист від потенційної агресії, але не спрямовуються на масштабні наступальні дії, мають суттєвий недолік. Він полягає у заміні складної системи воєнно-політичних міждержавних відносин простим співвідношенням збройних сил держави.

Сьогодні більш надійним вихідним пунктом для розгляду питань, пов'язаних з оборонною достатністю, вважається підхід, який передбачає визначення та забезпечення достатнього рівня воєнної могутності, тобто такого кількісно-якісного рівня військового потенціалу держави, за якого

забезпечується її оборона і не створюється реальної військової загрози іншим країнам, а також відповідні зусилля держави у невоєнних сферах.

Отже, оборона держави забезпечується не тільки військовою могутністю, а усіма силами і засобами держави за кількома напрямками, серед яких:

локалізація, нейтралізація загрозам і запобігання їм політичними, економічними, інформаційними та іншими невоєнними засобами (звичайно, можливі певні компроміси, але за умови, що й інші країни зроблять відповідні кроки назустріч);

створення системи міжнародного аудиту за дотриманням прийнятих угод в галузі озброєнь, яка має передбачати засоби та форми контролю, що виключають виникнення підозрілих дій з боку будь-якої держави-учасниці угоди;

створення сприятливих зовнішньополітичних умов для формування економічної та військово-технічної бази, достатньої для виконання в разі необхідності збройними силами покладених на них завдань, у тому числі й за рахунок належним чином організованого військово-технічного співробітництва;

стратегічне керівництво застосуванням збройних сил, їх моральна підтримка з боку суспільства та всебічне забезпечення (тут головною проблемою є передбачення того, до якої війни потрібно готуватися, тобто яка інтенсивність можливого збройного конфлікту є найбільш імовірною: низька, середня чи висока);

недопущення критичного дефіциту потенціалу СЗНБ, наявність якого, зокрема, може визначатися згідно з підходом, описаним у попередньому підрозділі;

формування духовного фактора, вимоги до якого постійно зростають з огляду на характер війн майбутнього.

Стосовно останнього напрямку забезпечення оборони держави варто зауважити, що, за оцінкою фахівців, війни найближчого майбутнього:

за масштабом, змістом, насиченістю перевершать усі війни, які були в недалекому минулому, оскільки зросте навантаження передусім на інтелект, психіку, мораль і фізичне здоров'я людини (вважається, що у війнах шостого покоління, воно досягає межі, яку здатна витримати людина);

набувають синтетичного характеру, за якого традиційні способи та форми співіснують з новими, які їх витісняють і одночасно радикально змінюється психологія збройної боротьби сприйняття її населенням, що вимагає суттєвого коригування системи підготовки громадян до війни та відповідної морально-психологічної підготовки особового складу збройних сил;

зумовлюють появу принципово нових явищ, до яких інтелект, психіка і мораль мають бути належно підготовлені, зокрема, йдеться про спеціальні інформаційно-психологічні операції, які проводять учасники конфлікту.

Тому духовний фактор – додаткове джерело оборонної достатності. Тільки люди із всебічно розвиненою свідомістю, сильні духом, здатні миттєво адаптуватися до нових умов, динамічної зміни ситуації, можуть вистояти та перемогти в сучасній війні.

Питання для самоконтролю

1. Суть державної політики національної безпеки
2. Чому сучасне розуміння сутності національної безпеки передбачає більш широкий погляд на розробку та впровадження політики її забезпечення?
3. Чому визначені на законодавчому рівні напрями державної політики національної безпеки не варто ототожнювати з її реальною політикою?
4. Які завдання політичного та стратегічного прогнозування державної політики національної безпеки?
5. Що є предметами аналізу та прогнозу при оцінюванні та моніторингу політики національної безпеки?
6. Комплексний аналіз яких факторів доцільно здійснювати при оцінюванні та моніторингу державної політики національної безпеки?

7. Які чинники здійснюють визначальний вплив на політику національної безпеки?
8. Які моделі майбутнього існують у суспільній свідомості у контексті забезпечення національної безпеки України?
9. Якими є основні завдання політики НБ?
10. Принципи розробки державної політики НБ України.
11. Суб'єкти державної політики НБ та їх повноваження.
12. Основні завдання суб'єктів розробки та впровадження державної політики НБ України.
13. Які процеси сприяють розвитку НУДО?
14. Які чинники визначають рівень впливу НУДО у суспільстві?
15. Найпоширеніші форми співпраці органів державної влади з НУДО і які з них характерні для України?
16. Від яких чинників залежить ефективність діяльності інститутів громадянського суспільства у сфері національної безпеки?
17. Які завдання інститутів громадянського суспільства щодо контролю за формуванням та реалізацією політики національної безпеки?
18. На яких принципах ґрунтується організація контролю за формуванням політики НБ в інших країнах?
19. За якими напрямками здійснюється контроль за діяльністю сектора безпеки громадянським суспільством в демократичних країнах?
20. Основні завдання демократичного цивільного контролю за сектором безпеки.
21. Принципи та предмет демократичного цивільного контролю за сектором безпеки.
22. Система демократичного цивільного за сектором безпеки в Україні
23. Які причини зумовлюють необхідність вдосконалення цивільно-військових відносин в Україні?
24. Стан демократичного цивільного контролю за сектором безпеки в Україні

25. Розкрийте сутність та зміст поняття «інформаційно-аналітичне забезпечення національної безпеки»
26. Розкрийте сутність та зміст поняття та «інформаційне супроводження політики національної безпеки».
27. Окреслить проблемне поле інформаційно-аналітичного забезпечення політики НБ.
28. Суб'єкти інформаційно-аналітичного забезпечення політики національної безпеки України.
29. Порівняйте американську та європейську моделі інформаційного забезпечення політики національної безпеки.
30. Принципи та функції інформаційного забезпечення політики НБ.
31. Поняття корупція, корупційні правопорушення та конфлікту інтересів.
32. Яка інформація використовується для розрахунку рівня корумпованості?
33. Чому складно об'єктивно оцінити рівень і масштаби поширеності корупції та результати боротьби з нею в Україні?
34. Суб'єкти, відповідальні за корупційні правопорушення в Україні?
35. Суб'єкти, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції в Україні?
36. Які відомості підлягають перевірці щодо осіб, які претендують на посади, пов'язані з виконанням функцій держави?
37. Які можливості передбачені чинним законодавством щодо участі громадськості в заходах по запобіганню та протидії корупції?
38. Принципи побудови системи забезпечення обороноздатності держави.
39. Співвідношення військової могутності та обороноздатності держави.
40. Структура Збройних Сил України.
41. Функції та завдання Збройних Сил України ЗСУ .

42. Функції воєнної політики держави.
43. Повноваження Президента України у сфері безпеки і оборони.
44. Безпекові та оборонні питання у діяльності Кабінету Міністрів

Україн

45. Роль та функції РНБОУ у забезпеченні обороноздатності держави.
46. Принципи та завдання воєнного будівництва.
47. Цілі та основні завдання воєнної політики
48. Державні програми у сфері забезпечення обороноздатності країни.
49. Які існують форми воєнної доктрини?
50. Етапи військового будівництва в Україні.
51. Які заходи включає підготовка держави до оборони в мирний час?
52. Мета мобілізаційної підготовки держави?
53. Яка мета створення стратегічних резервів озброєнь та військової техніки?
54. В чому різниця між підготовкою території держави до оборони та оперативним обладнанням території?
55. Принципи та завдання організації територіальної оборони?
56. Оцінювання оборонної достатності держави як складова процесу розробки оборонної політики держави.
57. Необхідні та достатні умови стратегічної стабільності.
58. Чому не можна ототожнювати кількісно-якісний паритет в озброєннях та бойовій техніці та стратегічну стабільність.
59. Підходи щодо визначення обороноздатності держави.
60. Напрямки забезпечення оборони держави.

Теми рефератів (контрольних робіт)

1. Використання математичних методів при аналізі політики НБ.
2. Системний аналіз чинників, які зумовлюють більш широкий погляд на політику НБ, як складову державної політики.
3. Природні та соціальні елементи політики НБ.

4. Чинники, які обумовлюють особливості політики НБ України.
5. Класичний реалізм, неореалізм, неолібералізм, неоідеалізм у контексті визначення цілей політики НБ.
6. Повноваження суб'єктів державної політики НБ та організація їх взаємодії.
7. Методи впливу НУДО на політику держави
8. Вплив інститутів громадянського суспільства на політику НБ України.
9. Стан демократичного цивільного контролю за сектором безпеки в Україні у контексті європейського досвіду.
10. Європейські стандарти щодо парламентського контролю за діяльністю у сфері безпеки.
11. Організація інформаційно-аналітичного забезпечення політики НБ в Україні.
12. Організація інформаційно-аналітичного супроводження політики НБ в Україні.
13. Досвід провідних країн щодо інформаційно-аналітичного забезпечення політики НБ.
14. Інформаційне забезпечення органів державного управління за умов воєнного стану: організаційно-управлінський аспект
15. Інформаційне забезпечення органів державного управління за умов надзвичайного стану: організаційно-управлінський аспект.
16. Воєнна цензура: зарубіжний досвід та можливості його впровадження в Україні.
17. Масштаби поширеності корупції та результати боротьби з нею в Україні.
18. Досвід провідних країн щодо боротьби з корупцією.
19. Геополітичні чинники формування воєнної політики України.
20. Об'єкти і суб'єкти воєнної політики України.
21. Структура системи забезпечення воєнної безпеки України.

22. Реформування системи забезпечення воєнної безпеки України.
23. Економічне забезпечення реформування системи забезпечення воєнної безпеки України.
24. Воєнно-економічне забезпечення реформування сектору безпеки України.
25. Військово-технічне забезпечення реформування сектору безпеки України.
26. Проблеми впровадження військової служби за контрактом.
27. Складові оборонного потенціалу країни.
28. Приватні воєнні компанії: сутність та досвід застосування.
29. Україна на світовому ринку озброєнь.
30. Критерії оборонної достатності.
31. Кількісно-якісний паритет в озброєннях та бойовій техніці та стратегічну стабільність.

Рекомендована література

1. Аналітика, експертиза, прогнозування: Монографія /Макареко Є.А., Рижков М.М., Ожеван М.А. та ін. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 614 с.
2. Валевський О.Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: Моногр. / О.Л. Валевський. - К.: НІСД, 2001. - 240 с.
3. Гогвуд Б.В. Аналіз політики реального світу / Б.В. Гогвуд, Л.А. Ган. – К.: Основи, 2004. – 396 с.
4. Горбулін В.П. Засади національної безпеки України: Підручник / Горбулін В.П., Качинський. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.
5. Гріненко О.І., Денежкін М.М., Кутовий О.П. / Мобілізаційна підготовка національної економіки в контексті сучасних воєнних конфліктів / О.І. Гріненко, М.М. Денежкін О.П. Кутовий // Наука і оборона. – 2013. – № 3 – С. 40 – 44.

6. Державне управління у сфері національної безпеки: словник-довідник / уклад.: Г.П. Ситник, В.І. Абрамов, В.Ф. Смолянук та ін.; за заг. ред. Г.П. Ситника. – К.: НАДУ, 2011. – 692 с.
7. Єжеєв М.Ф. Основи забезпечення обороноздатності України: Навчальний посібник. / М.Ф. Єжеєв – К: НАДУ, 2005. – 176 с.
8. Кудряченко А. Зростання можливостей та шляхи впливу аналітичних центрів на діяльність владних інститутів. –Офіційний сайт НІСД // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/november08/13.htm>
9. Муковський І.Т. Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародних відносинах: Навч. посіб. / І.Т. Муковський, А.Г. Міщенко, М.М. Шевченко. – К.: Кондор, 2012. – 224 с.
10. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підруч. / В.Г. Радецький, О.П. Дузь-Крятченко, В.М. Воробйов, В.П. Грищенко та ін. – К.: НУОУ, 2010. – 592 с.
11. Основні напрями реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу – <http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/poland/files/Buklet.pdf>
12. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: Моногр. / А.С.Панарин. – М.: Негоритм, 2000. - 384 с.
13. Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн: Моногр. / Кер. авт. кол. Г.М.Перепелиця. - К.: Стилос, 2002. – 552 с.
14. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. – К.: Вид-во НАДУ, 2012. – 544 с.
15. Сурмин Ю.П. Аналитическая деятельность: теория, методы, инструменты // Ю.П.Сурмин, И.П.Бидзюра: учеб. для студ. высш. учеб. завед. – К.: «Освита Украины», 2012. – 404 с.

16. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.

17. Хантингтон С. Вооруженные силы и демократия (реформирование военно-гражданских отношений) // http://www.russ.ru/ist_sovr/99-04-29/hantin.htm.

18. Шварцмантель Дж. Идеология и политика / Дж. Шварцмантель. – Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.

РОЗДІЛ 6

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 14. Концептуальні засади стратегічного планування забезпечення національної безпеки

14.1. Понятійно-категорійний апарат стратегічного планування забезпечення національної безпеки

Планування є однією з головних функцій управління і може бути довгостроковим, короткостроковим, оперативним, стратегічним тощо. Стратегічне планування є процесом виконання низки складних взаємопов'язаних завдань, серед яких, як правило: визначення (уточнення) пріоритетів (цілей) організації (держави, галузі економіки, підприємства, тощо), досягнення яких має визначальне (доленосне) значення для її майбутнього; стратегічний аналіз та прогнозування як своєї політики, так і наявних та можливих конкурентів; визначення шляхів, механізмів, засобів та способів досягнення пріоритетів (цілей) організації. Таким чином, рішення, які приймаються при стратегічному плануванні, мають бути комплексними, спрямованими на розв'язання актуальних для організації проблем, бути достатньо агрегованими (мати високий рівень узагальнення), передбачати умови досягнення пріоритетних цілей, визначених у контексті задоволення життєво важливих для організації інтересів (потреб).

Як правило, при стратегічному плануванні на загальнодержавному рівні визначають: місію та стратегічні (пріоритетні) цілі держави (політичних, економічних та інших); здійснюють комплексний аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів, що можуть привести до досягнення, утримання, розвитку та капіталізації її конкурентних переваг; розробляють

варіанти стратегій можливих дій за тих чи інших умов; виконують аналіз та здійснюють вибір найбільш оптимальної стратегій у визначеному періоді часу. Кінцевим результатом планування, як правило, є затвердження нормативно-правового документа (закону, концепції, стратегії, державної програми тощо). З огляду на сказане **стратегічне планування забезпечення національної безпеки** (стратегічне планування НБ) – це процес розробки політики НБ та комплексу заходів, які мають за мету забезпечення скоординованої, цілеспрямованої та ефективної діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, збройних сил, інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань, правоохоронних органів та спеціальних служб, підрозділів цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу, інших сил і засобів сектору безпеки, тобто заходів спрямованих на реалізацію вказаної політики.

Стратегічне планування НБ є визначальною функцією суб'єктів системи ДУНБ, які, з дотриманням чинного законодавства, мають трансформувати політику НБ у **заходи політичного, правового, організаційного, воєнного та іншого характеру щодо реалізації національних інтересів. Йдеться про заходи щодо виявлення, прогнозування, попередження та нейтралізації загроз безпеці особи (громадянина), суспільства та держави), тобто про заходи, які мають забезпечити адекватне реагування на загрози національним інтересам, готовність до виконання функцій та завдань СЗНБ, інтеграцію України до систем міжнародної безпеки тощо.** Основними завданнями, які виконуються при стратегічному плануванні НБ є: підготовка пропозицій щодо підвищення ефективності політики НБ; визначення напрямів розвитку складових сектору безпеки; підготовка пропозицій щодо реалізації державної політики у сфері оборони та військового будівництва; визначення (уточнення) органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, діяльність яких прямо або опосередковано здійснює вплив на

забезпечення національної безпеки, та їх завдань; визначення обсягу та механізму фінансування заходів щодо реалізації політики НБ.

Аналіз чинного законодавства дозволяє дійти висновку, що сутність стратегічного планування НБ окреслена в Законі України «Про організацію оборонного планування», але тільки стосовно воєнної сфери, де під ним розуміється функція державного управління, "яка визначає мету, завдання, пріоритети та комплекс заходів щодо реалізації державної політики у сфері оборони та військового будівництва". Крім того у вітчизняній практиці методологічні підходи до стратегічного планування НБ не повною мірою враховують особливості цього процесу, оскільки, як правило, обмежені або конкретною сферою їх застосування або розробкою певного документа, наприклад, Воєнної доктрини чи Стратегії національної безпеки України.

При стратегічному планування НБ можна виділити такі етапи: ініціювання та узгодження процесу стратегічного планування; визначення мети, функцій та завдань сектору безпеки, його окремих складових; здійснення стратегічного моніторингу та аналізу зовнішніх та внутрішніх факторів впливу на національні інтереси з метою виявлення можливостей, загроз (ризиків, викликів), проблем, розв'язання яких має визначальне значення для забезпечення національної безпеки; розробка (уточнення) та затвердження концепцій, доктрин, стратегій, інших керівних документів з питань забезпечення національної безпеки та розробка (уточнення) ефективних процедур їх впровадження. При цьому при виконанні цих завдань уточнюються (у частині видатків на національну безпеку): прогностичні показники зведеного бюджету України за основними видами доходів і видатків; фінансування на довгострокову перспективу; проект Державного бюджету на відповідний рік.

Таким чином, стратегічне планування НБ передбачає обґрунтування матеріальних, фінансових та людських ресурсів, необхідних для успішного реформування та розвитку сектору безпеки з урахуванням завдань, які на нього покладаються згідно чинного законодавства.

Основними вихідними даними для здійснення стратегічного планування НБ, зокрема, є: результати аналізу стану та динаміки змін геополітичної, геоекономічної, воєнно-політичної обстановки у світі та соціально-економічної ситуації у країні; функції та завдання складових сектору безпеки в умовах мирного часу, надзвичайної ситуації та особливого періоду; результати аналізу стану та тенденцій розвитку сектору безпеки; зведений державний бюджет.

При розробці та впровадженні державної політики національної безпеки створення необхідних умов щодо стійкого розвитку суспільства має бути наріжним каменем та головною метою побудови СЗНБ та стратегічного планування у вказаній сфері. Це вказує на тісний взаємозв'язок стратегічного планування соціально-економічного розвитку та стратегічного планування забезпечення національної безпеки.

З огляду на те, що суттю стратегічного планування є розробка управлінських рішень, що мають орієнтуючий, організуючий та об'єднувальний характер й спрямовані на досягнення визначеної мети, якість, повнота та своєчасність стратегічного планування НБ значною мірою дозволяє розв'язати проблему підвищення ефективності, гнучкості та цілеспрямованості державного управління у контексті реалізації національних інтересів, знизити до прийняттого рівня ризику щодо їх реалізації в кризових ситуаціях, у тому числі в умовах військових конфліктів різної інтенсивності.

Стратегічне плануванням НБ передбачає наявність відповідного понятійно-категорійного апарату, який сьогодні знаходиться у стадії динамічного розвитку. Його наукове обґрунтування, офіційне визнання та практична реалізація є однією з передумов підвищення ефективності вказаного планування. Це зумовлено тим, що в Україні на стратегічне планування НБ негативний вплив здійснюють такі чинники:

нечіткість та неоднозначність при формулюванні одних і тих самих понять наведених у чинному законодавстві, а також непоодинокі використання тих, які на нормативному рівні до цього часу не визначені;

відсутність державного стандарту та необхідної довідкової літератури з термінології у цій сфері;

відсутність належної координації між науковцями та практиками при розробці та застосуванні понятійно-категорійного апарату стратегічного планування НБ;

безсистемне копіювання без належної наукової експертизи з боку фахівців понятійно-категорійного апарату стратегічного планування НБ, який використовується в офіційних документах інших країн.

Крім того, вказані чинники негативно впливають на розробку та впровадження сучасних методів та моделей стратегічного планування НБ, що також не сприяє підвищенню його ефективності.

Одним з базових понять та одночасно документів, що входять до складу чинної системи законодавчих актів, які визначають розвиток сектору безпеки, є *Стратегія НБ України*, про яку вперше, як про нормативний документ, було зазначено в Законі України «Про основи національної безпеки України», проте визначення цього поняття не наводиться, а лише зазначається, що вона розробляються і затверджуються Президентом України та є документом, обов'язковим для виконання, і основою розробки конкретних програм за складовими політики НБ.

В Законі України «Про організацію оборонного планування» було сформульовано визначення Стратегії НБ, а також пов'язаних з нею інших важливих понять стратегічного планування НБ, зокрема, таких як Стратегічний оборонний бюлетень та державні програми розвитку Збройних Сил України. Згідно цього Закону Стратегія НБ України – це узгоджена щодо цілей, завдань, умов та засобів довгострокова комплексна програма практичних дій по забезпеченню захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, яка є

основою для комплексного планування діяльності органів державної влади у сфері оборони та національної безпеки.

Аналіз визначень Стратегії НБ у законодавчих актах показує їхню неузгодженість між собою, системою нормативно-правових актів щодо забезпечення національної безпеки, змістом і структурою процесів стратегічного планування НБ. Наприклад, незважаючи на те, що Законом України «Про організацію оборонного планування» Стратегію НБ визначено як *довгострокову* комплексну програму, а також, що довгострокове планування - це планування на період 10-12 років, цим же Законом передбачено що Президент України *щорічно* у своєму Посланні до Верховної Ради України визначає Стратегію НБ. Крім того, до цього часу чинним законодавством України не передбачена чітка процедура розробки (оновлення), погодження та затвердження вказаної Стратегії НБ.

Варто також зазначити, що у вітчизняній науковій літературі часто систему поглядів на сукупність національних цілей, принципи, підходи, методи та механізми їх досягнення (які по суті в сукупності визначають концептуальну основу моделі СЗНБ) інтерпретують як Стратегію НБ.

На Заході розв'язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки традиційно знаходиться у руслі стратегічних досліджень, які, окрім наявності стратегічного мислення, передбачають, що в основі розробки керівних документів щодо реалізації національних інтересів має бути комплексний аналіз таких понять як: “Ціль”, “Засіб”, “Спосіб”, тобто аналіз пріоритетних цілей щодо забезпечення національної безпеки, наявних для цього засобів та можливих способів їх використання.

При цьому на вищому (стратегічному) рівні державної політики та державного управління виділяють *Національну стратегію держави*, під якою розуміють *загальну* діяльність держави в області внутрішньої і зовнішньої політики з використанням всіх джерел впливу (політичного, економічного, воєнного та інших), та Стратегію НБ.

Провести чітку межу між вказаними документами досить важко, оскільки вони дуже тісно пов'язані, проте, як правило, Національна стратегія (або інший аналогічний за змістом програмний документ чи навіть низка документів) розглядає *всі питання*, які мають відношення до діяльності держави з питань забезпечення її безпечного розвитку. Зокрема, вона визначає систему національних інтересів та основні пріоритети зовнішньої та внутрішньої державної політики, принципові напрямки розподілу наявних у ресурсів (засобів) та можливих способів їх використання. Стратегія НБ головним чином направлена на системну оцінку та організацію протидії *загрозам* національним інтересам, тобто акцентування уваги на загрозах національним інтересам принципово відрізняє її від Національної стратегії. З огляду на це Стратегія НБ охоплює всі питання *практичної* діяльності по забезпеченню безпеки в політичній, економічній, військовій та інших сферах діяльності держави, яка за певних умов передбачає використання *сили* (політичної, економічної, військової тощо) для здійснення впливу, підтримки, контролю чи прямого примусу.

Таким чином сутність та функціональне призначення Стратегії НБ полягає в аналізі та обґрунтуванні умов, за яких і яким чином буде використана сила держави (комбінація інструментів елементів державної влади - військових, економічних, політичних, інформаційних тощо), тобто у загальному випадку вказана стратегія має забезпечувати концентрацію зусиль держави, спрямованих на протидію *загрозам* досягнення національних цілей з урахуванням можливого використання *сили*. З огляду на це часто розробка Стратегії НБ розглядається як мистецтво, і як наука створення та використання політичних, економічних, інформаційних можливостей держави, її збройних сил для досягнення національних цілей. При цьому окремими питаннями, хоча й такими, що безпосередньо відносяться до захисту національних інтересів, є політична та економічна стратегія держави.

У кожній країні Стратегія НБ завжди є публічним документом, обов'язковим для виконання, основою для розробки конкретних програм (планів), спрямованих на практичну реалізацію політики НБ, а цілі, які нею визначені, передбачають пріоритетне фінансування з державного бюджету. З огляду на те, що згідно Конституції України головна функція Президента України полягає у забезпеченні національної безпеки, вона може розглядатися як його інструмент для успішного виконання вказаної функції.

Важливими поняттями стратегічного планування НБ є поняття *Воєнна доктрина України* та *Стратегія воєнної безпеки України* (ВД України та Стратегія ВБ), які належать до документів, що визначають зміст та практичні механізми політики держави щодо забезпечення воєнної безпеки.

Згідно Закону України "Про організацію оборонного планування" Стратегія ВБ є складовою Стратегії НБ, визначає напрями попередження та нейтралізації реальних і потенційних загроз національній безпеці України у воєнній сфері, а згідно Закону України "Про основи національної безпеки України" ВД України є самостійним документом, який "розробляє та затверджує" Президент України. На жаль, цими законами не встановлена процедура розробки цих документів, а саме: хто і коли ініціює її розробку, створює відповідну робочу групу, її можливий склад, хто приймає участь у погодженні підготовленого проекту, термін, на який час має бути розрахована їх дія (на короткострокову, середньострокову чи довгострокову перспективу) тощо.

Серед науковців і практиків в цілому існує консенсус стосовно того, що Воєнна доктрина – це науково обґрунтована та затверджена у встановленому законодавством порядку система поглядів держави на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, на принципи та шляхи запобігання їм, підготовки держави до воєнних конфліктів та застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності та інших життєво важливих національних інтересів. Чинне законодавство також визначає вказаний документ, як сукупність керівних принципів,

воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних і військово-технічних поглядів на забезпечення воєнної безпеки держави.

Як правило, основні положення Воєнної доктрини базуються на системному аналізі чинників, які здійснюють вплив на воєнну безпеку, зокрема, результатах оцінки воєнно-стратегічних, геополітичних і гео економічних реалій, наявних і перспективних оборонних можливостей держави, визначених у контексті потреб захисту національних інтересів від загрози застосування воєнної сили. З огляду на сказане, як правило, основні положення воєнних доктрин (стратегій) провідних країн відображають їх пріоритетні інтереси у сфері оборони, характеристики можливих воєнних конфліктів, умови застосування зброї масового ураження, визначають можливі шляхи їх запобігання та механізми локалізації тощо. Воєнна доктрина також визначає принципи будівництва національних збройних сил та функціонування військово-промислового комплексу, напрями підготовки країни та її збройних сил до відбиття можливої агресії, способи використання матеріальних і людських ресурсів тощо. Тому структурно цей документ часто складається з воєнно-політичної, воєнно-стратегічної та воєнно-економічної частин.

Воєнно-політична складова відображає ставлення держави до війни, джерела воєнної небезпеки, воєнно-політичні цілі держави, суб'єкти воєнно-політичного керівництва та принципи їх діяльності тощо.

Воєнно-стратегічна - розкриває характер можливих війн (воєнних конфліктів), відповідні завдання збройних сил, особливості їх будівництва, розвитку, практичного застосування, порядок комплектування, технічного оснащення, основи управління ними, форми та способи ведення бойових дій, особливості підготовки військ, країни, населення до відбиття можливої агресії тощо.

Воєнно-економічна складова присвячена питанням задоволення потреб у ресурсах, необхідних для підготовки збройних сил, країни та населення до відбиття можливої агресії.

Варто зазначити, що традиційно досить неоднозначним моментом у подібних воєнно-доктринальних документах є визначення потенційного (ймовірного) противника. Як правило, таке завдання вирішується з урахуванням правових, геополітичних, історичних та інших особливостей розвитку та життєдіяльності держави. Разом з тим, публічне оприлюднення країнами основних положень вказаних документів сприяє зростанню рівня довіри між ними, посиленню прозорості військової діяльності, налагодженню міждержавних зв'язків в оборонній сфері, а відтак здійснює позитивний вплив на регіональну та глобальну безпеку.

Структура та завдання Стратегії ВБ визначаються передусім Стратегією НБ та Воєнною доктриною. Об'єктом концентрації експертно-аналітичних зусиль при її розробці є воєнний конфлікт, предметом – збройна боротьба, воєнні дії стратегічного масштабу та воєнні аспекти підготовки держави до оборони, а визначальними принципами, якими керуються при розробці Стратегії ВБ є:

відповідність стратегічної мети і завдань політичній меті;

завчасна всебічна підготовка держави до оборони та вміле використання наявних сил і засобів для відсічі збройної агресії;

постійна бойова і мобілізаційна готовність збройних сил та завчасне стратегічне планування їх застосування;

зосередження зусиль збройних сил на найважливіших напрямках та узгоджене застосування їх видів і родів, своєчасний маневр військами, силами і ударами в ході воєнного конфлікту;

завчасне створення стратегічних резервів, їх уміле використання і поновлення в ході воєнного конфлікту;

комплексний аналіз та передбачення подальшого розвитку воєнно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки.

Стратегії ВБ (інколи їх називають - Національні воєнні стратегії) провідних країн світу постійно уточнюються (корегуються), що зумовлено динамічними змінами умов забезпечення воєнної безпеки, тенденціями

розвитку засобів, способів та форм збройної боротьби, в основі чого передусім переозброєння військ (сил) новітніми системами збройного нападу та захисту. З огляду на це часто Стратегії ВБ як, наприклад, у США, є окремим нормативно-правовим регулятором розвитку воєнної сфери.

Таким чином, принципова різниця між Воєнною доктриною та Стратегією ВД полягає в ступені декларативності, формалізації, деталізації та структуризації завдань щодо забезпечення воєнної безпеки, відповідних політико-адміністративних рішень, кола суб'єктів, яких вони стосуються, можливих наслідків у разі їх невиконання тощо, тобто Стратегія ВД має розвивати основні положення Стратегії НБ та Воєнної доктрини.

В останнє десятиріччя у науковій та нормативній літературі широкого розповсюдження отримало поняття *комплексний огляд сектору безпеки* (комплексний огляд СБ), проте й ця дефініція у чинному законодавстві не розкрита, незважаючи на те, що в актах Президента України та щорічних планах «Україна- НАТО» проведення вказаного огляду розглядається як одна із передумов удосконалення СЗНБ.

В Україні широко використовується також поняття *Оборонний огляд*, під яким розуміється певна процедура оцінки стану і готовності Збройних сил України, інших військових формувань до виконання завдань у сфері оборони. За результатами вказаного огляду готується *Стратегічний оборонний бюлетень* (так звана - Біла книга України) - концептуальний довгостроковий програмний документ по реформуванню та розвитку Збройних Сил України та інших складових сектору безпеки. Видання «Білої книги» передбачено Законом України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» з метою систематичного інформування громадськості про діяльність Збройних Сил України, про оборонну політику держави, а також проблеми, що виникають у цій сфері та шляхи їх розв'язання.

Стратегічний оборонний бюлетень України є публічним документом, який супроводжується відповідними додатками з інформацією обмеженого доступу та, як правило, містить таку інформацію:

огляд національних нормативно-правових документів у воєнній сфері;
оцінка прогнозу загроз та викликів у воєнній сфері на певний період;
основні завдання Уряду щодо оборони держави та пріоритетні напрями щодо їх виконання;

основні міжнародні зобов'язання країни щодо застосування військової сили, що є обмеженням у воєнній сфері;

функції та завдання для збройних сил та інших військових формувань держави;

перелік ситуацій, які передбачають планування та використання військ (сил);

основні шляхи та способи формування необхідних можливостей збройних сил та інших військових формувань, необхідні для досягнення виконання завдань у тому чи іншому періоді, наявні можливості, які можна використовувати для гарантування воєнної безпеки;

перелік, типи та обсяг основних ресурсів, що необхідні для створення додаткових можливостей, можливості держави задовольнити поточні та додаткові потреби оборони;

прогнозні показники видатків державного бюджету на оборону;

аходи держави щодо врахування потреб оборони в стратегії соціально-економічного розвитку України (наука; ресурси; промисловість; ринок озброєння; розвиток технологій в інтересах оборони тощо);

головні напрями розвитку воєнної науки та проведення наукових досліджень у сфері оборони;

основні заходи щодо вдосконалення оборонного планування та формування єдиної стратегії бюджетного планування у сфері оборони;

напрями зміцнення зв'язків Збройних Сил та інших військових формувань держави з громадськістю;

принципи забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців та членів їх сімей;

напрями вдосконалення воєнно-політичного, військового та військово-технічного співробітництва.

Важливе значення у процесі Оборонного огляду має надійність оцінок.

По-перше, це необхідно для належного обґрунтування щорічного бюджету на потреби оборони перед законодавчим органом держави та для розробки середньострокових і довгострокових планів на вказані потреби.

По-друге, важливим є схвалення та забезпечення широкої підтримки населенням країни оборонної політики держави, що передбачає необхідність широкого висвітлення та обговорення результатів оборонного планування, які мають бути подані в ЗМІ. Як правило, це здійснюється через презентацію планів оборонної політики держави та результатів її практичної реалізації (не розголошуючи при цьому державних таємниць).

Уперше в Україні Оборонний огляд було проведено у 2003-2004 роках, на основі якого були розроблені та затверджені Стратегічний оборонний бюлетень на період до 2015 року та Державна програма розвитку Збройних Сил України на 2006-2011 роки, що надало можливість набути досвід системного та прозорого оборонного планування в державі за стандартами, прийнятими в провідних державах світу, а за його результатами було проведено низку реформ. Водночас, через низку обставин перший Оборонний огляд мав недоліки, зокрема, обмежився тільки оглядом Збройних Сил України, які негативно вплинули на реалізацію його результатів. Наприклад, не вдалося переоснастити Збройні Сили України сучасними видами озброєння і військової техніки, розробити довгострокову стратегію розвитку всієї оборонної сфери та управління нею.

У подальшому щорічники «Біла книга: оборонна політика України» також були присвячені питанням реформування та розвитку Збройних Сил України. У виданнях висвітлювався їх поточний стан, головні напрями військового будівництва, але призначення та місце в ієрархії керівних

документів щодо забезпечення національної безпеки Стратегічного оборонного бюлетеня, в інтересах якого має здійснюватись Оборонний огляд, також визначено нечітко.

Таким чином, Оборонний огляд та Комплексний огляд сектору безпеки є складовими стратегічного планування НБ, передбачають виконання певних завдань та отримання відповідних оцінок, зокрема:

визначення концептуальних підходів і напрямів забезпечення національної безпеки та оборони;

надання та обробки необхідної інформації, а також забезпечення конфіденційності її використання в інтересах національної безпеки, розробка (коригування) структури системи керівних документів стратегічного рівня управління забезпеченням національної безпеки;

оцінка ситуацій, що мають місце в державі та за її межами у контексті забезпечення воєнної безпеки, виявлення та прогнозування тенденцій їх розвитку (у різних вимірах: політичному, економічному, воєнному тощо), розробка відповідних сценаріїв та варіантів державно-управлінських рішень щодо реагування на вказані ситуації;

обґрунтування можливих напрямів розвитку сектору безпеки та його складових, шляхів і строків досягнення тих чи інших показників національної безпеки, зокрема, рівня загроз національним інтересам.

Таким чином, стратегічне планування НБ здійснюється в інтересах стратегічного (загальнодержавного) рівня управління, Збройних сил України, інших складових сектору безпеки, зокрема, підприємств, установ та організацій, діяльність яких може здійснювати суттєвий вплив на національну безпеку, а його результатами є стратегічні прогнози, концепції, доктрини, стратегії, оборонні огляди, програми, плани та інші документи.

14.2. Формалізація процесу стратегічного планування у сфері національної безпеки

Сьогодні вітчизняними та іноземними фахівцями приділяється достатньо уваги дослідженню проблемних питань розробки та впровадження ефективних методів і моделей стратегічного планування, вдосконалення яких сприяє систематизації знань щодо суб'єктів, об'єктів і предметів планування, формуванню логіки їх раціонального використання в інтересах досягнення головної мети планування. Разом з тим, більшість цих досліджень стосуються проблем стратегічного планування, характерних для бізнесу (економіки) та значно менше методології стратегічного планування НБ, зокрема, не враховують його особливості, обмежені конкретною сферою їх застосування або ж розробкою якогось конкретного документа, системно не пов'язані з плануванням в політичній, економічній та інших сферах життєдіяльності, держави, внаслідок чого, як правило, не відрізняються комплексною оцінкою матеріального, фінансового та інших видів забезпечення.

З іншого боку, незважаючи на розмаїття методів стратегічного планування, що відрізняються послідовністю та змістом етапів, сукупністю критеріїв і показників, які використовуються при плануванні та ін., всі методи передбачають процедуру формування та вибору прийнятних варіантів стратегічних рішень.

Суттєва невизначеність, складність, взаємозалежність процесів, які здійснюють вплив на формування та реалізацію національних інтересів, неможливість побудови *ідеально* адекватних моделей, які б описували розвиток можливих ситуацій при забезпеченні національної безпеки, також обумовлюють необхідність формування низки альтернатив, конкуруючих між собою на деякому інтервалі можливих рішень. Це дозволяє підвищити якість стратегічного планування НБ і, таким чином, гнучкість та надійність державного управління, оскільки дозволяє оперативно переорієнтувати

ресурси відповідно до більш раціонального у контексті розвитку ситуації альтернативного варіанта управлінського рішення.

Таким чином, формування альтернативних варіантів управлінських рішень є одним із завдань стратегічного планування НБ, засобом зменшення рівня невизначеності, підвищення обґрунтованості, інформативної насиченості процесу планування.

Проекти управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки, як правило, мають за мету зміну можливостей держави та узагальнюють результати стратегічного аналізу пошуку засобів, способів і резервів для підвищення її спроможності щодо реалізації життєво важливих національних інтересів.

Таким чином, розробка проектів управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки передбачає виконання низки процедур, зокрема, пошук альтернативних варіантів рішень та попередній відбір найбільш імовірних варіантів, їх комплексну оцінку, обґрунтування та вибір варіанта для особи, яка приймає остаточне рішення. Врешті-решт ці рішення є запорукою своєчасної адаптації СЗНБ до змін умов формування та реалізації національних інтересів.

Як правило, формування сукупності проектів управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки передбачає врахування низки об'єктивних та суб'єктивних чинників, зокрема: вимоги чинного законодавства; ресурси, які виділені на підготовку та реалізацію рішень; неоднозначність та суперечливість оцінок процесів (явищ, подій тощо), які здійснюють вплив на умови формування та реалізації національних інтересів;

вимоги до вихідної інформації з боку особи, яка приймає остаточне рішення (наприклад, час та форма надання, погодження з іншими суб'єктами планування).

Досвід свідчить, що для розробки належним чином обґрунтованих альтернативних варіантів рішень при стратегічному плануванні НБ, важливим є залучення якомога ширшого кола висококваліфікованих

фахівців-аналітиків та експертів, оскільки необхідними є дослідження причинно-наслідкових зв'язків, які породжують проблеми, пошук шляхів їх розв'язання, виконання системного аналізу наявних ресурсів та можливих дій суб'єктів забезпечення національної безпеки тощо. У даному випадку головним завданням аналітиків та експертів є з'ясування пізнання сутності, причин, тенденцій розвитку подій (явищ, процесів тощо), комплексна оцінка ситуацій, прогноз їх розвитку, напрацювання на основі аналізу різноманітної інформації пропозицій, коментарів тощо.

Особливої ваги якість та оперативність вирішення вказаних вище завдань набуває в сучасних умовах, що зокрема, зумовлено взаємозв'язком політичних, економічних та культурологічних складових глобалізації, запитом з боку органів державної влади на аналітичні прогнози щодо трансформації середовища реалізації національних інтересів. Варто також підкреслити про важливість у даному випадку пізнавальної (гносеологічної) та перетворювальної функції аналітичної діяльності. Перша уособлює нерозривну єдність емпіричного та теоретичного матеріалу й об'єднує, зокрема: спостереження, опис, уявлення, судження, аналіз, синтез, дедукцію, індукцію, моделювання, а перетворювальна функція передбачає, що людина активно впливає на оточуючу дійсність та на її обриси у майбутньому.

Таким чином, створення робочої групи із кваліфікованих фахівців та експертів, належна організація їх роботи є ключовим елементом процесу стратегічного планування НБ, необхідною умовою формування обґрунтованих проектів управлінських рішень, чого, на жаль, не спостерігається в Україні при формуванні кількісного та якісного складу вказаних робочих груп, оскільки, як правило, до складу цих груп включають, так би мовити, за посадою. Внаслідок цього високопосадовці *одночасно* працюють у десятках груп, комісій тощо, на які покладається розробка керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, тобто вважається - оскільки вони займають високі посади (до речі, як правило, політичні: міністри, заступники міністрів тощо), вони вже опанували всі

"тонкощі" аналітичної діяльності. Очевидною є й якість підготовлених *такими* робочими групами документів стратегічного планування НБ.

Накопичений досвід також свідчить, що множина альтернативних рішень у процесі стратегічного планування має бути не меншою ніж три, але не більшою ніж дев'ять. Мінімальне значення зумовлене необхідністю забезпечення конкуренції між варіантами альтернатив, а максимальне - психофізіологічними можливостями фахівців та експертів щодо *системного аналізу* та, відповідно, *стратегічного осмислення* варіантів, а також витратами ресурсів та часу на розробку кожного з них.

Акцент на необхідності системного аналізу альтернатив обумовлений тим, що його застосування ефективно при розв'язанні проблем, які передбачають вибір раціонального рішення в умовах неповноти інформації, ризику тощо. Будучи методологією дослідження об'єктів та процесів шляхом представлення їх як систем та їх аналізу, системний аналіз особливо ефективний при розв'язанні недостатньо структурованих проблем, які, правило, мають місце при стратегічному плануванні НБ.

Таким чином, при системному аналізі будь-яка проблема розглядається як система взаємопов'язаних та взаємообумовлених елементів, їх властивостей, а процедура аналізу передбачає кілька етапів, зокрема: постановка завдання (визначення об'єкта дослідження, постановка цілей та завдань, формулювання критеріїв для вивчення об'єкта та управління ним); виділення системи, яка підлягає вивченню та її структуризація; створення загальної моделі системи, яка досліджується (параметризація, встановлення залежностей між введеними параметрами, схематичний опис системи шляхом виділення її складових та визначення їх ієрархії, остаточний вибір цілей і критеріїв). При цьому основною процедурою є побудова загальної моделі системи, яка має відображати головні взаємозв'язки елементів системи, що дозволяють чітко сформулювати та вирішити поставлені завдання дослідження, зокрема дати оцінку наслідків реалізації обраних альтернатив у майбутньому.

З огляду на сказане, системний аналіз оперує досить широким рядом змінних (внутрішніх і зовнішніх), спрямований на відділену перспективу і, таким чином, заохочує творче мислення, оскільки має місце висока ступінь невизначеності, виникає необхідність дослідження потреб, ризиків, можливостей розвитку держави в умовах, що безперервно змінюються. Тому методологія системного аналізу має використовуватися як при розробці альтернативних рішень при стратегічному плануванні НБ, так і при виборі варіанту, що надається особі, яка приймає остаточне рішення.

Як правило, за будь-яких умов має бути підготовлені: оптимістичний варіант, що відповідає досягненню максимально можливого рівня забезпечення національної безпеки; песимістичний, що зберігає існуючий рівень забезпечення національної безпеки; раціональний проект рішення, що надаються керівництву для прийняття остаточного рішення.

З огляду на сучасну динаміку змін умов формування та реалізації національних інтересів, важливою є *безперервність* системного аналізу, чого можна досягти шляхом поєднання можливостей сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та інтелектуального потенціалу кваліфікованих фахівців та експертів з питань забезпечення національної безпеки.

Саме дотримання цих умов гарантує своєчасне прийняття якісних рішень при стратегічному плануванні НБ, а не розповсюджені у вітчизняній практиці "політичні доцільності та домовленості", які породжують волюнтаристські імпровізації щодо визначення та реалізації життєво важливих національних інтересів. Іншими словами, на вітчизняних теренах часто проект рішення, що надається керівництву для прийняття остаточного рішення (у формі концепції, доктрини, стратегії, плану тощо), обирається не на основі результатів системного аналізу. Крім того в силу ідеологічних, професійних чи інших уподобань та інтересів до його остаточної редакції найближчим оточенням особи, яка приймає рішення, можуть бути внесені *такі* зміни, які можуть суттєво змінити саму суть поданого проекту рішення. Внаслідок цього прийняте рішення (указ, постанова тощо) не буде

адекватним реаліям та перспективам формування та реалізації національних інтересів. Щоб уникнути цього, робоча група, яка здійснювала розробку проекту альтернативи, має здійснювати його наукове супроводження до прийняття остаточного рішення уповноваженою на це особою.

Таким чином, основними елементами формалізації стратегічного НБ є: сукупність національних інтересів (цілей); інтервал стратегічного планування; сукупність загроз національним інтересам та їх конкретні характеристики; прийнятний (найбільш ймовірний), мінімально допустимий (песимістичний) та максимально можливий (оптимістичний) рівні національної безпеки; інтервал поточного рівня національної безпеки; обмеження, які визначають спрямованість та можливості державно-управлінських впливів щодо реалізації національних інтересів, зокрема, щодо ресурсів, що можуть бути виділені для забезпечення національної безпеки, та зумовлені вимогами чинного законодавства та політичними рішеннями.

З огляду на недостатню структурованість проблеми забезпечення національної безпеки при розробці та відборі альтернативних управлінських рішень щодо її розв'язання, доцільним є їх пошук у "широкому" та "вузькому" інтервалах умов формування національних інтересів та можливостей держави щодо їх реалізації.

Пошук альтернатив доцільно починати у "широкому" інтервалі, який визначає загальні закономірності, особливості, стратегічну спрямованість політики НБ, корелює її пріоритети із основними завданнями органів державної влади щодо реалізації національних інтересів. На цьому етапі, як правило, використовують системний підхід, який передбачає систематизацію складових елементів об'єкту планування та вивчення їх взаємозв'язку, виявлення резервів за окремими і загальними показниками діяльності об'єкта тощо.

Серед варіантів альтернатив у «широкому» інтервалі, зокрема, можуть бути такі: збереження незмінною політики НБ та ресурсів на її впровадження; збереження незмінною політики НБ при зміні ресурсів;

розробка нової політики НБ при збереженні принципів її формування та ресурсів щодо її впровадження; розробка нової політики НБ при можливій зміні тих чи інших принципів або ресурсів. Ці альтернативи будуть відрізнятися значним рівнем невизначеності, проте їх більш детальне опрацювання та застосування системного аналізу дозволяє забезпечити відбір найбільш раціональних, внутрішньо несуперечливих варіантів управлінських рішень при стратегічному плануванні НБ (наприклад, при підготовці проектів концепцій, доктрин, стратегій тощо).

У подальшому, для відібраної альтернативи з урахуванням притаманних для неї цільової функції, набору змінних, критеріїв, обмежень має бути здійснено пошук та вибір альтернатив у «вузькому» інтервалі для деталізації альтернатив «широкого» набору. Цей етап передбачає виконання операцій аналогічних вибору альтернатив у «широкому» інтервалі, проте вони відображають не стільки стратегічні, як оперативні та тактичні аспекти управлінських рішень щодо розробки планів, заходів, бюджетів тощо і, таким чином, деталізують попередньо обрані рішення, тобто рішення щодо альтернатив на цьому етапі приймають на основі *ситуаційного аналізу*, який передбачає використання як стратегічних, так і тактичних підходів.

Таким чином, загальним для описаних вище процедур є пошук та відбір таких проектів політичних та адміністративно-управлінських рішень при стратегічному плануванні НБ, що не суперечать ресурсним та правовим обмеженням, дозволяють наблизитися до прийнятого рівня національної безпеки або перевищувати вказаний рівень при мінімальних витратах. Це визначає як зміст альтернатив, що мають розглядатись, так і послідовність їх розгляду: з менш складних і витратних до більш складних.

В цілому ж, пошук альтернатив при стратегічному плануванні НБ у «широкому» та «вузькому» інтервалі є певними етапами опрацювання інформації, зокрема, щодо: стану об'єкту планування, його складових, умов їх функціонування, формування множини альтернатив, їх взаємне порівняння, погодження з цілями політики НБ, оцінка ефективності

досягнення цілей, вибір однієї із альтернатив, тобто має місце послідовність обробки інформації, в якій можна виокремити відносно самостійні етапи, які, в свою чергу, можна інтерпретувати як певні блоки: блок вхідних даних - блок ситуації - блок цілі - блок вибору.

При цьому призначенням першого блоку є збір та аналіз достовірної й вагової в інтересах стратегічного планування НБ інформації, а у блоці ситуації відбувається оцінка її достатності та придатності для цілей планування з огляду на необхідність всебічного опису умов формування та реалізації національних інтересів, а також тенденцій їх розвитку. Особливістю вказаних блоків є те, що вони об'єднують інформаційні входи, пов'язані із зовнішнім середовищем, тобто містить в собі інформацію, яка описує ситуацію, яка склалася на певний момент часу. Результатом їх функціонування є інформація, яка визначає доцільність її подальшого використання як вхідної інформації в роботі блоку цілі та блоку вибору, призначенням яких є формування альтернативних рішень, як реакції на умови формування та реалізації національних інтересів (блок цілі) та вибір найкращої альтернативи з можливих варіантів (виходячи із того чи іншого критерію оптимальності дій).

У кінцевому підсумку, у процесі стратегічного планування НБ кожний наступний блок зазнає впливу попереднього, а виходячи із призначення блоків, можна визначити їх цілі, основні завдання щодо обробки та очікувані результати опрацювання інформації, тобто кінцеві результати функціонування кожного блоку на кожному етапі планування (див. таблицю 14.1).

Для вибору альтернативи, яка зводить до мінімуму можливі втрати в ситуації, яка склалася (або може наступити), визначаються граничні умови допустимих альтернатив, які є результатом взаємодії блоку цілі та блоку вибору. Оскільки можливі втрати при виборі альтернативи значною мірою залежать від реакції середовища на обраний варіант, то будь-яка запропонована при стратегічному плануванні НБ стратегія дій має

передбачати оцінку наслідків у разі її реалізації. Іншими словами, крім інформації, яка дозволяє змоделювати можливі ситуації у контексті формування і реалізації національних інтересів, завжди є настанови (вимоги), які визначають можливі засоби та способи досягнення певних цілей. Саме вони визначають критерій вибору оптимального рішення, а відтак зумовлюють і вибір відповідної стратегії (альтернативи).

У цьому проявляється специфіка формування альтернативних рішень та вибору найбільш прийняттого при стратегічному плануванні НБ. Наприклад, ієрархія національних інтересів та прийняті політичні рішення накладають суттєві обмеження при формуванні та виборі альтернатив у контексті їх значущості для забезпечення національної безпеки.

В цілому ж, при використанні будь-яких методів (моделей) при стратегічному плануванні НБ визначальним чинником залишається однозначність та несуперечливість (чіткість) інформації щодо: критеріїв відбору альтернатив; початкового, прийняттого та бажаного рівня національної безпеки, динаміки його змін на деякому часовому інтервалі; обмежень, зумовлених критичним рівнем національної безпеки, тобто таким рівнем, за якого мають місце незворотні деструктивні процеси, що порушують цілісність та ідентичність соціального організму та держави, а також достовірність інформації щодо оцінки ймовірних джерел загроз та власних можливостей щодо забезпечення національної безпеки. При цьому отримати останню часто буває не легше, ніж оцінки джерел загроз.

Описаний вище підхід щодо формалізації стратегічного планування НБ дозволяє побудувати модель цього процесу, яка, якщо її розглядати у контексті пошуку та вибору альтернативних рішень, буде практично тотожна моделі інформаційного супроводження процесу розробки та прийняття рішень щодо забезпечення національної безпеки, описаній п.7.3.

Таблиця 14.1

Цілі, задання щодо обробки та результати опрацювання інформації в
блоках моделі стратегічного планування НБ

Блоки	Цілі	Операції	Результат роботи
Блок даних	Пошук необхідної інформації, перевірка її на достовірність та агрегування	Ретроспективний аналіз джерел, статистичний та експертний аналіз інформації	Упорядкування, класифікація, факторизація інформації
Блок ситуації	Аналіз ступеня ризику, ступеня невизначеності та ступеня конфліктності інформації	Імовірнісна оцінка, рандомізація, рефлексивний аналіз інформації	Уточнення упущень, суперечностей, непевності інформації
Блок цілі	Аналіз інтересів, цілей, визначення (уточнення) пріоритетів, напрацювання альтернатив стратегічних рішень	Легітимізація альтернатив, їх ранжирування	Порівняння мотивів і погодження альтернатив
Блок вибору	Вибір міри ефективності, визначення корисності, пошук сфери компромісів, для вибору альтернатив	Політична та прагматична оцінка альтернатив щодо репрезентації національних інтересів (цілей)	Максимізація результатів рішення щодо тієї чи іншої альтернативи

Разом з тим, варто зазначити, що при моделюванні процесів, в яких активну участь приймають люди принципово неможливим є повний математичний опис поведінки окремо взятої людини, оскільки її дії визначаються факторами раціонального та ірраціонального характеру. При цьому, якщо поведінку значної групи людей можна ще спрогнозувати, оскільки ймовірність їх поведінки, описується законом великих чисел, то коли

управлінські рішення приймаються окремими людьми, що є специфічною рисою державного управління, цей закон не спрацьовує. Крім того управлінські ситуації, які виникають у процесі забезпечення національної безпеки, як правило, є нетривіальними та потребують системного аналізу значного масиву різноманітної інформації, яка від ситуації до ситуації може дуже змінюватися як за обсягом, так і структурою. З огляду на викладене вище, необхідно відноситись досить обережно до рекомендацій, отриманих в результаті математичного моделювання стратегічного планування НБ. Разом з тим, це не означає, що застосування математичних методів, як засобу підтримки розробки та прийняття рішень при стратегічному плануванні НБ, є недоцільним. Зокрема, перспективною є розробка імітаційних інформаційно-аналітичних (математично-експертних) моделей, які б об'єднали в єдину систему використання математичних методів і висококваліфікованих фахівців та експертів, які володіють знаннями та практичними навиками щодо стратегічного планування НБ. У цьому разі, завдяки використанню логіки мислення людини, стає можливим моделювання пошуку раціональних альтернатив (стратегій) без математичної формалізації усіх можливих впливів на цей процес тих чи інших факторів.

14.3. Обмеження при стратегічному плануванні у сфері національної безпеки

Якість рішень, які приймаються при стратегічному плануванні НБ, передбачає відповідне уявлення та врахування про сукупність взаємопов'язаних факторів, зокрема, таких як політичний режим, форма державного устрою, система національних інтересів. Крім того, має бути отримана та піддана критичному аналізу аналогічна інформація стосовно інших країн, передусім суміжних.

В сучасних умовах обсяг та суперечливість різноманітної інформації, що надходить до учасників стратегічного планування НБ зростає значно

швидше, ніж вони встигають її ґрунтовно опрацювати, тобто однією з властивостей інформації, що надходить до них, є її **надлишковість**. Разом з тим, детальне опрацювання цієї інформації часто є невиправданим, оскільки, як правило, є вимоги оперативності, економічності та ін. щодо її опрацювання, тобто, з одного боку, необхідна **фільтрація** інформації, а з іншого – забезпечення її достовірності

Особливістю рішень, які приймають учасники стратегічного планування НБ є й те, що ці рішення приймаються в умовах **ризиків, конфлікту** та **невизначеності**, а інколи ця “тріада” доповнюється, так званою, політичною доцільністю. У загальному випадку, джерела та причини вказаних чинників різноманітні, проте з’ясування їх суті є принципово важливим завданням, особливо це стосується невизначеності інформації.

Наприклад, будь-яка суперечливість та нечіткість нормативно-правової бази породжує невизначеність, оскільки з’являються додаткові труднощі, коли необхідно однозначно визначитися щодо ідентифікації загроз національним інтересам, можливих засобів і способів їх нейтралізації.

Невизначеність може мати і “суб’єктивний” характер, зокрема, бути результатом недостатньої чіткості при постановці завдань стратегічного планування або ж мати місце у новій безпрецедентній ситуації, коли особи, які приймають рішення, не можуть опертися на вироблені роками стереотипи. Для України такі ситуації є типовими, оскільки чимало важливих рішень при стратегічному плануванні НБ приходить приймати “вперше” та ще й в умовах інтенсивної переоцінки суспільних цінностей та постійної «циркуляції» політичних еліт, які приходять до владного олімпу. Крім того, на невизначеність інформації впливає зовнішній чинник, оскільки стосовно України свій інтерес мають чимало країн.

Звичайно, за цих умов, так звані вольові політичні рішення часто є необхідністю, оскільки ситуація, так би мовити, спонукає до цього. Є підстави стверджувати, що в Україні багато принципів рішень щодо забезпечення національної безпеки приймалися саме таким чином, тобто

політичні пропозиції були більш визначальними, ніж результати наукового аналізу комплексної проблеми забезпечення національної безпеки в різних її вимірах (економічних, культурологічних, воєнно-політичних тощо).

Невизначеність може бути пов'язана і з оцінкою інформації, коли йдеться не про нестачу, а про її розпорошення (розшарування), зокрема, це ситуація, коли всі стани об'єкта управління, перебігу якогось процесу та його кінцеві результати однаково ймовірні, що фактично рівнозначне повній відсутності інформації про об'єкт (процес). Можна, звичайно, вважати, що припущення про рівноймовірність гіпотез, які висуваються, наприклад, припущень щодо настання тих чи інших подій, є жорстким, що насправді є певний спектр ймовірностей настання цих подій, які, залежно від аналізу наявного масиву інформації, й визначають доцільність прийняття того чи іншого управлінського рішення. Йдеться про спектр ймовірностей від близьких до нуля до одиниці, проте й у цьому разі невизначеність зберігається, оскільки часто, всупереч здоровому глузду, припущення, імовірність здійснення якого велика, несе в собі мало корисної інформації, а інформація, отримана від підтвердження малоімовірного припущення, є, навпаки, дуже цінною для забезпечення національної безпеки.

Наприклад, розглядається альтернатива (із наявних варіантів рішень) доцільність прийняття якої незначна із-за низької ймовірності настання небажаної події, яка зумовлює необхідність відповідного рішення та яка визначена експертами. Але, насправді, врахування саме цієї альтернативи має найбільшу актуальність (доцільність) для забезпечення національної безпеки ніж інші. Так, ймовірність війни завжди незначна, проте всі країни вимушені постійно здійснювати стратегічний аналіз будь-якої інформації, яка підтверджує навіть малоімовірне припущення щодо її настання та приймати відповідні рішення, спрямовані на зміцнення обороноздатності держави.

Третій вид невизначеності, зумовлений тим, що в задачах пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, ключове місце посідає прогноз, який пов'язаний з необхідністю будувати деяку прогностичну модель. Майже до

кінця ХХ століття переважна частина вчених була переконана, що завжди можна побудувати таку модель і, володіючи сучасною обчислювальною технікою та знаючи попередній стан об'єкта (процесу, явища), як завгодно далеко заглянути у майбутнє, проте напрацювання, отримані в теорії нелінійних процесів та теорія хаосу показали, що для більшості процесів (а саме такі головним чином протікають у суспільстві) це далеко не так.

Перша проблема щодо побудови адекватної процесу прогностичної моделі полягає в її **складності**, оскільки розмір фазового простору, тобто кількість змінних параметрів, які мають бути піддані ґрунтовному аналізу та вивченню при моделюванні, не повинен перевищувати 10. Саме тому, як зазначалося вище, кількість стратегічних рішень (альтернатив) не повинна перевищувати числа дев'ять.

Суть другої проблеми в тому, що навіть незначні похибки в оцінці попереднього стану об'єкта (системи) або процесу, змінних, які його визначають, наприклад, оцінка рівня соціальної напруженості, національної безпеки, факторів, які визначають цей рівень, дають з часом **не пропорційні значні** відхилення від прогнозованої проекції їх очікуваного стану в деякій перспективі, величина яких залежить від глибини прогнозу. Це означає, що майбутній стан об'єкта (системи, процесу) не визначається однозначно минулим, що проекція змін вказаного стану не є гладкою, а причинно-наслідкові зв'язки між попереднім та наступним станами не є стійкими. Іншими словами, логічна конструкція типу "якщо...то", яка лежить в основі звичайних математичних моделей і яка донедавна дозволяла давати «науково» обґрунтовані прогнози – не спрацьовує.

Сказане підтверджує й концепція **випадкової події**, яка була запропонована у 60-х роках минулого століття О.Курно. Її суть полягає в тому, що в природі існують два принципових типи рядів (послідовностей) подій, а саме: тих, які пов'язані причинно-наслідковою залежністю, та рядів, які є **наслідком** випадкового пересікання рядів першого типу. Це означає, що в реальному світі відбуваються події, які не мають будь-якого зв'язку

(залежності) між собою, тобто їхні причинно-наслідкові зв'язки мають випадковий, спонтанний характер (такі ряди називають стохастичними).

Може саме тому соціальні теорії більш-менш успішно пояснюють минуле, а от прогнози, які ґрунтуються на цих теоріях, часто не справджуються. Дійсно, поки теорія створюється, ситуація встигає змінитися таким чином, що екстраполяція проєкції розвитку соціальної системи та наукові знання, накопичені в межах цієї теорії, не відображають *реальну* траєкторію розвитку системи, не дозволяють, спираючись на вказані знання, описати (спрогнозувати) майбутній стан системи. Потужні економічні, фінансові, політичні, соціальні кризи національного, регіонального і навіть глобального масштабу, які мали місце в останні десятиріччя і до настання яких, як правило, Уряди та світова спільнота виявилися не готові, є підтвердженням сказаного.

Таким чином, при прогнозуванні стану суб'єктів та об'єктів управління у процесі стратегічному плануванні НБ, як правило, кожний наступний стан не є результатом пропорційно-лінійної зміни попереднього, оскільки причини та наслідки подій, які здійснюють вплив на той чи інший стан, досить розгалужені, суперечливі та переплітаються, щоб можна було говорити про "лінійні" причинно-наслідкові зв'язки між ними. Врешті-решт, змінюються національні інтереси, цілі та наміри політичного керівництва щодо їх реалізації, геополітичне та гео економічне середовище, що також породжує значні труднощі при зниженні рівня невизначеності інформації, отриманої в результаті прогнозування стану суб'єктів та об'єктів управління.

Невизначеність може бути також наслідком відсутності достовірних даних, необхідних для прийняття рішення, що при стратегічному плануванні НБ є досить типовим явищем. Це "об'єктивна" невизначеність, для подолання якої необхідно здійснити пошук додаткової інформації, попередньо визначивши, з урахуванням необхідних фінансових, часових та інших витрат, необхідних на її добування та обробку, вимоги щодо цієї інформації. При цьому важливо мати попередній "інформаційний опис"

ймовірних критичних ситуацій, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, що дозволить: апріорі звузити межі "об'єктивної" невизначеності; в разі виникнення вказаних ситуацій, зосередити увагу на аналізі їх впливу на національну безпеку; в умовах гострого дефіциту часу, оперативно прийняти відносно обґрунтоване управлінське рішення.

Очевидно, що ключова роль у "знятті" невизначеності належить розвідці, яка має забезпечити необхідною інформацією вище керівництво держави для прийняття відповідних рішень у сфері зовнішньої політики, оборони та внутрішньої безпеки. Разом з тим, варто зазначити, що навіть *унікальна* інформація, тільки тоді стає цінною, коли вона використовується при прийнятті стратегічно важливих рішень керівництвом держави.

На жаль, історія містить приклади, коли дуже важливі рішення щодо забезпечення національної безпеки приймалися без врахування отриманої розвідувальної інформації (навіть особливої важливості). Як не дивно, але не рідко вище керівництво держави складає уявлення про загрози національним інтересам та приймає відповідне рішення не на основі системного аналізу результатів розвідданих, економічних, політичних та інших досліджень, а ґрунтуючись на оцінках керівників та фахівців інших держав, чому сприяють особисті контакти (не випадково, зараз стали досить популярними бесіди керівників держав "без галстуків", "за закритими дверима" тощо), а також впливу найближчого оточення (керівника канцелярії, секретаріату, адміністрації тощо) та діяльності ЗМІ. Іншими словами, оцінки, рекомендації, пропозиції національних розвідок, дипломатичних відомств, науковців переважаються особистою думкою керівника держави про стан та тенденції розвитку політичних, економічних та інших процесів в країні та світі, яка формується у контексті приязні чи неприязні до керівника іншої держави, найближчим оточенням та під впливом подання (висвітлення) тих чи інших фактів у ЗМІ.

На цікаві парадокси "нестиковки" результатів діяльності розвідки та експертно-аналітичного середовища з іншими елементами стратегічної ланки

управління вказує чимало фахівців, зокрема, чим більш цінна та нестандартна інформація доповідається вищому політичному керівництву, тим менше їй вірять, тим складніше вона сприймається.

Значна частка невизначеності інформації при стратегічному плануванні НБ зумовлена також інформаційною протидією держав, пріоритети зовнішньої політики яких є досить далекими від національних інтересів країни. Вона може набути масштабів інформаційно-психологічної війни та передбачати проведення детально спланованих та апробованих спецоперацій, які мають за мету тотальну дезінформацію політичного керівництва та населення тієї чи іншої держави. Крім того, з початком ХХІ ст. визначальним чинником стратегічного планування НБ стає організація комплексного психологічного тиску на керівництво держави при прийнятті ним відповідних управлінських рішень, для чого активно залучаються:

"незалежні" експерти НУДО, які щедро підтримуються закордонними грантами;

представники вітчизняних "незалежних" ЗМІ;

керівники та експерти різноманітних неурядових міжнародних організацій (починаючи від тих, хто опікується розвитком демократії та закінчуючи тими, на знаменах яких написані екологічні гасла);

молоді, амбіційні та "розкручені" за рахунок зовнішньої фінансової та інформаційної підтримки, керівники політичних партій, рухів тощо, які часто заявляють про опозицію до влади та існуючого порядку речей (у широкому діапазоні, починаючи від необхідності переоцінки історичної спадщини та закінчуючи проблемою укладання двостатевих шлюбів);

вітчизняні науковці, які, через відпрацьовані іншими країнами механізми та процедури, залучаються до участі у різноманітних дослідженнях, конференціях, програмах обміну досвідом тощо для розробки та пропагування "науково обґрунтованих" пропозицій щодо розв'язання накопичених проблем, які стосуються забезпечення національної безпеки⁶⁴;

⁶⁴ Часто вказане "наукове обґрунтування" виконане за принципом: "хто платить, той і замовляє музику".

державні інституції інших країн, які, як правило, залучаються тоді, коли діяльність вище зазначених "суб'єктів стратегічного планування" не дала бажаного (очікуваного) результату для вказаних країн.

Таким чином, суперечливість та можлива недостовірність інформації, яка використовується при стратегічному плануванні НБ не дозволяють повністю виключити елемент невизначеності в опрацьованих вихідних даних вказаного планування, тобто будь-яке державно-управлінське рішення щодо забезпечення національної безпеки у разі його практичної реалізації об'єктивно породжує певний ризик можливих збитків (втрат) у контексті реалізації національних інтересів, що має бути оцінено та враховано заздалегідь (до прийняття рішення).

Принципово важливо, що величина ризику залежить від ієрархічного рівня управління, на якому приймається рішення. Як правило, більший ризик має місце на вищому рівню управління, оскільки на ньому сукупність рядів першого типу, тобто подій, що мають причинно-наслідкову природу значно більша, а відтак і випадковість їх "перетину" та утворення рядів другого типу, тобто рядів стохастичних подій (процесів) більша. Очевидно, що у загальному випадку, не варто пов'язувати ризик тільки з настанням несприятливих подій, оскільки можливі стохастичні за природою події, які є сприятливими, бажаними для забезпечення національної безпеки, але це не змінює суті сказаного.

Крім того, оскільки величина ризику суттєво залежить від якості та повноти опрацьованої інформації, то природно, що він більшою мірою має місце при розв'язанні *довготривалих* проблем, на які, як правило, спрямовують зусилля на стратегічному рівні управління. Звичайно, це також призводить до зростання величини ризику у разі реалізації (чи не реалізації) того чи іншого рішення (альтернативи), яке приймається на вказаному рівні при стратегічному плануванні НБ.

У кінцевому ж підсумку помилки, які були допущені на загальнодержавному рівні стратегічного планування НБ можуть мати дуже

тяжкі та довготривалі наслідки для національної безпеки. Вони можуть призвести до кризових і навіть надзвичайних ситуацій у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави.

Окремо варто зазначити, що чим вищий ієрархічний рівень управління, тим менше при підготовці управлінських рішень та оцінці ризиків їх реалізації можна розраховувати на ефективність застосування *тільки* формальних методів та математичне моделювання, оскільки чим вищий рівень управління, тим менше можливостей структурувати проблему, яка потребує розв'язання. Крім того, для отримання в процесі моделювання оцінки ризику у разі реалізації того чи іншого рішення потрібно мати *постійній* набір умов прийняття вказаного рішення та можливість повторити певну кількість експериментів (за тих же умов). При дослідженні ж соціальних систем це є значною проблемою, оскільки вказані умови не можуть бути постійними в сучасному динамічному світі, а також із-за того, що по мірі просування на вищий ієрархічний рівень управління, зростає ймовірність неврахування тих чи інших чинників, які описують вказані умови.

Значний вплив на стратегічне планування НБ має також конфліктність, яка у загальному випадку може бути зумовлена: конфліктами між індивідами та групами; конфліктами в організації та між організаціями; економічними, політичними, соціальними, ідеологічними, міжнаціональними конфліктами; міжнародними конфліктами у різних їх вимірах. При цьому ситуація усвідомлення несумісності позицій, суперечливості інтересів двох сторін ще не стає конфліктом, оскільки він виникає тоді, коли відбувається зіткнення інтересів, поглядів, позицій сторін, зокрема, чинником конфліктних ситуацій при стратегічному плануванні НБ може бути переоцінка цінностей в суспільстві.

В літературі, як правило, виокремлюють соціальні конфлікти між: органами державної влади та суспільством (проблема легітимності); різними гілками влади; органами державної влади та окремими інститутами

політичної системи (партіями); представниками владних структур, яких влаштовує чинна політична система та опозицією, яка намагається змінити вказану систему; органами державної влади і місцевого самоврядування та індивідом. Практика свідчить, що ці конфлікти здійснюють негативний вплив на стратегічне планування НБ.

Таким чином, рівні невизначеності інформації, яка використовується при стратегічному плануванні НБ, ризику можливих втрат для національних інтересів у разі прийняття того чи іншого рішення та конфліктності між учасниками планування, визначають ситуації, в яких приймаються рішення та їх можливі наслідки, тому кожна альтернатива має бути оцінена в категоріях ризику, конфлікту та невизначеності. Для отримання вказаної оцінки доцільним є послідовний перебір та аналіз різних комбінацій ризику, конфліктності та невизначеності, які характерні для тих чи інших альтернатив.

З огляду на те, що ризик, конфліктність та невизначеність не є постійними величинами, множина управлінських ситуацій при підготовці та виборі альтернативних рішень у процесі стратегічного планування НБ може бути досить значною. Разом з тим, очевидно, що при стратегічному плануванні НБ найбільш складними ситуаціями є ті, коли для альтернатив, які розглядається, характерними є: максимальний ризик, максимальна невизначеність та конфліктність; максимальна конфліктність та невизначеність; максимальна конфліктність та максимальний ризик; максимальна невизначеність та максимальний ризик.

У загальному ж випадку, має бути побудована ієрархія ситуацій щодо вибору альтернатив, з використанням критерію оперативності (своєчасності) реагування на небажану зміну умов, в яких відбувається реалізація національних інтересів, який є досить важливим для забезпечення національної безпеки. З огляду на цей критерій часто, більш доцільніше прийняти рішення в умовах максимальної невизначеності (наприклад, якщо є впевненість що потенційна загроза вже переросла у реальну загрозу), ніж

втрачати час на зниження рівня невизначеності та пошуки більш оптимального рішення. Може так статися, що більш оптимальне рішення взагалі буде непотрібне, а сама СЗНБ або зіткнеться зі ще більшими загрозами для національних інтересів, або може втратити частину потенціалу, що значно ускладнить виконання завдань щодо нейтралізації вказаних загроз.

Таким чином, принципові обмеження при стратегічному плануванні НБ зумовлені тим, що розробка та вибір тих чи інших альтернативних рішень (сценаріїв) завжди відбувається в умовах ризику, конфлікту та невизначеності, рівні, джерела та причини яких можуть бути різними, проте з'ясування їх є важливим завданням, яке має вирішуватися з урахуванням критерію оперативності реагування на загрози реалізації національних інтересів.

14.4. Основні поняття, принципи та суб'єкти оборонного планування

Оборонна політика та основні поняття оборонного планування.

Об'єктивна необхідність силового забезпечення реалізації життєво важливих національних інтересів передбачає розробку та реалізацію оборонної політики, яка є частиною політики НБ та чинником, який здійснює суттєвий вплив на результати стратегічного планування її забезпечення. Більш ємним є поняття *воєнна політика*, яка є частиною *загальної* політики держав та передбачає підготовку і використання засобів збройного насильства для ведення війни чи протидії її розв'язанню, а також досягнення інших політичних цілей. Тому можна вважати, що оборонна політика є складовою воєнної політики держави, яка фахівцями розглядається як комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених заходів, що визначають сутність, спрямованість та пріоритети військово-політичних приготувань та військово-

силових акцій. При цьому реальні загрози воєнній безпеці, або безпосередня участь держави у воєнному конфлікті, невідкладно трансформують вказану політику у визначальний чинник виживання держави.

Суб'єктами воєнної політики є вище політичне керівництво держави та органи військового управління, а також політичні партії та інститути громадянського суспільства, у програмних документах яких відображені питання забезпечення воєнної безпеки.

Оборонна та воєнна політика держави виконують низку важливих суспільно-політичних, соціально значущих функцій, зокрема:

формування у населення стійкої переконаності в необхідності силового захисту життєво важливих національних інтересів за допомогою збройної сили, а у свідомості військовослужбовців - відданості національним ідеалам, цінностям, високих морально-бойових якостей, високої активності та жертвовності при виконанні ними службових обов'язків по обороні держави;

обґрунтування оборонних завдань держави та їх доведення до виконавців (передусім до військовослужбовців, представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування);

забезпечення узгодженості в діяльності органів державної влади та військового управління при виконанні завдань, пов'язаних з обороною країни;

створення належних умов для ефективного управління обороноздатністю держави (передусім, збройними силами при виконанні ними завдань оперативного і мобілізаційного розгортання та бойового застосування);

спонукання до прогнозування розвитку військово-політичних процесів (обстановки), розвитку військової науки та шляхів втілення її напрацювань у реалії військового будівництва.

Зміст, структура та спрямованість оборонної політики визначаються: засадами державної політики з питань національної безпеки; підходами щодо

розвитку військової сфери, які викладені у нормативно-правових актах (зокрема, у Военній доктрині); рішеннями органів військового управління; діяльністю органів державної влади та військовослужбовців щодо втілення в життя рішень військово-політичного керівництва держави.

Якість оборонної політики визначає загальний стан справ щодо реалізації її національних інтересів з питань оборони та значною мірою залежить від однозначного розуміння розробниками політики її цілей та завдань, чіткості та однозначності основних понять, які використовуються. При цьому понятійно-категоріальний апарат стратегічного планування НБ та методичні підходи щодо формалізації цього процесу використовуються і при розробці оборонної політики (оборонному плануванні).

Разом з тим, як зазначалось, в Україні при стратегічному плануванні має місце недооцінка важливості методологічних аспектів формування керівних документів щодо забезпечення національної безпеки, що здійснює негативний вплив на підготовку, ухвалення та реалізацію стратегічних рішень з питань безпеки, у тому числі тих, які стосуються оборони держави. Навіть нормативно-правові документи, не відрізняються чіткістю визначень основних понять, оскільки часто вони обмежуються декларативними та загальними положеннями, констатацією наявних подій, явищ, процесів тощо.

Таким чином, дуже важливим є однозначне трактування фахівцями основних понять, які використовуються при розробці та реалізації оборонної політики, передусім таких як: оборона держави; оборонне планування; рівень обороноздатності держави; оцінка оборонної достатності держави; розумна достатність оборони; оптимальна чисельність збройних сил; рівень воєнної безпеки держави; оцінка воєнно-політичної обстановки; оборонно-промисловий комплекс; допустимий ступінь (міра) воєнно-економічної напруги держави, у тому числі мобілізаційної за мирного та воєнного часу; органи військового управління.

Оборона держави - це система політичних, економічних, воєнних, соціальних, правових, морально-психологічних та інших заходів щодо

підготовки держави до відбиття можливої військової агресії, запобігання і припинення воєнних конфліктів. На забезпечення належної оборони країни здійснюють визначальний вплив такі чинники : якісне оборонне планування; підтримка прийнятного (бажаного, гарантованого тощо) рівня обороноздатності держави; створенням достатніх для оборони країни збройних сил, їх всебічною бойовою, оперативною та мобілізаційною підготовкою; стан оборонно-промислового комплексу; мобілізаційні можливості держави; мобілізаційна та морально-психологічна підготовка населення.

Оборонне планування є частиною стратегічного планування НБ та здійснюється у порядку і строки, визначені чинним законодавством з метою пошуку раціонального варіанту розподілу державних ресурсів, які можуть бути виділені на оборонні цілі, а також оперативного управління ними у спосіб, який забезпечує необхідний (гарантований, прийнятний тощо) рівень обороноздатності держави. Згідно законодавства України оборонне планування поділяється на довгострокове (до 12 років), середньострокове (до 6 років), короткострокове (щорічне) та передбачає обґрунтування перспектив розвитку збройних сил, інших військових формувань, на які покладаються завдання щодо оборони держави, з урахуванням характеру загроз воєнній безпеці, економічних можливостей держави та зазначенням конкретних заходів, виконавців, термінів їх виконання тощо. Крім того оборонне планування має забезпечити відповідність перспективних і поточних планів, державних програм, заходів органів державної влади засадам політики НБ.

Основні показники оборонного планування визначаються відповідними нормативно-правовими актами (директивами), які ґрунтуються на даних, які, зокрема, включають: завдання мирного та воєнного часу для військових формувань на плановий період та пріоритетні цілі їх розвитку; перелік оборонних програм; оцінку стану та тенденцій розвитку військових формувань; інформацію щодо забезпечення потреб оборони основними матеріальними, фінансовими, людськими та іншими ресурсами; мету,

завдання, строки, порядок розробки, узгодження та затвердження основних документів планування.

Головною результатом оборонного планування має бути створення такої системи оборони держави, у якій завдання, структура, склад, чисельність, забезпеченість ресурсами військових формувань, на які покладаються завдання щодо оборони держави, гарантують запобігання (попередження) та нейтралізації (зниження до прийнятного рівня) загроз военній безпеці України, тобто забезпечення необхідного *рівня обороноздатності держави*, під яким розуміється здатність держави до захисту у разі збройної агресії (збройного конфлікту).

У кінцевому підсумку рівень обороноздатності держави визначається сукупністю та взаємодією елементів вітчизняного воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони, створенням належних умов для його реалізації, які фактично визначають військову могутність держави. Разом з тим, останнім часом на рівень обороноздатності держави все більший вплив здійснюють й інші чинники, серед яких, зокрема: адекватність державної політики зовнішньополітичним реаліям; наявність союзників; фактичне та прогнозоване співвідношення сил військово-політичних угруповань, що протистоять одне одному; співвідношення потенціалів держави (у різних його вимірах) та суб'єкта (суб'єктів) воєнної небезпеки; рівні збитків (втрат), які є допустимі для сторін воєнного конфлікту.

З огляду на викладене вище, в сучасних умовах належний рівень обороноздатності держави пов'язується зі здатністю воєнно-політичного керівництва держави не тільки відбити агресію, захистити населення, територію, економіку та відстояти суверенітет держави у випадку розв'язання війни, а й зі здатністю запобігти збройному нападу за рахунок комплексного використання перерахованих чинників. При цьому основними заходами, виконання яких спрямоване на забезпечення вказаного рівня, є:

прогнозування воєнно-політичної ситуації і комплексна оцінка воєнних загроз;

розробка науково обґрунтованої Концепції будівництва й розвитку збройних сил, Воєнної доктрини, Стратегії воєнної безпеки;

організація всебічної підготовки та підтримки у стані необхідній готовності збройних сил, інших військових формувань, на які покладаються завдання щодо оборони держави;

завчасне планування застосування збройних сил, з урахуванням різних варіантів (сценаріїв) початку та ведення війни;

розвиток військової науки й прискорене впровадження її досягнень;

належне матеріально-технічне оснащення збройних сил, насамперед, зброєю й військовою технікою, створення для цього необхідної науково-технічної й технологічної бази;

мобілізаційна підготовка посадових осіб органів державного управління та органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ і організацій, населення країни, оперативне облаштування території держави;

створення розрахункових запасів матеріальних цінностей у державних та мобілізаційних резервах;

планування та здійснення заходів цивільної і територіальної оборони;

своєчасне правове регулювання питань, пов'язаних із забезпеченням оборони.

Таким чином, підтримка обороноздатності держави на належному рівні одне з найважливіших завдань керівників органів державного управління та місцевого самоврядування для виконання якого завчасно створюються відповідні сили, засоби та органи управління ними (міністерство оборони, збройні сили, мобілізаційні резерви тощо) з метою стримування потенційних агресорів загрозою нанесення невідвратною відплати, а у випадку розв'язання війни – ведення повномасштабних воєнних дій. Досягнення цієї мети значної мірою залежить від адекватної реаліям *оцінки оборонної*

достатності держави, під якою розуміють оцінку збалансованості між рівнем гарантованого забезпечення воєнної безпеки держави та її економічними можливостями. Як правило, вказана оцінка здійснюється за такими показниками: розумна достатність оборони; оптимальна чисельність збройних сил; рівень воєнної безпеки держави; допустимий ступінь (міра) воєнно-економічної напруги держави, у тому числі мобілізаційної за мирного та воєнного часу.

Розумна достатність оборони – це мінімальний рівень військового потенціалу держави, за якого забезпечується надійність її оборони та не створюється реальної військової загрози іншим державам. Принциповою передумовою вказаної достатності забезпечення вказаної достатності є створення ефективної системи міжнародного аудиту з дотриманням чинних угод у галузі озброєнь, за якої узгоджені засоби та форми контролю виключають виникнення незрозумілих або підозрілих дій з боку держави-учасниці угоди. В кінцевому підсумку, розумна достатність оборони забезпечується дотриманням у процесі оборонного планування певних принципів, зокрема: підтриманням воєнно-стратегічної рівноваги між державами; забезпеченням прозорості та прогнозованості воєнної політики; створенням угруповання збройних сил на загрозливих напрямках, якого буде достатньо для досягнення мети стратегічної оборонної операції. При цьому критеріями оцінки розумної оборонної достатності оборони, як правило, є: порівняння кількості та якості озброєння суміжних країн; рівень бойової підготовки особового складу; порівняння основних тенденцій розвитку озброєнь і бойової техніки національних збройних сил та мобілізаційних можливостей з іншими країнами; можливості збройних сил щодо виконання завдань, які на них покладаються (наприклад, завдання щодо зриву можливої агресії).

Щодо оцінки *оптимальної чисельності національних збройних сил*, то вона, зокрема, визначається: характером ймовірних воєнних конфліктів; стратегічними завданнями збройних сил; станом економіки та мобілізаційних ресурсів держави; геополітичними факторами (розмір території, довжина

сухопутних та морських кордонів, рельєф поверхні тощо); тенденціями розвитку міжнародної воєнно-політичної обстановки.

Варто зазначити, що збройні сили спроможні виконувати стратегічні задачі оборони при відповідному балансі сил з державами, з боку яких очікуються імовірні воєнні загрози. Співвідношення воєнних потенціалів головним чином обраховують за чисельністю збройних сил та їх видів, а також їхніми основними видами озброєння. Як правило, вважається, що для гарантованого відбиття агресії вказане співвідношення не повинно перевищувати 1:2, тобто перевага агресора не повинна бути подвійною.

Останнім часом домінує думка, що вихідним пунктом для вирішення питань, пов'язаних з оборонною достатністю, є оцінка та врахування *рівня воєнної безпеки* держави, який відображає кінцевий результат інтегральних зусиль держави, спрямованих на створення достатнього рівня воєнної могутності та зусиль держави у невоєнних сферах, тобто йдеться про досягнення раціонального співвідношення зусиль та ресурсів у воєнній та невоєнній сферах для забезпечення належного рівня обороноздатності держави. Пошук цього співвідношення значною мірою залежить від оцінки *воєнно-політичної обстановки*, в основі якої результати системного аналізу чинників, які призводять до небезпеки розв'язання війни проти держави з боку іншої держави та ступеня (міри) вказаної небезпеки. Як правило, дослідження вказаних чинників передбачає виявлення тенденцій розвитку геополітичних та гео економічних процесів та аналіз воєнної політики суміжних країн.

Чільне місце при оборонному плануванні належить *оборонно-промислому комплексу* (ОПК), під яким розуміється неформальне об'єднання виробників військової продукції, представників збройних сил, органів державного управління, яке утворюється для координації зусиль щодо науково-технічного, матеріально-технічного забезпечення потреб оборони, постачання озброєння, військової та спеціальної техніки, надання відповідних послуг іншим державам у контексті військово-технічної

співпраці з ними. ОПК об'єднує державні та приватні підприємства, інших виробників військової продукції, науково-дослідні та дослідно-конструкторські організації, з установами збройних сил та органами державного управління, які замовляють військову продукцію, тобто його складовими є:

державні установи і організації-замовники, від яких залежить ухвалення рішень про переозброєння або створення окремих зразків озброєння, військової та спеціальної техніки, постановка технічного завдання, проведення конкурсу серед підрядників, затвердження готових проектів (процедура формування переліку установ, уповноважених здійснювати державне замовлення на розробку та виробництво озброєнь та вказаної техніки, у кожній країні різна);

спеціалізовані науково-дослідні та дослідно-конструкторські організації (інститути, конструкторські бюро, лабораторії тощо), які здійснюють науково-пошукові та дослідно-конструкторські роботи по розробці озброєнь та військової техніки, які зобов'язані забезпечити відповідний режим таємності цих робіт, щоб не допустити розголошення відомостей, які становлять державну таємницю;

оборонне виробництво (заводи, верфі, інші виробничі потужності, що займаються виготовленням зброї, бойової техніки, літальних апаратів, військових кораблів, боєприпасів, тощо);

структурні підрозділи збройних сил та інших військових формувань, що займаються проведенням військових випробувань зразків зброї, бойової техніки, літаків тощо, постановкою на озброєння нових та зняттям з озброєння застарілих зразків, організацією їх складського зберігання;

уповноважені державою організації та підприємства, які здійснюють постачання зброї, боєприпасів, військової та спеціальної техніки іншим країнам, а також надають їм пов'язані з цим відповідні послуги.

У деяких країнах, наприклад в США, існує так зване військово-промислове лобі (неформальне об'єднання представників законодавчої та

виконавчої гілок влади, промисловців та підприємців, які проводять узгоджену політику підтримки військових кампаній з метою отримання нових державних замовлень), яке умовно також можна розглядати як специфічний елемент ОПК.

Варто зазначити, що після розпаду СРСР в Україні оборонна продукція в обсязі національного ВВП сягала майже 30%, тобто фактично українська економіка була економікою воєнного часу, проте структура науково-технічного та виробничого потенціалу оборонної промисловості України не відповідала потребам її оборони⁶⁵ із-за чого постало складне завдання реструктуризації економіки та її складової – ОПК. На жаль, системний підхід управлінням ОПК було започатковано тільки у 1999 р., після прийняття Закону України "Про державне оборонне замовлення", який визначив організаційно-правові та економічні засади формування, розміщення, фінансування та виконання державного оборонного замовлення.

Визначальне місце в оборонному плануванні, особливо при оцінці оборонної достатності держави, належить *органам військового управління*. Вони є суб'єктами СЗНБ, а їх діяльність охоплює всі сфери життєдіяльності збройних сил, інших військових формувань і проявляється як організуючі, регулюючі, координуючі, контролюючі управлінські впливи на об'єкти національної безпеки з метою прогнозування, виявлення, запобігання та нейтралізації загроз воєнній безпеці держави. Як правило, об'єктами, на які спрямовуються управлінські впливи суб'єктів військового управління є: конституційний лад, державний суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість, а вибір конкретних методів впливу зумовлюється необхідністю своєчасного та адекватного реагування на характер і масштаби небезпек воєнного характеру.

⁶⁵ Україна успадкувала 40% потужності ОПК колишнього СРСР, до якого входило близько 3,6 тис. підприємств. Виробництвом продукції виключно оборонного призначення були зайняті 700 підприємств і об'єднань, де працювало близько 1,5 млн. осіб. На жаль, у переважній більшості видів оборонної продукції, до виробництва якої була причетна Україна за часів СРСР, не було закінченого виробничого циклу.

Таким чином, діяльність органів військового управління здійснює визначальний вплив на ефективність політики НБ, із-за стратегічного значення результатів вказаної діяльності щодо нейтралізації небезпек воєнного характеру, а конкретний зміст їх завдань, які пов'язані з іншими завданнями забезпечення національної безпеки, перш за все залежить від форми державного устрою, політичного режиму, воєнно-політичних цілей держави. При цьому головною метою повсякденної діяльності органів військового управління є підготовка і підтримка на належному рівні бойової та мобілізаційної готовності спеціально створюваних сил і засобів сектору безпеки (передусім збройних сил та інших військових формувань), діяльність яких має гарантувати необхідний рівень захищеності національних інтересів від воєнних небезпек та нейтралізацію загрози послаблення суб'єктності держави в системі міжнародних відносин, тобто спроможності держави відстоювати національні інтереси на міжнародній арені.

Функції та завдання органів військового управління знаходять правове закріплення в законах, концепціях, воєнних доктринах, стратегіях, військових статутах, наказах, директивах, розпорядженнях військового командування та передусім спрямовані на: підготовку обґрунтованих пропозицій щодо оборонного планування; стратегічне планування застосування збройних сил та інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань; оперативну, мобілізаційну та бойову підготовку командування, штабів, підпорядкованих їм сил (військ), їх всебічне забезпечення. Належне виконання вказаних функцій та завдань має забезпечити ефективне застосування військ (сил) за їх штатним призначенням для стримування зростання або для зниження рівня воєнної загрози, відбиття можливої воєнної агресії та сприяння створенню передумов для уникнення застосування збройної сили у внутрішньополітичних конфліктах.

Пріоритетним завданням органів військового управління є також вдосконалення організаційно-правових та управлінських механізмів для

забезпечення досягнення визначених Воєнною доктриною та Стратегією воєнної безпеки воєнно-політичних цілей, що, зокрема, передбачає:

прогнозування тенденцій розвитку та оцінку воєнно-політичної обстановки;

моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що породжують воєнні небезпеки;

оцінку характеру можливих воєнних конфліктів, причин їх виникнення, форм воєнних дій та засобів збройної боротьби, підготовку відповідних пропозицій вищому політичному керівництву щодо доктринальних цілей воєнної політики держави;

удосконалення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування збройних сил та інших військових формувань;

удосконалення організаційної структури збройних сил та інших військових формувань, їх кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення.

Нагадаємо, що суб'єктами, які виконують функції органів військового управління в Україні є: Президент України (Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України); Генеральний штаб Збройних Сил України; командування видів Збройних Сил України; оперативні командування; командування військових об'єднань, з'єднань, військових частин; інші штаби, командування, управління у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Головним органом військового управління є Генеральний штаб Збройних Сил України, на базі якого під час війни створюється Ставка Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України, а Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство оборони України, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, інші державні органи та органи управління, на які згідно чинного законодавства покладається відповідальність за виконання функцій та завдань щодо забезпечення

національної безпеки, сприяють виконанню функцій та завдань органів військового управління.

Надання діяльності органам військового управління наукового характеру передбачає комплексне використання результатів досліджень різних галузей науки (філософії, політології, права, соціології, технічних та військових наук, економіки та інших), а також подальший розвиток наукових досліджень з актуальних проблем будівництва Збройних Сил. Зокрема, актуальними є дослідження щодо вдосконалення методології оборонного та стратегічного планування, підходів щодо обґрунтування раціональної структури Збройних Сил, оптимізації процедур прийняття управлінських рішень з питань забезпечення обороноздатності та оборони держави.

Принципи оборонного планування. Ефективність оборонної політики залежить від дотриманням при оборонному плануванні певних принципів, серед яких, зокрема:

застосування програмно-цільового методу для забезпечення оптимального використання державних ресурсів;

забезпечення системності, безперервності, максимального збереження колегіальності при прийнятті остаточних управлінських рішень;

гарантування державою організаційного, матеріально-технічного, наукового, методичного, інформаційного, матеріального, фінансового забезпечення реалізації державних програм у сфері оборони;

забезпечення самостійності та відповідальності суб'єктів планування за визначенн показників, які гарантують своєчасність та адекватність заходів щодо захисту національних інтересів від воєнної небезпеки;

застосування демократичного цивільного контролю за діяльністю Збройних Сил та інших військових формувань.

Суб'єкти оборонного планування. Суб'єктами оборонного планування в Україні є: Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; РНБО України; центральні органи виконавчої влади, які здійснюють керівництво Збройними Силами України та іншими військовими

формуваннями; Генеральний штаб ЗС України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; урядові комісії, міжгалузеві та відомчі робочі групи. Так, координація заходів і загальний контроль у сфері оборонного планування покладається на РНБО України, а Кабінет Міністрів України організовує розробку, виконання та здійснює контроль за виконанням державних програм розвитку ЗС України та інших військових формувань. З огляду на це, центральні органи виконавчої влади, які здійснюють керівництво військовими формуваннями, щороку подають до Кабінету Міністрів України звіт про стан оборонного планування, виконання оборонного бюджету та державних програм розвитку відповідних військових формувань.

Керівними документами оборонного планування є нормативно-правові акти з питань забезпечення національної безпеки та з питань соціально-економічного розвитку. В Україні серед них, зокрема: Закони України "Про оборонне планування" та "Про державне оборонне замовлення", Стратегія національної безпеки, Стратегія воєнної безпеки, Воєнна доктрина, Стратегічний оборонний бюлетень, Державна програма розвитку озброєння та військової техніки.

Перелік та зміст завдань щодо забезпечення обороноздатності держави постійно розширюється від суто військових до участі в миротворчих операціях та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що потребує відповідної реакції органів державної влади та військового управління, які приймають участь у розробці та реалізації оборонної політики, зокрема, це стосується формування оптимального оборонного бюджету та національних програм розвитку озброєнь та військової техніки.

При цьому необхідно враховувати низку чинників серед яких: активне переозброєння збройних сил в інших країнах світу⁶⁶; постійне

⁶⁶ У найближчі 10 років на вдосконалення тільки ядерної зброї США та Росія витратять майже \$ 800 млрд. Польща та Туреччина щорічно витрачають на переозброєння близько \$ 2 млрд., Румунія - \$ 600 млн., а Україна впродовж останніх десяти років на ці ж цілі в середньому витрачала близько \$ 100 млн.

недофінансування потреб щодо закупівель озброєнь та військової техніки для Збройних Сил України; ризик переорієнтації пріоритетів у виробництві озброєнь та військової техніки у бік інших країн замість сприяння розвитку вітчизняного ОПК; значну залежність України у постачанні озброєнь та військової техніки від Російської Федерації.

Аналіз свідчить, що переозброєння збройних сил суміжних країн спрямовані насамперед на забезпечення трьох завдань: посилення їх стратегічного компонента; розвиток мобільності та взаємосумісності для забезпечення належної взаємодії зі своїми партнерами по військовій коаліції; розвиток окремих секторів (систем) в межах військової спеціалізації в оборонному співтоваристві. При цьому основні зусилля щодо переозброєння у багатьох країнах зосереджені на закупівлі сучасних літаків, ракет, систем ППО, на розробці ударних безпілотних систем, створенні зброї для ведення бойових дій у повітряно-космічному просторі, а також на диверсифікації джерел отримання озброєння та військової техніки.

Таким чином, наявність у багатьох країнах національних програм переозброєння, які часто інтерпретуються як адекватна реакція на трансформації геополітичного та гео економічного простору, зумовлює невідкладність суттєвої корекції пріоритетів переозброєння національних Збройних Сил, про необхідність забезпечення України зброєю стримування можливої воєнної агресії. Поки ж що Україна залишається єдиною країною колишнього соціалістичного табору, яка фактично не має забезпечених фінансовими ресурсами довготермінових планів переозброєння Збройних Сил та зберігає критичну залежність від одного імпортера озброєння та військової техніки. У контексті сказаного, особливо важливими завданнями є заміна парку бойових літаків, модернізація систем ППО, визначення тактико-технічних вимог до систем озброєнь, які мають з'явитися протягом найближчих 10-15 р.р., передусім це стосується критеріїв, яким мають

відповідати системи ППО, безпілотний літальний апарат, бойовий гелікоптер та інші ключові системи озброєнь Збройних Сил України. Особливої уваги заслуговує й проблема забезпечення протиракетної оборони нашої держави.

Сьогодні десятки країн мають у складі своїх збройних сил ракети з дальністю пострілу від десятків до кількох тисяч кілометрів та активно продовжують їх модернізацію, активно готуються до відбиття можливих ракетних ударів терористичних угруповань, держав з нестабільними політичними режимами, створюють або модернізують відповідні системи протиракетної оборони. Крім того, незважаючи на те, що від часу появи ракетно-ядерної зброї випадкових пусків ракет не відбувалося, це ще не означає, що їх ніколи не буде. Іншими словами, ракетна зброя перетворюється на реальне джерело військової небезпеки в світі, в умовах розповсюдження ракетно-ядерної зброї, що зумовлює необхідність створення відповідного захисту від неї в глобальному та регіональному масштабах.

Сьогодні із-за різних підходів США та Росії має місце суперечлива ситуація щодо створення (модернізації) Європейської ППО. Україна має розвинуті ракетні технології, проте не має власної системи ППО. З огляду на це вона має невідкладно визначитися в своїх пріоритетах стосовно місця в майбутній європейській системі ППО, що має відобразитися у її програмах розвитку озброєнь та військової техніки.

Глава 15. Організаційно-правові засади стратегічного планування забезпечення національної безпеки

15.1. Правові основи, суб'єкти та об'єкти стратегічного планування забезпечення національної безпеки

Правовими основами стратегічного планування НБ є: Конституція України; Закони та Укази Президента України з питань забезпечення національної безпеки; інші керівні документи, зокрема: Стратегія національної безпеки та Воєнна доктрина України, Стратегія воєнної безпеки, Стратегічний оборонний бюлетень, Державна програма розвитку озброєння та військової техніки, Державна програма реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу, які з іншого боку - є результатом вказаного планування.

Суб'єктами стратегічного планування НБ в межах своїх повноважень є: Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України; РНБО України; центральні органи виконавчої влади, які здійснюють керівництво Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями; Генеральний штаб Збройних Сил України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; комісії, комітети, міжгалузеві та відомчі робочі групи тощо.

Об'єктами планування стратегічного планування НБ є складові СЗНБ, зокрема: Збройні Сили України, інші військові формування, органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації, діяльність яких може здійснювати вплив на національну безпеку. Чинне законодавство України не передбачає чіткого визначення періодів, механізмів та строків стратегічного планування НБ, проте передбачає, що оборонне планування поділяється на довгострокове, середньострокове і короткострокове.

Довгострокове оборонне планування здійснюється для визначення (уточнення) засад політики НБ, створення нормативно-правової бази для середньострокового та короткострокового планування (довгострокові плани (програми) складаються строком на 12 років). Під час цього планування Президент України, звертаючись до Верховної Ради України з посланням про внутрішнє і зовнішнє становище України, визначає стратегічні напрями та цілі щодо забезпечення національної безпеки, подає, за необхідності, пропозиції щодо змін чинного законодавства. Кабінет Міністрів України,

розробляючи макроекономічні показники розвитку національної економіки, у тому числі оборонно-промислового комплексу, визначає матеріальні, фінансові та людські ресурси для гарантованого забезпечення національної безпеки, визначає прогностичні показники видатків Державного бюджету України на оборону з урахуванням орієнтовних показників обсягів державного оборонного замовлення, узагальнює пропозиції щодо порядку стратегічного та оборонного планування, мобілізаційної підготовки, підготовки території держави до оборони на випадок воєнної загрози, організує розробку і попередньо схвалює проекти концепцій і державних програм розвитку Збройних Сил України, готує інші пропозиції, які вносить на розгляд РНБО України. РНБО України на основі Стратегії національної безпеки України вносить Президенту України пропозиції щодо Стратегії воєнної безпеки, уточнення, в разі потреби, положень Воєнної доктрини України, завдань Збройних Сил України, інших військових формувань, проекти концепцій і програм їх розвитку та інших документів з питань національної безпеки і оборони. Центральні органи виконавчої влади, розробляють відповідні проекти державних програм, які стосуються забезпечення національної безпеки та подають їх на затвердження в порядку, встановленому законом.

Середньострокове оборонне планування здійснюється з метою визначення комплексу заходів організаційно-технічного і соціально-економічного характеру, що забезпечують підтримання необхідного рівня національної безпеки на плановий період. Середньострокові плани (державні програми) складаються строком на шість років. Під час здійснення середньострокового оборонного планування Кабінет Міністрів України затверджує основні завдання центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення національної безпеки, концепції та державні цільові програми, прогностичні показники видатків Державного бюджету України на оборону з урахуванням орієнтовних показників обсягів державного оборонного замовлення. Центральні органи виконавчої влади, передусім ті, які

здійснюють керівництво Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, на основі затверджених Президентом України концепцій їх розвитку розробляють проекти державних програм розвитку формувань та подають їх на затвердження в порядку, встановленому законом. Міністерство оборони України разом з іншими центральними органами виконавчої влади, що здійснюють керівництво відповідними військовими формуваннями, видає директиву або інший нормативний документ з організації оборонного планування. У разі потреби зазначеними центральними органами виконавчої влади розробляються і вносяться на затвердження Кабінету Міністрів України плани-графіки виконання державних програм розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань, а також забезпечення їх відповідними ресурсами.

Короткострокове оборонне планування передбачає щорічну розробку планів утримання та розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань на два роки, в яких деталізуються та конкретизуються і, за необхідності, коригуються у встановленому порядку державні програми розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань. Під час цього планування РНБО України бере участь у розгляді проекту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України, вносить Президенту України відповідні пропозиції щодо матеріального, фінансового, кадрового та іншого забезпечення. Кабінет Міністрів України уточнює на наступні два роки прогнозні показники видатків Державного бюджету України на оборону з урахуванням обсягів державного оборонного замовлення, передбачає у проекті Закону України про Державний бюджет України, який подається Верховній Раді України, показники видатків на національну оборону та обсягів державного оборонного замовлення на наступний бюджетний рік з урахуванням відповідного рішення РНБО України, здійснює контроль за виконанням державних програм розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань. Центральні органи виконавчої влади, які здійснюють

керівництво Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями, розробляють плани утримання та розвитку відповідних військових формувань, бюджетні запити та сукупність документів державного оборонного замовлення на наступний бюджетний рік, а також пропозиції до проекту Державного бюджету України та проекту основних показників державного оборонного замовлення на другий наступний рік.

Загальну координацію заходів і контроль у сфері стратегічного планування НБ здійснює РНБО України, а контроль за використанням коштів Державного бюджету України, що виділяються на вирішення питань пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата. При цьому Кабінет Міністрів України організовує розробку планів щодо виконання Стратегії національної безпеки, здійснює контроль за виконанням інших керівних документів, зокрема, державних програм розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань, а центральні органи виконавчої влади, які здійснюють керівництво Збройними Силами України, іншими військовими формуваннями, щороку подають до Кабінету Міністрів України у встановлені терміни звіт про стан планування, виконання оборонного бюджету та державних програм розвитку відповідних військових формувань. Для забезпечення формування і розробки спільних засад виконання завдань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, здійснення ефективної координації та взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади під час виконання цих завдань Кабінетом Міністрів України можуть утворюватися відповідні урядові комісії, міжгалузеві та відомчі робочі групи.

Варто зазначити, що в сучасних умовах має місце тісний взаємозв'язок стратегічного планування соціально-економічного розвитку держави та забезпечення національної безпеки. З огляду на вказаний зв'язок Закон України «Про основи національної безпеки України», визначає національну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина,

суспільства й держави, при якій забезпечуються стійкий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам, тобто за відсутності вказаної захищеності не може відбуватися розвиток суспільства і, навпаки, за відсутності останнього виникають проблеми із захищеністю національних інтересів.

Таким чином, забезпечення умов щодо стійкого розвитку суспільства має бути наріжним каменем стратегічного планування НБ, а дотримання певних принципів при плануванні соціально-економічного розвитку, в свою чергу, має сприяти досягненню головної мети стратегічного планування НБ. Йдеться, зокрема, про такі принципи:

наукова обґрунтованість альтернатив розвитку суспільства, які мають враховувати тенденції розвитку світової спільноти та базуватися на реалістичних оцінках наявного соціально-економічного потенціалу;

забезпечення балансу суспільно-політичних і соціально-економічних інтересів різних соціальних груп;

збалансованість процесів політичного, соціального, економічного реформування суспільства, галузевого та регіонального розвитку;

впровадження стабільних і рівних для всіх економічних суб'єктів правил соціальної та економічної діяльності;

системний аналіз чинників, що визначають цілі, завдання та етапи реалізації стратегії соціально-економічний розвитку.

Дотримання цих принципів при плануванні соціально-економічного розвитку та концептуальних засад стратегічного планування НБ дозволяє розробити низку керівних документів, зокрема, Стратегії соціально-економічного розвитку та Стратегії національної безпеки, реалізація яких дозволяє забезпечити захищеність національних інтересів. При цьому бажано, щоб ці стратегії розроблялися одночасно, або ж спочатку була розроблена Стратегія соціально-економічного розвитку, оскільки саме за умови належного національного розвитку (соціального, політичного,

економічного) можна отримати необхідні ресурси для забезпечення національної безпеки.

15.2. Воєнно-політичні аспекти стратегічного планування у сфері національної безпеки

15.2.1. Вплив глобалізації на воєнну сферу та особливості сучасних воєнних конфліктів

Характеристика впливу глобалізації на воєнну сферу. В сучасних умовах глобалізації стрімке розширення фінансових, торгівельних, інформаційних, економічних та інших зв'язків між державами значно підвищили їх потенційну вразливість та нестійкість у разі виникнення кризових явищ (криз), політичного, фінансово-економічного та іншого характеру, що періодично виникають у різних куточках земної кулі. Це зумовлює намагання більшості країн світу уникнути міждержавних конфліктів, які, як правило, пов'язані зі зростанням витрат на оборону, а також зміцненню багатосторонніх зв'язків оборонного характеру, розвитку міжнародного військово-політичного та військово-технічного співробітництва. Іншими словами, у воєнній сфері спостерігається тенденція створення належних умов щодо забезпечення ефективної спільної оборони та здійснення багатосторонніх заходів безпеки.

Варто зазначити, що на вказані вище процеси значний вплив здійснює й зміна парадигми міжнародних відносин, яка впродовж ХХ ст. була геополітичною парадигма, суть якої зводилася до захисту національних інтересів передусім воєнними засобами. Вказані інтереси завжди так чи інакше віддзеркалюють місце країни у міжнародній політиці, яке вона посідає або намагається зберегти, тобто геополітичну само ідентифікацію нації. З огляду на це, у геополітичній парадигмі міжнародних відносин захист національних інтересів розглядався передусім у контексті недопущення іноземного втручання у внутрішні справи, забезпечення державного

суверенітету, а також як захист певних ідеологічних конструкцій та поглядів, а національні цілі та шляхи їх досягнення визначалися геостратегією держави, яка передбачала забезпечення безумовного військового контролю над "життєво важливою" територією, а за необхідності, ведення "гарячих" та "холодних" війн проти держав, які ідентифікувалися геостратегією, як імовірні противники (агресори).

Після розпаду СРСР геополітична парадигма міжнародних відносин була доповнена геоекономічною парадигмою розвитку, згідно якої належний захист національних інтересів передбачає також забезпечення високих темпів економічного росту шляхом інтернаціоналізації господарських зв'язків, розширення впливу держави за межі національних кордонів заради забезпечення вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій тощо. У такому випадку геостратегія держави щодо захисту національних інтересів вже не передбачає обов'язкового завоювання територій, а має за мету *нав'язування* оточуючому світу свого бачення майбутнього та досягнення національних цілей у процесі геоекономічної конкуренції. При цьому врахування геополітичної парадигми при формуванні політики НБ не втратило свого принципового значення, проте геоекономіка диктує державам нові правила поведінки, які змінюють роль та головні завдання зовнішньої політики держави, у тому числі й воєнної, і, таким чином, місце держави у забезпеченні світового балансу сил, основу якого все більше складають економічні інтереси. Сказане підтверджує все більш очевидна тенденція застосування при зіткненні інтересів держав новітніх *геоекономічних технологій* з метою повного або часткового паралічу національної економіки супротивника, які, як правило, доповнюються потужним інформаційно-психологічним та політичним тиском.

Разом з тим, межа між геоекономічними та геополітичними впливами та силовим втручанням у різних його вимірах усе більше "розмивається", що зумовлює пошук узгодженості між геополітичною та геоекономічною парадигмами при визначенні національних інтересів та шляхів їх реалізації,

тобто визначення необхідного та достатнього обсягу силового компонента геостратегії держави для захисту національних інтересів. При цьому на пошук узгодженості між вказаними парадигмами все більше впливає перерозподіл економічних і політичних функцій між державою, транснаціональними компаніями (ТНК) та міжнародними організаціями. Відповідальність за ухвалення рішень про використання воєнної сили та їх наслідки як і раніше покладається на політиків та військових, тобто воєнні функції залишаються в руках держави, але роль ТНК та міжнародних організацій у прийнятті вказаних рішень безперервно зростає⁶⁷.

Таким чином, глобалізація започаткувала низку процесів і у воєнній сфері, із-за чого можна говорити про воєнну глобалізацію, яка є процесом територіального розширення військових зв'язків, зростанням конкуренції технологічних новацій в галузі озброєнь, інтенсифікації воєнних зіткнень між політичними суб'єктами міжнародних відносин у глобальному масштабі. Основними наслідками воєнної глобалізації є: глобальна еволюція міжнародної системи договорів та структур безпеки; інституалізація міжнародних правових систем з питань війни (зокрема, міжнародних угод щодо нерозповсюдження ядерної зброї); виникнення глобальної мережі торгівлі зброєю; формальне та неформальне міжнародне управління з питань комплектації, розгортання та застосування збройних сил; глобальне розповсюдження воєнного потенціалу та технологій виробництва озброєнь.

Сьогодні фактично завершується утворення глобального воєнно-стратегічного простору, в межах якого: великі відстані втрачають своє значення; має місце більш тісний контакт між центрами військової сили та зростає можливість її демонстрації; час прийняття рішень щодо застосування військової сили і час на надання відсічі безперервно скорочується, із-за чого зростає ймовірність можливого глобального конфлікту між вказаними

⁶⁷ Сьогодні в руках ТНК зосереджена фінансово-промислова могутність світу. Маючи потужні важелі впливу на ситуацію у світі, вони не несуть глобальної відповідальності, але часто саме вони провокують воєнні конфлікти. При цьому у багатьох країнах на посади керівного складу силових структур призначають топ-менеджерів впливових ТНК (зокрема, у США). Це наближає їх до виконання воєнних функцій держави та свідчить про те, що ТНК не можуть успішно розвиватися без підтримки воєнною силою.

центрами; створюються нові та вдосконалюються існуючі постійно діючі структури, які готуються до ведення війни; відбувається інституалізація регулюючих режимів у воєнній сфері. При цьому воєнно-політична діяльність та стан міждержавних воєнно-політичних відносин у межах воєнно-стратегічного простору значною мірою визначаються взаємодією трьох взаємопов'язаних систем: глобальної воєнної системи, яка відображає співвідношення воєнно-політичних сил та зв'язки суб'єктів міжнародних систем безпеки; системи розповсюдження зброї, яка визначає стан та спрямованість розвитку засобів збройного насильства; системи глобального управління організованим насильством, яка визначає механізм здійснення політичного насильства, детермінованого метою війни та міжнародно-правовими режимами безпеки.

Водночас для глобальної воєнної системи характерними ознаками розвитку є: глобальне суперництво та пошук принципів забезпечення спільної колективної безпеки; жорстке суперництво в інституалізованих кооперативних утвореннях; переплетення регіональних та глобальних комплексів безпеки, а для системи розповсюдження зброї: інтенсифікація динаміки озброєння; збільшення масштабів та обсягів торгівлі зброєю та транснаціоналізація її виробництва; комерціалізація торгівлі на регульованому глобальному ринку.

Таким чином, сучасні процеси глобалізації здійснюють значний вплив на воєнно-політичний, воєнно-економічний та воєнно-технічний зміст стратегічного планування НБ.

Принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. Воєнні конфлікти ХХІ ст. розпочинаються за іншими сценаріями, ніж у минулому, а основними чинниками, які призводять до їх виникнення є: кризові явища суспільно-політичного життя у державі; масові порушення прав людини; порушення міжнародних режимів, що регулюють воєнно-політичні питання міжнародної безпеки; звинувачення у підтримці терористичних організацій; звинувачення у виготовленні та розповсюдженні зброї масового ураження.

Кардинально змінило воєнну стратегію та тактику й домінування інформаційної складової, тобто створення єдиного інформаційного простору для збройних сил та політичного керівництва, до якого залучається командний склад, починаючи від командирів військових підрозділів, що дозволяє кардинально розширити простір військового впливу, а дії в інформаційному просторі, як правило, опереджають фізичні дії.

Визначальними тенденціями є також ставка на, так зване, безконтактне ведення бою та зростання мобільності військ, які залучаються до ведення бойових дій. Перша тенденція обумовлена можливостями, які надає використання високоточної зброї, застосування космічної розвідки, безпілотних апаратів тощо, а друга - можливостями сучасного транспорту, який забезпечує передислокацію значних контингентів військ в інший регіон на протязі кількох днів, а то й годин.

Принципово важливим є й те, що у попередніх війнах перемога однієї держави (коаліції) над іншою юридично оформлялась актами про беззаперечну капітуляцію, сьогодні ж, із-за транснаціонального характеру воєнних дій, така інституалізація перемоги, як правило, є неможливою. Крім того, досвід сучасних воєнних конфліктів показав, що сформовані на професійній основі регулярні збройні сили є більш ефективними, ніж сформовані на основі загального військового обов'язку.

Оскільки в умовах глобалізації економічні інтереси розвинених країн виходять далеко за межі національної території, то це зумовлює відповідні завдання щодо їх захисту за кордоном. Не рідко ці завдання набувають статусу життєво важливих для забезпечення національної безпеки та передбачають можливість використання збройних сил, що розширює функції, які покладаються на них, серед яких, зокрема: проведення операцій миротворчого характеру; виконання адміністративно-господарської функції в умовах післявоєнного відновлення систем забезпечення життєдіяльності місцевого населення; нанесення превентивних ударів по базах терористів.

Справедливість вищевикладеного підтверджують, зокрема, особливості ведення війни проти Іраку у 2003 році коаліційними силами під керівництвом США (операція “Лис пустині”) та бойові дії країн-членів НАТО у Лівії (2011 рік), на яких акцентувало увагу багато військових фахівців. Серед них, вказаних особливостей, зокрема:

частини та підрозділи сил спеціального призначення приступали до виконання завдань задовго до активної фази повітряно-наземної операції;

психологічні операції проводилися з високою інтенсивністю й починалися задовго до наземних дій;

використання засобів розвідки забезпечувало ефективне виявлення противника на великих відстанях, а для забезпечення їх взаємодії широко використовувалися найновіші засоби зв'язку та навігації;

широко використовувалися десятки військових космічних апаратів різного призначення, у тому числі для широкомасштабного застосування систем управління зброєю;

сили протиповітряної оборони та ПРО коаліційних військ і країн-членів НАТО внаслідок повної їх переваги у повітрі активних бойових дій не вели, а виявлені засоби протиповітряної оборони Іраку та Лівії знищувалися в першу чергу;

з боку коаліційних сил та країн-членів НАТО мало місце головним чином використання високоточної зброї, що дозволило уникнути масових жертв серед мирного населення, а також знищувати заглиблені об'єкти та тактичні цілі на великих відстанях (наприклад, в ході операції “Лис пустині” шляхом завдання послідовних ракетно-авіаційних ударів високоточною зброєю було знищено понад 100 таких об'єктів);

одночасно із нанесенням ракетно-авіаційних ударів на територію Іраку були введені сухопутні війська, які практично оминали зону безпосереднього вогневого ураження зброєю військ Іраку, а ближній вогневий бій починався тільки у виняткових випадках;

широко застосовувалася концепція “динамічного планування”, яка передбачає перенацілення ударних засобів і крилатих ракет у їх польоті;

стратегія інформаційної війни допускала використання провокацій та підтасовування фактів, а телебачення стало головною атакуючою силою інформаційної війни;

спостерігалися певні проблеми з розпізнаванням своїх військ при наведенні авіації та бойових вертольотів на цілі, із-за чого були досить відчутні втрати серед союзників;

є інформація, що до початку війни американські спецслужби вели таємні переговори з політичними та військовими діячами Іраку з метою підкупу та спонукання до зради найближчого оточення іракського правителя;

в Лівії все більш очевиднішою стала тенденція уникання участі країн-членів НАТО у сухопутній фазі операції, а відповідні функції та завдання покладалися на лівійських повстанців-опозиціонерів.

Варто також підкреслити, останнім часом широкого розповсюдження (особливо серед цивільних фахівців) набули такі поняття як “холодна”, “дипломатична”, “економічна”, “інформаційна”, “психологічна”, “торговельна” війна тощо. Аналіз свідчить, що як правило, за своїм змістом ці форми протиборства між державами, є всебічно підготовлені, здійснюються за взаємно узгодженими планами, при комплексному застосуванні дипломатичних, економічних, інформаційних та інших засобів. Разом з тим, вказані війни, не можна ототожнювати з війною в класичному її розумінні, коли мова йде про збройну боротьбу, яка надає “справжній” війні специфічну властивість. Війни ведуть збройні сили та народи, в той час як в інших формах боротьби беруть участь головним чином державні інститути, у тому числі й в мирний час.

З огляду на сказане варто погодитися з генералом армії М.А.Гарєєвим, який з цього приводу зазначає: “Некоторые теоретики полагают, что если что-то рушится, то это уже обязательно война. Но не все, что рушится, – это результат войны. Хотя иногда и говорят об экономической,

информационной, финансовой, торговой войне, но как свидетельствует исторический опыт, без применения военной силы войн никогда не было и не может быть”⁶⁸. Інакше кажучи, незважаючи на те, що значення та питома вага невоєнних засобів, їх організаційно-технічні можливості різко зростають, саме застосування збройної сили, насильницькі дії (наприклад, не економічні санкції, а знищення економіки) визначають головну специфіку війни.

Сутність війни не змінилася, оскільки як і раніше вона залишається крайньою формою політичного насильства, проте у зв'язку з воєнно-технічним прогресом, вказана сутність збагатилася. Набули розвитку способи та форми прояву і ведення війни, із-за чого актуалізувалася необхідність застосування поглибленого системного підходу до її вивчення.

Є всі підстави погодитися і з тими дослідниками, які стверджують, що після закінчення “холодної війни” світ не став більш передбачуваним, навпаки, він став більш конфліктним, агресивним, з вираженими тенденціями застосування переважно силових методів у врегулюванні конфліктних ситуацій. При цьому перевагу силовим методам у врегулюванні конфліктних ситуацій надають не тільки країни з тоталітарними режимами, як люблять стверджувати ліберальні політики, а й, на жаль, демократичні, що підтвердили останні воєнні конфлікти в Європі, Азії, країнах Північної Африки.

Дійсно, загальновідомим та популярним серед неолібералів є твердження, що демократичні країни, як правило, не воюють одна з одною, а, отже, розповсюдження у глобальному вимірі демократії є визначальним шляхом до ліквідації війни, як суспільно-політичного явища. На жаль, є підстави засумніватися в правильності цієї тези.

Після перемоги лібералізму у “холодній війні” над комунізмом та кількох хвиль демократичних перемін, які розповсюдилися по всьому світу, має місце стійка тенденція до зростання середньостатистичної чисельності

⁶⁸ *Гареев М.А.* О некоторых характерных чертах войн будущего // Военная мысль. - 2003. - № 6. - С. 53.

військових конфліктів на рік. Так, з 1945 року по 1990 рік було зареєстровано – 300 війн (в середньому 7 на рік), а за останні 10 років XX століття відбулося близько 150 війн і серйозних збройних конфліктів, тобто у середньому 15 на рік. Крім того, тенденції змін військово-політичного курсу більшості держав світу свідчать про значну ймовірність перегляду їх стратегічних концепцій, зокрема, щодо нарощування озброєння за рахунок впровадження новітніх технологій та у використанні збройних сил у зовнішній політиці. Наприклад, за різними оцінками бойова міць збройних сил (без ядерної зброї) зросла, порівняно з періодом Другої світової війни у 25 разів, а військові витрати починаючи з початком XXI століття мають стійку тенденцію до зростання.

Разом з тим, останні роки висвітлили загрозову тенденцію девальвації існуючої системи забезпечення міжнародної безпеки. Часто Рада безпеки ООН не може досягти консенсусу з найбільш важливих питань забезпечення міжнародної безпеки. Існуюча міжнародно-правова система у сфері безпеки фактично не має реальних механізмів стримування односторонніх дій держав – постійних членів Ради Безпеки ООН, що пов'язано з наявністю у них права “вето”. В умовах збройного протистояння між ними, або ж збройного конфлікту за участю постійного члена Ради Безпеки ООН, жодне принципове рішення міжнародною спільнотою не може бути прийнятим.

Незважаючи на те, що ймовірність виникнення широкомасштабних війн незначна, їх наслідки для міжнародної безпеки та миру можуть бути катастрофічними, як ніколи, із-за чого запобігання агресії залишається одним із найголовніших завдань міжнародної спільноти та національних систем безпеки. З огляду на це багато країн все більш наполегливо ставить питання про необхідність перегляду основоположних документів міжнародного права.

Таким чином, війни у XXI ст. будуть носити принципово інший характер й будуть вимагати якісно інших озброєнь і, відповідно, збройних сил. Світ вступив у смугу війн шостого покоління, коли збройні сили будуть

використовуватися не стільки для ведення військових дій, стільки для того, щоб унеможливити противника чинити активний опір. Зокрема, це може досягатися “хірургічними” ударами високоточною зброєю й масованим застосуванням засобів радіоелектронної боротьби. Передбачається також використовувати інгібітори згорання, які будуть зупиняти роботу двигунів машин, а також хімікати, які будуть руйнувати шини автомашин та літаків тощо. В кінцевому підсумку, головною метою таких війн буде не стільки безпосереднє знищення противника, як досягнення поставлених політичних цілей війни без розгортання та застосування масових армій. Це означає, що концепція ведення так званої тотальної війни, яка була покладена в основу стратегічних установок більшості країн світу та кінцевий результат якої визначався зіткненням масових армій в кровопролитних битвах, відходить у минуле.

Варварський характер зазначеної концепції проявлявся в тому, що зброя, яка використовувалася, наносила величезну шкоду мирному населенню та інфраструктурам, які забезпечують його життєдіяльність. Так, якщо у Другу світову війну кількість жертв серед мирних громадян становила 50% від загального числа втрат, то у в'єтнамській – 90%, а у чеченській –95%. При цьому часто тотальна війна свідомо велася виключно проти мирного населення. Наприклад, на півдні В'єтнаму американські війська протягом кількох років застосовували хімічну та біологічну зброю, напалм, потужні бульдозери, здійснюючи широкомасштабне та цілеспрямоване знищення рослинного і тваринного світу. При цьому у цій війні було використано втричі більше боєприпасів, ніж усіма воюючими країнами за роки Другої світової війни.

Разом з тим, за оцінкою фахівців, для одних учасників, війна може, як і раніше, мати характер тотальної війною, а для інших - обмеженої (не тотальної). Головний критерій, який при цьому використовується, рішучість політичних цілей, наприклад, ліквідація існуючої політичної системи, можлива фізична ліквідація політичного керівництва.

Таким же анахронізмом стає й ядерна зброю, незважаючи на те, що з цього приводу є різні думки. Наприклад, деякі фахівці намагаються виправдати її так зване обмежене застосування, не визначаючи війну, в якій вона буде застосована, як тотальну, а інші вважають, що ядерну зброю не можна застосовувати ні за яких умов. Так, на думку В.І.Сліпченко: “переход к вынужденному применению ядерного оружия в такой войне с другим ядерным государством непременно станет самоубийством. После этого ни о каком суверенитете, территориальной целостности, национальных интересах и других проблемах уже не придется вести речь вообще”⁶⁹.

З іншого ж боку, із-за перенасичення територій розвинених країн потенційно небезпечними об’єктами (атомні електростанції, об’єкти хімічної промисловості, нафтопроводи, газо- та водосховища тощо) та при наявній тенденції урбанізації, широкомасштабне використання високоточної зброї у сучасних воєнних конфліктах також може привести до людських і матеріальних втрат, таких, як і при застосуванні ядерної зброї.

Великі надії у збройній боротьбі майбутнього покладаються на інформаційні та інші види “несмертельної зброї”. Вважається, що сучасні армії, а тим більше армії майбутнього, так сильно залежать від інформації, що їх цілком можливо привести у небоєздатний стан “оглушивши” та “осліпивши” засобами радіоелектронної боротьби. Робиться ставка на подальшу розробку та застосування електромагнітної зброї. Не вбиваючи людей така зброя порушує роботу телефонів, радіолокаторів, комп’ютерів, інших засобів зв’язку, навігації, управління тощо. Із-за великого ступеня автоматизації сучасного виробництва та інфраструктур, які забезпечують життєдіяльність населення, застосування цієї зброї також може привести до величезних людських і матеріальних втрат. Крім того, активно розробляються так звані “нетрадиційні” види зброї, ідея застосування якої

⁶⁹ Сліпченко В.И. Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего. - М.: Вече, 2002. – С.43.

полягає в нейтралізації бойової спроможності війська, не знищуючи його фізично.

Серед фахівців є думка, що вказані види зброї будуть основою засобів збройної боротьби війн сьомого покоління, а тенденції розвитку засобів збройної боротьби призведуть до того, що війни сьомого покоління взагалі виключать людину із зони протиборства, проте з цим важко погодитися, оскільки підготувати зброю до застосування та контролювати отримані результати в разі її застосування все одно має людина.

Навряд чи можна буде обійтися і без сухопутних військ, оскільки на території держави, яка програла у війні, має бути встановлено окупаційний режим, підтримка якого, як наприклад, свідчать події в Іраку та Афганістані після завершення активної фази бойових дій, є досить складним завданням.

Очевидно також, що переважна більшість держав не зможе одночасно переозброювати свої армії сучасною зброєю та буде вимушена компенсувати її відсутність традиційними системами озброєнь та бойової техніки, що передбачає залучення певної кількості людей, тобто людині все одно буде належати важлива роль у військових конфліктах у найближчі десятиліття.

Врешті-решт, військові конфлікти найближчого майбутнього можна характеризувати більшою мірою як асиметричні⁷⁰, які за умови значного опору більш слабшої у технологічному відношенні держави, можуть набувати ознак тотальної війни.

Варто зазначити, характерним є те, що за останні 200 років у 30% таких війн (конфліктів) більш слабка держава перемагала сильнішу, а головною умовою такої перемоги врешті-решт була більша політична рішучість та цілеспрямованість на перемогу слабшої сторони. Важливо також, що до асиметричних дій часто вдається й сильніша сторона, яка не може дозволити собі таких втрат, як слабка сторона. З огляду на сказане, тотальність війни

⁷⁰ Асиметрична війна – це загальна характеристика війни між країною, яка може вести війни нового покоління і країною, яка не здатна її вести із-за технологічної відсталості. Це може бути й війна, у якій її учасники при відносній близькості за характером і масштабами політичних цілей, можуть дотримуватися асиметричних стратегій.

зберігається по відношенню до більш слабшого супротивника, що зумовлюється як рішучістю політичних цілей, які передбачається досягнути учасниками війни, так рішучістю більш слабшого у технологічному відношенні противника чинити опір. Це, наприклад, підтверджують дії військ НАТО у Косово, якими практично була знищена основа економіки країни, зокрема, майже всі штучні споруди на транспортних комунікаціях, із-за того, що армія Югославії, країни, яка була на порядок слабкіша ніж країни-члени НАТО, які приймали участь у цій війні, чинила досить сильний опір.

Таким чином, характер асиметричної війни буде залежати від рішучості політичних цілей, які ставлять і намагаються досягти учасники війни. Це означає, що військова могутність агресора не обов'язково буде спрямована на безумовне ураження об'єктів економіки, проте за певних умов ці об'єкти можуть стати бажаними цілями для ураження, що зумовлює необхідність протиповітряної оборони та належного захисту кожного стратегічно важливого об'єкта як військового, так і цивільного.

Розглядаючи можливі риси ймовірних воєн майбутнього доцільно також відповісти на питання, а настільки є правомірним використання поняття “війна з тероризмом”, введеного в політичний лексикон в останнє десятиріччя? Чи є це дійсно війна у класичному її розумінні? Важливість відповіді на це питання обумовлена тим, що масштаби загроз міжнародній та національній безпеці з боку терористів безперервно зростають, зокрема, все важче стає протистояти можливому використанні так званих “брудних ядерних бомб”, начинкою яких є вкрадені радіоактивні матеріали, хімічної та бактеріологічної зброї.

Війна завжди є продовженням політики з використанням силових засобів (у класичному розумінні - засобів збройної боротьби), метою якої завжди є досягнення стратегічних політичних цілей, таких як захоплення (окупація) території, зміна політичного керівництва (режиму) в іншій державі, створення сприятливих умов для просування своїх геостратегічних інтересів у світовому просторі тощо.

Головною метою терористичних організацій є боротьба за політичний та економічний вплив у світі, тобто проблемою є не тероризм, як явище досить відоме в історії, а поява радикально налаштованих політичних організацій, які використовують терористичні методи для залякування політичної еліти та суспільства, а не просто для фізичного знищення окремих лідерів. Ці організації використовують без обмежень будь-які засоби збройної боротьби або інші засоби, що є принципово новим в історії тероризму. З огляду на сказане, варто вести мову не про “війну з тероризмом”, а про війну з радикальними політичними організаціями, в якій необхідно ставити за мету *політичну* поразку цих організацій.

Підсумовуючи, можна зробити такі загальні висновки щодо особливостей сучасних воєнних конфліктів.

1. Матеріально-технічна база сучасної війни обумовлює різке збільшення різноманіття засобів і способів збройної боротьби. При цьому принципово важливим є комплексне застосування невоєнних та воєнних засобів для запобігання конфлікту та в ході його протікання, а також зростання ролі непрямих дій на противника: політичних, економічних, інформаційно-психологічних операцій та ін.

2. Головною метою сучасних воєнних конфліктів, як і раніше, є роззброєння ворога, спонукання його до безумовного виконання волі переможця, досягнення якої передбачається за рахунок фізичного насильства над збройними силами, руйнування систем державного і військового управління, економіки, транспорту, зв'язку і, таким чином, створення нестерпних умов життя для населення.

3. Стратегічні цілі часто досягаються шляхом внутрішніх підливних дій, політичного, економічного та іншого тиску на противника, чому сприяє залежність більшості країн від провідних держав, наявність в цих країнах осередків політичних організацій, які використовують терористичні методи. При цьому окупація країни, як це було у попередніх війнах, часто не розглядається як визначальна ціль, оскільки часто функції окупаційної влади

покладаються на місцеву «революційну», «демократичну» тощо владу, яка формується за потужної зовнішньої політичної, фінансової та військової підтримки із місцевих дисидентів, опозиціонерів, націоналістів тощо.

4. Національні збройні сили мають бути готові до ведення бойових дій у воєнних конфліктах, для яких буде характерним широкомасштабне застосування високоточної зброї по всій території держави, тобто основні завдання вирішуватимуться не в результаті прямого зіткнення учасників конфлікту, а завдяки застосуванню засобів дальнього вогневого ураження, інтенсивність якого різко зросте. При цьому воєнні конфлікти будуть більшою мірою асиметричні, які, за умови стійкого спротиву слабшого у технологічному відношенні учасника, можуть набирати характеру тотальної війни. З огляду на це система управління обороною держави має бути готовою до дії в умовах тотальної війни (її легше адаптувати до інших умов, ніж навпаки).

5. Чим більше країна розвинута в економічному відношенні, тим вразливішою вона є при масованому застосуванні проти неї високоточної зброї, що може бути чинником стримування її від агресивних посягань та навіть вимушеної капітуляції у ході воєнного конфлікту.

6. Спостерігається стрімкий перехід від автономних одиниць озброєння до автоматизованих комплексів та систем: розвідувально-ударних, інформаційно-бойових тощо, а бойові системи зі штучним інтелектом стають одним із головних засобів збройної боротьби. При цьому створення керованої, так званої “розумної” зброї, веде до того, що й збройна боротьба стає “керованою”. Застосування найбільш новітньої зброї, в тому числі з космосу, дає можливість проведення “хірургічно” точних ударів в операції будь-якого масштабу. За таких умов гарантоване ураження найважливіших об'єктів та цілей досягається в лічені хвилини, незалежно від їх віддаленості від державного кордону та місця розташування.

Керованість збройної боротьби досягається проведенням комплексу заходів на її підготовчому та основному етапах, зокрема, створюється вигідна

контрольована внутрішня та зовнішня обстановка, здійснюється рефлексивне керування супротивника. Війна коаліційних сил під керівництвом США проти Іраку у 2003 році, операція країн-членів НАТО проти Лівії (2011 р.) є провісниками таких війн. При цьому продовжується збільшуватися розрив у можливостях засобів ураження та захисту, тобто має місце випереджальний розвиток засобів і способів ураження порівняно із засобами захисту.

7. Досягнення агресором головної мети передбачається не тільки за рахунок фізичного впливу на населення країни та її збройні сили, оскільки пріоритетним стає морально-психологічне придушення, створенням нестерпних умов для життя населення (руйнування електростанцій, зв'язку, систем водопостачання, комунального обслуговування, транспорту, медичної допомоги фінансової системи тощо), наслідком чого, як правило є: параліч економіки, голод, хвороби, пандемії, екологічні катастрофи, масовий страх, які в сукупності мають забезпечити створення стресового стану у широких верств населення, як головної передумови зміни матриці суспільної свідомості у бажаному для агресора напрямку.

Врешті-решт, наведені вище особливості сучасних воєнних конфліктів значною мірою визначають глибинну сутність міждержавних збройних протистоянь, а також внутрішніх збройних конфліктів, які сьогодні аналітики та експерти ідентифікують, як так звані "гібридні" війни.

15.2.2. Загрози національним інтересам України у воєнній сфері та її можливості щодо забезпечення воєнної безпеки

Загрози національним інтересам України у воєнній сфері. Загрози воєнній безпеці - це наявні та потенційно можливі явища, події, процеси, інші чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важливим національним інтересам України у воєнній сфері. Джерелами вказаних загроз, можуть стати:

прагнення деяких держав (коаліцій держав) до встановлення домінування в окремих регіонах за рахунок воєнно-політичного тиску та їх прихильність до розв'язання конфліктних ситуацій силовими методами;

діяльність міжнародних терористичних організацій, зокрема, шантаж щодо використання ними зброї масового ураження;

існуючі та потенційні вогнища локальних воєн і збройних конфліктів, перш за все в безпосередній близькості від кордонів України;

можливість підриву стратегічної стабільності в результаті порушення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, міжнародних домовленостей у сфері обмеження і скорочення озброєнь, якісного та кількісного нарощування озброєнь іншими державами;

розширення кола країн, які володіють ядерною зброєю та іншими видами зброї масового ураження;

створення в регіонах, прилеглих до України, угруповань збройних сил держав (коаліцій держав), що значно перевищують їх оборонні потреби;

сепаратистські тенденції, що дестабілізують внутрішньополітичну ситуацію в багатонаціональних державах, у тому числі й в Україні;

критичне зниження обороноздатності України, яке може бути використане для тиску на неї з метою нанесення збитку її життєво важливим інтересам;

внутрішні чинники, що здійснюють негативний вплив на національну безпеку України, зокрема ті, які прямо або побічно пов'язані із загальною економічною ситуацією в країні (передусім це стосується потенціалу оборонно-промислового комплексу країни, погіршення демографічної ситуації тощо).

Варто зазначити, що сьогодні динамічна зміна зовнішнього середовища життєдіяльності держави характеризується посиленням дії чинників, які загрожують порушити регіональну та глобальну стратегічну стабільність. Зокрема, зростають ризики розповсюдження ЗМУ та засобів її доставки, ескалації «заморожених» і виникнення нових

регіональних конфліктів біля кордонів України. Крім того, науково-технологічний потенціал, ядерні, хімічні, ракетно-космічні підприємства України можуть бути об'єктами зацікавленості міжнародних терористичних угруповань.

Водночас події 2014-2015 р.р. в Україні та навколо неї переконливо підтвердили оцінки фахівців, що найбільш вірогідним для неї є виникнення низки комплексних воєнних загроз, за яких внутрішня нестабільність активно підтримується зовнішніми силами. За цих умов Україна має розглядати наміри та дії держав (коаліцій держав) як такі, що збільшують загрозу застосування воєнної сили проти неї якщо, зокрема, мають місце: висування територіальних претензій; спроби або заклики переглянути існуючі кордони в регіоні; нарощування угруповань військ та озброєнь поблизу кордонів України, створення нових, розширення, модернізація існуючих військових баз і об'єктів; створення, закупівля нових або модернізація існуючих наступальних систем озброєння державами регіону; активізація розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб іноземних держав проти України; збільшення тиску з боку інших держав на керівництво держави у сфері воєнної політики, стратегії та військового будівництва; введення політичних та економічних санкцій проти України; застосування воєнної сили в регіоні та виправдання її застосування, як засобу вирішення суперечностей; зовнішня підтримка сепаратизму; послаблення законодавчих обмежень щодо застосування воєнної сили за межами власної території; порушення державами або їх вихід з міжнародних угод, договорів в області обмеження і скорочення озброєнь; стимулювання ескалації збройних конфліктів у регіоні.

Таким чином спектр загроз національній безпеці України у воєнній сфері досить широкий. При цьому *першочергового* реагування з боку вищого політичного та воєнного керівництва держави потребують загрози, які пов'язані з: посяганням на державний суверенітет та територіальну цілісність; нарощуванням поблизу кордонів України угруповань військ

та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося в регіоні; воєнно-політична нестабільність та конфлікти в сусідніх країнах; будь-яке зростання ймовірності застосування ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження в регіоні й передусім проти України; недопустиме зниження рівня боєздатності Збройних Сил України; створення незаконних збройних формувань в Україні.

Вказані загрози в сукупності генерують найбільшу небезпеку для реалізації життєво важливих національних інтересів України. За умови відсутності ефективних механізмів їх прогнозування, попередження, локалізації та нейтралізації вони можуть мати досить тривалий та комплексний характер. Це зумовлено ускладненням процесу збройного протиборства та його залежністю від викликів та загроз національним інтересам в інших сферах життєдіяльності держави. Крім того, загрози національним інтересам у воєнній сфері можуть досить швидко змінювати географічний напрямок, об'єкти, на які вони направлені, а також структуру та інтенсивність залежно від зниження рівня національного оборонного потенціалу, активізації сепаратизму та міжнародного тероризму, зростання релігійного екстремізму та внутрішньополітичної дестабілізації, порушення регіональної стабільності та інших чинників.

Найбільш ймовірними шляхами реалізації загрози застосування воєнної сили проти України може бути: втягнення її у воєнний конфлікт між іншими державами; пряма збройна агресія; прикордонний збройний конфлікт; переростання внутрішньої політичної нестабільності у внутрішній збройний конфлікт, у тому числі за рахунок зовнішнього стимулювання.

З огляду на викладене вище Україна має розглядати наміри та дії інших держав як такі, що створюють передумови виникнення реального воєнного конфлікту якщо, зокрема, мають місце такі чинники: висування ультимативних вимог, виконання яких може призвести до порушення територіальної цілісності та суверенітету України; припинення дипломатичних зносин з Україною; дозвіл іншої держави на використання

власної території третьою державою для підготовки та здійснення агресії проти України; економічна або інформаційна блокада України; проведення акцій, які порушують безпеку функціонування об'єктів ядерної, хімічної промисловості, об'єктів збереження озброєння, військової техніки, боєприпасів та інших потенційно небезпечних об'єктів; явна демонстрація воєнної сили проти України; фінансування незаконних воєнізованих формувань на території України чи постачання їм зброї, боєприпасів, вибухових речовин або військової техніки; проведення загальної або часткової мобілізації, розгортання військових формувань поблизу кордонів України; залишення, без погодження з Україною, пунктів постійної дислокації підрозділами збройних сил іншої держави, які перебувають на території України згідно укладених з Україною міжнародних договорів та оголошення про наміри застосування цих підрозділів проти третьої держави (групи держав).

Таким чином сучасні виклики та загрози воєнній безпеці України динамічно змінюються під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників та зумовлюють об'єктивну необхідність зміцнення бойової готовності та боєздатності Збройних Сил України, а також активізації участі України в системах колективної безпеки.

Можливості України щодо забезпечення воєнної безпеки. У 1991 році Україні дісталася від Радянської армії значна спадщина, зокрема, більшість бойових військових частин та з'єднань були укомплектовані сучасним на той час озброєнням, проте впродовж практично всіх років незалежності боєздатність та бойовий потенціал Збройних Сил України знижувався, а особовий склад скорочувався. Висновки переважної частини фахівців та експертів про критичний стан озброєння та військової техніки, низький рівень забезпечення та підготовки Збройних Сил України, що ставило під загрозу можливість виконання ними завдань щодо оборони держави, на жаль, не були почуті. Це, зокрема, підтвердила участь Збройних Сил в АТО в Луганській та Донецькій областях у 2014-2015 р.р. Крім того,

соціальна захищеність, яка була одним з визначальних мотивів обрання професії військового, матеріально забезпечується не в повній мірі, тому служба в армії втрачає привабливість, зменшується престиж військової професії, що відбивається на ставленні військовослужбовців до виконання своїх обов'язків.

Критичним є й стан вітчизняного ОПК, який довгий час працював головним чином завдяки замовленням інших країн, а його взаємозв'язок з національним військом поки що знаходиться на низькому рівні.

Неефективне використання резервів матеріально-технічних ресурсів призвело до різкого зменшення стратегічних запасів.

Вказані чинники головним чином зумовлені неналежним фінансуванням потреб оборони держави, передусім щодо оснащення Збройних Сил України сучасним озброєнням та бойовою технікою, оскільки за показниками витрат на переозброєння національної армії Україна традиційно займає одне з останніх місць у Європі.

Є всі підстави стверджувати, що боєготовність та боєздатність військових частин, передусім зумовлена незадовільним фінансуванням потреб оборони практично впродовж усіх років незалежності України і, як наслідок - низьким матеріально-технічним оснащенням військ. Це означає, що забезпечення належного фінансування потреб оборони має стати визначальним пріоритетом політики НБ *на довгострокову перспективу*. Разом з тим, важливими чинниками щодо підвищення можливостей щодо забезпечення воєнної безпеки України є: активізація участі у розбудові сучасних систем колективної безпеки, та інформаційного обміну на міждержавному рівні щодо роз'яснення політики України у воєнній сфері; активна участь у міжнародних миротворчих операціях, а також у міжнародних політичних, економічних та інших організаціях, відповідно до норм міжнародного права та законодавства України; виконання міжнародних договорів і угод, передусім у сфері скорочення озброєнь; подолання

надмірного майнового розшарування в суспільстві, а також дотримання прав етнічних та релігійних меншин.

Крім того, у разі необхідності, для стримування потенційного агресора Україна може: активізувати дії в міжнародному інформаційному просторі; звертатись до Ради безпеки ООН, інших міжнародних організацій, впливових держав з проханням задіяти всі можливі невоєнні інструменти для припинення розвитку кризової ситуації та її деескалації; ввести правовий режим воєнного (надзвичайного) стану у відповідності до чинного законодавства.

Починаючи з 2015 року Україна відмовилася від політики позаблоковості та задекларувала свій намір набути членства в НАТО, що, як додаткову можливість забезпечення воєнної безпеки, не виключає її активної участі в розбудові європейської системи колективної безпеки, воєнно-політичного, військового та військово-технічного співробітництва з іншими державами на взаємовигідних умовах. В цілому ж, при вирішенні міждержавних суперечностей, Україна надає перевагу політичним, економічним та іншим інструментам, непов'язаним із застосуванням воєнної сили.

15.2.3. Пріоритети державної політики України щодо забезпечення воєнної безпеки

Воєнна безпека досягається шляхом проведення відповідної воєнної політики держави, яка опирається передусім на можливості національних збройних сил та військово-промислового комплексу. Стратегічна мета воєнної політики України – запобігання воєнним конфліктам або їх урегулювання на основі прийнятних компромісів. Разом з тим, воєнна сила продовжує залишатися одним із елементів могутності будь-якої країни, а воєнна безпека є інтегральним результатом, який відображає розв'язання

багатоаспектної проблеми забезпечення збройного захисту національних інтересів та їх просування за межами держави.

Варто зазначити, що воєнна сфера найбільше відчуває на собі вплив результатів економічної та зовнішньої політики держави, а процеси трансформації, якими охоплені всі сфери життєдіяльності українського суспільства та держави, значною мірою визначає «тотальна» лібералізація. В Україні стан лібералізації воєнної сфери пов'язаний перш за все з правами політичних партій (рухів, блоків тощо) брати участь у формуванні засад внутрішньої та зовнішньої політики держави. Наприклад, створення Збройних Сил відповідно до правових засад громадянського суспільства та побудова нових цивільно-військових відносин відобразилися в програмах практично усіх політичних партій України. Спостерігається єдність ліберальних підходів й стосовно розв'язання інших армійських проблем, починаючи від необхідності переходу на професійну армію й закінчуючи необхідністю посилення механізмів парламентською контролю над виконанням програм реформування (розвитку) Збройних Сил.

Таким чином, лібералізація воєнної сфери та воєнної політики України набула стійкої тенденції та є головним лейтмотивом у діяльності держави й політичних партій щодо формування цивільно-військових відносин у країні. При цьому вітчизняна політична система сьогодні характеризується досить конфліктною взаємодією представників трьох типів ціннісних орієнтацій, а саме: радянської епохи, суто національних цінностей та цінностей, що імплементовані західною цивілізацією. Наслідком вказаної взаємодії є розрізненість, фрагментарність, різноспрямованість взаємодії політичних суб'єктів при розробці та реалізації національної воєнної політики. Вона належним чином не поляризується загальносуспільною позицією щодо суті, ступеня важливості та можливих підходів по забезпеченню воєнної безпеки.

З іншого боку, за роки незалежності в Україні було прийнято низку керівних документів з питань забезпечення воєнної безпеки, які доповнюють та розвивають один одного, визначають напрями воєнної політика в руслі

яких здійснюється воєнне будівництво. Серед цих документів принципове місце належить Воєнній доктрині, яка згідно законодавства затверджується Президентом України ⁷¹ та значною мірою формує основу для підготовки та прийняття воєнно-політичних і воєнно-стратегічних рішень, розробки стратегій і програм у воєнній сфері. Правовою основою доктрини є Конституція України, закони, інші нормативно-правові акти, зокрема, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Воєнна доктрина України має оборонний характер. Це означає, що Україна не вважає жодну державу своїм воєнним противником, проте вона вважатиме потенційним воєнним противником будь-яку державу (групу держав), практичні дії чи недружня політика яких буде мати чіткі ознаки загрози застосування воєнної сили проти України, тобто загрожуватиме її воєнній безпеці.

Аналіз основних положень Воєнної доктрини, Стратегії національної безпеки, інших керівних документів з питань забезпечення воєнної безпеки дозволяють сформулювати головну мету підготовки держави до збройного захисту національних інтересів та пріоритети державної політики щодо забезпечення воєнної безпеки.

Головною метою підготовки держави до збройного захисту національних інтересів є досягнення такого рівня обороноздатності, який буде достатнім для стримування інших держав від застосування воєнної сили проти України, а в разі виникнення воєнного конфлікту – достатнього для оперативного переходу держави з мирного на воєнний стан, відсічі збройної агресії, локалізації (нейтралізації) збройного конфлікту, належної організації територіальної оборони і цивільного захисту України.

Пріоритетами державної політики щодо забезпечення воєнної безпеки України на довгострокову перспективу є:

⁷¹ Перша Воєнна доктрина України була затверджена Верховною Радою України 19 жовтня 1993 року.

постійне уточнення (обґрунтування) концептуальних та організаційно-правових засад воєнної політики, зокрема, Воєнної доктрини, інших керівних документів з питань забезпечення воєнної безпеки;

активна участь у формуванні системи глобальних, регіональних та внутрішньодержавних військово-політичних стосунків, пов'язаних із забезпеченням воєнної безпеки України;

своєчасне виявлення, попередження, оцінка та прогнозування розвитку загроз національним інтересам України у воєнній сфері в межах та у контексті створення ефективної системи стратегічного планування підготовки держави до відсічі збройної агресії, локалізації (нейтралізації) збройного конфлікту, територіальної оборони і цивільного захисту населення, як складової загальнодержавної системи стратегічного планування та прогнозування у сфері національної безпеки;

структурно-функціональне удосконалення елементів системи політичного керівництва сектором безпеки, зокрема, тих, що відповідають за опрацювання пропозицій щодо уточнення ролі та функцій Збройних Сил України, інших військових структур, за приведення їхнього статусу, складу і структури у відповідність до штатного призначення, а також за координацію і контроль заходів щодо реформування у воєнній сфері;

забезпечення відповідності завдань та кількісно-якісних параметрів Збройних Сил України, інших військових формувань, на які покладаються завдання щодо збройного захисту національних інтересів, напруженості та характеру розвитку воєнно-політичної обстановки у контексті загрози застосування воєнної сили;

підтримання на належному рівні боєздатності, мобілізаційної, бойової готовності Збройних Сил України, інших військових формувань до оборони держави та підвищення якості забезпечення їх повсякденної життєдіяльності;

формування, з урахуванням характерних рис сучасних воєнних конфліктів, необхідних обсягів недоторканих та мобілізаційних запасів, які

потрібні для забезпечення діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань та функціонування економіки в особливий період;

удосконалення системи комплектування Збройних Сил України та системи підготовки офіцерського й сержантського корпусу;

підвищення ефективності системи військово-патріотичного виховання громадян України та підготовка молоді до служби в Збройних Силах України, забезпечення престижу військової служби;

оснащення Збройних Сил України та інших військових формувань сучасними системами озброєння, військової та спеціальної техніки, вдосконалення систем їх експлуатації та ремонту завдяки відновленню на основі впровадження новітніх технологій потенціалу національного оборонно-промислового комплексу та належного фінансування вказаних заходів;

удосконалення систем територіальної оборони, охорони державного кордону та цивільного захисту України;

адаптація міжнародних договорів (угод), що були прийняті з питань обмеження чисельності збройних сил і звичайних озброєнь у Європі у контексті більш повного врахування сучасних реалій трансформації геополітичного простору та реалізації життєво важливих національних інтересів України.

Особливо важливими є завдання, які пов'язані з реформуванням Збройних Сил та інших військових формувань, що залучаються до виконання завдань оборони країни, де головну увагу необхідно зосередити на приведенні їх складу та структури у відповідність з наявними та прогнозованими загрозами воєнній безпеці, економічними та науково-технічними можливостями держави. При цьому, незважаючи політичні рішення щодо доцільності вступу України до НАТО, скоріш-всього її Збройні Сили за структурою, призначенням, озброєнням ще довгий час будуть не схожими на збройні сили країн-членів НАТО, оскільки геостратегічне положення, економічна система, фінансові можливості,

традиції, поліетнічність, поліконфесійність, інші специфічні чинники впливають на обриси та характеристики національних Збройних Сил. З огляду на сказане, першочерговими заходами щодо реформування Збройних Сил України є: подальше формування сил стримування та сил швидкого розгортання; досягнення збалансованості видів Збройних Сил; удосконалення військової інфраструктури та системи планування; забезпечення координації та комплексного використання усіх військових формувань для оборони держави.

Важливою передумовою підвищення бойової та мобілізаційної готовності Збройних Сил України є також: уточнення структури та функцій органів військового управління; підвищення рівня професіоналізму та відповідальності в усіх управлінських ланках; створення єдиної для Збройних Сил та інших військових формувань системи замовлень озброєння і військової техніки, розробки уніфікованих систем технічного, тилового та мобілізаційного розгортання; системні перетворення щодо інформаційно-ідеологічного та морально-психологічного супроводження військового будівництва, які пов'язані з формуванням «оборонної» свідомості суспільства, організацією військово-патріотичного виховання молоді.

Крім того успішне виконання завдань щодо забезпечення воєнної безпеки значною мірою залежить від якості **системи демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки, що зумовлює необхідність її** постійного вдосконалення.

Пріоритети державної політики щодо забезпечення воєнної безпеки України визначають мету та пріоритети складових вказаної політики, а саме: **воєнно-економічної, військово-промислової та військово-технічної** політики держави.

Метою воєнно-економічної політики є задоволення потреб Збройних Сил України та інших суб'єктів національної безпеки фінансовими та матеріальними ресурсами, а її пріоритетами є:

оптимізація витрат оборонних ресурсів, посилення контролю за їх використанням, належне ресурсне забезпечення програм реформування та розвитку Збройних Сил України, інших військових формувань;

вдосконалення мобілізаційної підготовки економіки, створення державного матеріального резерву та резервних фондів грошових коштів;

забезпечення раціонального балансу в межах державного оборонного замовлення між модернізацією, ремонтом та закупівлею озброєння, військової та спеціальної техніки, розширення міжнародного співробітництва у воєнно-економічній сфері та надання пріоритету вітчизняному виробнику;

утилізація надлишкових та непридатних для використання за призначенням зразків озброєння, військової техніки та боєприпасів;

забезпечення соціального та правового захисту військовослужбовців і членів їх сімей, працівників Збройних Сил України та інших військових формувань.

При цьому принципово важливою умовою реалізації вказаних пріоритетів є забезпечення бюджетного фінансування сектору безпеки як цілісної системи в обсягах, достатніх для його реформування і розвитку. Крім того успішна реалізація воєнно-економічної політики тісно пов'язана з пріоритетами військово-промислової політики, головною метою якої є забезпечення належного розвитку ОПК, технічного оснащення Збройних Сил України та інших військових формувань, досягнення якої, зокрема, передбачає:

оптимальне поєднання механізмів державного управління з ринковими механізмами при стимулюванні розвитку технологій подвійного використання та забезпеченні балансу між кооперативними зв'язками підприємств ОПК та державним оборонним замовленням при одночасному збереженні державного контролю над виробництвами, які є критичними для підготовки держави до збройного захисту національних інтересів;

розвиток наукового і виробничого потенціалу ОПК, удосконалення системи його мобілізаційного розгортання;

просування на зовнішніх ринках з додержанням вимог міжнародного права вітчизняного озброєння, військової та спеціальної техніки, спрямування й ефективне використання частини отриманих коштів на розробку, закупівлю, модернізацію і ремонт озброєння, військової та спеціальної техніки Збройних Сил України, інших військових формувань.

Принципово важливе місце в підготовці держави до збройного захисту національних інтересів належить і військово-технічній політиці, яка одночасно є складовою національної промислової політики. Головною метою військово-технічної політики, яка безпосередньо пов'язана з формуванням і виконанням державного оборонного замовлення на озброєння і військову техніку, є розробка та модернізація озброєння, військової та спеціальної техніки, оснащення ними збройних сил та інших військових формувань.

Оскільки сучасні зразки озброєння, військової, спеціальної техніки концентрують здобутки наукоємних технологій та визначають попит на високі технології, то військово-технічна політика повинна бути максимально зорієнтована на ефективне використання досягнень у галузі інформатики. На жаль, Україна маючи відносно сучасні засоби вогневого ураження критично відстає у засобах їхнього інформаційного забезпечення, що призводить до збільшення витрат боєприпасів, надмірно навантажує систему забезпечення.

Таким чином, належне обґрунтуванням та безумовне виконання державного оборонного замовлення на озброєння і військову техніку має принципове значення для подальшої долі країни. Крім того, це майже єдина можливість зберегти високі технології, які сьогодні сконцентровані в оборонно-промисловому комплексі.

З огляду на викладене вище, пріоритетами військово-технічної політики є: стандартизація та уніфікація озброєння, військової, спеціальної техніки Збройних Сил України та інших військових формувань; забезпечення виконання державних цільових програм розвитку озброєння та військової

техніки у визначених обсягах та в установлені терміни і на цій основі оснащення військ (сил) високотехнологічним озброєнням, військовою та спеціальною технікою, зокрема, автоматизованими системами управління і цифрового зв'язку, високоточними боєприпасами, бойовими літаками та гелікоптерами, засобами протиповітряної оборони, ракетними комплексами; підтримання технічної придатності наявних зразків (комплексів, систем) озброєння, військової, спеціальної техніки та їх модернізація.

Варто зазначити, що у процесі підготовки держави до збройного захисту національних інтересів та реалізації зазначених пріоритетів воєнно-економічної, військово-промислової та військово-технічної складових державної політики щодо забезпечення воєнної безпеки, необхідно дотримуватися певних принципів, зокрема:

оборонної достатності (передбачає всебічне задоволення потреб підготовки держави до оборони, що визначаються поточним і прогностичним характером воєнно-політичної обстановки, з урахуванням економічних можливостей держави і пріоритету прогресивного соціально-економічного розвитку України);

високої готовності (передбачає у разі необхідності ефективне переведення держави з мирного на воєнний стан);

системності планування (передбачає централізоване керівництво та наявність цілісної системи стратегій, доктрин, програм, планів, які забезпечують всебічну підготовку держави до збройного захисту національних інтересів).

Окреме місце серед пріоритетів державної політики щодо забезпечення воєнної безпеки належить плануванню та виконанню заходів, спрямованих на **створення сприятливих зовнішніх умов для безпеки держави, серед яких зокрема:** активізація дій України щодо зміцнення систем колективної безпеки, передусім її активна участь у безпекових програмах та розвитку взаємовигідних відносин з міжнародними структурами безпеки ООН, ЄС, ОБСЄ, НАТО; завершення правового оформлення (делімітації та демаркації)

державного кордону України; розвиток взаємовигідних та добросусідських відносин з іншими країнами; підтримка міжнародного миру шляхом подальшої участі у міжнародній миротворчій діяльності, багатосторонніх заходах з протидії розповсюдженню зброї масового ураження, тероризму, транснаціональній організованій злочинності, торгівлі людьми, незаконному обігу наркотиків та іншим викликам міжнародній безпеці.

15.3. Розробка Стратегії національної безпеки

15.3.1. Підходи щодо розробки стратегії національної безпеки

Головним завданням Стратегії НБ є деталізація концептуального рівня основ зовнішньої та внутрішньої політики держави, на якому визначаються національні інтереси, ймовірні загрози щодо їх реалізації, головна мета, цілі та завдання СЗНБ, тобто вона є своєрідним інструментом державної влади, за допомогою якого політичні рішення, які знайшли своє відображення у законах, концепціях та інших керівних документах з питань забезпечення національної безпеки, трансформуються у відповідні програми, проекти, плани, бюджети тощо. З огляду на сказане, законодавством багатьох країн передбачається обов'язкова розробка Стратегії національної безпеки або аналогічного за своїм змістом документа.

Традиційно на Заході розробка Стратегій НБ передбачає організацію процесу стратегічного мислення, орієнтованого на пошук оптимального варіанта плану дій у трикутнику “Цілі”, “Засоби”, “Способи”, спрямованого на на **протидію** реальним чи потенційним загрозам національним інтересам (цілям). Вказаний план дій має охоплювати **всі** питання **практичної** діяльності органів державної влади щодо забезпечення безпеки в політичній, економічній та інших сферах життєдіяльності суспільства та держави і, як правило, передбачає обґрунтування умов, за яких можливим є використання державою *сили* (політичної, економічної, військової тощо) для здійснення

впливу, підтримки, контролю чи *прямого примусу* у контексті забезпечення реалізації національних інтересів (досягнення національних цілей)

З огляду на сказане, пошук оптимального варіанта Стратегії НБ передбачає системний аналіз та обґрунтування умов, *за яких і яким чином* та чи інша комбінація інструментів державної влади: військових, економічних, політичних та інформаційних може бути використана, як вказана сила. Тому пошук можливих варіантів стратегії НБ можна розглядати як мистецтво створення та використання можливостей держави для досягнення національних цілей в мирний і воєнний час, тобто, в кінцевому підсумку, вона має відображати *концентрацію* зусиль держави, спрямованих на протидію реальним загрозам реалізації національних інтересів.

Варто зазначити, що в сучасних умовах пошук оптимального варіанта Стратегії національної безпеки значно ускладнився.

По-перше, руйнування біполярної системи, яка раніше формувала архітектуру та динаміку міжнародних відносин, трансформувало проблему прийняття *будь-яких* рішень з питань забезпечення національної безпеки із двомірної в багатомірну задачу. Умовно кажучи, раніше пошук оптимальної стратегії можна було здійснювати у плоскій системі координат, проте сьогодні розв'язання цієї проблеми пов'язане з вирішенням низки завдань у багатовимірному просторі, де активно діють відносно самостійні суб'єктів міжнародних відносин, які раніше були скоординовані біполярною системою.

Очевидно, що структурно-функціональна простота біполярної системи об'єктивно сприяла більшому ступеню надійності та прогнозованості результатів аналізу міжнародної та національної безпеки, а за її відсутності, визначення національних цілей та розробка ефективних стратегій, спрямованих на їх досягнення, перетворилося у більш складну проблему, яка, як правило, породжує гострі дебати про найбільш ефективну аналітичну основу розробки стратегії, оскільки її розробники мають мати чітку позицію

щодо спрямування майбутньої стратегії. Іншими словами, у них має бути визначеність щодо концептуального підходу, який покладається в основу політики НБ (реалізм, конструктивізм, лібералізм тощо), зокрема, йдеться про те, якою має бути участь держави у міжнародних справах: активна, відносно активна чи держава має зосередитись виключно на внутрішніх проблемах та основні пріоритети внутрішньополітичного розвитку.

По-друге, активізація глобалізаційних процесів по новому висвітлила проблеми стратегічного порядку, зумовлені різним рівнем політичного та економічного розвитку країн та змінами у всіх сферах життєдіяльності суспільства, в основі яких кардинальна переоцінка ціннісних орієнтацій, що породжує глибинні суперечності політичного та соціально-економічного розвитку, які генерують загрози стабільності в суспільстві.

З одного боку, має місце загострення несумісних між собою цінностей. Так, пара цінностей “свобода і рівність”, трансформуються в дилему: “відкрите” чи “закрите” суспільство. Остання, в свою чергу, може бути сформульована наступним чином: або за абсолютну цінність вважати пріоритет прав і свобод людини, як передумову прогресивного розвитку, а отже і безпеки, сприймаючи світ, де є *дуже* багаті і *дуже* бідні, як об’єктивну необхідність. Або ж найвищою цінністю визнати “рівність” і, використовуючи державні механізми, “поділити все по справедливості”, проте у такому разі неминучим є обмеження прав і свободи *будь-якого* індивіду *у всіх* сферах суспільного життя. З іншого боку, має місце інша, проблема – необхідність переоцінки ролі держави у сучасному світі крізь призму її можливостей та механізмів по забезпеченню стійкого і безпечного суспільного розвитку.

По-третє, у глобальному масштабі активізувалася низка так званих не “традиційних” загроз міжнародній стабільності та національній безпеці.

Указані чинники мають бути враховані при розробці Стратегії НБ, особливо при визначені стратегічних цілей, доцільність досягнення яких, як правило, ґрунтується на “інтуїції” розробників та аналізі чинників, взаємодія

яких, на їх думку, визначає рівень національної безпеки. Йдеться, зокрема, про: основні положення керівних документах з питань забезпечення міжнародної та національної безпеки (принципи, пріоритети тощо); можливості збройних сил та інших складових сектору безпеки; загрози міжнародній та національній безпеці; сукупність національних інтересів (цілей, задач); ресурси, що можуть бути виділені для забезпечення національної безпеки, умови та можливі способи їх використання. Очевидно, що вказані чинники за своєю природою є змінними, тому зміна будь-якої з них майже стовідсотково призводить до порушення балансу між ними, який розробниками Стратегії НБ розглядається як оптимальний і, таким чином, об'єктивно буде зумовлювати уточнення (зміни) інших змінних. Варто підкреслити, підходи, які ґрунтуються на “інтуїції”, передбачають визначення пріоритетності національних інтересів без врахування впливу наслідків реалізації стратегії, яка вбачається оптимальною.

Безумовно, комплексний аналіз перерахованих вище чинників є необхідним, проте він більшою мірою передбачає опис проблеми забезпечення національної безпеки *у статисті*, ніж дослідження *прогнозу динаміки* розвитку та *взаємозв'язку* цих чинників у контексті визначення можливих шляхів реалізації національних інтересів, тобто вказані підходи є статично-описові. Певною мірою статично-описові підходи вони можуть бути використанні при розробці документів концептуального рівня із-за довгострокового характеру їх дії, але покладатися на них при розробці доктринальних документів, наприклад, Воєнної доктрини чи Стратегії національної безпеки не варто. Все що можуть статично-описові підходи - вказати загальний напрямок аналізу проблеми забезпечення національної безпеки та розробки відповідних концепцій, доктрин та стратегій, але чіткої відповіді на питання, як визначати національні цілі та як побудувати їх ієрархію, ці підходи не дають. Внаслідок цього використання статично-описових підходів при розробці Стратегії НБ приводить до ситуації, коли стратегія визначає кінцеві цілі, а не навпаки, як це має бути при

стратегічному плануванні, коли поставлені цілі, мають визначати ту чи іншу стратегію їх досягнення, тобто засобів та способів щодо їхнього досягнення.

Певною мірою модернізацією статично-описового підходу, є підхід, коли при розробці Стратегії НБ головна увага приділяється одній із змінних, яка, з тих чи інших причин, розглядається у якості детермінанти. Наприклад, при плануванні структури та чисельності збройних сил такою змінною (фактором) можуть бути сучасні технології, наявні ресурси або загрози національним інтересам. У даному випадку, суть оптимальної Стратегії НБ полягає, відповідно, у використанні переваг технологій, більш ефективному використанні ресурсів, або у зниженні рівня загроз.

Дійсно, новітні розробки систем озброєнь, бойової, спеціальної техніки та можливості щодо їх реалізації, зумовлюють прихильників *технологічної* детермінанти розробляти стратегію НБ щодо структури збройних сил таким чином, щоб скористатися перевагами, які надають ці системи над імовірними супротивниками.

Прихильники підходу, орієнтованого на використання *ресурсної* детермінанти, при розробці вказаної Стратегії, будуть відстоювати необхідність перегляду принципів застосування збройних сил та уточнення їх завдань, що, як правило, передбачає переорієнтацію спрямованості їх розвитку, оснащення та структури. Зокрема, це може бути прийняття політичного рішення щодо надання права збройним силам наносити превентивні удари, розширення (звуження) географічних масштабів їх застосування, перегляд їх головних завдань в контексті інтегрального вектора імовірних загроз у воєнній сфері тощо. У кінцевому підсумку, прихильники орієнтації на ресурси будуть відстоювати заміну стратегії, яка передбачає розвиток збройних сил, здатних вести широкомасштабну війну, а отже і проводити стратегічні операції, на варіант стратегії, за якого мова буде йти про інші спроможності та завдання збройних сил. Наприклад, розробники стратегії будуть стверджувати, що з огляду на наявні ресурси, збройні сили мають бути готові брати участь в одному великомасштабному прикордонному

конфлікті, або у двох, обмежених прикордонних конфліктах. Іншими словами, враховуючи аналіз загроз національним інтересам та наявних ресурсів, розробники стратегії будуть виходити з побоювання, що вказані ресурси не зможуть забезпечити виконання варіанта стратегії, згідно якого збройні сили мають бути здатними вести широкомасштабну війну.

Є всі підстави стверджувати, що саме такий підхід до розробки стратегій НБ, Воєнної доктрини, інших керівних документів з питань забезпечення національної безпеки став майже традиційним в Україні. Так, при розробці державних програм реформування та розвитку ЗС України, спочатку було прийняте рішення щодо відмови від організації, так би мовити “рівномірної кругової оборони” території держави і зосередження основних зусиль на відбитті можливої агресії лише на декількох оперативних напрямках. В подальшому, із-за хронічного недофінансування, мова йшла про забезпечення їх спроможності до участі у воєнному конфлікті прикордонного характеру.

Коли ж акцентується увага на загрозах національним інтересам, може так статися, що інтереси, пріоритетність яких визначена інтуїтивно, стануть функцією тієї чи іншої загрози, що є недопустимим, оскільки виникає ризик надмірної реакції на загрозу із залученням значних ресурсів, неадекватних ступені важливості національного інтересу для забезпечення національної безпеки.

Очевидно, пошук управлінських рішень спрямованих на досягнення національних цілей передбачає передусім належну організацію *процесу* реалізації національних інтересів. З огляду на це, зазначені вище та інші чинники можуть бути лише вихідними передумовами цього процесу, оскільки навіть загрози є функцією національних інтересів - за відсутності останніх не може бути й загроз, тобто спротиву щодо реалізації цих інтересів. Крім того, акцентування уваги на одній із перемінних, тобто розгляд її як головного фактора-детермінанти стратегії, не дає можливості скласти з окремих деталей загальну картину процесу реалізації національних інтересів.

Очевидно також, що за *будь-яких* обставин, тільки відносно статичні національні інтереси є визначальними чинниками (змінними) при розробці керівних документів щодо забезпечення національної безпеки. Наприклад, життєво важливий інтерес залишиться таким, незалежно від наших оцінок загроз, засобів та способів щодо його реалізації, а ступінь (міра) вказаної реалізації зумовлює бажаний рівень національної безпеки, тобто безпеки індивіда, суспільства та держави після виконання обраних рішень. Іншими словами, саме національні інтереси спонукають розробників Стратегії НБ до пошуку оптимальних варіантів управлінських рішень, виконання яких зумовлює бажаний рівень національної безпеки, а не ті чи інші чинники процесу його досягнення. З огляду на це, найбільш логічним в межах підходів, орієнтованих на “інтуїцію” є метод, основою якого є побудова ієрархії національних інтересів й на цій основі пошук засобів та способів їх реалізації.

Позитивним у методі є й те, що він передбачає оцінку національних цінностей, які лежать в основі формування національних інтересів.

При використанні цього методу національні інтереси передусім ідентифікують по *категоріям* (інтереси зумовлені захистом батьківщини, завданнями щодо забезпечення економічного добробуту тощо) та за *рівнями (ступенями) важливості* (див. розд. 2.1). Розподіл інтересів по категоріях та визначення ступеня їх важливості має досить умовний характер, оскільки один і той же інтерес одночасно може мати не тільки відношення до кількох категорій, а й мати різну ступінь важливості у межах вказаних категорій, проте рішення про те, яких саме зусиль держава має докладати щодо реалізації інтересу, в основному залежить від категорії до якої він належить та рівня важливості, який йому надається.

Водночас, варто зазначити, що пошук оптимальної стратегії, який ґрунтується на врахуванні ієрархії національних інтересів, також не дозволяє повною мірою уникнути суб’єктивізму розробників стратегії, оскільки завжди можна висунути ті чи інші аргументи, як на підтримку

запропонованої ієрархії, так і проти неї, що особливо проявляється у кульмінаційні етапи національного розвитку та системи міжнародних відносин. Наприклад, аналіз впливу подій *до, під час і після* закінчення бойових дій в Іраку у 2003 році на ієрархію національних інтересів низки країн (Росії, Німеччини, Франції, Великобританії, Польщі та інших), є хорошою ілюстрацією сказаного.

Серед недоліків цього підходу є й те, що відмова від безумовної реалізації тих чи інших інтересів, які, на думку розробників стратегії, перебувають на нижчих рівнях ієрархії, фактично обмежує потенційну свободу дій держави, спрямованих на забезпечення національної безпеки, оскільки практика містить багато прикладів, коли, так би мовити, “ціна” реалізації рішення про доцільність реалізації інтересу, яке будуть *вимушені* прийняти “завтра”, може бути набагато більшою, ніж якби таке рішення було прийнято “сьогодні”. У даному випадку йдеться про вартість засобів та ризику, що пов’язані з реалізацією інтересу “завтра”.

Крім того, навіть коли є очевидний суспільний і політичний консенсус щодо деякої сукупності національних інтересів, їх ієрархія є *не більше* ніж *передумова* забезпечення національної безпеки, оскільки з ієрархії аж ніяк не випливає, що значення тієї чи іншої цілі, досягнення якої передбачене стратегією та розглядається як умова реалізації національного інтересу, відповідає категорії та рівню важливості інтересу, з якою вказана ціль пов’язується. З огляду на це прихильники підходу щодо пошуку оптимальної стратегії, який ґрунтується на ієрархії національних інтересів, часто пропонують звузити коло змінних. Наприклад, пропонується розглядати тільки два фактори: потенційний збиток національним інтересам та актуальність (значущість) інтересу, проте, як справедливо зазначає американський дослідник Майкл Н.Шмітт, у такому випадку удасться лише визначити пріоритетність цілей на тому чи іншому ієрархічному рівні інтересів, а не між ними.

В цілому ж, характерним для описаних вище підходів щодо розробки оптимальної стратегії НБ є їх інтуїтивність, оскільки вони пропонують ті чи інші висновки, не акцентуючи увагу на структурі та послідовності процесу, який привів до вказаних висновків, тобто спочатку пропонується довіритися інтуїції фахівців щодо передумов, які вони висувають (починаючи від сукупності національних інтересів та закінчуючи загрозами щодо їх реалізації), а потім погодитися з висновками, як наслідком цих передумов. З огляду на це не варто очікувати від “інтуїтивних” підходів принципово більшого, ніж вони можуть дати, якщо розглядати їх крізь призму зниження рівня невизначеності при розробці стратегії НБ.

Разом з тим, заперечувати важливість інтуїції фахівців при стратегічному плануванні було б неправильно, оскільки різноманітність, взаємовплив, взаємозалежність чинників, які впливають на безпеку суспільства та держави, на формування та функціонування системи її забезпечення не дозволяє, зокрема, строго формалізувати процес визначення національних інтересів, загроз щодо їх реалізації, побудови їх ієрархій і, у кінцевому підсумку, розробки стратегії НБ. Із-за складності, суперечливості, недостатньої прогнозованості умов забезпечення національної та міжнародної безпеки, які практично не піддаються достовірному кількісному виміру, мабуть не варто сподіватися на це і у майбутньому.

Звичайно, якщо проблема, яка виникла у контексті забезпечення національної безпеки, відносно проста, то суб'єкти, відповідальні за прийняття управлінських рішень, можуть певною мірою покладатися на досвід та інтуїцію. У такому випадку достовірна інформація, більш-менш формалізовані процедури її опрацювання, практичний досвід та належна професійна підготовка розробників стратегії НБ можуть дати бажаний рівень впевненості в оптимальності прийнятого рішення щодо забезпечення безпеки, тобто дозволяють запропонувати належним чином обґрунтовані заходи, виконання яких дозволить розв'язати проблему, проте тобто

більшість проблем, які постають сьогодні перед СЗНБ, стають все складнішими.

Таким чином, отримати за допомогою “інтуїції” оптимальне рішення, спрямоване на розв’язання тієї чи іншої проблеми щодо забезпечення національної безпеки стає все важче, із-за чого актуальним завданням є розробка підходів, які б дозволяли зменшити вплив невизначеності та суперечливості факторів, які негативно позначаються на адекватності відповідних управлінських рішень. Це завдання доцільно вирішувати у контексті системного аналізу процесу прийняття рішення, у тому числі аналізу динаміки та параметрів розвитку ситуації, а також з використанням описаної у розділі 5.3 моделі інформаційного супроводження процесу розробки та прийняття управлінського рішення щодо забезпечення національної безпеки.

15.3.2. Методологічні основи розробки та оцінки варіантів Стратегії національної безпеки

Планування забезпечення національної безпеки є управлінським процесом у межах якого значну увагу необхідно приділяти різноманітним варіантам розвитку ситуацій, які можуть мати місце при реалізації національних інтересів. При цьому особливої уваги заслуговують можливі кризові ситуації, які призводять до зростання небезпеки для життєдіяльності людини, суспільства та держави із-за високої імовірності насильства, значної невизначеності та суттєвих обмежень у часі щодо прийняття адекватних управлінських рішень. Крім того, їх урегулювання, як правило, пов’язано з найбільшими затратами ресурсів саме у тих випадках, коли вони є наслідком втілення у життя найменш імовірних сценаріїв розвитку ситуації. З огляду на сказане при розробці Стратегії НБ необхідно концентрувати увагу передусім на сутності процесу їх розробки (організації процесу, етапах та завданнях які вирішуються в межах етапів, критеріях, які використовуються при прийнятті

тих чи інших рішень тощо). Очевидно, що чим складнішою є ситуація, тим більше будуть розрізнятися думки з принципових питань у процесі розробки стратегії. Акцентування ж уваги саме на вказаному процесі може слугувати їх зближенню та мінімізувати вплив невизначеності на результати планування.

Процес розробки Стратегії НБ можна представленим у вигляді блоків, де кожний блок є певним завершеним етапом її розробки (рис.15.1).

Рис.15.1. Структура процесу розробки Стратегії національної безпеки

Основне завдання, яке має бути вирішене *на першому етапі* полягає у визначенні (уточнені) цілей стратегії. При цьому варто мати на увазі, що, як свідчить аналіз концепцій та стратегій багатьох країн, більшість із того, що репрезентується як національні інтереси, за своєю суттю можна віднести в одну із трьох категорій (груп): "*безпека*" – інтереси, зумовлені необхідністю забезпечення фізичної безпеки індивіду, суспільства, держави; "*добробут*" – інтереси, зумовлені потребами щодо забезпечення добробуту населення; "*міжнародне співробітництво*" – інтереси, продиктовані необхідністю створення сприятливого зовнішнього середовища для життєдіяльності держави в економічній, політичній та інших сферах.

Наприклад, до інтересів першої категорії ("безпека") можна віднести забезпечення територіальної цілісності та суверенітету держави, прав і свобод людини, передбачених чинним законодавством, а до категорії "добробут" – інтереси, реалізація яких має за мету передусім підвищення якості життя суспільства: економіка, соціальний захист, охорона здоров'я, система освіти, тощо. Серед інтересів категорії "міжнародне співробітництво" можна назвати: потреби в розвитку добросусідських відносинах з іншими країнами; забезпечення доступу на зовнішні ринки та інші. Преважна більшість національних інтересів, які можна віднести до перших двох категорій є відображенням потреб життєдіяльності індивіда, суспільства та держави, спрямованих на збереження (захист) та подальший розвиток матеріальних цінностей (природні ресурси, генофонд нації, географічна територія та ін.) та духовних (культура, мова, наука, тощо) цінностей, в яких вони життєво зацікавлені, оскільки вказані цінності є основою їх буття. Інтереси категорії "міжнародне співробітництво" надають вказаним потребам, так би мовити, зовнішнє спрямування, оскільки відображають тенденції все більшої взаємозалежності світового співтовариства при вирішенні проблем забезпечення безпеки, тобто ці інтереси певною мірою "доповнюють" інтереси першої та другої категорії.

У попередньому розділі зазначалося, що найбільш доцільною є організація процесу розробки Стратегії НБ, яка базується на ієрархії національних інтересів. З огляду на це, в межах кожної категорії інтереси безпеки, добробуту та міжнародного співробітництва необхідно ідентифікувати як такі, що мають високу, середню та низьку ступінь важливості для забезпечення національної безпеки, тобто у даному випадку вказана ступінь є критерієм для визначення пріоритетності тих чи інших інтересів стосовно інших із сукупності, яка розглядаються⁷².

На *другому етапі* по кожній категорії національних інтересів має бути визначені цілі Стратегії НБ, що фактично є відповіддю на питання: *що* необхідно зробити для реалізації того чи іншого національного інтересу з урахуванням умов, які здійснюють вплив на їх формування, загроз їх реалізації та наші можливості, тобто на цьому етапі має бути отримана відповідь на питання, *чого ми можемо досягти, а чого ні*. Саме тому визначення вказаних цілей передбачає їх оцінку крізь призму загроз національним інтересам та можливостей держави. Принциповою умовою успішності вирішення цього завдання є попереднє обґрунтування та прийняття відповідного рішення щодо критеріїв класифікації загроз національним інтересам⁷³.

Очевидно, що країна повинна використати наявні можливості для реалізації своїх національних інтересів та одночасно забезпечити їх адекватність рівню загроз вказаним інтересам. Так, намагання з боку України якомога швидше закінчити демаркацію кордону з Російською Федерацією, являє собою спробу забезпечити відповідність можливостей України рівню загрози порушення її територіальної цілісності, оскільки після завершення демаркації в разі порушення державного кордону з боку Російської

⁷² Нагадаємо, що ступінь важливості інтересів визначається з огляду на оцінки збитку (шкоди) національній безпеці у разі неналежної реалізації того чи іншого інтересу, тобто для визначення ступеня його важливості необхідно відповісти на запитання: “Які будуть наслідки, коли інтерес не буде реалізованим ?” (див. розділ 2.1).

⁷³ Наприклад, загрози національним інтересам (цілям) можна ідентифікувати як: потенційний виклик; реальний виклик; потенційна загроза; реальна загроза; реальна небезпека (див. підрозділ 2.8.1).

Федерації, Україна зможе апелювати до міжнародних структур безпеки щодо порушення норм міжнародного права.

Варто також зазначити, що за відсутності цілі в принципі важко ідентифікувати загрози, оскільки необхідно відповісти на питання “загрози кому або чому?”), проте можна стверджувати, що певною мірою цілі в сфері *інтересів безпеки* продиктовані передусім потенційними чи реальними загрозами життєво важливим національним інтересам, наприклад, державному суверенітету та територіальній цілісності. Цілі, зумовлені *інтересами добробуту*, так би мовити, змішані за характером, тобто можуть бути наслідком наших намагань розширити наші можливості або захистити наявні можливості від потенційних чи реальних загроз. Врешті-решт, інтереси категорії "безпеки" та частина інтересів категорії "добробут" зумовлюють необхідність здійснення комплексу цілеспрямованих та взаємопов'язаних зусиль, які мають максимально можливою мірою забезпечити охорону (захист) держави від зовнішнього та внутрішнього негативного впливу, тобто забезпечення її незалежності в свободі дій *від будь-кого*. Є всі підстави стверджувати, що забезпечення державного суверенітету є квінтесенцією цих зусиль. Інша частина інтересів категорії "добробут" та переважна більшість *інтересів міжнародного співробітництва*, значною мірою пов'язані з набуттям, додаткових можливостей для досягнення бажаного рівня національної безпеки, наприклад, створення більш сприятливих умов доступу на зовнішні ринки, можливості активної співпраці у міжнародних структурах безпеки.

Таким чином, розробниками Стратегії НБ по кожній із трьох категорій інтересів мають бути визначені *всі можливі* цілі, які мають бути досягнуті за час на який розрахована стратегія, для чого має бути прийняте рішення, *що саме*, тобто *які дії* необхідно і є можливим в тих чи інших умовах здійснити державі для реалізації того чи іншого національного інтересу, та *що*, тобто які чинники породжують загрози вказаній реалізації.

Як і у випадку з національними інтересами, має бути визначена пріоритетність цілей та імовірність їх досягнення, що є основним завданням *третього етапу* процесу розробки Стратегії НБ. Цей етап є визначальним, оскільки, як правило, є багато чинників, які можуть суттєво вплинути на остаточне рішення щодо пріоритетності цілей, бажаної інтенсивності їх виконання, необхідних для цього засобів та можливих способів їх використання. Крім того, значення, яке надається тому чи іншому чиннику, як правило, залежить від професійної підготовки, практичного досвіду, ціннісних уподобань, інтуїтивних здібностей фахівців та політиків, які приймають участь у розробці Стратегії НБ. З огляду на це, перш за все необхідно визначити чинники, які найбільш суттєво впливають на наше рішення щодо пріоритетності тих чи інших цілей, тобто чинники, які, у даному випадку, по суті будуть критеріями оцінки пріоритетності. Іншими словами, цілі, які були визначені на другому етапі, необхідно оцінити з використанням тих чи інших критеріїв. Наприклад, такими критеріями можуть бути ті, які запропоновані американським дослідником М. Шміттом, а саме: *інтенсивність, імовірність, актуальність, ступінь реалізації*, які є типовими при оцінці цілей у процесі забезпечення національної безпеки (хоча, звичайно, їх перелік може бути як розширеним, так і звуженим). Врешті-решт, хоча ієрархія інтересів й відіграє ключову роль при розробці Стратегії НБ, необхідно розставити цілі по пріоритетах, оскільки вказана ієрархія усього лише *змінна* величина при розробці стратегії. Крім того, необхідно уникнути повторення помилок, які могли бути допущені на попередніх етапах цього процесу.

Критерій – “інтенсивність” відображає енергійність з якою держава прагне відстоювати той чи інший інтерес, тобто відображає наполегливість з якою держава прагне відстоювати той чи інший інтерес. Вибір енергійності в якості змінної є визнанням доцільності класифікації інтересів на категорії по ступеню їх важливості. Так, в умовах складних міжнародних стосунків, замість спроб реалізації інтересів, які зумовлені необхідністю розвитку

міжнародного співробітництва, ми можемо віддати перевагу зусиллям щодо реалізації інтересів, які віднесені до категорій безпеки, оскільки невизначеність в області безпеки породжує більш вагомні ризики, ніж невизначеність у сфері міжнародного співробітництва.

Другий критерій – “ймовірність”, є визнанням факту, що найбільш ефективна політика НБ буде полягати в підготовці до найбільш ймовірного розвитку ситуації. Експерти та аналітики, як правило, завжди будуть давати різні оцінки ймовірності переростання потенційної загрози у реальну загрозу, проте акцентування уваги на процесі розробки Стратегії НБ дозволяє зменшити для її розробників ризик прийняття неадекватного рішення або втрату тієї чи іншої можливості щодо забезпечення національної безпеки. Оскільки цей критерій відображає зміни умов середовища формування та реалізації національних цілей, не може бути обмеженим часовими межами, то вказана “ймовірність”, як і “інтенсивність”, змінною величиною. При цьому важливо проаналізувати ймовірності безпосередніх та довгострокових можливостей і загроз та враховувати ймовірність створення в державі *додаткових* можливостей за допомогою наявних у розпорядженні СЗНБ можливостей. Наприклад, з погляду ймовірного збитку зброя масового ураження не стала більш небезпечною, ніж у минулому, проте необхідно враховувати, що сьогодні інформація щодо виготовлення її компонентів стала більш доступна, тобто складніше стало забезпечити контроль за її виготовленням. Крім того, деякі держави продемонстрували досить очевидні прагнення щодо розробки та застосування вказаної зброї, а терористи навіть успішно здійснили акції з її використанням на території США, Японії та Великобританії. Ці фактори свідчать про зростання ймовірності застосування зброї масового ураження і, таким чином, підвищують значення цієї загрози.

Критерій “актуальність” дозволяє розробникам Стратегії НБ проаналізувати можливості та загрози крізь призму їх короткостроковості чи довгостроковості, тобто оцінити можливості та загрози у контексті динаміки їх розвитку. Використання критерію ускладнює розробку стратегії, оскільки

часто змушує пожертвувати довгостроковими інтересами на користь короткострокових, які гарантують досягнення в тих чи інших умовах бажаного результату, або навпаки, тобто вказана змінна – безальтернативна. Крім того, часто оцінка можливостей чи загроз під кутом зору їх актуальності мало впливає на пріоритетність цілі, оскільки для розробників Стратегії НБ значення інших критеріїв може бути істотно більшим. Наприклад, можливості можуть бути безпосередніми та досить очевидними, але мало впливати на реалізацію інтересів, а рівень загрози може бути високим, але віддаленому майбутнього, із-за чого розробники Стратегії НБ можуть знехтувати загрозою, як не актуальною. Очевидно, що завжди існують віддалені цілі, яким надається високий пріоритет, і короткострокові цілі, що мають менший пріоритет, проте, чим більш віддалені за часом прогнози ми складаємо, тим більш невизначеними вони стають, а отже все менш успішними будуть спроби досягнення цілей, які визначені на основі цих прогнозів. Іншими словами, можна відмовитися від досягнення короткострокових цілей, але згодом з'ясувати, що і реалізація довгострокових можливостей нездійсненна в силу причин, які неможливо було передбачити заздалегідь. Аналогічна дилема виникає із загрозами. Можна не приймати рішення щодо усунення безпосередньої загрози, а віддати перевагу майбутній загрозі, як більш пріоритетній. Але згодом з'ясується, що майбутні загрози виявилися ілюзорними, а от не усунення безпосередньої загрози, призвело до значних негативних наслідків.

Варто зазначити, що критерії "інтенсивність", "імовірність" та "актуальність" необхідно використовувати при оцінці як цілей, зумовлених необхідністю охорони (захисту) свободи дій держави від будь-кого, тобто цілей, зумовлених інтересами, які віднесені до категорій безпеки та добробуту, так і цілей, які мають за мету здобуття додаткової свободи дій для досягнення бажаного стану (рівня національної безпеки).

Четвертий критерій *“ступінь реалізації інтересу”* використовується для оцінки цілей, зумовлених необхідністю забезпечення можливостей

держави, необхідних для реалізації національних інтересів, тобто є оцінкою, яка показує в якій мірі досягнення цілей по забезпеченню можливостей може сприяти реалізації якого-небудь інтересу,

Крім того, для оцінки цілей, зумовлених загрозами національним інтересам, набір критеріїв доцільно доповнити критерієм "*ступінь збитку для інтересу*", який є оцінкою ступеня збитку (шкоди) для інтересів у разі неадекватної реакції на вказані загрози, тобто вказаний критерій дозволяє зробити висновок: в якій мірі ігнорування цілей по попередженню загрози може перешкодити реалізації цього інтересу. Використання цього критерію зумовлює необхідність максимального використання, так званої "інформованої" інтуїції, оскільки саме у цьому випадку при оцінці цілей ми зіштовхуємося з найбільшою невизначеністю. Наприклад, сьогодні для України пріоритетною є воєнна, економічна чи інформаційна загроза, і в чому та якій мірі це проявляється? Що сьогодні завдає більшої шкоди національній безпеці: зниження рівня боєготовності Збройних Сил, обсягів промислового виробництва чи зростання суспільно-політичної напруженості? Чим більш прозорим та обґрунтованим буде процес аналізу в цілому, тим краще розробники Стратегії НБ зможуть справитися з такого роду невизначеністю, покладаючись не стільки на аналітичні розрахунки, результати соціологічних досліджень, офіційні статистичні дані тощо, а скоріше на можливості щодо мінімізації впливу можливого прорахунку.

Врешті-решт, для розробників Стратегії НБ значення *кожного* критерію для *кожної* цілі буде залежати від умов, у яких передбачається досягнення цілей і в остаточному підсумку цілі, яким було надане те чи інше значення, будуть згруповані та класифіковані.

Основним завданням *четвертого етапу* процесу розробки Стратегії НБ має бути *комплексна стратегічна* оцінка цілей, можливостей і загроз. На цьому етапі необхідно визначитися, *чи варто* домагатися виконання тієї чи іншої цілі, *яким чином* і *які шанси на успіх*. Для цього необхідно установити *мінімально прийнятну ймовірність* досягнення кожної цілі, які

мінімальні можливості для цього є у нас і яким є *максимально прийнятний (допустимий)* рівень загрози щодо недосягнення цілі.

Звичайно, що для забезпечення захисту національних інтересів політичне керівництво держави на офіційному рівні завжди формулює (визначає) своє уявлення, ті чи інші підходи, принципи щодо забезпечення національної безпеки. Зокрема, своє відображення вони знаходять в промовах, виступах, політичних заявах Глави держави, чинному законодавстві з питань забезпечення національної безпеки. Тому при розробці Стратегії НБ завжди є цілі, які визначаються політичними лідерами чи законодавчим органом держави і для яких має плануватися забезпечення ймовірності успіху на рівні 100 відсотків, тобто обрана стратегія за будь-яких умов має приводити до успіху в досягненні вказаних цілей. Аналогічно можна стверджувати щодо цілей, спрямованих на забезпечення можливостей держави та запобігання реальних загроз. Деякі цілі однозначно попадають у цю категорію. Наприклад, такою є ціль щодо забезпечення доступу до зовнішніх ринків (ціль по створенню можливостей), тобто всі варіанти Стратегії НБ повинні забезпечити гарантований успіх у її досягненні. Можна також сперечатися про те, що вступ до ЄС за будь-яку ціну є правильним напрямом наших стратегічних зусиль, проте небагато будуть стверджувати, що цілісна стратегія розширення співробітництва з ЄС, що має, скажімо, 70 відсотків шансів на успіх, є прийнятною.

Значно складніше відповісти на питання, які мінімальні можливості є у нашому розпорядженні для досягнення тих чи інших цілей та яким є максимально прийнятний рівень загроз щодо недосягнення цих цілей.

Основна частина засобів, які є у розпорядженні СЗНБ, є не що інше, як *елементи влади* держави (політичні, економічні, воєнні, інформаційні), а її *інструментами* фактично є різні варіанти політики, що забезпечують ті чи інші можливі *способи* використання засобів (ресурсів). Так, демонстрація сили, загроза її застосування, блокада, комплексні військові навчання тощо є інструментами воєнного елемента влади. Для досягнення цілей Стратегія НБ

має передбачати використання усіх засобів, які є у розпорядженні СЗНБ, тобто використання комбінації усіх засобів елементів влади.

Врешті-решт, комплексна оцінка загроз та можливостей у контексті досягнення (недосягнення) цілей є наріжним каменем розробки Стратегії НБ. Так, при вирішенні завдань, пов'язаних із обороною оцінка можливостей передбачає, зокрема, виявлення бойового складу збройних сил, комплексну оцінку можливостей озброєння (у тому числі того, що перебуває в розробці), резервів, мобілізаційного потенціалу по матеріальних, людських та інших ресурсах, якості системи управління, бойової та оперативної підготовки, оцінку впливу морально-політичного фактору та цілеспрямованості вищого керівництва держави.

Принциповим є й те, що оцінку власних можливостей та можливостей суб'єктів загроз національним цілям необхідно здійснити з урахуванням можливої протидії нашим можливостям з боку суб'єктів загроз чи контр протидії з нашого боку по зменшенню можливостей вказаних суб'єктів, оскільки врахування цієї протидії у процесі стратегічного планування дає зовсім іншу оцінку вказаних можливостей. Очевидно, що у даному випадку не обійтися без інформації, яку надають розвідувальні органи, проте у розвідувальних органів при оцінці *наших* можливостей щодо досягнення визначених цілей та *наших* можливостей щодо протидії суб'єкту загроз, можуть виникати значні труднощі, оскільки розвідка головним чином зорієнтована на виявлення суб'єктів загроз та їх можливостей і, як правило, не володіє інформацією, яка стосується, так би мовити, “внутрішніх” наших можливостей. Такою інформацією володіють інші елементи системи державного управління, зокрема, органи воєнно-стратегічного планування, відповідні структурні підрозділи Міністерства економіки, інші органи державного управління. Іншими словами, при розробці Стратегії НБ виникає проблема належної організації роботи щодо виконання *комплексного* аналізу та моніторингу взаємовпливу можливостей держави та суб'єктів загроз.

На жаль, в Україні не існує державного органу, на який би покладалося завдання щодо комплексного аналізу та моніторингу взаємовпливу можливостей держави та суб'єктів загроз. Відповідні підрозділи Адміністрації Президента України та Апарат РНБО України головним чином здійснюють координацію роботи з підготовки планових та позачергових засідань Ради та виконують поточні завдання (доручення) Президента України щодо тих чи інших питань забезпечення національної безпеки. Національний інститут стратегічних досліджень є науково-дослідною установою, тобто не має владних повноважень та зорієнтований головним чином на підготовку експертно-аналітичних матеріалів (оглядів), у чому легко переконатись, відвідавши сайт вказаного інституту. Разом з тим в інших країнах, зокрема у США, для виконання комплексного аналізу та моніторингу взаємовпливу можливостей держави та суб'єктів загроз, у 1971 році було створено Управління комплексних оцінок, яке підпорядковане міністру оборони. Співробітники Управління накопичують та оцінюють інформацією за власті збройні сили та інших держав і його роль в системі стратегічного управління США надзвичайно велика. Тому створення аналогічного органу в Україні, з наданням йому відповідних повноважень у процесі розробки проектів керівних документів щодо забезпечення національної безпеки, у тому числі Стратегії НБ уявляється доцільною.

Таким чином, в остаточному підсумку питання, якими мінімальними можливостями ми володіємо для досягнення цілі та який максимальний рівень загрози щодо її досягнення може бути для нас прийнятний, є складним питанням, відповідь на яке необхідно шукати в руслі політичного процесу. Політики часто приймають такі рішення, коли заявляють, що досягнення тієї чи іншої цілі є “життєво важливим для безпеки держави”. Коли, наприклад, Президент України заявляє, що інтеграція України до ЄС відповідає нашим життєво важливими інтересами, він тим самим визначає цей поріг і питання полягає лише у тому, **як** розробити стратегію НБ, яка гарантує стовідсоткове досягнення цієї цілі, а передумовою успішного вирішення питання є

комплексна оцінка та моніторинг взаємовпливу можливостей держави та суб'єктів загроз у контексті досягнення вказаної цілі.

Разом з тим, при розробці Стратегії НБ може виникнути невизначеність з тими цілями, стосовно яких у її розробників немає сумніву щодо віднесенню їх до “життєво важливих”, оскільки без їх досягнення вони не уявляють реалізацією того чи іншого “життєво важливого” інтересу, проте як такі вони не визнавалися політиками, тобто вказана ціль не одержала своєчасної та відповідної характеристики в ході політичного процесу або ж не знайшла адекватного відображення у чинному законодавстві. Це є сигнал того, що розробникам Стратегії НБ необхідно ще раз виконати комплексну стратегічну оцінку цілей, можливостей та загроз. Якщо їх оцінки підтвердяться, то суб'єкти національної безпеки, відповідальні за ухвалення рішення про необхідність забезпечення стовідсоткової ймовірності успіху щодо досягнення вказаної цілі, мають запросити оцінку вказаної цілі іншими суб'єктами, оскільки, із-за обмежень в ресурсах, таке рішення вплине на ймовірності виконання інших цілей.

Визначення прийнятних рівнів можливостей і загроз дозволяє уточнити встановлені цілі, але при цьому необхідно мати на увазі наступне.

1. Цілі, які стоять вище умовних рівнів, повинні досягатися зі стовідсотковою ймовірністю успіху, що дозволяє забезпечити рівень можливостей не нижче мінімально прийнятного або нейтралізацію загрози, а ступінь бажаної ймовірності успіху при досягненні цілей, які стоять нижче цих рівнів буде відповідати їх положенню в ієрархії цілей. Разом з тим, варто мати на увазі, що у деяких випадках досягнення цілі буде вважатися непрактичним, а в інших – низька ймовірність успіху буде прийнятною, із-за бажаних побічних ефектів від затрачених зусиль щодо досягнення таких цілей, тобто завдання буде полягати у тому, щоб визначити таку комбінацію ймовірностей успіху, яка найбільш ефективно буде сприяти дотриманню національних інтересів у цілому.

2. Пріоритетність цілей обумовлена їх різним значенням для забезпечення національних інтересів, а обсяг наявних ресурсів, як правило, завжди менший оптимального (бажаного), що об'єктивно передбачає можливість *свідомого* ігнорування деяких цілей у процесі пошуку раціональної Стратегії НБ з огляду на їх пріоритетність.

3. Існує суттєва різниця між динаміками процесів, які визначають можливості держав та які визначають наміри їх політичного керівництва. Можливості держави є більш інерційним параметром, оскільки головним чином пов'язані з матеріальними та іншими ресурсами, які держава може виділити для забезпечення національної безпеки, а зміни у намірах вищого керівництва держави можуть відбуватися значно швидше. У даному випадку йдеться про процеси, які можуть бути інтерпретовані як загрози національним інтересам або ж оцінені як умови їх успішної реалізації. З огляду на це, умови, які залежать від намірів політичного керівництва є своєрідним “каталізатором”, що, так би мовити, переводить *потенційні* можливості держави у *реальні*, тобто за відсутності відповідних намірів керівництва можливості держави скоріш-всього будуть використані не повнотою мірою. З огляду на це, можливості держави, особливо наявні, легше оцінити розвідці та аналітикам ніж реальні наміри політичного керівництва, від яких врешті-решт і залежить трансформація потенційних можливостей держави у реальні. Вказаний чинник обов'язково має бути у колі уваги розробників Стратегії НБ при виконанні комплексного аналізу можливостей держави та суб'єктів загроз національним інтересам.

На *п'ятому етапі* має бути обрана та чи інша Стратегія НБ, яка, як *система дій*, по суті завжди є результатом компромісу між можливими втратами і виграшем у контексті забезпечення національної безпеки, тобто може вважатися раціональною, якщо вона більш ефективна у порівнянні з іншими варіантами. При цьому її ефективність може оцінюватися по різному, наприклад, з огляду на мінімізацію можливих втрат, реалістичності здійснення, сприйняття міжнародним співтовариством, отримання

довгострокової чи тимчасової переваги над суб'єктами загроз національним інтересам тощо.

Український вчений В.Я.Матвієнко запропонував апіорну оцінку тієї чи іншої стратегії щодо досягнення цілі називати **ціною рішення**, яку можна виміряти, коли припустити, що успіх щодо досягнення цілі врешті-решт залежить від якості та кількості використаної при розробці стратегії інформації, тобто пропонується вважати, що вказана ціна рішення є об'єктивним виміром інформаційних потоків, які були взяті до уваги розробниками стратегії. Йдеться про наступну інформацію, від якої залежить якість стратегії і, відповідно, ціна нашого рішення щодо вказаної стратегії, а саме таких її складових як: ціна інформації; ціна достовірності; ціна ризику; ціна конфліктності; ціна переконань (ціннісних орієнтацій); ціна узгодженості; ціна компромісу; ціна переваг; ціна допустимості дії (ціна відповідальності).

Можна погодитися з В.Я.Матвієнко, що у даному випадку ціна рішення дозволяє виміряти значущість зовнішніх і внутрішніх інформаційних впливів на вибір певної стратегії, що вказана ціна є своєрідною характеристикою інформаційної насиченості рішення та дозволяє обґрунтовано зробити раціональний вибір між **об'єктивною обмеженістю** даних і **суб'єктивним прагненням** до їх нагромадження. Це означає, що за тих чи інших обставин, мінімально можлива ціна також дає рішення щодо вибору того чи іншого варіанту стратегії, яке, залежно від пріоритетів, може виявитися прийнятним.

Разом з тим, очевидно, що ефективність Стратегії НБ необхідно оцінювати і за наслідками, до яких може привести її реалізація, тобто будь-яка стратегія досягнення визначених цілей має передбачати оцінку можливих наслідків для національної безпеки в контексті втрат (збитків), пов'язаних з вибором **саме цієї** стратегії.

З огляду на викладене вище, процес розробки та оцінки варіантів Стратегії НБ має передбачати аналіз сукупного ефекту п'яти змінних, а саме: ресурси;

втрати (збитки), зумовлені вибором тієї чи іншої стратегії;
побічний ефект реалізації стратегії;
можливості підвищити ефективність стратегії;
обмеження можливостей щодо здійснення стратегії, відносна значимість яких залежить від наявної та прогнозованої ситуації щодо умов забезпечення національної безпеки.

При *аналізі ресурсів* вони мають бути розподілені по групах: політичні, військові, економічні та інші ресурси. При цьому вказаний розподіл має вертикальний та горизонтальний характер. Горизонтальний характер розподілу ресурсів полягає в тому, що більшість цілей можуть бути найбільш ефективно досягнуті при використанні комбінації різних типів ресурсів. Так, свого часу для зниження напруженості навколо острова Тузла Україна одночасно використовувала економічні ресурси (зацікавленість Російської Федерації в приєднанні України до ЄСП), військові (демонстрація сили та рішучості в збройному захисті своєї території), політичні (привернення уваги міжнародної спільноти до проблеми, зокрема). Доцільність аналізу вертикального характеру розподілу ресурсів обумовлена тим, що існують ієрархічні пріоритети у використанні інструментів, відповідно, політичних і не примусових економічних, а також примусових, передусім економічних і військових інструментів.

Щодо *втрат (збитків)*, зумовлених вибором тієї чи іншої стратегії, то вони є наслідком об'єктивної обмеженості ресурсів (у більш широкому розумінні – наших можливостей), тобто будь-яка стратегія припускає втрати (збитки), які пов'язані з вибором. З огляду на це необхідно з'ясувати, які інші цілі залишаться не досягнутими, якщо буде прийнято даний варіант стратегії, та негативні наслідки для національної безпеки. Для зменшення указаних наслідків можуть бути кілька варіантів у розробників Стратегії НБ, а саме: скоротити обсяг завдань, а отже і ресурсів щодо цілей, досягнення яких не має критичного значення для забезпечення національної безпеки; здійснити спробу уникнути витрат вибору шляхом прийняття рішення щодо зниження

імовірності успіху виконання тих чи інших основних цілей; знизити негативний вплив вибору шляхом перерозподілу наявних ресурсів між усіма цілями, знижуючи в допустимих межах імовірність успіху цілей; здійснити пошук альтернативних варіантів стратегії, що припускають використання інших інструментів влади або іншу комбінацію із тих, використання яких передбачено для досягнення тих чи інших цілей стратегії; здійснити пошук додаткових ресурсів (можливостей). Таким чином, врешті-решт, розрахунки витрат (збитків) вибору ґрунтуються на компромісі щодо розподілу обмежених ресурсів між цілями та ймовірностей успіху їх виконання.

Побічний ефект реалізації стратегії є результатом вибору її конкретного варіанта. Так, якщо обрана Україною стратегія не призведе до відносно швидкого вирішення політичним шляхом розбіжностей між Україною та Російською Федерацією щодо причин та наслідків збройного конфлікту у Донецькій та Луганській області, то це потягне за собою ймовірне суттєве послаблення можливостей інтеграції України в ЄС, в чому Україна не зацікавлена. В кінцевому підсумку не зацікавлені в цьому і США, які підтримують євроінтеграційні прагнення України і для національних інтересів яких європейська безпека є життєво важливим чинником. Тому США певною мірою могли б виконати роль посередника в досягненні взаємоприйняттого вирішення розбіжностей між Україною та Росією у вказаному питанні. З іншого боку, можливості США серйозно обмежені прийнятою ними концепцією боротьби з міжнародним тероризмом, необхідністю реагувати на глобальні виклики міжнародному миру та стабільності, і з огляду на це, вони вимушені враховувати позицію постійних членів Ради Безпеки ООН, у тому числі Російської Федерації.

Принципово важливо також оцінити не прямі та довгострокові наслідки (ефекти), що лежать за межами безпосереднього ефекту у разі досягнення заявлених цілей, наприклад, якою мірою нереалізована загроза застосування сили знижує ймовірність подібної загрози в майбутньому? Іншими словами, незважаючи на те, що довгостроковий та непрямий

побічний ефект найчастіше має мінімальну фактичну актуальність та очевидні труднощі його визначення і оцінки, з огляду на стратегію, як основу *формування ситуації в майбутньому*, необхідно здійснювати спроби розрахунку цих ефектів.

Можливості підвищення ефективності стратегії – це фактори, що знаходяться поза межами засобів (ресурсів) і способів (технологій) їх використання, які є у розпорядженні СЗНБ, але сприяють досягненню цілі в зв'язку з конкретними умовами її виконання. Визначення таких факторів відбувається в процесі аналізу умов, у яких *буде* здійснюватися Стратегія. Так, в області внутрішньої політики такими факторами можуть бути підтримка громадськості та політичних партій, щодо конкретного варіанта стратегії, а у зовнішній політиці сприятливими факторами можуть бути підтримка не урядових організацій чи міжнародна політична підтримка. Вказані фактори можуть бути статичними та динамічними.

У процесі розробки стратегії важливо прагнути зрозуміти, як наявні чи однозначно передбачувані умови вплинуть на конкретний варіант стратегії. Важливо з'ясувати, якими умови (фактори) можуть стати в майбутньому, оскільки, якщо можна створити конкретні умови, які мають сприятливий ефект, то в якості одного з варіантів можна розглядати деяку стратегію, яка у противному випадку нездійсненна. Іншими словами, при розробці стратегії необхідно не тільки визначити альтернативи, доцільні у світлі *поточної* ситуації, а й визначити можливості *формування зовнішніх та внутрішніх умов*, що дозволили б розширити діапазон альтернативних варіантів стратегії або тих чи інших її цілей, з огляду на появу додаткових можливостей.

Обмеження можливості здійснення стратегії, як і у випадку з факторами підвищення ефективності, можуть мати внутрішній і зовнішній характер. Наприклад, необхідність врахування норм міжнародного права або суспільної думки усередині країни можуть призвести до відмови від того чи іншого варіанта стратегії. Загалом же оцінка можливих обмежень що здійснення того чи іншого варіанта стратегії є важливою частиною процесу

її розробки і повинна базуватися на контексті, оскільки сьогоднішні обмеження завтра можуть стати факторами підвищення ефективності і, навпаки. Деякі фактори не роблять ні позитивного, ні негативного впливу, за винятком окремих ситуацій, але комплексний аналіз факторів і обмежень повинний привести до кращого *контекстуального* розуміння доцільності стратегії, яка пропонується.

Завдання *шостого* етапу розробки стратегії, а саме оцінка ризиків та уточнення стратегії (рис.15.1), зумовлені тим, що жодна стратегія не може бути забезпечена ресурсами в тому обсязі, який би гарантував стовідсотковий успіх її практичної реалізації, тобто досягнення усіх її цілей. Саме тому необхідно здійснити оцінку ризику неповного виконання цілей (як тих, що базуються на можливостях, так і тих, що мають відношення до загроз) і відповідним чином уточнити стратегію.

Основне правило у даному випадку полягає в наступному: якщо ризик виявиться неприпустимим, а зменшити його негативні наслідки в межах обраної стратегії не вдається, стратегія має бути переглянута. Іншими словами, після того, як по кожній з цілей розроблено варіант її досягнення, необхідно повернутися назад і провести комплексний аналіз Стратегії в цілому, тобто варіанти досягнення цілей мають бути оцінені у *сукупності*, і в кінцевому рахунку має бути отримана відповідь на питання, чи вдалося забезпечити *системний цілісний* підхід щодо реалізації політики з питань забезпечення національної безпеки. При цьому доцільно також здійснити оцінку стратегії під кутом зору витрат вибору, оскільки в міру росту розмаїтості цілей, ростуть і витрати вибору.

Стратегія має бути оцінена і з огляду на межі дозволених дій. Показовими прикладами обмеження можливих варіантів стратегічних рішень є зростаючі екологічні проблеми, економічна взаємозалежність, тощо.

Таким чином, описаний вище підхід щодо розробки Стратегії НБ та оцінки її варіантів забезпечує поетапну координацію дій експертів-аналітиків і політиків при прийнятті тих чи інших рішень у процесі стратегічного

планування, що дозволяє з системних позицій визначати цілі та звузити діапазон невизначеності, а отже і знизити ризики не досягнення визначених проектом стратегії цілей.

15.3.3. Особливості організації стратегічного планування в Україні

Починаючи з другої половини 90-х років вище керівництво держави почало усвідомлювати важливість розробки та прийняття стратегій (стратегічних планів) з ключових питань розвитку суспільства та держави, у тому числі з питань забезпечення національної безпеки. Так, у 1997 році Верховною Радою України була прийнята Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, яку у 2003 році замінив Закон України "Про основи національної безпеки України".

З метою вироблення комплексної стратегії розвитку України, її інтеграції в міжнародне співтовариство, залучення інтелектуальних сил до досліджень пріоритетних напрямів суспільного прогресу Розпорядженням Президента України від 23 лютого 1998 року № 43/98 –рп "Про проект "Україна – 2010" було поставлено завдання розробити протягом 1998-1999 років науково-дослідницький проект "Україна - 2010". Для цього було утворено відповідну Координаційну групу з розроблення проекту "Україна - 2010". Стратегічним планом, який було розраховано на довгострокову перспективу і який, зокрема, чітко сформулював позицію країни стосовно такого важливого питання як європейська інтеграція стало послання Президента України Л.Кучми Верховній Раді України "Європейський вибір. Концептуальні основи стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки"

Але сьогодні, на жаль, є всі підстави констатувати, що в Україні культура підготовки та впровадження стратегічних планів знаходиться на початковому етапі свого розвитку.

По-перше, центральна та регіональна влада, як правило, переймаються потребами та проблемами поточного дня, оскільки замість інноваційних підходів, про які неодноразово заявляють політичні лідери, зусилля центральних та місцевих органів влади спрямовані передусім на розв'язання оперативних завдань, а ресурсів на розвиток, на розв'язання навіть найважливіших проблем, які визначають детермінанти розвитку суспільства та держави на найближчі роки, катастрофічно не вистачає.

По-друге, в питаннях розробки і реалізації стратегічних планів (концепцій, стратегій тощо) політики не довіряють своїм попередникам внаслідок чого після приходу до влади, як правило, призупиняють реалізацію вже розроблених планів та доручають підготувати нові.

По-третє, аналіз завдань органів державної влади, визначених керівними документами стратегічного рівня дозволяє дійти висновку, що майже всі вони так чи інакше є пріоритетними, якщо розглядати їх крізь призму забезпечення національної безпеки. Наприклад, в Стратегії сталого розвитку “Україна–2020” із 35 напрямів 24 пов'язані з виконанням завдань щодо забезпечення безпеки: забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу, громадян, реформування системи державного контролю за якістю харчових продуктів тощо. Як наслідок, з приходом до влади керівництво держави розпочинає низку реформ, переважна більшість з яких не доводиться до логічного завершення, оскільки залишаються не підтвердженими ресурсами і конкретними діями деклараціям, тобто започатковані реформи фактично були значною мірою популістськими проектами, які не могли призвести до формування принципово нових суспільно-політичних та економічних відносин, адекватних нагальним потребам України. Так, не завершено формування інститутів відкритого ринку, не відбудована адекватна ринковим умовам система соціального захисту і гарантій, не створені надійні політичні умови для забезпечення сталого розвитку суспільства і економіки. З кожним

роком Україна опускається сходинками світових рейтингів конкурентоспроможності⁷⁴.

Є й інші причини системного характеру, які визначили особливості підготовки та впровадження стратегічних планів в Україні, а саме:

сліпе копіювання та запозиченість іноземних рецептів розвитку при фактичному ігноруванні культурно-цивілізаційних, соціально-економічних та геополітичних особливостей розвитку України (це утворило прірву між бажано-уявним майбутнім держави і національним минулим);

непослідовність і хаотичність державної політики стосовно бажаних змін й, відповідно, щодо пріоритетів вказаної політики, внаслідок чого пересічні громадяни перестали розуміти та підтримувати суть та спрямованість не тільки довгострокових цілей, а навіть короткострокових, що в цілому породило зневіру до перспективних проектів та намагання негайно реалізувати свої поточні інтереси;

поглиблення не тільки традиційних розколів у суспільстві (за регіональними, мовними, культурними, конфесійними та іншими ознаками), а й поява нових, так би мовити загальнонаціонального масштабу, передусім між багатими і бідними та між прихильниками тієї чи іншої політичної сили, що неминуче сприяє розпаду українського суспільства на автономні, замкнені і досить часто ворогуючі групи;

політики у своїй діяльності й досі залишаються вмотивованими виключно власними політичними і економічними інтересами й нездатними до консолідації та мобілізації зусиль навколо необхідності визначення та реалізації стратегічних інтересів держави, оскільки предметом зусиль політичних еліт, як правило, є досягнення паритету партійно-корпоративних та бізнес-інтересів, а не спільне бажання сформувати національні пріоритети й відповідне бачення національних перспектив;

⁷⁴ Так, в рейтингу міст світу від компанії Economist Intelligence Unit (EIU) Київ у 2015 р. посів 138 місце із 140 (нижче лише Хараре (Зімбабве) та Ягунде (Камерун)). Для порівняння: у 2014 р. Київ посідав 77-е місце. // <http://vesti-ukr.com/kyiv/111615-nashlos-opravdanie-padeniju-kyeva-vo-vseh-rejtingah>

корупція і фактична недоступність інститутів влади для суспільного контролю;

правова криза українського суспільства, спричинена незрілою правовою свідомістю більшої частини правлячої еліти і, відповідно, кризою суспільної довіри до основних державних інституцій;

відсутність ефективних механізмів контролю за розробленням та виконанням державних цільових програм, що з одного боку призвело до існування великої кількості програм, які не виконуються через недофінансування, а з іншого до того, що у багатьох програмах не визначаються конкретні заходи, обсяги та джерела фінансування, державні замовники, відповідальні виконавці, очікувані результати тощо;

наявне законодавче регулювання програмного і бюджетного планування зумовлює неузгодженість у підходах до проблем, розв'язання яких потребує державної підтримки, та виникнення невідповідностей між запланованими показниками програм і їх виконанням;

недосконалим є механізм фінансування державних цільових програм, основний принцип якого - дотримання граничних обсягів фінансування розпорядника бюджетних коштів, який є державним замовником чи виконавцем відповідної програми, а не забезпечення обсягів фінансування, передбачених такою програмою;

традиційна нерівномірність фінансування державних цільових програм впродовж року та численні факти бюджетних правопорушень, у тому числі таких, як нецільове використання коштів державного бюджету, виділених на виконання окремих програм;

незадовільне звітування державних замовників та виконавців про хід виконання державних цільових програм, що призвело до поширення практика ненадання заключних звітів про результати виконання державних цільових програм, строки виконання яких закінчилися;

значна частина звітів про результати виконання державних цільових програм не містить даних щодо досягнення очікуваних результатів, а також належних пояснень про причини недофінансування заходів програми.

У контексті вищевикладеного особливо важливим є прийняття Закону України «Про засади державного стратегічного планування» Цей Закон міг би, зокрема, визначити:

принципи та види державного стратегічного планування соціального та економічного розвитку України;

систему документів стратегічного планування соціального та економічного розвитку України;

сфери дії концептуальних і програмних документів соціального та економічного розвитку, у тому числі Стратегії національної безпеки, як складової Стратегії соціального та економічного розвитку України структуру останньої та державних програм;

законодавчу та нормативну базу процесу державного стратегічного планування та організаційну систему вказаного планування, а також процес формування та реалізації концептуальних і програмних документів соціального та економічного розвитку;

повноваження та відповідальність суб'єктів державного стратегічного планування соціального та економічного розвитку України у тому числі щодо організації контролю за формуванням та виконанням державних програм;

фінансове забезпечення та принципи визначення пріоритетів розподілу асигнувань.

Важливим є також затвердження на законодавчому рівні Типового положення про порядок формування, реалізації і виконання державних програм. Його головним завданням має стати визначення параметрів процесу стратегічного планування розвитку суспільства, функцій організаційної системи формування та реалізації концептуальних і

програмних документів, особливості цих процесів у державному та недержавному секторах економіки тощо.

Таким чином, однією із передумов подолання негативних тенденцій у розвитку України є запровадження системи стратегічного планування розвитку суспільства та держави, у тому числі її найважливішої складової – системи стратегічного планування забезпечення національної безпеки.

15.4. Досвід інших країн щодо організації стратегічного планування у сфері національної безпеки

Прикладом системності в організації розробки системи керівних документів стратегічного рівня щодо забезпечення національної безпеки та впровадження сучасних методів стратегічного планування є США, оскільки сукупність вказаних має чітку структуру та ієрархію з розподілом їх за функціональною та галузевою класифікацією, а на кожному рівні ієрархії формуються та реалізуються загальні, галузеві та функціональні стратегії. Найвищий рівень у цій ієрархії документів (після Конституції США) належить *Стратегії національної безпеки*, яку передусім затверджує новообраний президент та яка є керівним документом для виконавчої гілки влади.

Так, на основі Стратегії національної безпеки розробляється *Національна стратегія оборони* та галузеві стратегії для інших складових національної безпеки, які в сукупності утворюють *другий рівень* системи керівних документів з питань забезпечення національної безпеки. *Національна воєнна стратегія* США розробляється з урахуванням основних положень Національної стратегії оборони та є базовим керівним документом *третього рівня* ієрархії, в якому визначаються завдання збройних сил та концепції спільних дій складових сектору безпеки. При цьому функціональні стратегії акцентовані на протидію окремим загрозам національної безпеки.

Головним документом стратегічного планування є „Чотирирічний оборонний огляд”, який на прохання Конгресу США, обов’язково оцінюється головним бюджетно-контрольним управлінням. По суті це стратегічний план розвитку збройних сил США.

Національну воєнну стратегію, яка визначає низку взаємопов’язаних військових цілей, розробляє об’єднаний штаб збройних сил США, а затверджує голова об’єданого комітету начальників штабів збройних сил США. З огляду на вказані цілі, начальники штабів родів військ та командувачі територіальних командувань визначають необхідні можливості, а об’єднаний штаб оцінює відповідні ризики щодо їх досягнення.

Таким чином нормативно-правова база системи стратегічного планування США є зразком чіткого визначення ієрархії, вимог щодо розробки відповідних керівних документів стратегічного рівня управління та звітності щодо їх виконання.

Для країн-членів ЄС характерним є те, що не всі вони мають окремий документ, який би регламентував організацію стратегічного планування забезпечення національної безпеки. Це обумовлено тим, що у цих країнах вказане планування здійснюється у контексті їх членства в ЄС та НАТО, тобто в межах спільної європейської зовнішньої та безпекової політики та з урахуванням основних положень відповідних документів, насамперед Європейської стратегії безпеки та Стратегічної концепції НАТО. Іншими словами, у країнах-членах ЄС розв’язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки передбачає як реалізацію національних інтересів, так і спільних інтересів ЄС, тобто вказана проблема розглядається набагато ширше, ніж в Україні, що суттєво впливає на зміст та організацію стратегічного планування забезпечення національної безпеки цих країн. Важливим є й те, що останнім часом багато країн-членів ЄС оновлюють керівні документи з питань забезпечення національної безпеки, або ж прийняли рішення щодо їх розробки, оскільки в деяких країнах законодавство не передбачало розробки таких документів. Разом з тим варто

акцентувати увагу на досвіді стратегічного планування забезпечення національної безпеки найбільш впливових країн-членів ЄС: Франції, Великобританії, Німеччини та Італії та країн, суміжних з Україною.

У *Франції* основним керівним документом щодо планування забезпечення національної безпеки є „Біла книга з питань оборони”, в якій містяться результати аналізу та прогнозу розвитку загроз національним інтересам на 10-15 років. Відповідно до цього документа французька політика забезпечення національної безпеки має на меті захист фундаментальних інтересів нації, які складаються з трьох складових: життєві інтереси, стратегічні інтереси та інтереси Франції як ключового актора в системі міжнародних відносин. При цьому традиційно життєві інтереси Франції полягають у збереженні її територіальної цілісності, захисті повітряного і морського простору, забезпеченні суверенітету та захисту населення країни, а стратегічні - спрямовані на збереження миру на європейському континенті та в Середземномор'ї, а також певного контролю за зонами, які, на думку Франції, є важливими для її економічної діяльності та торгівлі. У „Білій книзі” перераховані загрози цим інтересам та можливості Франції щодо реагування на них.

Державним органом, що забезпечує міжвідомчу координацію діяльності з питань забезпечення національної безпеки є Генеральний секретаріат національної оборони Франції, який очолює Генеральний секретар національної оборони. Цей орган тісно співпрацює з секретаріатом Президента Франції, міністерствами закордонних справ та оборони. Його важливою функцією є організація роботи секретаріату Ради оборони (під головуванням президента) та секретаріату робочих комітетів, що створюються під головуванням прем'єр-міністра для вивчення окремих питань безпеки. З огляду на це, для забезпечення рівноваги повноважень апарату глави держави та прем'єр-міністра, Генеральний секретар національної оборони підпорядковується прем'єр-міністру Франції, а при наявності розбіжностей, які виникають між різними урядовими відомствами,

він здійснює міжвідомче погодження питань, що стосуються забезпечення національної безпеки.

У Великобританії тільки започаткована практика розробки стратегії національної безпеки, як єдиного документа, який регулював би всі аспекти розв'язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки. Разом з тим, близьким відповідником стратегій національної безпеки, що їх розробляють інші держави, можуть розглядатися білі книги Форін Офісу щодо британських міжнародних пріоритетів, оскільки вони містять аналіз ситуації у світі та прогноз її розвитку на найближчі десять років, а також визначають на цей період стратегічні пріоритети зовнішньої політики Великобританії та шляхи досягнення відповідних цілей та завдань. Біла книга Форін Офісу, як і всі інші документи такого характеру, готується за участю всіх зацікавлених міністерств та погоджується членами Уряду і Прем'єр-міністром Великобританії, тому незважаючи на відомчий характер цього документа він відображає підходи та стратегію Уряду щодо забезпечення національної безпеки.

Разом з тим, біла книга Форін Офісу швидше призначена для ознайомлення широкої громадськості з основними напрямками діяльності Уряду, а визначальна роль у формуванні та реалізації політики національної безпеки Великобританії належить сформованій впродовж століть культурі роботи державних інституцій, особливе місце в якій посідає дух міжвідомчої взаємодії, діалогу та консультацій, що значною мірою виключає загрозу збоїв у системі забезпечення національної безпеки країни.

У Німеччині відсутня Стратегія національної безпеки, як окремий документ, який би включав політичну, економічну, військову та інші складові її забезпечення. При цьому політичний вимір національної безпеки асоціюється з існуючими механізмами співробітництва в рамках ЄС та НАТО, зокрема й такими, що розроблені за активного сприяння Німеччини, а визначальним документом в оборонній сфері є Оборонно-політичні

директиви Федерального міністерства оборони. Останнім часом в Німеччині почали також здійснювати підготовку Білої книги національної безпеки.

До переліку зовнішніх загроз Німеччині включено: посягання на державний суверенітет, втручання у внутрішні справи країни з боку інших держав, політична нестабільність, регіональні та локальні конфлікти у всіх регіонах світу. Серед переліку внутрішніх загроз Німеччині вказані посягання: на конституційний устрій, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал, права і свободи громадян, розвідувально-підбивна діяльність іноземних спецслужб, злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, зокрема: міжнародний тероризм; незаконне ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових та радіоактивних речовин; діяльність лівоекстремістських та правоекстремістських угруповань.

Система забезпечення національної безпеки Німеччини включає понад 35 підрозділів із чітко визначеними функціями та повноваженнями, що підпорядковуються певним міністерствам та відомствам, зокрема, до спецслужб, які займаються питаннями безпеки, належать:

федеральна розвідувальна служба Німеччини, яка підпорядковується Відомству Федерального канцлера;

федеральне відомство захисту конституції (контррозвідувальний орган Німеччини) при Міністерстві внутрішніх справ;

військова служба контррозвідки та Центр розвідки Бундесверу при Міністерстві оборони;

поліцейські органи земель і федерації (виконують функції по забезпеченню громадської безпеки і порядку).

В Італії поняття "національна безпека" як таке не вживається, а замість нього вживається поняття "громадська безпека", забезпеченням якої опікується Міністерство внутрішніх справ. З огляду на це правові акти подібні Стратегії національної безпеки відсутні.

В Італії є Верховна Рада Оборони, яка не є конституційним органом та має лише дорадчі функції. До складу Ради входять прем'єр-міністр, міністр

закордонних справ, міністр оборони, міністр внутрішніх справ, міністр виробничої діяльності, начальник штабу збройних сил. Її очолює Президент країни.

У складі Міністерства внутрішніх справ під керівництвом міністра діє Національний комітет з питань правопорядку і громадської безпеки, який має консультативний статус. До його складу входять: призначений міністром його заступник в якості заступника голови Комітету; керівник поліції - генеральний директор Департаменту суспільної безпеки; головнокомандуючий військами карабінерів; головнокомандуючий Корпусом фінансової гвардії (воєнізованої податкової поліції); директор Департаменту адміністрації виправних закладів.

На місцевому рівні координація діяльності правоохоронних органів та організація роботи державних структур у випадку надзвичайних ситуацій відноситься до компетенції префектів, які в італійській системі державного устрою є представниками центрального уряду на місцях.

Спеціальні формування, що здійснюють найбільш відповідальні або чутливі поліцейські функції (охорона посадових осіб, найважливіших об'єктів тощо) підпорядковуються оборонному відомству. Особовий склад корпусу карабінерів перебуває на дійсній військовій службі.

Окремої уваги заслуговує досвід стратегічного планування забезпечення національної безпеки й інших європейських країн, зокрема: Польщі, Чехії, Хорватії, Болгарії, Румунії.

У *Польщі* розробляється Стратегія національної безпеки. Згідно керівних документів вважається, що гарантією забезпечення зовнішньої безпеки та стабільного розвитку Польщі є її членство в НАТО та ЄС, двостороння військово-політична співпраця з США. При цьому у Польщі постійно наголошується, що з метою належного виконання поставлених завдань її збройні сили повинні збільшити свої оперативні можливості. Зокрема, мова йде про забезпечення ефективності бойових дій та підтримання потенціалу експедиційних сил, що забезпечує їх активну участь

у миротворчих операціях. Польща також бере активну участь у співробітництві країн-членів ЄС в сфері внутрішньої безпеки.

Стратегією національної безпеки Польщі передбачається, що її збройні сили можуть гарантувати національну безпеку країни поза межами її території, а у забезпеченні безпеки громадян головну роль має відігравати поліція. Окремо також визначені завдання спеціальних служб у сфері внутрішньої безпеки. Стратегія звертає увагу на можливі загрози для урядових інформаційних мереж та передбачає функціонування спеціальних цивільних та військових підрозділів з метою протидії комп'ютерній злочинності. Акцентується увагу на тому, що важливу роль у забезпеченні безпеки держави відіграють такі відомства, як Пожежна охорона, служба медичної допомоги, а також морська рятувальна служба, Прикордонна варта.

Чехія також має Стратегію у сфері безпеки, яка розглядається як основа для інших концепцій, зокрема, військової стратегії та зовнішньої політики, а також визначає, що головними ресурсами, на яких ґрунтується національна безпека, є конкурентоспроможність чеської економіки та розгалуженість структури міжнародного співробітництва і зв'язків держави. Вважається, що безпека Республіки є невід'ємна від безпеки євроатлантичного простору.

Стратегія національної безпеки Хорватії є концептуальним документом, в якому затверджені основи національної безпеки, визначено мету та засади функціонування органів національної безпеки в умовах існуючих та можливих загроз з урахуванням наявних ресурсів. Основним завданням органів державної влади визначено створення умов для вільного та стабільного політичного, економічного і соціального розвитку хорватського суспільства у співпраці та гармонізації з іншими демократичними державами. При цьому поняття забезпечення національної безпеки Республіки Хорватія включає: наявний (існуючий чи бажаний) рівень безпеки; функціональну сферу інституцій безпеки; органи безпеки,

інтегровані в загальну систему управління, а також найважливіші напрямки розвитку хорватської держави та її суспільства.

Робота по розробці Стратегії національної безпеки Хорватії регламентується Постановою Державних Зборів Угорщини. Уряд Угорської Республіки відповідає за розробку вказаної стратегії та національної воєнної стратегії, за їх перегляд, а також за реалізацію завдань, які передбачені цими документами. Кожний Уряд, незалежно від його партійного складу, має розробити свою Стратегію. При цьому проект стратегії та інші керівні документи розглядаються на засіданні Урядового кабінету з питань національної безпеки, який очолює міністр оборони, а його членами є керівники: МЗС, МВС, Мін'юсту, міністр Адміністрації Прем'єр-міністра. Зі статусом постійно запрошеного бере участь державний секретар Адміністрації Прем'єр-міністра, який водночас є куратором спецслужб.

Пріоритети безпеки Республіки Болгарія базуються на положеннях Концепції про національну безпеку Республіки Болгарія та ухвалених болгарським парламентом принципових положеннях Стратегії безпеки Республіки. Стратегічною ціллю держави є перетворення Республіки Болгарія в економічно розвинуту країну з передовою наукою та освітою, з високим життєвим рівнем, надійного партнера НАТО та ЄС, стабілізуючий фактор безпеки на Балканах. Стратегія безпеки співзвучна з більшістю документів НАТО та ЄС. Вважається, що її розробка є кроком Болгарії у напрямку приведення її збройних сил до стандартів НАТО. На основі Стратегії безпеки розробляється воєнна доктрина.

З огляду на членство Румунії в НАТО та ЄС керівництво країни вживає заходів з метою вдосконалення національної нормативно-правової бази з питань безпеки за європейським зразком, зокрема, опрацьовуються проекти Стратегії національної безпеки країни, які охоплюють практично всі основні сфери політико-економічної діяльності країни.

Пріоритетними завданнями Румунії визначені: подальший розвиток співробітництва з НАТО; налагодження стратегічного партнерства з США;

співробітництво з країнами Чорноморського регіону; активна участь у миротворчих операціях; налагодження тісної взаємодії з оборонними та правоохоронними структурами інших країн; зміцнення безпеки кордонів; подальший розвиток демократії: підтримання демократичних перетворень у сусідніх країнах; всебічна допомога румунській діаспорі за кордоном.

Варто акцентувати увагу на тому, що Чорноморський регіон визнається зоною підвищеної небезпеки для Румунії, що Бухарест підтримує прагнення Республіки Молдова інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур, а також надає великого значення врегулюванню Придністровського конфлікту.

В Румунії питання внутрішньої безпеки охоплюють: громадську безпеку, охорону кордонів, продовольчу систему, соціальну, інформаційно-комунікаційну сфери, фінансово-банківську й експортно-імпорتنу діяльності, боротьбу з організованою злочинністю та охорону навколишнього середовища, а головні завдання щодо її забезпечення покладено на Міністерство адміністрації та внутрішніх справ, спецслужби, Фінансову гвардію, Митну службу, Міністерство охорони здоров'я та, в окремих випадках, на Міністерство національної оборони Румунії.

Таким чином, в країнах-членах ЄС та НАТО стратегічне планування забезпечення національної безпеки є важливим елементом стратегічного управління, що висуває певні вимоги щодо досягнення взаємосумісності процедур планування ресурсів цих країн у сфері оборони. Внаслідок цього, незважаючи на різні підходи щодо вказаного планування та різницю у структурі керівних документів, логіка їх побудови є досить близькою.

15.5. Пріоритети та механізми стратегічного планування колективної безпеки в ЄС

Співробітництво європейських країн щодо формування спільної політики узгодження зовнішньополітичних позицій, дій, акцій,

співробітництва у сфері безпеки і оборони розвиваються поетапно. З 1970 по 1986 р. співробітництво проявлялось як результат прагматичного, міжурядового консультативного процесу та діалогу з політичних питань, а у 1986 році для забезпечення скоординованості дій країн-членів ЄС було утворено секретаріат Європейського політичного співробітництва.

Створений як економічне співтовариство та побудований на принципах і цінностях західної цивілізації, сьогодні ЄС поступово оформлюється в спільноту з ознаками державності. Мова йде про відповідні атрибути: власну валюту, узгоджену зовнішню політику, спільну політику в сфері оборони і безпеки, а в найближчій перспективі й про власні збройні сили тощо.

На думку багатьох фахівців ЄС має значний потенціал стати політичним гравцем глобального масштабу. Звичайно, що для цього необхідно активізувати проведення спільної зовнішньої політики, співробітництво у сфері безпеки і оборони. Тому сьогодні проведення загальної політики узгодження зовнішньополітичних позицій і дій та співробітництва у сфері безпеки і оборони членами ЄС є ключовим завданням європейського співтовариства. Ця політика ґрунтується на загальних цінностях, важливих спільних інтересах та захисті незалежності Союзу, необхідності зміцнення міжнародної безпеки і збереження миру всіма засобами.

Виклики й загрози регіональній та міжнародній безпеці, динамічний розвиток євроінтеграційних процесів, зумовили нові вимоги та підходи щодо формування та здійснення спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, у тому числі з урахуванням її оборонних аспектів. Трансформаційні процеси, які відбуваються у Європі та навколо неї зумовили одностайне розуміння серед країн-членів ЄС необхідності інституційного оформлення системи та її елементів, в межах якої НАТО, ЄС, ОБСЄ та Рада Європи мають тісно взаємодіяти та забезпечувати належну ефективність колективних зусиль щодо попередження та врегулювання кризових ситуацій, які загрожують стабільності та безпеці у Європі.

У Договорі ЄС, який було підписано у грудні 1991 р. в Маастрихті, керівники країн-членів ЄС погодились розвивати спільну зовнішню політику та політику безпеки, що включає формування й спільної оборонної політики. Згідно з договором Рада ЄС розробляє спільні позиції й визначає сферу застосування спільних дій, їх основні цілі і завдання, тривалість, засоби й умови реалізації. Вперше офіційно було задекларовано про проведення ЄС спільної зовнішньої політики й політики безпеки, складовою частиною якої стала спільна європейська політика безпеки й оборони. Були сформульовані основні цілі вказаної політики:

захист спільних цінностей держав-членів, основних інтересів, цілісності та незалежності ЄС;

зміцнення безпеки Союзу та його членів усіма можливими засобами;

збереження миру та зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, Гельсінського Заключного Акту та цілей Паризької хартії;

сприяння міжнародному співробітництву.

Досягнення вказаних цілей передбачає використання різноманітних засобів, способів та інструментів політики. Серед них, зокрема: визначення принципів і основних напрямів спільної зовнішньої політики та політики безпеки та спільних стратегій, узгодження спільних дій та позицій.

Особливий акцент було зроблено на необхідності спільних дій ЄС з питань: безпеки європейського континенту; роззброєння та контролю за озброєнням у Європі; нерозповсюдження ядерної зброї; експорту озброєння, контролю за наданням військових технологій третім країнам.

Важливим стало також те, що вказаний договір запровадив практичні інструменти здійснення спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС.

Перший стосується принципів підходів щодо формування та реалізації спільної позиції, а другий - спільних дій, їх основних цілей і завдань, тривалості, засобів та умов реалізації. При цьому сформулювавши принципи і методи вироблення спільної позиції, держави-члени ЄС

зобов'язалися гарантувати відповідність їхньої національної політики з питань безпеки і оборони спільній позиції Союзу. Країни-члени ЄС також мають дотримуватися спільних дій доки не спливе термін або не будуть досягнуті поставлені цілі.

Значно доповнив засади формування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та механізми її реалізації Амстердамський договір, який вступив у силу 1999 році. Зокрема, новим елементом вказаної політики стало розроблення та ухвалення Європейською Радою спільних стратегій у сферах, які мають важливе значення для ЄС.

Країни-члени ЄС домовилися також включити Європейську політику в галузі безпеки і оборони як складову частину спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Йдеться про співпрацю країн-членів ЄС щодо забезпечення його ролі у світовій оборонній і зовнішній політиці, створення більш ефективного механізму ухвалення рішень, зміцнення європейського оборонного потенціалу за рахунок сучасних технологій. Наголошувалося, що ЄС має бути здатним здійснювати аналіз ситуації та приймати необхідні стратегічні рішення з урахуванням можливостей ЄС, але без зайвого дублювання з НАТО, яке залишається відповідальним за територіальну оборону Європи, а ЄС зобов'язався виконувати такі завдання, як «підтримання миру», після кризове врегулювання тощо.

Амстердамський договір також більш чітко визначив зобов'язання країн-членів ЄС стосовно активної і беззастережної підтримки загальних зусиль у руслі сформованої спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та механізмів її формування і реалізації. Так, була впроваджена нова посада – Високий представник Євросоюзу з питань спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, який водночас за посадою є Генеральним секретарем Ради ЄС. Було визначено детальні механізми й ефективну процедуру ухвалення рішень з питань вказаної політики.

Організаційний механізм формування та впровадження спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС відповідно до Амстердамських угод полягає у наступному:

двічі на рік, Європейська рада на своїх самітах на основі консенсусу визначає пріоритети й встановлює загальні напрямки політики, тобто ухвалює «спільні стратегії», які реалізують спільними діями та позиціями, які ухвалює Рада міністрів, діючи кваліфікованою більшістю;

щомісяця Рада ЄС проводить зустрічі, на яких ухвалюються конкретні рішення;

двічі на місяць проходять засідання Політичного комітету (у складі політичних директорів від країн-членів і представників Єврокомісії), на яких здійснюється моніторинг політики;

щотижня функціонує Комітет постійних представників, до складу якого входять послы держав-членів при ЄС і представник Єврокомісії, яка розглядає поточні питання політики;

щоденна робота покладається на мережу так званих європейських кореспондентів від країн-членів.

Варто зазначити, що положення про «конструктивне утримання» дозволяє країнам-членам не брати участі в спільних діях, у такий спосіб полегшуючи процес ухвалення ініціатив, що мають переважну підтримку (дві третини зваженої більшості). При цьому залишається можливість для застосування права вето, й країна може заблокувати рішення з огляду на «важливі причини національної політики».

Спільна зовнішня та безпекова політика сприяє формуванню так званої «європейської ідентичності» у сфері безпеки й оборони. Під вказаною ідентичністю розуміють максимально можливу тотожність позицій європейських країн стосовно: підходів та принципів застосування сили під час проведення військових та поліцейських операцій; використання інститутів ЄС як основи співробітництва в сфері безпеки; процесів

інституціонального становлення зовнішнього, безпекового та оборонного компонентів ЄС та посилення власного військового потенціалу.

Вважається що перший практичний крок щодо формування «європейської ідентичності» у сфері безпеки й оборони було здійснено на засіданні Ради НАТО в червні 1996 р. в Берліні. З того часу почали створюватися власні політичні і військові структури для забезпечення політичного контролю і стратегічного управління у випадку настання кризи. Відповідно до цього на Саміті ЄС у Гельсінкі (грудень 1999 р.) була прийнята так звана «Стратегічна мета – 2003». Її досягнення надавало змогу ЄС самостійно проводити цивільні поліцейські та військові операції з урегулювання криз. Тобто було прийнято рішення, що ЄС повинен мати можливість самостійно приймати рішення і там, де НАТО не задіяне цілком, санкціонувати, а потім і вести воєнні операції під своєю егідою, реагуючи на кризи. Було погоджено, що будуть розроблені й прийняті загальноєвропейські завдання стосовно створення готових до розгортання військових сил.

Держави-члени ЄС зобов'язувались надавати у розпорядження Союзу необхідні сили й засоби для того, щоб охопити весь обсяг завдань. Тобто було започатковано розвиток європейських військових можливостей на базі національних та багатонаціональних сил і засобів, що мають бути готовими до участі в операціях ЄС з урегулювання криз. Ці операції можуть проводитися як з використанням комунікацій, сил і засобів НАТО, так і без них.

Держави-члени ЄС поставили за мету забезпечити розгортання та утримання збройних сил кількістю 50-60 тис. осіб, які б були здатні до оперативного використання протягом 60 днів для виконання завдань. На саміті ЄС у м. Фейра (2000 р.) було вирішено доповнити майбутні європейські збройні сили цивільною поліцією чисельністю до 5 тис. осіб. Ці формування повинні мати необхідні сили та засоби командування, управління й розвідки, служби забезпечення.

Забезпечення спроможності ЄС розгорнути необхідне угруповання військ з високим рівнем готовності у відповідь на кризову ситуацію стало ключовим елементом Стратегічної мети – 2010. Зазначалось, що вказане угруповання має бути ефективним у військовому відношенні, надійним і базуватися на реалізації концепції «бойових груп». Ці групи повинні мати форму та функціональні спроможності сил швидкого реагування й складатись з комбінованого механізованого батальйону з підрозділами бойової підтримки та забезпечення.

Країни-члени взяли на себе зобов'язання створити 15 бойових груп швидкого реагування. Ці групи будуть використовуватися у військових операціях, які проводять на підставі мандату ООН, як передові підрозділи, що забезпечують розгортання довготривалої та широкомасштабної місії ООН. Розгортання сил та їх спроможність до виконання завдань у кризовому районі має бути не пізніше, ніж через 10 днів після прийняття рішення про початок операції. Було визначено перелік основних завдань, серед яких, зокрема:

створити у Військовому штабі ЄС Цивільно-військову групу, яка буде спроможна в обмежені терміни розгорнути оперативний центр на випадок проведення операції з урегулювання кризи (виконано);

створити Європейське оборонне агентство, що допоможе зменшити визначені дефіцити можливостей ЄС у галузі військового забезпечення (розпочало свою роботу з 2005 року);

завершити створення бойових груп швидкого реагування (на сьогодні продовжується робота щодо створення концепції бойових груп);

удосконалити проведення операцій ЄС усіх рівнів шляхом досягнення взаємосумісності засобів зв'язку як наземного, так і космічного базування.

Було створено низку інституцій та установ, таких як Європейське оборонне агентство, Супутниковий центр ЄС, Європейський коледж безпеки і оборони,

Інститут дослідження проблем безпеки ЄС, Центр інформування та моніторингу виникнення надзвичайних ситуацій Європейської комісії.

Відповідно до рішень Європейської Ради в Гельсінкі, всі держави Союзу мають право повною мірою й на рівних засадах брати участь у всіх рішеннях та обговореннях Ради й відповідних органів Ради щодо операцій під егідою ЄС, однак рішення держави надавати національні військові угруповання для таких операцій має ґрунтуватися на її суверенному праві.

Варто зазначити, що відповідно до досягнутих домовленостей рішення щодо застосування військової сили прийматимуться в рамках ЄС на основі консенсусу, а участь у військових операціях чотирьох його нейтральних членів (Австрія, Ірландія, Фінляндія та Швеція) здійснюватиметься на добровільній основі. У разі прийняття Радою рішення стосовно участі ЄС у військових операціях до участі в таких операціях запрошують також держави, що претендують на вступ до Союзу.

Сьогодні відповідні структури ЄС продовжують опрацювання цих завдань та інших завдань щодо формування європейської системи безпеки і оборони. В основу цієї роботи покладено поглиблення практичної співпраці між НАТО і ЄС, яка базується на так званих домовленостях "Берлін-плюс".

Ці домовленості ґрунтуються на розумінні того, що розвиток військових можливостей є загальними для обох організацій та будуватиметься на принципах партнерства, ефективного діалогу, співробітництва й прозорості.

Водночас НАТО погодилось надавати ЄС можливість користуватися штабними структурами альянсу, включаючи доступ до процесу військового планування, інформаційних, розвідувальних ресурсів, сфери тилового забезпечення під час проведення Євросоюзом військових і миротворчих операцій. Командні ж структури ЄС будуть координувати свої дії з командними структурами НАТО. Також, передбачається можливість залучення до операцій у рамках Європейської політики у сфері безпеки й оборони країн-членів НАТО, що не є членами ЄС.

США розглядають формування «європейської ідентичності» у сфері зовнішньої політики, безпеки й оборони, як своєрідну «європейську опору» у Північноатлантичному Альянсі, яка має відігравати вирішальну роль у разі врегулювання кризових ситуацій в Європі, в які США недоцільно втручатися.

В останні роки спостерігається збільшення ваги ЄС як самостійного гравця в сучасній загальноєвропейській архітектурі безпеки. Цьому значною мірою сприяли положення *Лісабонського договору*, який було підписано на саміті ЄС 13 грудня 2007 р. *Договір* став значним кроком до набуття Євросоюзом юридичного статусу суб'єкта міжнародних відносин. Він передбачає, що країни-члени мають активно демонструвати у зовнішній політиці солідарність, а ЄС може представляти їхні інтереси на світовій арені. До набуття чинності Лісабонського договору (1 грудня 2009 р.), країни-члени ЄС брали участь у двох паралельних процесах: Спільної Зовнішньої Політики і Політики Безпеки (Common Foreign Security Policy) та Спільної європейської політики в галузі безпеки і оборони (European Security and Defense Policy). Імплементация Лісабонської угоди суттєво сприяє наповненню реальним змістом спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та її складової – Європейської політики безпеки та оборони.

Головним завданням вказаної політики сьогодні є створення сил та засобів для подальшого розширення можливостей ЄС щодо участі у врегулюванні регіональних та локальних конфліктів, включно й за межами Європи.

Ключовими положеннями *договору* є пункти про зобов'язання взаємного захисту країн - членів ЄС у разі терористичної атаки, стихійних або техногенних катастроф та про взаємну оборону. Останній зобов'язує надати допомогу і підтримку у разі, коли територія країни-члена ЄС стане жертвою військової агресії. При цьому рішення з питань оборони потребують одностайного схвалення всіма 27 державами-членами ЄС.

Лісабонський договір розширює повноваження ЄС з питань безпекової та оборонної політики. Зокрема, до них входять операції з роззброєння, консультації та допомога з військових питань, а також допомога у відновленні стабільності після конфліктів. Він також передбачає надання державами-членами цивільних та військових сил, потрібних для імплементації спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та визначає роль Європейської оборонної агенції.

Варто зазначити, що процес практичного зближення атлантичного і європейського напрямів у сфері зовнішньої політики й політики безпеки ЄС є дуже динамічним. Про це свідчать конкретні дії країн, спрямовані на зростання оборонного виміру ЄС. Але серйозною проблемою інтеграції у сфері військової безпеки залишаються принципові розходження серед країн-членів ЄС стосовно проблемних питань співвідношення, взаємодії, пріоритетів розвитку НАТО та оборонної складової політики Євросоюзу. Це породжує дві європейські політики безпеки: «атлантичну» та «європейську». В «атлантичній» політиці роль лідера в Європі належить Великобританії, а в «європейській» — Франції та Німеччині.

Великобританія виходить з того, що Євросоюз має взяти на себе деякі завдання в галузі безпеки, але неприйнятним на її думку є дублювання військових структур НАТО.

Франція та Німеччина розглядають вирішення питань у сфері безпеки та оборони як одне із пріоритетних завдань Євросоюзу. При цьому найбільшу активність проявляє Німеччина, що намагається концептуально обґрунтувати нову європейську динаміку у військовій сфері.

Щодо України, то вона залучена до політичного діалогу з ЄС й може запрошуватися до участі в операціях під егідою ЄС. Проте для України можливості брати участь у формуванні європейської системи безпеки і оборони є обмеженими. За її бажанням та за умови підписання відповідних угод вона може брати участь у певних спільних діях та операціях з ЄС. Проте з боку Євросоюзу не існує жодних зобов'язань з питань безпеки щодо

України. На жаль, у контексті пріоритетних напрямків своєї спільної зовнішньої та безпекової політики він розглядає Україну лише як частину своєї найближчої периферії. Але життєво важливим національним інтересам України відповідає інший варіант взаємин з ЄС, при якому вона виступала б як його рівноправний міжнародний партнер.

Очевидно, що Україна не може залишатися поза межами загальноєвропейських процесів, а відтак прагне включитися в розбудову системи європейської безпеки та поділити з іншими країнами Європи турботу про захист спільних цінностей та цілей. Саме тому її зовнішньополітичним пріоритетом є стратегічний курс на європейську інтеграцію. Завдяки своєму геополітичному розташуванню, Україна може стати корисним партнером ЄС у сфері забезпечення безпеки. Поглиблення досвіду цього співробітництва надалі може тільки прискорити процес її інтеграції в ЄС.

Процес військово-політичного співробітництва України з ЄС може бути здійснений через безпосередню співпрацю з ЄС у сфері безпеки та через можливість взаємодії української держави з НАТО в рамках її особливих відносин з Альянсом.

Таким чином, останні досягнення в процесі розвитку спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС зміцнили й посилили її цивільний та військовий потенціал, сприяли формуванню в рамках Союзу структур і процедур, необхідних для успішної участі в урегулюванні криз. Це створило підстави для аналізу, планування, прийняття рішень і проведення операцій з урегулювання криз, до яких безпосередньо не залучається НАТО. Водночас сьогодні керівники НАТО та ЄС проводять регулярні засідання й консультації для обговорення питань безпеки.

Становлення та подальший розвиток спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС зумовлене об'єктивними тенденціями інтернаціоналізації господарського життя, внаслідок яких на європейському континенті сформувалося могутнє та динамічне інтеграційне об'єднання, а

також сучасними викликами і загрозами регіональній та міжнародній безпеці. При цьому з розвитком інтеграції вказана політика набуває особливого значення, а її формування набуває ознак власної динаміки й логіки. Проте, у зовнішньополітичній діяльності Союзу й досі чимало проблем, оскільки держави-члени Союзу поки-що не діють у світовій політиці єдиним фронтом. Зовнішня діяльність Союзу втілюється у двох паралельних формах: у спільній активності ЄС у галузі зовнішньої торгівлі та сприяння розвитку; у слабких і нестійких механізмах спільної зовнішньої політики й політики безпеки. Цей дуалізм не дозволяє ЄС повноцінно впливати на міжнародні справи, незважаючи на те, що повільний розвиток спільної зовнішньої політики ЄС мало відповідає сподіванням громадськості більш ефективно залучатися до врегулювання міжнародних конфліктів.

Розробка ефективної зовнішньої політики та політики безпеки потребує часу, бо вона передбачає узгоджену діяльність, можливість спільного аналізу ситуації, постійний пошук спільних інтересів. Вказані чинники традиційно належали до сфери національного суверенітету набагато більше, ніж економічна діяльність. Втрати національної ідентичності та політичного впливу держави на міжнародній арені значно болючіші, а вартість позитивних очікувань громадськості дуже висока. Крім того, для третіх країн важко розрізнити чітку відмінність індивідуальної відповідальності окремих країн-членів ЄС та колективної Союзу, їх правового статусу і повноважень у сфері зовнішньої політики та політики безпеки.

Питання для самоконтролю

1. Етапи стратегічного планування забезпечення національної безпеки.
2. Які дані, необхідні для здійснення стратегічного планування забезпечення національної безпеки?

3. Взаємозв'язок та відмінності Стратегії національної безпеки та Національної стратегії держави.
4. Основні завдання щодо вдосконалення стратегічного планування забезпечення національної безпеки України?
5. Принципова різниця між Воєнною доктриною та Стратегією воєнної безпеки
6. Мета підготовки Стратегічного оборонного бюлетеня та яка інформація у ньому наведена?
7. Які процедури передбачає Комплексний огляд сектору безпеки та Оборонний огляд?
8. Основні елементи формалізації процесу стратегічного планування забезпечення національної безпеки?
9. Зміст етапів обробки інформації, яка використовується при стратегічному плануванні забезпечення національної безпеки.
10. Чому майбутній стан об'єкта стратегічного планування, не є пропорційна (лінійна) зміна попереднього?
11. Суть проблеми зниження невизначеності при стратегічному плануванні забезпечення національної безпеки
12. Оцінка альтернатив у категоріях ризику, конфліктності, невизначеності при стратегічному плануванні забезпечення національної безпеки
13. Які особливості розвитку СЗНБ України, мають бути враховані при стратегічному плануванні?
14. У чому проявляється взаємозв'язок оборонної та воєнної політики?
15. Основні функції оборонного планування
16. Виконання яких заходів забезпечує належний рівень обороноздатності держави?
17. Принципи забезпечення розумної достатності оборони та її критерії

18. Поняття «припустимий ступінь воєнно-економічного напруження» та «рівень воєнної безпеки».
19. Мета оцінки воєнно-політичної обстановки?
20. Суб'єкти оборонного планування в Україні та які їх функції
21. Які чинники здійснюють вплив на формування національних програм розвитку озброєнь та військової техніки?
22. Суб'єкти стратегічного планування забезпечення національної безпеки України та їх завдання
23. Якими є наслідки воєнної глобалізації?.
24. Чому великі надії у збройній боротьбі майбутнього покладають на інформаційну та інші види "несмертельної" зброї?
25. Чому військові конфлікти майбутнього можна характеризувати більшою мірою як асиметричні?
26. Які загрози воєнній безпеці України потребують першочергового реагування з боку вищого керівництва держави?
27. Які наміри та дії інших держав проти України створюють передумови виникнення воєнного конфлікту?
28. Актуальні шляхи підвищення можливостей щодо забезпечення воєнної безпеки України в сучасних умовах.
29. Яка ієрархія та порядок розробки керівних документів з питань забезпечення національної безпеки в США?
30. Які особливості стратегічного планування забезпечення національної безпеки у Франції?
31. Які особливості стратегічного планування забезпечення національної безпеки у Великобританії?
32. Які особливості стратегічного планування забезпечення національної безпеки у Німеччині та Італії?
33. Які особливості стратегічного планування забезпечення національної безпеки у Польщі, Румунії, Болгарії, Чехії, Угорщині?

34. Які обставини визначають умови, в яких приходиться сьогодні розробляти документи з питань забезпечення національної безпеки?
35. Чому неможливо отримати за допомогою "інтуїції" оптимальні рішення у процесі розробки стратегії національної безпеки?
36. Якою є схема процесу розробки оптимальної стратегії національної безпеки?
37. Які змінні (параметри) варто використовувати при виборі раціонального варіанту стратегії національної безпеки?
38. Які причини системного характеру визначили негативні тенденції та особливості підготовки і впровадження стратегічних планів в Україні?
39. Які недоліки необхідно усунути для забезпечення ефективності розробки та впровадження стратегічних планів в Україні?
40. Пріоритети стратегічного планування колективної безпеки в ЄС
41. Які розбіжності існують серед країн-членів ЄС щодо взаємодії, пріоритетів розвитку НАТО та оборонної складової політики Євросоюзу?

Теми рефератів (контрольних робіт)

1. Шляхи вдосконалення стратегічного планування забезпечення національної безпеки.
2. Чинники формування понятійно-категорійного апарату стратегічного планування.
3. Стратегічний аналіз, як елемент стратегічного планування забезпечення національної безпеки.
4. Невизначеність при стратегічному плануванні забезпечення національної безпеки.
5. Конфлікти, як чинник впливу на прийняття управлінських рішень при стратегічному плануванні забезпечення національної безпеки.
6. Система стратегічного планування забезпечення національної безпеки в Україні.
7. "Європейська ідентичність" у сфері безпеки й оборони.

8. Організація оборонного планування.
9. Джерела можливих загроз воєнній безпеці України.
10. Правові засади державної політики України щодо забезпечення воєнної безпеки.
11. Суть та недоліки статично-описових підходів щодо розробки стратегій забезпечення національної безпеки.
12. Розробка оптимального варіанта стратегії національної безпеки.
13. Механізми стратегічного планування колективної безпеки в ЄС
14. Шляхи вдосконалення стратегічного планування забезпечення національної безпеки в Україні
15. Стратегічне планування забезпечення національної безпеки у провідних країнах світу.

Рекомендована література

1. Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія / О.С. Бодрук. – К.: НІПМБ, 2001. - 300 с.
2. Гареев М.А. О некоторых характерных чертах войн будущего // Военная мысль. - 2003. - № 6. - С. 52-59.
3. Горбулін В.П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. монографія / В.П.Горбулін, А.Б.Качинський. – К.: НІСД, 2010. 288 с.
4. Костенко Г.Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: Навч. посіб. / Г.Ф. Костенко. - К.: ЗАТ “Видавничий дім “ДЕМІД”, 2002. – 144 с.
5. Перепелиця Г.М. Воєнна безпека України на межі тисячоліть: Моногр. / Г.М.Перепелиця, С.О.Дмитрова, В.С.Корсидович та ін. - К.: Стилос, 2002. - 384 с.
6. Семенченко А.І. Методологія стратегічного планування у сфері національної безпеки України: Монографія / А.І. Семенченко. – К. : НАДУ, 2008. – 429 с.

7. Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України (теорія і практика): Монографія / Г.П. Ситник. – К : НАДУ, 2004. – 408 с.
8. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. К.:НАДУ, 2012. – 344 с.
9. Слипченко В.И. Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего / В.И. Слипченко. - М.: Вече, 2002. – 242 с.

ГЛОСАРІЙ

АГРЕСІЯ — незаконне, яке суперечить міжнародному праву, застосування сили державою (державами) проти іншої держави (держав).

АГРЕСОР — держава, яка здійснила акт агресії або держава, яка здійснює планування, підготовку, розв'язання або ведення агресивної війни.

АКЦІЯ ГУМАНІТАРНА — дії миротворчих сил і міжнародних організацій, які спрямовані на забезпечення виживання цивільного населення, що постраждало від воєнних дій та передбачають, зокрема: доставку в зону конфлікту продовольства, медикаментів.

АНАЛІТИК — людина, яка вміє з'ясувати сутність процесу (проблеми), виявити та логічно побудувати причинно-наслідкові зв'язки між чинниками, які зумовлюють тенденції змін та зробити правильні висновки

АНАЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ — яка має за мету розв'язання будь-якої проблеми й передбачає дослідження причинно-наслідкових зв'язків, що її породжують. Її формами у сфері забезпечення національної безпеки є: моніторинг (зокрема, загроз національним інтересам); аналіз діяльності суб'єктів національної безпеки; дослідження актуальних проблем.

АНАЛІТИЧНІ ДОКУМЕНТИ — матеріали, які містять результати дослідження проблемних питань та розрізняються глибиною аналізу, рівнем структурованості викладу, специфікою відомчих вимог тощо. Це може бути: аналітичний огляд; аналітична записка; аналітична доповідь; службова записка, до якої додається аналітичний звіт, у якому наводиться огляд чинників, які здійснюють вплив на проблему, прогноз їх розвитку, оцінка ризиків та даних, які визначають суть пропозицій тощо.

АНТИГЛОБАЛІЗМ — транснаціональний протестний рух проти використання здобутків глобалізації виключно в інтересах ТНК. Часто супроводжується зіткненнями з силами правопорядку та актами вандалізму.

АСИМЕТРИЧНІ ВІДНОСИНИ — форма міжнародних відносин, за якої відсутність реального патнєрства компенсується особистою дружбою політичних лідерів. Така ілюзія рівноправного та взаємовигідного співробітництва часто призводить до зростання загроз національній безпеці.

АТЛАНТИЗМ — геополітична теорія західної цивілізації, яка ґрунтується на ліберально-демократичних цінностях громадянського суспільства. Її прихильники вважають, що головна роль у світі належить морським комунікаціям від яких углиб континенту направлені культурні імпульси.

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ – скоординовані спецзаходи, спрямовані на попередження, запобігання та припинення дій, здійснюваних з терористичною метою, звільнення заручників, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків злочину, здійснюваного з терористичною метою.

АТОМНИЙ КЛУБ — умовна назва групи держав, які володіють ядерною зброєю. До клубу входять з моменту випробування ядерної зброї США (1945), ССРС/Россія (1949), Великобританія (1952), Франція (1960), Китай (1964), Індія (1974) і Пакістан. Перші п'ять є постійними сленами Ради Безпеки ООН.

БАЛАНСУ СИЛ КОНЦЕПЦІЯ — стан відносин між державами, за якого жодна з них не може створити в короткий час або використовувати наявний потенціал для реальної загрози незалежності іншій держав.

БЕЗПЕКА ВОЄННА — захищеність життєво важливих національних інтересів від чинників, які породжують небезпеки воєнного характеру для реалізації цих інтересів й за якої імовірність війни зводиться до мінімуму.

БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ — захищеність конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності від зовнішніх та внутрішніх загроз.

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА — захищеність життєво важливих національних інтересів, за якої забезпечуються своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація загроз вказаним інтересам у різних сферах життєдіяльності людини, суспільства та держави. Є величиною змінною.

БЕЗПЕКА ОСОБИ (ІНДИВІДУ) — захищеність життєво важливих інтересів особи (індивіду), за якої забезпечуються її всебічний прогресивний розвиток та самореалізація. Є величиною змінною, а її рівень, зокрема, залежить від політичного режиму та стану економіки.

БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА — захищеність життєво важливих інтересів суспільства, за якої забезпечуються його всебічний прогресивний розвиток. Є величиною змінною, а її рівень, зокрема, залежить від політичного режиму, стану економіки, функціональної спроможності СЗНБ.

БІЛЬДЕРЕРГСКИЙ КЛУБ — міжнародна неурядова організація, яка об'єднує світових олігархів для координації у сфері світової політики, економіки та ЗМІ з метою встановлення "нового світового порядку". В таємних засіданнях приймають участь багато світових лідерів та політиків. Створений у 1954 р. у м. Остербеєк (Нідерланди).

БІПОЛЯРНИЙ СВІТ — світовий порядок, заснований на домінуванні у міжнародних відносинах двох супердержав або суспільно-політичних систем.

БІЖЕНЦІ — особи, які вимушені залишити країну постійного проживання із-за побоювань стати жертвою воєнних дій, переслідувань за ознакою раси, віросповідання, національності, політичних переконань, належності до певної соціальної групи, інших обставин.

БЛИЖНЯ ЗОНА СТАБІЛЬНОСТІ УКРАЇНИ – територія суміжних з Україною континентальних держав: Білорусі, Молдови, Польщі, Росії (до Уралу), Румунії, Словаччини. Угорщини.

БЛОКАДА ВОЄННА — спосіб ведення воєнних дій, який полягає в ізоляції держави, частини її території, міста, протоки тощо. Може бути повною або частковою залежно від видів збройних сил, які залучені до блокади.

БОРОТЬБА З ТЕРОРИЗМОМ — діяльність щодо запобігання, виявлення, припинення, мінімізації наслідків терористичної діяльності. Ведеться для захисту громадян, суспільства та держави від тероризму.

БУДІВНИЦТВО ЗБРОЙНИХ СИЛ — складова військового будівництва, яка передбачає планування та здійснення комплексу заходів щодо створення, підготовки та зміцнення національних збройних сил.

"ВЕЛИКА СІМКА" — міжнародний політичний інститут провідних держав (США, Японія, Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, Канада), які здійснюють регулярні зустрічі на вищому рівні для обговорення стратегічних проблем.

ВАШИНГТОНСЬКИЙ КОНСЕНСУС — економічна політика, яка реалізується через МВФ та інші міжнародні фінансові інститути щодо не західних держав. Її основою є максимальне відкриття національних ринків в інтересах транснаціонального капіталу, ТНК та держав "золотого мільярду".

ВЕЛИКІ ДЕРЖАВИ — суб'єкти мінароних відносин, які здійснюють вирішальний вплив на світову політику та економіку. Сьогодні це постійні члени Ради Безпеки ООН.

ВЕЛИКІ ЕКОНОМІЧНІ ПУСТИНИ — геоекономічний простір, який характеризується занепадом ділової активності, скороченням виробництва, руйнуванням соціально-виробничої інфраструктури, демографічною депопуляцією, зростанням криміналізації економіки та корупції.

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ — розповсюдження західних цінностей по всьому світу, що знижує соціокультурне різноманіття інших цивілізацій, руйнує ідентичність, знижує відчуття національного ґрунту у місцевих еліт.

ВІРТУАЛЬНА ЕКОНОМІКА — переплетення світового валютно-фінансового та інформаційного просторів, створених гловним чином США. В цій економіці домінують портфельні американські інвестиції.

ВИКЛИК НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ — чинники, які можуть бути оцінені як небезпеки і як додаткові можливості щодо реалізації національних інтересів; часто проявляється як початкова фаза загрози вказаним інтересам.

ВІЙНА — соціально-політичне явище, крайня форма вирішення суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, територіальних та інших

суперечностей між державами, народами, націями, соціальними групами засобами збройного насильства. Породжується глибинними причинами.

ВІЙНА ГЕОЕКОНОМІЧНА — конфлікт, який передбачає нанесення значних збитків супротивнику по заздалегідь розробленій стратегії дій в гео економічному просторі з використанням гео економічних технологій.

ВІЙНА ІНФОРМАЦІЙНА — конфлікт, у якому стратегічним ресурсом є інформація та інформаційні системи, а метою досягнення переваги завдяки негативним впливам на вказаний ресурс супротивника.

ВІЙНА ПСИХОЛОГІЧНА — компонент інформаційної війни, у якому критично важливим стратегічним ресурсом є думки, настрої, почуття і, у кінцевому підсумку, "програмування" поведінки супротивника.

ВІЙНА СВІТОВА — військове зіткнення між найбільшими державами (коаліціями), що охоплює територію кількох театрів воєнних дій та здійснює вирішальний вплив на міжнародну стабільність і безпеку людства.

ВІЙНИ ПРОПАГАНДА — злочин міжнародного характеру, який передбачає кримінальне покарання і полягає у поширенні у виступах або через ЗМІ закликів до нападу на інші країни з використанням збройних сил.

ВІЙСЬКОВА МОГУТНІСТЬ — складова геополітичної могутності держави. Абсолютний лідер — США, витрати яких на озброєння більші ніж десяти найбільших держав світу.

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС — сукупність соціально-економічних, політичних та ідеологічних інституцій, державних і приватних підприємств, установ та організацій, пов'язаних між собою при розробці й виробництві військової продукції.

ВОЄННА ОКУПАЦІЯ — насильницьке захоплення збройними силами держави території іншої держави без отримання суверенних прав на неї.

ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ — обмежене за масштабами дво-багатостороннє збройне насильство з боку держав, соціальних груп та інститутів для досягнення обмежено-ситуативних політичних цілей.

ВОЄННИЙ СТАН – правовий режим, що вводиться в країні або в окремій місцевості у разі збройної агресії чи загрози нападу, суверенітету, територіальній цілісності та передбачає надання органам державної влади, місцевого самоврядування, військовому командуванню, військовим адміністраціям повноважень, необхідних для відвернення вказаної загрози.

ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ – цілеспрямована діяльність суб'єктів конфлікту та зацікавлених у його врегулюванні сторін.

ГЕГЕМОНИЯ МІЖНАРОДНА – статусна характеристика міжнародного актора, який відіграє домінуючу роль в системі міжнародних відносин. Є наслідком нерівномірного розподілу влади між акторами, що спонукає найпотужніші з них до всебічного підтримання свого домінування.

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН — головний дорадчий орган із представників усіх держав-членів ООН. Скликається щорічно.

ГЕНОЦИД — злочин проти людства, що полягає в діях, які здійснюються з наміром знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, зокрема, шляхом: убивства членів групи, нанесення їм тяжких тілесних пошкоджень або розумових відхилень; свідомим створення для групи умов, які розраховані на повне або часткове її фізичне знищення.

ГЛОБАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ – розробка науково обґрунтованих прогнозів щодо варіантів розвитку політичних та економічних міжнародних відносин та розробка рекомендацій для практичної діяльності в умовах глобальних трансформацій.

ГЕОГЕНЕЗИС – уявлення про світ як глобальний простір, який складається із трьох просторів: геополітичного, гео економічного і геостратегічного (воєнно-стратегічного).

ГЕОЕКОНОМІКА – інтерпретація глобального світу через економічні атрибути, які визначають контур економічного простору, в якому розгортаються світові економічні процеси та є симбіозом національних та наднаціональних економічних і державних структур.

ГЕОЕКОНОМІЧНА ПАРАДИГМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – парадигма, згідно якої забезпечення високих темпів економічного росту досягається шляхом інтернаціоналізації господарських зв'язків та зняття національних обмежень заради вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій.

ГЕОЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ – мистецтво досягати економічної мети на світовому ринку і запобігати конфліктам за допомогою гео економічних технологій.

ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ АТЛАС СВІТУ – проекція арелів національних економік і арелів транснаціональних економічних анклавів, які взаємодіють у світовому економічному просторі.

ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ КОД – багатовекторна система економічних відносин із зовнішнім світом, яка включає в себе міжнародний і міжкорпоративний розподіл праці, і забезпечує ефективне функціонування комунікаційного каркасу економіки.

ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР – простір у вигляді сфери, в якій розгортаються закономірності функціонування глобальної економічної системи, що проявляються у реаліях світового відтворювального процесу.

ГЕОЛОГІСТИКА – глобальний вимір логістики при якому окремі логістичні системи співвідносяться як гео економічна, геофінансова, геополітична, воєнно-стратегічна, геоінформаційна логістики, а також світова природоохоронна і світова культурологічна логістичні системи.

ГЕОПОЛІТИКА – наука про закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав та міждержавних об'єднань в багатомірному комунікаційному просторі.

ГЕОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА – кодекс зовнішньої політики держави, який формується на основі геополітичного коду держави і можливої трансформації геополітичного простору.

ГЕОПОЛІТИЧНА МОГУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ – сукупність воєнних, матеріальних, демографічних, територіальних і духовних ресурсів держави.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ ДЕРЖАВИ – вектори воєнно-політичного, економічного та культурного впливу держави на оточуючий світ. Проявляються у стратегічному партнерстві.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛІЗМ – спроби встановлення світового порядку на основі міжнародного права без війн і домінування великих держав, але реалії міжнародного життя заперечують домінування дружніх почуттів у державних лідерів і "дружби народів" над силовою політикою.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОД – система політичних відносин держави із зовнішнім світом, яка включає національні інтереси, ідентифікацію зовнішніх загроз і технологію їх нейтралізації та забезпечує національний статус на світовому та регіональному рівнях. На його основі розробляють зовнішньополітичні доктрини, в яких відображають оцінку районів за межами кордонів з точки зору їхньої стратегічної важливості та потенційних загроз.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРАГМАТИЗМ – реалізм у зовнішній політиці, в основі якого прагматичні інтереси держави. Реалісти покладають відповідальність за стан міжнародних відносин на великі країни. Знайшов своє відображення в Раді Безпеки ООН, де представлені великі держави.

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ДЕРЖАВИ – положення держави по відношенню до світових центрів сили, включаючи воєнно-політичні блоки та зони конфліктів, яке визначається з урахуванням сукупної могутності її матеріальних і нематеріальних ресурсів.

ГЕОЕКОНОМІКА ДЕРЖАВИ – геополітика з позицій економічної могутності держави, досягнення зовнішньополітичних цілей економічним шляхом. Досліджує зміни міжнародних економічних відносин, світову економічну інтеграцію, створення сприятливих умов господарювання в умовах глобалізації. Метою геоекономічної політики є фомування "великих просторів", де економіка відіграє управлінські та владні функції.

ГЕОЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ – мистецтво досягати економічних цілей на світовому ринку і попереджувати потенційні конфлікти за допомогою геоекономічних технологій.

ГЕОЕКОНОМІЧІ ВІЙНИ – боротьба без застосування воєнної сили за вигідні позиції: ринки збуту та сировини, транспортні коридори тощо в світовій економіці. У війні широко використовується економічна блокада.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – об'єктивний процес в міжнародних відносинах, вищий етап інтернаціоналізації, який ґрунтується на розвитку сучасних інформаційних технологій. Субєктом глобалізації є регіоналізація, яка має кумулятивний ефект для формування світових гео економічних полюсів.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНА – формування і розвиток світового економічного (переважно фінансового) та інформаційного простору, який забезпечує прискорений обіг капіталу та впровадження нових ідей.

ГЛОБАЛІЗМ КРИМІНАЛЬНИЙ – формування єдиного світового простору кримінальної економіки.

ГЛОБАЛІСТИКА – міждисциплінарна форма знання у сфері міжнародних відносин і світової політики, яка намагається подолати кризу гуманітарних наук, розділених спеціалізацією та трансформацією предметів дослідження під впливом процесів, які відбуваються у сучасному світі.

ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ – загострення або породження нових проблем, викликаних процесами глобалізації. Вони є наслідком дії чинників, які порушують стабільність нормального функціонування механізмів відтворення суспільного життя, міжцивілізаційних відносин, міжнародних політичних і економічних відносин у межах існуючого сітового порядку.

ГЛОБАЛЬНІ ЗАГРОЗИ – воєнно-політичні, економічні та інші загрози, які зумовлюють необхідність невідкладного реагування щодо їх усунення (тероризм, релігійний екстремізм, етнічна ворожнеча тощо).

ГЕОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА – модель структури територіально-політичного світоустрою та напрямів політичної діяльності й аналізу, що спираються на географічні реалії.

ГЕОПОЛІТИЧНА ОБСТАНОВКА – сукупність факторів, яка визначає відносини між суб'єктами і об'єктами політики з урахуванням їх географічного положення.

ГЕОПОЛІТИЧНА ПАРАДИГМА – наукова теорія, яка розробляється в системі геополітичних понять і атрибутів, що дозволяє представити модель світової політичної системи.

ГЕОПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ – усвідомлення світу як диференційованого на сфери впливу, де кожна держава керується силовими підходами, що веде до ігнорування міжнародного права та перетворення його у різновид політичної риторики.

ГЕОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ – існуючий на конкретну дату або протягом певного проміжку часу стан геополітичних інтересів і взаємодій країн регіону або світу, а також угруповань країн, збройних конфліктів та локальних війн.

ГЕОПОЛІТИЧНА ФОРМУЛА – системна інтерпретація національних інтересів у зовнішньополітичній діяльності держави, яка відображає настрої переважної частини населення та робить у її очах зовнішньополітичні зазіхання виправданими, із-за чого вказана формула є своєрідною квінтесенцією суспільної думки.

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ – відношення певного об'єкта до географічних даних, що лежать поза ним і справляють на нього суттєвий вплив, складова геополітичного розвитку держави, що визначає її геополітичні інтереси.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР – простір поширення зовнішньополітичних національних інтересів держав, який складається із ядра, периферії, середньої зони і зв'язків між іншими осями розвитку.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК – зміни економічного і політичного статусу країн та характеру їх взаємодій, у розпаді й утворенні країн та їх угруповань, у змінах складу угруповань, у появі або зникненні внутрішньодержавних та міждержавних військових конфліктів.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ КРАЇНИ – інтереси країни, що пов'язані із зовнішніми аспектами розвитку та виникають у регіоні або

країні, формуються економічною діяльністю країни та її співробітництвом з іншими країнами, військовими, етнічними та іншими чинниками.

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИБОРСТВО – форма боротьба між державами, яка здійснюється для зниження рівня інформаційної безпеки іншої держави, при одночасному захисті від аналогічних дій з боку супротивника.

ГЕОСТРАТЕГІЯ – симбіоз геополітики і стратегії, з метою визначення інструментів і механізмів стратегічного управління для розробки технологій реалізації геополітичних та геоekonomічних пріоритетів держави на глобальному та регіональному рівнях в геополітичній структурі світу.

ДАВОСЬКИЙ СВІТОВИЙ ФОРУМ – щорічна світова зустріч представників ділових еліт, прихильників економічної глобалізації. Супроводжується, як правило, акціями протесту антиглобалістів.

ДАЛЬНЯ ЗОНА СТАБІЛЬНОСТІ УКРАЇНИ – територія причорноморських країн та сусідніх із суміжними з Україною державами (Болгарія, Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Німеччина, Туреччина, Чехія, Сербія, Чорногорія, Косово, Хорватія)

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНУ – договірне визначення лінії кордону між державами з точним описом його проходження і нанесенням на карту відповідно до укладеного договору з іншою державою.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ – погоджені державами заходи, які забороняють використовувати певну територію у військових цілях у мирний час, а також передбачають заборону зберігати на ній існуючі чи зводити нові військові укріплення і спорудження, утримувати збройні сили.

ДЕРЖАВА–ЦИВІЛІЗАЦІЯ – ефективна форма протистояння глобальним викликам. Аналогічними утвореннями є ЄС – асоціюється з ядром західноєвропейської цивілізації та США, із-за масштабів воєнно-політичної, економічної, культурної, інформаційної експансії на оточуючий світ. Китай є класичною державою–цивілізацією, оскільки у ньому в основному співпадають політичні, соціокультурні та конфесійні кордони.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ НС – цілеспрямований вплив держави (через систему її органів та посадових осіб), спрямований на забезпечення нормальних умов життєдіяльності людини, суспільства, держави, об'єктів економіки, інфраструктури, зменшення матеріальних втрат та шкоди довкіллю у випадку виникнення НС та ліквідацію їх наслідків.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – невід'ємна складова державного управління, що охоплює різні сфери життєдіяльності суспільства та держави з метою прогнозування, виявлення, запобігання та нейтралізації загроз національним інтересам.

ЕКОЦИД – масове знищення рослинного чи тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, здійснення інших дій (у тому числі під час війни), здатних викликати екологічну катастрофу.

ЕКСПАНСІЯ – політика держави, спрямована на розширення поширення сфери свого впливу на інші країни (регіони) за допомогою політичних, економічних, інформаційних та інших методів, а також шляхом дипломатичного тиску та збройної агресії.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РЕГІОНАЛІЗМ – політика західноєвропейських країн, яка передбачає звільнення громадянського суспільства з під опіки держави та перехід від наднаціональних структур до Європи регіонів.

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ – економічна та політична інтеграція у Західній Європі, яка у країнах Східної Європи інколи трансформується в імітацію економічних та політичних реформ, які дозволяють експлуатувати очікування народом кращого життя або ж інструмент боротьби за владу на початковому етапі становлення кримінально-корумпованої демократії.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СВІТОПОРЯДОК – порядок, що є наслідком стратегічного партнерства асиметричних полюсів: ЄС – США та ЄС – Росія.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – міжнародна організація та світовий полюс економічної могутності. В основі її діяльності торговий, таможенний, економічний та валютний союзи, які базуються на свободі пересування

товарів, послуг, капіталів та робочої сили, а також інтеграція зусиль у сфері зовнішньої політики, правосуддя, внутрішніх справ та європейської безпеки.

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ – геополітична концепція, яка ґрунтується на інтегруючій ролі у світовому розвитку західноєвропейської культури. Викликає все більший спротив з боку народів Азії та Африки.

ЄДИНА ДЕРЖАВНА СИСТЕМА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ – сукупність органів управління, сил і засобів центральних та місцевих органів виконавчої влади, виконавчих органів рад, підприємств, установ та організацій, які реалізують державну політику у сфері цивільного захисту.

ЖИВУЧІСТЬ ЕКОНОМІКИ – здатність економіки зберігати та швидко відновлювати свій потенціал під час військового конфлікту.

ЗАГРОЗА МИРУ – ситуація, що вже склалась або подальший розвиток якої може призвести до порушення миру. Переліку таких ситуацій у міжнародному праві не існує. Чи є вони такими визначає Рада Безпеки ООН.

ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ – подія, процес, інші чинники, які створюють *небезпеку* національним інтересам та формують потенціал (можливість) заподіяння збитку (шкоди) національним цінностям.

ЗАХІД – геополітичне поняття, протилежне Сходу (західна цивілізація, атлантизм, таласократія). Включає головним чином розвинуті країни, які сповідують принципи демократії та громадянського суспільства.

ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ — соціокультурна цілісність, "ядром" якої є людина, яка перетворює світ, є результатом довготривалого міжкультурного діалогу античності та християнства, а також глобального руху капіталу.

ЗАСОБИ СОЦІАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА – засоби нав'язування певного типу соціальної поведінки, а саме зброя: інформаційно-психологічна – для руйнування моралі та традицій суспільства (концептуально-методологічна, історична, фактологічна, лінгвістична зброя); організаційна – для руйнування системоутворюючих зв'язків, які об'єднують індивідумів у націю шляхом спонукання “незалежного” руху супротивника у вигідному напрямку; матеріальна – для руйнування

фізичного простору існування людини (психотропна, економічна, бойова зброя та зброя геноциду).

ЗБРОЙНІ СИЛИ ООН — міжнародні збройні сили, які створюються за рішенням Ради Безпеки ООН із військових контингентів країн - членів ООН, що виділені ними з метою підтримки міжнародного миру і безпеки.

ЗБРОЯ МАСОВОГО УРАЖЕННЯ — зброя, що за силою руйнування та ураження багаторазово перевершує звичайне озброєння. До такої зброї відносять ядерну, хімічну, бактеріологічну (біологічну) і радіологічну зброю.

ЗБРОЯ НА НОВИХ ФІЗИЧНИХ ПРИНЦИПАХ — зброя, в основу створення якої покладені фізичні процеси, що не використовувалися раніше при виготовленні зброї (лазерна, пучкова, мікрохвильова та інші види зброї).

ЗОНА ЖИТТЄВИХ ІНТЕРЕСІВ — базове поняття американської геополітики. Такою зоною може стати будь-який регіон, який представляє інтерес для США, наприклад багата енергоресурсами зона Перської затоки.

ЗОНА МИРУ — територія, де заборонено, розміщення, вдосконалення, володіння, випробування та застосування зброї масового ураження.

ІНДЕКС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ — інтегральний показник людського розвитку, який враховує ВНД на душу населення, тривалість життя, рівень освіченості тощо та є важливим макропоказником у міждержавних порівняннях. У 2014 р. Україна посіла 83 позицію із 187 країн світу, а ВНД на душу населення в Україні за період з 1990 по 2013 р. зменшився більше ніж на 24%. (колишній СРСР займав у 1990 р. 26 місце).

ІНДІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ — східна цивілізація, яка ґрунтується на трансцендентальних принципах світобудови (Стародавню Індію називали "країною мудреців") та у майбутньому стане найбільшою за чисельністю.

ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТЕОРІЯ — теорія, яка виникла у 50-х р.р. ХХ ст. і згідно якої влада у суспільстві переходить до рук технократів та організаторів виробництва.

ІННОВАЦІЙНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ — економічна модель розвитку, яка ґрунтується на високих технологіях, престижності професії

вченого та педагога, які сприяють створенню конкурентоздатності продукції на зовнішньому ринку.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ БАГАТСТВО — товар постіндустріальної епохи, який вимірюється знаннями, ідеями та творчою працею.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ — історичний процес подолання державних кордонів у політичній, економічній, культурній і других сферах, який на відміну глобалізації не зачіпає державного суверенітету.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА — тенденція у світовій економіці, яка дозволяє ТНК захоплювати нові ринки в обхід таможених бар'єрів, стимулює перенесення виробництва у країни з дешевою робочою силою, а експансія іноземних товарів руйнує традиційне виробництво у цих країнах та загострює проблему безробіття.

ІНФОРМАЦІЙНО—ТЕХНОЛОГІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ — предтеча постіндустріальної епохи, коли в міжнародних економічних відносинах на перше місце виходить виробництво інтелектуального продукту, відбувається глобальна мобільність інформації, капіталу і кваліфікованих кадрів розумової праці, що забезпечує доступ приватних осіб до каналів зв'язку, ринків та джерел інформації і підриває роль держави у виконанні фіскальних функцій.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ — технологій, які використовують для обробки інформації та дозволяють представити її у цифровому форматі, придатному для зберігання та опрацювання на комп'ютері та моментальної передачі у будь-який кінець світу. Привели до формування нової концепції світового порядку: "Хто володіє інформацією, той володіє світом".

"ІНФОРМАЦІЙНЕ СМІТТЯ" — побічний ефект інформаційно-технологічної революції та важливий інструмент боротьби за владу або імітації наукового продукту передусім у молодих незалежних державах.

ІСЛАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ — східна цивілізація, де суспільна солідарність та індивідуальне самообмеження ставляться вище прав і інтересів особистості, а чуттєве сприйняття світу домінує над раціональним підходом, яке характерне для Заходу.

ІСЛАМСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ — ідеологія, яка опирається на антикапіталістичні настрої соціальних маргіналів та інших верств, які вважають себе постраждалими від *вестернізації*. Певною мірою аналог європейської Реформації (опора на народовладдя та духовних лідерів).

ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІ — концепції, які склалися в теорії історії: *всесвітньо-історична*, яка обґрунтовує формування загальнолюдської культури та *культурно-історична*, яка її заперечує, а етносферу інтерпретує як множину культур, вік яких обмежений.

ІНТЕРЕСИ НАЦІОНАЛЬНІ — сукупність збалансованих інтересів людини (громадянина), суспільства, держави, реалізація яких гарантує збереження *національних цінностей*, державний суверенітет, територіальну цілісність, суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток.

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ — структури, які цілеспрямовано займаються інформаційною та аналітичною роботою, напрацьовують нові підходи, готують контингент експертів, а відтак є важливим інструментом прийняття управлінських рішень з питань безпеки.

КОМПЛЕКСНА ОЦІНКА РІВНЯ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ — системна характеристика умов існування суспільства та держави, яка визначається у контексті комплексної кількісної та якісної оцінки процесів, подій та інших чинників, які ідентифікуються як небезпеки розвитку індивіду, соціальної групи, суспільства, держави.

"КОНСТАНТИ" ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ — історичні та геополітичні фактори, які своєю перманентністю впливають на формування зовнішньої політики конкретної держави.

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ — якісно-кількісний метод вивчення документів, який часто передбачає переведення у кількісні показники текстової (чи будь-якої іншої) інформації. Характеризується об'єктивністю висновків і строгістю процедури, яка, зокрема, передбачає виявлення ключових понять, відповідно до яких аналізується зміст й залежить характер отриманих даних.

КОНФРОНТАЦІЯ МІЖНАРОДНА — одна із початкових фаз міжнародного конфлікту, коли має місце зіткнення інтересів держав. Її виникнення зумовлене протиріччями, що виникають між державами та чинниками, що визначають зовнішньополітичний курс держав.

КОНЦЕПЦІЯ «ЖОРСТКОЇ СИЛИ» – система поглядів на забезпечення насильницького підкорення інших суб'єктів міжнародного права з позиції воєнної чи економічної могутності держави, зокрема, вважається, що застосування міжнародної збройної сили під контролем ООН є ефективним засобом контролю над ескалацією конфлікту, «примушення» конфліктуючих сторін вжити заходів до встановлення миру.

КОНЦЕПЦІЯ «М'ЯКОЇ СИЛИ» – система поглядів на забезпечення підкорення інших суб'єктів міжнародного права за допомогою технологій, які ґрунтуються на добровільному визнанні вказаним суб'єктом абсолютної переваги центру впливу у сфері ідеології, політики, економіки, моралі та на методах інформаційно-психологічного впливу на масову та індивідуальну свідомість. Ґрунтується на ідеології "експорту демократії", яка поєднує місіонерську традицію американського протестантизму з технологіями "оксамитових революцій" (методами ненасильницької зміни конституційного ладу в країнах-споживачах американської моделі розвитку суспільства).

КОНФРОНТАЦІЯ — зіткнення або протиставлення воєнно-політичних, економічних та інших інтересів.

КУЛЬТУРНО–ГЕНЕТИЧНИЙ КОД – стійкі ознаки приналежності до тієї чи іншої цивілізації.

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ — система поглядів, згідно якої завжди є деяка сукупність інтересів, що формуються державою і яка надає їй діям на міжнародній арені ознак індивідуальної суб'єктності, а реалізація цих інтересів зводиться до розв'язання проблеми забезпечення національної безпеки у контексті дотримання того чи іншого балансу сил, набуття чи втрати території, озброєнь, сфер впливу тощо.

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – система офіційних поглядів, які конкретизують ідею (задум) політичного керівництва щодо сукупності та реалізації національних інтересів, зокрема принципів, підходів, методів та механізмів їх реалізації.

КОРОТКОТЕРМІНОВИЙ ПРОГНОЗ – прогноз, який передбачає оцінку лише кількісних змін чинників, які визначають перебіг процесу (на противагу довготермінового, коли оцінка включає і якісні зміни).

"КРАЇНА-ВОРОТА" – невелика держава з географічним положенням у місці зіткнення інтересів великих країн або блоків, яка здатна відігравати роль посередника в зближенні своїх великих партнерів.

"КРАЇНА-СИСТЕМА" – держава, яка з метою реалізації своїх геоекономічних інтересів, формує самостійну систему інтернаціонально-відтворювальних ядер (циклів), ланками яких є національні ТНК, яким держава делегує реалізацію цих інтересів, захищаючи їх воєнними засобами.

МАРГІНАЛЬНІ СУБКУЛЬТУРИ – своєрідні "свічки запалювання" міжцивілізаційного діалогу. Розрізняють: етногосподарські (етнічне підприємництво), геоетнічні (помори, гірці, сибіряки, маркомани, граничари, конкістадори, козаки), соціокультурні (діаспори, бікультурали), конфесійні (баптисти, мормони, старовіри та ін.) субкультури, сімейні (родові) клани.

МАСОНСТВО – релігійно-етичний рух з елементами містицизму, який виник у XVIII ст. в Англії, намагається відкрити тайну влади на світом духів, природи і людини та проголосив "обеднання людей на засадах братства, любові, рівності та взаємопомочі". У русі поєднується дух політичної опозиції і високих духовних пошуків на фоні чисто матеріального прогресу, який супроводжується війнами та крайньою несправедливістю.

МАФІЯ – втаємничені організації, які захищають інтереси етнічних кримінально-корпоративних груп (кланів, сімей). По рівню організованості окреме місце належить китайській мафії (тріади), яка має власну ідеологію.

МІЖНАРОДНИЙ КОНФЛІКТ – основа міжнародних відносин у традиційній геополітиці. Розрізняють: воєнно-політичні, економічні,

національні, конфесійні, цивілізаційні та інші конфлікти, загроза виникнення яких зростає із-за збільшення чисельності суб'єктів міжнародних відносин.

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ – сукупність суспільно небезпечних у міжнародному масштабі дій, які ведуть до масової загибелі людей, порушують політичні, економічні та інші комунікації між державами, а відтак є чинником, який здійснює реальний вплив на міжнародні відносини із загальним "бюджетом" у десятки мільярдів доларів щорічно.

МОНЕТАРИСЬКА ФІЛОСОФІЯ – технологія створення відкритого фінансового простору, який не визнає національні кордони та суверенітети і яка особливо проявилась у створенні світових фінансових пірамід. На початок століття річний обіг валюти склав понад 400 трил. дол., що у 80 разів перевищило світову торгівлю товарами.

МЕТОДИ ДЕРЖАВНОГО РЕАГУВАННЯ НА ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ – сукупність засобів, способів і прийомів впливу органів державної влади на події, явища, процеси інші чинники, які породжують небезпеки реалізації національних інтересів.

МИР – відносини між державами та соціальними групами в країні, які ґрунтуються на проведенні політики без збройного насильства, а також передбачають розвиток партнерських відносин між суб'єктами світової політики в економічній, політичній, культурній та іншим сферах.

МИРОТВОРЧІСТЬ — військово-політична й економічна діяльність цивільного і військового персоналу від держав, міжнародних організацій, здійснювана відповідно до мандата міжнародної або регіональної організації та спрямована на запобігання, вирішення або пост-конфліктне врегулювання між- або внутрішньодержавних конфліктів.

МОНІТОРИНГ СТРАТЕГІЧНОГО РИЗИКУ – збирання інформації, її накопичення, аналіз, оцінка та прогнозування стратегічного ризику. Здійснюється на національному, регіональному, субрегіональному та глобальному рівнях.

НАДДЕРЖАВА — міжнародно-політичний статус держави, яка відіграє панівну роль у міжнародних відносинах завдяки економічному, військовому чи ресурсному потенціалу, що вигідно відрізняє її від інших і дозволяє діяти поза межами території на регіональному та глобальному рівнях. Розрізняють універсальні, секторні та регіональні наддержави. Універсальні не можуть отримати поразку у війні від будь-якої держави за винятком тієї, яка володіє спів розмірною військовою могутністю.

НАДЗВИЧАЙНА СИТУАЦІЯ – обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН – особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні НС техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства.

ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД – період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

РАЙОН ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ – визначені керівництвом антитерористичної операції ділянки місцевості або

акваторії, транспортні засоби, будівлі, споруди, приміщення та території чи акваторії, що прилягають до них і в межах яких проводиться операція.

НАСИЛЬСТВО – спосіб забезпечення панування, влади людини над людиною, що здійснюється всупереч волі тих, проти кого воно спрямоване.

НАЦІОНАЛЬНА МОГУТНІСТЬ – кількісний показник сил і ресурсів держави (географічних, демографічних, економічних, інфраструктурних, військових, політичних, іміджеві-історичних, духовно-психологічних, організаційно-управлінських, науково-технологічних та ін.), які вона може використати у відносинах з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

НЕОКОЛООНІАЛІЗМ – система нерівноправних відносин між державами, що виникла в умовах розпаду колоніальної системи й має за мету збереження залежності колишніх колоній від розвинених держав.

НОРМАТИВНІ ПРОГНОЗИ – визначення шляхів і термінів досягнення бажаного стану об'єкта на основі заданих норм, ідеалів та цілей.

ОБ'ЄКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – предмети, на які спрямовані зусилля суб'єктів забезпечення національної безпеки, а саме: конституційні права і свободи людини; духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси суспільства; конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність держави.

ОБОРОНА КРАЇНИ – система політичних, економічних, воєнних, правових та інших заходів щодо підготовки країни до відбиття можливої військової агресії, запобігання і припинення збройних конфліктів.

ОПЕРАЦІЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНА – комплекс спеціальних заходів, спрямованих на виявлення осіб, які готують або здійснили терористичний акт з метою, зокрема, забезпечення безпеки фізичних осіб у місці проведення операції, звільнення заручників, знешкодження терористів.

ОПЕРАЦІЯ ООН З ПІДТРИМКИ МИРУ – діяльність від імені ООН з метою створення на місці конфлікту умов для його врегулювання.

Здійснюється зусиллями контингентів, до складу якого входить наданий членами ООН військовий та цивільний персонал.

ОРГАНИ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ – суб'єкти системи забезпечення національної безпеки, управлінська діяльність яких охоплює всі сфери життєдіяльності збройних сил та інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань з метою прогнозування, виявлення, запобігання та нейтралізації загроз воєнній безпеці.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕРОРИСТИЧНА – об'єднання кількох осіб або організацій, яке створене для здійснення терористичної діяльності, визнає можливість використання тероризму і в межах якого здійснено розподіл функцій, досягнуто домовленостей про певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів.

ОЦІНКА ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОЇ ОБСТАНОВКИ – оцінка чинників, які призводять до небезпеки розв'язання війни проти тієї чи іншої держави з боку іншої держави, ступеня (міри) вказаної небезпеки.

ПАРАДИГМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – система настанов, які прийняті як зразок у вирішенні зовнішньополітичних завдань і поділяються всіма акторами даної міжнародної системи.

ПАРАДИГМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – концептуальна модель постановки і розв'язання взаємопов'язаного комплексу завдань і проблем, пов'язаних із забезпеченням реалізації національних інтересів.

ПАРІТЕТ ЯДЕРНИЙ – баланс ядерних сил і озброєнь ядерних держав (воєнних блоків), який означає здатність кожної із них (кожного із них) до нанесення неприйнятної для іншої сторони збитку.

ПАСПОРТ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ – документ, який передбачає оцінку подій, процесів, інших чинників, що створюють небезпеку реалізації національним інтересам, характеристику їх можливого розвитку, визначення завдань суб'єктів національної безпеки щодо реагування на неї.

ПІДГОТОВКА МОБІЛІЗАЦІЙНА – комплекс заходів, які проводяться у мирний час з метою завчасної підготовки економіки країни,

органів державної влади, органів місцевого самоврядування, збройних сил, інших військових формувань, територій, створюваних на воєнний час спеціальних формувань і органів до виконання завдань захисту від збройного нападу і задоволення потреб держави та населення у воєнний час.

ПОЛІТИКА ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНА - діяльність вищих посадових осіб держави, спрямована на оснащення збройних сил озброєнням, іншим військовим майном, розвиток ОПК, військово-технічного співробітництва з іншими країнами, планування та виконання заходів з контролю за розвитком озброєнь і військових технологій.

ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – діяльність органів державної влади, громадських та інших організацій, спрямована на реалізацію національних інтересів, збереження цілісності суспільства та досягнення на цій основі суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.

ПОТЕНЦІАЛ ДЕРЖАВИ ВОЄННИЙ - матеріальні, інформаційні, політичні та інші можливості держави, що можуть бути використані у воєнних цілях.

ПОТЕНЦІАЛ ДЕРЖАВИ ЕКОНОМІЧНИЙ - сукупність можливостей держави щодо виробництва матеріальних благ і надання послуг, які зокрема, визначаються наявністю та якістю трудових ресурсів, структурою сировинної бази, ступенем розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, рівнем розвитку науки і техніки.

ПОШУКОВІ ПРОГНОЗИ – визначення стану явища або процесу у майбутньому, виходячи з наявних тенденцій та абстрагуючись від рішень, здатних видозмінити вказані тенденції.

ПРИЧИНИ І ДЖЕРЕЛА ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ – основа виникнення воєнних конфліктів, а саме: територіальні, соціальні, економічні, політичні, технологічні, сировинні та інші протиріччя (причини); політична (сепаратистська), ідеологічна, етноконфесійна, кримінальна агресивність держав, політичних лідерів, юридичних і фізичних осіб (джерела).

РЕЗЕРВИ ДЕРЖАВНІ - спеціально створювані запаси матеріальних цінностей, призначені для виконання загальнодержавних завдань, зокрема: забезпечення мобілізаційних потреб і першочергових робіт при ліквідації наслідків НС; надання державної підтримки з метою стабілізації економіки.

РЕФОРМА ВОЄННА – комплекс цілей та заходів, які передбачають взаємопов'язані та узгоджені кількісно-якісних зміни збройних сил, інших складових *сектору безпеки*, органів *військового управління*, які зумовлені завданнями щодо забезпечення *національної безпеки*, появою нових видів озброєння, зміною геополітичної обстановки, іншими чинниками.

РИЗИК НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ – кількісна оцінка ймовірного розміру шкоди національній безпеці у разі настання небажаної події: війни, політичної, економічної чи іншої кризи.

РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ – процес формування міждержавних економічних та інших об'єднань на основі близькості соціокультурних факторів.

РІВНОВАГА ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА – оцінка відносин між державами, за якої сукупність факторів, що сприяють розв'язанню війни, врівноважується відповідною сукупністю, спрямованих на її запобігання.

СЕКТОР БЕЗПЕКИ – підсистема *системи забезпечення національної безпеки* - взаємопов'язана сукупність збройних сил, правоохоронних органів та спеціальних служб, ОПК, інших сил і засобів, діяльність яких охоплена єдиною системою стратегічного планування та скоординована вищим політичним керівництвом і уповноваженими на те керівниками органів державної влади, які наділені згідно чинного законодавства правом віддавати накази щодо застосування сили або загрозувати її застосуванням для вирішення завдань щодо захисту національних інтересів. Особливістю управління вказаними силами і засобами є наявність політичного, адміністративного та оперативного (військового) управління.

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ - складова системи національної безпеки - сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених механізмів і суб'єктів

забезпечення національної безпеки, **які** на основі чинного законодавства трансформують політику національної безпеки у **заходи політичного, воєнного та іншого характеру.**

СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ - соціальна система, складовими якої, зокрема є: суб'єкти та об'єкти національної безпеки; масив чинного законодавства, який визначає принципи та механізми захисту національних інтересів, а метою - створення належних умов для підтримки бажаного рівня захищеності національних інтересів, забезпечення цілісності суспільного організму та його розвитку, а також нейтралізація небезпеки послаблення здатності держави відстоювати вказані інтереси.

СИТУАЦІЙНИЙ ЦЕНТР — спеціальний організаційно-технічний комплекс, оснащений цільовим апаратно-програмним забезпеченням та інформаційно-комунікаційним обладнанням для проведення службових нарад керівників держави та підготовлених експертів з метою розробки та прийняття державно-управлінських рішень "в режимі реального часу".

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ — форма розвитку і результат загострення соціальних протиріч, боротьба суб'єктів суспільних відносин з приводу реалізації несумісних, взаємовиключних інтересів.

СТАБІЛЬНИЙ СТАН ДЕРЖАВИ — етап розвитку держави за якого, у разі різкої зміни дестабілізуючих факторів її життєдіяльності, забезпечуються суверенітет, територіальна цілісність, економічний і політичний розвиток, стійке функціонування державних інституцій тощо.

СТАБІЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА — стан системи зв'язків між політичними суб'єктами, для якого характерна цілісність політичної системи та її здатність реалізовувати покладені на неї функції.

СТАН ВОЄННИЙ – правовий режим, що вводиться в державі або в окремих її місцевостях за встановленою процедурою та за рішенням керівництва держави при виняткових обставинах (наприклад, у разі збройної агресії чи загрози нападу).

СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – функція державного управління у сфері національної безпеки, яка передбачає визначення мети, цілей, завдань та заходів щодо реалізації політики національної безпеки, спрямованої на реалізацію національних інтересів.

СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – процес прийняття і здійснення управлінських рішень суб'єктами стратегічного рівня державного управління у сфері національної безпеки. Його центральною ланкою є вибір шляхів, засобів та способів реалізації національних інтересів, який базується на результатах аналізу та порівнянні економічного, воєнного та інших складових потенціалу держави з прогностичними характеристиками розвитку середовища її існування.

СТАБІЛЬНІСТЬ СТРАТЕГІЧНА – стан воєнно-політичних відносин між суб'єктами зовнішньої і внутрішньої політики, що характеризується стійкістю до впливу дестабілізуючих факторів і підтримкою взаємоприйнятної військової діяльності.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК – керований соціоприродний розвиток, що не руйнує довкілля і забезпечує виживання і безпеку існування цивілізації в довгостроковій перспективі, тобто визначає якісне відтворення всіх параметрів людського життя у всіх його сферах та вказує на іманентний взаємозв'язок розвитку і безпеки.

СТРАТЕГІЧНИЙ БАЛАНС – досягнення балансу національних цілей, устремлень та інтересів в гео економічній, геополітичній та геостратегічній (воєнно-стратегічній) сферах.

СТРАТЕГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ – збір стратегічної інформації, яка має відображати реальний стан геополітичної, гео економічної та воєнно-політичної ситуації у світі та тенденції її змін у заданому інтервалі часу, та порівняння її характеристик з очікуваними значеннями.

СТРАТЕГІЧНІ РЕАЛІЇ – баланс національних інтересів в глобальному світі, який склався на певний історичний період.

СТРАТЕГІЧНИЙ АНАЛІЗ – визначення основних гравців і правил гри у довгостроковій перспективі з метою визначення інформації, необхідної для з'ясування зовнішнього та внутрішнього контексту забезпечення національної безпеки та підготовки відповідних стратегій (документів).

СТРАТЕГІЧНИЙ РИЗИК – діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації вибору, коли існує можливість кількісно чи якісно оцінити імовірність досягнення мети, відхилення від мети чи невдачі.

СТРАТЕГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – офіційні погляди держави викладені у формі нормативного документа, що ґрунтуються на результатах комплексного аналізу умов життєдіяльності суспільства та держави на певному історичному відрізку часу у контексті можливостей та загроз реалізації національних інтересів.

СЦЕНАРІЙ ВІЙНИ – прогностичний опис можливого початку, розвитку, завершення і наслідків війни на основі стратегічного аналізу її можливих цілей політичного і стратегічного характеру, співвідношення політичних, економічних і воєнних можливостей сторін та інших факторів.

СТРАТЕГІЯ НЕПРЯМИХ ДІЙ – система симетричних та асиметричних підходів і превентивних дій, які не передбачають застосування сили, але призводять у перспективі до більш сприятливих умов щодо реалізації національних інтересів шляхом дезорієнтації та дезорганізації супротивника в контексті змін простору протиборства.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ – визначення його елементів, функцій, їх взаємозв'язків та його наслідків.

ТЕРОРИЗМ – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства для захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади, вчинення інших посягань на життя чи здоров'я людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – рух, який проголошує вірність вихідним ідеям, принципам, цінностям тихчи інших доктрин і вимагає подолання ересі та відновлення первозданної чистоти, повернення до "істинних" основ буття.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ РЕЛІГІЙНИЙ – повернення до традиційних релігійних цінностей, зокрема, у християнській цивілізації: фундаменталізм протестантський (євангелістський) та православний (старообрядський), а ісламський трактується як "повернення до праведних предків".

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – цілеспрямовані, організуючі, координуючі та регулюючі впливи суб'єктів державного управління у сфері національної безпеки, які спрямовані на реалізацію національних інтересів. Специфічність функцій полягає в тому, що прогнозування, виявлення, запобігання та нейтралізація загроз вказаним інтересам передбачає використання спеціально створюваних сил і засобів (збройних сил, розвідки, правоохоронних органів тощо), а відтак їх реалізація може мати "силовий", примусовий характер.

ЦИВІЛЬНИЙ ЗАХИСТ – функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від НС шляхом запобігання таким ситуаціям, ліквідації їх наслідків і надання допомоги постраждалим у мирний час та в особливий період.

ЦІЛІ НАЦІОНАЛЬНІ – основні орієнтири діяльності держави та кінцевий момент політичного, економічного чи іншого процесу досягнення суспільно значимих результатів загальнонаціонального масштабу, які уявляються досяжними у межах деякого інтервалу часу;

ЦІННОСТІ НАЦІОНАЛЬНІ – притаманна нації матеріальна, інтелектуальна і духовна власність та досягнення, що є основою її існування та розвитку й визначальним чином здійснюють вплив на формування системи національних інтересів та цілей, є їх базовим компонентом.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ГЕОПОЛІТИКА — новітня геополітика, яка долає традиційний географічний та економічний детермінізм за рахунок

розширення базових факторів, які визначають поведінку держави на міжнародній арені, зокрема, акцентується увага на стійкості культурно-генетичних кодів – приналежності до тієї чи іншої цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В.І. Еволюція поглядів у країнах-членах НАТО на розвиток міжнародних відносин / В.І. Абрамов, М.М. Шевченко // Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України. Підручник. – К.: НАОУ, 2005. – С. 139 – 158.
2. Акимов В.А. Катастрофы и безопасность. / В.А. Акимов, В.А. Владимиров, В.И. Измалков; МЧС России. – М. : Деловой экспресс, 2006. – 392 с.
3. Акимов В.А. Природные и техногенные ситуации: опасности, угрозы, риски / В.А.Акимов, В.Д. Новиков, Н.Н.Радаев. – М.: ЗАО ФИД "Деловой экспресс", 2001. – 344с.
4. Акимов В.А. Риски в природе, техносфере, обществе и экономике. / В.А. Акимов, В.В. Лесных, Н.Н. Радаев. – М. : Деловой экспресс, 2004. – 352 с.
5. Акимов В.А. Чрезвычайные ситуации: оценка опасности / В. А. Акимов // Страховое дело. – 1998. – № 1. – С. 38–45.
6. Анилионис Г.П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г.П. Анилионис, Н.А. Зотова. – М.: Международные отношения, 2005. – 676 с.
7. Ансоф И. Стратегическое управление / И.Ансоф. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
8. Арнольд В.И. “Жесткие” и “мягкие” математические модели / В.И.Арнольд. – М.: МЦНМО, 2000. – 32 с.
9. Архипова Н.А. Управление в чрезвычайных ситуациях : учеб. пособие / Н.А. Архипова, В.В. Кульбаба. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1994. – 196 с.

10. Атаманчук Г.В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы): учеб. пособ. / Г.В.Атаманчук. - М.: ОАО НПО "Экономика", 2000. – 302 с.

11. Бакуменко В.Д. Формування державно-управлінських рішень: Проблеми теорії, методології, практики: монографія / В.Д. Бакуменко. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.

12. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман; пер. с англ.; под ред. Ю. В. Асочакова. - СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

13. Безопасность жизне деятельности: учебник для вузов / С.В.Белов, А.В. Ильницкая и др.; под общ. ред. С.В. Белова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. Шк., 1999. – 448 с.

14. Безпека сталого розвитку України: побудова в умовах глобальних викликів: монографія / за ред. В.О. Ананьїна. – К.: ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2009. – 271 с.

15. Белл А. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / А. Белл. – М.: Academia, 2004. – 788 с.

16. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы: монографія / З.Бжезинский. – М.: Междунар. отношения, 1999. - 256 с.

17. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2004. – 288 с.

18. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк. – К. : Юрінком Інтер, 2005.

19. Богданова Э.В. Окружающая среда и человек в условиях чрезвычайных ситуаций : учеб. пособие / Э.В. Богданова, Л.С. Максименко. – Красноярск : ГАЦМиЗ, 2000. – 64 с.

20. Богданович В.Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В.Ю. Богданович. – К. : Дельта, 2002. – 322 с.

21. Богданович В.Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика: монографія / В.Ю. Богданович, М.Ф. Єжеєв, І.Ю. Свіда – Львів: ЛІСВ, 2008. – 300 с.
22. Бодров В.А. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В.А. Бодров, В.Я. Орлов. – М. : Изд-во “Институт психологи РАН”, 1998. – 288 с.
23. Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія / О.С. Бодрук. – К.: НІПМБ, 2001. - 300 с.
24. Будущее цивилизаций и стратегия цивилизационного партнерства. Часть 9. Глобального прогноза «Будущее цивилизаций» на период до 2050 года; под ред. Ю. В. Яковца, Б. Н. Кузика, Н. С. Бектурганова. – М: МИСК, 2009. – 600 с.
25. Быстров Н. Методика оценки могущества государства / Н. Быстров // Зарубежное военное обозрение. - 1981. - № 7. – С. 12-15.
26. Валевський О.Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: монографія / О.Л. Валевський. - К.: НІСД, 2001. - 240 с.
27. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI / И. Валлерстайн. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
28. Василенко И.А. Геополитика современного мира / И.А. Василенко. – М.: Гардарики, 2006. – 378 с.
29. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер; пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
30. Веймер Д. Аналіз політики: концепції і практика / Д.Веймер, Е.Вайнінг. – К.: Основи, 1998. – 654 с.
31. Великий тлумачний словник сучасної української мови : в 2 т. [Електронний ресурс]; голов. ред. В.Т. Бусел, редактори-лексикографи: В.Т. Бусел, М.Д. Василега-Дерибас, О.В. Дмитрієв та інш. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. – Режим доступу: <http://www.slovnky.net>.

- 32.Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский. – М.: Наука, 1989. – 261 с.
- 33.Викторов А.Ш. Введение в социологию безопасности: Курс лекций / А.Ш. Викторов. М.: 2008.- 568 с.
- 34.Владимиров В.А. Управление риском: риск, устойчивое развитие, синергетика. / В.А.Владимиров, Ю.Л.Воробйов - М.: Наука, 2000. – 431 с.
- 35.Военные и общество в Западной и Восточной Европе / Дж.Каллаган, К.Дандекер, Ю.Кульмани и др. – М.: Науч. книга, 2000. – 502 с.
- 36.Военна безпека України на межі тисячоліть: монографія / Г.М.Перепелиця, С.О.Дмитрова, В.С.Корсидович та ін. - К.: Стилос, 2002. - 384 с.
- 37.Воробьев Ю.Л. Безопасность – условие жизнеорганизации XXI века / Ю.Л. Воробьев // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2001. – Вып. 1. – С. 5–11.
- 38.Воробьев Ю.Л. Международные механизмы снижения риска социально-политических последствий катастроф (российский опыт) / Ю.Л. Воробьев; отв. ред.: М.А. Шахраманьян, Г.Л. Кофф – М. : Изд-во РЭФИА, 1997. – 118 с.
- 39.Воробьев Ю.Л. Новая идеология противодействия катастрофам / Ю.Л. Воробьев, В.А. Акимов, Б.В. Потапов // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2000. – Вып. 1. – С. 3–8.
- 40.Воробьев Ю.Л. Основы формирования и реализации государственной политики в области снижения рисков чрезвычайных ситуаций: монографія / Ю.Л.Воробьев. - М.: Деловой экспресс, 2000. – 248 с.
- 41.Гаджиев К.С. Введение в геополитику: учебник для вузов / К.С.Гаджиев. - М.: Изд-во Логос, 1998. - 416 с.
- 42.Гареев М.А. О некоторых характерных чертах войн будущего / М. А. Гареев // Военная мысль. - 2003. - № 6. - С. 52-59.

43. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Г. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000.- 336 с.

44. Герасимов А. Напрями поліпшення демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави у контексті європейського досвіду. Офіційний сайт НІСД [Електронний ресурс] / А. Герасимов. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/november08/17.htm>

45. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; керівн. авт. кол. і наук. ред. О.Г. Білорус. - К.: КНЕУ, 2001. - 733 с.

46. Глобалізація і сучасний міжнародний процес: монографія / За заг. ред. Б. Гуменюка і С. Шергіна. – К.: Університет «Україна», 2009. – 508 с.

47. Глобальные вызовы, угрозы и опасности современности. Приоритеты политики обеспечения национальной безопасности России / под общ. ред. А.В. Возженникова. -- М.: Изд-во РАГС, 2008. – 224 с.

48. Глобальные трансформации и стратегии развития. монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко и др. - К.: Ориане, 2000. - 424 с.

49. Глоссарий терминов / Без указ. авт. - Гармиш-Партенкирхен (Германия), (Препр. / Европейский Центр по изучению вопросов безопасности им. Джорджа К. Маршалла. Колледж по изучению международных отношений и вопросов безопасности – 2002. - 30 с.

50. Гогвуд Б.В. Аналіз політики реального світу / Б.В. Гогвуд, Л.А. Ган. – К.: Основи, 2004. – 396 с.

51. Гончаренко О.М. Поняття національної безпеки в контексті національних інтересів України / О.М. Гончаренко, Е.М. Лисицин, В.Б. Вагапов // Наука і оборона. - 2002. - № 1. - С. 18-24

52. Горбулін В. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Дзеркало тижня – 23 січня 2015.

53. Горбулін В.П. Засади національної безпеки України: підручник /

Горбулін В.П., Качинський А.Б. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.

54. Горбулін В.П. Системно-концептуальні стратегії національної безпеки України / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. – К.: ДП "НВЦ "Євроатлантикінформ", 2007. – 592 с.

55. Горбулін В.П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. – К.: НІСД, 2010. 288 с.

56. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / [состав.: Г.П.Сытник, В.И.Абрамов, В.Ф. Смолянюк и др.; под общ. редакцией Г.П.Сытника]. – К.: НАДУ, 2012.-496 с.

57. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін / Н.І. Гражевська. – К.: Знання, 2008. – 431 с.

58. Гречанінов В. Після розпаду біполярної системи / В. Гречанінов / Політика і час. - 2002. - № 1. - С. 58-67.

59. Гріненко О.І. Мобілізаційна підготовка національної економіки в контексті сучасних воєнних конфліктів / О.І. Гріненко, М.М. Денежкін О.П. Кутовий // Наука і оборона. – 2013. – № 3 – С. 40 – 44.

60. Грубов В.М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: монографія / В.М. Грубов. – К.: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. – 554 с.

61. Гумільов Л.Н. Древняя Русь и Великая степь: монографія / Л.Н. Гумільов. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2000. – 848 с.

62. Данилишин Б.М. Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки. / Б.М. Данилишин, В.В. Ковтун, А.В. Степаненко – К. : Лекс Дім, 2004. – 552 с.

63. Данилишин Б.М. Природно-техногенні катастрофи: проблеми економічного аналізу та управління / Б.М. Данилишин; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К. : ЗАТ "Нічлава", 2001. – 259 с.

64. Дергачев В.А. Геополитика: монографія / В.А. Дергачев - К.: ВИРА-Р, 2000. – 448 с.

65.Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства): монография / В.А. Дергачев. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. – 262 с.

66.Державне реагування на загрози національним інтересам України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання: матеріали круглого столу (Київ, 19 лютого 2014 р.) / за ред. К.О. Ващенко, Г.П. Ситника. – К.: НАДУ, 2014. – 170 с.

67.Державне управління: словник-довідник / уклад.: В.Д.Бакуменко (кер.творчого кол.), Д.О.Безносенко, І.М.Варзар та ін.; За заг. ред. В.М.Князєва, В.Д.Бакуменка. - К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.

68.Диалог между цивилизациями / А. К. Абулмагд, Л. Ариспе, Х. Ашрави и др.; под ред. С. П.Капицы; пер. с англ. Т. П. Вечериной. – М.: Логос, 2002. – 192 с.

69.ДСТУ 3891-99. Безпека у надзвичайних ситуаціях. Терміни та визначення основних понять. – Введ. 2000.01.01. – Офіц. вид. – К. : Вид-во Держстандарту України, 1999. – III, 21 с.

70.ДСТУ 3994-2000. Безпека у надзвичайних ситуаціях. Надзвичайні ситуації природні. Чинники фізичного походження. Терміни і визначення. – Введ. 2001.07.01. – Офіц. вид. – К. : Вид-во Держстандарту України, 2001. – III, 21 с.

71.Дудко І.Д. Інституційне й управлінське забезпечення зовнішньополітичної стратегії США в умовах постбіполярності: монографія / І. Д. Дудко. – К.: КНЕУ, 2007. – 144 с.

72.Емельянов В.М. Защита населения и территорий в чрезвычайных ситуациях: учеб. пособие для высш. шк. / В.М. Емельянов, В.Н. Коханов, П.А. Некрасов; Под ред. акад. РАЕН В.В. Тарасова. – М. : Академ. проект, 2003. – 480 с.

73.Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011.

74.Еще раз о риске / Азанов С.Н., Вангородский Ю.Ю. и др. // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 1999. – Вып. 7. – С. 32-51.

75.Єжеєв М.Ф. Основи забезпечення обороноздатності України: Навчальний посібник. / М.Ф. Єжеєв – К: НАДУ, 2005. – 176 с.

76.Игнасио Рамоне Пять лет после 11 сентября – мир стал иным / Р. Игнасио // Monde/diplomatique (русское издание), сентябрь . – 2006. - № 3.

77.Картер Э. Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США: монография / Э.Картер, У.Перри. - М.: Наука, 2003. - 230 с.

78.Касьянов М.А. Захист населення в умовах надзвичайних ситуацій : навч. посіб. / М.А. Касьянов, Ю.П. Ревенко, Ю.А. Тищенко; Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля. – 2 вид., перероб. та доп. – Луганськ : Вид-во Східноукраїнського національного ун-та ім. В.Даля, 2003. – 184 с.

79.Качинський А.Б. Безпека, загрози та ризик / А.Б.Качинський. – К.: ІНБ РНБО; НА СБ України, 2004. – 472 с.

80.Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ST001982.html. – Назва з екрана.

81.Клименко А.Ф. Глобализация и ее влияние на военную политику и военную стратегию / А. Ф. Клименко / Военная мысль. - 2002. - № 5. - С. 2-15.

82.Клименко Н.Г. Державне управління в умовах надзвичайних ситуацій : навч. посіб. / Н.Г. Клименко – К. : Вид-во НАДУ, 2014. – 224 с.

83.Клименко Н.Г. Єдина державна система цивільного захисту: складові, завдання та режими функціонування / Н.Г. Клименко // Інвестиції: практика та досвід – 2015. – № 3. – С. 95–100.

84.Клименко Н.Г. Деякі особливості функціонування органів державного управління в умовах соціальної кризи / Н.Г. Клименко // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – Вип.

2. – С. 100–104.

85.Клименко Н.Г. Особливості державного управління в умовах надзвичайних ситуацій: теоретичний та історичний аспекти / Н.Г. Клименко // Вісн. НАДУ. – 2007. – № 3. – С. 117–127.

86.Ковалевський Ю.Н. Стихийные бедствия и катастрофы. / Ю.Н. Ковалевський – Рига : Автос, 1986. – 216 с.

87.Кодекс цивільного захисту України № 5403–VI від 2 жовтн. 2013 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/print1382533239434673>. – Назва з екрана.

88.Коэн Д. Гражданское общество и политическая теория / Д.Коэн, Э. Арато. – М.: Изд-во "Весь мир", 2003. – 784 с.

89.Козбаненко В.А. Государственное управление: основы теории и организации: учебник – М.: Статут, 2000. – 912 с.

90.Кокошин А.А. Стратегическое управление: теория, исторический опыт, сравнительный анализ, задачи для России: монография / А.А. Кокошин. - М.: МГИМО, 2003. – 528 с.

91.Колбеч Г.К. Політика: основні концепції в суспільних науках / Г.К.Колбеч. – К.: Вид.дім "КМ Академія", 2004. – 127 с.

92.Конституція України [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.

93.Конфліктологія: підручник / [Є. Д. Скулиш та ін.]. – Київ : Арттек, 2015. – 373 с.

94.Концепция (основы государственной политики) национальной безопасности Украины // Зеркало недели. – 1997. – 18 янв.

95.Костенко Г.Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: Навч. посіб. / Г.Ф. Костенко. - К.: ЗАТ “Видавничий дім “ДЕМІД”, 2002. – 144 с.

96. Кох Р. Как создавать и использовать эффективную стратегию / Р. Кох. – СПб.: Питер, 2003. – 320 с.
97. Кочетов Э. Глобалистика: теория, методология, практика: учебник для вузов / Э. Кочетов. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФА*М), 2002. – 672 с.
98. Коэн Р. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка: монография / Р. Коэн, М. Михалка. – Гармиш-Партенкирхен (Германия): Изд-во Европ. центра по изуч. вопр. безопасности им. Джорджа К. Маршалла, 2001. – 91 с.
99. Краткий словарь по философии / Под ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – 431 с.
100. Кризисы современной России и система научного мониторинга / Малинецкий Г.Г., Медведев И.Г., Маевский В.И. и др. // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2002.
101. Кудряченко А. Зростання можливостей та шляхи впливу аналітичних центрів на діяльність владних інститутів [Електронний ресурс] Офіційний сайт НІСД / А. Кудряченко. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/november08/13.htm>
102. Кудряченко А.І. Геополітика: підручник / А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.
103. Купер Р. Новый либеральный империализм [Електронний ресурс] Обсервер – 2002 Р. Купер . – Режим доступу: <http://www.observer.co.uk/worldview/story/0,11581,680095,00.html>
104. Курно Ог. Основы теории шансов и вероятностей / Ог. Курно. – М.: Наука, 1970. – 274 с.
105. Леслі А. Пал Аналіз державної політики: монографія / А. Пал Леслі; Пер. з англ. Іван Дзюб. - К.: Основи, 1999. - 422 с.
106. Литвиненко О.В. Інформаційні впливи та операції. Теоретико-аналітичні нариси: монографія. / О.В. Литвиненко. – К.: НІСД, 2003. – 240 с.

107. Лукашевич В.М. Глобалистика / В. М. Лукашевич. – Львов: «Новий Світ- 2000», 2004. – 392 с.
108. Луков В. Новые особенности ядерного терроризма / В. Луков // Мировая экономика и международные отношения. - 2003. - № 3. - С. 12-23.
109. Макеев А.В. Политика и безопасность: взаимосвязь и соотношение / А. В. Макеев // Вестн. МГУ. - 1998. - № 1 (сер. 18) - С. 129-138.
110. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил. – Киев – М.: Ника Центр, 2004. – 1063 с.
111. Малинецкий Г. Джокеры, русла или поиски третьей парадигмы / Г. Малинецкий, А. Потапов // Знание сила. - 1998. - № 3. - С. 19-33.
112. Малиновський В.Я. Державне управління : навч. посіб. / В.Я. Малиновський – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Вол. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 558 с.
113. Манилов В.А. Безопасность в эпоху партнерства: монографія / В.А. Манилов. - М.: ТЕРРА, 1999. - 368 с.
114. Манилов В.Л. Исследование проблем национальной безопасности: вопросы методологии / В. Л. Манилов // Военная мысль. – 1995. - №5. – С.9-19.
115. Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы и цели / В. Л. Манилов // Военная мысль. – 1995. - №6. – С.28-40.
116. Маньков В.Д. Безопасность общества и человека в современном мире / В.Д.Маньков. -- СПб.: Политехника, 2005. – 551с.
117. Мاستрюков Б.С. Безопасность в чрезвычайных ситуациях : учеб. для студ. / Б.С. Мاستрюков – М. : Издат. центр “Академия”, 2003. – 332 с.
118. Матвієнко В.Я. Прогностика: монографія / В.Я.Матвієнко. - К.: Укр. пропілеї, 2000. – 484 с.
119. Матвієнко В.Я. Соціальні технології: монографія / В.Я. Матвієнко. - К.: Укр. пропілеї, 2001. - 446 с.
120. Махутов Н.А. Научные проблемы безопасности на рубеже веков /

Н.А. Махутов, Е.В. Грацианский // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2000. – Вып. 1. – С. 9–13.

121. Мельвиль А. Политический атлас современности: замысел и общие теоретико-методологические контуры проекта / А. Мельвиль // Полис. -№5. – 2006.- С.6-14.

122. Мерніков Г. Формування політики України у сфері національної безпеки: контроль процесу громадськими інститутами [Електронний ресурс] / Г. Мерніков // Офіційний сайт НІСД. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/januar2009/12.htm>

123. Место и роль государства в догоняющем развитии: монографія / Авт.кол.: В.Г.Гельбрас, Н.А.Симония, В.В.Сумской и др. - М.: ООД ИМЭМО РАН, 1999. - 94 с.

124. Методика реагування на виклики, небезпеки та загрози національній безпеці держави : навч. посіб. / [авт. кол. : В. Ю. Богданович, А. І. Семенченко, Д. Я. Кучма, А. В. Дацюк]. – К. : НАДУ, 2009. - 40 с.

125. Мир после кризиса. Глобальные тенденции-2025: меняющийся мир. Доклад Национального разведывательного совета США. – М.: Изд-во "Европа", 2009. - 188 с.

126. Михайлюк В.О. Цивільний захист : навч. посіб. : у 3 ч. / В.О. Михайлик. – Миколаїв : УДМТУ, 2003. – Ч. 2: Надзвичайні ситуації. – 124 с.

127. Михайлюк В.О. Цивільний захист : навч. посіб. : у 3 ч. / В.О. Михайлюк. – Миколаїв : НУК, 2005. – Ч. 1: Соціальна, техногенна і природна безпека. – 136 с.

128. Могилевский В.Д. Методология систем: монографія / В.Д. Могилевский. - М.: Экономика, 1999. - 252 с.

129. Могилевский В.Д. Формализация динамических систем: монографія / В. Д. Могилевский. - М.: Вузовская книга, 1999. - 216 с.

130. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моисеев. – М.: МНЭПУ, 1998. – 228 с.

131. Муковський І.Т. Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародних відносинах: навч. посіб. / І.Т. Муковський, А.Г. Міщенко, М.М. Шевченко. – К.: Кондор, 2012. – 224 с.
132. Назаров В.П. Стратегическое планирование: сейчас или потом? / В. П. Назаров // Власть. - №11, 2007. – С.3 - 9.
133. Научные основы эффективного предупреждения и борьбы с чрезвычайными ситуациями и стихийными бедствиями. Методическое руководство. – Луганськ : ЛИАУ, 2004. – 35 с.
134. Национальная военная стратегия США // Военная мысль. - №3,4,5. – 2005.
135. Нижник Н.Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навч. посіб. / Н.Р.Нижник, Г.П.Ситник, В.Т.Білоус; за заг. ред. П.В.Мельника, Н.Р.Нижник. - Ірпінь, 2000. - 304 с.
136. Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України / Г. В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.
137. Нормативно-правова база в галузі безпеки і оборони України: видання друге, доповнене / А. Гриценко, М. Кожієл, А. Єрмолаєв, Ф. Флурі. – К.: Центр дослідження армії, конверсії та роззброєння, 2012. – 820 с.
138. О безопасности: Закон Российской Федерации от 5 марта 1992 г. № 2446-І (с изменениями от 25 декабря 1992, 24 декабря 1993, 25 июля 2002 г., 7 марта 2005 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scrf.gov.ru/documents/documents:shtml>.
139. Общая теория национальной безопасности: учебник / А.В.Возжеников, Н.В.Кривельская, И.К.Макаренко и др.; под общ. ред. А.А.Прохожаева. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 320 с.
140. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави: підруч. / В.Г. Радецький, О.П. Дузь-Крятченко, В.М. Воробйов, В.П. Грищенко та ін. – К.: НУОУ, 2010. – 592 с.

141. Основні напрями реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу – <http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/poland/files/Buklet.pdf>

142. Оценка последствий чрезвычайных ситуаций / Г.Л. Кофф, А.А. Гусев, С.Н. Козьменко, Ю.Л. Воробьев; РАН; Междунар. акад. информатизации. – М.: Изд-во РЭФИА, 1997. – 364 с.

143. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства: навч. посібник / Ю. В. Павленко. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.

144. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: монографія / А.С.Панарин. – М.: Негоритм, 2000. - 384 с.

145. Панарин И.Н. Информационная война и геополитика / И. Н. Панарин. – М.: Издательство «Поколение», 2006. – 560 с.

146. Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн: монографія / Кер. авт. кол. Г.М.Перепелиця. - К.: Стилос, 2002. – 552 с.

147. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.

148. Петер В. Шульце Угрозы европейской безопасности и возвращение России как значимой фигуры европейской и международной политики / Шульце Петер В. // Вестн. аналітика. - № 1(31). - 2008. - С. 34-46.

149. Петров В.К. Устойчивость государства / В.К.Петров, С.Г.Селиванов. – М.: Экономика, 2005. – 491 с.

150. Плюснин Ю.М. Проблема биосоциальной эволюции: теоретико-методологический анализ/ Ю.М. Плюснин – Новосибирск: Наука, 1990. – 240 с.

151. Положение о Совете Безопасности Российской Федерации, утверждено Указом Президента Российской Федерации от 7 июня 2004 г. № 726 // <http://www.scrf.gov.ru/documents/documents.shtml>.

152. Пономарев А.И. Теоретические аспекты государственной

системы мониторинга и прогнозирования чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера / А.И. Пономарев // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2003. – Вып. 1. – С. 122–141.

153. Порядочний Л.В. Безпека в надзвичайних ситуаціях та цивільна оборона: навч. посіб. / Л.В. Порядочний, В.М. Заплатинський – К. : Київ. нац. торгов.-екон. ун-т, 2003. – 301 с.

154. Прангишвили И.В. Системный анализ и общесистемные закономерности: монографія / И.В.Прангишвили. - М.: Синтег, 2000. – 521 с.

155. Про боротьбу з тероризмом : закон України № 638-IV від 20 березн. 2003 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>. – Назва з екрана.

156. Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості: Закон України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=370252>

157. Про Воєнну доктрину України: указ Президента України від 17.04.2002 №347// Офіційний вісник України. – 2002. - №16. – С.860.

158. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: закон України // Народна Армія. – 2003. - 16 лип.

159. Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій : наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 12 грудн. 2012 р. № 1400 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0040-13>.

160. Про затвердження Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру : постанова Кабінету Міністрів України від 15 лют. 2002 р. № 175 // Офіц. вісн. України . – 2002. – № 8. – С. 170.

161. Про затвердження Положення про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій : постанова

Кабінету Міністрів України від 26 січня 2015 р. № 18 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/18-2015-%D0%BF>. – Назва з екрана.

162. Про затвердження Положення про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру : постанова Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-%D0%BF>. – Назва з екрана.

163. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту : постанова Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-%D0%BF>. – Назва з екрана.

164. Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями : постанова Кабінету Міністрів України від 24 берез. 2004 р. № 368 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/368-2004-%D0%BF>. – Назва з екрана.

165. Про затвердження структури військового резерву людських ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 12.11.14 № 607 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/607-2014-%D0%BF>

166. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру: закон України // Уряд. кур'єр – К., 2000.

167. Про Збройні Сили України: закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>

168. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : закон України № 1908-III від 13 липн. 2000 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1908-14>. – Назва з екрана.

169. Про національну безпеку: Закон США / Неофіційний переклад МЗС України. – 2006. – 64 с.

170. Про оборону України : закон України № 1932-ХІІ від 06 грудн. 1991 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>. – Назва з екрана.

171. Про оборону України: закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ [Електронний ресурс] Верховна Рада України.– Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>

172. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересн. 2014 р. № 442 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF>. – Назва з екрана.

173. Про організацію оборонного планування: закон України // Відомості Верховної Ради. - №4. – 2005. - С.97.

174. Про основи національної безпеки України: закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>

175. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : закон України // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 3. – С. 13.

176. Про правовий режим воєнного стану : закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1647-14>. – Назва з екрана.

177. Про правовий режим надзвичайного стану : закон України № 1550-III від 16 берез. 2000 р. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>. – Назва з екрана.

178. Про Раду національної безпеки і оборони України: закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>

179. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Обороздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання": Постанова Верховної Ради України / Відомості Верховної Ради (ВВР) – 2014. – № 36. – ст. 2003.

180. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про нову редакцію Военної доктрини України": Указ Президента України від 24 вересня 2015 року №555/2015 [Електронний ресурс] Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>

181. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про роботу центральних органів виконавчої влади з планування та виконання державних цільових програм»: Указ Президента України від 27 березня 2009 року №474/2009 [Електронний ресурс] Офіційний сайт Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/9496.html>

182. Про Службу безпеки України: закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - № 27. – Ст. 382.

183. Про Стратегію національної безпеки України: указ Президента України від 12 лютого № 105/2007 // Стратегічна панорама. - 2007. -№1. – С.3-13.

184. Проблемы управления безопасностью сложных систем: Материалы VIII междунар. конф., 9 дек. 2000 г. - М.: ИПУ РАН, 2000. – 463 с.

185. Прохожаев А.А. Теория развития и безопасность человека и общества / А.А.Прохожаев. М.: Ин-октаво, 2006. – 288 с.

186. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко. – К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.

187. Ребкало В.А. Політична аналітика та прогнозування: Навч. посіб. В.А.Ребкало, О.Л.Валевський, Ю.Г.Кельниш – К.: Вид-во УАДУ, 2002. - 60 с.

188. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку: монографія / За заг. ред. Д.Г. Лук'яненко та А.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2011. – 703 с.
189. Рискология и синергетика в системе управления / А.П. Альгин, М.В. Виноградов, Ю.И. Пономарев, Н.П. Фомичев; Карельский филиал СЗАГС в г. Петрозаводск. – Петрозаводск, 2004. – 184 с.
190. Романченко І. С. Роль і місце територіальної оборони України в загальній системі оборони держави / І. С. Романченко, В. С. Фролов // Наука і оборона. – 2009. – № 1. – С. 36–39.
191. Романченко І. С. Шляхи підвищення ефективності системи управління територіальною обороною України / І. С. Романченко, В. С. Фролов, В. В. Палій // Наука і оборона. – 2009. – № 4. – С. 6–11.
192. Россия и мир в 2020 году. Доклад Национального разведывательного совета США "Контурь мирового будущего". - М.: Изд-во „Европа”, - 2005. –С.18-21.
193. Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Кернс; Пер. с англ. - М.: Радио и связь, 1991. - 224 с.
194. Світова та європейська інтеграція : навч. посібник / М. О. Багмет, Г. В. Коваль, В. Т. Шатун, В. М. Гладенко, Ю. В. Палагнюк. – Миколаїв : МДГУ ім. П. Могили, 2008.– 337 с.
195. Семенченко А.І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки України: монографія / А.І. Семенченко. – К. : НАДУ, 2008. – 429 с.
196. Сергійчук В.І. Етнічні межі та менталітет українського народу: монографія - 2-е вид./ В.І.Сергійчук. - К.: Укр. видав. спілка, 2000. - 430 с.
197. Силов В.Б. Принятие стратегических решений в нечеткой обстановке: монография / В.Б. Силов. - М.: ИНПРО-РЕС, 1995. - 228 с.
198. Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика: навч. посібник / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук; за заг. ред. Г.П. Ситника. - Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007. - 616 с.
199. Ситник Г.П. Безпека як категорія і функція державного

управління / Г. П. Ситник // Вісн. НАДУ. – 2004. – №1. – С. 350-357.

200. Ситник Г.П. Геополітичний аналіз та прогнозування: навч. пос. Ч. 1 / авт. кол. Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянюк, М.М. Шевченко; під заг. ред. Г.П. Ситника. – К.: НАДУ, 2014. – 152 с.

201. Ситник Г.П. Геополітичні імперативи України – ключовий елемент системи забезпечення національної безпеки // Актуальні проблеми держ. упр.: Зб. наук. пр. ХРІДУ. - Х.: Вид-во Хар. РІ УАДУ “Магістр”. - 2003. - № 2. - Ч.1. - С. 292-302.

202. Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України (теорія і практика): монографія / Г.П. Ситник. – К : НАДУ, 2004. – 408 с.

203. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): підручник / Г. П. Ситник. -- К.:НАДУ, 2012. – 344 с.

204. Ситник Г.П. Державний суверенітет та державні інтереси в контексті забезпечення національної безпеки / Г. П. Ситник // Актуальні проблеми внутрішньої політики. - 2004. - № 1. - С. 95-102.

205. Ситник Г.П. Засади формування політики у сфері державного управління національною безпекою / Г. П. Ситник // Вісн. УАДУ. - 2002. - № 3. - С. 231-240.

206. Ситник Г.П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України: навч.посіб. у 3 ч. – Ч.3.: Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки / Г. П. Ситник. – К. : НАДУ, 2010. - 328 с.

207. Ситник Г.П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки: навч. посіб.: / Г.П.Ситник, В.І.Абрамов, Д.Я. Кучма; за заг. ред.. Г.П.Ситника: у 3 ч. Ч.1: Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки. – К.: НАДУ, 2009. – 248 с.

208. Ситник Г.П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки: навч. посіб.: / Г.П.Ситник, В.І.Абрамов; за заг. ред.. Г.П.Ситника: у

3 ч. Ч.2: Методологічні основи державного управління національною безпекою. – К.: НАДУ, 2009. – 240 с.

209. Ситник Г.П. Концептуальні та організаційні засади забезпечення національної безпеки. навч. посіб.: / Ситник Г.П. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 120 с.

210. Ситник Г.П. Місце концепції, доктрини та стратегії національної безпеки в ієрархії нормативно-правових актів / Г. П. Ситник // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. ЛРІДУ – Л.: Вид-во ЛРІДУ НАДУ. - 2004. – Вип.5. – С. 102-109.

211. Ситник Г.П. Нормативно-правові акти як основа функціонування системи державного управління національною безпекою / Г. П. Ситник // Статистика України. – 2004. – №1. – С.42-46.

212. Ситник Г.П. Оптимізація цивільно-військових відносин – важливе завдання управління національною безпекою / Г. П. Ситник // Вісн. УАДУ. - 2003. - № 3. - С. 326-332.

213. Ситник Г.П. Організаційно-правові засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. / Г.П. Ситник, В.М. Олуйко – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2005. – 236 с.

214. Ситник Г.П. Розвиток концептуальних підходів щодо забезпечення національної безпеки – ключова проблема державного управління. / Г. П. Ситник // Зб. наук. пр. УАДУ. - К.: Вид-во УАДУ, 2003. - Вип. 1. - С. 265-278.

215. Ситник Г.П. Складові потенціалу системи національної безпеки та його вплив на рівень загроз національним інтересам / Г. П. Ситник // Зб. наук. пр. УАДУ. - К.: Вид-во УАДУ, 2003. – Вип. 2 - С. 114-125.

216. Ситник Г.П. Управління національною безпекою в контексті глобальних трансформацій світового простору / Г. П. Ситник // Вісн. УАДУ. - 2003. - № 2. - С. 508-513.

217. Слипченко В.И. Войны шестого поколения: оружие и военное искусство будущего / В.И. Слипченко. - М.: Вече, 2002. – 242 с.

218. Случайний М. Ю. Оперативне обладнання території України – проблема держави та її Збройних Сил / М. Ю. Случайний, І. Ф. Лосєв, Ю. Ф. Косяк // Наука і оборона. – 2011. – № 2. – С. 31–35.
219. Снігир О. Тенденції та пріоритети розвитку безпекової та оборонної політики ЄС [Електронний ресурс] / О. Снігир // Офіційний сайт НІСД. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/desember08/9.htm>
220. Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени / П.А. Сорокин. – М.: Наука, 1997. – 351 с.
221. Сохань Л.В. Время нового мира и Человек: Глобальные риски и поиск пути: соц. очерки. / Л.В. Сохань, И.П. Сохань – К. : ВІПОЛ, 2001. – 132 с.
222. Співак В.М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: монографія / В.М. Співак. – К.: Логос, 2011. – 416 с.
223. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия / Сост. П. С. Эрасов. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 556 с.
224. Столярчук Я.М. Глобальні асиметрії економічного розвитку: Монографія / Я.М. Столярчук. – К.: КНЕУ, 2009. – 302 с.
225. Стратегическое планирование / Под ред. Э.А.Уткина. - М.: Ассоциация “Тандем”, Изд-во ЭКМОС, 1998. - 440 с.
226. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія / За ред. Д.Г. Лук'яненка. - К.: КНЕУ, 2001. - 539 с.
227. Стратегії розвитку України: Наукова доповідь / За ред. О.С.Власюка. - К.: НІСД, 2002. - 864 с.
228. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). – К., 2004. – 96 с.
229. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року. – К.: МО України, 2004. – 105 с.
230. Стратегічний оборонний бюлетень України. Схвалено Указом Президента України 29 грудня 2012 року № 771/2012 – [Електронний ресурс] – Режим доступу – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-12>

231. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) / Авт.кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та інш.; Нац.ін-т стратег.дослідж., Ін-т екон.прогнозування НАУ України, М-во економіки та з питань європ.інтегр.Українги. – К.: ВЦ Держкомстату України. – 416 с.
- 232.Субботин А.К. Границы рынка глобальных компаний / А. К. Субботин; предисл. Д.С. Львова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 328 с.
233. Сулакшин С.С. Системная методология проектирования государственно-управленческих решений / С. С. Сулакшин // Власть. - 2006. - № 5. – С.8-17.
234. Сушинський О.І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти: монографія / О.І. Сушинський. - Л.: ЛРІДУ УАДУ, 2002. - 467 с.
235. Сюмар В. Що день майбутній нам готує, або світ у 2025 році від американської розвідки [Електронний ресурс] / В. Сюмар, А. Огнянік. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/11/27/85198.htm>
236. Теория международных отношений на рубеже столетий / К. Бус, С. Смит и др.; общ. ред. и предисл. П.А.Цыганкова. - М.: Гардарики, 2002. – 362 с.
237. Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник матеріалів / За ред. М.М.Розумного. - К.: НІСД, 2006. - 34 с.
238. Тертичка В.В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні: Моногр. / В.В. Тертичка. - К.: Основи, 2002. – 750 с.
- 239.Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т. – Т. 1. / А. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
- 240.Тоффлер Е. Третя Хвиля / Е. Тоффлер; з англ. пер. А. Євса. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
241. Труш О.О. Досвід побудови та діяльності систем цивільного захисту країн – членів ЄС Центральної Європи / О.О. Труш // Теорія та практика державного управління: Зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2010. – Вип. 2. – С.454–461.

242. Труш О.О. Досвід побудови та функціонування систем цивільного захисту країн-членів Європейського Союзу Західної Європи / О.О. Труш // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2009. – Вип. 4 (27). – С. 441–447.

243. Угода між Європейським Союзом і Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз, від 13.06.05. [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_648

244. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик. – М.: «Рефл-бук», К.: «Веклер», 2002. – 480 с.

245. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку : експертна доповідь. - К. : НІСД, 2007. - 264 с.

246. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 186 с.

247. Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки / За ред. А.С.Гальчинського. - К.: НІСД, 2003. - 328 с.

248. Український соціум: загрози екстремальних ситуацій : монографія / Г.В. Рева, В.К. Врублевський, В.П. Ксьонзенко, І.В. Мариніч; За ред. проф. В.К. Врублевського. – К. : Інформ.-видавн. центр “Інтелект”, 2003. – 432 с.

249. Устименко О. В. Військово-промислова політика з підготовки держави до збройного захисту національних інтересів / О.В. Устименко // Журнал “Системи озброєння і військова техніка”. – Х.: ХУПС. – 2013. – Вип. №3 (35). – С. 163–167.

250. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века: Моногр. / А.И Уткин. – М.: Издатель Соловьев; Алгоритм, 2001. - 480 с.

251. Федосеев В.Н. Предупреждение чрезвычайных ситуаций и ликвидация их последствий (управленческий аспект) / В.Н. Федосеев // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 6. – С. 72–79.

252. Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики / [Л.М. Будагьянц, І.С. Печенюк, М.М. Шевченко та ін.]; під заг. ред. В.Ф. Баранівського. – К.: НАОУ, 2012. – 524 с.
253. Філософія. навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. – К.: Вікар, 1997. -584 с.
254. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.
255. Хантингтон С. Вооруженные силы и демократия (реформирование военно-гражданских отношений) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.russ.ru/ist_sovr/99-04-29/hantin.htm.
256. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.
257. Хасси Д. Стратегия и планирование / Д.Хасс. – СПб.: Питер, 2001. – 384 с.
258. Хелд Д. и др. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д. Хелд; Пер. с англ. В.В. Сапова и др. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.
259. Храбан І.А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур: монографія. / І.А.Храбан. – К.: Варта, 2005. – 544 с.
260. Хуторской А.В. Современная дидактика / А.В. Хуторской – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
261. Цыганков П.А. Теория международных отношений / П.А. Цыганков. – М.: Гардарики, 2004. – 590 с.
262. Цымбал В.И. К вопросу о планировании военного строительства / В. И. Цымбал // Военная мысль. - 2003. - № 1. - С. 66-70.
263. Черкасов В.В. Проблемы риска в управленческой деятельности / В.В.Черкасов. -- М.: "Рефл-бук", К.: Ваклер, 2002. – 320 с.

264. Чернов П.В. Новый геополитический передел мира: Что будет с Россией? / П.В. Чернов. – М.: Вост. лит., 2003. – 287 с.
265. Шварцмантель Дж. Идеология и политика / Дж. Шварцмантель. – Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.
266. Шевцов А., Мерніков Г. Формування та реалізація державної політики у сфері національної безпеки у країнах-членах ЄС [Електронний ресурс] / А. Шевцов, Г. Мерніков // Офіційний сайт НІСД. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Jul08/13.htm>
267. Шевченко М.М. Гоекономічні та інформаційні війни в структурі постіндустріальної цивілізації / М.М. Шевченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 80. Ч 1. – С. 142-146.
268. Шляхтун П. РНБО в контексті європейського конституціоналізму / П. Шляхтун // Газета "2000", №7. -13 - 19 лютого 2009 року.
269. Шойгу С.К. Основы государственного регулирования мероприятий по обеспечению сейсмической безопасности России. / С.К. Шойгу – М. : Изд-во РЭФИА, 1997. – 136 с.
270. Шойгу С.К.. Катастрофы и государство: Моногр. / С.К.Шойгу, Ю.Л.Воробьев, В.А.Владимиров. - М.: Энергоатомиздат, 1997. – 160 с.
271. Эдоус М. Методы принятия решений / М.Эдоус, Р. Стэнфорд. - М.: Изд-во ЮНИТИ, 1997. – 590 с.
272. Эколого-социальные и медико-биологические аспекты чрезвычайных ситуаций / А.А. Ершов, В.Н. Новиков, А.С. Гринин, С.И. Черняев – Калуга : Изд-во Н. Бочкаревой, 2001. – 260 с.
273. Экономическая и национальная безопасность: учебник / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: Издательство "Экзамен", 2005. – 768 с.
274. Экономическая и национальная безопасность: учебник / под ред. Л.П. Гончаренко. М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2008. – 534с.

275. Яновский Р.Г. Глобальные изменения и социальная безопасность: монография. / Р.Г. Яновский. - М.: Akademia, 1999. - 359 с.
276. Ярочкин В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности / В.И.Ярочкин. – М.: Ось-89, 2000. – 400 с.
277. Baev P. The Russian Armed Forces: Failed Reform Attempts and Creeping Regionalization // in The Journal of Communist Studies and Transition Politics. - March 2001. - Vol. 17. – № 1. - P. 23-43.
278. Barber B. Jihad versus McWorld // The Atlantic Monthly. - March 1992. - Vol.6. - № 3. - P. 53-65.
279. Betts Richard K. The Trouble with Strategy: Bridging Policy and Operations // Joint Forces Quarterly, Autumn / Winter 2001-02.- P. 23-30.
280. Brown H. Thinking About National Security. Defense and Foreign Policy in a Dangerous World. - Colorado, 1983. - P. 4.
281. Diamond L. Is the Third Wave Over? // Journal of Democracy.- July 1996. - Vol. 7. - №. 3. - P. - 20-37.
282. EU Battlegroup Concept [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/06/st13/st13618-ex01.en06.pdf>
283. EU Council conclusions on Common Security and Defence Policy, 19-20 December 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eu-un.europa.eu/articles/en/article_14417_en.htm
284. Guilhou X. La fin du risque zéro – / X. Guilhou, P. Lagadec. – Paris : Eyrolles, 2002. – 316 p.
285. Huntington S. Officership as a Profession. In The Soldier and the State.- Cambridge, MA: Harvard/Belknap, 1985. - P. 7-18.
286. Lagadec P. [La Gestion des crises: outils de réflexion à l'usage des décideurs](#) / P. Lagadec. – Paris : Mc Graw Hill, 1991. – 326 p.
287. Lagadec P. Les Risques Majeurs / P. Lagadec– Режим доступа: http://www.x-environnement.org/Jaune_Rouge/JR94/lagadec.html. – Назва з екрана.
288. Les risques industriels et technologiques / Sous la dir. Dubois-Maury

Jocelyne; Labbe Marie-Hélène; Godard Olivier; Laufer Romain; Lagadec Patrick.
– Paris : Documentation Francaise, 2002. – 120 p.

289. National Security Council. The National Security Strategy of the United States of America.- Washington, DC: US Government Printing Office, 2002. - 30 P.

290. Rupnik J. The Postcommunist Divide // Journal of Democracy. - January 1999. - P. 57-62.

291. Schmitt M. Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach. // Strategic Review. - Winter 1997. - Vol. XXV, No. 1. - P. 24-37.

292. Suny R. Provisional Stabilities: The Politics of Identities in Post-Soviet Eurasia // International Security. - Winter 1999/2000. – Vol. 24, No. 3. - P. 139-178.

293. Wendt Alexander Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics // International Organization.-Spring 1992. – Vol. 46, No. 2. - P. 405.

294. Yarqer Richard H. and George F. Barber. The U.S. Army War College Methodology for Determining Interests and Levels of Intensity.- Carlisle Barracks, U.S. Army War College, 1997, p. 1-12.

295. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // Foreign Affairs.- November/December 1997. - Vol.76. - №. 6. - P. 22-43.